

Orlando Figes

Historia

CRIMEEA

ULTIMA CRUCIADĂ

POLIROM

Colecția *Historia* este coordonată de Mihai-Răzvan Ungureanu.

ORLANDO FIGES este profesor de istorie la Colegiul Birkbeck, Universitatea din Londra. Este autorul a numeroase cărți despre istoria Rusiei, cum ar fi: *The Whisperers: Private Life in Stalin's Russia* (2008) și *Just Send Me Word: A True Story of Love and Survival in the Gulag* (2012). De același autor, la Editura Polirom au apărut *Revoluția Rusă, 1891-1924. Tragedia unui popor* (2016) și *Dansul Natașei. O istorie culturală a Rusiei* (2018).

Orlando Figes, *Crimea*

Copyright © Orlando Figes, 2010

All rights reserved

© 2019 by Editura POLIROM, pentru ediția în limba română

Această carte este protejată prin copyright. Reproducerea integrală sau parțială, multiplicarea prin orice mijloace și sub orice formă, cum ar fi xeroxarea, scanarea, transpunerea în format electronic sau audio, punerea la dispoziția publică, inclusiv prin internet sau prin rețele de calculatoare, stocarea permanentă sau temporară pe dispozitive sau sisteme cu posibilitatea recuperării informațiilor, cu scop comercial sau gratuit, precum și alte fapte similare săvârșite fără permisiunea scrisă a deținătorului copyrightului reprezintă o încălcare a legislației cu privire la protecția proprietății intelectuale și se pedepsesc penal și/sau civil în conformitate cu legile în vigoare.

Pe copertă: Edwin T. Dolby și William Simpson, Puntea superioară a HMS *Bulldog* în Bomarsund (1854)

www.polirom.ro

Editura POLIROM

lași, B-dul Carol I nr. 4; P.O. BOX 266, 700506

București, Splaiul Unirii nr. 6, bl. B3A,

sc. 1, et. 1, sector 4, 040031, O.P. 53

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României:

FIGES, ORLANDO

Crimeea: Ultima cruciadă / Orlando Figes; trad. de Irina Vainovski-Mihai. – Iași: Polirom, 2019

Conține bibliografie. – Index

ISBN 978-973-46-5873-2

I. Vainovski, Irina (trad.)

Orlando Figes

CRIMEEA

ULTIMA CRUCIADĂ

Traducere de Irina Vainovski-Mihai

POLIROM
2019

Pentru Seren

Cuprins

<i>Lista ilustrațiilor din fascicule</i>	. 9
<i>Lista ilustrațiilor din text.</i>	.11
<i>Notă privind datele</i>	12
<i>Mulțumiri.</i>	13
<i>Introducere.</i>	15
<i>Hărți.</i>	21
Capitolul 1. Războaiele religioase	29
Capitolul 2. Chestiunile orientale	44
Capitolul 3. Amenințarea rusă	69
Capitolul 4. Sfârșitul păcii în Europa .	95
Capitolul 5. Un război fals.	. 115
Capitolul 6. Primul sânge vărsat pentru turci .	.139
Capitolul 7. Alma	.163
Capitolul 8. Sevastopolul toamna.	.183
Capitolul 9. Generalii Ianuarie și Februarie .	.214
Capitolul 10. Carne de tun .	.245
Capitolul 11. Căderea Sevastopolului	. . 278
Capitolul 12. Parisul și noua ordine . .	. 303
Epilog. Războiul Crimeii în mituri și în amintiri.	. . 339
<i>Note</i>	. 357
<i>Bibliografie selectivă</i>	. 387
<i>Index.</i>	. 393

Lista ilustrațiilor din fascicule

1. Paștele la Sfântul Mormânt, Ierusalim, cca 1900. Colecția de fotografie G. Eric și Edith Matson, Library of Congress Prints and Photographs Division, Washington, DC.
2. Barăci rusești pentru pelerini, de B.W. Kilburn, cca 1899. Library of Congress Prints and Photographs Division, Washington, DC.
3. Parc de artilerie pe malurile Bosforului, cu moscheea Nusretiye în fundal, 1855, de James Robertson. National Army Museum, Londra. Foto : The Bridgeman Art Library.
4. Nicolae I, 1852, de Franz Kruger. Ermitaj, Sankt-Petersburg. Foto : The Bridgeman Art Library.
5. *Ruși trăgând într-o statuie*, 1854, de Gustave Doré, din *Histoire pittoresque, dramatique et caricaturale de la Sainte Russie*.
6. „Dă-i bătaie! Lupta dintre Pam, animalul de companie din Downing Street, și Păianjenul Rus”, din *Punch*, februarie 1855.
7. „Sfântul Nicolae al Rusiei” de John Tenniel, din *Punch*, 18 martie 1854.
8. Trupe turcești pe frontul dunărean, 1854, de Carol Szathmari. The Royal Collection © 2010, Her Majesty Queen Elizabeth II.
9. Grup de militari din Gărzile Coldstream la Scutari, 1854, de James Robertson. Prin amabilitatea lui Keith Smith.
10. Tabără de cavalerie pe câmpia Balaklava, 1855, de Roger Fenton. Library of Congress Prints and Photographs Division, Washington, DC.
11. Golful Cazacilor, Balaklava, 1855, de Roger Fenton. Library of Congress Prints and Photographs Division, Washington, DC.
12. Baza franceză din Golful Karnieș, 1855, de James Robertson. Prin amabilitatea King's Own Royal Regiment Museum, Lancaster (nr. de inventar KO0438/10).
13. Soldați francezi lângă un grup de zuavi în Crimeea, 1855, de Roger Fenton. Library of Congress Prints and Photographs Division, Washington, DC.
14. Tătari lucrând la repararea unui drum la Balaklava, 1855, de Roger Fenton. Library of Congress Prints and Photographs Division, Washington, DC.
15. „Cum îl face Jack folositor pe turc la Balaklava”, 1855, de John Leech, din *Punch*, 1855.
16. Vedere a Malahovului dinspre Mamelon, 1855, de James Robertson. Prin amabilitatea University of Nottingham, Manuscrise și colecții speciale (Ref. Ne C 10884/2/19).
17. Interiorul turnului Malahov după capturare, Sevastopol, 1855, de James Robertson. Prin amabilitatea University of Nottingham, Manuscrise și colecții speciale (Ref. Ne C 10884/2/16).
18. *Sevastopol, septembrie 1855* de Léon-Eugène Méhédin. Foto : © Musée de l'Armée, Paris / Dist. RMN / Christian Moutarde.

19. Vedere a Sevastopolului dinspre Malahov, 1855, de James Robertson. Prin amabilitatea University of Nottingham, Manuscrise și colecții speciale (Ref. Ne C 10884/2/7).
20. Sevastopolul fotografiat dinspre Redan, 1855, de James Robertson. Prin amabilitatea University of Nottingham, Manuscrise și colecții speciale (Ref. Ne C 10884/2/7).
21. Memorialul Gărzilor (din Războiul Crimeii), 1885, de John Bell. London Transport Museum, Londra.
22. Memorialul Gărzilor (din Războiul Crimeii), detaliu, cu statuile lui Florence Nightingale și Sidney Herbert, de John Bell. Foto: © The Courtauld Institute of Art, Londra.
23. *Prima vizită a reginei Victoria la soldații ei răniți*, 1856, de Jerry Barrett. Achiziționat cu ajutorul National Heritage Memorial Fund și Art Fund, 1993. © National Portrait Gallery, Londra.
24. *Apelul după o luptă, Crimeea*, 1874, de Elizabeth Thompson, Lady Butler. The Royal Collection © 2010, Her Majesty Queen Elizabeth II.
25. *Trei invalizi din Crimeea*, 1855, de Joseph Cundall și Robert Howlett. The Royal Collection © 2010, Her Majesty Queen Elizabeth II.
26. Plutonierul-major Christy și sergentul McGifford, Artileria Regală, 1856, de Joseph Cundall și Robert Howlett. National Army Museum, Londra. Foto: The Bridgeman Art Library.
27. Podul Alma, Paris, în timpul inundației din 1910. Foto: Roger-Viollet/Topfoto.
28. Turnul Malakoff de Alexandre Chauvelot, construit în 1856, litografie, 1860, de Lévis. Foto © Ville de Malakoff, Archives Municipales.
29. Fragment al panoramei *Apărarea Sevastopolului*, 1905, de Franz Alekseevich Roubaud, reconstituită în anii 1950. Muzeul Panorama, Sevastopol. Foto: Jaxpix/Alamy.
30. Ultimul supraviețuitor dintre rușii care au luptat la Balaklava, Moscova, 1903, de dr. James Young. National Army Museum, Londra. Foto: The Bridgeman Art Library.

Lista ilustrațiilor din text

1. Memorialul de la Héricourt	16
2. Hagia Sofia, începutul anilor 1850 . .	45
3. Mozaic deasupra porților împărătești de la Hagia Sofia.	47
4. Ludovic-Napoleon, 1854	96
5. Palmerston .	.127
6. Lev Tolstoi în 1854.	.140
7. Lordul Raglan	.147
8. Hugh Annesley după întoarcerea din Crimeea, cu plasturele negru acoperindu-i rana .	.175
9. <i>Iarna în Crimeea, vara în Crimeea</i> de Henry Hope Crealock.	.217
10. <i>O cantinière</i> în uniforma regimentului de zuavi, 1855	.220
11. Nikolai Pirogov	.226
12. <i>Valea Umbrei Morților</i> (1855).	.235
13. <i>Soldați din Regimentul 68 în uniformă de iarnă</i> (1855).	.236
14. Alexandru al II-lea . .	.246
15. Generalul Pélissier	.258
16. Cimitirul britanic de pe Dealul lui Cathcart, 1855 . .	.309
17. François Rochebrune .	.322
18. „Binele împotriva răului” (<i>Punch</i> , aprilie 1854)	.347
19. <i>Moartea amiralului Nahimov</i> de Vasili Timm (1856)	.353

Notă privind datele

Din 1700 până în 1918 Rusia a utilizat calendarul iulian, care era cu 13 zile în urma celui gregorian, folosit în Europa Occidentală. Pentru a evita confuziile, toate datele din această carte sunt menționate conform calendarului gregorian.

Mulțumiri

Cercetările pentru elaborarea acestei cărți au durat ani întregi și se cuvine să mulțumesc multor persoane.

În primele etape ale cercetării Helen Rappaport m-a ajutat să alcătuiesc o bibliografie dintr-o listă potențial nesfârșită de cărți, memorii, jurnale și scrisori ale participanților la Războiul Crimeii. Totodată, mi-a oferit îndrumări inestimabile în privința istoriei sociale a războiului, împărtășindu-mi informații din cercetarea ei pentru volumul *No Place for Ladies : The Untold Story of Women in the Crimean War*.

Îi sunt recunoscător lui Alastair Massie de la National Army Museum din Londra, ale cărui lucrări *The National Army Museum Book of the Crimean War : The Untold Stories* și *A Most Desperate Undertaking : The British Army in the Crimea, 1854-56* au constituit o sursă de inspirație pentru cartea mea. Îi sunt recunoscător Majestății Sale regina Elisabeta a II-a pentru permisiunea de a folosi materialele din Arhiva Regală și îi mulțumesc lui Sophie Gordon pentru sfaturile sale privind fotografiile din Colecția Regală de la Windsor. La Arhiva Başbakanlık Osmanlı din Istanbul am fost ajutat de Murat Şiviloğlu și de Melek Maksudoğlu, iar la Arhiva de Stat a Rusiei pentru Istorie Militară de la Moscova am beneficiat de ajutorul Luizei Habibulina.

Diferite persoane au făcut comentarii asupra întregului meu manuscris ori asupra unor părți ale acestuia – Norman Stone, Sean Brady, Douglas Austin, Tony Margrave, Mike Hinton, Miles Taylor, Dominic Lieven și Mark Mazower – și le sunt recunoscător tuturor. Douglas Austin și Tony Margrave, în special, au fost o mină de aur pentru diverse informații militare. Li se cuvin mulțumiri și Marelui Kozelsky pentru că mi-a permis să citesc manuscrisul pe atunci neterminat al cărții sale despre Crimeea, precum și lui Metin Kunt și Onur Önul pentru ajutorul acordat în probleme legate de turci, lui Edmund Herzig pentru chestiunile legate de armeni, lui Lucy Riall pentru îndrumările privind Italia, Joannei Bourke pentru ideile sale privind psihologia militară, lui Antony Beevor pentru ajutorul în privința husarilor, lui Ross Belson pentru informații despre contextul demisiei lui Sidney Herbert, lui Keith Smith fiindcă mi-a donat cu generozitate extraordinară fotografie „Vechiul Scutari și Ūsküdarul modern” de James Robertson și lui Hugh Small, a cărui carte *The Crimean War : Queen Victoria’s War with the Russian Tsars* m-a făcut să-mi reconsider ideile în multe privințe.

Ca întotdeauna, le sunt îndatorat familiei mele – soției mele, Stephanie, și fiicelor noastre, Lydia și Alice, cărora nu prea le-a venit să creadă că scriu o carte despre război, dar care s-au arătat îngăduitoare față de interesele mele ; agentei mele, Deborah Rogers, care m-a susținut într-un mod atât de minunat, și superbeii sale echipe de la Rogers, Coleridge and White, în special lui Ruth McIntosh, care mă îndrumă în privința declarațiilor de TVA, și lui Melanie Jackson de la New York ; Ceciliei Mackay pentru prelucrarea atentă a ilustrațiilor ; lui Elizabeth Stratford pentru corectura textului ; lui Alan Gilliland pentru excelentele hărți ; și, mai presus de toate, extraordinarilor mei redactori, Simon Winder de la Penguin și Sara Bershtel de la Metropolitan.

Introducere

În biserica parohială din Witchampton, comitatul Dorset, există un memorial în onoarea a cinci soldați din acest mic sat liniștit care au luptat și au murit în Războiul Crimeii. Pe placă sunt următoarele cuvinte :

MORȚI ÎN SLUJBA ȚĂRII LOR.
TRUPURILE LOR SE AFLĂ ÎN CRIMEEA.
ODIHNEASCĂ-SE ÎN PACE. MDCCCLIV

În cimitirul comunei Héricourt, din sud-estul Franței, se află o piatră funerară cu numele celor nouă bărbați din zonă care au murit în Crimeea :

ILS SONT MORTS POUR LA PATRIE.
AMIS, NOUS NOUS REVERRONS UN JOUR

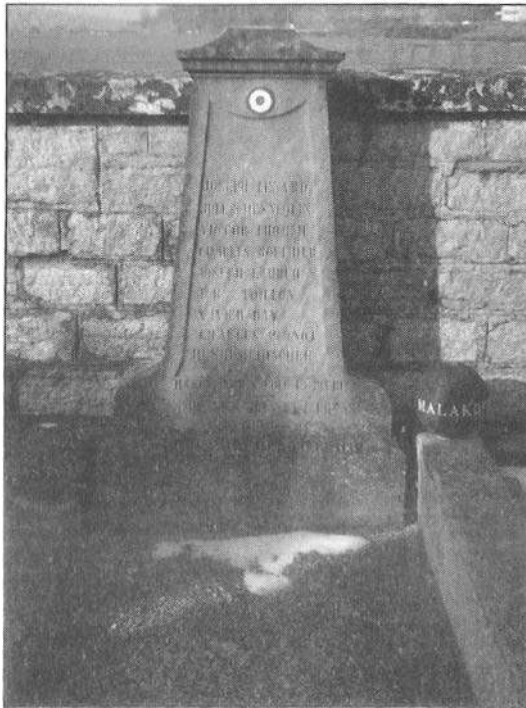
La baza monumentului cineva a pus două ghiulele, una având inscripționat numele Bastionului Malakoff (Malahov), capturat de francezi în timpul asedierii Sevastopolului, baza navală rusă din Crimeea, iar cealaltă – numele „Sebastopol”. Mii de soldați francezi și britanici zac în morminte nemarcate și părăginite din Crimeea.

La Sevastopol există sute de monumente, multe în cimitirul militar (*bratskoe kladbișce*), unul dintre cele trei cimitire imense înființate de ruși în timpul asediului, unde sunt înmormântați 127 583 de oameni uciși în timpul apărării orașului – un număr copleșitor. Ofițerii au morminte individuale, pe care se menționează numele și regimentul, în timp ce soldații de rând sunt înhumați, câte 50 sau 100, în gropi comune. Printre ruși sunt soldați veniți din Serbia, Bulgaria ori Grecia, coreligionarii lor în cadrul creștinismului răsăritean, ce au răspuns apelului lansat de țar ca ortodocșii să-și apere credința. O placă mică, abia vizibilă din iarba înaltă sub care odihnesc 15 marinari, le comemorează „sacrificiul eroic pentru apărarea Sevastopolului în 1854-1855” :

AU MURIT PENTRU PATRIE,
PENTRU ȚAR ȘI PENTRU DUMNEZEU

În alte locuri din Sevastopol există „flăcări eterne” și monumente închinat nenumăraților soldați necunoscuți ce au murit luptând pentru oraș. Se estimează că în gropile comune din cele trei cimitire militare ale Sevastopolului sunt îngropați un sfert de milion de soldați, marinari și civili ruși¹.

Două războaie mondiale au eclipsat dimensiunile și costurile umane uriașe ale Războiului Crimeii. Astăzi ni se pare un război relativ minor ; aproape că a fost uitat, asemenea plăcilor

Memorialul de la Héricourt

memoriale și pietrelor de mormânt din aceste cimitire. Chiar și în țările ce au participat la conflict (Rusia, Marea Britanie, Franța, Piemont-Sardinia din Italia și Imperiul Otoman, inclusiv teritoriile care vor constitui ulterior România și Bulgaria) nu există astăzi prea multă lume care să poată spune despre ce a fost vorba în Războiul Crimeii. Însă pentru predecesorii noștri de dinaintea Primului Război Mondial Crimeea a fost conflictul major al secolului al XIX-lea, cel mai important război din viața lor, așa cum războaiele mondiale ale secolului XX sunt reperle istorice care ne marchează nouă viața.

Pierderile au fost imense – cel puțin trei sferturi de milion de soldați uciși în luptă ori morți din cauza bolilor, dintre care două treimi ruși. Francezii au pierdut aproximativ 100 000 de oameni, britanicii mult mai puțin, aproximativ 20 000, fiindcă au trimis un număr mai mic de soldați (în Crimeea au luptat 98 000 de soldați și marinari britanici, față de francezi, care au fost 310 000). Însă chiar și așa, pentru o comunitate agrară mică precum Witchampton pierderea a cinci bărbați în putere a fost resimțită ca o lovitură grea. În parohiile Whitegate, Aghada și Farsid din comitatul irlandez Cork, unde armata britanică a făcut recrutări masive, aproape o treime din populația masculină a murit în Războiul Crimeii².

Nimeni nu a calculat pierderile din rândul civililor : victimele bombardamentelor ; cei care au murit de foame în orașele asediate ; populații devastate de bolile răspândite de armate ; comunități întregi exterminate în masacrele și campaniile sistematice de purificare etnică ce au avut loc în timpul luptelor din Caucaz, Balcani și Crimeea. Acesta a fost primul „război total”, o versiune de secol XIX a războaielor din epoca noastră, în care au fost implicați civili și care a condus la crize umanitare.

Totodată, a fost primul război cu adevărat modern – purtat cu tehnologii noi, puști moderne, nave cu abur și căi ferate, forme noi de logistică și comunicare, precum telegraful,

inovații importante în medicina militară, corespondenți de război și fotografi aflați chiar la fața locului. Dar, în același timp, a fost ultimul război purtat după vechile coduri cavaleriești, cu „parlamentari” și armistiții în timpul confruntărilor pentru a strânge morții și răniții de pe câmpul de luptă. Primele bătălii din Crimeea, cele pe râul Alma și de la Balaklava, unde a avut loc vestita șarjă a cavaleriei ușoare, nu s-au deosebit foarte mult de felul în care s-au desfășurat luptele în timpul Războaielor Napoleoniene. Cu toate acestea, asediul Sevastopolului, etapa crucială și cea mai lungă a Războiului Crimeii, a fost un precursor al războiului industrializat din tranșee din 1914-1918. În cele 11 luni și jumătate ale asediului, rușii, britanicii și francezii au săpat 120 de kilometri de tranșee; în schimburile de focuri dintre cele două tabere s-au tras 150 de milioane de gloanțe și cinci milioane de bombe și obuze de diverse calibre³.

Numele Războiului Crimeii nu reflectă scara lui globală și semnificația sa enormă pentru Europa, Rusia și acea zonă a lumii – ce se întinde din Balcani până la Ierusalim, de la Constantinopol până în Caucaz – care a ajuns să fie definită prin Chestiunea Orientală, marea problemă internațională determinată de dezintegrarea Imperiului Otoman. Poate ar fi mai adecvat ca pentru Războiul Crimeii să se adopte denumirea rusă, „Războiul Oriental” (*Vostocinaia voina*), care, cel puțin, are meritul de a-l pune în relație cu Chestiunea Orientală, sau chiar „Războiul Turco-Rus”, denumire utilizată în multe surse turcești, ce îl plasează în contextul istoric mai larg al secolelor de lupte între ruși și otomani, deși astfel se omite factorul esențial al intervenției occidentale în război.

Războiul a început în 1853 între forțele otomane și cele rusești, în principatele dunărene ale Moldovei și Țării Românești, teritoriul actual al României, și s-a extins în Caucaz, unde turcii și britanicii au încurajat și au sprijinit lupta triburilor musulmane împotriva Rusiei, iar de acolo în alte zone ale Mării Negre. În 1854, pe fondul intervenției britanicilor și francezilor de partea Turciei și al amenințării austrieșilor de a se alătura acestei alianțe antiruse, țarul și-a retras forțele din principate, iar luptele s-au mutat în Crimeea. Însă în 1854-1855 au existat și alte teatre de război: în Marea Baltică, unde flota militară britanică plănuia să atace Sankt-Petersburgul, capitala Rusei; în Marea Albă, unde aceasta a bombardat mănăstirea Solovețki în iulie 1854; și chiar pe coasta Oceanului Pacific, în Siberia.

Scara globală a luptei s-a reflectat în diversitatea celor implicați. Cititorii vor descoperi un tablou amplu, cu mai puține personaje militare decât ar fi crezut (ori s-ar fi temut) că vor găsi și preponderent cu regi, regine, prinți, curteni, diplomați, lideri religioși, revoluționari polonezi și maghiari, doctori, infirmiere, jurnaliști, artiști și fotografi, pamfletari și scriitori, cel mai important dintre aceștia, din perspectiva rușilor, fiind Lev Tolstoi, care a fost ofițer pe trei dintre fronturile Războiului Crimeii (cel din Caucaz, cel dunărean și cel din Crimeea). Mai presus de toate, vor afla, din cele notate în scrisori ori memorii, punctul de vedere al ofițerilor și soldaților de rând care au participat la război, de la britanicul „Tommy” la zuavii franco-algerieni și soldații iobagi ruși.

Există multe cărți în limba engleză despre Războiul Crimeii. Dar aceasta este prima dintre cărțile apărute în engleză sau în alte limbi care se bazează în foarte mare măsură pe surse rusești, franceze și otomane, precum și britanice pentru a pune în lumină factorii geopolitici, culturali și religioși ce au determinat implicarea fiecărei mari puteri în conflict. Datorită acestui bogat context istoric al războiului, cititorii dornici să înceapă lupta vor trebui să aibă răbdare în primele capitole (ori chiar să sară peste ele). Din aceste pagini sper să rezulte o nouă evaluare a importanței războiului ca punct de cotitură major în istoria Europei, a Rusiei și a Orientului Mijlociu, cu consecințe până în zilele noastre. Aici nu își are locul opinia foarte răspândită în Marea Britanie că a fost un război „fără sens” și „inutil” – idee născută din dezamăgirea publicului față de campania militară prost administrată și de realizările sale limitate la vremea respectivă –, care, începând de atunci, a avut un impact atât de dăunător asupra literaturii

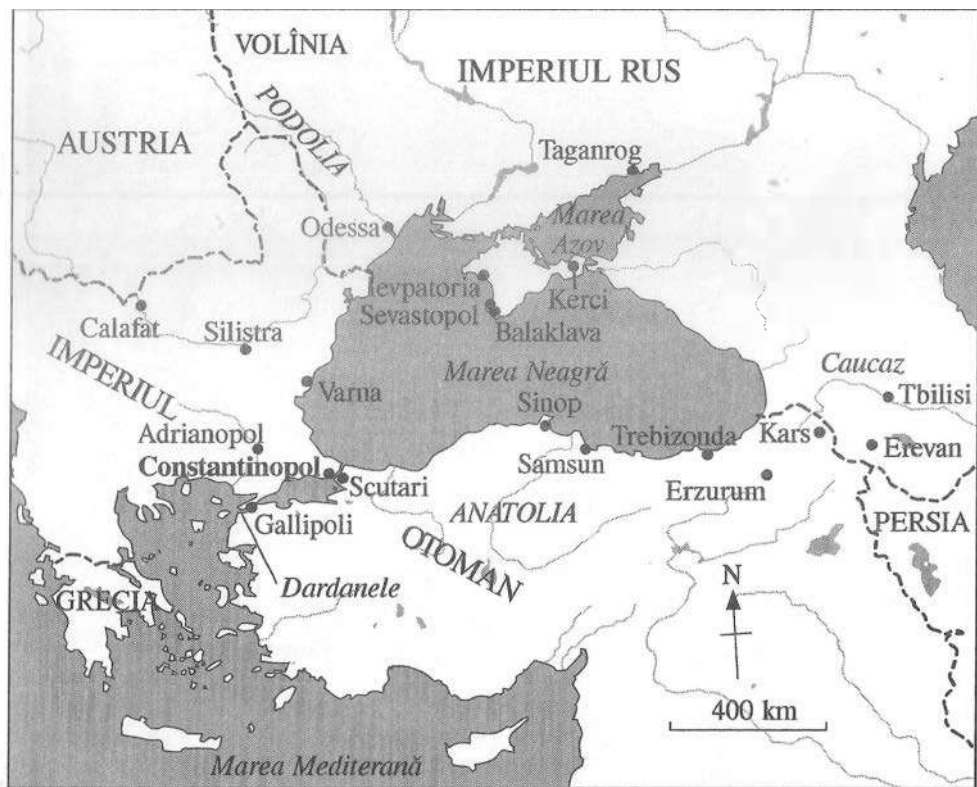
istorice. Mult timp neglijat și adesea ridiculizat pe motiv că nu ar fi un subiect serios pentru cercetători, Războiul Crimeii a fost lăsat mai ales în seama istoricilor militari britanici, mulți dintre ei niște entuziaști amatori, care au relatat iar și iar aceleași povești (șarja cavaleriei ușoare, incompetența comandanților englezi, Florence Nightingale), punând prea puțin în discuție originile religioase ale războiului, complexitatea politică a Chestiunii Orientale, relațiile dintre creștini și musulmani în regiunea Mării Negre sau influența rusofobiei europene, fără de care este greu de sesizat adevărata semnificație a conflictului.

Războiul Crimeii a fost un punct de cotitură crucial. A distrus vechea alianță conservatoare dintre Rusia și austrieci care menținuse ordinea existentă pe continentul european, permițând apariția unor state-națiuni noi, Italia, România și Germania. Le-a lăsat rușilor resentimente puternice față de Occident, impresia că au fost trădați întrucât celelalte state creștine au fost de partea turcilor și frustrări în privința ambițiilor din Balcani ce vor continua să destabilizeze relațiile dintre puteri în anii 1870 și vor genera crizele care vor duce la izbucnirea Primului Război Mondial. A fost primul conflict european major în care s-au implicat turcii, dacă nu luăm în considerare scurta lor participare la luptele Revoluției Franceze și Războaiele Napoleoniene. A favorizat accesul lumii musulmane a Imperiului Otoman la armatele și tehnologiile occidentale, i-a accelerat integrarea în economia capitalistă globală și a provocat o reacție islamică împotriva Occidentului care continuă și astăzi.

Fiecare putere a avut motivele ei pentru a intra în război. Naționalismul și rivalitățile imperiale s-au îmbinat cu interesele religioase. Pentru turci, însemna lupta pentru imperiul lor ce se destrăma în Europa, pentru apărarea suveranității lor imperiale în fața pretențiilor Rusiei de a-i reprezenta pe creștinii ortodocși din Imperiul Otoman și de a preîntâmpina pericolul unei revoluții islamice și naționaliste în capitala turcă. Britanicii au susținut că au intrat în război ca să-i apere pe turci de hărțuielile Rusiei, însă de fapt au fost mai interesați să dea o lovitură Imperiului Rus, de care se temeau că le este rival în Asia, și să se prevealeze de război pentru a-și promova propriile interese în privința religiei și a liberului-schimb în Imperiul Otoman. Pentru împăratul francezilor, Napoleon al III-lea, războiul era o ocazie de a recăștiga respectul față de Franța și influența acesteia în străinătate, dacă nu chiar și gloria din timpul domniei unchiului său, și, poate, de a redesena harta Europei ca o familie de state-națiuni liberale, așa cum visase Napoleon I – deși influența catolicilor asupra regimului său lipsit de autoritate l-a împins să intre în războiul împotriva rușilor și pe temeuri religioase. Pentru britanici și francezi, aceasta a fost o cruciadă întru apărarea libertății și civilizației europene de amenințarea barbară și despotică a Rusiei, al cărei expansionism agresiv reprezenta o amenințare reală nu doar pentru Occident, ci pentru întreaga creștinătate. Cât despre țarul Nicolae I, principalul răspunzător pentru Războiul Crimeii, acesta a fost animat, pe de o parte, de o mândrie și o aroganță nemăsurate, consecință a faptului că era țar de 27 de ani, pe de altă parte, de concepția lui despre felul cum trebuie să se poarte o mare putere ca Rusia cu vecinii săi mai slabi și, nu în ultimul rând, de un calcul extrem de greșit în privința felului în care vor răspunde celelalte puteri la acțiunile sale; însă, mai presus de toate, el a considerat că poartă un război religios, o cruciadă, pentru a împlini menirea Rusiei de a-i apăra pe creștinii din Imperiul Otoman. Țarul a jurat să țină piept întregii lumi pentru a îndeplini ceea ce considera că este misiunea sa divină – extinderea imperiului ortodox până la Constantinopol și Ierusalim.

Istoricii au avut tendința de a respinge motivele religioase ale războiului. Puțini consacră mai mult de un paragraf sau două dispute din Țara Sfântă – rivalitatea dintre catolici sau latini (sprijiniți de Franța) și greci (sprijiniți de Rusia) cu privire la cine ar trebui să dețină controlul asupra Bisericii Sfântului Mormânt de la Ierusalim și asupra Bisericii Nașterii de la Betleem –, chiar dacă acesta a fost punctul de declanșare (iar pentru țar o cauză suficientă) a Războiului Crimeii. Până la războaiele religioase din epoca noastră, părea neplauzibil ca o

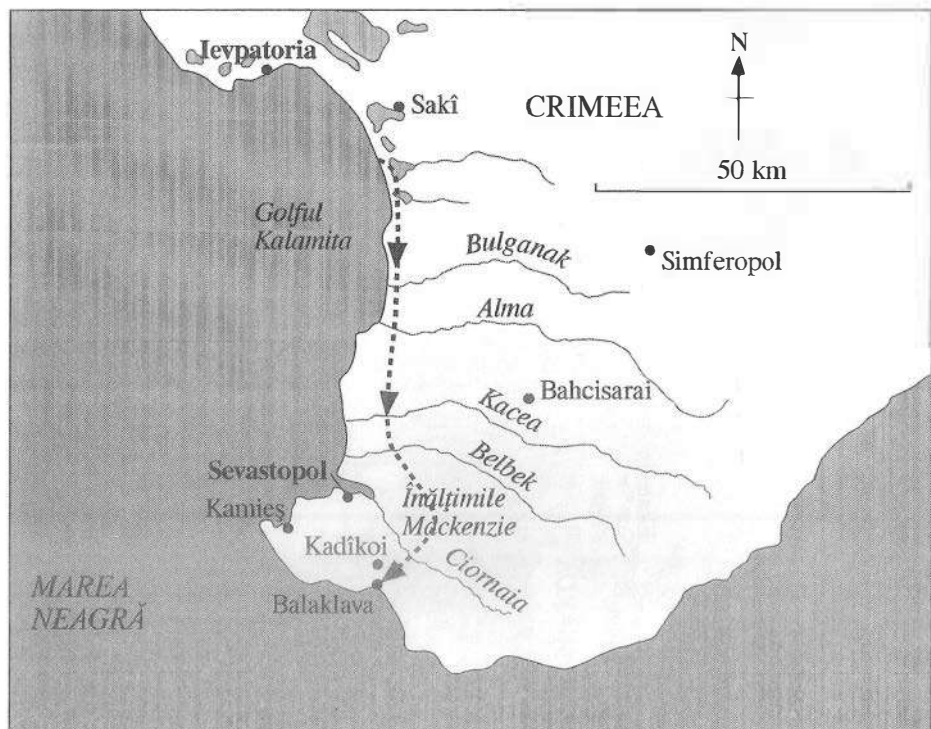
gâlceavă pentru cheile unei biserici să atragă marile puteri într-un război de amploare. În unele cărți de istorie, disputa din Țara Sfântă este utilizată pentru a ilustra caracterul absurd al acestui război „stupid” și „inutil”. În altele, ea este prezentată doar ca un element ce a declanșat cauza reală a războiului: lupta puterilor europene pentru a câștiga influență în Imperiul Otoman. În aceste cărți de istorie se susține că războaiele sunt provocate de rivalități imperiale, de concurența pentru piețe ori de influența opiniilor naționaliste autohtone. Chiar dacă toate acestea sunt adevărate, se subestimează importanța religiei în secolul al XIX-lea (dacă am învățat ceva din războaiele balcanice ale anilor 1990 și din ascensiunea islamului militant, acest lucru este, fără îndoială, că religia joacă un rol crucial în alimentarea războaielor). În Chestiunea Orientală toate puterile au folosit religia ca pârghie, politica și credința s-au întretesut în această rivalitate imperială și fiecare națiune, în primul rând Rusia, a intrat în război convinsă că Dumnezeu este de partea ei.

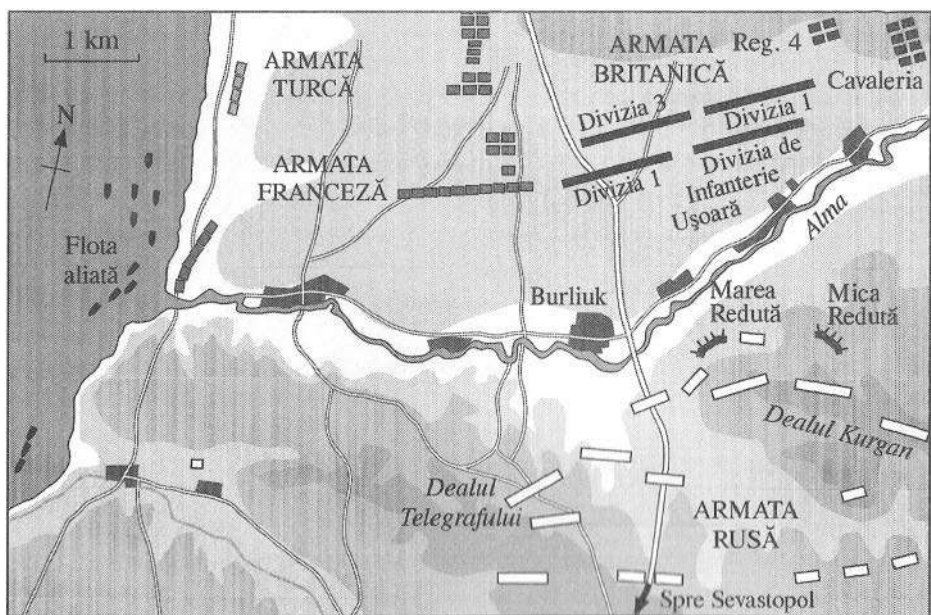
Chestiunea Orientală – zona de conflict

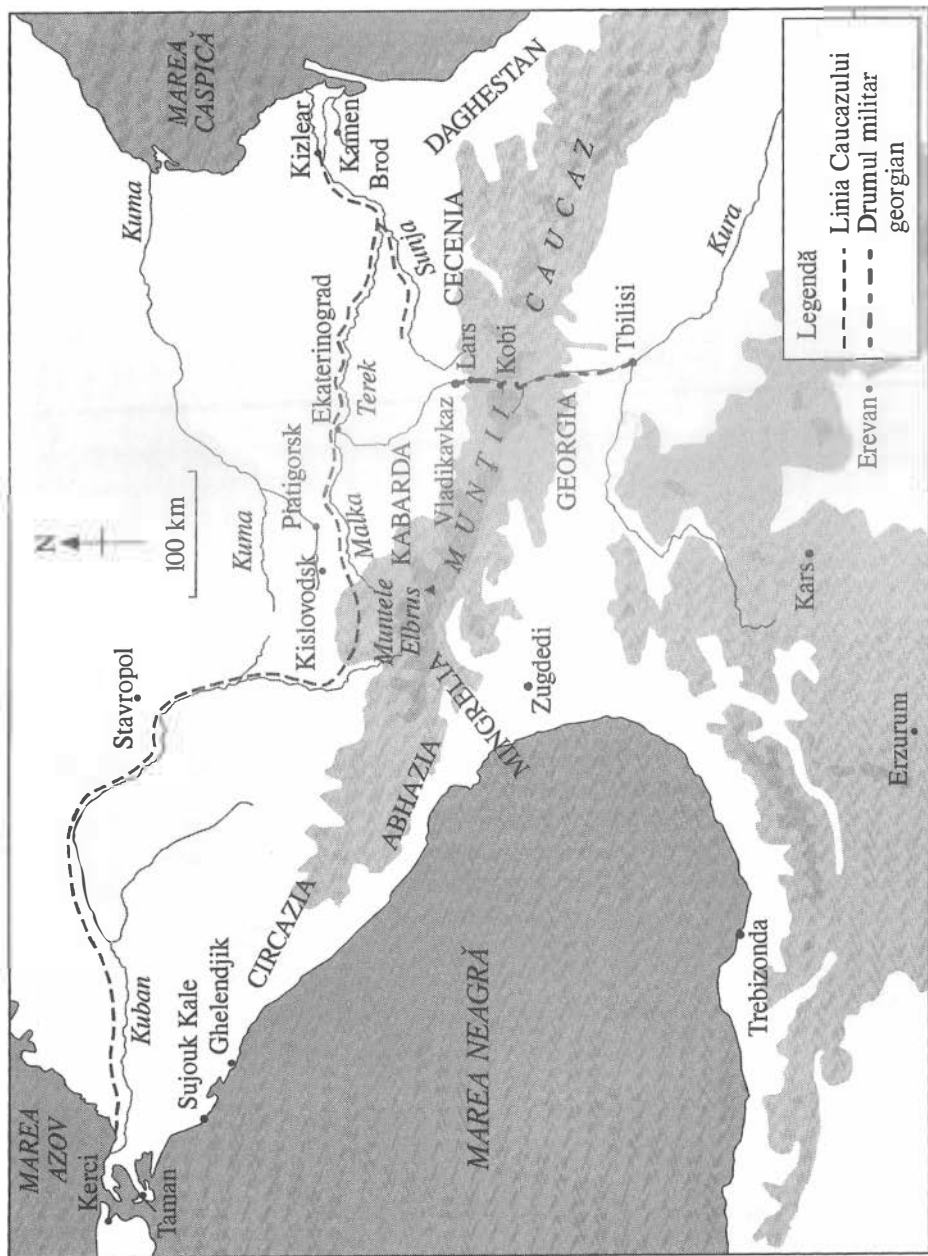
Zona frontului danubian

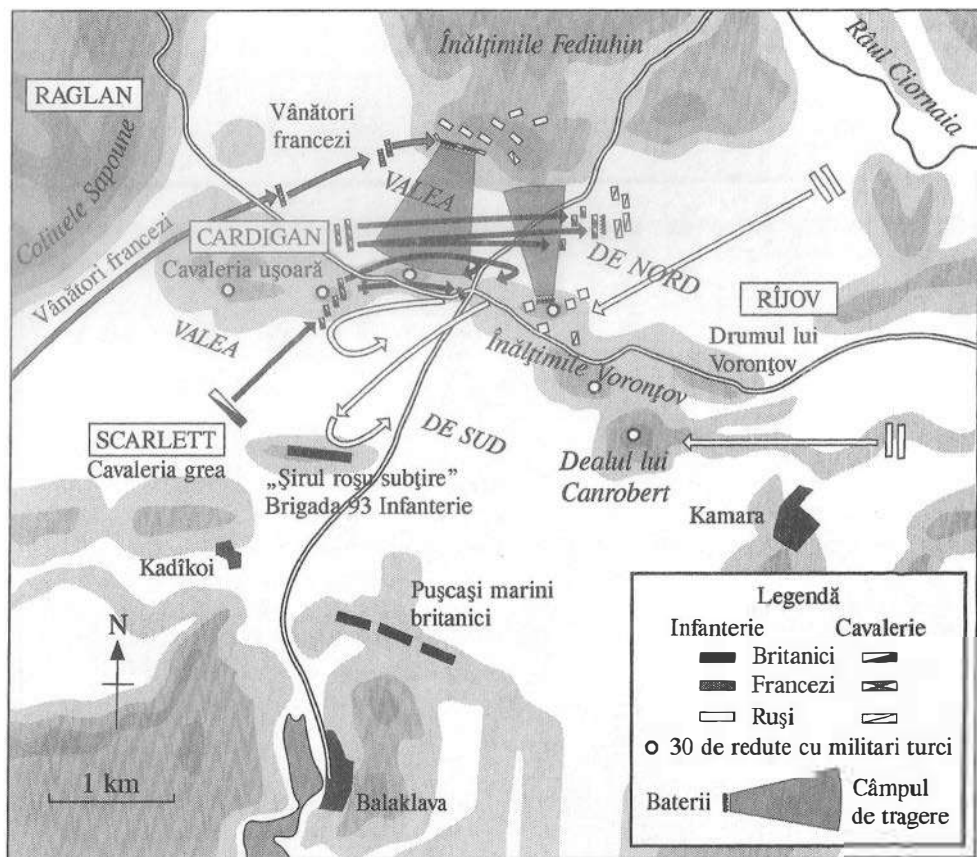
Înaintarea aliaților spre Sevastopol

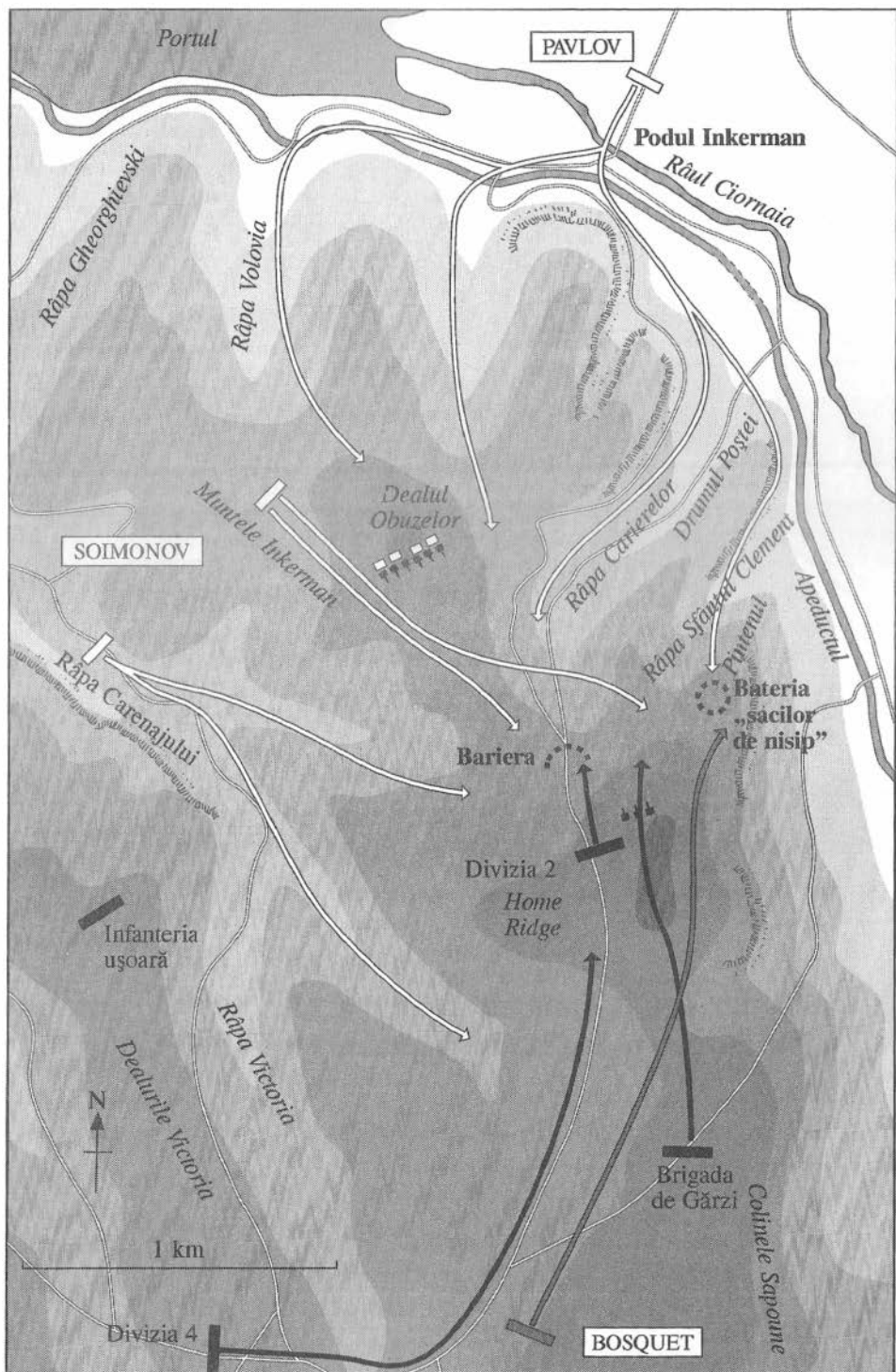
Bătălia de pe râul Alma

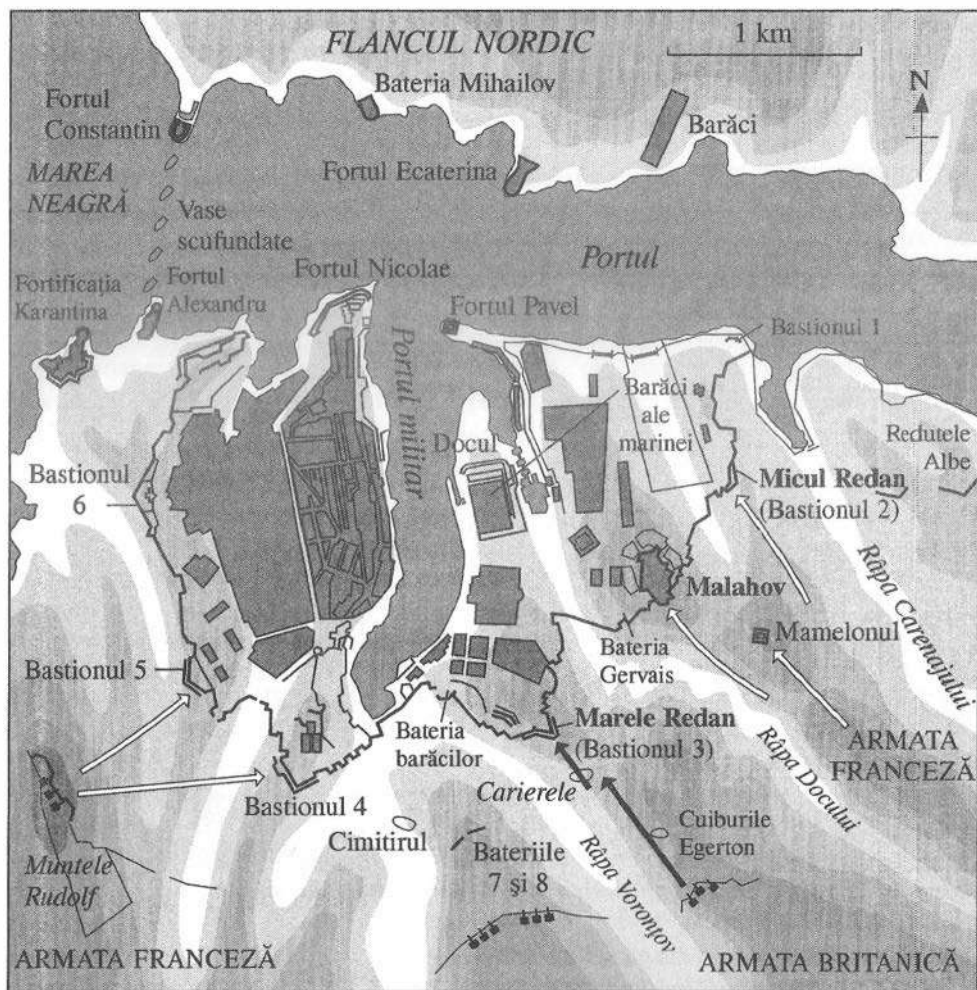
Caucazul

Bătălia de la Balaklava

Bătălia de la Inkerman

Asediul Sevastopolului

Războaiele religioase

De săptămâni întregi pelerinii continuau să vină la Ierusalim pentru sărbătoarea Paștelui. Veneau din toate colțurile Europei de Est și ale Orientului Mijlociu, din Egipt, Siria, Armenia, Anatolia, din peninsula greacă, dar mai ales din Rusia, călătorind pe mare până în portul Jaffa, unde închiriau cămile și măgari. Până în 10 aprilie, Vinerea Mare din 1846, la Ierusalim se strânseseră 20 000 de pelerini. Se cazau pe unde apucau sau dormeau cu toată familia sub cerul liber. Pentru a-și plăti cheltuielile acestui drum lung, aproape fiecare dintre ei adusesese câte ceva, un crucifix sau o podoabă lucrată manual, șiraguri de mărgele ori broderii, pe care le vindea turiștilor europeni veniți în vizită la locurile sfinte. Piațeta din fața Bisericii Sfântului Mormânt, ținta pelerinajului lor, era un bazar plin de viață, în care găseai fructe și legume multicolore, obiecte de artizanat ale pelerinilor, piei de capră și de bou urât mirositoare, lăsate la soare de tăbăcăriile din spatele bisericii. Tot aici se adunau și cerșetorii. Ca să primească pomană, îi înspăimântau pe străini amenințându-i că îi ating cu mâinile lor leproase. Turiștii înstăriți trebuiau să fie apărați de ghizii lor turci, care îi loveau cu bețe pe cerșetori ca să deschidă drumul spre porțile bisericii.

În 1846, Paștele a căzut în aceeași zi după calendarul catolic și după cel ortodox, astfel încât locurile sfinte erau mult mai aglomerate ca de obicei și domnea o stare de tensiune. Cele două comunități religioase își disputau de mult dreptul de întâietate în desfășurarea ritualurilor din Vinerea Mare la altarul Calvarului din Biserica Sfântului Mormânt, locul în care se presupunea că a fost înfiptă în stâncă crucea lui Iisus. În ultimii ani, rivalitatea dintre catolici și ortodocși se accentuase atât de mult, încât Mehmet Pașa, guvernatorul otoman al Ierusalimului, fusese nevoit să plaseze soldați în biserică și în jurul acesteia, pentru a menține ordinea. Dar nici această măsură nu a împiedicat unele ciocniri.

În Vinerea Mare, când au sosit preoții catolici cu fața de altar țesută din in, i-au găsit acolo pe greci, care veniseră primii, aducându-și antimisul brodat din mătase. Catolicii au cerut să vadă firmanul ortodocșilor, ordinul prin care sultanul de la Constantinopol îi autoriza să-și pună primii pe altar antimisul. Grecii au cerut să vadă firmanul prin care catolicilor li se îngăduia să-l dea la o parte. Între preoți s-a iscat o încăierare în care au intrat îndată călugări și pelerini din ambele tabere. În scurt timp, biserica a devenit un câmp de luptă. Grupurile de credincioși se băteau nu numai cu pumnii, ci și cu crucifixe, sfeșnice, potire, candelă, cădelnițe și chiar bucăți de lemn pe care le smulgeau din sanctuare. Lupta a continuat cu pistoale și cuțite aduse pe ascuns la Sfântul Mormânt de credincioși din ambele tabere. Când biserica a fost evacuată de gărzile lui Mehmet Pașa, peste 40 de oameni zăceau fără suflare¹.

„Iată ce se întâmplă în numele religiei ! ”, scria englezoaica Harriet Martineau, care în 1846 a făcut o călătorie la Locurile Sfinte din Palestina și Siria.

Pentru mahomedani, Ierusalimul este cel mai sacru loc din lume, după Mecca. Pentru creștini și pentru evrei este locul cel mai sacru din lume. Și ei ce fac în acest sanctuar al Tatălui lor comun, după cum toți declară că ar fi? Iată-i pe mahomedani dispuși să omoare orice evreu sau creștin care ar intra în Moscheea lui Omar. Iată-i pe creștinii ortodocși și catolici care se urăsc unii pe alții și sunt gata să omoare orice evreu sau mahomedan ce ar intra în Biserica Sfântului Mormânt. Și iată-i pe evrei militând împotriva dușmanilor lor în limbajul vindicativ al profeților lor din vechime².

Creșterea rapidă a numărului de pelerini în Palestina în secolul al XIX-lea a intensificat rivalitatea dintre biserici. Căile ferate și vapoarele au permis călătoriile în masă, făcând regiunea accesibilă grupurilor de turiști catolici din Franța și Italia, precum și grupurilor de credincioși provenind din clasele mijlocii ale Europei și Americii. Diferitele biserici se aflau în competiție pentru a-și exercita influența. Au înființat misiuni pentru a-și ajuta pelerinii, concurau pentru achiziționarea de terenuri, înzestrau eparhiile și mănăstirile și fondau școli pentru a-i converti pe arabii ortodocși (în special sirieni și libanezi), cea mai mare, dar și cea mai puțin educată comunitate din Țara Sfântă.

„În ultimii doi ani au fost trimise la Ierusalim, din partea guvernului rus, a celui francez, a celui napolitan și a celui din Sardinia, o mulțime de daruri pentru împodobirea Bisericii Sfântului Mormânt”, îi relatează, în 1839, William Young, consulul britanic în Palestina și Siria, lordului Palmerston de la Ministerul de Externe.

Există tot mai multe semne de invidie și sentimente dușmănoase între aceste biserici. Micile gălcevi care au existat întotdeauna între mănăstirile romano-catolice, cele grecești și cele armenesti nu durau prea mult, cât timp divergențele dintre ele erau aplanate periodic de cea care dădea autorităților turcești o mită mai mare decât celelalte. Dar vremurile acelea s-au dus, fiindcă aceste țări nu mai sunt izolate de intrigile europene în problemele Bisericii³.

Între 1842 și 1847, la Ierusalim era mare agitație: anglicanii au întemeiat o eparhie; austriei au deschis o tipografie franciscană; francezii au deschis un consulat la Ierusalim și pompau bani în școli și biserici pentru catolici; papa Pius al IX-lea a reinstalat un patriarh romano-catolic rezident, primul după cruciadele din secolul al XII-lea; patriarhul grec s-a întors de la Constantinopol pentru a-i controla mai bine pe ortodocși; iar rușii au trimis o misiune ecleziastică, fondând un complex ce cuprindea un han, un spital, o capelă, o școală și o piață pentru a deservi numărul tot mai mare de pelerini ruși.

În primele decenii ale secolului al XIX-lea, Biserica Ortodoxă Rusă a trimis la Ierusalim mai mulți pelerini decât orice altă ramură a credinței creștine. În fiecare an, aproape 15 000 de creștini soseau la Ierusalim pentru sărbătoarea Paștelui, unii făcând pe jos lungul drum ce străbătea Rusia, Caucazul, Anatolia și Siria. Față de locurile sfinte din Palestina rușii nutreau o evlavie puternică și înflăcărată: a face un pelerinaj în aceste locuri constituia pentru ei cea mai înaltă manifestare a credinței.

În anumite privințe, rușii considerau Țara Sfântă o prelungire a patriei lor spirituale. Ideea „Sfintei Rusii” nu avea nici o delimitare teritorială; era un imperiu al ortodocșilor,

cu sanctuare presărate prin toate ținuturile creștinătății orientale, având Sfântul Mormânt drept biserică-mamă. „Palestina”, scria un teolog rus în anii 1840, „este pământul nostru natal în care nu ne recunoaștem a fi străini”⁴. Secole de pelerinaj au fundamentat această revendicare, stabilind o conexiune între Biserica Rusă și Locurile Sfinte (legate de viața lui Hristos la Betleem, Ierusalim și Nazaret), pe care mulți ruși le considerau mai importante – baza unei autorități spirituale mai înalte – decât suveranitatea vremelnică și politică a otomanilor în Palestina.

Nimic din această ardoare nu se regăsea la catolici ori la protestanți, pentru care Locurile Sfinte erau obiect de interes istoric și de manifestare a unui sentiment romantic mai curând decât a evlaviei. Istoricul Alexander Kinglake, autor și al unor însemnări de călătorie, considera că „modelul cel mai apropiat de un pelerin pe care îl putea oferi Biserica Romano-Catolică era adesea un simplu turist francez, cu un jurnal, o teorie și planul de a scrie o carte”. Turiștii europeni erau dezgustați de patosul pelerinilor ortodocși, ale căror ritualuri ciudate li se păreau „barbare” și niște „superstiții degradante”. Martineau a refuzat să meargă la Sfântul Mormânt pentru a vedea ritualul de spălare a picioarelor pelerinilor în Vinerea Mare. „Nu m-am putut duce să văd mascarade desfășurate în numele creștinismului”, scria ea, „în comparație cu care și cel mai primitiv fetișism de pe malurile unui râu african ar fi fost mai puțin strident”. Din același motiv, nu s-a dus nici la ceremonia Luminei Sfinte din Sâmbăta Paștelui, când mii de credincioși se îngrămădeau în Sfântul Mormânt pentru a-și aprinde lumânările de la flăcările miraculoase ce apăreau din mormântul lui Hristos. Grupuri rivale de ortodocși – greci, bulgari, moldoveni, sârbi și ruși – se înghionteau pentru a-și aprinde lumânările primii ; se luau la bătaie ; iar uneori credincioșii mureau călcați în picioare sau sufocați de fum. Baronul Curzon, care a asistat la o asemenea scenă în 1834, a descris ceremonia ca pe „o scenă de dezordine și profanare”, în care pelerinii, „aproape goi, dansau cu mișcări frenetice, chiuind și răcnind de parcă erau posedați”⁵.

Nu este de mirare că o unitariană ca Martineau și un anglican precum Curzon erau atât de ostili acestor ritualuri : manifestarea sentimentelor religioase fusese eliminată de mult din Biserica Protestantă. Asemenea multor turiști din Țara Sfântă, simțeau că au mai puține lucruri în comun cu pelerinii ortodocși, al căror comportament sălbatic nu prea părea creștin, decât cu musulmanii relativ seculari, a căror atitudine foarte rezervată și demnă era mai aproape de felul lor discret de a se ruga în liniște. Atitudini ca ale lor vor influența formularea politicii occidentale față de Rusia în disputele diplomatice privind Țara Sfântă, care vor duce în cele din urmă la Războiul Crimeii.

Nesesizând sau ignorând importanța Țării Sfinte pentru identitatea spirituală a Rusiei, comentatorii europeni au văzut doar o amenințare tot mai mare a intereselor bisericilor occidentale de acolo din partea Rusiei. La începutul anilor 1840, Young, acum consul britanic, trimitea sistematic rapoarte către Ministerul de Externe din Anglia despre stabilirea unor „agenți ruși” la Ierusalim – scopul acestora fiind, după părerea lui, să pregătească „o cucerire de către ruși a Țării Sfinte” prin pelerinaje plătite și achiziționarea unor terenuri pentru bisericile și mănăstirile ortodoxe. Era, desigur, o perioadă în care misiunea ecleziastică rusă își exercita influența asupra comunităților greacă, armeană și arabă ortodoxă, finanțând biserici, școli și hanuri din Palestina și Siria (un activism căruia Ministerul de Externe de la Sankt-Petersburg i se opunea, fiindcă, pe bună dreptate, se temea că asemenea activități ar putea provoca ostilitatea puterilor

occidentale). Rapoartele lui Young despre planurile de cucerire ale Rusiei erau tot mai isterice. „Pelerinii din Rusia au fost auziți vorbind pe față despre viitorul nu foarte îndepărtat când această țară va fi sub stăpânire rusească”, îi scria el lui Palmerston în 1840. „Într-o singură noapte din timpul Paștelui rușii ar putea înarma 10 000 de pelerini aflați între zidurile Ierusalimului. Mănăstirile din oraș sunt spațioase și, fără costuri prea mari, pot fi transformate în fortărețe.” Temerile britanicilor în fața acestui „plan rusesc” au accelerat inițiativele anglicanilor, care au condus în cele din urmă la întemeierea primei biserici anglicane de la Ierusalim, în 1845⁶.

Dar cei mai îngrijorați de prezența tot mai masivă a Rusiei în Țara Sfântă erau francezii. Potrivit catolicilor francezi, Franța avea cu Palestina o legătură istorică, datând din perioada cruciadelor. În opinia lor, acest lucru conferea Franței, „prima națiune catolică” a Europei, misiunea specială de a proteja credința din Țara Sfântă, în pofida scăderii remarcabile a numărului de pelerini romano-catolici în ultimii ani. „Avem acolo o moștenire de păstrat, un interes de apărut”, declara presa provincială catolică. „Vor trece secole până când rușii vor vărsa măcar o mică parte din sângele sacrificat de francezi pentru Locurile Sfinte în timpul cruciadelor. Rușii nu au participat în nici un fel la cruciade... Întăietatea Franței printre națiunile creștine e atât de limpede în Orient, încât turcii numesc Europa creștină Frankistan, țara francezilor.”⁷

Pentru a contracara prezența tot mai mare a rușilor și a-și consolida rolul de principali protectori ai catolicilor din Palestina, francezii au deschis un consulat la Ierusalim în 1843 (nu după mult timp, un grup de musulmani revoltați, ostili influenței exercitate de puterile occidentale, a smuls tricolorul de pe stâlpul pe care era arborat). La ceremoniile romano-catolice de la Sfântul Mormânt și de la Biserica Nașterii din Betleem, consulul francez a început să apară în uniformă de gală, cu o suită numeroasă de oficialități. La masa din noaptea de Crăciun de la Betleem a fost însoțit de un număr mare de infanteriști, asigurați de Mehmet Pașa, dar plătiți de Franța⁸.

Încăierările dintre catolici și ortodocși aveau loc de obicei atât la Biserica Nașterii, cât și la Sfântul Mormânt. De mulți ani se certau dacă și călugării catolici sunt îndreptățiți să aibă o cheie de la biserica principală (ai cărei custozi erau ortodocșii) ca să poată trece prin ea spre Capela Ieslei, care le aparținea catolicilor; dacă ar trebui să aibă o cheie de la Grota Nașterii, o veche cavernă de sub biserică, considerată locul în care s-a născut Hristos; dacă ar trebui să li se dea voie să monteze în pardoseala de marmură a Grotei, în presupusul loc al Nașterii, o stea de argint cu stema Franței și cu o inscripție în latină: „Aici Iisus Hristos s-a născut din Fecioara Maria”. Steaua fusese amplasată acolo de francezi în secolul al XVIII-lea, dar ortodocșii nu o suportau, considerând-o o „emblemă a cuceririi”. În 1847, steaua de argint a fost furată; instrumentele folosite pentru a o desprinde din pardoseala de marmură au fost lăsate acolo. Imediat, catolicii i-au învinuit de acest delict pe ortodocși. Abia de curând ortodocșii construiseră un zid pentru a împiedica accesul preoților catolici la Grotă, iar această măsură a dus la disensiuni între preoții catolici și cei ortodocși. După înlăturarea stelei de argint, francezii au înaintat un protest diplomatic Porții, curtea otomană de la Constantinopol, făcând referire la un tratat din 1740, mult timp ignorat, despre care susțineau că garanta drepturile catolicilor de a întreține steaua de argint din Grotă. Dar ortodocșii aveau revendicări contrare, bazate pe tradiție și pe concesiile din partea Porții⁹. Acest conflict minor legat de cheia unei biserici a constituit, de fapt, începutul unei crize diplomatice privind controlul asupra Locurilor Sfinte, care va avea consecințe profunde.

În afară de cheia bisericii de la Betleem, francezii susțineau dreptul catolicilor de a repara acoperișul Sfântului Mormânt, pornind tot de la prevederile tratatului din 1740. Reparațiile erau imperios necesare. O bună parte a plumbului de pe acoperiș fusese jupuit (ortodocșii și catolicii acuzându-se reciproc pentru asta). În biserică ploua și păsările zburau în voie. Potrivit legilor turcești, cel ce deținea acoperișul unei case era proprietarul acelei case. Astfel încât dreptul de a efectua reparațiile era disputat cu înverșunare de catolici și de ortodocși, pornind de la ideea că acesta le-ar conferi în fața turcilor statutul de protectori legitimi ai Sfântului Mormânt. Împotriva francezilor, Rusia a susținut cererile ortodocșilor, făcând recurs la Tratatul de la Kuciuk-Kainargi, din 1774, semnat după înfrângerea turcilor de către ruși în războiul din 1768-1774. Potrivit rușilor, Tratatul de la Kuciuk-Kainargi le acorda dreptul de a reprezenta interesele ortodocșilor în Imperiul Otoman. Asta era foarte departe de adevăr. Limbajul tratatului era ambiguu și ușor de denaturat prin traducerea în diverse limbi (rușii au semnat tratatul în rusă și italiană, turcii în turcă și italiană, apoi documentul a fost tradus de ruși în franceză, în scopuri diplomatice)¹⁰. Dar presiunea exercitată de Rusia asupra Porții a garantat că lucrurile nu se vor petrece așa cum voiau catolicii. Turcii au tras de timp și au rezolvat ambiguu problema, provocând scandal de ambele părți.

Conflictul s-a agravat în mai 1851, când Ludovic-Napoleon l-a numit pe prietenul său apropiat, marchizul Charles de La Valette, ambasador în capitala turcă. La doi ani și jumătate după alegerea sa ca președinte al Franței, Napoleon încă făcea eforturi să se impună în fața Adunării Naționale. Pentru a-și consolida poziția, a făcut o serie de concesii punctului de vedere catolic: în 1849, trupele franceze l-au readus pe papă la Roma, după ce fusese forțat de masele revoluționare să părăsească Vaticanul; iar Legea Falloux din 1850 a deschis calea spre creșterea numărului de școli catolice. Numirea lui La Valette a reprezentat o altă concesie majoră făcută clericilor. Marchizul era un catolic zelos, o personalitate marcantă a „partidei clericale” din umbră, care, potrivit părerii generale, trăgea sforile politicii externe a Franței. Această facțiune clericală avea o influență deosebit de puternică asupra politicii Franței în ceea ce privește Locurile Sfinte, unde milita pentru o atitudine fermă împotriva amenințării ortodoxe. Când a preluat postul de ambasador, La Valette și-a depășit cu mult prerogativele. În drum spre Constantinopol, a făcut o oprire neprogramată la Roma pentru a-l convinge pe papă să susțină revendicările catolicilor din Țara Sfântă. Instalat la Constantinopol, a insistat să folosească un limbaj agresiv în relația cu Poarta – tactică, explica el, menită să „îi facă pe sultan și pe miniștrii lui să dea înapoi și să capituleze” în fața intereselor francezilor. Presa catolică i s-a raliat lui La Valette, mai ales influentul *Journal des débats*, al cărui editor îi era prieten apropiat. La rândul său, La Valette alimenta presa cu citate care puneau paie pe foc și îl înfuriau pe țarul Nicolae I¹¹.

În august 1851, francezii au format o comisie mixtă împreună cu turcii pentru a dezbate problema drepturilor religioase. Comisia și-a tot amânat concluziile fiindcă turcii cumpăneau cu precauție revendicările ortodocșilor și cele ale catolicilor. Înainte ca lucrările comisiei să se fi încheiat, La Valette a anunțat că dreptul catolicilor a fost „stabilit în mod clar”, ceea ce însemna că nu mai era necesară continuarea negocierilor. A afirmat că Franța „este îndreptățită să recurgă la măsuri extreme” pentru a sprijini dreptul catolicilor și a lăudat „superioritatea forțelor navale ale acesteia în Mediterana” ca mijloc de impunere a intereselor francezilor.

Nu se știe sigur dacă La Valette a avut aprobarea lui Napoleon pentru o asemenea amenințare explicită cu războiul. Napoleon nu manifesta un interes deosebit față de religie. Nu cunoștea detaliile disputei privind Țara Sfântă și se plasa în principiu pe o poziție defensivă în Orientul Mijlociu. Dar este posibil sau chiar foarte probabil ca Napoleon să fi fost mulțumit că La Valette provoca o criză în relația cu Rusia. Era dispus să încerce orice s-ar fi interpus între cele trei puteri (Marea Britanie, Rusia și Austria), care izolaseră Franța de Concertul European și îi impuseseră în 1815 condițiile „umiltoarelor tratate” de după înfrângerea unchiului său, Napoleon Bonaparte. Ludovic-Napoleon avea motive întemeiate să spera că din disputa asupra Țării Sfinte se va naște un nou sistem de alianțe: Austria era o țară catolică și ar fi putut fi convinsă să se alătore Franței împotriva Rusiei ortodoxe, iar Marea Britanie avea de apărut propriile interese imperiale în Orientul Apropiat împotriva rușilor. Oricare ar fi fost motivul ce a determinat această acțiune, agresiunea premeditată a lui La Valette l-a înfuriat pe țar, care l-a avertizat pe sultan că orice acceptare a revendicărilor catolicilor ar încălca tratatele existente dintre Poartă și Rusia, obligându-l să rupă relațiile diplomatice cu otomanii. Această schimbare bruscă a situației a alertat Marea Britanie, care, anterior, încurajase Franța să ajungă la un compromis, însă acum se afla în situația de a se pregăti de un eventual război¹².

Războiul propriu-zis avea să izbucnească abia peste doi ani, dar, când s-a întâmplat acest lucru, conflagrația a fost alimentată de fervoarea religioasă acumulată de-a lungul secolelor.

*

Imperiul Rus se întemeia pe religie într-o măsură mult mai mare decât oricare dintre celelalte puteri. Sistemul țarist își organiza supușii în funcție de statutul lor confesional; își percepea granițele și obligațiile internaționale aproape numai în baza religiei.

În ideologia fondatoare a statului țarist, ce a fost întărită de naționalismul rus în secolul al XIX-lea, Moscova rămăsese ultima capitală a ortodoxiei, „A Treia Romă”, după cucerirea de către turci a Constantinopolului, inima Bizanțului, în 1453. Potrivit acestei ideologii, eliberarea ortodocșilor de imperiul islamic al otomanilor și reinstaurarea Constantinopolului drept centru al creștinătății orientale făceau parte din misiunea divină a Rusiei în lume. Imperiul Rus a fost conceput ca o cruciadă ortodoxă. Începând cu înfrângerea hanatelor mongole Kazan și Astrahan în secolul al XVI-lea și până la cucerirea Crimeii, a Caucazului și a Siberiei în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, identitatea imperială a Rusiei a fost de fapt definită de conflictul dintre creștinii stabiliți aici și nomazii tătari din stepele eurasiatice. În conștiința națională a rușilor, această delimitare religioasă a fost întotdeauna mai importantă decât orice altă definiție etnică: rusul era ortodox, iar străinul avea altă credință.

Religia s-a aflat în centrul războaielor purtate de Rusia împotriva turcilor, care, la mijlocul secolului al XIX-lea, aveau zece milioane de supuși ortodocși (greci, bulgari, albanezi, moldoveni, valahi și sârbi) în teritoriile lor europene, plus trei-patru milioane de alți creștini (armeni, georgieni și un mic număr de abhazi) în Caucaz și Anatolia¹³.

Pe granița nordică a Imperiului Otoman, o linie de apărare fortificată se întindea de la Belgrad, în Balcani, până la Kars, în Caucaz. Aceasta a fost linia de-a lungul căreia

s-au purtat toate războaiele dintre Turcia și Rusia începând cu a doua jumătate a secolului al XVII-lea (în 1686-1699, 1710-1711, 1735-1739, 1768-1774, 1787-1792, 1806-1812 și 1828-1829). Războiul Crimeii și Războiul Ruso-Turc din 1877-1878 nu au constituit excepții de la această regulă. Granițele apărate de aceste fortărețe au fost zone de conflicte religioase, linia de demarcație dintre ortodoxie și islam.

Două regiuni au avut un rol vital în aceste războaie ruso-turce : Delta Dunării (din principatele Moldova și Țara Românească) și coasta de nord a Mării Negre (inclusiv Peninsula Crimeea). Acestea aveau să devină cele două mari teatre ale confruntărilor din Războiul Crimeii.

Cu brațele sale late și mlaștinile pestilențiale, Delta Dunării era o zonă tampon decisivă pentru apărarea Constantinopolului de un atac terestru din partea rușilor. Aprovizionarea cu alimente pe Dunăre era esențială pentru fortărețele turcești, precum și pentru orice contingent al armatei ruse ce lua cu asalt capitala otomană, astfel încât loialitatea populației de agricultori locali reprezenta un factor vital în aceste războaie. Rușii au făcut apel la religia ortodoxă a agricultorilor, în încercarea de a-i câștiga de partea lor într-un război de eliberare de sub dominația musulmană, în timp ce turcii au adoptat politicile pământului pârjolit. Foamea și bolile i-au înfrânt sistematic pe rușii ce avansau în ținuturile dunărene ale căror recolte fuseseră distruse de turcii în retragere. Astfel, orice atac împotriva capitalei turcești avea să depindă de conceperea de către ruși a unei rute pe mare – prin Marea Neagră – pentru a-și aproviziona trupele de atac.

Dar coasta de nord a Mării Negre și Crimeea erau folosite și de otomani ca zonă tampon împotriva Rusiei. Otomanii se bazau mai curând pe vasalii lor din acea zonă, triburile tătare din Hanatul Crimeii, care vorbeau o limbă turcică, decât pe o colonizare pentru a proteja granițele islamului de invadatorii creștini. Conducătorii Ghiranilor, descinzând din însuși Ginghis-Han, Hanatul Crimeii era ultimul avanpost rămas din Hoarda de Aur. Din secolul al XV-lea până în secolul al XVIII-lea armata sa de călăreți ținuse sub control stepele sudice dintre Rusia și coasta Mării Negre. În urma raidurilor din Cnezatul Moscovei, tătarii trimiteau permanent la Constantinopol slavi spre a fi vânduți pe piețele robiei sexuale sau pentru galere. Țarii Rusiei și conducătorii Poloniei îi plăteau tribut hanului pentru a-și ține oamenii departe de teritoriile lor¹⁴.

De la sfârșitul secolului al XVII-lea, când a intrat în posesia Ucrainei, Rusia s-a luptat vreme de un veac să smulgă aceste zone tampon de sub controlul otomanilor. Porturile cu ape calde ale Mării Negre, atât de importante pentru ascensiunea puterii comerciale și navale rusești, erau elementele strategice în acest război, dar interesele religioase nu s-au aflat niciodată mai prejos. Astfel, după înfrângerea otomanilor de către Rusia și aliații săi în 1699, Petru cel Mare le-a cerut turcilor să le garanteze ortodocșilor drepturile asupra Sfântului Mormânt și liberul acces al tuturor rușilor în Țara Sfântă. Lupta pentru principatele dunărene (Moldova și Țara Românească) a fost la rândul ei, parțial, un război religios. În conflictul ruso-turc din 1710-1711, Petru le-a ordonat trupelor rusești să treacă Prutul și să invadeze principatele, în speranța că astfel va provoca o răscoală a populației creștine autohtone împotriva turcilor. Răscoala nu a avut loc. Dar ideea că Rusia ar putea apela la coreligionarii săi din Imperiul Otoman pentru a-i submina pe turci s-a menținut în centrul politicii țariste în următorii două sute de ani.

Această politică a căpătat o formă oficială în perioada în care Ecaterina cea Mare s-a aflat pe tron (1762-1796). După înfrângerea decisivă a otomanilor în războiul din

1768-1774, când aceștia au recuparat principatele, rușii au avut relativ puține pretenții teritoriale de la turci înainte de a se retrage. Prin Tratatul de la Kuciuk-Kainargi, Rusia a primit doar o fâșie îngustă de pe coasta Mării Negre între Nipru și Bug (inclusiv portul Herson), regiunea Kabarda din Caucaz, precum și porturile Kerçi și Enikale din Crimeea, unde Marea Azov comunică cu Marea Neagră, deși tratatul îi constrângea pe otomani să renunțe la suveranitatea asupra Hanatului Crimeii și să le recunoască tătarilor independența. Totodată, tratatul acorda vaselor rusești drept de navigație prin Dardanele, strâmtoarea îngustă turcească ce unește Marea Neagră cu Mediterana. Chiar dacă rușii nu au primit multe teritorii, au câștigat drepturi substanțiale de a interveni în favoarea supușilor ortodocși din Imperiul Otoman. Tratatul de la Kuciuk-Kainargi a redat principatelor statutul lor anterior sub suveranitatea otomană, dar rușii și-au asumat dreptul de a proteja populația ortodoxă. De asemenea, în baza tratatului Rusiei i se permitea să construiască o biserică ortodoxă la Constantinopol – prevedere pe care rușii au interpretat-o într-un sens mai larg, considerând că aveau dreptul să-i reprezinte pe supușii ortodocși ai sultanului. Astfel, negustorilor creștini din Imperiul Otoman (greci, armeni, moldoveni și valahi) li se îngăduia să navigheze în apele Turciei sub pavilion rusesc, o concesie importantă prin care rușii își puteau promova simultan interesele comerciale și pe cele religioase. Aceste revendicări religioase au avut implicații pragmatice interesante. Cum rușii nu puteau anexa Principatele Române fără să întâmpine rezistență din partea marilor puteri, încercau să smulgă Porții concesii ce ar fi transformat principatele în regiuni semiautonomie aflate sub influența Rusiei. Ei sperau ca, în timp, afinitățile religioase să ducă la realizarea unor alianțe cu moldovenii și valahii, de natură să slăbească autoritatea otomanilor și să asigure dominația rușilor în sud-estul Europei în caz că Imperiul Otoman s-ar fi prăbușit.

Încurajată de victoria asupra Turciei, Ecaterina a urmat o politică de colaborare cu grecii, ale căror interese religioase, susținea ea, Rusia avea dreptul și obligația să le protejeze în baza tratatului. Ecaterina a trimis agenți militari în Grecia, a instruit ofițeri greci în școlile sale militare, a invitat negustori și marinari greci să se stabilească în noile sale orașe de pe țărmul Mării Negre și le-a dat grecilor de înțeles că Rusia le va sprijini mișcarea de eliberare națională de sub turci. Dintre toți suveranii ruși, Ecaterina s-a identificat cel mai mult cu cauza grecilor. Sub influența tot mai mare a comandantului său militar cu cel mai înalt grad, omul de stat și favoritul curții, prințul Grigori Potemkin, Ecaterina visa chiar să recreeze vechiul Imperiu Bizantin, pe ruinele celui otoman. Filosoful francez Voltaire, cu care împărăteasa coresponda, i se adresa cu *votre majesté impériale de l'église grecque*, în timp ce baronul Friedrich Grimm, corespondentul ei german favorit, îi spunea *l'Impératrice des Grecs*. Ecaterina își imagina acest imperiu elen ca un imperiu ortodox aflat sub protecția Rusiei, a cărei limbă slavonă, potrivit opiniei (greșite) a primului mare istoric al Rusiei, Vasili Tatișcev, fusese cândva lingua franca a Imperiului Bizantin. Împărăteasa i-a dat numele Constantin – după primul și ultimul împărat al Bizanțului – celui de-al doilea nepot al său. Pentru a-i sărbători nașterea, în 1779, a pus să se bată monede speciale din argint cu imaginea mării biserici Sfânta Sofia (Hagia Sofia) de la Constantinopol, transformată dramatic în moschee după cucerirea otomană. În locul unui minaret, pe monedă, deasupra fostei bazilici bizantine se afla o cruce ortodoxă. Pentru a-și educa nepotul să devină conducătorul acestui imperiu oriental renăscut, împărăteasa i-a adus dădace din Naxos, care să-l învețe greaca, limbă pe care acesta, ajuns la vârsta maturității, o vorbea fluent¹⁵.

Nu a fost niciodată clar cât de convinsă era de acest „Proiect Grecesc”. În forma conturată în 1780 de contele Bezborodko, secretarul ei particular și, în fapt, ministrul de Externe, proiectul prevedea nici mai mult, nici mai puțin decât expulzarea turcilor din Europa, împărțirea teritoriilor acestora între Rusia și Austria și „reîntemeierea vechiului imperiu grecesc”, cu capitala la Constantinopol. În 1781, Ecaterina a discutat acest proiect cu împăratul austriac Iosif al II-lea. Într-o corespondență purtată în următorul an, au căzut de acord că un asemenea proiect era de dorit. Rămâne însă incert dacă aveau de gând să realizeze acest plan. Unii istorici au ajuns la concluzia că proiectul grecesc nu a fost decât un element de iconografie neoclasică sau o punere în scenă politică, la fel ca „satele potemkiniene”, care nu a jucat un rol cu adevărat important în politica externă a Rusiei. Însă, chiar dacă nu a existat un plan concret de măsuri care să fie luate imediat, pare destul de clar că proiectul constituia cel puțin unul dintre obiectivele generale ale Rusiei de a deveni o putere cu deschidere la Marea Neagră, conectată prin comerț și religie cu lumea ortodoxă din estul Mediteranei, inclusiv cu Ierusalimul. Potrivit poetului preferat al Ecaterinei, Gavrila Derjavin, care a fost și unul dintre cei mai importanți oameni de stat din timpul domniei sale, scopul proiectului grecesc era :

Să se meargă înainte printr-o cruciadă,
Să se curețe apele Iordanului,
Să se elibereze Sfântul Mormânt,
Să li se dea înapoi Atena atenienilor, Constantinopolul lui Constantin
Și să se reîntemeieze Țara Sfântă a lui Iafet*

„Odă despre cucerirea orașului Ismail”

Fără îndoială că turul pe care l-au făcut Ecaterina și Iosif, cu o mare suită internațională, în porturile Mării Negre a fost mai mult decât o punere în scenă politică. Împărăteasa a vizitat șantierul unor noi orașe și baze militare rusești, trecând pe sub arcadele înălțate de Potemkin în cinstea ei, pe care erau înscrise cuvintele „Drumul spre Bizanț”¹⁶. Călătoria ei a fost o declarație de intenție.

Ecaterina credea că Rusia trebuia să se orienteze spre sud dacă voia să devină o mare putere. Nu mai era suficient să exporte blănuri și cherestea prin porturile sale baltice, ca în vremea cnezatului medieval al Moscovei. Ca să concureze cu puterile europene trebuia să-și dezvolte piețe de desfacere pentru produsele agricole din ținuturile sale sudice fertile și să-și impună prezența navală în porturile cu ape calde de la Marea Neagră, din care navele ei să poată pătrunde în Mediterana. Din cauza geografiei ciudate a Rusiei, Marea Neagră juca un rol decisiv nu numai în apărarea militară a Imperiului Rus la granița sa de sud cu lumea musulmană, ci și în menținerea ei ca putere pe continentul european. Fără Marea Neagră, Rusia nu avea acces spre Europa pe mare decât prin Baltica, mare ce putea fi ușor blocată de alte puteri nordice în cazul unui conflict european (așa cum britanicii au și făcut în timpul Războiului Crimeii).

Planul de a face din Rusia o putere sudică a fost lansat în forță în 1776, când Ecaterina l-a însărcinat pe Potemkin să se ocupe de Noua Rusie (*Novorossia*), teritoriile puțin

* Potrivit cronicilor medievale rusești, după Potopul din Facerea, în ținuturile lui Iafet s-au stabilit vechea populație rus' și alte triburi.

populate de pe țărmul nordic al Mării Negre, cucerite recent de la otomani, și să colonizeze regiunea. Le-a oferit aristocraților ruși terenuri enorme și a invitat colonizatori europeni (germani, polonezi, italieni, greci, bulgari și sârbi) să se instaleze în stepe ca agricultori. Acolo s-au întemeiat noi orașe – Ekaterinoslav, Herson, Nikolaev și Odessa –, multe construite în stil rococo francez și italian. Potemkin însuși a supravegheat construcția orașului Ekaterinoslav (care înseamnă „slava Ecaterinei”) ca simbol greco-roman care să reprezinte moștenirea clasică pe care el și adepții proiectului grecesc și-o imaginau pentru Rusia. El visa, după cum îi explica Ecaterinei într-o scrisoare, la structuri grandioase, dintre care multe nu au fost realizate niciodată, precum magazine „construite în semicerc, ca propileele sau arcadele de la Atena”, o casă a guvernatorului „în stil grec și roman”, tribunale în forma „vechilor bazilici” și o catedrală, „un fel de imitație a Bazilicii Sfântul Pavel de lângă zidurile Romei”. Era, spunea el, „un semn al transformării acestui pământ, prin grija voastră, dintr-o stepă pustie într-o grădină întinsă și dintr-un ținut sălbatic al animalelor într-un cămin primitiv pentru oameni din toate ținuturile”¹⁷

Odessa era perla sudică a coroanei rusești. Frumusețea ei arhitectonică se datora în bună măsură ducelui de Richelieu, emigrat în Rusia în urma Revoluției Franceze, care a fost mulți ani guvernatorul orașului. Dar importanța Odessei ca port era realizarea grecilor, primii care fuseseră încurajați de Ecaterina să se stabilească aici. Grație liberei circulații acordate navelor rusești prin Tratatul de la Kuciuk-Kainargi, Odessa a devenit în scurt timp un actor important în comerțul din Marea Neagră și Mediterana, înlocuind în bună măsură dominația francezilor.

Integrarea Crimeii în Rusia s-a petrecut într-un mod diferit. Prin Tratatul de la Kuciuk-Kainargi se recunoștea independența Hanatului Crimeii față de otomani, chiar dacă sultanul și-a păstrat o autoritate religioasă nominală în calitatea sa de calif. Deși semnaseră tratatul, otomanii nu prea fuseseră dispuși să recunoască independența Crimeii, temându-se că aceasta va fi înglobată curând de ruși, la fel ca restul țărmului Mării Negre. Rămâneau pe poziții în puternica cetate Ocaev, pe țărmul limanului Niprului, de unde puteau să-i atace pe ruși în cazul în care aceștia ar fi intervenit în peninsula. Dar aveau puține mijloace de apărare împotriva politicii de infiltrare politică și religioasă a Rusiei.

La trei ani după semnarea tratatului, Șahin Ghirai a fost ales han. Educat la Veneția și semioccidentalizat, era candidatul preferat al Rusiei (aflat în fruntea unei delegații a Crimeii la Sankt-Petersburg, o impresionase pe Ecaterina prin „firea sa plăcută” și înfățișarea atrăgătoare). Șahin era susținut de numeroasa populație creștină din Crimeea (negustori greci, georgieni și armeni) și de mulți dintre nomazii nogai din stepele continentale, care își păstrasera întotdeauna cu înverșunare independența față de hanatul otoman și care i se supuneau lui Șahin în calitate de comandant al Hoardei lui Nogai. Numai că Șahin nu era acceptabil pentru otomani, care au trimis o flotă cu alt han care să-l înlocuiască și i-au încurajat pe tătarii din Crimeea să se răzvrătească împotriva acestui „păgân”. Șahin a fugit, dar în scurt timp s-a întors și a lansat împotriva tătarilor rebeli un masacru ce i-a îngrozit chiar și pe ruși. Drept răspuns și încurajați de otomani, tătarii au pornit un război religios punitiv împotriva creștinilor din Crimeea, determinând Rusia să organizeze exodul rapid al acestora (30 000 de creștini au fost strămutați la Taganrog, Mariupol și în alte orașe de pe coasta Mării Negre, unde majoritatea s-au trezit fără nici un adăpost).

Plecarea creștinilor a slăbit dramatic economia Crimeii. Șahin a devenit și mai dependent de ruși, care au început să exercite presiuni asupra lui ca să accepte anexarea. Nerăbdător să consolideze securitatea Crimeii înaintea unei reacții a restului Europei, Potemkin s-a pregătit de un război-fulger împotriva turcilor și, totodată, a aranjat abdicarea lui Șahin în schimbul unei pensii exorbitante. După instalarea hanului la Sankt-Petersburg, tătarii au fost convinși să i se supună Ecaterinei. În întreaga Crimee au avut loc ceremonii regizate în cadrul cărora tătarii se adunau, cu tot cu mullahii lor, pentru a-i jura credință, cu mâna pe Coran, împărțeseri ortodoxe aflate la mii de kilometri depărtare. Potemkin era convins că anexarea trebuia cel puțin să pară a fi din voința poporului.

Anexarea Crimeii de către Rusia în 1783 a constituit o umiliță amară pentru turcii. Era primul teritoriu musulman pe care Imperiul Otoman îl pierdea în fața creștinilor. Cu greu marele-vizir al Înaltei Porți a acceptat acest lucru. Alți oameni politici de la curtea sultanului considerau însă că pierderea Crimeii reprezintă un pericol de moarte pentru Imperiul Otoman, susținând că rușii o vor folosi ca bază militară împotriva Constantinopolului și a autorității otomane din Balcani, și făceau presiuni pentru declanșarea unui război împotriva Rusiei. Dar era nerealist ca turcii să se lupte singuri cu rușii, iar turcii nu prea sperau la o intervenție occidentală : Austria se alinase cu Rusia, anticipând o viitoare împărțire a Imperiului Otoman între ruși și austrieci ; Franța era prea epuizată după implicarea în Războiul de Independență american pentru a trimite o flotă în Marea Neagră ; în timp ce britanicii, profund afectați de pierderile suferite în America, erau mai curând indiferenți (dacă „Franța are de gând să tacă în privința turcilor”, nota lordul Grantham, ministrul de Externe, „de ce ne-am amesteca noi ? Nu e momentul să începem o nouă luptă¹⁸”).

Otomanii și-au pierdut răbdarea patru ani mai târziu, în 1787, la scurt timp după turul provocator al Ecaterinei prin orașele recent cucerite de pe țărmul Mării Negre, într-un moment când, în Caucaz, înregistrau noi pierderi în fața rușilor*. În speranța unei alianțe cu prusacii, cei ce se declarau în favoarea războiului au avut câștig de cauză, iar otomanii au declarat război Rusiei ; Rusia a fost sprijinită de aliata sa, Austria, care, la rândul ei, a declarat război Turciei. La început, otomanii au înregistrat unele succese. Pe frontul danubian, au determinat retragerea forțelor austriece înspre Banat. Dar nu au mai primit ajutor militar din partea Prusiei, iar după un îndelungat asediu au pierdut cetatea strategică de la Ocaikov în fața rușilor, apoi Belgradul și Principatele Române în fața unei contraofensive austriece, pentru ca, în cele din urmă, rușii să cucerească importante forturi turcești de la gurile Dunării. Turcii au fost nevoiți să ceară pacea. În 1792, prin Tratatul de la Iași, au redobândit un control nominal asupra Principatelor Române, dar au cedat Rusiei Ocaikovul, noua graniță ruso-turcă aflându-se pe Nistru. Totodată, au recunoscut oficial anexarea Crimeii de către Rusia. Numai că în realitate nu au acceptat niciodată pe deplin pierderea Crimeii și așteptau prilejul să se răzbune.

* Rușii își extindeau continuu sistemul de fortărețe de-a lungul fluviului Terek („Linia Caucazului”) și foloseau recent câștigatul protectorat asupra regatului georgian ortodox Khartlia-Kakhetia ca să construiască o bază de operațiuni împotriva otomanilor, ocupând Tbilisi și începând primele lucrări la drumul militar georgian pentru a lega Rusia de sudul Caucazului.

*

În războiul religios al Rusiei împotriva vecinilor săi musulmani, culturile islamice din regiunea Mării Negre erau considerate un pericol deosebit. Cărmuitorii Rusiei se temeau de o axă islamică, o largă coaliție a unor popoare musulmane sub conducerea Turciei, care ar fi amenințat regiunile de la frontiera sudică a Rusiei, unde populația musulmană creștea într-un ritm rapid, pe de o parte, datorită ratei mari a natalității, iar pe de alta, datorită convertirii la islam a unor triburi nomade. Pentru a întări controlul imperial în aceste zone de graniță instabile, rușii au lansat, în primele decenii ale secolului al XIX-lea, o nouă etapă a strategiei lor sudice: expulzarea populației musulmane și încurajarea creștinilor să colonizeze teritoriile recent cucerite.

Basarabia a fost cucerită de ruși în timpul războiului împotriva Turciei din 1806-1812. Poarta Otomană a cedat-o oficial Rusiei în 1812, prin Tratatul de la București, care puneau Principatele Române sub suveranitatea comună a Rusiei și a Imperiului Otoman. Noii conducători țariști ai Basarabiei au expulzat populația musulmană, trimitând în Rusia, ca prizonieri de război, mii de țărani tătari. Au repopulat câmpiile fertile ale Basarabiei cu moldoveni, valahi, bulgari, ruteni și greci, atrași de privilegiile fiscale, scutirea de serviciul militar și împrumuturile oferite de statul rus celor care aveau o meserie. Presate să populeze regiunea, care aducea Rusia la doar câțiva kilometri de Dunăre, autoritățile țariste locale au închis ochii în privința iobagilor ucraineni și ruși plecați de pe moșii, care după 1812 ajungeau în Basarabia în număr tot mai mare. Există un program energic de construire a bisericilor, iar înființarea unei eparhii la Chișinău i-a legat pe conducătorii locali ai Bisericii de Biserica Ortodoxă Rusă (și nu de cea grecească)¹⁹.

Și cucerirea Caucazului de către ruși făcea parte din această cruciadă. Ea era concepută în mare măsură ca un război religios purtat împotriva triburilor musulmane din munți – ceceni, inguși, cerchezi și daghestanezi – și pentru creștinarea Caucazului. Triburile musulmane erau în principal sunnite, opunându-se cu înverșunare controlului din partea oricărei puteri seculare, dar aliniate prin religie cu sultanul otoman, în calitatea sa de „calif suprem al legii islamice”. Sub comanda generalului Aleksei Ermolov, numit guvernator al Georgiei în 1816, rușii au purtat un război feroce, semănând teroarea, atacând sate, incendiind case, distrugând recolte și defrișând păduri, în încercarea zadarnică de a subjugă triburile de munteni. Această campanie criminală devastatoare a dat naștere unei mișcări organizate de rezistență a triburilor, care a căpătat și ea în scurt timp un caracter religios.

Principala influență religioasă, numită muridism, venea de la secta (sufită) naqsh-bandiya, care a început să se impună în Daghestan în anii 1810 și de acolo s-a răspândit în Cecenia, unde predicatorii organizau rezistența ca un jihad (război sfânt) condus de imamul Ghazi Muhammad pentru apărarea Șariei și a purității credinței islamice. Muridismul era o combinație puternică de război sfânt și război social împotriva rușilor păgâni și a prinților care îi susțineau. A unit din nou triburile din munți, scindate înainte de dușmănie și vendete, permițându-i imamului să introducă impozite și un serviciu militar generalizat. Conducerea imamului era exercitată prin murizi (discipoli religioși), din rândul cărora proveneau dregătorii locali și judecătorii din satele rebele.

Cu cât caracterul religios al rezistenței devenea tot mai pronunțat, cu atât se accentua și caracterul religios al invaziei rusești. Creștinarea Caucazului a devenit unul dintre principalele țeluri, rușii refuzând să ajungă la un compromis cu capii musulmani ai mișcării rebele. „O apropiere desăvârșită între ei și noi nu poate fi de așteptat decât atunci când crucea va fi înălțată pe munți și în văi și când bisericile Mântuitorului Iisus Hristos vor lua locul moscheilor”, se afirma într-un document oficial rusesc. „Până atunci, forța armelor este adevăratul bastion al domniei noastre în Caucaz.” Rușii au distrus moschei și au impus restricții în privința practicilor musulmane, cea mai mare nemulțumire fiind provocată de interzicerea pelerinajului la Mecca și Medina. În multe zone, distrugerea așezărilor musulmane făcea parte dintr-o politică a Rusiei ce ar fi numită astăzi „purificare etnică”, strămutarea forțată a triburilor de munteni și repartizarea terenurilor acestora coloniștilor creștini. În Kuban și în nordul Caucazului, triburile musulmane au fost înlocuite de coloniști slavi, în special țărani ruși sau ucraineni și cazaci. În unele zone din sudul Caucazului, creștinii georgieni și armeni au trecut de partea invadatorilor ruși și au participat la împărțirea prăzii. De exemplu, în timpul cuceririi Hanatului Gandja (Elizavetopol), unii georgieni s-au alăturat armatei ruse invadatoare ca trupe militare auxiliare; au fost apoi încurajați de ruși să se mute în teritoriul ocupat și să ia în primire pământurile părăsite de musulmani după ce o campanie de persecuție religioasă i-a determinat pe aceștia să plece. Provincia Erevan, corespunzând aproximativ actualei Armenii, avea o populație în mare parte turco-musulmană până la Războiul Ruso-Turc din 1828-1829, în timpul căruia rușii au expulzat din zonă aproximativ 26 000 de musulmani. În următorul deceniu au adus aici un număr aproape dublu de armeni²⁰.

Dar caracterul religios al cuceririlor dinspre sud ale Rusiei s-a manifestat cel mai evident în Crimeea. Crimeea are o istorie religioasă îndelungată și complexă. Pentru ruși, era un loc sacru. Potrivit cronicilor acestora, în Chersones, vechea colonie grecească de pe coasta sud-vestică a Crimeii, în apropierea actualului oraș Sevastopol, a fost botezat, în 988, Vladimir, cneazul Kievului, aducând astfel creștinismul în Rusia Kieveană. Dar aici au locuit și sciți, romani, greci, goți, genezezi, evrei, armeni, mongoli și tătari. Situată pe o falie istorică adâncă ce separa creștinătatea de lumea musulmană a otomanilor și a triburilor vorbitoare de limbi turcice, Crimeea a fost mereu subiect de dispută, locul de desfășurare a multor războaie. Chiar și sanctuarele și clădirile cu destinație religioasă din Crimeea au devenit câmpuri de luptă în numele credinței, pe măsură ce fiecare nou val de populații stabilite aici le revendica. De exemplu, în orașul Sudak de pe litoral se află biserica Sfântul Matei. Construită inițial ca moschee, a fost ulterior distrusă și reconstruită de greci ca biserică ortodoxă. Mai târziu a fost transformată în biserică catolică de genezezi, care au ajuns în Crimeea în secolul al XIII-lea, redevenind ulterior moschee sub otomani. A rămas moschee până la anexarea de către ruși, când a fost transformată din nou în biserică ortodoxă²¹.

Anexarea Crimeii la Rusia a adus imperiului 300 000 de noi supuși, aproape toți tătari și nogai musulmani. Rușii au încercat să-i coopteze pe mai-marii locali (bei și mârzac) în administrația lor, propunându-le să-i convertească la creștinism și să-i înobileze. Dar propunerea lor a fost ignorată. Puterea acestora nu se bazase niciodată pe funcții publice, ci pe proprietatea asupra pământului și pe politica determinată de relațiile de clan: atât timp cât li se permitea să-și păstreze pământurile, majoritatea preferau să-și mențină

statutul în cadrul comunității decât să-i slujească pe noii stăpâni imperiali. Majoritatea aveau legături de rudenie, comerciale sau religioase cu Imperiul Otoman. Mulți au emigrat acolo în urma anexării de către Rusia.

Politica rusă față de țărani tătari a fost mult mai brutală. În Crimeea, spre deosebire de cea mai mare parte a Rusiei, iobăgia nu exista. Libertatea țăranilor tătari a fost recunoscută de noua conducere imperială, care i-a transformat în țărani ai statului (o categorie juridică diferită de cea a iobagilor). Dar faptul că tătarii continuau să îi fie loiali califului otoman, pe care îl invocau în rugăciunile lor din ziua de vineri, rămânea o provocare constantă pentru ruși. Le dădea motive să se îndoiască de jurământul de credință față de țar al noilor supuși. În timpul numeroaselor războaie cu otomanii din secolul al XIX-lea, rușii s-au temut mereu de revoltele tătarilor din Crimeea. Îi acuzau pe capii musulmani că se roagă pentru victoria turcilor și pe țărani tătari că speră să fie eliberați de către turci, deși, până la Războiul Crimeii, majoritatea populației musulmane i-a rămas loială țarului.

Convinși că tătarii erau perfizi, rușii au făcut tot posibilul să-i determine pe noii lor supuși să plece. Primul exod în masă al tătarilor din Crimeea spre Turcia a avut loc în timpul Războiului Ruso-Turc din 1787-1792. În cea mai mare parte a fost vorba despre fuga țăranilor înfricoșați că vor urma represalii din partea rușilor. Dar tătarii au fost încurajați să plece și de o serie de alte măsuri luate de ruși, printre care confiscarea pământurilor, impozitarea punitivă, munca forțată și intimidarea de către trupele de cazaci. Până în 1800 aproape o treime din populația tătară din Crimeea, aproximativ 100 000 de oameni, emigrase în Imperiul Otoman, iar alți 10 000 plecaseră în urma Războiului Ruso-Turc din 1806-1812. Locul lor a fost luat de coloniști ruși și de alți creștini din est: greci, armeni, bulgari, mulți dintre ei refugiați din Imperiul Otoman care căutau protecția unui stat creștin. Exodul tătarilor din Crimeea a reprezentat începutul unei retrageri treptate a musulmanilor din Europa. Era un episod al unei lungi istorii de schimburi demografice și de conflicte etnice între sfera otomană de influență și cea ortodoxă, care avea să dureze până la crizele balcanice de la sfârșitul secolului XX²².

Creștinarea Crimeii s-a înfăptuit și prin construirea unor biserici, palate și orașe neoclasic grandioase ce aveau să elimine toate vestigiile musulmane. Ecaterina își imagina Crimeea ca pe paradisul sudic al Rusiei, o grădină a plăcerilor unde puteau fi savurate și prezentate lumii de dincolo de Marea Neagră roadele domniei sale creștine luminate. Îi plăcea să folosească numele grecesc al peninsulei, Taurida, și nu pe cel tătaresc, Crimeea (*Krım*); considera că acesta lega Rusia de civilizația elenă a Bizanțului. Le-a acordat nobililor ruși terenuri enorme pentru a înființa moșii magnifice pe coasta sudică muntoasă, un țarm rivalizând ca frumusețe cu Amalfi; clădirile în stil clasic, grădinile mediteraneene și viile erau menite să reprezinte o nouă civilizație creștină în acest ținut până atunci păgân.

Urbanismul sublinia această dominație rusească în Crimeea: vechile orașe tătaresci, ca Bahcisarai, reședința foștilor hani, au ajuns să aibă doar o importanță secundară ori au fost complet abandonate; orașe mixte din punct de vedere etnic, ca Feodosia sau Simferopol, capitala administrativă a rușilor, au fost treptat reamenajate de statul imperial, centrul fiind mutat din vechiul cartier tătaresc în zone noi, unde s-au construit biserici rusești și clădiri oficiale; iar orașele noi, precum Sevastopolul, baza navală rusească, au fost construite exclusiv în stil neoclasic²³

Construirea bisericilor în colonia nou-cucerită s-a desfășurat relativ lent, moscheile continuând să domine orizontul multor orașe și sate. Dar la începutul secolului al XIX-lea s-a pus mult accent pe descoperirea unor vestigii arheologice creștine, ruine bizantine, grote folosite ca schituri de asceți și mănăstiri. Totul făcea parte dintr-un efort conștient de revendicare a Crimeii ca ținut creștin sacru, un Munte Athos rusesc, un loc de pelerinaj pentru cei ce doreau să vină în contact cu leagănul creștinătății slave²⁴.

Cel mai important loc sfânt era, firește, cel al ruinelor Chersonesului, excavate de administrația imperială în 1827, unde ulterior a fost ridicată biserica Sfântului Vladimir pentru a marca presupusul loc în care marele cneaz convertise la creștinism Rusia Kieveană. Faptul că acest sanctuar se afla la doar câțiva metri de locul în care forțele franceze au debarcat și și-au instalat tabăra în timpul Războiului Crimeii a fost una dintre ironiile simbolice ale istoriei.

Chestiunile orientale

Sultanul, pe un cal alb, se afla în fruntea procesiunii, urmat de alaiul de miniștri și alți dregători ce mergeau pe jos. În arșița din toiuł zilei, au ieșit, în bubuitul salvelor de tun, pe marea poartă imperială a Palatului Topkapı din Constantinopol, capitala turcească. Era vineri, 13 iulie 1849, prima zi din luna sfântă a Ramadanului. Sultanul Abdul-Medjid era în drum spre ceremonia de reînăugurare a mării moschei Hagia Sofia. În ultimii doi ani fusese închisă pentru lucrări absolut necesare de restaurare, deoarece ajunsese extrem de deteriorată după ce vreme de decenii fusese lăsată în paragină. Croindu-și drum călare prin mulțimea adunată în piața de pe latura nordică a fostei bazilici ortodoxe, unde, în calești aurite, îl așteptau mama sa, copiii și haremul, sultanul a ajuns în fața intrării moscheii unde a fost întâmpinat de oficialitățile religioase și, încălcând tradiția islamică ce le interzicea în mod clar nemusulmanilor să participe la asemenea ceremonii sacre, de doi arhitecți elvețieni, Gaspere și Giuseppe Fossati, care supervizaseră lucrările de restaurare.

Frații Fossati l-au condus pe Abdul-Medjid printr-o serie de încăperi private până la galeria sultanului din principala sală de rugăciune, pe care o reconstruiseră și redecoraseră în stil neobizantin la porunca sultanului, ale cărui însemne se vedeau deasupra porții de acces. Când dregătorii s-au adunat în sală, au început riturile de consacrare, oficiate de şeyhülislam, autoritatea oficială supremă în materie de religie din Imperiul Otoman, echivalat (în mod greșit) cu papa de unii vizitatori europeni¹.

Era un eveniment extraordinar – sultanul-calif și liderii religioși ai celui mai mare imperiu musulman din lume consacrau una dintre cele mai sacre moschei în săli reconstruite de niște arhitecți occidentali în stilul original al catedralei bizantine de dinaintea cuceririi Constantinopolului de către turci. După 1453 otomanii scosese ră clopotele, înlocuiseră crucea cu patru minarete, îndepărtaseră altarul și iconostasul, iar în următoarele două secole acoperiseră cu tencuială mozaicurile bizantine ale bazilicii ortodoxe. Mozaicurile rămăseseră ascunse până când frații Fossati le descoperiseră din întâmplare în 1848, când restaurau întăriturile interioare și tencuiala. După ce au curățat o parte dintre mozaicurile din partea nordică a boltei naosului, i le-au arătat sultanului, care a fost atât de impresionat de culorile lor strălucitoare, încât a poruncit să fie scoase toate la lumină. Originile creștine ascunse ale mocheii au fost dezvăluite.

Dându-și seama de importanța descoperirii lor, frații Fossati au făcut desene și acuarele după mozaicurile bizantine, pe care i le-au arătat țarului, sperând că vor primi o subvenție pentru publicarea acestora. Cei doi arhitecți lucraseră anterior la Sankt-Petersburg,

Hagia Sofia, începutul anilor 1850

iar fratele mai mare, Gaspare, venise inițial la Constantinopol ca să construiască ambasada rusă, un palat neoclasic terminat în 1845, când a ajuns și Giuseppe. Era o perioadă în care mulți arhitecți europeni construiau clădiri în capitala turcească, o bună parte dintre acestea fiind sedii ale unor ambasade, și în care tânărul sultan iniția reforme de occidentalizare cu caracter liberal, deschizându-și imperiul în fața influențelor europene; scopul lui era modernizarea economică. Între 1845 și 1847 frații Fossati au fost angajați de sultan să construiască un complex masiv, cu trei nivele, pentru Universitatea din Constantinopol. Construit în întregime în stilul neoclasic occidental și amplasat bizar între moscheile Hagia Sofia și Ahmadiye-Camii, complexul a fost incendiat și distrus în 1936².

Țarul Rusiei, Nicolae I, nu avea cum să nu fie încântat de descoperirea acestor mozaicuri bizantine. Biserica Hagia Sofia era un element central al vieții religioase din Rusia țaristă – o civilizație clădită pe mitul succesiunii ortodoxe a Imperiului Bizantin. Hagia Sofia era Maica Bisericii Ruse, legătura istorică dintre Rusia și lumea ortodoxă din estul Mediteranei și Țara Sfântă. Potrivit *Cronicii vremurilor trecute*, prima istorie consemnată a Rusiei Kievene, compilată de niște călugări în secolul al XI-lea, rușii au fost inspirați inițial să se convertească la creștinism de frumusețea bisericii. Trimiși în diferite țări să caute Adevărata Credință, emisarii marelui cneaz Vladimir relatau despre Hagia Sofia: „Nu știam dacă suntem în ceruri ori pe pământ. Căci pe pământ nu există o asemenea măreție sau frumusețe, pe care nici nu avem putința s-o descriem. Știm numai că Dumnezeu sălășluiește acolo printre ei și că slujbele lor sunt mai frumoase

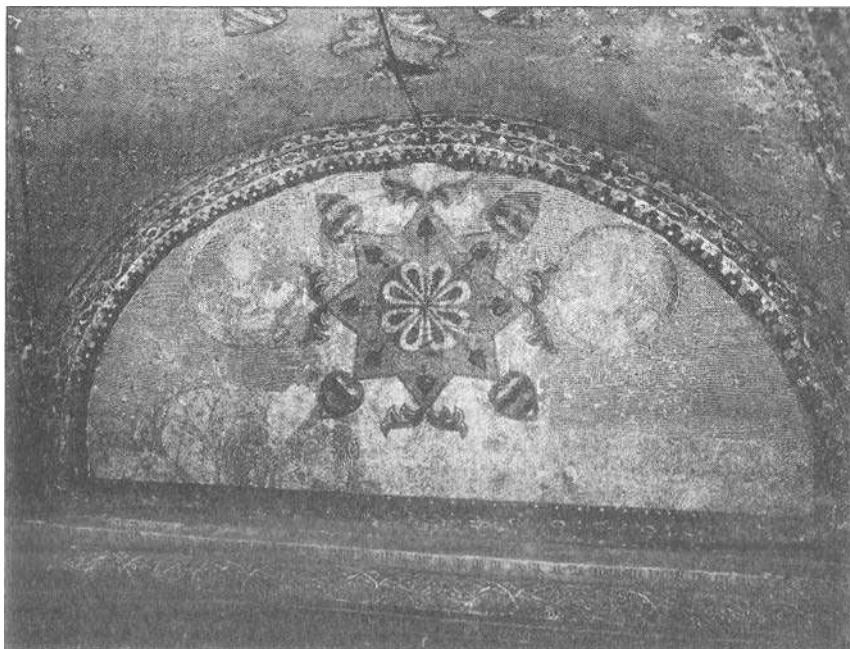
decât ale altor neamuri. Așa că nu putem uita acea mândrețe³. Recuperarea bisericii a rămas un țel permanent și fundamental al naționaliștilor și conducătorilor religioși ruși în secolul al XIX-lea. Aceștia visau la cucerirea Constantinopolului și la renașterea lui drept capitală rusă („Țarigrad”) a unui imperiu ortodox întins din Siberia până în Țara Sfântă. După cum spunea cel mai de seamă misionar al țarului, arhimandritul Uspenski, care se aflate în fruntea misiunii ecleziastice ruse la Ierusalim în 1847, „dintotdeauna Rusia a fost menită să lumineze Asia și să-i unească pe slavi. Toate neamurile slave se vor uni cu Armenia, Siria, Arabia și Etiopia și se vor închina lui Dumnezeu în Sfânta Sofia”⁴.

Țarul nu a acceptat cererea fraților Fossati de a le subvenționa publicarea planurilor și desenelor înfățișând marea biserică bizantină și mozaicurile acesteia. Deși s-a arătat foarte interesat de lucrările lor, nu era momentul ca un suveran rus să se implice în restaurarea unei moschei atât de importante pentru revendicarea religioasă și politică a fostelor teritorii ale Bizanțului de către Imperiul Otoman. Dar la baza conflictului care a dus în cele din urmă la Războiul Crimeii s-a aflat chiar pretenția Rusiei de a-i conduce și proteja pe creștinii din Imperiul Otoman, pretenție născută din aspirațiile sale de a recupera Hagia Sofia drept Biserică Mamă, iar Constantinopolul drept capitală a unui vast imperiu ortodox ce lega Moscova de Ierusalim.

Studiile fraților Fossati nu vor fi publicate decât după mai bine de un secol, deși unele desene făcute de arheologul german Wilhelm Salzenberg după mozaicurile bizantine la solicitarea regelui prusac Frederic Wilhelm al IV-lea au fost publicate la Berlin în 1854⁵. Numai datorită acestor desene lumea secolului al XIX-lea a putut afla despre comorile creștine ascunse din moscheea Hagia Sofia. Din porunca sultanului, mozaicurile au fost acoperite la loc cu tencuială și cu picturi conform tradițiilor religioase musulmane, care interzic reprezentările umane. Fraților Fossati li s-a îngăduit să lase la vedere mozaicurile pur ornamentale; mai mult, ei au pictat ornamente în ton cu aceste mozaicuri peste tencuiala ce acoperea chipurile omenești.

Soarta mozaicurilor bizantine e un exemplu elocvent pentru revendicările întreprinse și concurente ale culturilor musulmană și creștină în Imperiul Otoman. La începutul secolului al XIX-lea, Constantinopolul era capitala unui mare imperiu multi-național ce se întindea din Balcani până în Golful Persic, de la Aden până în Algeria, având circa 35 de milioane de locuitori. Musulmanii constituiau majoritatea absolută, aproape 60% din populație, practic toți locuind în Turcia asiatică, nordul Africii și Peninsula Arabia; însă turcii erau o minoritate, probabil de zece milioane, concentrată mai ales în Anatolia. În teritoriile europene ale sultanului, cucerite în cea mai mare parte de la bizantini, majoritatea supușilor erau creștini ortodocși⁶.

De la începuturile sale, în secolul al XIV-lea, Dinastia Otomană aflată la conducerea imperiului își revendica legitimitatea pornind de la idealul unui război sfânt continuu pentru extinderea frontierelor Islamului. Dar otomanii erau pragmatici, nu fundamentalisti religioși, iar în teritoriile creștine pe care le dețineau, cele mai bogate și mai populate ale imperiului, își temperau animozitatea ideologică față de păgâni printr-o abordare practică menită să servească interesele imperiale. Le impuneau nemusulmanilor taxe suplimentare, îi disprețuiau, considerându-i „animale” (*rayah*), și îi tratau inechitabil, umilindu-i (la Damasc, de exemplu, creștinilor li se interzicea să meargă călare)⁷. Dar îi lăsa să-și practice religia, în general nu îi persecutau și nu încercau să-i convertească, iar în *millet*, sistemul de segregare religioasă care le conferea autoritate

Mozaic deasupra porților împărătești de la Hagia Sofia. Frații Fossati au reprezentat steaua cu opt colțuri deasupra unui vechi mozaic care îl înfățișa pe împăratul bizantin îngenunchind dinaintea lui Hristos pe tron

capilor Bisericii în cadrul comunităților lor confesionale (*millet-uri*), chiar le acordau nemusulmanilor un oarecare grad de autonomie.

Sistemul *millet*-ului a fost creat ca mijloc prin care Dinastia Otomană să folosească elitele religioase din teritoriile nou-cucerite drept intermediari. Atât timp cât se supuneau autorității otomane, liderilor religioși li se permitea să exercite un control limitat în domeniul educației, al ordinii publice și al justiției, al încasării taxelor, în problemele legate de Biserică și activitățile de binefacere, în urma unei aprobări din partea oficialităților musulmane ale sultanului (chiar și în chestiuni precum repararea acoperișului unei biserici). Astfel, sistemul servea nu doar la consolidarea ierarhiei etnice și religioase a Imperiului Otoman – cu musulmanii pe treapta cea mai de sus și toate celelalte *millet-uri* (ortodox, armean gregorian, catolic și evreiesc) plasate sub ei –, ceea ce încuraja prejudecățile musulmanilor față de creștini și evrei, ci, totodată, încuraja aceste minorități să-și exprime doleanțele și să-și organizeze lupta împotriva dominației musulmane prin intermediul bisericilor naționale, ceea ce constituia o sursă majoră de instabilitate în imperiu.

Acest lucru nu era nicăieri mai evident decât în rândul ortodocșilor, care, în număr de zece milioane, constituiau cel mai mare *millet* al supușilor sultanului. Patriarhul de la Constantinopol era cea mai înaltă autoritate ortodoxă din Imperiul Otoman. El vorbea în numele celorlalți patriarhi, al Antiohiei, al Ierusalimului și al Alexandriei. Într-o gamă largă de probleme seculare el era adevăratul conducător al „grecilor” (adică al tuturor celor care practicau ritul ortodox, inclusiv slavi, albanezi, moldoveni și valahi) și le reprezenta interesele atât în privința musulmanilor, cât și a catolicilor. Patriarhatul era

dominat de fanarioți, o castă puternică de familii de negustori greci (și de români și albanezi elenizați), proveniți din cartierul Fanar al Constantinopolului (de unde și numele acestora). De la începutul secolului al XVIII-lea, majoritatea dragomanilor din guvernul otoman (dregători care se ocupau de relațiile diplomatice cu alte state și interpreți) proveneau din rândul fanarioților ; fanarioții au cumpărat multe alte funcții înalte, au preluat controlul Bisericii Ortodoxe din Moldova și Țara Românească, unde erau principalii guvernatori regionali (gospodari), și s-au folosit de poziția dominantă în cadrul patriarhatului pentru a-și promova idealurile imperiale grecești. Fanarioții se considerau moștenitori ai Imperiului Bizantin și visau la restaurarea acestuia cu ajutorul Bisericii ruse. Numai că erau ostili influenței Bisericii ruse, care promova clerul bulgar ca rival slav al controlului exercitat de greci în cadrul patriarhatului și se temeau de ambițiile Rusiei în Europa otomană.

În primul sfert al secolului al XIX-lea, și celelalte biserici naționale (cea bulgară și cea sârbă) și-au asumat treptat un rol la fel de important în cadrul patriarhiei de la Constantinopol, dominată de greci. Controlul exercitat de greci în problemele ortodocșilor, inclusiv în cele legate de educație și de justiție, era inacceptabil pentru mulți slavi, care așteptau ca propriile biserici să le reprezinte identitatea națională și să-i conducă împotriva turcilor. Naționalismul constituia o forță puternică în cadrul diferitelor grupuri de creștini balcanici – sârbi, muntenegreni, bulgari, moldoveni, valahi și greci –, care, în baza limbii, culturii și religiei lor, s-au unit pentru a se elibera de dominația otomană. Sârbii și-au câștigat primii libertatea, determinându-i pe turci să recunoască autonomia lor în urma revoltelor sprijinite de ruși între 1804 și 1817 și apoi întemeierea unui principat sârb, cu propria constituție și un parlament condus de dinastia Obrenović. Dar Imperiul Otoman era atât de slăbit, încât prăbușirea lui în restul Balcanilor părea doar o chestiune de timp.

*

Cu mult înainte ca țarul să numească Imperiul Otoman „bolnavul Europei” în ajunul Războiului Crimeii, devenise deja clar că acesta avea să se fărâmițeze. „Turcia nu se mai ține pe picioare, se va prăbuși”, îi spunea prințul Serbiei consulului britanic de la Belgrad în 1838 ; „revolta provinciilor sale prost guvernate o va distruge”⁸.

Această proastă guvernare era o consecință a faptului că imperiul nu a reușit să se adapteze la lumea modernă. Autoritatea clerului musulman (muftiul și ulemalele) frâna puternic reformele. „Nu te amesteca în treburile deja rânduite, nu împrumuta nimic de la păgâni, căci legea o interzice” era mottoul instituției musulmane care veghea dacă legile sultanului se conformau Coranului. Ideile și tehnologiile occidentale pătrundeau cu greu în regiunile islamice ale imperiului : activitățile comerciale erau dominate de nemusulmani (creștini și evrei) ; până în anii 1720 nu a existat nici o tiparniță turcească ; și chiar și în 1853 băieții care studiau la Constantinopol dreptul și teologia islamice erau de cinci ori mai numeroși decât cei care învățau în școlile moderne din oraș după o programă seculară⁹.

Stagnarea economiei era însoțită de proliferarea birocrăției corupte. Cumpărarea posturilor administrative pentru activitățile profitabile de arendare era o practică aproape generalizată în provincii. Pași și guvernatori militari autoritari conduceau regiuni întregi ca pe propriile fiefuri, storcându-le de cât mai multe impozite posibil. Atât timp cât dădeau

Porții o parte din venituri și îi recompensau pe cei ce îi susțineau financiar, nimănui nu îi venea să conteste sau nu-i păsa prea mult de violența arbitrară la care recurgeau. În privința impozitelor imperiului, partea leului era smulsă de la nemusulmani, care nu beneficiau de protecție juridică sau de mijloace de a cere daune în tribunalele musulmane, unde mărturia unui creștin nu valora nimic. Se estimează că la începutul secolului al XIX-lea, în medie, un agricultor și negustor creștin din Imperiul Otoman plătea impozite egale cu jumătate din veniturile realizate¹⁰.

Dar elementul esențial care a dus la declinul Imperiului Otoman a fost înapoierea armatei. În secolul al XIX-lea, Turcia avea o armată mare, care înghițea până la 70% din cheltuielile vistieriei, dar era inferioară din punct de vedere tehnic armatelor moderne de recruți ale Europei. Îi lipseau conducerea centralizată a acestora, structurile de comandă și școlile militare, era precar instruită și depindea încă de recrutarea unor mercenari, trupe neregulate și forțe tribale de la periferia imperiului. O reformă militară era esențială, iar sultanii reformatori și miniștrii lor au recunoscut asta, în special după numeroasele înfrângeri suferite în fața Rusiei, urmate de pierderea Egiptului în favoarea lui Napoleon. Dar constituirea unei armate moderne de recruți era imposibilă fără o schimbare fundamentală a imperiului, menită să centralizeze controlul provinciilor și să elimine avantajele acordate celor 40 000 de ieniceri, soldații din corpul de elită al infanteriei, ce reprezentau tradițiile învechite ale armatei și se opuneau oricărei reforme¹¹.

Selim al III-lea (1789-1807) a fost primul sultan care a recunoscut că era necesar ca armata și flota să fie occidentalizate. Reformele lui militare au avut loc sub îndrumarea francezilor, principala forță străină care i-a influențat pe otomani în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea, cu precădere pentru că dușmanii lor (Austria și Rusia) erau și dușmani ai Imperiului Otoman. Concepția lui Selim privind occidentalizarea semăna cu occidentalizarea instituțiilor rusești implementată de Petru cel Mare la începutul secolului al XVIII-lea, iar turcii erau conștienți de această similaritate. Nu implica decât împrumutarea unor tehnologii și practici noi de la străini și, în orice caz, nu însemna adoptarea unor principii culturale occidentale care ar fi putut contesta poziția dominantă a islamului în imperiu. Turcii îi consultaseră pe francezi și fiindcă presupuneau că aceștia erau națiunea cea mai puțin religioasă a Europei și, ca atare, era mai puțin probabil să amenințe islamul – impresie datorată politicii anticlericale a iacobinilor.

Reformele lui Selim au eșuat din cauza ienicerilor și a clerului musulman, care se opuneau oricărei schimbări. Dar au fost continuate de Mahmud al II-lea (1808-1839), care a consolidat școlile militare întemeiate de Selim pentru a submina controlul exercitat de ieniceri avansându-i pe ofițeri în baza meritelor lor. El a impus schimbarea uniformelor militare, a introdus echipament occidental și a lichidat feiturile ienicerilor, în efortul de a crea o armată de tip european, căreia i-au fost asimilați până la urmă și soldații din garda sultanului. Când s-au răzvrătit împotriva reformelor, în 1826, ienicerii au fost reduși la tăcere, mii dintre ei fiind uciși de noua armată a sultanului, apoi desființați prin decret imperial.

Când imperiul sultanului a slăbit într-atât încât părea a fi în pericol să se prăbușească dintr-o clipă în alta, marile puteri au început să se amestece tot mai mult în afacerile Turciei – aparent pentru a proteja minoritățile creștine, dar în realitate pentru a-și promova ambițiile în zonă. Ambasadele europene nu se mai mulțumeau să mențină contactul, ca înainte, doar cu administrația otomană, ci se implicau direct în politica imperiului, sprijinind naționalitățile, grupările religioase, grupurile și facțiunile politice și chiar intervenind

în numirea anumitor miniștri ai sultanului ca să-și promoveze interesele imperiale. Pentru dezvoltarea comerțului din țările lor, au stabilit relații direct cu negustori și bancheri și au numit consuli în principalele orașe comerciale. Au început, de asemenea, să le elibereze pașapoarte supușilor otomani. La mijlocul secolului al XIX-lea, un milion de locuitori ai imperiului condus de sultan apelau la protecția legațiilor europene pentru a scăpa de jurisdicția și impozitele autorităților turcești. În această privință, Rusia era cea mai atrăgătoare, dezvoltându-și comerțul în Marea Neagră prin acordarea de pașapoarte unui mare număr de greci ai sultanului și permisiunea de a naviga sub pavilion rusesc¹².

Pentru comunitățile ortodoxe din Imperiul Otoman, Rusia era protectoarea lor împotriva turcilor. Trupele rusești îi ajutaseră pe sârbi să-și câștige autonomia. Pusese ră Moldova și Țara Românească sub protecție rusă și îi eliberaseră pe moldoveni de sub stăpânirea turcilor în Basarabia. Dar rolul jucat de ruși în mișcarea de independență a grecilor a arătat cât de departe aveau de gând să meargă în susținerea coreligionarilor lor pentru a se impune în teritoriile europene ale Turciei.

De fapt, revoluția greacă a început în Rusia. În primele ei etape a fost condusă de politicieni ruși de origine greacă, dar care nu fuseseră niciodată în Grecia continentală (o „expresie geografică” pentru ceva care poate nu a existat niciodată) și visau să-i unească pe toți grecii printr-o serie de răzoale împotriva turcilor, pe care plănuiau să le inițieze în Principatele Române. În 1814, niște naționaliști greci și studenți din Odessa au înființat o Societate a Prieteniei (*Philiké hetairia*), care în scurt timp a înființat filiale în principalele regiuni unde trăiau greci – Moldova, Țara Românească, Insulele Ionice, Constantinopol, Pelopones –, precum și în alte orașe rusești cu comunități grecești puternice. În 1821, această societate a organizat rebeliunea din Moldova – rebeliune condusă de Alexandru Ipsilanti, general în armata rusă și descendent al unei importante familii de fanarioți din Moldova care fugise din Sankt-Petersburg la izbucnirea Războiului Ruso-Turc, în 1806. Ipsilanti avea relații strânse cu membrii curții ruse, bucurându-se încă de la vârsta de 15 ani de protecția împărătesei Maria Fiodorovna (văduva lui Pavel I). În 1816 țarul Alexandru I îl făcuse aghiotantul său.

În cercurile conducătoare de la Sankt-Petersburg exista un lobby grecesc foarte puternic. Ministerul de Externe avea o serie de diplomați de origine greacă și activiști care susțineau cauza grecească. Cei mai importanți erau Alexandru Sturdza din Moldova, fanariot pe linie maternă, care a devenit primul guvernator rus al Basarabiei, și Ioannis Kapodistrias, nobil din Corfu numit în 1815 coministru de Externe al Rusiei alături de Karl Nesselrode. Gimnaziul Grecesc de la Sankt-Petersburg pregătea tineri de origine greacă pentru cariere militare și diplomatice încă din anii 1770, iar mulți dintre absolvenții lui luptaseră în armata rusă împotriva turcilor în războiul din 1806-1812 (la fel ca mii de voluntari greci din Imperiul Otoman, care s-au refugiat în Rusia la sfârșitul războiului). În momentul când plănuia rebeliunea în Moldova, Ipsilanti știa că existau o mulțime de luptători greci capabili, instruiți de ruși, pe care putea conta.

Planul era să declanșeze rebeliunea în Moldova, apoi să treacă în Țara Românească. Atacurile insurgenților ar fi avut loc odată cu cele ale pandurilor conduși de revoluționarul valah Tudor Vladimirescu, alt veteran al armatei țarului care luptase în Războiul Ruso-Turc din 1806-1812, ai cărui partizani din rândul țărănimii li se opuneau mai mult conducătorilor și moșierilor lor fanarioti decât otomanilor aflați departe. Tratatul de la București a pus principatele sub suveranitatea comună a Rusiei și a Imperiului Otoman. Nu existau garnizoane turcești, dar domnitorilor locali li se îngăduia să aibă mici armate,

iar Ipsilanti miza pe faptul că acestea se vor alătura rebeliunii îndată ce armata sa de voluntari greci din Rusia vor trece Prutul. Ipsilanti spera că revolta îi va determina pe ruși să vină în ajutorul grecilor în momentul când turcii vor fi luat măsuri represive împotriva lor. Și-a făcut apariția în uniformă rusească la Iași, capitala Moldovei, și i-a anunțat pe boierii locali că are „sprijinul unei mari puteri”. Desigur, exista o susținere destul de mare în cercul elitelor de la Sankt-Petersburg, care aveau puternice sentimente filoelene, ca și în rândul armatei și al capilor Bisericii. Consulatele ruse din principate au devenit chiar centre de recrutare pentru revoltă. Dar nici Kapodistrias, nici țarul nu au știut nimic despre pregătirile pentru rebeliune, astfel încât amândoi au dezavuat-o îndată ce a izbucnit. Oricât de mult ar fi empatizat cu cauza grecilor, Rusia formase în 1815, împreună cu austriei și prusacii, Sfânta Alianță, liga conservatoare a cărei rațiune de a fi era combaterea spiritului revoluționar și naționalist în Europa.

Fără susținerea Rusiei, rebeliunea din principate a fost înfrântă în scurt timp de 30 000 de soldați turci. Armata de țărani valahi s-a retras în munți, iar Ipsilanti s-a refugiat în Transilvania, unde a fost arestat de autoritățile austriece. Turcii au ocupat Moldova și Țara Românească și au declanșat represalii împotriva populației creștine de aici. Sub ochii ofițerilor lor, soldații turci au prădat biserici, au omorât preoți, femei și copii și le-au mutilat cadavrele, tăindu-le nasurile, urechile și capetele. Mii de civili înspăimântați au fugit în Basarabia vecină, iar autoritățile ruse s-au confruntat cu problema unui mare număr de refugiați. Violența s-a întins până la Constantinopol, unde patriarhul și mai mulți episcopi au fost spânzurați în public de un grup de ieniceri în duminica Paștelui din anul 1821.

Pe măsură ce veștile despre atrocități se răspândeau, sporind solidaritatea cu cauza greacă, țarul se simțea tot mai obligat să intervină, în pofida angajamentului său față de principiile Sfintei Alianțe. După cum vedea Alexandru lucrurile, faptele turcilor depășiseră cu mult apărarea legitimă a suveranității otomane; aceștia purtau un război religios împotriva grecilor, ale căror drepturi religioase rușii aveau obligația să le apere, potrivit interpretării pe care o dădeau Tratatului de la Kuciuk-Kainargi. Țarul a lansat un ultimatum, cerându-le turcilor să se retragă din principate, să refacă bisericile distruse și să recunoască, în baza tratatului, drepturile Rusiei de a-i proteja pe supușii ortodocși ai sultanului. Era pentru prima dată când una dintre puteri vorbea în numele grecilor. Reacția turcilor a fost să sechestreze vasele rusești, să confiscă cerealele de pe acestea și să-i întemnițeze pe marinari la Constantinopol.

Rusia a rupt relațiile diplomatice. Mulți dintre consilierii țarului erau în favoarea războiului. Revolta se extinsese în centrul Greciei, Pelopones, Macedonia și Creta. Consilierii se temeau că, dacă Rusia nu intervine, aceste regiuni vor fi supuse unor represalii de o atrocitate asemănătoare cu cea din principate. În 1822, trupele otomane au înăbușit brutal o răscoală pe insula Chios, spânzurând 20 000 de locuitori și ducând în robie aproape tot restul populației, 70 000 de greci. Europa a fost revoltată de carnagiul ale cărui orori au fost reprezentate de pictorul francez Eugène Delacroix în capodopera sa *Masacrul din Chios* (1824). Kapodistrias și Sturdza au susținut pe lângă Ministerul de Externe necesitatea unei intervenții militare pe temeuri religioase. Reafirmând argumentele Rusiei pentru invadarea principatelor în 1853, ei au motivat că apărarea creștinilor împotriva violenței musulmanilor trebuie să prevaleze asupra oricăror considerente privind suveranitatea Imperiului Otoman. Sprijinirea unor revolte, de exemplu, în Spania ori Austria, susțineau ei, ar fi însemnat o trădare a principiilor Sfintei Alianțe, deoarece

ambele națiuni erau conduse de suverani creștini legitimi ; dar cum nici o putere musulmană nu putea fi considerată legitimă, nu se aplicau aceleași principii în privința revoltei grecilor împotriva otomanilor. Retorica datoriei Sfintei Rusii față de coreligionarii ei era folosită și de Pozzo di Borgo, ambasadorul țarului în Franța, deși acesta era mai interesat să promoveze ambițiile strategice ale Rusiei, îndemnând la un război pentru alungarea turcilor din Europa și întemeierea unui nou Imperiu Bizantin sub protecție rusă.

Asemenea idei erau larg împărtășite de oficialități de rang înalt, de ofițeri și de intelectuali, care, la începutul anilor 1820, erau tot mai uniți prin naționalismul lor rusesc și, uneori, printr-un angajament aproape mesianic față de cauza ortodoxă. Se vorbea despre „trecerea Dunării și eliberarea grecilor de sub jugul stăpânirii musulmane”. Un conducător al armatei din sud a îndemnat la un război împotriva turcilor pentru unirea creștinilor din Balcani într-un „Regat Grec”. Cei ce făceau lobby în favoarea războiului aveau susținători la curte, unde principiile legitimiste ale Sfintei Alianțe erau recunoscute mai strict. Cea mai entuziastă era baroana von Krüdener, o mistică ce îl încuraja pe țarul Alexandru să creadă în rolul său mesianic și făcea campanie pentru o cruciadă ortodoxă menită să-i alunge pe musulmani din Europa și să înalțe crucea la Constantinopol și Ierusalim. A fost îndepărtată de la curte și țarul i-a poruncit să plece din Sankt-Petersburg¹³.

Alexandru era prea angajat față de Concertul European ca să ia în serios ideea unei intervenții rusești unilaterale pentru eliberarea grecilor. Recurgea strict la Sistemul Congresului stabilit la Viena, unde marile puteri conveniseră să soluționeze crizele majore prin negocieri internaționale, și înțelegea că orice măsură luată în cazul crizei din Grecia era menită să întâmpine rezistență. Până în octombrie 1821, o politică europeană de mediere internațională în privința Greciei fusese deja coordonată de prințul Metternich, ministrul austriac de Externe și principalul dirijor al Concertului European, împreună cu ministrul britanic de Externe, lordul Castlereagh. Astfel încât, în februarie 1822, când țarul le-a cerut ajutorul împotriva Turciei, s-a căzut de acord să se organizeze un congres internațional pentru rezolvarea crizei.

Alexandru a îndemnat la crearea unui mare stat autonom grec sub protecție rusă, foarte asemănător cu Moldova și Țara Românească. Totuși, Marea Britanie se temea că pentru Rusia aceasta va constitui o modalitate de a-și promova interesele și că astfel va interveni în afacerile otomane sub pretextul că își protejează coreligionarii. Austria se temea la fel de mult că succesul unei revolte grecești va declanșa rebeliuni și în alte regiuni ale Europei Centrale aflate sub controlul său. Cum Alexandru aprecia mai mult decât orice alianța cu Austria, a ezitat să le acorde sprijin grecilor, însă a continuat să îndemne la o acțiune europeană colectivă pentru a-i ajuta. Nici una dintre puteri nu i-a ajutat pe greci. Dar în 1825 s-au petrecut două lucruri care le-au făcut să se răzgândească : mai întâi, sultanul i-a cerut lui Mehmet Ali, puternicul său vasal din Egipt, să-i liniștească pe greci, ceea ce egiptenii au și făcut, provocând în Europa liberală un val tot mai puternic de simpatie față de greci și apeluri tot mai insistente pentru o intervenție ; apoi, Alexandru a murit.

*

Noul țar – omul responsabil mai mult decât oricine altcineva pentru Războiul Crimeii – avea 29 de ani când i-a succedat la tronul Rusiei fratelui său. Înalt și impozant, cu capul mare și cu un început de chelie, perciuni lungi și mustață în stil imperial, Nicolae I

era un „militar” din cap până în picioare. Încă de la o vârstă fragedă manifestase un interes obsesiv față de problemele armatei, învățând numele tuturor generalilor fratelui său, concepând uniforme și participând cu înfrigurare la paradele și manevrele militare. Pierzând ocazia de a-și împlini visul din copilărie de a lupta în război împotriva lui Napoleon, s-a pregătit pentru o viață de soldat. În 1817 i s-a acordat o primă funcție, cea de inspector general al trupelor de geniu; atunci a devenit pasionat pe viață de geniu și de artilerie (cele mai puternice elemente ale armatei ruse în Războiul Crimeii). Îi plăceau ordinea și disciplina vieții cazone; erau pe măsura firii sale riguroase și pedante, ca și a gusturilor sale spartane (toată viața a insistat să doarmă într-un pat de campanie). Amabil și plăcut cu cei din cercul său intim, față de alții Nicolae era rece și rigid. Cu timpul, a devenit tot mai irascibil și mai nervos, predispus la un comportament necum-pătat și crize de furie, fiind afectat de boala mentală ereditară care le crease probleme și lui Alexandru, și celuilalt frate mai mare al lui Nicolae, marele duce Constantin, care a renunțat la tron în 1825¹⁴.

Nicolae plasa ortodoxia în centrul politicii sale externe chiar mai mult decât Alexandru. Pe tot parcursul domniei a fost animat de convingerea că are misiunea divină de a salva Europa ortodoxă de ereziile occidentale ale liberalismului, raționalismului și revoluției. În ultimii ani de viață a fost impulsivat de această chemare de a realiza idealurile himerice ale unui război religios împotriva turcilor pentru a-i elibera pe creștinii din Balcani și a-i uni cu Rusia într-un imperiu ortodox, având drept centre spirituale Constantinopolul și Ierusalimul. Anna Tiutceva, care s-a aflat din 1853 la curtea lui, îl descria pe Nicolae ca pe „un Don Quijote al autocraților – extraordinar prin curajul și puterea lui de a subordona totul luptei sale zadarnice împotriva Istoriei”¹⁵.

Nicolae avea o legătură personală cu Țara Sfântă, prin intermediul mănăstirii Noul Ierusalim de lângă Moscova. Întemeiată de patriarhul Nikon în anii 1650, mănăstirea era situată într-un loc ales fiindcă semăna în mod simbolic cu Țara Sfântă (râul Istra simboliza Iordanul). Ansamblul de biserici ale mănăstirii a fost proiectat astfel încât dispunerea topografică să reprezinte Locurile Sfinte de la Ierusalim. Nikon a adus și călugări străini, astfel încât mănăstirea să reprezinte ortodoxia multinațională ce lega Moscova de Ierusalim. Nicolae a vizitat mănăstirea în 1818 – anul în care s-a născut primul său fiu, moștenitorul tronului (o coincidență pe care a considerat-o un semn al providenței). După ce mănăstirea a fost distrusă parțial de un incendiu, Nicolae a coordonat planurile de reconstrucție a elementului său central, Biserica Învierii, ca o imitație a Bisericii Sfântului Mormânt de la Ierusalim, și chiar l-a trimis pe pictor în pelerinaj pentru a face schițe după clădirea originală, astfel încât s-o poată reproduce pe pământ rusesc¹⁶.

Nici una dintre ambițiile religioase ale lui Nicolae nu a fost evidentă de la început, în 1825. Concepțiile sale au cunoscut o evoluție treptată, de la primii ani ai domniei, când susținea principiile Sfintei Alianțe, până la perioada finală dinaintea Războiului Crimeii, când apărarea ortodoxiei a devenit principalul scop al politicii sale externe agresive în Balcani și în Țara Sfântă. Dar încă de la început existau semne clare că este decis să-și apere coreligionarii și să adopte o atitudine tranșantă împotriva Turciei, începând cu lupta pentru Grecia.

Nicolae a reluat relațiile cu Kapodistrias, care, din cauza sprijinului activ acordat cauzei grecești, fusese nevoit să-și dea demisia de la Ministerul de Externe și să plece în exil în 1822. El a amenințat Turcia cu un război dacă nu se retrăgea din Principatele

Române și a acceptat planurile propuse de consilierii săi militari pentru ocuparea Moldovei și a Țării Românești în sprijinul cauzei grecești. Țarul era îndrumat îndeaproape de ministrul său de Externe, Karl Nesselrode, care își pierduse răbdarea în privința Concertului European și se alăturase celor ce susțineau ideea războiului, nu din dragoste față de rebelii greci, ci pentru că înțelesese că un război împotriva turcilor ar putea servi interesele rusești în Orientul Apropiat. După cum estima Nesselrode, amenințarea unei intervenții rusești avea să-i constrângă pe britanici să se alătore Rusiei în efortul de a soluționa Chestiunea Greacă, măcar pentru a-l împiedica pe țar să exercite o influență covârșitoare în regiune¹⁷.

În 1826, ducele de Wellington, comandantul forțelor aliate împotriva lui Napoleon, care era înalt demnitar în guvernul britanic, a mers la Sankt-Petersburg pentru a negocia un acord anglo-rus (adoptat ulterior și de Franța, prin Tratatul de la Londra, din 1827) menit să medieze între greci și turci. Marea Britanie, Rusia și Franța au convenit să ceară crearea unei provincii autonome grecești sub suveranitate otomană. Când sultanul le-a respins propunerile, cele trei puteri au trimis o forță navală mixtă sub comanda amiralului britanic Edward Codrington, un aprig filoelen, cu instrucțiuni de a impune o soluție, dacă era posibil, prin mijloace pașnice sau, în ultimă instanță, cu ajutorul tunurilor. Codrington nu era tocmai diplomat, așa că, în octombrie 1827, a zdrobit flota turco-egipteană în bătălia care a avut loc în rada portului Navarino. Înfuriat de această acțiune, sultanul a întrerupt negocierile, a declarat jehadul și a respins ultimatumul rușilor de a-și retrage trupele din Principatele Române. Prin această sfidare a făcut jocul Rusiei.

Nicolae bănuia de mult că britanicii nu doreau să se implice într-un război pentru cauza greacă. Avusese în vedere ocuparea principatelor pentru a-i constrânge pe turci să cedeze, dar se temea că o asemenea acțiune i-ar încuraja pe britanici să rezilieze Tratatul de la Londra. Acum, faptul că sultanul îi respinsese ultimatumul îi oferise un pretext legitim de a declara război Turciei fără britanici sau francezi. Rusia avea să lupte singură pentru instituirea „unui guvern național în Grecia”, îi scria Nesselrode lui Kapodistrias în ianuarie 1828. Țarul a trimis bani și arme guvernului revoluționar al lui Kapodistrias și a primit din partea acestuia asigurarea că Rusia va beneficia de o „influență specială” în Grecia¹⁸.

În aprilie 1828, o forță de atac alcătuită din 65 000 de soldați și cazaci a trecut Dunărea și a luat cu asalt Vidinul, Silistra și Varna, în drum spre Constantinopol. Nicolae a insistat să participe și el la campanie; era prima lui experiență de război. Rușii au avansat rapid (în aceste ținuturi se găseau furaje din belșug pentru caii lor), dar apoi s-au împotmolit în lupta din jurul Varnei, unde au suferit pierderi semnificative din cauza pestilențialei Delte a Dunării. Între 1828 și 1829 jumătate dintre soldații ruși au murit din cauza bolilor. În scurt timp s-au îmbolnăvit și întăririle. În perioada mai 1828 – februarie 1829 un număr imens de 210 000 de soldați au fost internați în spitale militare – de două ori mai mulți decât trupele care au participat la întreaga campanie¹⁹. Asemenea pierderi nu erau ceva neobișnuit pentru armata țaristă, în cadrul căreia nimănui nu-i păsa prea tare de soldații iobagi.

Reluând ofensiva în primăvara anului 1829, rușii au capturat cetatea turcească Silistra, apoi orașul Edirne (Adrianopol), situat nu departe de Constantinopol, de unde se puteau auzi tunurile flotei rusești. În acest moment rușii ar fi putut să cucerească foarte ușor capitala turcă și să-l îndeparteze pe sultan. Flota lor controla Marea Neagră și Marea

Egee, puteau conta pe întăriri din partea unor voluntari greci sau bulgari, iar forțele turcești erau complet dezorganizate. În Caucaz, unde rușii înaintaseră simultan, cuceriseră fortărețele turcești Kars și Erzurum, deschizând calea unui atac asupra teritoriilor turcești din Anatolia. Prăbușirea Imperiului Otoman părea atât de iminentă, încât regele francez Carol al X-lea a propus ca teritoriul acestuia să fie împărțit între marile puteri²⁰.

La rândul său, Nicolae era convins că Imperiul Otoman se va prăbuși cât de curând. Era pregătit să-i grăbească dispariția și să-i elibereze pe creștinii din Balcani dacă reușea să aibă de partea lui și celelalte puteri sau cel puțin Austria (cel mai apropiat aliat al său care avea interese în Balcani). În timp ce trupele sale înaintau spre capitala turcă, Nicolae l-a informat pe ambasadorul austriac la Sankt-Petersburg că Imperiul Otoman era „gata să se prăbușească” și i-a sugerat că ar fi în interesul Austriei să se alătore Rusiei în procesul de împărțire a teritoriilor acestuia pentru „a zădărnici planurile celor ce ar vrea să umple golul”. Dar austriecii, neavând încredere în Rusia, au preferat să mențină Concertul European. Fără sprijinul lor, Nicolae s-a abținut să dea lovitura fatală Imperiului Otoman în 1829. Se temea de un război european împotriva Rusiei în cazul în care atacul său asupra Turciei ar fi determinat celelalte puteri să se unească pentru a o apăra și se temea chiar mai mult că, dacă Imperiul Otoman se prăbușea, puterile europene se vor repezi să acapareze teritoriile turcești. În ambele cazuri, Rusia ar fi avut de pierdut. Din acest motiv, Nicolae a îmbrățișat punctul de vedere al ministrului său de Externe calm și calculat: că, în interesul Rusiei, ar fi mai bine ca Imperiul Otoman să existe în continuare, însă ca un stat slăbit, dependent de Rusia pentru a supraviețui, ceea ce ar permite promovarea intereselor rusești în Balcani și în zona Mării Negre. O Turcie bolnavă era mai utilă Rusiei decât o Turcie moartă²¹.

În consecință, Tratatul de la Adrianopol a fost surprinzător de binevoitor cu turcii înfrânți. Impus de ruși în septembrie 1829, tratatul a instituit autonomia de fapt a Moldovei și Țării Românești, sub protecție rusească. În temeiul acestuia, rușilor li se acordau câteva insule de la gurile Dunării și două forturi din Georgia, iar sultanul le recunoștea suveranitatea asupra restului Georgiei, precum și asupra hanatelor sud-caucaziene de Erevan și Naxçivan, pe care le cuceriseră de la persani în 1828. În comparație cu ceea ce ar fi putut smulge rușii de la turcii învinși, acestea erau doar mărunțișuri. Cele mai importante clauze ale tratatului garantau concesiile din partea Porții pe care și le doriseră toate statele semnatare ale Tratatului de la Londra: recunoașterea independenței Greciei de către turci și accesul tuturor vaselor comerciale în Bosfor și Dardanele.

Dar puterile occidentale nu credeau în această aparentă rețineră a Rusiei. Din faptul că tratatul nu pomenea nimic despre circulația navelor de război prin strâmători, au tras concluzia că rușii au obținut o clauză secretă ori o promisiune verbală din partea turcilor, care le permitea un control exclusiv asupra acestei căi navigabile esențiale dintre Marea Neagră și Mediterana. De la izbucnirea revoltei grecești, occidentalii se temeau tot mai mult de Rusia, iar tratatul le alimenta rusofobia. În special britanicii erau alarmați. Wellington, acum prim-ministru, era de părere că tratatul transformase Imperiul Otoman într-un protectorat rusesc – un rezultat mult inferior divizării acestuia (care măcar ar fi fost realizată de un concert al puterilor). Lordul Heytesbury, ambasadorul britanic la Sankt-Petersburg, declara (fără nici o intenție de a fi ironic) că sultanul va fi în curând „la fel de supus față de poruncile țarului ca oricare dintre prinții Indiei față de ordinea Companiei [Indiilor de Est]”²². Poate că britanicii înlocuieră complet Imperiul Mogul

din India, dar erau hotărâți să-i împiedice pe ruși să facă același lucru cu otomanii, prezentându-se drept apărători onești ai statu-quoului în Orientul Apropiat.

Temându-se de amenințarea rusească, britanicii au început să elaboreze o politică în privința Chestiunii Orientale. Pentru a preveni inițiativele Rusiei în Grecia, au susținut independența noului stat grec, și nu simpla autonomie sub suveranitate turcă (care se temeau că va face Grecia dependentă de Rusia). Temerile britanicilor nu erau lipsite de temei. Încurajat de intervenția rusească, Kapodistrias îi ceruse țarului să-i alunge pe turci din Europa și să creeze o Grecie mai mare, o confederație de state balcanice sub protecție rusească, după modelul propus cândva de Ecaterina cea Mare. Numai că poziția țarului a fost grav afectată de asasinarea lui Kapodistrias în 1831, urmată de declinul facțiunii sale proruse și de ascensiunea unor noi facțiuni grecești liberale, alinate Occidentului. Aceste schimbări au temperat așteptările Rusiei și au deschis calea unei reglementări internaționale în cadrul Conferinței de la Londra din 1832 : a fost întemeiat statul grec modern, cu garanția marilor puteri și cu alegerea de către Marea Britanie a tânărului Otto al Bavariei ca prim rege.

*

Politica „vecinului slab” a definit poziția Rusiei în Chestiunea Orientală între anul 1829 și Războiul Crimeii. Această politică nu era împărțită de toți : în armata țarului și în Ministerul său de Externe existau persoane care se declarau în favoarea unei abordări mai agresive și expansioniste în Balcani și Caucaz. Dar aceasta era suficient de flexibilă ca să satisfacă ambițiile naționaliștilor ruși și totodată să-i mai liniștească pe cei care voiau să evite un război european. Cheia politicii „vecinului slab” consta în folosirea religiei – secondată de o amenințare militară permanentă – pentru a crește influența Rusiei în teritoriile creștine ale sultanului.

Pentru a aplica Tratatul de la Adrianopol, rușii au ocupat Moldova și Țara Românească. În cei cinci ani de ocupație, din 1829 până în 1834, au introdus o constituție (*Regulamentele Organice*), au îmbunătățit organizarea administrativă a principatelor după principii relativ liberale (cu mult mai liberale decât ceea ce se permitea în Rusia la acea vreme) pentru a submina ultimele rămășițe ale stăpânirii otomane. Rușii au încercat să ușureze povara țărănimii și să-i câștige simpatia prin concesii economice ; au adus bisericile sub influență rusească ; au recrutat miliții locale ; au ameliorat infrastructura regiunii ca să servească drept bază militară pentru viitoare operațiuni împotriva Turciei. O vreme, s-au gândit chiar să transforme ocupația într-o anexare permanentă, dar, până la urmă, în 1834, s-au retras, lăsând în urmă o forță rusă considerabilă pentru a controla căile rutiere militare și, totodată, pentru a le aminti domnitorilor locali care au preluat conducerea că ei cărmuiau principatele prin bunăvoința Sankt-Petersburgului. Domnii instalați la putere (Mihail Sturdza în Moldova și Alexandru Ghica în Țara Românească) fuseseră aleși de ruși datorită apropierei lor de curtea țaristă. Ei erau supravegheați îndeaproape de consulatelor ruse, care interveneau adesea în adunările boierilor și în politica domnitorilor pentru a promova interesele Rusiei. Potrivit lordului Ponsonby, ambasadorul britanic la Constantinopol, Sturdza și Ghica erau „supuși ruși deghizați în domnitori”. Nu erau „conducători decât cu numele... servind numai ca executanți ai unor măsuri dictate de guvernul rus”²³.

Din dorința de a menține slăbiciunea și dependența Imperiului Otoman, câteodată era necesar să se intervină *în numele turcilor*, așa cum s-a întâmplat în 1833, când Mehmet Ali a contestat autoritatea sultanului. Fiindcă îl ajutase pe sultan în lupta împotriva rebelilor greci, Mehmet Ali a cerut să i se acorde Egiptul și Siria cu titlu ereditar. Când sultanul a refuzat, Ibrahim Pașa, fiul lui Mehmet Ali, a intrat cu trupe în Palestina, Liban și Siria. Puternica sa armată, care fusese instruită de francezi și era organizată după principii europene, a alungat cu ușurință forțele otomane. Constantinopolul se afla la mila egiptenilor. Mehmet Ali modernizase economia egipteană, integrând-o în piața mondială ca furnizor de bumbac neprelucrat pentru producția de textile din Marea Britanie, și a construit chiar și fabrici, în special pentru a-și aproviziona armata numeroasă. În multe privințe, invadarea Siriei a fost determinată de necesitatea de a-și extinde terenurile pentru recoltele destinate vânzării, în momentul în care exporturile egiptene s-au confruntat, în cadrul economiei globale, cu presiuni din partea concurenței. Dar Mehmet a ajuns să reprezinte și un puternic revirement religios în rândul tradiționaliștilor musulmani și o alternativă la conducerea religioasă mai tolerantă a sultanului. Își numea armata *Cihadiye* – jehadiști. Potrivit observatorilor din acea vreme, dacă ar fi cucerit capitala turcă, Mehmet Ali ar fi întemeiat un „nou imperiu musulman” ostil amestecului tot mai mare al puterilor creștine în Orientul Mijlociu²⁴.

Sultanul a apelat la britanici și la francezi, dar nici unii, nici alții nu s-au arătat interesați să-l ajute, astfel încât, în disperare de cauză, i s-a adresat țarului, care a trimis îndată o flotă de șapte nave cu 40 000 de soldați pentru a apăra capitala turcă de egipteni. Rușii îl considerau pe Mehmet Ali un lacheu al francezilor care amenința interesele rusești din Orientul Apropiat. Din 1830 francezii erau implicați în războiul de cucerire a Algeriei otomane. Aceștia aveau singura armată din regiune care putea ține sub control ambițiile rusești. În plus, rușii fuseseră deranjați de rapoartele agenților lor potrivit cărora Mehmet Ali promisese să „reînvie măreția de altădată a musulmanilor” și să se răzbune pe Rusia pentru umilința suferită de turci în 1828-1829. Se temeau că viceregele egiptean nu se va opri până nu va cuceri toată Asia Mică și va întemeia un nou imperiu islamic, luându-le locul otomanilor. În loc să aibă un vecin slab, Rusia s-ar fi confruntat la granița sudică cu amenințarea unui stat islamic puternic, având strânse legături religioase cu triburile musulmane din Caucaz²⁵.

Alarmați de intervenția rușilor, britanicii și francezii și-au mutat flotele în Golful Besika, chiar lângă Dardanele, iar în mai 1833 au mediat un acord între Mahmet Ali și turci, cunoscut drept Convenția de la Kütahya, prin care viceregele egiptean consimțea să-și retragă forțele din Anatolia în schimbul Cretei și Al Hijazului (din vestul Peninsulei Arabia). Ibrahim a fost numit guvernator al Siriei pe viață, dar, cum lui Mehmet Ali i s-a refuzat principala revendicare, de a primi un regat ereditar în Egipt, acesta a rămas frustrat și dornic să pornească din nou război împotriva turcilor cu prima ocazie. Britanicii și-au întărit flota din Levant și au instituit starea de alertă pentru a veni în sprijinul sultanului dacă Mehmet Ali l-ar fi amenințat din nou. Sosirea lor la fața locului a fost suficientă pentru a-i determina pe ruși să se retragă, dar au făcut acest lucru doar după ce, în semn de recunoaștere a rolului jucat de Rusia în salvarea Imperiului Otoman, au reușit să smulgă de la sultan noi concesii majore prin Tratatul de la Unkiar-Skelessi, semnat în iulie 1833. În esență, tratatul reconfirma cuceririle rusești din 1829, dar cuprindea și o clauză secretă prin care Rusia garanta protecția militară a Turciei, în schimbul promisiunii turcilor că nu vor permite accesul în strămtori al navelor de război străine

atunci când Rusia o va cere. Efectul acestei clauze era ținerea la distanță a flotei britanice, rușii putând controla astfel Marea Neagră ; dar, și mai important în ceea ce îi privește pe ruși, clauza le conferea dreptul legal exclusiv de a interveni în problemele otomane²⁶.

Britanicii și francezii au aflat în scurt timp de clauza secretă, în urma unor scurgeri de informații având ca surse oficialități turce. Presa occidentală a dat glas indignării și, imediat, suspiciunilor că rușii obținuseră nu numai dreptul de a bloca accesul altor puteri în strâmători, ci și de a le menține deschise pentru propriile nave de război – caz în care ar fi putut debarca forțe importante în Bosfor și ar fi cucerit Constantinopolul printr-o lovitură fulger înainte ca flota occidentală să aibă timp să intervină (flota Mării Negre de la Sevastopol putea ajunge în doar patru zile în capitala turcă). De fapt, clauza secretă lăsase neclarificat acest punct. Rușii susțineau că, prin această clauză controversată, nu doriseră decât să dispună de un mijloc de autoapărare în fața unui posibil atac din partea Franței sau a Marii Britanii, puterile navale majore din Mediterana, ale căror flote ar fi putut să străbată strâmtoarele și să distrugă bazele rusești de la Sevastopol și Odessa înainte ca Sankt-Petersburgul să afle că au pătruns în Marea Neagră. Strâmtoarele erau „cheia de la casa Rusiei” Dacă nu reușeau să închidă strâmtoarele, rușii ar fi fost vulnerabili la o intervenție dinspre frontiera lor cea mai slabă – litoralul Mării Negre și Caucazul –, așa cum s-a întâmplat atunci când Turcia și puterile occidentale au atacat în timpul Războiului Crimeii.

*

Asemenea argumente nu erau luate în considerare în Vest, unde cei cu o părere avizată aveau tot mai puțină încredere în bunele intenții ale Rusiei. Acum aproape orice acțiune a Rusiei pe continent era interpretată ca făcând parte dintr-un plan reacționar și agresiv de expansiune imperială. „Nu poate exista nici o îndoială întemeiată că guvernul Rusiei este implicat în aplicarea acelor planuri de expansiune spre sud care, încă de pe vremea Ecaterinei, au constituit o trăsătură proeminentă a politicii rusești”, îi scria Palmerston lordului John Ponsonby în decembrie 1833.

Cabinetul de la Sankt-Petersburg, ori de câte ori se referă la politica sa externă, se lansează în cele mai incalificabile declarații potrivit cărora nu are nici un interes ; și protestează că, fiind mulțumit de limitele extinse ale imperiului, nu dorește să-și mărească teritoriul și că a renunțat la toate acele planuri de expansiune ce i-au fost imputate Rusiei...

Dar, în pofida acestor declarații, s-a constatat că intruziunile Rusiei au continuat în toate direcțiile, în ritm susținut și cu un scop clar, și că aproape toate afacerile importante în care s-a implicat Rusia în ultimii ani au favorizat o modificare fie a influenței sale, fie a teritoriului său.

Evenimentele recente din Levant i-au îngăduit, într-adevăr, printr-o înlănțuire nefericită de circumstanțe, să facă un pas decisiv uriaș către realizarea proiectelor sale legate de Turcia, astfel încât modul în care Rusia poate fi împiedicată să-și mărească avantajul și întrebarea dacă este posibilă deposedarea ei de avantajul pe care deja l-a obținut devin subiecte de mare importanță pentru interesele Marii Britanii.

Omul politic francez François Guizot afirma că tratatul din 1833 transformase Marea Neagră într-un „lac rusesc” păzit de Turcia, „statul vasal” al țarului, „neexistând nici un impediment ca Rusia însăși să treacă prin strâmători, apoi să-și mobilizeze navele și

soldaii în Mediterana”. Însărcinatul cu afaceri de la Sankt-Petersburg a înaintat un protest guvernului rus, avertizând că, dacă tratatul va duce la intervenția Rusiei în „problemele interne ale Imperiului Otoman, guvernul francez se va considera liber să adopte linia de conduită cerută de circumstanțe”. Palmerston l-a autorizat pe Ponsonby să mobilizeze flota britanică din Mediterana pentru a apăra Constantinopolul în cazul în care simțea că acesta este amenințat de Rusia²⁷.

Evenimentele din 1833 au constituit un punct de cotitură în politica britanică privitoare la Rusia și Turcia. Până atunci, principala preocupare a Marii Britanii în Imperiul Otoman fusese menținerea statu-quoului, în special din cauza temerilor că destrămarea acestuia ar afecta echilibrul de putere în Europa, ducând poate chiar la un război european, și nu atât din cauza unui angajament ferm față de suveranitatea sultanului (sprijinul pe care îl acordase Greciei demonstrase că așa ceva nu prea exista). Dar, odată ce britanicii și-au dat seama că Imperiul Otoman ar putea fi în pericol să fie cucerit de egipteni, mobilizați de un puternic revirement musulman, ori, chiar mai rău, să devină un protectorat rusesc, au început să se intereseze în mod activ de Turcia. S-au amestecat tot mai mult în problemele otomane, încurajând reformele economice și politice, prin care sperau să însănoșească Imperiul Otoman și să-și extindă influența.

Interesele Marii Britanii erau mai ales comerciale. Imperiul Otoman constituia o piață tot mai mare pentru exportul produselor realizate de fabricile britanice și o sursă importantă de materii prime. Ca principala putere industrială a lumii, Marea Britanie uza în general de întreaga sa putere ca să deschidă piețele globale pentru liberul-schimb; ca principala putere navală, era pregătită să-și folosească flota pentru a determina guvernele străine să-și deschidă piețele. Era un gen de „imperiu neoficial”, un „imperialism al liberului-schimb”, în care puterea militară a Marii Britanii și influența ei politică îi promovau hegemonia comercială și restrângeau independența guvernelor străine fără intervenția directă a autorității imperiale.

Acest lucru era cel mai evident în Imperiul Otoman. Ponsonby se străduia să sublinieze beneficiile influenței britanice la Constantinopol. „Protejarea intereselor noastre politice”, îi scria ambasadorul lui Palmerston în 1834, „va aduce surse de prosperitate comercială care cu greu se poate spera să fie obținute din relația noastră cu vreo altă țară din lume”. În acest moment exista deja un grup mare și puternic de comercianți britanici cu interese extinse în Turcia care exercitau presiuni tot mai mari asupra guvernului să intervină. Punctul lor de vedere era exprimat în periodice influente, ca *Blackwood's Magazine* și *Edinburgh Review*, amândouă publicate sub auspiciile lor; și își găsea ecou în argumentele turcofililor, precum David Urquhart, șeful unei misiuni comerciale secrete în Turcia în 1833, care vedea în dezvoltarea economiei otomane un potențial imens pentru comerțul britanic. „Dezvoltarea Turciei”, scria Urquhart în 1835, „dacă nu este tulburată de evenimente politice, pare că va transforma această țară, în câțiva ani, în cea mai mare piață din lume pentru industriașii britanici”²⁸.

În 1838, printr-o serie de amenințări militare și promisiuni, Marea Britanie a impus Porții o Convenție Tarifară, care, în fapt, a transformat Imperiul Otoman într-o zonă de liber-schimb. Privată de veniturile tarifare, capacitatea Porții de a-și proteja industriile abia înfiripate a fost grav afectată. Din acest moment, exportul către Turcia al bunurilor produse în Marea Britanie a crescut vertiginos. Până în 1850, acesta a ajuns să fie de 11 ori mai mare, Turcia devenind una dintre cele mai importante piețe de export ale Marii Britanii (fiind depășită doar de orasele hanseatice din Olanda). Dină ce, în 1846

au fost abrogate legile protecționiste prin care se impuneau taxe vamale exorbitante pentru importul grâului, au crescut și importurile britanice de cereale din Imperiul Otoman, în special din Moldova și Țara Românească. Apariția navelor oceanice și fluviale cu abur, precum și a căilor ferate a făcut ca Dunărea să devină o arteră comercială foarte utilizată. Transportul pe fluviu era dominat de vasele comerciale britanice care exportau grâne în Europa Occidentală și importau bunuri fabricate în Marea Britanie. Britanicii erau în concurență directă cu negustorii din Odessa, Taganrog și alte porturi la Marea Neagră, de unde se exportau spre Vest cereale din grânarul Rusiei, Ucraina și sudul Imperiului Rus. Piața exportului de cereale era din ce în ce mai importantă pentru Rusia, după ce valoarea comerțului său cu lemn scăzuse în epoca mașinilor cu abur. La mijlocul secolului al XIX-lea, prin porturile de la Marea Neagră treceau o treime din exporturile rusești. Rușii încercau să le ofere propriilor comercianți un avantaj față de rivalii lor britanici. Deținând controlul asupra Deltei Dunării din 1829, aceștia supuneau navele străine unor verificări de carantină îndelungate ori chiar lăsau Dunărea să se umple de aluviuni pentru a deveni iar nenavigabilă.

În partea estică a Mării Negre, interesele comerciale ale Marii Britanii erau tot mai legate de portul Trebizonda din nord-estul Turciei, de unde negustorii greci și armeni importau mari cantități de bunuri fabricate în Marea Britanie, pentru a le vinde în interiorul Asiei. Importanța acestui comerț pentru Marea Britanie, observa Karl Marx în *New York Tribune*, „se poate observa la Bursa din Manchester, unde cumpărătorii greci cu pielea smeadă sunt tot mai numeroși și mai importanți și unde, alături de germană și engleză, auzi vorbindu-se în greacă și în dialectele slavilor de sud”. Până în anii 1840, în această parte a Asiei rușii aveau un cvasimonopol în comerțul cu bunuri fabricate. Textilele, sfoara, articolele din impleau bazarurile din Bayburt, Bagdad și Basra. Dar vapoarele și căile ferate au făcut posibilă deschiderea unei rute mai scurte spre India – fie pe Mediterana până la Cairo, apoi pe Suez până la Marea Roșie, fie pe Marea Neagră până la Trebizonda și pe Eufrat până în Golful Persic (corăbiile nu puteau face față vânturilor puternice și musonilor din Golful Suez ori albiei înguste a Eufratului). Britanicii preferau ruta via Eufrat, în special pentru că trecea prin teritorii stăpânite de sultan (și nu de Mehmet Ali); dezvoltarea acestei rute era considerată un mod de a-și spori influența și de a ține în șah puterea tot mai mare a Rusiei în această parte a Imperiului Otoman. În 1834 Marea Britanie a primit permisiunea Porții ca generalul Francis Chesney să cerceteze ruta Eufratului. Studiul s-a soldat cu un eșec, astfel încât britanicii și-au pierdut interesul față de această rută. Dar planurile de realizare a unei căi ferate a văii Eufratului de la Mediterana până la Golful Persic, via Alep și Bagdad, au revenit în centrul atenției în anii 1850, când guvernul britanic căuta un mod de a-și intensifica prezența într-o zonă de unde simțea că Rusia amenință tot mai mult India (calea ferată nu a mai fost construită de britanici, din cauza lipsei unor garanții financiare, dar calea ferată a Bagdadului, construită de Germania începând din 1903, a urmat în bună măsură aceeași rută).

Pericolul pe care îl reprezenta Rusia pentru India era gogorița rusofobilor britanici. Pentru unii, avea să devină scopul fundamental al Războiului Crimeii: să oprească o putere ce tindea nu numai să cucerească Turcia, ci să domine toată Asia Mică, până în Afganistan și India. În imaginația lor alarmată, nu existau limite în proiectele Rusiei, imperiul cu cel mai rapid ritm de creștere din lume.

De fapt, înainte de Războiul Crimeii, nu a existat niciodată un pericol real din partea Rusiei în ceea ce privește India. Se afla mult prea departe și era mult prea dificil ca o armată să mărșăluiască până acolo – chiar dacă împăratul rus Pavel I avusese cândva un plan nebunesc de a trimite acolo o forță mixtă franceză și rusă. Ideea a fost reluată de Napoleon în discuțiile sale cu țarul Alexandru, în 1807. „Cu cât este mai nerealistă expediția”, explica Napoleon, „cu atât mai mult poate fi folosită pentru a-i teroriza pe englezi”. Guvernul britanic a știut întotdeauna că o asemenea expediție nu era fezabilă. Un ofițer englez al serviciului de informații era de părere că o invadare a Indiei de către ruși „ar consta aproape doar în trimiterea unei caravane”. Însă faptul că puține persoane din cercurile oficiale britanice credeau că Rusia constituia o amenințare reală pentru India nu a împiedicat presa britanică rusofobă să amplifice temerile, insistând asupra posibilului pericol reprezentat de cucerirea Caucazului de către Rusia și de „activitățile obscure” ale acesteia în Persia și Afganistan²⁹.

Teoria a fost formulată prima oară în 1828, într-o broșură, *On the Designs of Russia*, scrisă de colonelul George de Lacy Evans (general în momentul în care a preluat comanda Diviziei 2 Infanterie a armatei britanice în Războiul Crimeii). Făcând speculații în privința efectelor Războiului Ruso-Turc, de Lacy Evans a brodat o poveste de coșmar despre agresivitatea și expansiunea Rusiei, ce ducea la cucerirea întregii Asii Mici și la colapsul comerțului britanic cu India. Ipoteza de la care pornea Lacy – că acea creștere rapidă înregistrată de Imperiul Rus de la începutul secolului al XVIII-lea demonstra regula de nezdruncinat că expansiunea rusă trebuia să continue până ce era înfrântă – a reapărut într-o a doua broșură, pe care a publicat-o în 1829, *On the Practicality of an Invasion of British India*, în care susținea, fără nici o dovadă privind adevăratele intenții ale Rusiei, că forțele rusești se puteau mobiliza la frontiera nord-vestică a Indiei. Broșura a avut un public larg în unele cercuri oficiale. Wellington a considerat-o un avertisment și i-a spus lordului Ellenborough, președintele Consiliului de Control privind India, că era „gata să ridice problema în fața Europei, dacă rușii s-ar îndrepta spre India cu intenții evident ostile”. După 1833, când dominația rușilor asupra Imperiului Otoman părea asigurată, aceste temeri au căpătat forța unei profeții care se autoîmplinește. În 1834, locotenentul Arthur Connolly (care a inventat expresia „Marele Joc” pentru a descrie rivalitatea anglo-rusă în Asia Mică) a publicat un jurnal de călătorie foarte bine vândut, *Journey to the North of India*, în care susținea că rușii ar putea ataca granița nord-vestică dacă ar fi susținuți de persani și afgani³⁰.

În fapt, rușii își sporiseră constant prezența în Asia Mică, în conformitate cu politica lor de a-și menține vecinii slabi. Unii agenți ruși sfătuiau Persia în privința politicii externe și organizau sprijinul pentru armata șahului. În 1837, când persanii au cucerit orașul afgan Herāt, mulți politicieni britanici nu au avut nici o îndoială că aceasta făcea parte din pregătirile Rusiei de a invada India. „Herātul, în mâinile Persiei”, scria un fost ambasador britanic la Teheran, „nu poate fi considerat decât un avanpost al rușilor în drum spre India”. Presa rusofobă critica lipsa de reacție a guvernelor britanice care nu reușiseră să sesizeze activitățile „viclene” și „infame” ale Rusiei în Persia. „De mai mulți ani”, avertiza *The Herald*, „încercăm să-i facem să înțeleagă că planurile ambițioase ale Rusiei trec dincolo de Turcia, Circazia și Persia, ajungând chiar până la coloniile noastre din estul Indiei, de care Rusia nu și-a mai dezlipit ochii de când Ecaterina a amenințat că va porni cu armatele ei într-acolo și îi va mobiliza pe prinții indieni locali

sub stindardul Marelui Mogul”. *Standard* îndemna la mai mult decât simpla vigilență în privința Rusiei : „Nu prea este de folos să urmărim Rusia dacă preocuparea și străduința noastră se limitează la exercitarea acestei vigilențe. De opt ani tot urmărim Rusia, iar în acest răstimp ea și-a extins achizițiile teritoriale și amplasamentele militare cu peste 3 000 de kilometri spre India”³¹.

Păreră că Rusia, prin însăși natura ei, constituia o amenințare la adresa Indiei a ajuns răspândită în rândul britanicilor care citeau foi volante. Într-un pasaj ce amintește de teoria dominoului din timpul Războiului Rece, această părere a fost exprimată de autorul anonim al unei broșuri din 1838 care s-a bucurat de un larg interes, intitulată *India, Great Britain, and Russia* :

Agresiunile fără egal ale Rusiei în toate direcțiile trebuie să risipească orice încredere în declarațiile ei solemne că are intenții pașnice și ar trebui să-l convingă pe orice om rațional că se poate pune stavilă cuceririlor acesteia doar prin limitarea puterii ei. În vest, Polonia a fost redusă la statutul de provincie vasală. În sud, suveranul otoman a fost jefuit de o parte din posesiunile sale, iar cealaltă parte le ține la dispoziția cuceritorului său. În Marea Neagră nu se poate naviga decât cu permisiunea moscoviților. Pavilionul Angliei, ce flutura de obicei mândru pe toate apele lumii, e batjocorit, iar afacerile comercianților ei sunt împiedicate. În Est, Rusia urmează sistematic aceeași direcție : Circazia trebuie zdrobită, Persia trebuie să fie atrasă mai întâi de partea Rusiei, apoi să devină o provincie dependentă, iar în final parte integrantă a Imperiului Rus. Dincolo de Persia se află Afganistanul, o țară pregătită, din cauza multor conjuncturi, să dea cale liberă invadatorului. După ce va traversa Indul, ce ar mai putea împiedica acvila rusească să zboare până în inima Indiei britanice ? Într-acolo își îndreaptă Rusia privirile. Anglia să aibă grijă de asta³².

Pentru a contracara amenințarea rusă, britanicii au încercat să creeze state-tampon în Asia Mică și Caucaz. În 1838 au ocupat Afganistanul. Oficial, scopul lor a fost să-l repună pe tron pe emirul Șah Șuja, înlăturat recent, dar, după ce au făcut asta, în 1839, și-au menținut ocupația pentru a susține guvernul-marionetă al acestuia – în ultimă instanță ca un pas spre dominația britanică – până când, în 1842, niște revolte ale triburilor și înfrângeri militare dezastruoase i-au forțat să se retragă. De asemenea, britanicii și-au intensificat prezența diplomatică la Teheran, încercând să-i îndepărteze pe persani de ruși printr-o alianță defensivă și promisiunea unui ajutor acordat armatei acestora. Sub presiunile exercitate de britanici, persanii au părăsit Herătul și au semnat un nou tratat comercial cu Marea Britanie în 1841. Britanicii se gândeau chiar la ocuparea Bagdadului, considerând că aceasta ar fi salutată de arabi ca o eliberare de turci sau că, cel puțin, orice rezistență ar fi subminată de scindarea dintre sunniți și șiiți, care, după cum spunea Henry Rawlinson, consulul general britanic la Bagdad, „putea fi folosită ori-când pentru a-i atâta pe unii împotriva celorlalți”. Ofițer în serviciul Companiei Indiilor de Est și eminent orientalist care a descifrat pentru prima oară vechile texte cuneiforme persane de la Behistun, Rawlinson a fost una dintre cele mai importante personalități care s-au exprimat în favoarea unei politici britanice active pentru a împiedica expansiunea Rusiei în Asia Centrală, Persia și Afganistan. El considera că Marea Britanie ar trebui să creeze un imperiu mesopotamian sub protecție europeană care să joace rolul de tampon față de prezența tot mai mare a Rusiei în Caucaz și care să prevină cucerirea de către Rusia a văilor Tigrlui și Eufratului, aflate pe ruta spre India. Pledea chiar pentru trimiterea armatei indiene ca să-i atace pe ruși în Georgia, Erevan și Naxçivan, teritorii pe care

britanicii nu le recunoscuseră niciodată ca fiind rusești, cum făcuseră turcii prin Tratatul de la Adrianopol³³.

Rawlinson a jucat un rol determinant și în susținerea pe care britanicii au oferit-o triburilor musulmane din Caucaz, al căror război împotriva rușilor a fost revigorat de conducerea charismatică a imamului Șamil, după 1834. Adepților săi Șamil li se părea invincibil: un comandant trimis de Dumnezeu. Circulau povești despre curajul său legendar, despre victoriile răsunătoare împotriva rușilor și despre felul în care uneori a scăpat miraculos după ce fusese prins sau înfrânt. Un asemenea lider făcea ca triburile musulmane să fie iar încrezătoare, unindu-le în jurul chemării lansate de imam la un jihad împotriva ocupării de către ruși a pământurilor lor. Forța armatei lui Șamil se datora legăturilor strânse cu satele din munți; astfel, se putea recurge la tacticile războiului de gherilă, care provocau confuzie în rândul rușilor. Cu ajutorul populației locale, armata lui Șamil era omniprezentă și practic invizibilă. Într-o clipă, sătenii puteau deveni soldați, iar soldații săteni. Muntenii erau ochii și urechile armatei – acționau ca iscoade și spioni –, rușii fiind pretutindeni expuși unei ambuscade. Luptătorii lui Șamil încercuiau efectiv armata țaristă, atacând pe neașteptate trupe rusești expuse, forturi și linii de aprovizionare, după care își pierdeau urma în munți sau se amestecau printre membrii triburilor din sate. Rareori se angajau în lupte cu rușii în câmp deschis, știind că riscau să fie copleșiți de superioritatea numerică și de artileria acestora. Era greu de făcut față unor asemenea tactici, cu atât mai mult cu cât nici unul dintre comandanții ruși nu se mai confruntase vreodată cu așa ceva, astfel încât mult timp aceștia nu au făcut decât să arunce în luptă tot mai multe trupe în efortul zadarnic de a-l învinge pe Șamil în principala sa bază din Cecenia. Până la sfârșitul anilor 1830, felul de a lupta al lui Șamil devenise atât de eficient, încât acesta începuse să li se pară invincibil și rușilor, nu doar triburilor musulmane. După cum se plângea un general țarist, conducerea lui Șamil căpătase un „caracter religios-militar, la fel cum, la începutul islamului, sabia lui Mahomed a zgâlțâit din temelii trei sferturi din univers”³⁴.

*

Dar Turcia era statul din care britanicii încercau să creeze principalul tampon împotriva Rusiei. Curând au înțeles că, neluându-l în seamă pe sultan atunci când ceruse ajutor împotriva invaziei egiptenilor, pierduseră o ocazie prețioasă de a-și asigura poziția de putere străină dominantă în Imperiul Otoman. Palmerston spunea că a fost „cea mai mare eroare de judecată făcută vreodată de un cabinet britanic în domeniul afacerilor externe”. Ratând acea ocazie, și-au înțepit eforturile de a influența Poarta și a-i impune o serie de reforme pentru a rezolva problemele populației creștine care îi dăduseră Rusiei motiv să intervină în numele lor.

Britanicii credeau în reforma politică și se gândeau că, beneficiind de sprijinul canonierelor lor, își vor putea exporta principiile liberale pe tot globul. În opinia lor, reformarea Imperiului Otoman era singura soluție reală a Chestiunii Orientale, a cărei sursă se afla în declinul împărăției sultanului: dacă îl vindeci pe „bolnav”, și problema Orientului va dispărea. Dar motivele britanicilor de a promova reforme liberale nu se limitau la asigurarea independenței Imperiului Otoman față de Rusia. Ei voiau și să promoveze influența Marii Britanii în Turcia: să-i facă pe turci să depindă de sfaturile

politice și împrumuturile britanice, precum și să-i aducă sub protecția armatei britanice ; să-i „civilizeze” sub tutelă britanică, să-i învețe virtuțile principiilor liberale britanice, toleranța religioasă și metodele administrative (limitând totuși parlamentele și constituțiile, pentru care se considera că turcii nu au calitățile „europene” necesare) ; să promoveze interesele britanicilor în ceea ce privește liberul-schimb (lucru care putea părea splendid, dar era, incontestabil, păgubos pentru Imperiul Otoman) ; și să asigure drumul spre India (unde politicile britanice cu privire la liberul-schimb nu erau, desigur, aplicate).

În misiunea lor reformatoare, britanicii au fost încurajați de semnele evidente ale occidentalizării pe care le remarcaseră în cultura turcilor în ultimii ani de domnie ai lui Mahmud. Deși reformele militare ale sultanului avuseseră un succes limitat, se înregistraseră schimbări în ceea ce privește îmbrăcămintea și obiceiurile elitelor otomane din capitala turcă : tunica și fesul înlocuiseră caftanul și turbanul, bărbile dispăruseră, iar femeile fuseseră aduse în societate. Aceste cosmetizări s-au reflectat în apariția unui nou tip de oficialitate sau gentleman turc, turcul europeanizat, care învățase limbi străine, adoptase obiceiuri, maniere și vicii europene, însă care în alte privințe rămânea înrădăcinat în cultura tradițională a islamului.

Cei ce ajungeau în Turcia erau impresionați de semnele progresului pe care le remarcă în comportamentul turcilor, iar însemnările lor de călătorie determinau o schimbare a atitudinii britanicilor. Cea mai bine vândută și mai influentă dintre aceste publicații a fost, fără îndoială, *The City of the Sultan ; and Domestic Manners of the Turks in 1836* de Julia Pardoe, care, în cele patru ediții publicate între 1837 și anul în care a început Războiul Crimeii, a avut un tiraj de peste 30 000 de exemplare. Pardoe și-a propus să corecteze ceea ce considera a fi prejudecățile vehiculate prin însemnările lor de cei ce călătoriseră anterior în Imperiul Otoman. Aparent, Turcia se conforma tuturor stereotipurilor europene – exotică, indolentă, senzuală, superstițioasă, obscurantistă și fanatică din punct de vedere religios –, dar în urma unei examinări mai atente dovedea că are „calități” nobile, datorită cărora era un teren fertil pentru reforme liberale. „Care dintre aceia care privesc fără prejudecăți starea morală a Turciei nu sunt impresionați de absența crimelor capitale, de sentimentele de mulțumire și chiar de mândrie ale celor de rang inferior și de lipsa oricărei înfumurări și semeții printre sus-puși ? ” Singurul obstacol în calea „civilizării Turciei”, susținea Pardoe, era „politica Rusiei de a împiedica orice pas înainte spre iluminarea unui popor pe care deja l-a înfrânat și pe care abia așteaptă să-l jubjuge”³⁵.

În anii 1840, acesta era tonul general al multor jurnale de călătorie și broșuri politice scrise de turcofilii. În *Three Years in Constantinople ; or, Domestic Manners of the Turks in 1844*, Charles White încuraja ideea ca Marea Britanie să se lanseze în „civilizarea turcilor” și arăta cum evoluaseră obiceiurile și comportamentul acestora, menționând adoptarea vestimentației occidentale, declinul fanatismului religios și, în rândul „claselor mijlocii și inferioare”, o mai mare dorință de a se educa. În cadrul acestor două clase :

...prevalența binelui asupra răului este de netăgăduit. În nici un oraș obligațiile sociale și morale nu sunt mai strict respectate decât le respectă ei. În nici un oraș nu se pot găsi mai multe exemple de probitate, cinste și prețuire a familiei. În nici un oraș numărul delictelor împotriva unor proprietăți sau persoane nu este mai redus – un rezultat ce trebuie atribuit onestității înăscute, și nu măsurilor de prevenire³⁶.

În strânsă relație cu aceste idei se afla și simpatia romantică față de islam ce pusese stăpânire pe mulți turcofilii britanici, aceștia considerându-l o forță fundamental benefică și progresistă (și preferabilă ortodoxiei rușilor, doar „pe jumătate creștină” și plină de superstiții). Urquhart, de exemplu, credea, în mare măsură la fel ca turcii înșiși, că islamul juca rolul unei forțe tolerante moderatoare ce menținea pacea între sectele creștine din Imperiul Otoman, aflate în conflict :

Ce călător nu a observat fanatismul, antipatia tuturor acestor secte, ostilitatea lor reciprocă ? Cine a pus adevărata lor armonie pe seama *toleranței* islamismului ? Acesta, calm, concentrat, fără spirit dogmatic sau idei de prozelitism, în prezent impune celorlalte credințe reținerea și liniștea care îl caracterizează. Dar, dacă am îndepărta acest moderator, profesiunile umile limitate acum la spațiul sanctuarului ar fi proclamate în tribunal și în tabăra militară ; puterea politică și ostilitatea politică ar fuziona cu dominația religioasă și animozitatea religioasă ; imperiul ar fi potopit de sânge, până când ar apărea un braț viguros – brațul Rusiei – ca să restabilească armonia prin despotism³⁷.

Unele dintre aceste idei erau împărtășite și de lordul Stratford de Redcliffe (1786-1880), cunoscut până la înnobilarea sa în 1852 ca Stratford Canning, care a fost de cinci ori ambasador al Marii Britanii la Constantinopol, îndrumând în mod direct programul de reforme al tânărului sultan Abdul-Medjid și al principalului său ministru reformator, Mustafa Reșid Pașa, după 1839. Văr primar cu George Canning, care fusese ministru de Externe și, pentru o scurtă perioadă, prim-ministru înainte de moartea sa, în 1827, Stratford Canning avea o fire tiranică și nerăbdătoare, poate o consecință a faptului că nu fusese niciodată nevoit să aștepte o avansare (avea doar 24 de ani – proaspăt absolvent de Eton și Cambridge – când și-a luat în primire postul de ministru plenipotențiar la Constantinopol). Ca o ironie, când a fost numit pentru prima oară ambasador pe lângă Poartă, în 1824, lui Stratford îi displăcea profund Turcia, țara pe care, spunea el, va avea misiunea s-o salveze „de ea înșiși”. În scrisorile către vărul său, George, îi vorbea despre „dorința secretă” de a-i alunga pe turci „cu toate catrafusele” din Europa și îi mărturisea că „îi venea să blesteme calmul de care dădea dovadă Europa în susținerea acelor turci oribili”. Dar rusofobia lui Stratford depășea cu mult antipatia lui față de turci (în 1832, țarul, cunoscând acest lucru, a luat măsura extraordinară de a refuza să-l accepte ca ambasador la Sankt-Petersburg). Autoritatea tot mai mare exercitată de Rusia asupra Turciei l-a convins pe Stratford că numai reformele liberale ar putea salva Imperiul Otoman.

Spre deosebire de Urquhart și de turcofilii, Stratford Canning știa puține lucruri despre Turcia. Nu vorbea turcește. Nu a călătorit mult prin țară, petrecându-și aproape tot timpul izolat în ambasada britanică din Pera sau la reședința sa de vară de la Tarabya. Stratford nu credea în modernizarea vechilor instituții turcești și nu avea nici o simpatie față de islam, pe care nu-l înțelegea. În opinia lui, singura speranță a Turciei era să fie infuzată complet de civilizația europeană – și, ca atare, de civilizația creștină – pentru a fi salvată de obscurantismul religios și călăuzită spre iluminarea rațională. Și el a fost încurajat de semnele occidentalizării pe care le-a remarcat în vestimentația și comportamentul turcilor după ce a fost numit ambasador pentru a doua oară, în 1832. Acestea l-au convins că turcii, deși nu puteau deveni perfecți, măcar puteau merge pe o cale mai bună. „Turcii s-au metamorfozat complet de când am fost ultima dată aici, cel puțin în privința îmbrăcămînții”, îi scria el lui Palmerston.

Se află acum într-o etapă intermediară de la turbane la pălării, de la fuste la pantaloni. Cât de mult trec aceste schimbări dincolo de suprafață nu îndrăznesc să spun. Nu cred că poate fi conceput un alt înlocuitor decât civilizația în sensul creștinătății. Poate oare sultanul să facă asta? Am oarece îndoieli. Oricum, trebuie că va fi un proces anevoios și lent, dacă nu chiar irealizabil³⁸.

În următorul sfert de secol, cu unele întreruperi, Stratford l-a instruit pe sultan și i-a școlit pe miniștrii săi reformatori cum să liberalizeze Turcia după concepțiile englezești.

Mustafa Reșid (1800-1858) reprezenta perfect turcul europeanizat pe care Stratford Canning spera să-l vadă apărând în prim-planul reformei otomane. „Gentleman prin naștere și educație, cu un caracter plăcut și o atitudine liberală, Reșid avea mai multe calități cu care să-mi câștige simpatia decât oricine altul din rasa și clasa lui”, scria Stratford Canning în memoriile sale. Bondoc, cu trăsături expresive încadrate de o barbă neagră, Reșid fusese ambasadorul Porții la Londra și la Paris, unde fusese o prezență frapantă în teatrele și saloanele franceze, devenind apoi ministru de Externe, în 1837. Vorbea bine atât franceza, cât și engleza. Asemenea multor reformatori turci din secolul al XIX-lea, Reșid avea legături cu francmasonii europeni. A fost primit într-o lojă de la Londra în anii 1830. Cochetarea cu francmasoneria era pentru turcii cu orientare occidentală, ca Reșid, un mod de a îmbrățișa ideile seculare fără să renunțe la credința și identitatea lor musulmană sau să se expună acuzației de apostazie față de islam (delict care până în 1844 atrăgea pedeapsa cu moartea). Inspirat de Occident, Reșid voia să transforme Imperiul Otoman într-o monarhie modernă, în care sultanul să domnească, dar să nu guverneze, puterea clerului să fie limitată și o nouă clasă socială de birocrați luminați să conducă afacerile statului imperial³⁹.

În 1839, sultanul Abdul-Medjid, în vârstă de 16 ani, a emis un decret, *Hatișeriful Gülhane* (Înaltul Edict al Salonului Trandafirilor), anunțând o serie de reforme – reformele Tanzimatului, care aveau să se întindă pe toată perioada domniei sale (1839-1861) și să conducă în cele din urmă, în 1876, la înființarea primului parlament otoman. Edictul a fost conceput de Reșid Pașa, care îl redactase la reședința sa londoneză din Bryanston Square, Stratford Canning fiind primul căruia i l-a arătat, pentru a primi consimțământul lui personal, în 1838, în scurta perioadă cât a fost ambasador a doua oară în Marea Britanie. Valorile englezești din Magna Carta erau evidente în formulările documentului. *Hatișeriful* le promitea tuturor celor din imperiul sultanului siguranța vieții, a onoarei, a proprietății, indiferent de credință; insistă asupra respectării legii, a toleranței religioase, a modernizării instituțiilor imperiului și a unui sistem echitabil și rezonabil de impozitare centralizată și de înrolare în armată. În esență, edictul pornea de la ideea că autogovernarea va fi promovată prin garantarea libertății celor mai dinamice elemente din cadrul imperiului, *millet*-urile nemusulmane, a căror tratare injustă de către majoritatea musulmană crease instabilitate⁴⁰.

În ce măsură edictul a fost motivat de dorința de a atrage sprijinul britanicilor pentru Imperiul Otoman într-o perioadă de criză rămâne un subiect controversat. Fără îndoială că exista un element de reclamă atrăgătoare tipic englezească în limbajul liberal al *hatișerifului*, a cărui formulare finală i se datora în bună măsură și lui Ponsonby, ambasadorul britanic. Dar asta nu înseamnă că *hatișeriful* era nesincer, o concesie făcută fără tragere de inimă, ca tactică de a obține ajutorul britanicilor. Edictul se întemeia pe convingerea sinceră că modernizarea Imperiului Otoman era necesară. Reșid și susținătorii lui erau convinși că pentru a salva imperiul trebuiau să creeze un nou concept secular

de unitate imperială (otomanism), fundamentat pe egalitatea tuturor supușilor sultanul: indiferent de credință. Ca semn al seriozității cu care reformatorii își asumau responsabilitatea și al preocupării lor de a atenua posibila opoziție din partea conservatorilor, concesiile cuprinse în *hatîșerif* erau formulate în termenii apărării tradițiilor islamice a preceptelor „mărețului Coran”. Într-adevăr, sultanul și mulți dintre miniștrii săi reformatori, printre care Mustafa Reșid și Mehmet Hüsrev, marele-vizir din perioada 1839-1844 aveau legături strânse cu lojele (*tekke*) *naqshbandi*, unde se propovăduia respectarea strictă a învățăturilor legii islamice. În multe privințe, reformele Tanzimatului erau o încercare de a crea un stat islamic mai centralizat, dar mai tolerant⁴¹.

Numai că guvernul otoman nu prea s-a străduit să pună în practică declarațiile mărețului. Promisiunea de a îmbunătăți situația populației creștine era principalul punct nevralgic atrăgând opoziția clerului musulman tradiționalist și a conservatorilor. Au existat două ameliorări minore. În 1844 sultanul a renunțat la pedeapsa cu moartea pentru apostazi, chiar dacă un mic număr de musulmani ce se convertiseră la creștinism (și creștinii ce renunțaseră la convertirea la islam) au mai fost executați din ordinul unor guvernatori locali. Blasfemia se pedepsea în continuare cu moartea. Creștinii erau primiți în unele școli militare și puteau fi înrolați, dar, cum nu aveau șanse să fie avansați în grad, majoritatea preferau să plătească o taxă specială pentru a fi scutiți de serviciul militar. De la sfârșitul anilor 1840, creștinilor li s-a îngăduit să devină membri ai consiliilor provinciale care controlau activitatea guvernatorilor. De asemenea, au început să se numere alături de musulmani, printre jurații proceselor comerciale, în care unele principii juridice occidentale erau aplicate în mod liberal. Dar în rest nu s-au schimbat multe. Comerțul cu sclavi a continuat, în cele mai multe cazuri fiind vorba despre băieți și fetițe din Caucaz capturați pentru a fi vânduți la Constantinopol. Turcii continuau să-i considere pe creștinii inferiori și erau de părere că nu trebuia să se renunțe la privilegiile musulmanilor. Chiar dacă nu toate legile scrise o făceau, regulile și practicile neoficiale ale administrației garantau că creștinii erau tratați drept cetățeni de rang inferior, chiar dacă aceștia începuseră să se impună rapid ca grup economic dominant în Imperiul Otoman, ceea ce a devenit o sursă tot mai importantă de tensiune și de invidie – în special când eludau taxele obținând pașapoarte și protecție străine.

În 1842, revenit la Constantinopol pentru a treia oară ca ambasador, Stratford Canning era tot mai descurajat de perspectivele reformei. Sultanul era prea tânăr, iar Reșid prea slab pentru a le ține piept conservatorilor, care, treptat, s-au impus în fața reformatorilor din Consiliul (Divanul) Porții. Agenda de reformă a fost prinsă treptat în plasa rivalităților personale, mai ales a celei dintre Reșid și Mehmet Ali Pașă*, unul dintre protejații reformiștii ai lui Reșid, care a fost ambasador la Londra din 1841 până în 1844, apoi ministru de Externe din 1846 până în 1852, când i-a luat locul lui Reșid în funcția de mare-vizir. La începutul anilor 1850, Reșid era atât de invidios pe Mehmet Ali, încât, în speranța că-și va bloca rivalul, s-a alăturat musulmanilor care se opuneau acordării de drepturi egale supușilor creștini ai sultanului. Reformele au fost îngreunate și de dificultăți practice. Guvernul otoman de la Constantinopol era mult prea departe și prea slab pentru a impune legi într-o societate fără căi ferate, poștă, telegraf sau ziare.

Dar principalul obstacol îl constituia opoziția elitelor tradiționale – liderii religioși ai *millet*-urilor –, care se simțeau încolțite de reformele Tanzimatului. Toate *millet*-urile

* A nu se confunda cu Mehmet Ali, conducătorul egiptean.

au protestat, în special grecii, iar în cel armean a avut loc un fel de lovitură secularistă ; dar cel mai mult se opuneau reformelor liderii și elitele islamice. Era o societate în care interesele pașilor locali și ale clerului musulman se concentrau asupra menținerii sistemului tradițional de *millet*-uri, cu toate limitările juridice și civice impuse creștinilor. Cu cât Poarta încerca să devină un factor de realizare a centralizării și a reformei, cu atât acești lideri provocau nemulțumiri la nivel local și resentimentele musulmanilor reacționari împotriva unui stat pe care îl acuzau că este „păgân” din cauza dependenței sale tot mai mari față de străini. În multe orașe, incitați de clerul lor, musulmanii au protestat împotriva reformelor, s-au înregistrat acte de violență împotriva creștinilor și au fost distruse biserici ; au existat chiar amenințări cu incendierea Cartierului Latin din Constantinopol.

Lui Stratford Canning, care nu era un prieten al islamului, această reacție îi crea o dilemă morală : putea Marea Britanie să susțină în continuare un guvern musulman care nu reușea să împiedice persecutarea cetățenilor săi creștini ? În februarie 1850 a ajuns la disperare când a auzit de „masacrarea atroce” a populației creștine din Rumelia (regiune devenită ulterior parte a Bulgariei). I-a scris în termeni sumbri lui Palmerston, ministrul de Externe, explicându-i că „marele joc al ameliorării este în momentul de față complet suspendat”

Principalul rău în această țară este religia predominantă... Deși foarte slab ca principiu al forței naționale și de revitalizare, spiritul islamului, astfel pervertit, stă în supremația rasei cuceritoare și în părtinirile generate de o îndelungată stăpânire tiranică. Nici nu mai e nevoie să spun că evoluția imperiului spre o reinstituire fermă a prosperității și independenței trebuie apreciată în funcție de gradul lui de emancipare față de această sursă de nedreptate și slăbiciune.

Palmerston era de acord că persecutarea creștinilor nu numai că determina, ci chiar justifica politica dusă de ruși. În opinia sa, Marea Britanie nu prea avea încotro, trebuind să-și retragă sprijinul acordat guvernului otoman. Scriindu-i lui Reșid în noiembrie, anticipa că Imperiul Otoman era „sortit să se prăbușească din cauza timidității, a slăbiciunii și a șovăielilor suveranului și miniștrilor săi, fiind clar că în scurt timp va trebui să ne gândim ce alt aranjament s-ar putea face”⁴².

Între timp, intervenția britanicilor în politica Turciei a provocat o reacție a musulmanilor împotriva amestecului occidentalilor în treburile otomanilor. Până la începutul anilor 1850, Stratford Canning devenise mai mult decât un ambasador sau consilier pe lângă Poartă. „Marele Elçi” sau Marele Ambasador, cum i se spunea la Constantinopol, avea o influență directă asupra politicii guvernului turc. Ba chiar, într-o vreme când nu exista o legătură telegrafică între Londra și capitala turcă și puteau trece luni până să ajungă instrucțiunile de la Whitehall, beneficia de o libertate de mișcare considerabilă în privința politicii britanice în Imperiul Otoman. Prezența sa le stârnea resentimente profunde miniștrilor sultanului, terorizați că s-ar putea trezi cu o vizită a dictatorialului ambasador. Notabilitățile locale și clerul musulman erau la fel de iritate de eforturile depuse de el în numele creștinilor și considerau că influența sa asupra guvernului însemna pierderea suveranității turcești. Această ostilitate față de amestecul străinilor – Marea Britanie, Franța sau Rusia – în treburile otomanilor avea să joace un rol important în politica Turciei în pragul Războiului Crimeii.

Amenințarea rusă

În seara de sâmbătă, 1 iunie 1844, vaporul olandez a tras la docurile din Woolwich. Singurii săi pasageri erau „contele Orlov” – pseudonimul țarului Nicolae – și suita sa de curteni ce călătoriseră incognito de la Sankt-Petersburg. Din 1831, când Rusia înăbușise brutal insurecția poloneză, Nicolae era îngrozit că va fi asasinat de naționaliștii polonezi ce se opuneau stăpânirii rusești din patria lor, motiv pentru care obișnuia să călătorească deghizat. La Londra trăia o comunitate numeroasă de exilați polonezi și existaseră temeri privind siguranța țarului încă din momentul în care se discutasese despre această călătorie cu guvernul britanic, în ianuarie. Pentru a fi și mai în siguranță, Nicolae nu împărtășise nimănui planurile sale de călătorie. Oprindu-se doar pentru scurt timp la Berlin, vagoanele țarului au străbătut rapid continentul, iar în Marea Britanie nimeni nu a știut de sosirea lui iminentă până când nu s-a îmbarcat pe vapor la Hamburg, pe 30 mai, cu mai puțin de două zile înainte de a acosta la Woolwich.

Nici măcar baronului Brunov, ambasadorul rus la Londra, nu i s-au comunicat detaliile exacte ale itinerarului țarului. Neștiind când va ajunge vaporul, Brunov își petrecuse toată sâmbăta la docurile din Woolwich. În sfârșit, la 10 seara, vaporul a tras la mal. Țarul a debarcat – greu de recunoscut în mantia cenușie pe care o purtase în timpul campaniei turcești din 1828 – și a pornit în grabă cu Brunov către ambasada rusă din Ashburnham House, în Westminster. În pofida orei târzii, i-a trimis un mesaj prințului consort, solicitând o întâlnire cu regina cât de curând putea aceasta. Obișnuit să-și convoace miniștrii la orice oră din zi sau din noapte, nu-i trecuse prin minte că era nepolitic să-l trezească pe prințul Albert după miezul nopții¹.

Aceasta nu era prima călătorie a țarului la Londra. Își amintea cu plăcere de vizita sa anterioară, din 1816, când avea 20 de ani și era încă mare duce, având mare succes la doamnele din aristocrația engleză. Lady Charlotte Campbell, o frumusețe celebră și doamnă de onoare a prințesei de Wales, spusese despre el: „Ce om agreabil! E diabolic de chipeș! Va fi cel mai frumos bărbat din Europa”. În urma acelei călătorii, Nicolae rămăsese cu impresia că avea un aliat în monarhia și aristocrația engleze. Ca suveran despot al celui mai mare stat din lume, el nu prea înțelegea care sunt limitele unei monarhii constituționale. Credea că putea veni în Marea Britanie ca să decidă în probleme de politică externă direct cu regina și cu miniștrii ei cei mai importanți. Era „excelent”, i-a spus Victoriei la prima lor întâlnire, „să vezi din când în când cu ochii tăi, căci nu este mereu suficient să ai încredere doar în diplomați”. Asemenea întâlniri creau „un sentiment de prietenie și dorință de cunoaștere” între suveranii aflați la domnie, „printr-o conversație în care fiecare își explica sentimentele, părerile și scopurile” putându-se

obține mai mult „decât printr-o grămadă de mesaje și scrisori”. Țarul se gândea că poate realiza un „acord tacit” cu Marea Britanie în privința felului în care ar trebui abordată problema Imperiului Otoman în cazul prăbușirii acestuia².

Aceasta nu era prima încercare a lui Nicolae de a obține sprijinul altei puteri pentru planurile sale de împărțire a Imperiului Otoman. În 1829 le sugerase austriecilor o împărțire bilaterală a teritoriilor otomane din Europa pentru a preveni haosul care se temea că va urma prăbușirii imperiului, dar aceștia îl refuzaseră pentru a menține Concertul European. Apoi, în toamna anului 1843, i-a abordat din nou pe austrieci, resuscitând ideea unui imperiu grec susținut de Rusia, Austria și Prusia (Tripla Alianță din 1815) pentru a-i împiedica pe britanici și pe francezi să împartă între ei prada când se va fărâmița Imperiul Otoman. Insistând că Rusia nu voia să se extindă în Balcani, Nicolae a propus ca austriecii să primească toate teritoriile turcești dintre Dunăre și Adriatică, iar Constantinopolul să devină oraș liber, sub tutelă austriacă. Însă nici una dintre afirmațiile sale nu a reușit să spulbere profunda neîncredere a Vienei față de ambițiile Rusiei. Ambasadorul Austriei la Sankt-Petersburg era de părere că țarul încerca să provoace o situație în care Rusia să se poată prevala de pretextul apărării Turciei pentru a se amesteca în problemele acesteia și a-și impune planurile de împărțire prin forța militară. Ceea ce voia de fapt țarul, afirma ambasadorul, nu era un imperiu grec susținut de cele trei puteri, ci „un stat atașat Rusiei prin interese, principii și religie și guvernat de un prinț rus... Rusia nu poate niciodată să piardă din vedere acest scop. E o condiție necesară pentru a-și împlini destinul... Actuala Grecie ar fi dizolvată în noul stat”³. Profund suspiciosi, austriecii nu s-ar fi implicat în nici un fel în planurile țarului fără acordul britanicilor și al francezilor. Astfel încât Nicolae venise acum la Londra în speranța de a câștiga Marea Britanie de partea sa.

Aparent, nu existau prea multe elemente care să sugereze că Nicolae ar putea încheia o nouă alianță cu Marea Britanie. Britanicii erau devotați planurilor lor de reforme liberale pentru a salva Imperiul Otoman și considerau ambițiile rușilor o amenințare majoră. Numai că țarul era încurajat de bunele relații diplomatice dintre Rusia și Marea Britanie din ultimii ani, ce aveau la bază îngrijorarea lor comună față de implicarea tot mai mare a Franței în Orientul Mijlociu.

În 1839, francezii au sprijinit o a doua insurecție a viceregelui Egiptului, Mehmet Ali, împotriva autorității sultanului în Siria. Cu ajutorul lor, egiptenii au înfrânt armata otomană, provocând din nou temeri că vor lansa un atac împotriva capitalei turce, așa cum făcuseră cu șase ani înainte. Tânărul sultan Abdul-Medjid părea prea slab ca să reziste reafirmării pretențiilor lui Mehmet Ali de instaurare a unei dinastii ereditare în Egipt și Siria, în special după ce flota otomană a trecut de partea egiptenilor la Alexandria, astfel încât Poarta a fost din nou nevoită să apeleze la ajutor extern. În 1833 doar rușii interveniseră pentru a salva Imperiul Otoman, dar în această a doua criză ei au căutat să coopereze cu Marea Britanie pentru a restaura autoritatea sultanului – scopul lor fiind să se plaseze între britanici și francezi.

Asemenea rușilor, britanicii erau îngrijorați de implicarea tot mai mare a francezilor în Egipt. Acolo amenințase Napoleon să elimine Imperiul Britanic în 1798. În anii 1830, Franța investise masiv în culturile de bumbac și industria Egiptului. Trimisese consilieri pentru a ajuta la instruirea armatei și flotei egiptene. Sprijiniți de francezi, egiptenii nu constituiau o amenințare majoră doar pentru autoritatea turcă. Ca lider al unei puternice mișcări de renaștere islamică împotriva intervenției națiunilor creștine în Imperiul

Otoman, Mehmet Ali reprezenta și o sursă de inspirație pentru rebelii musulmani care se opuneau dominației țariste în Caucaz. În consecință, Rusia și Marea Britanie, alături de Austria și Prusia, i-au cerut lui Mehmet Ali să se retragă din Siria și să le accepte condițiile pentru o înțelegere cu sultanul. Aceste condiții, stabilite prin Conferința de la Londra din 1840 și ratificate de cele patru puteri împreună cu Imperiul Otoman, i-au permis lui Mehmet Ali să întemeieze o dinastie ereditară în Egipt. Pentru a asigura retragerea acestuia, o flotă britanică s-a deplasat la Alexandria, iar o forță anglo-austriacă a fost trimisă în Palestina. Un timp, liderul egiptean a rezistat, așteptând ajutor din partea francezilor; în momentul în care guvernul francez a respins condițiile de pace propuse de cele patru puteri și s-a angajat să-l ajute pe Ali, în Europa au apărut temeri că va izbucni un război. Dar, în ultimă instanță, francezii, nedorind să fie implicați într-un război, au renunțat, iar Mehmet Ali s-a retras din Siria. În baza prevederilor Conferinței de la Londra din 1841, semnate de francezi fără tragere de inimă, Mehmet Ali a fost recunoscut drept suveran ereditar al Egiptului și, în schimb, el a recunoscut suveranitatea sultanului în restul Imperiului Otoman.

Importanța Conferinței din 1841 mergea dincolo de capitularea lui Mehmet Ali. Se convenise și restricționarea accesului tuturor navelor de război în strâmtorile Bosfor și Dardanele, cu navelor aliaților sultanului în timp de război – o concesie foarte mare din partea rușilor fiindcă, potențial, permitea intrarea flotei britanice în Marea Neagră, unde le putea ataca frontierele sudice vulnerabile. Prin semnarea convenției, rușii renunțaseră la poziția lor privilegiată în Imperiul Otoman și la controlul exercitat asupra strâmtorilor. Și făcuseră acest lucru în speranța de a îmbunătăți relațiile cu Marea Britanie și de a izola Franța.

Din punctul de vedere al țarului, susținerea autorității sultanului putea fi doar o măsură temporară. Francezii fiind slăbiți din cauză că susținuseră această insurecție, iar Rusia făcând ceea ce el considera a fi o nouă înțelegere cu britanicii în Orientul Mijlociu, țarul credea că, prin Conferința de la Londra, a apărut posibilitatea unei alianțe mai oficiale între Rusia și Marea Britanie. Alegerea, în 1841, a unui guvern conservator, condus de sir Robert Peel, i-a dat noi speranțe în această privință, căci membrii *tory* erau mai puțin ostili rușilor decât anterioara administrație *whig* a lordului Melbourne (1835-1841). El era convins că guvernul tory va privi favorabil propunerea sa ca Rusia și Marea Britanie să preia inițiativa în Europa și să decidă viitorul Imperiului Otoman. În 1844, sigur că îi va convinge pe britanici să-i accepte planurile, Nicolae a plecat la Londra. Sosirea sa acolo în iunie i-a luat pe toți prin surprindere. Încă din primăvară se vorbea despre posibila lui vizită. Peel salutase ideea la un banchet oferit pentru Compania Comercială Rusă la London Tavern pe 2 martie, iar trei zile mai târziu lordul Aberdeen, ministrul de Externe, transmisese o invitație oficială prin baronul Brunov, prin care îl asigura pe țar că prezența sa „va risipi orice prejudecată poloneză” împotriva Rusiei în Marea Britanie. „Fiindcă e important ca un om reținut și puternic ca Aberdeen să se exprime atât de încrezător în această privință”, îi scria Brunov lui Nesselrode. În ceea ce o privește pe regină, la început nu prea a vrut să-l primească pe țar, ținând cont de îndelungatul conflict cu unchiul său, Leopold, regele Belgiei, care își obținuse recent independența și care în anii 1830 atrăsese mulți exilați polonezi în armata sa. Hotărât să susțină principiile legitime ale Sfintei Alianțe, Nicolae voia să restaureze monarhiile înlăturate de Revoluția Franceză și de cea belgiană din 1830, dar a fost împiedicat de izbucnirea revoltei polonezilor de la Varșovia în luna noiembrie a aceluiași an. Amenințările

sale că va interveni îi determinaseră pe liberalii vest-europeni, care l-au etichetat drept „jandarmul Europei”, să nu mai aibă încredere în el, iar rebelii polonezi fugiți peste hotare după înăbușirea revoltei lor și-au găsit refugiu la Paris, Bruxelles și Londra. Acestea erau evenimentele ce o îngrijorau pe regina Victoria, dar ea a fost convinsă în cele din urmă de soțul său, prințul Albert (care era și nepotul regelui Leopold), că o vizită a țarului ar putea ajuta la îmbunătățirea relațiilor dintre casele domnitoare de pe continent. În invitația adresată țarului, Victoria spusese îl va primi la sfârșitul lunii mai ori la începutul lunii iunie, însă fără a stabili o dată anume. La mijlocul lunii mai încă nu era clar dacă Nicolae va veni. În cele din urmă, regina a aflat de sosirea lui la câteva ore după ce vaporul a ajuns la Woolwich. Personalul ei a intrat în panică, deoarece în aceeași zi era așteptată o vizită a regelui Saxoniei, iar pregătirile pentru primirea țarului trebuiau făcute în pripă⁴.

Vizita inopinată a țarului era unul dintre numeroasele semne ale unui comportament tot mai nechibzuit. După 18 ani pe tron, începuse să-și piardă calitățile de la începutul domniei : precauția, conservatorismul și îndoiala. Tot mai marcat de boala mentală care îl tulburase pe Alexandru în ultimii săi ani, Nicolae a devenit nerăbdător și precipitat, înclinat spre reacții impulsive, ca atunci când a dat fuga la Londra pentru a-și impune voința în fața britanicilor. Firea lui imprevizibilă a fost remarcată de prințul Albert și de regină, care i-a scris unchiului său Leopold : „Albert consideră că e un om înclinat să dea frâu liber impulsurilor și sentimentelor, ceea ce îl face adesea să acționeze greșit”⁵.

La o zi după sosirea lui, regina l-a primit pe țar la Palatul Buckingham. A avut loc o întâlnire cu ducii de Cambridge, Wellington și Gloucester, urmată de un tur pe elegantele străzi din West End. Țarul a inspectat lucrările de construcție de la clădirea Parlamentului, care era în reparații după incendiul din 1834, și a vizitat Regent's Park, finalizat recent. Seara, suita regală a mers cu trenul la Windsor, unde a rămas pentru următoarele cinci zile. Nicolae i-a uimit pe servitori cu obiceiurile sale spartane. Primul lucru pe care l-au făcut vazeții după ce i-au prezentat dormitorul său de la Castelul Windsor a fost să ceară niște paie din grajd pentru a umple sacul din piele care îi servea drept saltea pe patul de campanie pe care țarul obișnuia să doarmă⁶.

Fiindcă regina era gravidă și sarcina avansată, iar Casa de Saxa-Coburg era în doliu după tatăl prințului Albert, nu s-a organizat un bal regal în onoarea țarului. Dar au fost multe alte distracții : partide de vânătoare, trecerea în revistă a armatei, curse de cai la Ascot (unde, în cinstea țarului, Cupa de Aur a fost redenumită Cupa Împăratului^{*}), o seară cu regina la operă și un banchet scipitor, la care peste 60 de invitați s-au înfruptat din 53 de feluri de mâncare și s-a folosit Marele Serviciu de masă, probabil cea mai elegantă colecție de farfurii suflate cu argint din lume. În ultimele două seri au avut loc dineuri fastuoase, la care bărbații s-au îmbrăcat în uniforme militare, ținând cont de dorința exprimată de țar, care se simțea incomod *en frac* și recunoscuse în fața reginei că era stânjenit când nu purta uniformă⁷.

În privința relațiilor publice, vizita țarului a reprezentat un mare succes. Doamnele din înalta societate au fost fascinate și încântate de înfățișarea și manierele sale. „El este încă un mare adept al frumuseții feminine”, nota baronul Stockmar, „iar vechilor sale pasiuni din Anglia le-a acordat cea mai mare atenție”. Și regina a ajuns să-l simpatizeze.

* După izbucnirea Războiului Crimeii, s-a revenit la denumirea de Cupa de Aur.

I-au plăcut purtarea lui „demnă și elegantă”, faptul că se purta frumos cu copiii și sinceritatea lui, deși îl considera cam trist. „Lui Albert și mie ne face impresia unui om care nu este fericit, apăsător din greu și dureros de povara imensei sale puteri și funcții”, îi scria ea lui Leopold pe 4 iunie. „Arareori zâmbește, iar atunci când o face, expresia lui nu este de bucurie.” Peste o săptămână, la sfârșitul excursiei, îi scria din nou unchiului ei, făcând o caracterizare profundă a firii țarului :

Sunt multe lucruri la el care nu au cum să nu îmi placă și cred că are un caracter care trebuie înțeles și luat ca atare. E aspru și sobru – cu principii ferme privind *datoria*, pe care *nimic* pe lume nu i le poate schimba ; *nu* îl consider foarte *inteligent*, iar intelectul său este necivilizat ; educația i-a fost neglijată ; politica și problemele militare sunt singurele lucruri de care se interesează foarte mult ; în privința artelor și a altor activități mai delicate este insensibil, dar e sincer, sunt convinsă, *sincer* chiar și în faptele sale cele mai despotice, din simțământul că acesta *este singurul* mod de a governa.

Lordul Melbourne, unul dintre cei mai antirusi whig-i, s-a înțeles foarte bine cu Nicolae în timpul unui mic dejun la Chiswick House, centrul partidului liberal. Chiar Palmerston, fostul purtător de cuvânt al partidului whig pe probleme de politică externă, cunoscut pentru poziția ostilă Rusiei, considera că e important ca țarul să-și facă „o impresie favorabilă despre Anglia” „Este foarte puternic și poate să acționeze în favoarea noastră ori să ne facă rău, în funcție de sentimentele de bunăvoință sau de ostilitate pe care le are față de noi”⁸.

În timpul șederii sale în Anglia, țarul a avut o serie de discuții pe teme politice cu regina și prințul Albert, cu Peel și Aberdeen. Britanicii au fost surprinși de franchețea opiniilor sale. După cum îi scria lui Leopold, regina considera că era chiar „prea franc, căci vorbește atât de deschis în fața oamenilor, ceea ce nu ar trebui să facă, și se abține cu greu”. Țarul ajunsese la concluzia că exprimarea deschisă a gândurilor era singurul mod de a spulbera neîncrederea și prejudecățile față de Rusia. „Știu că unii cred că joc teatru”, le-a spus el lui Peel și Aberdeen, „însă chiar nu fac asta ; vorbesc absolut deschis ; spun ceea ce cred și mă țin de cuvânt”⁹

În problema Belgiei, țarul a declarat că ar dori să-și îmbunătățească relațiile cu Leopold, însă, „atât timp cât sunt ofițeri polonezi în serviciul regelui, acest lucru este imposibil”. Făcând schimb de păreri cu Aberdeen, „nu ca un împărat cu un ministru, ci ca doi gentlemen”, i-a explicat ce gândește, dând glas resentimentelor sale față de dublul standard al Vestului în relația cu Rusia :

Polonezii s-au răzvrătit și încă se răzvrătesc împotriva autorității mele. Ar fi acceptabil din partea unui gentleman să ia în serviciul său oameni vinovați de rebeliune împotriva prietenului său ? Leopold i-a luat pe acești rebeli sub protecția sa. Ce ați spune dacă aș deveni ocrotitorul [liderului mișcării irlandeze de independență Daniel] O’Connell și m-aș gândi să mi-l fac ministru ?

Când a venit vorba despre Franța, Nicolae și-a exprimat dorința ca Marea Britanie să se alătore Rusiei într-o politică de izolare. Făcând apel la neîncrederea lor față de francezi după Războaiele Napoleoniene, țarul le-a spus lui Peel și Aberdeen că Franța „nu ar mai trebui lăsată niciodată să provoace dezordine și să-și deplaseze armatele dincolo de

granițe”. Spera că, datorită intereselor lor comune împotriva Franței, Marea Britanie și Rusia ar putea deveni aliate. „Prin relațiile noastre prietenești”, a spus el cu patos, „sper să anihilăm prejudecățile dintre țările noastre. Căci eu pun mare preț pe părerea englezilor. Iar de ceea ce spun francezii despre mine nu-mi pasă. Scurp pe vorbele lor”¹⁰.

Nicolae a mizat în special pe frica Marii Britanii de implicarea Franței în Orientul Mijlociu – principala temă a discuțiilor sale cu Peel și Aberdeen. „Turcia e pe moarte”, le-a spus el.

Putem încerca s-o ținem în viață, dar nu vom reuși. Va muri, trebuie să moară. Acela va fi un moment critic. Prevăd că va trebui să-mi pun în mișcare armatele, iar Austria trebuie să facă același lucru. În această criză nu îmi este frică decât de Franța. Ce vrea? Mă aștept să acționeze în multe locuri: în Egipt, în Mediterana și în Est. Vă amintiți de expediția franceză la Ancona [din 1832]? De ce nu ar putea proceda la fel și în Creta ori Smirna? Și, dacă ar face-o, nu și-ar mobiliza englezii flota? Astfel încât în aceste teritorii s-ar afla armata rusă și cea austriacă, precum și toate navele flotei engleze. O conflagrație de proporții ar deveni inevitabilă.

Țarul susținea că sosise momentul ca puterile europene, în frunte cu Rusia și Marea Britanie, să intervină și să facă o împărțire a teritoriilor turcești pentru a preveni o încăierare haotică, putând implica revoluții naționale și un război continental în momentul în care imperiul sultanului avea să se prăbușească în cele din urmă.

Și-a exprimat insistent în fața lui Peel și a lui Aberdeen convingerea fermă că Imperiul Otoman se va surpa curând și că Rusia și Marea Britanie trebuie să facă împreună un plan pentru această eventualitate, fie și numai ca să prevină ocuparea Egiptului și a estului Mediteranei de către Franța, idee care îi îngrijora foarte mult pe britanici la acea vreme. După cum i-a spus lui Peel:

Nu am pretenții asupra nici unui centimetru din pământul turcesc, dar nici nu voi îngădui ca altcineva, mai ales francezii, să pună mâna pe vreun centimetru din el... Nu putem preciza de acum ce vom face cu Turcia după ce va sucomba. Asemenea prevederi nu ar face decât să-i grăbească sfârșitul. De aceea, voi face tot ce îmi stă în putință pentru a menține statu-quo-ul. Dar trebuie să avem în vedere în mod onest și rezonabil posibilitatea și eventualitatea prăbușirii ei. Trebuie să ne sfătuim rezonabil și să ne străduim să ajungem la un acord tranșant și onest pe această temă¹¹.

Peel și Aberdeen erau dispuși să admită ideea planului privind posibila împărțire a Imperiului Otoman, însă numai atunci când aceasta ar fi devenit necesară, iar ei considerau că încă nu era cazul. Brunov a redactat un memorandum secret cuprinzând concluziile discuției, iar Nicolae și Aberdeen l-au aprobat (chiar dacă nu l-au semnat).

Țarul a părăsit Anglia ferm convins că discuțiile cu Peel și Aberdeen constituiau niște declarații politice și că de acum se putea aștepta la un parteneriat cu Marea Britanie care avea ca scop conceperea unui plan coordonat de împărțire a Imperiului Otoman oricând ar fi fost necesar pentru a proteja interesele celor două puteri. Nu era o prezumție nerezonabilă, dat fiind faptul că avea un memorandum secret ca dovadă a eforturilor depuse la Londra. Numai că, de fapt, era o eroare fatală din partea lui Nicolae să creadă că încheiase cu guvernul britanic un „acord tacit” în privința Chestiunii Orientale.

Britanicii considerau aceste discuții doar niște schimburi de păreri pe teme de interes pentru ambele puteri, și nu ceva angajant în sens oficial. Convins că nu conta decât părerea reginei și a principalilor săi miniștri, Nicolae nu sesizase influența pe care o aveau parlamentul, partidele de opoziție, opinia publică și presa asupra politicii externe a guvernului britanic. Această neînțelegere avea să joace un rol crucial în gafele diplomatice pe care Nicolae le-a făcut în pragul Războiului Crimeii.

*

Vizita țarului la Londra nu a risipit neîncrederea britanicilor în privința Rusiei, care se acumulase de-a lungul deceniilor. În pofida faptului că amenințările din partea Rusiei la adresa intereselor britanice erau minime, iar relațiile comerciale și diplomatice dintre cele două țări nu erau deloc rele în anii dinaintea Războiului Crimeii, rusofobia (chiar mai mult decât francofobia) era incontestabil cel mai important element al perspectivei britanice asupra lumii de dincolo de granițe. Pretutindeni în Europa, atitudinea față de Rusia era determinată mai ales de temeri și fantazări, iar în acest sens nici Marea Britanie nu făcea excepție. Expansiunea teritorială rapidă a Imperiului Rus în secolul al XVIII-lea și demonstrația sa de forță împotriva lui Napoleon lăsaseră o impresie profundă în mentalul european. La începutul secolului al XIX-lea, în publicațiile europene – broșuri, însemnări de călătorie și tratate politice – a existat o frenezie a „amenințării rusești” la adresa continentului. Acestea se bazau mai curând pe imaginarea unei alterități asiatice care amenința libertățile și civilizația Europei decât pe o amenințare reală sau percepută. Imaginea stereotipă a Rusiei rezultată din aceste scrieri fanteziste era cea a unei puteri sălbatice, agresive și expansioniste prin natura sa, ba chiar suficient de vicleană și de înșelătoare pentru a complota cu „forțe nevăzute” împotriva Occidentului și a se infiltra în anumite societăți*

Fundamentul documentar al acestei „amenințări ruse” l-a constituit așa-numitul „Testament al lui Petru cel Mare”, frecvent citat de scriitorii, politicienii, diplomații și militarii rusofobi ca o dovadă *prima facie* a ambițiilor Rusiei de a domina lumea. Potrivit acestui document, țelurile lui Petru în privința Rusiei erau megalomane : să se extindă în Marea Baltică și în Marea Neagră, să se alieze cu austriei pentru a-i alunga pe turci din Europa, „să cucerească Levantul”, să controleze comerțul cu Indiile, să semene discordia și dezordinea în Europa și să devină stăpânul continentului european.

„Testamentul” era un fals. A fost creat cândva la începutul secolului al XVIII-lea de diverși polonezi, maghiari și ucraineni ce aveau legături cu Franța și cu otomanii și, după ce a suferit mai multe modificări, versiunea finală a ajuns în arhivele Ministerului de Externe al Franței în anii 1760. Din motive de politică externă, francezii erau dispuși să creadă în autenticitatea „Testamentului” : toți aliații lor principali din estul Europei (Suedia, Polonia și Turcia) își pierduseră puterea din cauza Rusiei. Convingerea că „Testamentul” reflecta țelurile Rusiei a constituit baza politicii externe a Franței în secolul al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea¹².

* Există o asemănare evidentă cu părerea occidentalilor despre Rusia în timpul Războiului Rece. Rusofobia Războiului Rece a fost într-o anumită măsură modelată de atitudinile din secolul al XIX-lea.

Napoleon I a fost foarte influențat de „Testament” Principalii săi consilieri în probleme de politică externă citau idei și expresii din document, susținând, după cum se exprima Charles-Maurice de Talleyrand, ministrul de Externe al Directoratului și al Consulatului (1795-1804), că „întregul sistem [al Imperiului Rus] respectat constant încă din vremea lui Petru I... tinde să strivească din nou Europa cu un potop de barbari”. Asemenea idei erau exprimate chiar mai explicit de Alexandre d’Hauterive, un personaj influent din ministerul de Externe, care se bucura de încrederea lui Bonaparte :

Pe timp de război, Rusia urmărește să-și cucerească vecinii ; în vreme de pace, caută să mențină nu numai vecinii, ci toate țările din lume într-o stare de confuzie determinată de neîncredere, agitație și discordie... Se știe prea bine tot ce a uzurpat această putere în Europa și în Asia. Ea încearcă să distrugă Imperiul Otoman ; încearcă să distrugă Imperiul German. Rusia nu va acționa direct pentru a-și atinge scopul... ci, în mod viclean, va submina bazele [Imperiului Otoman], va urzi intrigi, va încuraja revolte în provincii... Procedând astfel, nu va înceta să declare că are față de Înalta Poartă cele mai binevoitoare sentimente ; se va declara permanent prietena și protectoarea Imperiului Otoman. În mod asemănător, Rusia va ataca... casa de Austria... Apoi curtea de la Viena nu va mai exista [*sic*] ; apoi noi, națiunile occidentale, ne vom fi pierdut una dintre barierele cele mai capabile să ne apere de incursiunile Rusiei¹³

„Testamentul” a fost publicat de francezi în 1812, anul în care aceștia au invadat Rusia, și, din acel moment, a fost reprodus și citat pe scară largă în întreaga Europă ca o dovadă concludentă a politicii externe expansioniste a Rusiei. A fost republicat în ajunul fiecărui război în care a fost implicată Rusia pe continentul european – în 1854, 1878, 1914 și 1941 – și era citat în timpul Războiului Rece pentru a explica intențiile agresive ale Uniunii Sovietice. La invadarea Afganistanului de către sovietici, în 1979, a fost citat în *The Christian Science Monitor*, în revista *Time* și în Camera Comunelor din Marea Britanie ca o explicație a originii țelurilor Moscovei¹⁴.

Influența acestuia nu a fost nicăieri mai evidentă ca în Marea Britanie, unde temerile uriașe legate de amenințarea rusă – și nu numai la adresa Indiei – constituiau un subiect de presă predilect. „Printre ruși este de mult timp răspândită convingerea că au menirea de a fi conducătorii lumii, iar această idee a fost afirmată nu o dată în publicațiile de limbă rusă”, afirma *The Morning Chronicle* în 1817. Chiar și unele periodice serioase au îmbrățișat în cele din urmă ideea că înfrângerea lui Napoleon de către Rusia a plasat această țară pe calea dominației asupra lumii. Privind retrospectiv la evenimentele din ultimii ani, *The Edinburgh Review* era de părere în 1817 că „ar fi părut mult mai puțin exagerat să se prezică pătrunderea armatei ruse în Delhi ori chiar în Calcutta decât intrarea acesteia în Paris”¹⁵. Temerile britanicilor erau întărite de părerile și impresiile unor amatori, autori ai unor cărți de călătorie despre Rusia și Orient, gen literar ce a făcut oarecare senzație la începutul secolului al XIX-lea. Aceste cărți de călătorie nu numai că dominau felul în care publicul percepea Rusia, ci ofereau și o bună parte din informațiile de lucru pe care guvernul britanic își structura politica față de această țară.

Unul dintre primele și cele mai controversate asemenea jurnale de călătorie a fost *A Sketch of the Military and Political Power of Russia in the Year 1817*, de sir Robert Wilson, veteran al Războaielor Napoleoniene, care fusese pentru scurt timp comisar în armata rusă. Wilson a făcut o serie de afirmații extravagante – ce nu puteau fi demonstrate sau contestate – pe care le-a prezentat drept rezultatul faptului că a cunoscut din interior

gvernul țarist : că Rusia era hotărâtă să-i alunge pe turci din Europa, să cucerească Persia, să intre în India și să domine lumea. Speculațiile lui Wilson erau atât de fantastice, încât în anumite cercuri au fost ridiculizate (*The Times* sugera că Rusia ar putea ajunge până la Capul Bunei Speranțe, Polul Sud și pe Lună), dar gravitatea afirmațiilor garanta atenția acordată broșurii sale, care a fost amplu dezbătută și recenzată. *The Edinburgh Review* și *The Quarterly Review* – revistele cele mai citite și mai respectate în cercurile guvernamentale – erau de acord că Wilson supraestimase amenințarea imediată din partea Rusiei, dar, totodată, îl lăudau că a ridicat problema și considerau că, pe viitor, se cuvenea ca acea țară „să fie urmărită cu atenție și neîncredere”¹⁶. Cu alte cuvinte, premisa generală a opiniilor categorice ale lui Wilson – că expansionismul rus constituia un pericol pentru întreaga lume – trebuia de acum acceptată.

Din acest moment, fantasma amenințării din partea Rusiei a pătruns în discursul politic al Marii Britanii ca o realitate. Ideea că Rusia avea un plan pentru stăpânirea Orientului Mijlociu și poate pentru cucerirea Imperiului Britanic a început să apară sistematic în broșuri, care, la rândul lor, au fost citate ulterior de propagandiști rusofobi, în anii 1830 și 1840, drept dovezi obiective.

Cea mai influentă dintre aceste broșuri a fost *On the Designs of Russia*, despre care am discutat mai sus, scrisă de viitorul comandant din Războiul Crimeii, George de Lacy Evans. Textul pune pentru prima oară problema pericolului reprezentat de activitățile Rusiei în Asia Mică. Dar era remarcabil și din alt motiv : aici și-a prezentat Lacy Evans pentru prima oară planul detaliat al dezmembrării Imperiului Rus, program care va fi repus în discuție de cabinet în timpul Războiului Crimeii. Lacy Evans susținea ideea unui război preventiv împotriva Rusiei pentru a-i zădărnici intențiile agresive. El propunea atacarea Rusiei în Polonia, Finlanda, Marea Neagră și Caucaz, unde era cea mai vulnerabilă. Planul lui în opt puncte seamănă cu o schiță a obiectivelor mai ample urmărite de britanici împotriva Rusiei în timpul Războiului Crimeii :

1. blocarea comerțului cu Rusia, astfel încât nobilii să-și piardă profiturile și să se întoarcă împotriva guvernului țarist ;
2. distrugerea depozitelor navale de la Kronstadt, Sevastopol etc. ;
3. lansarea unei serii de incursiuni „de jaf, sprijinite în mod adecvat, de-a lungul frontierelor sale maritime, în special la Marea Neagră, pe țărmurile căreia, și chiar pe linia din spatele unităților sale militare, are o mulțime de dușmani munteni neînfrânți, înarmați, dârji...” ;
4. sprijinirea persanilor să revendice Caucazul ;
5. trimiterea unei divizii mari și a unei flote în Golful Finic „pentru a amenința flancurile și rezervele armatelor rusești din Polonia și Finlanda” ;
6. finanțarea unor revoluționari pentru „a provoca insurecții și un război al iobagilor” ;
7. bombardarea Sankt-Petersburgului „dacă este posibil” ;
8. trimiterea de arme în Polonia și Finlanda „pentru eliberarea lor de Rusia”¹⁷.

David Urquhart, celebrul turcofil, susținea la rândul său ideea unui război preventiv împotriva Rusiei. Nici un autor nu a contribuit mai mult la pregătirea publicului britanic pentru Războiul Crimeii. Scoțianul Urquhart, care a studiat la Oxford limbile clasice, a luat contact pentru prima oară cu Chestiunea Orientală în 1827, la vârsta de 22 de ani, când s-a înrolat voluntar ca să lupte pentru cauza greacă. A făcut numeroase călătorii în Turcia europeană, s-a îndrăgostit de virtuțile turcilor, a învățat turca și greaca modernă,

a adoptat vestimentația turcească și și-a câștigat în scurt timp faima de a fi un fel de expert în privința Turciei datorită reportajelor sale din această țară, publicate de *Morning Courier* în anul 1831. Profitând de faptul că era prieten de familie cu sir Herbert Taylor, secretarul particular al regelui William al IV-lea, Urquhart a reușit să devină atașat al misiunii lui Stratford Canning la Constantinopol menite să negocieze stabilirea granițelor grecești în 1831. În timpul petrecut acolo, s-a convins de amenințarea pe care o reprezenta intervenția Rusiei în Turcia. Încurajat de susținătorii săi de la curte, a scris *Turkey and Its Resources* (1833), în care nega faptul că Imperiul Otoman era pe punctul de a se prăbuși și sublinia oportunitățile comerciale pe care le-ar fi avut Marea Britanie dacă ar fi oferit ajutor Turciei și ar fi protejat-o de agresiunea Rusiei. Succesul cărții i-a adus lui Urquhart sprijinul lordului Palmerston, ministru de Externe în guvernul lordului Grey (1830-1834), și un nou mandat în capitala turcă în cadrul unei misiuni secrete care trebuia să analizeze ce posibilități avea Marea Britanie de a face comerț în Balcani, Turcia, Persia, sudul Rusiei și Afganistan.

La Constantinopol, Urquhart a devenit un aliat politic apropiat al ambasadorului britanic, lordul John Ponsonby, un rusofob înflăcărat, de nezdrunțat în convingerea sa că țelul Rusiei era să subjuge Turcia. Ponsonby îndemna guvernul britanic să trimită nave de război în Marea Neagră și să ajute triburile musulmane din Caucaz în lupta lor împotriva Rusiei (în 1834 chiar a obținut din partea lui Palmerston un „ordin discreționar” ce îi conferea autoritatea de a convoca în Marea Neagră nave de război britanice dacă ar fi considerat necesar, dar ordinul a fost anulat în scurt timp de ducele de Wellington, care credea că nu e bine să i se acorde unui rusofob notoriu o capacitate atât de mare de a provoca un război). Sub influența lui Ponsonby, activitățile lui Urquhart au căpătat tot mai mult o tentă politică. Nu a încetat să scrie, însă, de fapt, făcea astfel încât să crească probabilitatea unui război cu rușii. În 1834 a vizitat triburile cercheze, promițându-le sprijin din partea britanicilor în războiul pe care îl duceau împotriva ocupației ruse, o acțiune de provocare la adresa Rusiei ce l-a determinat pe Palmerston să-l recheme la Londra.

Acolo, Urquhart și-a intensificat campania în favoarea intervenției militare britanice împotriva Rusiei în Turcia. O broșură pe care o scrisese împreună cu Ponsonby, *England, France, Russia and Turkey*, a fost publicată în decembrie 1834. Într-un singur an a apărut în cinci ediții și s-a bucurat de recenzii deosebit de laudative. Încurajat de acest succes, în noiembrie 1835, Urquhart a lansat un periodic, *The Portfolio*, unde dădea glas opiniilor sale rusofobe, dintre care următoarea era tipică: „Ignoranța poporului rus îl desparte de orice comuniune în simțiri cu alte națiuni și îl face să privească orice denunțare a nedreptății suveranilor săi drept un atac împotriva lui, iar guvernul și-a afirmat deja prin legile sale hotărârea fermă de a nu ceda nici unei influențe morale ce ar putea veni din afară”¹⁸.

Într-un alt gest provocator, Urquhart a publicat în *The Portfolio* ceea ce pretindea a fi copii ale unor documente diplomatice rusești capturate în 1830 din palatul marelui duce Constantin, namestnicul Poloniei, în timpul insurecției de la Varșovia și predate lui Palmerston de niște emigranți polonezi. Majoritatea – deși nu toate – fuseseră născocite de Urquhart, inclusiv „un fragment de discurs eliminat”, în care țarul Nicolae ar fi declarat că Rusia nu va înceta măsurile represive până nu va fi realizat subjugarea completă a Poloniei, și o „Declarație de independență” presupusă a fi anunțată de triburile cercheze. Dar exista o asemenea atmosferă rusofobă, încât acestea au fost acceptate de o mare parte a presei britanice drept documente autentice¹⁹.

În 1836, Urquhart a revenit la Constantinopol ca secretar al ambasadei. Faima sa tot mai mare și influența pe care o exercita în cercurile diplomatice și politice din Marea Britanie îl determinaseră pe Palmerston să-l readucă în post, chiar dacă rolul său în capitala turcă era destul de limitat. Urquhart a îmbrățișat din nou cauza cerchezilor și a încercat să provoace un conflict între Rusia și Marea Britanie. În cea mai scandalosă acțiune a sa de până atunci, Urquhart a complotat să trimită o goeletă britanică, *Vixen*, în Circazia, încălcând cu bună știință embargoul rusesc împotriva navelor străine pe coasta estică a Mării Negre, impus prin Tratatul de la Adrianopol. *Vixen* aparținea companiei navale George and James Bell din Glasgow și Londra, care avusese deja conflicte cu rușii pe tema normelor obstructive de carantină pe Dunăre. Oficial *Vixen* transporta sare, însă de fapt era încărcată cu o cantitate mare de armament pentru cerchezi. La Constantinopol, Ponsonby fusese informat despre itinerarul prevăzut pentru navă și nu a făcut nimic pentru a-l respinge, nici nu a răspuns solicitărilor companiei de a explica dacă Ministerul de Externe recunoștea embargoul și dacă Marea Britanie îi va apăra drepturile de navigație, așa cum o asigurase Urquhart. Rușii știau de planurile lui Urquhart: încă din vara anului 1836, țarul i se plânsese ambasadorului britanic la Sankt-Petersburg, după ce unul dintre adepții lui Urquhart plecase în Circazia și promisese sprijin britanic în războiul împotriva Rusiei. *Vixen* a pornit la drum în octombrie. După cum prevăzuse Urquhart, o navă rusească de război a capturat goeleta *Vixen* pe coasta cercheză, la Sujouk Kale, stârnind în *The Times* și în alte ziare condamnări vehemente ale acțiunii Rusiei și chemări la război. Ponsonby l-a îndemnat pe Palmerston să trimită o flotă în Marea Neagră. Deși nu prea voia să recunoască embargoul Rusiei ori revendicările acesteia în privința Circaziei, Palmerston nu era dispus să se lase atras într-un război de Urquhart, Ponsonby și presa britanică. El a admis că *Vixen* încălcase reglementările rusești, pe care Marea Britanie le recunoștea, însă numai în măsura în care acestea aveau legătură cu Sujouk Kale, nu cu întreaga linie de coastă caucaziană.

Rechemat iar de la Constantinopol, în 1837, Urquhart a fost demis din serviciul diplomatic și acuzat de către Palmerston că a încălcat secretul profesional. Urquhart susținuse mereu că Palmerston știuse de planul *Vixen*. Ani de-a rândul a nutrit o ranchiună profundă față de ministrul de Externe pentru că l-ar fi trădat. Pe măsură ce Marea Britanie se îndrepta către o antantă cu Rusia, Urquhart era tot mai frustrat și radical în rusofobia sa, chemând la o abordare antirusă și mai energică – ce nu excludea războiul – pentru a apăra activitățile comerciale ale Marii Britanii și interesele acesteia în India. L-a acuzat chiar pe Palmerston că se afla în solda guvernului rus, învinuire preluată de susținătorii săi din presă, inclusiv *The Times*, un factor de influență important asupra clasei mijlocii, care a aderat la tabăra lui Urquhart, ce se opunea politicii externe „proruse” a lui Palmerston. În 1839, o lungă serie de scrisori trimise la *The Times* de „Anglicus” – pseudonimul lui Henry Parish, unul dintre acoliții lui Urquhart – au căpătat aproape statutul de editoriale, avertizând asupra pericolelor oricărui compromis cu un imperiu înclinat să domine Europa și Asia.

Urquhart și-a continuat atacurile împotriva Rusiei în Camera Comunelor, al cărei membru ales era din 1847, în calitate de candidat independent (adoptând drept culori verdele și galbenul Circaziei). În această perioadă Palmerston era ministru de Externe în administrația *whig* a lordului John Russell, care intrase în exercițiul funcțiunii în 1846, după scindarea conservatorilor ca urmare a abrogării legilor prin care se impuneau taxe vamale exorbitante pentru importul grâului. Urquhart și-a reluat acuzațiile împotriva lui.

În 1848 purtase chiar o campanie pentru suspendarea lui Palmerston pe motiv că nu reușise să ducă o politică mai agresivă împotriva Rusiei. Într-un discurs de cinci ore în fața Camerei Comunelor, principalul aliat al lui Urquhart, parlamentarul Thomas Anstey, l-a acuzat că a promovat o politică externă rușinoasă ce a pus în pericol securitatea națională a Marii Britanii prin faptul că nu a reușit să apere libertatea Europei în fața agresiunii rusești – în special libertățile constituționale ale Poloniei, a căror menținere fusese o condiție impusă de celelalte puteri la Congresul de la Viena din 1815 pentru transferarea regatului polonez sub protecția țarului. Reprimarea brutală a insurecției de la Varșovia în 1831 de către Rusia ar fi obligat Marea Britanie să intervină în Polonia în sprijinul rebelilor, chiar cu riscul unui război european împotriva Rusiei, susținea Anstey. Pentru a se apăra, Palmerston a explicat de ce intrarea în război pentru a-i apăra pe polonezi ar fi fost o acțiune nerealistă, prezentând totodată principiile generale ale intervenționismului liberal, la care a apelat din nou când Marea Britanie a intrat în Războiul Crimeii :

Susțin că adevărata politică a Angliei – pe lângă problemele care privesc propriile ei interese, politice sau comerciale – este aceea de a fi apărătoarea justiției și a drepturilor ; de a urma această cale cu moderație și prudență, fără să devină un don Quijote la nivel mondial, ci punându-și în valoare normele morale și acordând sprijin oriunde consideră că se află justiția și oricând consideră că s-a făcut o nedreptate²⁰.

Poate că rusofobia lui Urquhart era în dezacord cu politica externă a Marii Britanii în anii 1840, dar el se bucura de un sprijin considerabil în parlament, unde exista un lobby puternic de politicieni care îi susțineau apelurile pentru o linie mai dură împotriva Rusiei, printre care lordul Stanley și Stratford Canning, care în 1842 l-a înlocuit pe Ponsonby ca ambasador la Constantinopol. În afara parlamentului, faptul că Urquhart susținea liberul-schimb (principala problemă a reformei din anii 1840) a atras de partea lui mulți oameni de afaceri din regiunea centrală și cea de nord, pe care, prin frecvențele sale discursuri publice, i-a convins că taxele impuse de ruși erau o cauză majoră a depreziunii economice înregistrate de Marea Britanie. De asemenea, s-a bucurat de sprijinul unor diplomați și literați influenți, printre care Henry Bulwer, sir James Hudson și Thomas Wentworth Beaumont, cofondator al *British and Foreign Review*, publicație care, sub înrăurirea lui Urquhart, a devenit tot mai ostilă Rusiei.

Spre sfârșitul deceniului, rusofobia a sporit chiar și în cele mai moderate cercuri intelectuale. Periodice distinsse, precum *Foreign Quarterly Review*, care anterior respinsese avertismentele „alarmiste” privind amenințarea rusă la adresa libertății Europei și a intereselor britanice în Orient, au cedat în fața atmosferei antirusse. Totodată, pentru publicul larg – în biserici, cârciumi, săli de conferințe și reuniuni ale chertiștilor –, ostilitatea față de Rusia devenea rapid un punct de referință într-un discurs politic despre libertate, civilizație și progres ce a contribuit la configurarea identității naționale.

*

Nici simpatia față de Turcia sau temerile în privința Indiei nu alimentau rusofobia din Marea Britanie atât de intens precum cauza poloneză. Promovată de liberali din întreaga Europă ca o luptă nobilă pentru eliberarea de sub tirania rusă, revolta poloneză –

și suprimarea ei brutală – a contribuit mai mult decât orice altceva la implicarea britanicilor în problemele continentului și la exacerbarea tensiunilor care au condus la Războiul Crimeii.

Istoria Poloniei nici că putea fi mai vitregă. În cei 50 de ani anteriori, Federația Poloneză (Regatul Poloniei unit cu Marele Ducat al Lituaniei) fusese divizată de nu mai puțin de trei ori: de două ori (în 1772 și 1795) de către toate cele trei puteri vecine (Rusia, Austria și Prusia), iar o dată (în 1792) de către ruși și prusaci sub motivul că Polonia devenise un bastion al sentimentelor revoluționare. În urma acestor divizări, regatul polonez a pierdut mai mult de două treimi din teritoriu. Disperați că nu își vor recăștiga niciodată independența, în 1806, polonezii au apelat la Napoleon, dar după înfrângerea acestuia și-au văzut teritoriul și mai ciuntit. În 1815, prin Tratatul de la Viena, puterile europene au creat Polonia Congresului (un teritoriu ce corespundea aproximativ cu Ducatul Varșoviei înființat de Napoleon) și au pus-o sub protecția țarului, cu condiția ca acesta să mențină libertățile constituționale ale Poloniei. Însă Alexandru nu a recunoscut niciodată pe deplin autonomia politică a noului stat – îmbinarea autocrației din Rusia cu constituționalismul din Polonia era de neconceput –, iar domnia tiranică a lui Nicolae I i-a alienat și mai mult pe o bună parte din polonezi. Pe tot parcursul anilor 1820 rușii au încălcat prevederile tratatului, restrângând libertățile presei, impunând taxe fără consimțământul parlamentului polonez și recurgând la forțe speciale pentru a-i persecuta pe liberalii ce se opuneau autorității țariste. Picătura care a umplut paharul a venit în noiembrie 1830, când namestnicul Poloniei, marele duce Constantin, fratele țarului, a emis un ordin pentru înrolarea de trupe poloneze în vederea suprimării revoluțiilor din Franța și Belgia.

Revolta a izbucnit când un grup de ofițeri polonezi de la Academia Militară Rusă din Varșovia s-au răzvrătit împotriva ordinului marelui duce. Luând arme din propria garnizoană, ofițerii au atacat Palatul Belvedere, principala reședință a marelui duce, care a reușit să scape (deghizat în haine femeiești). Rebelii au preluat arsenalul din Varșovia și, sprijiniți de civili înarmați, au forțat trupele rusești să se retragă din capitala poloneză. Armata poloneză s-a alăturat insurecției. S-a instituit un guvern provizoriu, condus de prințul Adam Czartoryski, și a fost convocat un parlament național. Radicalii care au preluat controlul au declarat un război de eliberare împotriva Rusiei, iar în ianuarie 1831, într-o ceremonie de detronare a țarului, au proclamat independența Poloniei. La câteva zile după proclamație, armata rusă a trecut granița Poloniei, îndreptându-se spre capitală. Trupele erau conduse de generalul Ivan Paskevici, veteran al războaielor împotriva turcilor și a triburilor din munții Caucaz, ale cărui represalii sângeroase au făcut ca numele lui să se păstreze în memoria națională a Poloniei ca personificare a cruzimii rusești. Pe 25 februarie, o forță alcătuită din 40 000 de polonezi a respins pe Vistula 60 000 de ruși, salvând Varșovia. Însă în scurt timp rușii au primit întăriri, rezistența poloneză slăbind treptat. Rușii au încercuit orașul, ai cărui locuitori înfomețați au început să se dedea la jafuri și să se revolte împotriva guvernului provizoriu. Varșovia a căzut pe 7 septembrie, în urma unor lupte grele desfășurate pe străzi. Decât să se predea rușilor, restul armatei poloneze, cu un efectiv de aproximativ 20 000 de oameni, a fugit în Prusia, unde a fost capturată de guvernul prusac, alt cărmuitor al unui teritoriu polonez anexat și aliat al Rusiei; prințul Czartoryski a plecat în Marea Britanie, iar mulți alți rebeli au fugit în Franța și Belgia, unde au fost primiți ca niște eroi.

Publicul britanic a manifestat o simpatie la fel de mare. După suprimarea revoltei au avut loc demonstrații de masă și întâlniri publice și s-au lansat petiții de protest împotriva acțiunii rusești, solicitându-se intervenția Marii Britanii. Apelul la un război împotriva Rusiei a fost susținut de o bună parte a presei, printre care *The Times*, care se întreba în iulie 1831 : „Cât timp i se va mai permite Rusiei, cu impunitate, să poarte război împotriva străvechii și nobilei națiuni a polonezilor, aliații Franței, prietenii Angliei, protectorii firești și, cu secole în urmă, mult încercați și victorioși ai Europei civilizate împotriva barbarilor turci și moscoviți ?”. La Londra, Nottingham, Birmingham, Hull, Leeds, Glasgow și Edinburgh s-au înființat Asociații ale Prietenilor Poloniei pentru organizarea sprijinului acordat cauzei poloneze. Membri radicali ai parlamentului (mulți dintre ei irlandezi) au chemat la o acțiune britanică pentru apărarea „polonezilor asupriți”. Grupuri chartiste de muncitori (angajați în lupta pentru drepturi democratice) și-au declarat solidaritatea față de lupta polonezilor pentru libertate, uneori afirmându-și chiar disponibilitatea de a merge la război pentru apărarea libertății în țară și în străinătate. „Dacă națiunea engleză nu se deșteaptă”, afirma ziarul chartist *Northern Liberator*, „vom asista la spectacolul îngrozitor al unei flote rusești înarmate până în dinți și ticsite de soldați ce va avea îndrăzneala să străbată Canalul Mânecii și să ancoreze, probabil, la Spithead sau Plymouth Sound !”²¹

Lupta pentru eliberare din Polonia a captat imaginația publicului britanic, ce a asimilat-o cu entuziasm idealurilor pe care îi plăcea să le considere „britanice” – în special iubirea de libertate și angajamentul de a-l apăra pe „omul simplu” de „ciomăgari” (un principiu pentru care britanicii își spuneau că au intrat în război în 1854, 1914 și 1939). Într-o perioadă de reforme liberale și noi libertăți în favoarea clasei britanice de mijloc, această comparație cu cauza poloneză stârnea emoții puternice. La scurt timp după ce parlamentul a adoptat Legea reformei din 1832, editorul publicației *Manchester Times* a declarat la o întâlnire a Asociației Prietenilor Poloniei că britanicii și polonezii purtau aceeași luptă pentru libertate :

A fost propria noastră luptă. (*Bine zis !*) Am luptat în străinătate pentru același principiu pentru care am luptat acasă împotriva celor ce târguiesc locurile din parlament. Polonia a fost doar unul dintre avanposturile noastre. Toate nenorocirile Angliei și ale continentului au început cu prima împărțire a Poloniei. Dacă acel popor ar fi putut rămâne liber și neîncătușat, nu am fi văzut niciodată hoardele barbare ale Rusiei pustiind întreaga Europă ; nici kalmâcii și cazacii despotului ridicându-și taberele în grădinile Parisului... A existat vreun marinăr de-al nostru ori vreun ofițer de marină care să nu se bucure că e trimis să își ridice brațul întru apărarea libertății și întru ajutorarea bieților polonezi ? (*Ovații*) N-ar fi o pierdere prea mare să fie detonat castelul de la Kronstadt în azul despotului rus. (*Ovații*) Într-o lună... flota noastră militară ar îndepărta orice navă comercială rusească din orice mare de pe fața pământului. (*Ovații*) Trimiteți o flotă pe Baltică pentru a bloca porturile rusești și o să vedeți ce s-ar alege atunci din împăratul Rusiei. Un kalmâc înconjurat de câteva triburi barbare (*Ovații*), un sălbatic care, confruntat cu Anglia și Franța, nu ar mai avea asupra mării mai mult decât autoritatea pe care o are împăratul Chinei (*Ovații*)²².

Prezența la Londra a prințului Czartoryski, „regele neîncoronat al Poloniei”, a fost de natură să sporească simpatia britanicilor față de cauza poloneză. Faptul că exilatul polonez era fost ministru de Externe al Rusiei dădea o și mai mare credibilitate avertismentului său cu privire la amenințarea reprezentată de Rusia la adresa Europei. Czartoryski

intrase în serviciul extern al țarului Alexandru I în 1803, la vârsta de 33 de ani. El considera că Polonia și-ar putea recâștiga independența și o bună parte a teritoriului prin întreținerea unor relații prietenești cu țarul. Ca membru al Comitetului Secret al țarului, îi prezentase cândva un amplu memorandum ce viza transformarea completă a hărții Europei: Rusia ar fi fost protejată de pericolul austriac și prusac prin refacerea și reunificarea Regatului Poloniei sub protecția țarului; Turcia europeană ar fi ajuns un regat balcanic dominat de greci, Rusia deținând controlul asupra Constantinopolului și Dardanelelor; sub protecția Rusiei, slavii și-ar fi câștigat independența față de austrieci; Germania și Italia ar fi devenit națiuni independente organizate după principiile federative, ca Statele Unite; iar Marea Britanie și Rusia ar fi menținut împreună echilibrul pe continent. Planul era nerealist (nici un țar nu ar fi consimțit la refacerea regatului polono-lituanian).

După ce aspirațiile naționale ale Poloniei s-au destrămat odată cu înfrângerea lui Napoleon, Czartoryski s-a trezit în situația de a fi exilat în Europa, dar a revenit în Polonia la timp pentru a participa la revolta din noiembrie. S-a alăturat comitetului executiv revoluționar, a fost ales președinte al guvernului provizoriu și a convocat parlamentul național. După înăbușirea insurecției a fugit la Londra, unde, împreună cu alți emigranți polonezi, a continuat lupta împotriva Rusiei. Czartoryski a încercat să convingă guvernul britanic să intervină în Polonia și, la nevoie, să declanșeze un război european împotriva Rusiei. Era iminentă o luptă inevitabilă între Occidentul liberal și Orientul despot, i-a spus el lui Palmerston. Czartoryski era susținut zgomotos de mai mulți liberali influenți și rusofobi, printre care George de Lacy Evans, Thomas Attwood, Stratford Canning și Robert Cutlar Fergusson, care au ținut cu toții în Camera Comunelor discursuri prin care îndemnau la un război împotriva Rusiei. Palmerston nutrea simpatie față de cauza poloneză și s-a alăturat condamnării acțiunilor țarului, însă, dată fiind poziția austriecilor și a prusacilor, care puțin probabil s-ar fi opus Rusiei, având în vedere că și ei dețineau părți din Polonia, acesta nu considera „prudentă susținerea opiniei Angliei prin forța armelor”, existând riscul „implicării Europei într-un război general”. Numirea antirusului Stratford Canning ca ambasador la Sankt-Petersburg (numire respinsă de țar) era cam limita până la care putea merge guvernul britanic pentru a-și demonstra opoziția față de acțiunile rusești în Polonia. Dezamăgit de inerția Marii Britanii, Czartoryski a plecat la Paris în toamna anului 1832. „Acum nu le pasă de noi”, scria el. „Își văd de propriul interes și nu vor face nimic pentru noi.”²³

Apoi Czartoryski și-a stabilit reședința la Hôtel Lambert, centrul emigrației poloneze de la Paris și, în multe privințe, sediul neoficial al guvernului polonez în exil. Grupul de la Hôtel Lambert a menținut vie convingerile constituționale și cultura emigranților care se adunau în acel loc, printre care poetul Adam Mickiewicz și compozitorul Frédéric Chopin. Czartoryski întreținea relații apropiate cu diplomați și politicieni britanici care chemau la declanșarea unui război împotriva Rusiei. A legat o prietenie strânsă mai ales cu Stratford Canning și, fără îndoială, i-a influențat opiniile tot mai rusofobe din anii 1830 și 1840. Principalul agent de la Londra al lui Czartoryski, Władysław Zamoyski, fost aghiotant al marelui duce Constantin, care a jucat un rol principal în declanșarea revoltei poloneze, avea legături bune cu tabăra lui Ponsonby și Urquhart – și ajutase chiar la finanțarea aventurii goeletei *Vixen*. Prin Stratford Canning și Zamoyski, Czartoryski a exercitat fără îndoială o mare influență asupra evoluției gândirii lui Palmerston în anii 1830 și 1840, când viitorul conducător britanic din Războiul Crimeii a ajuns treptat la

ideea unei alianțe europene împotriva Rusiei. Czartoryski cultiva relații strânse și cu liderii liberali ai Monarhiei din Iulie din Franța, în special cu Adolphe Thiers, prim-ministru în perioada 1836-1839, și cu François Guizot, ministru de Externe în anii 1840 și ultimul premier al Monarhiei din Iulie, din 1847 până în 1848. Ambii politicieni francezi au înțeles importanța emigrantului polonez ca o legătură de prietenie cu guvernul și opinia publică britanică – care, la acea vreme, se arătau reci față de Franța. În acest sens, prin eforturile depuse de el la Londra și Paris, Czartoryski avea să joace un rol semnificativ în realizarea alianței anglo-franceze care urma să intre în război cu Rusia în 1854.

Czartoryski și grupul de exilați polonezi de la Hôtel Lambert au jucat un rol important și în apariția rusofobiei franceze, care s-a intensificat în cele două decenii ce au precedat Războiul Crimeii. Până în 1830, opinia franceză cu privire la Rusia era relativ moderată. Francezii ce fuseseră în Rusia cu Napoleon și reveniseră de acolo cu impresii favorabile privind firea poporului din această țară erau suficienți de mulți pentru a contracara scrierile unor rusofobi precum publicistul și politicianul catolic François-Marie de Froment, care, în *Observations sur la Russie* (1817), avertiza asupra pericolului expansionismului rus, ori preotul și politicianul Dominique-Georges-Frédéric de Pradt, care, în polemica sa de mare succes *Parallèle de la puissance anglaise et russe relativement à l'Europe* (1823), prezenta Rusia drept „inamicul asiatic al libertății europene”²⁴. Însă opoziția manifestată de țar față de revoluția din iulie 1830 i-a atras acestuia ura liberalilor și a stângii, în timp ce aliații tradiționali ai Rusiei, susținătorii legitimiști ai dinastiei Bourbonilor, aveau puternice convingeri catolice, care i-au îndepărtat de Rusia în problema Poloniei.

Imaginea Poloniei ca nație martirizată a fost imprimată adânc în imaginarul catolic francez printr-o serie de lucrări despre istoria și cultura poloneze apărute în anii 1830, cea mai influentă dintre acestea fiind *Livre des pèlerins polonais (Cartea pelerinilor polonezi)* a lui Mickiewicz, tradusă din polonă și prefațată de publicistul catolic extremist Charles Montalembert, publicată împreună cu un „Imn al Poloniei”, creație a preotului și scriitorului Félicité de Lamennais²⁵. Sprijinul francez pentru eliberarea națională a Poloniei a fost considerabil întărit de solidaritatea religioasă, care includea și catolicii ruteni (uniați) din Belarus și vestul Ucrainei, teritorii controlate cândva de Polonia, unde catolicii au fost convertiți forțat după 1831 de Biserica Rusă. Persecutarea religioasă a rutenilor nu a atras prea mult atenția Franței în anii 1830, dar, când această persecuție s-a extins și asupra Poloniei Congresului, la începutul anilor 1840, catolicii au avut un sentiment de revoltă. Au apărut broșuri care chemau la un război sfânt pentru apărarea celor „cinci milioane” de catolici polonezi forțați de Rusia să renunțe la propria credință. Încurajați de un document papal – „Despre persecutarea religiei catolice în Imperiul Rus și Polonia” –, în 1842, presa franceză s-a alăturat glasurilor care condamnau Rusia. „Cum astăzi tot ce a mai rămas din Polonia este catolicismul său, țarul Nicolae s-a legat de acest lucru”, declara influentul *Journal des débats* într-un editorial din octombrie 1842. „El vrea să distrugă religia catolică, aceasta fiind ultimul și cel mai puternic principiu al naționalității poloneze, ultima libertate și semnul independenței pe care acest popor nefericit le mai are și ultimul obstacol în calea instituirii în vastul imperiu al lui Nicolae a unei unități de legi și moravuri, idei și credință.”²⁶

Furia francezilor împotriva persecutării catolicilor de către țar a atins cote maxime în 1846, când s-au primit informații despre tratamentul brutal la care au fost supuse călugărițele de la Minsk. În 1839, Sinodul de la Polotsk (Belarus) a proclamat disoluția Bisericii Greco-Catolice, al cărei cler pro-romano-catolic susținuse activ insurecția

poloneză din 1831, și a dispus ca toate proprietățile ei să fie transferate Bisericii Ortodoxe Ruse. Capul Sinodului de la Polotsk era un episcop prorus pe nume Semaško, ce fusese înainte preot la o mănăstire din Minsk cu 245 de călugărițe. Una dintre primele acțiuni pe care le-a întreprins după ce a preluat episcopia a fost de a le impune călugărițelor să se supună Bisericii Ruse. Potrivit relatărilor parvenite în Franța, când călugărițele au refuzat, Semaško a cerut arestarea lor. Cu mâinile și picioarele legate în fiare, călugărițele au fost duse la Vitebsk, unde 50 dintre ele au fost întemnițate și forțate la muncă grea, așa cum erau, încătușate, au fost torturate cumplit și bătute de gardieni. Apoi, în primăvara anului 1845, patru surori au reușit să evadeze. Una dintre ele, stareța mănăstirii, maica Makryna Mieczysławska, pe atunci în vârstă de 61 de ani, a ajuns în Polonia, unde a fost ajutată de arhiepiscopul Poznańului, apoi luată la Paris de reprezentanți ai Bisericii sale. Ea le-a relatat emigranților polonezi din grupul de la Hôtel Lambert povestea sa cumplită. După aceea Makryna a mers cu povestea ei la Roma și s-a întâlnit cu papa Grigore al XVI-lea chiar înainte ca țarul să viziteze Vaticanul, în decembrie 1845. Se spune că Nicolae a ieșit de la audiența cu papa copleșit de rușine și profund tulburat, dezmințirile sale privind persecutarea rutenilor catolici fiind infirmate de documente în care chiar el lăuda „faptele sfinte” al lui Semaško.

Povestea „călugărițelor martirizate” de la Minsk a fost publicată prima dată în ziarul francez *Le Correspondant*, în mai 1846, fiind apoi preluată de mai multe ori în broșuri populare. S-a răspândit repede în lumea catolică. Diplomați ruși și reprezentanți ai guvernului rus la Paris au încercat să discrediteze versiunea Makrynei despre cele petrecute, dar un consult medical al autorităților papale a confirmat că ea fusese într-adevăr bătută ani la rând. Povestea a avut un impact puternic și de lungă durată asupra catolicilor francezi ca o ilustrare a modului în care țarul „răspândea ortodoxia spre Occident” și îi convertea pe catolici „prin forța armelor”²⁷. Această idee a avut o influență majoră asupra opiniei franceze în litigiul împotriva Rusiei cu privire la Țara Sfântă*.

Teama de persecuția religioasă era însoțită de teama că însăși civilizația europeană ar putea fi spulberată de o Rusie gargantuescă. Unul dintre tovarășii din exil ai lui Czartoryski, contele Valerian Krasinski, a scris o serie de broșuri ce avertizau asupra pericolului reprezentat pentru Occident de către un Imperiu Rus care s-ar întinde de la Marea Baltică și cea Adriatică la Oceanul Pacific. „Rusia este o putere agresivă”, scria Krasinski într-una din cele mai citite cărți ale sale. „Aruncând doar o privire asupra achizițiilor ei făcute pe parcursul unui secol este de ajuns pentru a constata acest lucru mai presus de orice îndoială.” Încă din vremea lui Petru cel Mare, susținea el, Rusia înghițise mai mult de o jumătate din Suedia, teritorii ale Poloniei de mărimea Imperiului Habsburgic, ținuturi turcești având o dimensiune mai mare decât cea a regatului Prusiei și pământuri ale Persiei cât Marea Britanie. De la prima împărțire a Poloniei în 1772, Rusia își împinsese frontiera cu 1 370 de kilometri spre Viena, Berlin, Dresda, München și Paris; cu 520 de kilometri spre Constantinopol; cu până la câțiva kilometri de capitala

* A influențat și opinia publică britanică în ajunul Războiului Crimeii. În mai 1854, „Adevărata poveste a călugărițelor din Minsk” a fost publicată de săptămânalul lui Charles Dickens *Household Words*. Autoarea articolului, Florence Nightingale, se întâlnise cu Makryna la Roma în 1848 și scrisese despre chinurile îndurate de aceasta o relatare pe care o pusese într-un sertar. După bătălia de la Sinop, când rușii au distrus flota turcă din Marea Neagră, Nightingale a scos la iveală articolul, despre care credea că ar putea mobiliza publicul împotriva Rusiei, și i l-a trimis lui Dickens, care l-a prescurtat, ajungând la versiunea publicată în *Household Words*

suedează ; și cucerise capitala poloneză. Singurul mod de a proteja Occidentul de amenințarea rusă, conchidea el, era reinstituirea unui stat polonez puternic și independent²⁸.

Percepția agresiunii și amenințării rusești a fost amplificată în Franța de marchizul de Custine, al cărui delectant memorial de călătorie *La Russie en 1839* a contribuit cel mai mult la formarea atitudinii europene față de Rusia în secolul al XIX-lea. Aceste relatări ale impresiilor și reflecțiilor unui nobil în urma unei călătorii făcute în Rusia au apărut prima oară la Paris în 1843, au fost republicate de mai multe ori și au devenit în scurt timp un bestseller internațional. Custine călătorise în Rusia cu scopul expres de a scrie o carte de călătorii pentru publicul larg, ca să-și facă un nume ca scriitor. Își încercase anterior condeii cu romane, piese de teatru și drame, dar fără a izbândi, astfel încât literatura de călătorie era ultima lui șansă de a deveni faimos.

Marchizul era un catolic evlavios, cu mulți prieteni în grupul de la Hôtel Lambert. Prin unul dintre cunoscuții săi polonezi, care avea o soră vitregă la curtea rusă, a reușit să intre în cele mai înalte cercuri ale societății din Sankt-Petersburg, obținând chiar și o audiență la țar – o garanție a interesului Occidentului față de cartea sa. De la bun început simpatiile poloneze ale lui Custine îl făceau să fie împotriva Rusiei. La Sankt-Petersburg și Moscova a petrecut mult timp în compania unor nobili și intelectuali liberali (dintre care mai mulți erau convertiți la Biserica Romano-Catolică) care erau profund dezamăgiți de politica reacționară a lui Nicolae I. Reprimarea insurecției poloneze, care avusese loc la doar șase ani după înăbușirea revoltei decembriste din Rusia, îi adusese pe acești oameni într-o stare de disperare la gândul că țara lor nu va urma nicicând calea constituțională occidentală. Fără îndoială, pesimismul lor a marcat impresiile sumbre ale lui Custine despre Rusia vremii sale. În această țară, totul îi provoca francezului dispreț și oroare : despotismul țarului ; servilismul aristocrației, ai cărei membri nu erau decât niște sclavi ; snobismul manierelor lor europene, o spoială de civilizație pentru a-și ascunde barbaria asiatică de ochii Occidentului ; inexistența libertății individuale și a demnității ; ipocrizia și disprețuirea adevărului care păreau să domine societatea. Asemenea multor călători în Rusia dinaintea lui, marchizul a fost frapat de dimensiunile imense ale tuturor construcțiilor realizate de guvern. Sankt-Petersburgul era el însuși „un monument creat pentru a anunța intrarea Rusiei în lume”. El vedea în această grandilocvență un semn al ambiției Rusiei de a pune stăpânire pe Occident și a-l domina. Rusia invidia Europa și avea resentimente față de ea, „așa cum sclavul are resentimente față de stăpân”, afirma Custine, de unde amenințarea cu agresiunea :

O ambiție imensă, fără măsură, una dintre acele ambiții care nu pot apărea decât în sufletul celor oprimați și care nu își pot găsi sorgintea decât în suferințele unei întregi națiuni, fierbe în inima poporului rus. Acea națiune, în esență agresivă, lacomă sub influența privațiunilor, cedează încă de la început, printr-o supunere degradantă, vinei de concepere a exercitării unei tiranii asupra altor națiuni : gloria, bogăția spre care își îndreaptă speranțele o consolează de infamia căreia i se supune. Pentru a se curăța de sacrificarea murdară și ticăloasă a tuturor libertăților generale și personale, robul, îngenuncheat, visează la stăpânirea lumii.

Rusia a fost pusă pe harta lumii de către Providență, „pentru a pedepsi civilizația coruptă a Europei prin intermediul unei noi invazii”, afirma Custine. Ea a servit drept avertisment pentru Occident, iar Europa va sucomba în fața barbariei acesteia „dacă extravagantele

și inechitățile noastre ne fac să merităm pedeapsa”. Iată cum conchidea Custine în celebrul pasaj final al cărții sale :

Pentru a simți ce înseamnă libertatea de care se bucură celelalte țări europene, trebuie să fi petrecut un timp în acea singură țară lipsită de liniște, în acea închisoare fără de tihnă numită Rusia. Dacă vreodată fiii voștri vor fi nemulțumiți de Franța, încercați metoda mea : spuneți-le să meargă în Rusia. E o călătorie utilă oricărui străin ; oricine a observat cu atenție acea țară va fi mulțumit să trăiască oriunde altundeva²⁹.

În câțiva ani de la publicarea sa, *La Russie en 1839* a cunoscut în Franța cel puțin șase ediții ; a fost piratată și republicată în numeroase alte ediții la Bruxelles ; a fost tradusă în germană, daneză și engleză ; iar în versiune prescurtată, sub formă de broșură, a apărut în diferite alte limbi europene. În total s-au vândut probabil mai multe sute de mii de exemplare, devenind cea mai populară și mai influentă lucrare scrisă de un străin despre Rusia în preajma Războiului Crimeii. Cheia succesului ei consta în exprimarea temerilor și prejudecăților privind Rusia, atât de răspândite în Europa la acea vreme.

Pe întregul continent domnea o neliniște profundă față de dezvoltarea rapidă a puterii militare ruse. Invadarea de către Rusia a Poloniei și Principatelor Române, împreună cu influența tot mai mare exercitată de Rusia în Balcani, a provocat temerea de o amenințare slavă la adresa civilizației occidentale căreia *La Russie* îi dădea glas. În special în ținuturile germane, unde cartea lui Custine a fost foarte bine primită, presa pamfletară susținea că Nicolae plănuia să devină împăratul slavilor din întreaga Europă și că unitatea germană nu putea fi obținută fără un război care să respingă influența rusă. Asemenea idei au fost alimentate și de pamfletul *Russland und die Zivilisation*, publicat anonim în mai multe ediții germane la începutul anilor 1830 și tradus în franceză în 1840 drept lucrare a contelui Adam Gurowski. Fiind una dintre primele publicații ce exprimau ideologia panslavistă, pamfletul a provocat multe dezbateri pe continent. Gurowski susținea că istoria europeană cunoscuse până atunci doar două civilizații, latină și germană, însă Providența încredințase Rusiei misiunea divină de a da lumii o a treia civilizație, cea slavă. Sub dominație germană, națiunile slave (cehii, slovacii, sârbii, slovenii și așa mai departe) se aflau toate în declin. Dar sub conducerea Rusiei acestea se vor uni și se vor revigora, ajungând să domine continentul³⁰.

În anii 1840, temerile occidentale față de panslavism vizau în special Balcanii, unde influența rusească părea să ia amploare. Austriecii erau tot mai îngrijorați de intențiile Rusiei în Serbia și în Principatele Române, la fel ca britanicii, care au înființat consulate la Belgrad, Brăila și Iași pentru a promova comerțul britanic și a menține Rusia sub control. O preocupare deosebită o constituia implicarea Rusiei în politica Serbiei. În 1830, Serbia devenise autonomă sub suveranitate otomană, avându-l drept cneaz ereditar pe Miloș, din familia Obrenović. „Partida Rusă” de la Belgrad – slavofili care doreau ca Rusia să adopte o politică externă mai agresivă în sprijinul acordat slavilor din Balcani – a obținut în scurt timp sprijin din partea notabilităților sârbești, a clerului, a armatei, chiar a unor membri ai curții prințului nemulțumiți de politicile lui dictatoriale. În replică, britanicii au contribuit la consolidarea regimului lui Miloș, în temeiul faptului că un despot probritanic era de preferat unei oligarhii a notabilităților sârbești controlată de ruși, așa încât au exercitat presiuni asupra prințului să își consolideze poziția prin reforme constituționale. Însă Rusia și-a folosit influența pentru a-l amenința pe Miloș

cu o rebeliune și pentru a obține de la autoritățile otomane, în 1838, un Regulament Organic, ca alternativă a modelului constituțional britanic. Regulamentul prevedea acordarea unor libertăți cetățenești, dar și, pentru contracararea puterii prințului, numirea unor consilieri pe viață din rândul nobilimii, în locul desemnării acestora prin alegeri. Cum majoritatea consilierilor erau proruși, în anii 1840, guvernul țarist a fost în măsură să exercite o presiune considerabilă asupra guvernului sârb³¹.

E greu de spus care erau obiectivele țarului în Balcani. Acesta insista că era împotriva oricărei mișcări panslaviste ori naționaliste care îi contesta pe suveranii legitimi de pe continent, inclusiv pe otomani și pe Miloș. Scopul intervenției sale în Balcani era doar de a elimina în această regiune posibilitatea izbucnirii unor revoluții naționale ce s-ar fi putut extinde și în rândul națiunilor slave aflate sub autoritatea sa (în special polonezii). Acasă, el îi condamna fățiș pe panslaviști ca fiind liberali și revoluționari periculoși. „Sub pretextul compasiunii față de slavii oprimați din alte state”, scria el, „ei își disimulează ideea răzvrătită de a se uni cu aceste triburi, în ciuda cetățeniei lor legitime în state vecine și aliate ; și se așteaptă ca acest lucru să se împlinească nu prin voința lui Dumnezeu, ci prin fapte violente ce vor duce chiar la ruina Rusiei”³². În anii 1830 și 1840, membrii „Partidei Ruse”, socotiți de Nicolae un pericol major, erau supravegheați îndeaproape de Secția a Treia, poliția politică. În 1847, Frăția Sfinților Chiril și Metodiu, centrul mișcării panslaviste de la Kiev, a fost desființată de către poliție³³.

Dar țarul era pragmatic în aderarea sa la principii legitimize. Le aplica statelor creștine, dar nu neapărat și celor musulmane, dacă acest lucru ar fi implicat o poziție contrară creștinilor ortodocși, după cum demonstrase prin sprijinul acordat revoltei grecești împotriva Imperiului Otoman. Odată cu trecerea anilor, Nicolae acorda o mai mare importanță apărării religiei ortodoxe și a intereselor Rusiei – care, în opinia sa, erau practic sinonime – decât Concertului European sau principiilor internaționale ale Sfintei Alianțe. Astfel, împărtășea ideologia reacționară a Habsburgilor și le susținea imperiul, dar acest lucru nu îl împiedica să încurajeze afinitățile naționaliste ale sârbilor, românilor și ucrainenilor din cadrul Imperiului Habsburgic, fiindcă erau ortodocși. Atitudinea lui față de slavii catolici aflați sub autoritatea Habsburgilor (cehi, sloveni, slovaci, croați și polonezi) era mai puțin încurajatoare.

Cât despre slavii din Imperiul Otoman, reticența inițială a lui Nicolae de a le susține eliberarea a slăbit treptat, pe măsură ce ajungea la convingerea că prăbușirea Turciei europene era inevitabilă și iminentă și că promovarea intereselor Rusiei implica întemeierea unor alianțe cu națiunile slave, pentru pregătirea divizării acesteia. Noul mod de a gândi al țarului era mai curând o schimbare de strategie decât o modificare fundamentală a ideologiei sale : dacă Rusia nu intervenea în Balcani, atunci aveau să o facă puterile occidentale, cum se întâmplase în Grecia, stârnind națiunile creștine împotriva Rusiei și transformându-le în state cu orientare occidentală. Există însă și dovezi că, în cursul anilor 1840, Nicolae a început să manifeste o anumită simpatie față de sentimentele religioase și naționaliste ale slavofililor și panslaviștilor, ale căror idei mistice despre Sfânta Rusie ca imperiu al ortodoxiei făceau tot mai mult apel la propria concepție despre misiunea sa internațională ca țar :

Moscova și orașul lui Petru și orașul lui Constantin –
Acestea sunt capitalele sacre ale țaratului rus...

Dar unde-i capătul acestuia ? Și unde-i sunt granițele

La nord, la est, la sud și înspre soare-apune?
 Vor fi arătate de soarta vremurilor viitoare...
 Șapte mări interioare și șapte fluvii mari!
 De la Nil la Neva, de la Elba la China –
 De la Volga la Eufrat, de la Gange la Dunăre...
 Acesta-i țaratul rus... și nu va pieri în veci.
 Sfântul Duh a prevăzut asta, iar Daniel a prezis-o.

(Fiodor Tiutcev, „Geografie rusă”, 1849)³⁴

Principalul ideolog al panslavismului era Mihail Pogodin, profesor la Universitatea din Moscova și redactor fondator al influentei reviste *Moskvitianin* (*Moscovitul*). Pogodin avea intrare la curte și în cercuri oficiale înalte, prin ministrul Educației, Serghei Uvarov, care îl proteja de poliție și care i-a familiarizat pe mulți dintre colegii săi de la minister cu ideea lui Pogodin că Rusia ar trebui să sprijine eliberarea slavilor din considerente religioase. La curte, Pogodin avea un susținător activ în persoana contesei Antonina Bludova, fiica unui important om de stat imperial. Totodată, concepțiile sale se bucurau de simpatia marelui duce Alexandru, moștenitorul tronului. În 1838, Pogodin și-a prezentat ideile într-un memorandum adresat țarului. Afirmând că istoria mergea înainte printr-o succesiune de popoare alese, el susținea că viitorul le aparținea slavilor dacă Rusia își asuma misiunea providențială de a crea un imperiu slav și de a-l purta spre destinul hărăzit. În 1842, el îi scria din nou :

Iată țelul nostru – rus, slav, european, creștin ! Ca ruși, trebuie să cucerim Constantinopolul pentru propria siguranță. Ca slavi, trebuie să eliberăm milioane dintre cei care din vechime sunt de-un neam cu noi, frați întru credință, dascăli și ctitori. Ca europeni, trebuie să-i alungăm pe turci. Ca creștini ortodocși, trebuie să ocrotim Biserica de Răsărit și să readucem la Sfânta Sofia crucea sa ecumenică³⁵.

În mod oficial, Nicolae a continuat să se opună acestor idei. Ministrul său de Externe, Karl Nesselrode, a rămas la convingerea că orice semn de încurajare a slavilor din Balcani i-ar îndepărta pe austrieci, cel mai vechi aliat al Rusiei, și ar distruge antanta cu puterile occidentale, lăsând Rusia izolată pe plan internațional. Dar, judecând după însemnările țarului pe marginea scrierilor lui Pogodin, se pare că, în particular cel puțin, era de acord cu ideile lui.

*

Temerile Occidentului față de Rusia au fost amplificate în urma reacției violente a acesteia față de revoluțiile din 1848. În Franța, unde valul revoluționar s-a stârnit în februarie, odată cu prăbușirea Monarhiei din Iulie și instituirea celei de-a Doua Republici, stânga era unită de teama că forțele rusești ar veni în sprijinul dreptei contrarevoluționare și ar reinstitui „ordinea” la Paris. Toată lumea aștepta invazia rusească. „Învăț rusa”, îi scria dramaturgul Prosper Mérimée unui prieten din Italia. „Poate îmi va fi de folos să conversez cu cazacii în Tuileries.” Pe măsură ce, în primăvara aceea, revoluțiile democratice cuprindeau ținuturile germane și habsburgice, mulți se gândeau (așa cum spusese cândva Napoleon) că Europa fie va deveni republicană, fie va fi ocupată de cazaci. Revoluțiile europene păreau menite unei lupte pe viață și pe moarte împotriva Rusiei și

a țarului Nicolae, „jandarmul Europei”. În Germania, deputații nou-aleși în Adunarea Națională de la Frankfurt, primul parlament german, au făcut apel la realizarea unei uniuni cu Franța și crearea unei armate europene pentru apărarea continentului de o invazie rusească³⁶.

Pentru germani și francezi, Polonia era prima linie de apărare împotriva Rusiei. Pe tot parcursul primăverii anului 1848, în Adunarea Națională de la Paris s-au făcut declarații de susținere și apeluri la război pentru reconstituirea unei Polonii independente. Pe 15 mai, Adunarea a fost invadată de o mulțime de demonstrații înfuriate de zvonurile (care erau adevărate) că Alphonse de Lamartine, ministrul de Externe, ajunsese la o înțelegere cu Rusia în privința Poloniei. În fața mulțimii care striga *Vive la Pologne!*, deputații radicali și-au declarat rând pe rând cu înflăcărare sprijinul față de un război de eliberare pentru reconstituirea Poloniei în cadrul frontierelor sale de dinainte de divizare și alungarea rușilor din toate ținuturile poloneze³⁷.

Apoi, în iulie, rușii s-au îndreptat împotriva revoluției române din Moldova și Țara Românească, ceea ce a incitat și mai mult Occidentul. Revoluția din principate fusese din start antirusească. Liberalii și naționaliștii români se opuneau administrației controlate de ruși, ce fusese lăsată în funcție de trupele țariste retrase după perioada de ocupare a Moldovei și Țării Românești din 1829-1834. Opoziția liberală a fost la început concentrată în adunările boierilor, ale căror drepturi politice fuseseră drastic restrânse de Regulamentele Organice impuse de ruși înainte de a le reda otomanilor suveranitatea asupra principatelor. Domnitorii principatelor, de exemplu, nu mai erau aleși de adunările naționale, ci numiți de țar. În anii 1840, când lideri moderați precum Ion Câmpineanu erau în exil, mișcarea națională a fost preluată de o generație mai tânără de activiști – mulți dintre ei fii de boieri educați la Paris –, care s-au organizat în societăți revoluționare secrete, după modelul carbonarilor și iacobinilor.

Cea mai mare dintre aceste societăți secrete, Frăția, este cea care a intrat tumultuos în scenă în primăvara anului 1848. La București și Iași s-au organizat demonstrații care cereau reinstituirea vechilor drepturi anulate de Regulamentele Organice. S-au constituit comitete revoluționare. La București, demonstrații de amploare organizate de Frăția l-au forțat pe domnul Gheorghe Bibescu să abdice în favoarea unui guvern provizoriu. A fost proclamată o republică și s-a promulgat o constituție liberală, care să înlocuiască Regulamentele Organice. Consulul rus a fugit în Transilvania austriacă. Tricolorul românesc a fost purtat pe străzile Bucureștiului în ovațiile mulțimii ai cărei lideri chemau la unirea principatelor într-un stat național independent.

Alarmați de aceste evenimente și temându-se că spiritul revoltei va ajunge și în teritoriile lor, rușii au ocupat în iulie Moldova cu 14 000 de militari pentru a împiedica instituirea unui guvern revoluționar asemenea celui de la București. De asemenea, au adus aproape 30 000 de soldați din Basarabia la granița cu Țara Românească, în vederea pregătirii unei lovituri împotriva guvernului provizoriu.

Revoluționarii de la București au cerut sprijinul Marii Britanii. Consulul britanic, Robert Colquhoun, încurajase activ opoziția națională împotriva Rusiei nu din dorința Ministerului britanic de Externe de a promova independența românilor, ci fiindcă voia să respingă dominația Rusiei și să reinstaureze suveranitatea Turciei pe baze mult mai liberale, astfel încât interesele britanice să fie mai bine susținute în principate. Consulatul de la București fusese unul dintre principalele locuri de întâlnire a revoluționarilor.

Britanicii introduseseră clandestin chiar exilați polonezi pentru a organiza o mișcare antirusă care să reunească polonezi, maghiari, moldoveni și valahi sub tutelă britanică³⁸.

Recunoscând că singura șansă de independență a Țării Românești consta în prevenirea unei intervenții rusești, Colquhoun a acționat ca intermediar între conducătorii revoluționari și autoritățile otomane, în speranța că Turcia va recunoaște guvernul provizoriu. El l-a asigurat pe comandantul otoman Suleiman Pașa că guvernul de la București va rămâne loial sultanului – o amăgire calculată – și că ura acestuia față de ruși va avantaja Turcia în orice război viitor împotriva Rusiei. Suleiman a acceptat argumentele lui Colquhoun și, în ovațiile mulțimii, a ținut la București un discurs în cinstea „națiunii române” și a vorbit despre posibilitatea „uniunii dintre Moldova și Țara Românească, o țepă împlântată în vintrele Rusiei”³⁹

A fost ca o cârpă roșie fluturată în fața taurului rus. Vladimir Titov, ambasadorul rus la Constantinopol, a cerut ca sultanul să pună capăt negocierilor cu revoluționarii și să restabilească ordinea în Țara Românească, deoarece în caz contrar Rusia va interveni. A fost suficient pentru a-i face pe turci să își schimbe atitudinea cu 180 de grade. A fost trimis un alt comandant, Fuad Efendi, pentru a pune capăt revoltei cu ajutorul generalului rus Aleksandr Duhamel. Fuad a intrat în Țara Românească cu 12 000 de soldați turci și și-a ridicat tabăra lângă București, iar Duhamel i-a adus pe cei 30 000 de militari ce fuseseră mobilizați în Basarabia. Pe 25 septembrie s-au reunit la București și au înfrânt cu ușurință micile grupuri de rebeli ce le-au ținut piept pe străzi. Revoluția se încheiase.

Rușii au preluat controlul asupra orașului și au efectuat arestări în masă, determinând mii de români să fugă în străinătate. Au fost arestați și cetățeni britanici. Guvernul prorus instalat de trupele de ocupație nu permitea organizarea de întruniri publice. A scrie pe teme politice devenise o infracțiune; chiar și scrisorile personale erau citite cu atenție de poliție. „Aici s-a instituit un sistem de spionaj”, raporta Colquhoun. „Nimeni nu are voie să discute despre politică, ziarele germane și franceze sunt interzise... Comandantul turc se simte obligat să le impună tuturor să înceteze a mai vorbi despre subiecte politice în locuri publice.”⁴⁰

După ce a restabilit ordinea în principate, țarul a solicitat pentru serviciile sale o nouă înțelegere cu otomanii pentru a spori controlul Rusiei asupra teritoriilor. De data aceasta, condițiile sale erau excesive: ocupația militară rusă avea să dureze șapte ani; cele două puteri urmau să-i desemneze pe domnitorii principatelor; iar trupelor rusești li se permitea să treacă prin Țara Românească pentru a înfrânge revoluția maghiară în plină desfășurare în Transilvania. Bănuind că rușii nu urmăreau decât anexarea principatelor, Stratford Canning i-a îndemnat pe turci să i se opună ferm țarului. Dar nu putea promite intervenția britanică în cazul unui război între Turcia și Rusia. El i-a cerut lui Palmerston să descurajeze Rusia și să demonstreze că acordă sprijin Imperiului Otoman prin trimiterea unei flote – măsură considerată esențială pentru prevenirea izbucnirii unor ostilități. Dacă Palmerston i-ar fi urmat sfatul, Marea Britanie ar fi intrat în război cu Rusia cu șase ani înainte de Războiul Crimeii. Însă nici de această dată ministrul britanic de Externe nu era pregătit să acționeze. În pofida atitudinii sale dure împotriva Rusiei, Palmerston era pregătit (pentru moment) să aibă încredere în motivația țarului cu privire la principate, dar nu se gândea că acesta ar încerca să le anexeze și poate chiar aprecia că Rusia restabilise ordinea în teritoriile otomane și habsburgice tot mai tumultuoase și mai haotice.

Fără sprijin din partea Marii Britanii, guvernul turc nu prea avea de ales, fiind nevoit să negocieze cu rușii. Prin Tratatul de la Balta Liman, semnat în aprilie 1849, țarului i-au fost acceptate majoritatea solicitărilor : domnișorii principatelor urmau să fie aleși de ruși și de turci ; toate adunările boierești aveau să fie înlocuite de consilii consultative numite și supravegheate de cele două puteri ; iar ocupația rusă avea să dureze până în 1851. Prevederile tratatului aveau efectul unei reinstituiri a controlului Rusiei și al unei reduceri substanțiale a autonomiei de care se bucuraseră anterior principatele, chiar și în condițiile restrictive ale Regulamentelor Organice⁴¹. Țarul conchidea că principatele erau de acum înainte zone de influență rusă, că turcii le mențineau numai la discreția sa și că va putea chiar și după 1851 să pătrundă aici după bunul său plac pentru a obține și alte concesii din partea Porții.

Succesul intervenției rusești în Principatele Române a influențat decizia țarului de a interveni în Ungaria în iunie 1849. Revoluția maghiară izbucnise în martie 1848, când, inspirată de evenimentele din Franța și Germania, Dieta maghiară, condusă de strălucitul orator Lajos Kossuth, a proclamat autonomia Ungariei față de Imperiul Habsburgic și a adoptat o serie de reforme, abolind iobăgia și instituind controlul maghiar asupra bugetului național și a regimentelor maghiare din armata imperială. Confruntat cu o revoluție populară la Viena, guvernul austriac a acceptat inițial autonomia maghiară, dar, odată înăbușită revoluția din capitală, autoritățile imperiale au ordonat dizolvarea Dietei maghiare și au declarat război Ungariei. Susținuți de minoritățile slovacă, germană și ruteană din Ungaria, precum și de un număr mare de voluntari polonezi și italieni, care se opuneau și ei dominației habsburgice, ungurii depășeau forțele austriece și, în aprilie 1849, după o serie de impasuri militare, au declarat la rândul lor un război de independență împotriva Austriei. Împăratul Franz Joseph, recent instalat pe tron la vârsta de 18 ani, a apelat la țar să intervină.

Nicolae a acceptat să acționeze împotriva revoluției în mod necondiționat. În esență, era o problemă de solidaritate cu Sfânta Alianță – prăbușirea Imperiului Habsburgic ar fi avut implicații dramatice pentru echilibrul de putere în Europa –, dar exista și un aspect legat de propriul interes al Rusiei. Țarul nu își putea permite să stea deoparte și să privească extinderea în Europa Centrală a unor mișcări revoluționare ce puteau declanșa o nouă insurecție în Polonia. Armata maghiară avea mulți exilați polonezi în rândurile sale. Unii dintre cei mai buni generali ai acesteia erau polonezi, printre care și generalul Józef Bem, unul dintre principalii conducători militari ai revoltei poloneze din 1830, iar în 1848-1849, comandantul forțelor maghiare victorioase în Transilvania. Dacă revoluția maghiară nu era înfrântă, exista marele pericol ca aceasta să se extindă în Galiția (un teritoriu în bună parte polonez controlat de Austria), ceea ce ar fi redeschis Chestiunea Poloneză în Imperiul Rus.

Pe 17 iunie 1849, o forță militară rusească de 190 000 de oameni a trecut granița ungară spre Slovacia și Transilvania. Acestea erau sub comanda generalului Paskevici, care se aflase în fruntea campaniei punitive împotriva polonezilor în 1831. Într-o campanie care a durat doar opt săptămâni, rușii au declanșat o serie de represii atroce împotriva populației, dar au pierit la rândul lor în număr extrem de mare din cauza unor boli, în special holeră. Copleșită numeric de ruși, cea mai mare parte a armatei maghiare s-a predat la Világos pe 13 august. Însă aproximativ 5 000 de soldați (printre care 800 de polonezi) au fugit în Imperiul Otoman – mai ales în Țara Românească, unde forțe turcești luptau împotriva ocupației ruse, în pofida înțelegerii de la Balta Liman.

Țarul era în favoarea clemenței față de conducătorii maghiari, spre deosebire de represaliile brutale ale austrieilor. Însă era decis să-i urmărească pe refugiații polonezi, în special pe generalii polonezi din armata maghiară, care ar fi putut deveni capii unei alte insurecții pentru eliberarea Poloniei de Rusia. Pe 28 august, rușii au cerut guvernului turc extrădarea polonezilor care erau supuși ai țarului. Austrieii au cerut extrădarea maghiarilor, inclusiv a lui Kossuth, care primiseră găzduire la turci. Legile internaționale prevedeau extrădarea criminalilor, însă turcii nu îi considerau criminali pe acei exilați. Erau încântați să îi aibă pe teritoriul lor pe acești militanți antirusi și le-au acordat azil politic, așa cum făcuseră statele occidentale liberale, în anumite condiții, cu refugiații polonezi din 1831. Încurajați de britanici și de francezi, turcii au refuzat să cedeze în fața amenințărilor din partea rușilor și austrieilor, care au rupt relațiile cu Poarta. Răspunzând apelului Turciei pentru ajutor militar, în octombrie, britanicii și-au trimis escadra din Malta în golful Besika, situat chiar la ieșirea din Dardanele, unde mai târziu li s-a alăturat o flotă franceză. Puterile occidentale se aflau în pragul unui război împotriva Rusiei.

În această etapă, publicul britanic se mobilizase, susținând cauza refugiaților maghiari. Lupta lor eroică împotriva puternicei tiranii țariste captivase imaginația britanicilor și stârnise din nou furia acestora împotriva Rusiei. În presă, revoluția maghiară era idealizată, fiind comparată cu Revoluția glorioasă din 1688, când parlamentul britanic îl dăduse jos pe regele Iacob al II-lea și instituise o monarhie constituțională. Kossuth era privit în mare măsură drept un revoluționar „de tip britanic” – un gentleman liberal și susținător al aristocrației luminate, un luptător pentru principiile regulilor parlamentare și pentru un guvern constituțional (doi ani mai târziu, când a mers în Marea Britanie să susțină o serie de discursuri, a fost aclamat de un public numeros și întâmpinat ca un erou). Refugiații maghiari și polonezi erau priviți ca niște luptători romantici pentru libertate. Karl Marx, care venise la Londra ca exilat politic în 1849, a început o campanie împotriva Rusiei considerate inamică a libertății. Relatările despre opresiuni și atrocități ale trupelor rusești în Ungaria și Principatele Române erau primite cu aversiune, iar publicul britanic a fost încântat când Palmerston a anunțat că trimite nave de război în Dardanele pentru a-i ajuta pe turci să îi țină piept țarului. Era genul de politică externă viguroasă – disponibilitatea de a interveni în orice loc din lume pentru apărarea valorilor liberale britanice – pe care clasa de mijloc o aștepta din partea guvernului său, cum avea să reiasă din afacerea Don Pacifico*

Mobilizarea flotelor britanică și franceză l-a determinat pe Nicolae să ajungă la un compromis cu autoritățile otomane în problema refugiaților. Turcii au garantat ținerea refugiaților departe de granița rusă – o concesie corespunzând în linii mari principiilor de azil politic recunoscute de statele occidentale –, iar țarul a renunțat la cererea sa de extrădare.

Însă, chiar în momentul când se ajungea la un acord, de la Constantinopol s-au primit vești că Stratford Canning improvisase o interpretare a Convenției din 1841, permițând

* În 1850, publicul britanic a aplaudat decizia lui Palmerston de a trimite flota militară regală să blocheze portul Atenei pentru a-l sprijini pe Don Pacifico, un supus britanic care solicitase guvernului grec despăgubiri după ce casa îi fusese arsă din temelii în cursul unor violențe antisemite care avuseseră loc la Atena. În momentul atacului, Don Pacifico ocupa funcția de consul portughez la Atena. Evreu la origine, se născuse în Gibraltar, fiind astfel supus britanic. Pe acest temei („Civis Britannicus Sum”) și-a susținut Palmerston decizia de a trimite flota.

flotei britanice să se adăpostescă în Dardanele în cazul în care vânturile puternice din golful Besika impuneau acest lucru – ceea ce s-a și întâmplat când au ajuns navele britanice, la sfârșitul lui octombrie. Nicolae era furios. Titov a primit ordin să informeze Poarta că Rusia are în Bosfor aceleași drepturi pe care Marea Britanie tocmai le revendicase în Dardanele – o ripostă strălucită, fiindcă din Bosfor navele rusești puteau declanșa un atac împotriva Constantinopolului cu mult timp înainte ca flota britanică să poată ajunge acolo din Dardanele. Palmerston a dat înapoi, și-a cerut scuze față de Rusia și a reafirmat angajamentul guvernului său față de convenție. Flotele aliate au fost retrase, iar pericolul unui război a fost preîntâmpinat – încă o dată.

Dar, înainte să-i parvină scuzele lui Palmerston, țarul i-a făcut morală reprezentantului britanic la Sankt-Petersburg. Ceea ce i-a spus reflectă în mare măsură starea de spirit a țarului cu doar patru ani înainte să pornească un război împotriva puterilor occidentale :

Nu înțeleg comportamentul lordului Palmerston. Dacă își propune să poarte un război împotriva mea, să declare acest lucru deschis și cinstit. Ar fi o mare nenorocire pentru cele două țări, dar mă resemnez și sunt gata să accept. Numai că ar trebui să înceteze cu stratagemele împotriva mea, la dreapta sau la stânga. O asemenea politică este nedemnă de o mare putere. Dacă Imperiul Otoman încă există, asta mi se datorează mie. Dacă îmi retrag brațul care îl protejează și îl susține, se prăbușește într-o clipă.

Pe 17 decembrie, țarul i-a dat instrucțiuni amiralului Putiatin să elaboreze un plan de atac prin surprindere în Dardanele, în cazul unei alte crize legate de prezența Rusiei în principate. Voia să se asigure că Flota Mării Negre îi putea împiedica pe britanici să pătrundă din nou în Dardanele. Ca semn al deciziei sale ferme, a aprobat construirea a încă patru vapoare de război cu abur, scumpe, așa cum prevedea planul⁴².

Decizia lui Palmerston de a se retrage din conflict a fost o lovitură puternică pentru Stratford Canning, care dorise o acțiune militară decisivă pentru a-l împiedica pe țar să submineze suveranitatea turcă în principate. După 1849, Canning a devenit și mai hotărât să întărească autoritatea otomană în Moldova și Țara Românească prin urgentarea procesului de realizare a unor reforme liberale în aceste regiuni – în pofida îndoielilor sale tot mai mari în privința Tanzimatului în general – și sprijinirea forțelor armate turcești pentru a contracara amenințarea tot mai mare din partea Rusiei. Importanța pe care Canning o acorda principatelor era împărțită tot mai mult și de Palmerston, care fusese îndemnat de criza din 1848-1849 să susțină o apărare mai agresivă a intereselor Turciei împotriva Rusiei.

Data următoare când țarul a invadat principatele pentru a forța Turcia să se supună voinței sale în disputa din Țara Sfântă, această acțiune a condus la un război.

Sfârșitul păcii în Europa

Marea Expoziție a fost deschisă în Hyde Park pe 1 mai 1851. Pentru a se minuna de cele 13 000 de exponate – produse industriale și meșteșugărești, precum și alte obiecte din întreaga lume –, șase milioane de oameni, o treime din populația Marii Britanii din vremea aceea, aveau să treacă prin sălile enorme de expoziție din Crystal Palace, construit special în acest scop, cea mai mare clădire din sticlă realizată până atunci. Având loc după două decenii de frământări sociale și politice, Marea Expoziție părea să înfățișeze promisiunea unei epoci fundamentate pe principiile britanice ale industrialismului și liberului schimb. Crystal Palace, acea minune arhitectonică, era în sine o dovadă a ingeniozității britanice, un loc potrivit pentru a găzdui o expoziție al cărei scop era să arate că Marea Britanie se afla în frunte în aproape orice domeniu industrial. Acesta simboliza Pax Britannica, pe care britanicii doreau să o transmită Europei și întregii lumi.

Singura amenințare posibilă la adresa păcii părea să vină din partea Franței. Printr-o lovitură de stat dată pe 2 decembrie 1851, când se aniversa încoronarea lui Napoleon ca împărat în 1804, Ludovic-Napoleon, președintele celei de-a Doua Republici, a abrogat constituția și s-a instituit ca dictator. În urma unui referendum național organizat în luna noiembrie a anului următor, a Doua Republică a devenit al Doilea Imperiu, iar pe 2 decembrie 1852 Ludovic-Napoleon a devenit împăratul francezilor, ca Napoleon al III-lea.

Apariția unui nou împărat francez a alertat marile puteri. În Marea Britanie existau temeri față de o renaștere napoleoniană. Unii parlamentari cereau rechemarea Escadrei Lisabona pentru a apăra de francezi Canalul Mânecii. Lordul Raglan, viitorul comandant al forțelor britanice în Războiul Crimeii, și-a petrecut vara anului 1852 plănuiind apărarea Londrei de un posibil atac din partea marinei franceze, aceasta rămânând principala prioritate a planurilor forțelor navale britanice pe tot parcursul anului 1853. Conteul Buol, ministrul de Externe austriac, a solicitat confirmarea intențiilor pașnice ale lui Napoleon. Țarul voia ca acesta să nege în mod umilitor orice plan agresiv și a promis Austriei o forță militară de 60 000 de oameni în cazul în care ar fi fost atacată de Franța. În încercarea de a-i liniști pe toți, în octombrie 1852, Napoleon a făcut o declarație la Bordeaux: „Cei neîncredători spun că imperiul înseamnă război, însă eu spun că imperiul înseamnă pace”¹.

În realitate, existau motive de neîncredere. Era foarte puțin probabil ca Napoleon al III-lea să rămână mulțumit de înțelegerea existentă privind Europa, care fusese realizată pentru a menține Franța sub control după Războaiele Napoleonice. Popularitatea foarte mare și sinceră de care se bucura în rândul francezilor se datora faptului că acesta le trezea amintiri bonapartiste, chiar dacă aproape în toate privințele îi era inferior unchiului său.

Ludovic-Napoleon, 1854

Într-adevăr, cu trupul său masiv, mătăhălos, cu picioare scurte, mustață și barbișon, semăna mai mult cu un bancher decât cu un Bonaparte („extrem de scund, dar cu un cap și un bust ce ar fi trebuit să aparțină unui om mult mai înalt” – așa îl descria regina Victoria în jurnalul său după ce l-a întâlnit prima dată în 1855²).

Politica externă a lui Napoleon era în mare măsură determinată de nevoia sa de a urma tradiția bonapartistă. Prin revizuirea înțelegerii din 1815 și reconfigurarea Europei ca o familie de state-națiuni liberale de-a lungul granițelor avute probabil în vedere de Napoleon I, el urmărea să redea Franței, dacă nu măreția din timpul domniei unchiului său, măcar un statut respectat și influent în străinătate. Era un scop pe care credea că îl poate atinge prin realizarea unei alianțe cu Marea Britanie, inamicul tradițional al Franței. Aliatul său politic apropiat și ministru de Interne, ducele de Persigny, care petrecuse un timp la Londra în 1852, l-a convins că Marea Britanie nu mai era condusă de aristocrație, ci de o nouă „putere burgheză” hotărâtă să domine continentul. Aliindu-se cu Marea Britanie, Franța ar fi putut să „desfășoare o politică externă formidabilă și glorioasă și să răzbune înfrângerile noastre din trecut mult mai eficient decât prin orice realizare obținută repetând bătălia de la Waterloo”³.

Rusia era țara pe care francezii o puteau înfrânge pentru a-și restabili mândria națională. Amintirea retragerii lui Napoleon de la Moscova, care contribuise foarte mult la accelerarea prăbușirii Primului Imperiu, înfrângerile militare ce au urmat și ocuparea Parisului de către ruși erau pentru francezi motive permanente de îndurerare și umilință.

Rusia era principala forță care contribuise la înțelegerea din 1815 și restaurarea dinastiei Bourbon în Franța. Țarul era dușmanul libertății și un obstacol major în dezvoltarea statelor-națiuni libere pe continentul european. Totodată, era singurul suveran care nu îl recunoștea ca împărat pe noul Napoleon. Marea Britanie, Austria și Prusia erau dispuse să îi confere acest statut, deși ultimele două fără prea mare tragere de inimă, însă Nicolae refuza, în temeiul faptului că împărații sunt făcuți de Dumnezeu, nu aleși prin referendum. Țarul își arăta disprețul față de Napoleon adresându-i-se cu *mon ami*, și nu cu *mon frère*, formula obișnuită pentru un alt membru al familiei europene de suverani aflați la domnie*. Unii dintre consilierii lui Napoleon, în special Persigny, voiau ca acesta să se prevaleze de insultă pentru a forța o ruptură cu Rusia. Dar împăratul francez, nedorind să își înceapă domnia cu o dispută personală, a trecut peste această problemă afirmând: „Dumnezeu ne dă frații, dar noi ne alegem prietenii”⁴.

Pentru Napoleon, conflictul cu Rusia în Țara Sfântă a servit drept mijloc de reunificare a Franței după diviziunea din 1848-1849. Stânga revoluționară putea deveni reconciliantă față de lovitura de stat și al Doilea Imperiu dacă era angajată într-o luptă patriotică de eliberare împotriva „jandarmului Europei” Cât despre dreapta catolică, aceasta îndemna de mult timp la o cruciadă împotriva ereziei ortodoxe care amenința creștinătatea și civilizația franceză.

Acesta era contextul în care Napoleon l-a numit ambasador al Franței la Constantinopol pe radicalul catolic La Valette. Acesta făcea parte dintr-un puternic lobby clerical la Quai d'Orsay, Ministerul de Externe francez, care, potrivit lui Persigny, și-a folosit influența pentru a crește miza în disputa din Țara Sfântă.

Politica noastră externă a fost adeseori tulburată de o coterie clericală care s-a strecurat în cotloanele secrete ale Ministerului de Externe. 2 decembrie nu a reușit s-o clinească. Dimpotrivă, a devenit mai îndrăzneată, profitând de preocupările noastre față de problemele interne pentru a ne încălci diplomația în complicațiile Țării Sfinte, unde își aclama succesele infantile drept triumfuri naționale.

Declarația agresivă a lui La Valette că dreptul romano-catolicilor asupra Țării Sfinte fusese „stabilit clar”, alături de amenințarea din partea lui că, împotriva Rusiei, vor fi folosite forțele navale franceze în sprijinul acestor revendicări, a fost salutăată de presa ultracatolică din Franța. Napoleon avea o abordare mai moderată și mai conciliantă în disputa asupra Țării Sfinte. El îi mărturisea celui aflat în fruntea directoratului politic, Edouard-Antoine de Thouvenel, că nu cunoștea detaliile revendicărilor contestate și regreta că disputa religioasă „depășise orice limită”, după cum chiar se întâmplase. Dar nevoia lui de a intra în grațiile opiniei publice catolice de acasă, alături de planurile sale de a realiza o alianță cu Marea Britanie împotriva Rusiei, însemna și că nu era în interesul lui să țină în frâu comportamentul provocator al lui La Valette. Abia în primăvara anului 1852 l-a rechemat în sfârșit pe ambasador din capitala turcă și atunci numai în urma unor plângeri formulate împotriva lui La Valette de către lordul Malmesbury, ministrul britanic de Externe. Însă chiar și după rechemarea lui francezii și-au continuat politica navelor

* Austriecii și prusacii au fost de acord să urmeze exemplul Rusiei, însă apoi au renunțat, temându-se că ar putea provoca o ruptură cu Franța. Aceștia au găsit o cale de compromis, adresându-i-se lui Napoleon cu *Monsieur mon frère*.

de război pentru a-l constrânge pe sultan la concesi, convingși că astfel îl vor înfuria pe țar și îi vor determina pe britanici să se alieze cu francezii împotriva agresiunii ruse⁵.

Această politică a dat roade. În noiembrie 1852, Poarta a adoptat o nouă decizie prin care catolicilor li se conferea dreptul de a deține o cheie a Bisericii Nașterii lui Iisus de la Betleem, permițându-le accesul liber la Capela Ieslei și la Grota Nașterii. Stratford Canning fiind plecat în Anglia, însărcinatul britanic cu afaceri la Constantinopol, colonelul Hugh Rose, a explicat decizia prin faptul că ultima navă de război din flota franceză, *Charlemagne*, se putea deplasa din Mediterană cu opt noduri și jumătate, iar vaporul similar acestuia, *Napoleon*, cu 12 noduri – ceea ce însemna că francezii puteau înfrânge deodată flota rusă și cea turcă, depășite din punct de vedere tehnologic⁶.

Țarul era furios pe turci fiindcă aceștia cedaseră presiunii francezilor și amenințase că va trece la măsuri violente pe cont propriu. Pe 27 decembrie a ordonat mobilizarea a 37 000 de oameni din Corpurile de Armată 4 și 5 din Basarabia în pregătirea unei lovituri-fulger asupra capitalei turce și a altor 91 000 de soldați pentru o campanie simultană în Principatele Române și în restul Balcanilor. Faptul că dăduse ordinul de unul singur, fără a se consulta nici cu Nesselrode, ministrul de Externe, nici cu prințul Dolgorukov, ministrul de Război, nici chiar cu contele Orlov, șeful Secției a Treia, cu care se sfătuia aproape zilnic, îi dovedea iritarea. La curte se vorbea despre dezmembrarea Imperiului Otoman, începând cu ocuparea de către Rusia a Principatelor Române. Într-un memorandum scris în ultimele săptămâni ale anului 1852, Nicolae și-a trasat planul de împărțire a Imperiului Otoman : Rusia urma să câștige Principatele Române și Dobrogea, teritoriul din Delta Dunării ; Serbia și Bulgaria aveau să devină state independente ; coasta adriatică revenea Austriei ; Ciprul, Rodosul și Egiptul – Marii Britanii ; Franța obținea Creta ; din arhipelag s-ar fi creat o Grecie extinsă ; Constantinopolul ar fi devenit oraș liber sub protecție internațională ; iar turcii urmau să fie alungați din Europa⁷

În acest moment Nicolae a început o nouă rundă de negocieri cu britanicii, care, prin imensa lor putere navală, ar fi constituit factorul decisiv al oricărei confruntări între Franța și Rusia în Orientul Apropiat. Fiind în continuare convins că ajunsese la o înțelegere cu britanicii în timpul vizitei sale din 1844, acum se gândea că ar putea apela la ei pentru a-i bloca pe francezi și a întări drepturile Rusiei în Imperiul Otoman, potrivit tratatului. Dar, în același timp, spera să îi convingă că venise momentul pentru împărțirea Turciei. În ianuarie și februarie 1853, țarul a avut o serie de convorbiri cu lordul Seymour, ambasadorul britanic la Sankt-Petersburg. „Avem în brațe un bolnav”, a început el subiectul legat de Turcia”, „un om grav bolnav ; ar fi o mare nenorocire dacă ne-ar scăpa din mâni, mai ales înainte de a face pregătirile necesare”. Cum Imperiul Otoman „se destrăma”, era „foarte important” ca Marea Britanie și Rusia să ajungă la o înțelegere în privința împărțirii sale organizate, fie și numai pentru a-i împiedica pe francezi să trimită o expediție în Orient, situație în care ar fi fost nevoit să-și trimită trupele în teritoriul otoman. „Când Anglia și Rusia cad de acord”, i-a spus țarul lui Seymour, „e irelevant ce cred sau fac celelalte puteri”. Vorbind „ca un gentleman”, Nicolae l-a asigurat pe ambasador că Rusia a renunțat la ambițiile teritoriale pe care le avusese Ecaterina cea Mare. Nu dorea să cucerească Constantinopolul, care urma să devină un oraș internațional, dar din acest motiv nu putea îngădui ca britanicii ori francezii să preia controlul asupra lui. În haosul prăbușirii Imperiului Otoman, ar fi fost forțat să preia temporar (*en depositaire*) capitala pentru a preveni „fragmentarea Turciei în mici republici, aziluri pentru alde Kossuth, Mazzini sau alți revoluționari din Europa”, și pentru a-i proteja de turci pe

creștinii orientali. „Nu pot da înapoi de la împlinirea unei îndatoriri sacre”, a subliniat țarul. „Religia, așa cum este ea instituită în această țară, ne-a venit din Orient și există sentimente, dar și obligații pe care niciodată nu trebuie să le pierdem din vedere.”⁸

Seymour nu a fost frapat de planurile de împărțire ale țarului și în primul său raport către lordul John Russell, ministrul de Externe britanic, chiar părea încântat de idee. Dacă Rusia și Marea Britanie, cele două puteri creștine „cel mai interesate de destinul Turciei”, ar putea înlocui dominația musulmană din Europa, „civilizația secolului al XIX-lea ar obține un triumf nobil”, susținea Seymour. Mulți din guvernul de coaliție al lordului Aberdeen, ca Russell și William Gladstone, ministrul de Finanțe, se întrebau dacă era bine ca Imperiul Otoman să fie susținut în continuare în timp ce turcii îi persecutau pe creștini. Alții însă își mențineau angajamentul față de reformele Tanzimatului și voiau să le acorde timp pentru a deveni eficiente. Fără îndoială, tergiversarea le convenea britanicilor, câtă vreme erau prinși între ruși și francezi, pe care îi priveau cu aceeași neîncredere. „Rușii ne acuză că suntem prea francezi”, remarca abila regină Victoria, „iar francezii ne acuză că suntem prea ruși”. Cabinetul a respins ideea țarului că o prăbușire a Imperiului Otoman era iminentă și a convenit să nu facă planuri dinainte în ipoteza unor evenimente neplăcute – acțiune ce ar fi putut în sine să grăbească sucombarea Imperiului Otoman prin provocarea unor răscoale creștine și declanșarea unor represii din partea turcilor. Într-adevăr, insistența țarului privind prăbușirea iminentă a creat la Westminster suspiciunea că, prin acțiunile sale, țarul o pune de fapt la cale și o accelera. După cum nota Seymour în urma discuției avute cu țarul pe 21 februarie, „nu prea poate fi altfel, decât că suveranul care insistă cu atâta încăpățănare asupra sorții iminente a unui stat vecin și-a fixat în minte că ceasul dezintegrării bate la ușă”⁹.

În convorbirile sale ulterioare cu Seymour, Nicolae a devenit mai încrezător și chiar mai explicit în privința planurilor sale de împărțire. Vorbea despre transformarea Turciei într-un simplu stat vasal, așa cum făcuse cu Polonia, și despre acordarea independenței pentru Principatele Române, Serbia și Bulgaria, sub protecție rusă; și susținea că are sprijinul Austriei. „Trebuie să înțelegeți”, i-a spus el lui Seymour, „că, atunci când vorbesc de Rusia, mă refer și la Austria. Ceea ce e convenabil pentru una e convenabil și pentru cealaltă, interesele noastre în privința Turciei sunt perfect identice”. Cât despre Seymour, acesta simțea o aversiune tot mai mare față de planurile „pripite și necugetate” ale țarului – părea să mizeze totul pe un război împotriva Turciei – și le-a pus pe seama aroganței unei puteri autocrate acumulate pe parcursul a aproape 30 de ani¹⁰.

Desigur, țarul era atât de încrezător și fiindcă înțelesese greșit că se bucura de sprijinul guvernului britanic; avea impresia că realizase o legătură cu lordul Aberdeen în 1844, când acesta, acum prim-ministru și cel mai prorus dintre toți liderii britanici, era ministru de Externe. Nicolae presupunea că o susținere a poziției rusești în disputa asupra Țării Sfinte implica și acceptarea de către britanici a planurilor sale de împărțire. Într-o depeșă trimisă de la Londra la începutul lunii februarie, ambasadorul rus, baronul Brunov, îl informa pe țar că Aberdeen remarcase neoficial că guvernul otoman era cel mai rău din lume și că britanicii nu prea mai erau dispuși să îl susțină. Raportul l-a încurajat pe Nicolae să se exprime mai liber în fața lui Seymour și (crezând că o alianță anglo-franceză nu mai constituia un pericol) să adopte o poziție mai agresivă împotriva francezilor și a turcilor în primăvara anului 1853¹¹. Nu știa de izolarea tot mai mare a lui Aberdeen în propriul cabinet în privința Chestiunii Orientale, după cum nu conștientiza tendința generală din politica britanică împotriva Rusiei.

Pentru a-l determina pe sultan să retrocedeze drepturile Rusiei în Țara Sfântă, țarul și-a trimis un emisar la Constantinopol în februarie 1853. Alegerea emisarului a fost bine gândită și a constituit în sine un semn al intențiilor sale militante pentru această misiune. În loc să aleagă un diplomat versat care ar fi putut promova pacea, Nicolae s-a hotărât asupra unui militar cu o reputație înfricoșătoare. Prințul Aleksandr Menșikov avea 65 de ani, era veteran al războaielor din 1812 împotriva francezilor și amiral în războiul din 1828-1829 împotriva turcilor, când fusese castrat de o ghiulea. Avea experiență ca ministru al Marinei implicat în planurile de cucerire a strâmtorilor Bosfor și Dardanele, ca guvernator general al Finlandei ocupate în 1831 și ca negociator cu Persia. Menșikov era „un om remarcabil de bine informat”, aprecia Seymour, „cu un caracter mai independent decât are poate oricare dintre apropiații împăratului, meandrele deosebite ale gândirii sale dezvoltându-se constant prin observații sarcastice care îl făceau puțin cam de temut la Sankt-Petersburg”. Însă îi lipseau în mare măsură, după cum scria Seymour, tactul și răbdarea necesare pentru a juca rolul de pacificator pe lângă turci.

Dacă a fost necesar să trimită un militar la Constantinopol, împăratul nu putea face o alegere mai bună... decât cea pe care a făcut-o ; dar nu putem să nu reflectăm asupra faptului că alegerea unui soldat are în sine o anumită semnificație, iar aceasta ar face ca o negociere... să se dovedească inefficientă, negociatorul poate deveni ușor comandantul ce are autoritatea să mobilizeze 100 000 de soldați și să se plaseze în fruntea lor¹².

Menșikov avea misiunea de a-i cere sultanului anularea deciziei din noiembrie în favoarea catolicilor, reinstituirea privilegiilor ortodoxe asupra Sfântului Mormânt și o reparație sub forma unei înțelegeri oficiale sau *sened* care să garanteze Rusiei dreptul (presupus a fi inclus în Tratatul de la Kuciuk-Kainargi din 1774) de a-i reprezenta pe ortodocși nu numai în Țara Sfântă, ci în întregul Imperiu Otoman. Dacă francezii s-ar fi opus punerii Sfântului Mormânt sub controlul ortodocșilor, Menșikov urma să propună o alianță defensivă secretă prin care Rusia să pună la dispoziția sultanului o flotă și 400 000 de soldați, în cazul în care ar fi avut nevoie de ele împotriva puterii occidentale, cu condiția ca acesta să își exercite suveranitatea în favoarea ortodocșilor. Potrivit jurnalului său, lui Menșikov i s-a acordat comanda armatei și a flotei și „funcția de trimis plenipotențiar pentru pace și război”. Avea instrucțiuni să îmbine persuasiunea cu amenințările militare. Țarul aprobase deja planurile de ocupare a Principatelor Române și de încuviințare a independenței acestora în cazul în care turcii ar fi respins cererile lui Menșikov. Ordonase deja deplasarea a 140 000 de soldați spre frontierele principatelor și era pregătit să folosească aceste trupe împreună cu Flota Mării Negre pentru a cuceri Constantinopolul în cazul în care ar fi fost necesară o asemenea acțiune pentru a-l obliga pe sultan să se supună. La Sevastopol a avut loc o fastuoasă trecere în revistă a flotei care a coincis cu plecarea lui Menșikov spre capitala turcă, unde a ajuns pe 28 februarie la bordul fregatei numite pe bună dreptate *Tunătorul*. Întâmpinat în port cu ovații de o mulțime imensă de greci, Menșikov era însoțit de numeroși ofițeri de armată și de marină, printre care generalul Nepokoicițki, comandantul Corpului 4 Armată, și viceamiralul Vladimir Kornilov, șeful de stat-major al Flotei Mării Negre, a cărui misiune era să spioneze liniile de apărare ale Bosforului și Constantinopolului pentru pregătirea unui atac-fulger¹³.

Solicitările lui Menșikov aveau șanse mici să fie acceptate în forma lor inițială. Chiar faptul că țarul se gândise că vor reuși demonstrează cât de departe era de realitatea politică.

Schița acelei *sened* pregătite de Nesselrode depășea cu mult disputa legată de Țara Sfântă. De fapt, Rusia solicita încheierea unui nou tratat care să îi reafirme dreptul de a proteja Biserica Ortodoxă în întregul Imperiu Otoman și (în măsura în care patriarhii ortodocși aveau să fie numiți pe viață) fără vreun control din partea Porții. Turcia europeană urma să devină protectorat rusesc, iar Imperiul Otoman, practic, dependent de Rusia, amenințat mereu de puterea sa militară.

Dar orice șanse ar fi avut amiralul să înregistreze un succes diplomatic, acestea au fost spulberate de felul în care s-a comportat Menșikov în capitala turcă. La două zile după sosire a încălcat uzanța diplomatică și i-a insultat pe turci apărând la ceremonia de bun venit organizată de Poartă în haine civile și palton, nu în uniformă militară. La întâlnirea cu marele-vizir Mehmet Ali, Menșikov a cerut imediat demiterea lui Fuad Efendi, ministrul de Externe, care cedase în fața francezilor în noiembrie, și a refuzat să înceapă negocierile până nu a fost numit un nou ministru de Externe, mai maleabil față de interesele Rusiei. Într-un gest calculat de insultă la adresa lui Fuad, în văzul tuturor, Menșikov a refuzat să stea de vorbă cu el; făcea acest lucru pentru a demonstra că un ministru ostil Rusiei „trebuia umilit și pedepsit chiar la curtea sultanului”¹⁴.

Turcii au fost consternați de comportamentul lui Menșikov, însă trupele masate în Basarabia constituiau pentru ei un motiv suficient de îngrijorare pentru a-i accepta solicitările. Călcându-și peste mândrie, i-au permis chiar dragomanului rus ca, în numele lui Menșikov, să îl chestioneze pe succesorul lui Fuad, Rifat Pașa, înainte de a fi numit ministru de Externe. Dar Menșikov și-a continuat hărțuirea, amenințările sale că va rupe relațiile cu Poarta dacă nu îi sunt împlinite cererile imediat nemulțumindu-i pe miniștrii turci și determinându-i să reziste presiunilor exercitate de el, cerându-le ajutor britanicilor și francezilor. Era vorba de apărarea suveranității Turciei.

Spre sfârșitul primei săptămâni a misiunii lui Menșikov, principalele dispoziții date de acesta au ieșit la iveală ori au fost vândute de oficialități turce tuturor ambasadelor occidentale, iar un Mehmet Ali nervos s-a consultat cu însărcinații cu afaceri francez și britanic, cerându-le în secret să își convoace flotele în Marea Egee pentru cazul în care ar fi fost nevoie de ele pentru a apăra capitala turcă împotriva unui atac din partea rușilor. Colonelul Rose era foarte alarmat de acțiunile lui Menșikov. Se temea că rușii se pregăteau să le impună turcilor un nou Tratat de la Unkiar Skelessi sau „ceva mai rău”, prin ocuparea Dardanelor (o abrogare clară a Convenției Strâmtoarelor din 1841). Considera că trebuie să acționeze, fără să mai aștepte întoarcerea lui Stratford Canning, care demisionase din funcția de ambasador în ianuarie, dar fusese numit din nou de guvernul Aberdeen în februarie. Pe 8 martie, cu un vapor rapid, Rose i-a trimis un mesaj în Malta viceamiralului Sir James Dundas, solicitându-i să își aducă escadra la Urla, lângă İzmir. Dundas a refuzat să se supună ordinului fără o confirmare din partea guvernului de la Londra, unde, pe 20 martie, un grup de miniștri, ce avea să devină ulterior „guvernul restrâns” al Războiului Crimeii*, s-a întâlnit pentru a pune în discuție apelul lui Rose. Miniștrii erau îngrijorați de mobilizarea militară masivă din Basarabia, de „amplle pregătiri navale de la Sevastopol” și de „limbajul ostil” utilizat de Menșikov față de Poartă. Convins că rușii se pregăteau să distrugă Turcia, Russell înclina să le

* Prim-ministrul, lordul Aberdeen; lordul John Russell, președintele Camerei Comunelor; ministrul de Externe, lordul George Clarendon; Sir James Graham, Prim Lord al Amiralității; și Palmerston, la acea vreme ministru de Interne.

lase flotele să pătrundă în Bosfor și să captureze capitala turcă, astfel încât Marea Britanie și Franța să se poată prevala de convenția privind apărarea strâmtorilor ca motiv pentru lansarea unui război naval total împotriva Rusiei în Marea Neagră și în Marea Baltică. Sprijinit de Palmerston, Russell ar fi avut de partea sa majoritatea publicului britanic. Însă ceilalți miniștri erau mai precauți. Se arătau circumspecți în privința francezilor, pe care îi considerau în continuare un pericol din punct de vedere militar, și nu erau de acord cu Russell că o alianță anglo-franceză ar contracara provocarea reprezentată de flota franceză la adresa puterii maritime britanice. În opinia lor, francezii îi provocaseră pe ruși, care meritau o concesie în Țara Sfântă, și aveau încredere în asigurările date de baronul Brunov („ca un gentleman”) că țarul avea în continuare intenții pașnice. Așa încât au respins cererea lui Rose de a se trimite o escadră. Erau de părere că nu un însărcinat cu afaceri avea menirea să convoace flote sau să decidă în probleme de război și pace; iar Rose s-a lăsat influențat de „alarmarea guvernului turc... și de zvonurile cărora li se dădea în general crezare la Constantinopol despre înaintarea armatei și flotei Rusiei”. Miniștrii au decis să aștepte întoarcerea lui Stratford Canning în capitala turcă și să se ajungă la o înțelegere pașnică¹⁵

Vestea apelului făcut de Rose către Dundas a ajuns la Paris pe 16 martie. Trei zile mai târziu, la o întrunire a cabinetului pentru discutarea situației, Drouyn de Lhuys, ministrul de Externe, a prezentat tabloul unei catastrofe iminente: „Turcia își trăiește ultimele clipe și vom vedea cât de curând acvila bicefală [a Romanovilor] înfiptă pe turnurile Sfintei Sofia”. Drouyn respingea ideea de a trimite o flotă, cel puțin nu înainte de a face britanicii acest lucru, în cazul în care ar fi fost izolați în Europa, care se temea de reafirmarea Franței napoleoniene. Aceasta era și opinia celorlalți miniștri, cu excepția lui Persigny, care susținea că Marea Britanie „s-ar bucura și ar fi de partea noastră” dacă Franța ar lua atitudine pentru „a opri înaintarea Rusiei spre Constantinopol”. Pentru Persigny era o problemă de mândrie națională. Armata care realizase lovitură de stat pe 2 decembrie era o „armată de pretorienii” ce avea să-și apere o tradiție a măreției. El l-a avertizat pe Napoleon că, dacă amâna lucrurile, așa cum îl sfătuiseră miniștrii, „prima oară când veți trece prin fața trupelor, le veți vedea fețele întristate, le veți vedea înșiruite în tăcere și veți simți cum vă tremură pământul sub picioare. Așa că, după cum bine știți, pentru a recâștiga armata trebuie să vă asumați unele riscuri; iar dumneavoastră, *Messieurs*, care ați vrea pace cu orice preț, veți fi aruncați într-o conflagrație cumplită”. În acel moment, împăratul, care până atunci oscilase, s-a lăsat convins de argumentul lui Persigny și a ordonat înaintarea flotei franceze nu până în Dardanele, ci până la Salamina, în apele grecești, ca un avertisment dat rușilor că „Franța nu era nepăsătoare față de ceea ce se petrecea la Constantinopol”¹⁶.

Decizia sa de a mobiliza flota avea trei motivații principale. În primul rând, după cum sugerase Persigny, în rândul armatei circulau zvonuri despre un complot împotriva lui Napoleon, iar o demonstrație de forță era o bună modalitate de a-l înăbuși în fașă. „Trebuie să vă spun”, îi scria Napoleon împărătesei Eugenia în iarna anului 1852, „că în armată se pun la cale comploturi serioase. Sunt cu ochii pe toate acestea și socot că, într-un fel sau altul, pot împiedica orice răbufnire: poate prin intermediul unui război”. În al doilea rând, Napoleon era nerăbdător să reinstitue Franța ca forță navală în Mediterana – căci toată lumea știa că, așa cum spunea Horace de Viel-Castel, directorul Luvrului, „în ziua când Rusia și Anglia își vor împărți Mediterana, Franța nu va mai fi considerată printre marile puteri”. Într-o discuție cu Stratford Canning, care a trecut

prin Paris în drumul său de la Londra spre Constantinopol, Napoleon a ținut să sublinieze interesele Franței în Mediterana. Pe 10 martie, Stratford a scris această minută a convorbirii :

A spus că nu dorește să transforme Mediterana într-un lac *francez* – ca să folosească o expresie bine-cunoscută –, ci ar vrea să o vadă transformată într-un lac *european*. Nu a explicat semnificația acestei fraze. Dacă voia să spună că Mediterana ar trebui să fie exclusiv în mâinile creștinătății, visul său este mai curând colosal... Am rămas cu impresia... că Ludovic-Napoleon, voind să fie în relații bune cu noi, cel puțin pentru moment, la Constantinopol este gata să acționeze din punct de vedere politic în armonie cu Anglia ; însă rămâne de văzut dacă urmărește restabilirea puterii turcești ori doar consecințele decăderii acesteia, pregătindu-se să profite de acestea în interesul Franței.

Dar mai presus de toate dorința lui Napoleon „să acționeze... în armonie cu Anglia” și să realizeze o alianță anglo-franceză este ceea ce l-a determinat să mobilizeze flota. „Persigny are dreptate”, le-a spus miniștrilor săi pe 19 martie. „Dacă ne trimitem flota la Salamina, Anglia va fi nevoită să facă la fel, iar coalizarea celor două flote va duce la coalizarea celor două națiuni împotriva Rusiei.” Potrivit lui Persigny, împăratul se gândea că trimiterea flotei ar fi salutăată de rusofobii britanici, ar obține un sprijin din partea presei burgheze și ar forța mâna guvernului mai precaut al lui Aberdeen să se alăture Franței¹⁷

De fapt, flota britanică a rămas la Malta, în timp ce flota franceză a pornit de la Toulon pe 22 martie. Britanicii erau furioși că francezii escaladau criza și le-au cerut să nu meargă mai departe de Napoli, astfel încât Stratford să aibă timp să ajungă la Constantinopol pentru a realiza o înțelegere înainte de a-și aduce navele de război în Marea Egee. Stratford a ajuns în capitala turcă pe 5 aprilie. I-a găsit pe turci deja pregătiți sufletește să i se opună lui Meșikov – sentimentele naționaliste și religioase se inflamaseră foarte mult –, chiar dacă existau păreri diferite despre cât de departe ar trebui să meargă și cât ar trebui să aștepte pentru a primi un sprijin militar din partea Occidentului. Aceste dispute au fost complicate de îndelungata rivalitate personală dintre marele-vizir Mehmet Ali și Reșid, vechiul aliat al lui Stratford, ce nu se afla atunci la putere. Aflând că Mehmet Ali era gata să ajungă la un compromis cu Meșikov, Stratford l-a îndemnat să se mențină ferm pe poziții împotriva rușilor, asigurându-l (din proprie inițiativă) că flota britanică îl va sprijini dacă va fi nevoie. Cel mai important lucru era, potrivit recomandărilor sale, ca disputa din Țara Sfântă (unde Rusia avea pretenția legitimă de reinstituire a drepturilor sale potrivit tratatului) să fie separată de revendicările mai ample exprimate în schița aceluia *sened* ce trebuise să fie respins pentru menținerea suveranității turcești. Era vital ca sultanul să acorde drepturi religioase prin exercitarea directă a autorității suverane, și nu prin vreun mecanism dictat de Rusia. În opinia lui Stratford, țarul intenționa de fapt să se folosească de protecția acordată Bisericii Ortodoxe ca de un cal troian pentru a pătrunde în Imperiul Otoman și a-l dezmembra¹⁸.

Pe 23 aprilie, când s-a reunit să pună în discuție solicitările lui Meșikov, Marele Divan a ținut cont de sfatul lui. Divanul a fost de acord cu negocierile privind Locurile Sfinte, dar nu și cu problema mai amplă a protejării de către Rusia a supușilor ortodocși ai sultanului. Pe 5 mai, Meșikov a revenit cu o versiune revăzută a aceluia *sened* (fără numirea pe viață a patriarhilor), dar cu un ultimatum că, dacă nu era semnat în termen de cinci zile, va părăsi Constantinopolul și va rupe relațiile diplomatice. Stratford l-a îndemnat

pe sultan să își mențină poziția, iar cabinetul otoman a respins ultimatumul pe 10 mai. În încercarea disperată de a satisface revendicările țarului fără a recurge la război, Menșikov le-a acordat turcilor încă patru zile pentru a semna *sened*-ul revăzut. În cursul acestui răgaz, Stratford și Reșid au pus la cale demiterea lui Mehmet Ali, astfel încât Reșid a putut prelua conducerea Ministerului de Externe. Urmând sfatul ambasadorului britanic, Reșid era în favoarea unei abordări mai ferme față de ruși, înțelegând că acesta era modul cel mai sigur de a ajunge la un acord în privința problemei religioase fără a compromite suveranitatea sultanului. Reșid i-a cerut lui Menșikov încă cinci zile. De la ambasadorul otoman la Londra, Kostaki Musurus, sosiseră informații că Marea Britanie va apăra drepturile suverane ale Imperiului Otoman, iar acest lucru îl încurajase pe noul ministru de Externe turc, care avea nevoie de timp pentru a obține un sprijin din partea celorlalți membri ai cabinetului de la Constantinopol pentru o atitudine fermă împotriva rușilor.

Pe 15 mai, Marele Divan s-a reunit din nou. Miniștrii și liderii musulmani erau animați de un sentiment antirusesc, stârnit în bună măsură de Stratford, care luase legătura personal cu mulți dintre ei pentru a-i îndemna să adopte o atitudine fermă. Divanul a respins solicitările lui Menșikov. Seara, când a primit vestea, Menșikov a răspuns că, în acel moment, Rusia rupe relațiile cu Poarta, dar va mai rămâne câteva zile în capitala turcă. Pentru amânarea plecării a invocat o furtună în Marea Neagră, dar de fapt spera să ajungă în ultima clipă la o înțelegere. În cele din urmă, pe 21 mai, drapelul Rusiei a fost dat jos de pe ambasadă, iar Menșikov s-a îmbarcat pe *Tunătorul* și a pornit spre Odessa¹⁹

*

Eșecul misiunii lui Menșikov l-a convins pe țar că trebuia să recurgă la mijloace militare. Pe 29 mai i-a scris mareșalului Paskevici că, dacă ar fi fost mai agresiv de la bun început, ar fi putut avea șanse să smulgă unele concesii de la turci. Nu voia un război – se temea de intervenția puterilor occidentale –, dar acum era pregătit să recurgă la amenințarea cu războiul pentru a zgudui din temelii Imperiul Otoman, pentru a merge mai departe și a impune ceea ce considera a fi drepturile legitime ale Rusiei de a-i proteja pe ortodocși. I-a dezvăluit lui Paskevici ceea ce gândea (și în ce stare de spirit se afla) :

Consecința [eșecului lui Menșikov] este războiul. Însă, înainte să ajung la asta, am hotărât să îmi trimit trupele în principate [Principatele Române] – pentru a arăta lumii cât de departe pot merge pentru a evita războiul – și să le dau turcilor un ultimatum definitiv să îmi îndeplinească revendicările în decurs de opt zile, iar dacă nu o vor face, le voi declara război. Scopul meu este să ocup principatele fără război, dacă turcii nu ne întâmpină pe malul stâng al Dunării... Dacă turcii se împotrivesc, voi bloca Bosforul și voi captura navele turcești din Marea Neagră; și voi propune Austriei să ocupe Herțegovina și Serbia. Dacă asta nu are efect, voi declara independența principatelor, Serbiei și Herțegovinei – și atunci imperiul turcesc va începe să se prăbușească, căci pretutindeni vor fi răscoale creștine și va suna ceasul din urmă al Imperiului Otoman. Nu intenționez să trec Dunărea, căci imperiul [turcesc] se va năruși și fără asta, dar îmi voi menține flota pregătită, iar Diviziile 13 și 14 vor rămâne pe picior de război la Sevastopol și Odessa. Acțiunile lui Canning... nu reușesc să mă abată: trebuie să merg pe drumul meu și să-mi îndeplinesc datoria potrivit credinței mele așa cum îi este de folos onoarei Rusiei. Nu îți poți închipui cât de mult mă întristează toate astea. Am îmbătrânit, dar aș vrea să îmi petrec sfârșitul vieții în pace!²⁰

Planul țarului era rezultatul unui compromis între tendința lui inițială de a cuceri Constantinopolul printr-un atac-surpriză (înainte ca puterile occidentale să poată reacționa) și concepția mai precaută a lui Paskevici. Acesta se aflase în fruntea campaniei punitive împotriva maghiarilor și a polonezilor și era cel mai de încredere consilier militar al țarului. El era sceptic în privința unei asemenea ofensive și se temea că aceasta ar putea implica Rusia într-un război la nivel european. Principala diferență dintre cei doi era părerea lor cu privire la Austria. Nicolae avea prea mare încredere în relația sa personală cu Franz Joseph. Era convins că austrieicii – pe care îi salvase de maghiari în 1849 – ar fi alături de el în ceea ce privește amenințările sale împotriva turcilor și, la nevoie, la împărțirea Imperiului Otoman. Era atât de agresiv în politica sa externă din convingerea că, având Austria de partea sa, nu putea exista un război european, iar turcii ar fi nevoiți să capituleze. În schimb, Paskevici se îndoia de sprijinul austrieicilor. El înțelesese foarte bine că nu prea era de așteptat ca austrieicii să salute prezența trupelor rusești în principate și în Balcani, unde deja se temeau de rebeliuni ale sârbilor și ale altor slavi împotriva lor; iar dacă aceste revolte s-ar fi materializat, austrieicii s-ar fi putut alătura chiar puterilor occidentale împotriva Rusiei când trupele țarului ar fi trecut Dunărea.

Hotărât să limiteze planurile ofensive ale țarului, Paskevici i-a cântat în strună în privința fanteziilor lui panslaviste. El l-a convins pe Nicolae că ar fi fost suficient ca trupele rusești să ocupe principatele într-un război defensiv pentru ca slavii din Balcani să se răscolească și să-i forțeze pe turci să cedeze în fața revendicărilor țarului. I-a vorbit de ocuparea principatelor pentru mai mulți ani, dacă era necesar, și a susținut că propaganda rusă ar aduce armatei țarului din Balcani până la 50 000 de soldați creștini – suficienți pentru a împiedica intervenția puterilor occidentale și, cel puțin, pentru a-i neutraliza pe austrieici. Într-o notă trimisă țarului la începutul lunii aprilie, Paskevici și-a expus viziunea asupra războiului religios care s-ar desfășura în Balcani odată cu înaintarea trupelor rusești:

Creștinii din Turcia sunt din triburi războinice și, dacă sârbii și bulgarii au rămas pașnici, aceasta se datorează numai faptului că încă nu au simțit dominația turcă în satele lor... Însă spiritul lor războinic va fi stârnit de primele conflicte dintre creștini și musulmani, nu vor suporta atrocitățile turcilor împotriva satelor lor... când armatele noastre vor începe războiul. Nu va exista nici un sat, poate nici o familie în care să nu fie creștini oprimați... dornici să ni se alătore în lupta împotriva turcilor... Vom avea o armă care o să poată dărâma imperiul turcesc²¹.

Spre sfârșitul lunii iunie, țarul a ordonat celor două armate ale sale din Basarabia să treacă Prutul și să ocupe Moldova și Țara Românească. Paskevici încă spera că invadarea principatelor nu va duce la un război european, dar, după cum îi explica pe 24 iunie generalului Gorceakov, comandantul forțelor rusești, se temea că țarul nu s-ar fi dat înapoi de la un asemenea război. Trupele țarului au înaintat spre București, unde și-au stabilit comandamentul. În fiecare oraș au afișat copii ale unei proclamații a țarului în care se spunea că Rusia nu voia să câștige teritorii, ci ocupa principatele doar ca o „garanție” că doleanțele sale religioase vor fi satisfăcute de guvernul otoman. „Suntem gata să oprim înaintarea trupelor dacă Poarta garantează drepturile inviolabile ale Bisericii Ortodoxe. Dar, dacă se opune în continuare, atunci, avându-l pe Dumnezeu de partea noastră, vom merge mai departe și vom lupta pentru adevărata noastră credință.”²²

Trupele de ocupație nu înțelegeau prea multe din disputa asupra Țării Sfinte. „Nu ne gândeam la nimic, nu știam nimic. Îi lăsam pe comandanți să gândească în locul nostru și făceam ceea ce ne spuneau”, își amintea Teofil Klemm, un veteran al campaniei dunărene. În 1853, când a fost recrutat în infanterie, Klemm avea doar 18 ani și era un iobag cu știință de carte trimis să fie instruit ca ofițer la Kremenciuk, în Ucraina. El nu era impresionat de pamfletele panslaviste care circulau în rândul soldaților și ofițerilor Corpului 5 Armată. „Nici unul dintre noi nu era interesat de asemenea idei”, scria el. Dar, ca oricare soldat din armata rusă, Klemm a plecat la luptă cu o cruce la gât și înțelegând că este chemat să lupte pentru Dumnezeu²³.

Armata rusă era formată din țărani – iobagii și țăranii statului constituiau principalele grupuri vizate pentru serviciul militar – și tocmai în asta consta cea mai mare problemă. Era de departe cea mai mare armată din lume, cu peste un milion de infanteriști, un sfert de milion de trupe neregulate (în special cavalerie cazacă) și trei sferturi de milion de rezerviști în așezări militare speciale. Însă chiar și așa nu era suficientă ca să apere granițele enorme ale Rusiei, unde existau atât de multe puncte vulnerabile, precum coasta baltică, Polonia ori Caucazul, iar armata nu putea recruta un număr mai mare de oameni fără să afecteze economia susținută de iobagi și să provoace răscoale țărănești. Deficiența demografică a Rusiei europene – un teritoriu de dimensiunea restului Europei, dar cu mai puțin de o cincime din populația sa – era determinată de concentrarea populației de iobagi în zona agricolă centrală a Rusiei, departe de granițele imperiului, unde, în eventualitatea unui război, ar fi fost nevoie rapid de armată. În absența căilor ferate, dura luni întregi ca iobagii să fie recrutați și trimiși la regimentele lor pe jos ori cu căruța. Chiar înainte de Războiul Crimeii, armata rusă era deja supradimensionată. Practic toți iobagii apti de recrutare fuseseră mobilizați, iar calitatea recruților scăzuse în mod semnificativ, fiindcă moșierii și satele, din disperarea de a-și păstra ultimii agricultori capabili, trimiteau în armată bărbați cu calități inferioare. Un raport din 1848 arăta că, la ultimele înrolări, o treime dintre recruți fuseseră respinși fiindcă nu îndeplineau cerințele privind înălțimea necesară (de numai 160 de centimetri); iar jumătate fuseseră respinși din cauza unor boli cronice sau a altor deficiențe fizice. Singurul mod de a rezolva deficitul de efective din armată ar fi fost să se extindă baza socială a recruților și să se treacă la un sistem de serviciu militar universal de tip european, ceea ce ar fi însemnat sfârșitul iobăgiei, temelia sistemului social de care aristocrația era legată indisolubil²⁴.

În pofida a două decenii de reforme, armata rusă a rămas cu mult în urma armatelor altor state europene. Corpul ofițerilor era slab instruit, iar majoritatea trupeșilor erau analfabeți: cifrele oficiale din anii 1850 relevau că, într-un grup de șase divizii, numărând aproximativ 120 000 de oameni, numai 264 (0,2%) știau să citească sau să scrie. Etosul armatei era marcat de cultura paradelor din secolul al XVIII-lea de la curtea țaristă, în cadrul căreia avansarea, ca să-l cităm pe Karl Marx, se limita la „cei cu spirit cazon, al căror principal merit constă într-o supunere placidă și înclinația spre servilism, precum și o acuratețe a văzului pentru a sesiza o deficiență la nasturii sau butonierele uniformei”. Se punea un accent mai mare pe instrucția și înfățișarea soldaților decât pe capacitatea lor de luptă. Chiar și în timpul bătăliilor se aplicau reguli complicate privind ținuta, lungimea pasului, alinierea și deplasarea trupelor, toate prevăzute în manuale militare, ce erau absolut irelevante pentru condițiile reale de pe câmpul de luptă:

Când o formațiune de luptă înaintează sau se retrage, e necesar să se respecte alinierea generală a batalioanelor în fiecare șir și să se respecte în mod corect distanțele dintre batalioane. În acest caz nu este suficient ca fiecare batalion în parte să își mențină alinierea, ci toate batalioanele trebuie să aibă aceeași cadență, astfel încât sergenții din fruntea batalioanelor, purtători de fanioane, să păstreze alinierea între ei și să mărșăluiască în paralel unii cu alții, de-a lungul unor linii perpendiculare față de formațiunea comună.

Influența marcantă a acestei culturi a paradei se afla în strânsă legătură cu starea înapoiată a armamentului. Importanța acordată menținerii trupelor în coloane compacte urmărea, într-o anumită măsură, să le mențină disciplina și să evite haosul în situația în care se puneau în mișcare formațiuni mari, la fel ca în alte armate din vremea aceea. Însă era impusă și de ineficiența muschetei rusești și, în consecință, de dependența de baionetă (justificată de mituri patriotice despre „vitejia soldatului rus”, care era cel mai eficient cu baioneta). Utilizarea în infanterie a armelor de foc mici era atât de neglijată, încât, potrivit unui ofițer, „foarte puțini știau să își folosească muschetele”. „La noi, succesul în bătălie depindea întru totul de arta de a mărșălui și de întinderea corectă a vârfului piciorului.”²⁵

Aceste metode de luptă depășite aduseseră Rusiei victoria în toate marile războaie de la începutul secolului al XIX-lea – împotriva persanilor și a turcilor și, desigur, în cel mai important război al Rusiei, împotriva lui Napoleon (un triumf care i-a convins pe ruși că armata lor era invincibilă). Astfel, nu prea existaseră presiuni să fie modernizate pentru a face față cerințelor strategice din noua epocă a motorului cu abur și a telegrafului. Înapoierea economică și fragilitatea financiară a Rusiei în comparație cu noile puteri industriale ale Occidentului constituiau o piedică gravă și pentru modernizarea imensei și costisitoare sale armate pe timp de pace. Abia în Războiul Crimeii – când muscheta s-a dovedit a fi inutilă împotriva puștii Minié a britanicilor și francezilor – rușii și-au comandat puști pentru armată.

Din cei 80 000 de soldați ruși care au trecut Prutul, granița dintre Rusia și Moldova, mai puțin de jumătate aveau să supraviețuiască timp de un an. Armata țaristă a avut pierderi umane mult mai mari decât oricare dintre celelalte armate europene. Soldații au fost sacrificați în număr imens pentru victorii relativ minore de către ofițeri superiori aristocrați, cărora le păsa prea puțin de recruții iobagi, interesându-se mai mult de propria avansare dacă le puteau raporta superiorilor o victorie. Majoritatea soldaților ruși nu au pierit în luptă, ci din cauza unor răni sau boli care ar fi putut să nu devină fatale dacă ar fi existat servicii medicale adecvate. Fiecare ofensivă rusească avea aceeași poveste tristă: în 1828-1829, jumătate din armată a murit de holeră și alte boli în Principatele Române; în timpul campaniei poloneze din 1830-1831, 7 000 de soldați ruși au fost uciși în luptă, dar 85 000 au fost doborâți de răni și boli; în timpul campaniei maghiare din 1849, doar 708 soldați ruși au murit în bătălii, însă 57 000 au fost internați în spitale austriece. Chiar și în timp de pace rata medie a îmbolnăvirilor din armata rusă era de 65%²⁶.

Cauza acestei rate mari a îmbolnăvirilor era comportamentul cumplit față de soldatul iobag. Pedepsele corporale făceau parte din sistemul cotidian de disciplină; bătăile constituiau o practică atât de comună, încât se puteau alcătui regimente întregi din bărbați având răni provocate de propriii ofițeri. Corupția vlăguia aprovizionarea fiindcă ofițerii erau foarte prost plătiți – întreaga armată se afla într-o stare cronică de subfinanțare pentru

că guvernul țarist nu avea fonduri –, iar după ce își încasau ei partea din sumele alocate pentru provizii, nu mai rămâneau bani suficienți pentru rațiile soldaților. În lipsa unui sistem eficient de aprovizionare, se sconta că soldații se vor descurca în cea mai mare măsură singuri. Fiecare regiment trebuia să își producă uniforme și bocanci din materiale oferite de stat. Regimentele aveau nu numai propriii croitori și cizmari, ci și propriii frizeri, brutari, fierari, tâmplari, zugravi, cântăreți și orchestranți, toți aducându-și în armată meșteșugurile din satele lor. Fără aceste iscusințe țărănești, o armată rusă, nemai-vorbind de o armată rusă aflată în ofensivă, nu ar fi fost posibilă. Soldatul rus aflat în marș își punea în aplicare toată iscusința și ingeniozitatea țărănească. Avea în raniță bandaje să își panseze singur rănilor. Se pricepea foarte bine să improvizeze locuri de dormit sub cerul liber – folosind frunze, crengi, căpițe de fân, paie, chiar ascunzându-se într-o groapă săpată în pământ –, o dexteritate vitală care a permis armatei să efectueze marșuri lungi fără a avea nevoie să transporte corturi²⁷

Când rușii traversau Prutul, guvernul turc i-a ordonat lui Omer Pașa, comandantul armatei rumeliene, să întărească forturile turcești de-a lungul Dunării și să se pregătească de apărarea acestora. Totodată, Poarta a solicitat întăriri din Egipt și Tunisia, aflate sub stăpânire otomană. La mijlocul lunii august, în jurul Constantinopolului erau cam 20 000 de egipteni și 8 000 de tunisieni gata să pornească spre forturile dunărene. Un oficial de la ambasada britanică i-a descris într-o scrisoare adresată lui Lady Stratford de Redcliffe :

Îi păcat că nu puteți vedea Bosforul dinspre Tarabya, ticsit cu nave de război, iar înălțimile de pe partea cealaltă încununată de corturile verzi ale taberei egiptene. Constantinopolul s-a întors în urmă cu 50 de ani, iar arătările cele mai ciudate se îngrămădesc să vină aici din provinciile îndepărtate ca să taie din moscov[iti]. Turbane, lănci, buzdugane, securi se înghiontesc pe străzile înguste și, pentru a asigura liniștea, sunt trimise îndată la tabăra din Șumla²⁸.

Armata turcă era alcătuită din numeroase naționalități. În rândurile sale se aflau arabi, kurzi, tătari, egipteni, tunisieni, albanezi, greci, armeni și din alte popoare, iar mulți dintre ei erau ostili guvernului turc sau incapabili să înțeleagă comenzile ofițerilor lor turci ori europeni (printre oamenii lui Omer Pașa se numărau mulți polonezi și italieni). Cele mai pitorești forțe erau bașbuzucii, trupe neregulate din nordul Africii, Asia Centrală și Anatolia, care și-au părăsit triburile în cete de câte 20-30, un grup pestriț de călăreți de toate vârstele și cu felurite înfățișări, și s-au îndreptat spre capitala turcă pentru a se alătura jihadului împotriva rușilor păgâni. În memoriile sale despre Războiul Crimeii, ofițerul britanic de marină Adolphus Slade, care a ajutat la instruirea forțelor navale turcești, a descris un marș al bașbuzucilor la Constantinopol înainte de a fi trimiși pe frontul dunărean. Cei mai mulți purtau vechea vestimentație tribală, „cu brăie și turbane, și erau înarmați pitoresc cu pistoale, iatagan și paloș. Unii aveau lănci cu steaguri. Fiecare escadron își avea propriile culori și tobe, chiar dacă nu aceleași, dar asemănătoare celor purtate de strămoșii lor care porniseră în marș să asedieze Viena”. Vorbeau atât de multe limbi diferite, încât și în cadrul unităților mici era nevoie de traducători și de crainici care să le strige ordinele ofițerilor²⁹.

Limba nu era singura problemă a activităților de comandă. Mulți soldați musulmani nu erau dispuși să se supună ordinelor venite din partea ofițerilor creștini, nici chiar din partea lui Omer Pașa, sârbo-croat și ortodox prin naștere (numele său adevărat era Mihail

Lattas), care fusese educat la o școală militară austriacă și apoi, acuzat de corupție, se refugiase în provincia otomană Bosnia și se convertise la islam. Glumeț și vorbăreț, Omer Pașa savura luxul de care beneficia în calitate de comandant al armatei rumeliene. Se îmbrăca într-o uniformă împodobită cu trese din aur și pietre prețioase, avea un harem și angajase o orchestră de muzicanți germani care să îi însoțească trupele (în Crimeea i-a pus să interpreteze „Ah! Che la morte” din recenta operă a lui Verdi *Il Trovatore*). Omer Pașa nu era un comandant deosebit. Se spunea că fusese avansat datorită scrisului său frumos (îi fusese profesor de caligrafie tânărului Abdul-Medjid și fusese numit colonel când elevul său a devenit sultan, în 1839). Astfel, în pofida originii sale creștine, Omer Pașa era un reprezentant tipic al clasei ofițerilor otomani, în cadrul căreia avansarea depindea mai mult de clientelism decât de competențele militare. Reformele din timpul domniei lui Mahmud și Tanzimatul încă nu pusese bazele unei armate profesioniste, iar majoritatea ofițerilor turci erau deficițari din punct de vedere tactic pe câmpul de luptă. Mulți apelau încă la strategia demodată de a-și dispersa trupele pentru a acoperi fiecare părticică de teren, în loc să le desfășoare în grupuri mai mari și mai compacte. Armata otomană era bună în „confruntări mici” de tipul ambuscadelor și hărțuirii și excelentă în asedieri, dar, spre deosebire de ruși, îi lipsisera dintotdeauna disciplina și instruirea necesare pentru comanda unor formațiuni compacte care să utilizeze muschetele cu țeva lisă³⁰

În privința soldelor și a condițiilor în care își desfășurau activitatea, între ofițeri și soldați exista o diferență chiar mai mare decât în armata rusă, mulți ofițeri superiori ducând o viață de pașă, în timp ce trupele lor, pe timp de război, nu erau plătite cu lunile, uneori chiar cu anii. Diplomatul și geograful rus Piotr Cihaciov a semnalat problema în 1849, când lucra la ambasada rusă de la Constantinopol. După calculele sale, cheltuielile anuale pentru un infanterist turc (soldă, rații și îmbrăcăminte) erau de 18 ruble de argint; cheltuielile echivalente pentru un soldat rus erau de 32 de ruble; pentru cel austriac, 53 de ruble; pentru cel prusac, 60 de ruble; pentru cel francez, 85 de ruble; iar pentru infanteristul britanic, 134 de ruble. Soldații europeni erau șocați de condițiile în care trăiau trupele turcești pe frontul dunărean. Potrivit unui ofițer britanic, „prost hrăniți și îmbrăcați în zdrențe, erau cele mai jalnice specimene umane”. Trupele egiptene de întărire erau descrise de un ofițer rus drept „bătrâni și copii de la țară fără nici o instrucție pentru luptă”³¹.

*

Reacțiile britanicilor față de ocuparea principatelor de către Rusia erau împărțite. Cel mai pacifist membru al cabinetului era premierul, lordul Aberdeen. El refuza să considere ocupația un act de război – chiar considera că aceasta fusese parțial justificată pentru a determina Poarta să accepte revendicările legitime ale rușilor în Locurile Sfinte – și căuta mijloace diplomatice prin care să-l ajute pe țar să se retragă în mod onorabil. Fără îndoială, nu era dispus să încurajeze rezistența turcă. Temerea lui cea mai mare era să nu fie atras de turci (pe care, în general, îi privea cu neîncredere) într-un război împotriva Rusiei.

Acești barbari ne urăsc pe toți și cu dragă inimă ar încerca să obțină un avantaj implicându-ne într-un conflict cu celelalte puteri ale creștinătății. Ar putea fi necesar să le oferim sprijinul

nostru moral și să încercăm să le prelungim existența ; dar trebuie să considerăm că orice angajament care ne-ar determina să punem mâna pe arme în sprijinul turcilor ar fi cea mai mare nenorocire.

Situat la extrema cea mai beligerantă a cabinetului, Palmerston era de părere că ocupația constituia un „act ostil” care impunea o acțiune imediată din partea Marii Britanii „pentru protejarea Turciei”. El voia nave de război în Bosfor pentru a exercita presiuni asupra rușilor ca să se retragă din principate. Palmerston era susținut de presa britanică rusofobă și de diplomați antiruși precum Ponsonby și Stratford Canning, care priveau ocuparea principatelor drept o ocazie ca Marea Britanie să îndrepte eșecul înregistrat în rezistența împotriva rușilor pe Dunăre în 1848-1849³².

La Londra exista o comunitate mare de exilați români din timpul ocupării anterioare a principatelor de către ruși care formau un influent grup de presiune în favoarea intervenției britanice. Acest grup se bucura de sprijinul mai multor membri ai cabinetului britanic, printre care Palmerston și Gladstone, și al și mai multor parlamentari care făceau lobby punând întrebări despre Dunăre. Conducătorii românilor aveau legături strânse cu exilații italieni de la Londra și făceau parte din Comitetul Democratic înființat de Mazzini la care aderaseră și exilați greci și polonezi din capitala britanică. Prudenți, românii s-au distanțat de politica revoluționară a acestor naționaliști și erau conștienți că trebuiau să își adapteze argumentele la interesele liberale ale clasei mijlocii britanice. Cu sprijinul mai multor ziare și periodice naționale, aceștia au reușit să facă publicul britanic să înțeleagă că ideea apărării principatelor de agresiunea rusă avea o importanță vitală pentru interesele mai largi ale libertății și liberului-schimb pe continent. Într-o serie de articole publicate aproape zilnic în *Morning Advertiser*, Urquhart s-a alăturat apelurilor lor la o intervenție în principate, chiar dacă era mai preocupat de apărarea suveranității turce și a intereselor britanice pentru comerțul liber decât de cauza națională română. Pe măsură ce invazia rusă în principate înainta, propagandiștii români deveneau mai îndrăzneți și se adresau direct publicului în cadrul unor prelegeri. În toate discursurile lor, principala temă era cruciada europeană de eliberare împotriva tiraniei ruse – o chemare la mobilizare ce uneori era foarte fantezistă în viziunea sa despre o răscoală creștină pentru libertate în Imperiul Otoman. Constantin Rosetti, de exemplu, adresându-se unei mulțimi din Plymouth, a spus că „o armată de 100 000 de români se afla pe Dunăre gata să se alăture soldaților democrației”³³.

Cum caracterul ocupației ruse în principate rămânea neclar, guvernul britanic ezita să decidă unde să-și trimită flota militară regală. Palmerston și Russell doreau prezența navelor britanice de război în Bosfor pentru a preveni atacarea Constantinopolului de către flota rusă ; însă Aberdeen prefera neintervenția flotei pentru a nu periclita o pace negociată. În cele din urmă s-a ajuns la un compromis și flota a fost menținută pe picior de război în golful Besika, situat chiar la ieșirea din Dardanele, suficient de aproape, după cum se credea, pentru a împiedica un atac rus împotriva capitalei turce, dar nu atât de aproape încât să provoace un conflict între Marea Britanie și Rusia. Apoi, în iulie, ocuparea principatelor de către ruși a început să capete un aspect mai grav. Capitalele europene au primit informații că rușii le ordonaseră gospodarilor din Moldova și Țara Românească să rupă relațiile cu Poarta și, în schimb, să-i plătească tribut țarului. Vestile au fost de natură să alarmeze, fiindcă sugerau că adevărata intenție a Rusiei era să ia

definitiv principatele în stăpânire, în pofida asigurărilor date de proclamația țarului cum că nu aceasta ar fi intenția lui³⁴.

Reacția puterilor europene a venit imediat. Austriecii au mobilizat 25 000 de soldați la frontierele lor sudice, mai ales pentru a-i avertiza pe sârbi și pe alți slavi habsburgici să nu se ridice în sprijinul invaziei rusești. Francezii și-au pus flota pe picior de război, urmați de britanici. Stratford Canning, care auzise primul de ordinul dat hoșodarilor și care era dornic să îndrepte eșecul înregistrat de britanici în încercarea de a se opune ultimei invazii rusești din 1848-1849, a chemat la o acțiune militară decisivă pentru apărarea principatelor. El a avertizat Ministerul de Externe că „întreaga Turcie europeană, de la frontiera cu Austria până la cea cu Grecia”, era gata să cadă în mâna rușilor; că, în cazul în care rușii ar traversa Dunărea, pretutindeni în Balcani ar avea loc insurgențe ale creștinilor; că sultanul și supușii săi musulmani erau pregătiți de un război împotriva Rusiei, cu condiția să se poată baza pe susținerea Marii Britanii și a Franței; și că, deși ar fi o nenorocire pentru Marea Britanie să fie târâtă într-un război cu consecințe atât de imprevizibile, era mai bine ca pericolul din partea Rusiei să fie abordat atunci, și nu ulterior, când ar putea fi prea târziu³⁵.

Caracterul amenințător al ocupației ruse a provocat în rândul puterilor europene o serie de îngrijorări cu privire la securitate, nici una dintre acestea neputând rămâne indiferentă la dezmembrarea Imperiului Otoman de către Rusia. Marea Britanie, Franța, Austria și Prusia (care, practic, urma îndrumarea Austriei) erau acum de acord să acționeze împreună într-o inițiativă de pace. Conducerea diplomatică a fost preluată de Austria, garantul-cheie al Acordului de la Viena, al cărui principal beneficiar era. Pentru activitățile de comerț exterior, austriecii depindeau extrem de mult de Dunăre și nu puteau tolera anexarea principatelor la Rusia, dar nici nu își puteau permite un război european împotriva Rusiei, în cadrul căruia era de așteptat ca ei să ducă greul. Ceea ce au propus austriecii era probabil imposibil: o soluție diplomatică vizând să-i permită țarului să renunțe la cererile sale și să se retragă din principate fără să-și piardă din prestanță.

Procesul de pace a implicat un schimb de note diplomatice minuțioase între capitalele europene, cu variații nesfârșite pe tema cuvintelor folosite pentru a se ajunge la o formulă care să satisfacă interesele Rusiei și să sublinieze independența Turciei. Apogeul acestei activități a constituit-o Nota de la Viena, redactată pe 28 iulie, în numele guvernului turc, de către miniștrii de Externe ai celor patru puteri. Asemenea tuturor documentelor diplomatice menite să pună capăt unor ostilități, formularea Notei era în mod intenționat vagă: Poarta era de acord să susțină drepturile Rusiei, potrivit tratatului, de a-i pe proteja supușii ortodocși ai sultanului. Țarul a considerat Nota o victorie diplomatică și a acceptat să o semneze imediat, „fără modificări”, pe 5 august. Problemele au apărut atunci când turcii (care nici măcar nu fuseseră consultați la redactarea Notei) au solicitat clarificarea unor detalii. Ei erau îngrijorați că Nota nu preciza limitele în care Rusia își putea exercita dreptul de a interveni în afacerile otomane – îngrijorare ce avea să se dovedească a fi justificată nu peste mult timp, când un document diplomatic confidențial a parvenit pe cale neoficială unui ziar din Berlin. Din document reieșea că, din felul cum interpretaseră Nota, rușii considerau că li se acordă posibilitatea de a interveni în sprijinul ortodocșilor oriunde în Imperiul Otoman, nu numai în zonele unde avusese loc un anumit conflict, ca în Țara Sfântă. Sultanul a propus câteva modificări minore ale unor cuvinte –

doar forma unor cuvinte, ce erau însă importante pentru un guvern căruia i se cerea să semneze Nota ca o concesie făcută Rusiei, în caz contrar pierzând două dintre cele mai bogate provincii ale sale. Sultanul mai voia ca, înainte de a se restabili relațiile diplomatice, rușii să se retragă din principate și cele patru mari puteri să garanteze că Rusia nu le va mai invada din nou. Era justificat ca o putere suverană să insiste asupra unor asemenea revendicări, dar țarul a refuzat să accepte modificările cerute de turci, motivând că fusese de acord să semneze Nota în formă neschimbată, deși a contat și suspiciunea sa că Stratford Canning îi încurajase pe turci să se cramponeze de aceste aspecte. La începutul lunii septembrie, cele patru mari puteri au renunțat în cele din urmă la Nota de la Viena și, cum Turcia se afla în pragul unei declarații de război împotriva Rusiei, negocierile au trebuit reluate³⁶.

De fapt, contrar bănuielilor țarului, Stratford Canning jucase un rol neînsemnat în decizia turcilor de a respinge Nota. Ambasadorul britanic era bine-cunoscut pentru înverșunarea cu care apăra suveranitatea turcă și pentru ura sa față de Rusia, astfel încât nu surprindea faptul că era considerat răspunzător pentru refuzul neașteptat al turcilor de a adera la soluția diplomatică ce le fusese impusă de puterile occidentale pentru a-l liniști pe țar. Ideea că Stratford îi împinsese pe turci în direcția unui război împotriva Rusiei a fost preluată ulterior de Ministerul britanic de Externe, care era de părere că ambasadorul i-ar fi convins pe turci să accepte Nota dacă ar fi prezentat-o în mod adecvat, dar preferase să nu facă acest lucru deoarece „nici chiar el nu este mai bun decât un turc, a trăit acolo atât de mult timp și este animat de o asemenea ură personală împotriva împăratului [rus], încât este impregnat de spiritul turcesc ; asta și temperamentul lui l-au determinat să se opună dorințelor și indicațiilor guvernului său”³⁷. Pe 1 octombrie, privind retrospectiv eșecul procesului de pace, ministrul de Externe, lordul George Clarendon, conchidea că ar fi fost mult mai bine ca în capitala turcă să existe un ambasador mai moderat decât Stratford. Înșelătoriile folosite de ruși „au scos la iveală toate antipatiile sale față de ruși și l-au determinat să considere de la bun început că războiul era cel mai bun lucru pentru Turcia. De fapt, nici un acord nu l-ar fi satisfăcut dacă acesta nu umilea Rusia”³⁸. Dar era nedrept ca Stratford să fie considerat vinovat pentru eșecul guvernului. În realitate, Stratford a făcut tot ce i-a stat în putință pentru a determina Poarta să accepte Nota, însă, pe parcursul verii, influența exercitată de el asupra turcilor scădea constant, Constantinopolul fiind frământat de demonstrații care chemau la un „război sfânt” împotriva Rusiei.

Invadarea principatelor a provocat în capitala otomană un amestec puternic de sentimente musulmane și naționalism turc. Poarta incitase populația musulmană împotriva invaziei, iar acum nu mai putea ține sub control sentimentele religioase declanșate. Limbajul ulemalelor metropolitane era tot mai belicos, stârnindu-le credincioșilor teama că invadatorii le vor distruge moscheile și vor construi în locul lor biserici. Totodată, Poarta nu informa publicul în privința inițiativei de la Viena, susținând că orice pace va rezulta doar din „teama și venerația resimțite de țar față de sultan” – o idee care încuraja sentimentele naționaliste ale superiorității musulmane. Circulau zvonuri că sultanul plătea nave britanice și franceze care să lupte pentru Turcia ; că Europa fusese aleasă de Allah pentru a-i apăra pe musulmani ; că țarul își trimisese soția la Constantinopol să se milogească pentru încheierea unei păci și se oferise să despăgubească Turcia pentru invadarea principatelor renunțând la Crimeea. Multe dintre aceste zvonuri erau lansate sau promovate de recent demisul mare-vizir Mehmet Ali pentru a-l submina pe Reșid. Până la

sfârșitul lunii august, Mehmet Ali a ajuns în fruntea unei „partide în favoarea războiului”, care devenise influentă în cadrul Marelui Divan. Având de partea sa lideri musulmani, se bucura de sprijinul unui grup mare de oficialități turce, care erau naționaliste și religioase și se opuneau intervenției occidentale în afacerile otomane, dar care socoteau că ar fi extrem de avantajos și ar anula chiar efectul a sute de ani de înfrângeri militare în fața Rusiei dacă i-ar putea implica pe britanici și pe francezi de partea lor într-un război împotriva Rusiei. Pentru a obține sprijinul flotelor occidentale, erau dispuși să le promită unor europeni implicați, precum Stratford, o bună administrare, dar respingeau reformele Tanzimatului deoarece considerau că acordarea mai multor drepturi civile creștinilor era o posibilă amenințare pentru stăpânirea musulmană³⁹

În capitala turcă, atmosfera belicoasă a atins cote febrile în a doua săptămână a lunii septembrie, când au avut loc o serie de demonstrații în favoarea războiului și o petiție în masă cu 60 000 de semnături cerând guvernului să declanșeze un „război sfânt” împotriva Rusiei. Centrele de organizare a protestelor erau școlile teologice (*medrese*) și moscheile, a căror influență își punea clar amprenta asupra limbajului religios al afișelor ce apăreau pretutindeni în capitală :

O, mărite padișah ! Toți supușii tăi sunt gata să-și jertfească viața, averea și copiii de dragul majestății tale. Și tu ți-ai asumat acum datoria de a ridica sabia lui Muhammad, ce ți-a fost prinsă la cingătoare, asemenea bunicilor și străbunicilor tăi, în moscheea Ayyub al-Ansari. Șovăielile miniștrilor tăi vin din înclinația lor spre patima îngâmfării, iar această stare poate să ne aducă tuturor (Doamne ferește) un mare pericol. De aceea, soldații tăi biruitori și servitorii tăi prosternați în rugăciune vor război pentru a-și apăra drepturile fără de tăgadă, o, padișahul meu !

În medresele din capitala turcă studiau teologia 45 000 de elevi. Ei constituiau un grup nemulțumit – reformele Tanzimatului le limitaseră statutul și perspectivele profesionale, promovând absolvenți ai noilor școli seculare –, iar aceste insatisfacții sociale au dat o notă acută protestelor lor. Guvernul turc era îngrozit că ar putea izbucni o revoluție islamică în cazul în care nu ar declara război Rusiei⁴⁰.

Pe 10 septembrie, 35 de lideri religioși au înaintat o petiție Marelui Divan, iar acesta a pus-o în discuție a doua zi. Potrivit ziarului londonez *The Times* :

Petiția consta în principal din numeroase citate din Coran ce prescriau războiul împotriva dușmanilor Islamului și conținea amenințări fățișe cu declanșarea unor tulburări dacă documentul nu era luat în seamă și nu se acționa în conformitate. Tonul petiției este excesiv de îndrăzneț, aproape insolent. Unii dintre principalii miniștri au încercat să discute cu cei care prezentaseră petiția, dar au primit răspunsuri scurte și la obiect. „Iată cuvintele Coranului : dacă sunteți musulmani, aveți îndatorirea să le urmați. Acum îi ascultați pe ambasadorii străini și păgâni care sunt dușmanii Credenței ; noi suntem copiii Profetului ; avem o armată și acea armată cheamă, împreună cu noi, la război pentru a răzbuna jignirile pe care ni le-au tot adus ghiaurii.” Se spune că la fiecare încercare de a discuta cu acești fanatici, miniștrii primeau drept răspuns : „Acestea sunt cuvintele Coranului”. Miniștrii sunt, fără îndoială, în stare de alarmă, considerând că circumstanțele actuale (foarte neobișnuite în Turcia) nu sunt decât începutul unei revoluții, și se tem că vor fi forțați să declanșeze un război în acest moment inoportun.

Pe 12 septembrie, liderii religioși au obținut o audiență la sultan și i-au dat un ultimatum : fie declară război, fie abdică. Abdul-Medjid le-a cerut ajutor lui Stratford și ambasadorului

francez, Edmond de Lacour, și amândoi au fost de acord să își aducă flotele în cazul în care acestea ar fi fost necesare pentru înăbușirea unei revoluții în capitala turcă⁴¹.

În acea după-amiază, sultanul și-a convocat miniștrii. Au convenit să declare război Rusiei, dar nu înainte ca Poarta să aibă suficient timp pentru a obține sprijinul flotelor occidentale și pentru a opri protestele religioase de la Constantinopol. Acțiunea politică a fost acceptată în mod oficial la o sesiune extinsă a Marelui Divan, organizată pe 26-27 septembrie, cu participarea miniștrilor sultanului, a unor clerici musulmani de rang înalt și a unor reprezentanți ai armatei. Liderii religioși au fost cei care au insistat asupra necesității de a intra în luptă, în pofida ezitării comandanților militari, care se îndoiau de capacitatea forțelor turcești de a câștiga un război împotriva Rusiei. Omer Pașa considera că pe Dunăre, unde ar fi fost nevoie de mai multe luni pentru pregătirea forturilor și a podurilor pentru un război împotriva Rusiei, erau necesari peste 40 000 de soldați. Mehmet Ali, care fusese numit recent comandant suprem al armatei, nu se pronunța asupra posibilității de a câștiga un război împotriva Rusiei, deși se alăturase „partidei în favoarea războiului”. Nici Mahmud Pașa, marele amiral al marinei, nu se exprima în această privință. El a spus că turcii ar putea face față flotei rusești, dar nu și-a asumat responsabilitatea pentru aceste cuvinte, ca să nu dea socoteală ulterior, în cazul unei înfrângeri. În cele din urmă, Reșid s-a apropiat de punctul de vedere al liderilor musulmani, simțind probabil că respingerea ideii de război în această etapă tardivă ar aprinde flacăra unei revoluții religioase și ar distruge reformele Tanzimatului, de care depindea sprijinul puterilor occidentale în orice război împotriva Rusiei. „Mai bine să murim în luptă decât să nu luptăm deloc”, a afirmat Reșid. „Cu voia lui Dumnezeu, vom învinge.”⁴²

Un război fals

Declarația de război a turcilor a apărut în ziarul oficial *Takvim-i Vekayi* pe 4 octombrie. La scurt timp a urmat o „Proclamație a Sublimei Porți” în care se afirma că guvernul fusese nevoit să declare război din cauza refuzului Rusiei de a se retrage din principate, dar se adăuga totodată că, drept semn al intențiilor sale pașnice, înainte de declanșarea ostilităților, comandantul armatei rumeliene, Omer Pașa, le mai acorda trupelor rusești 15 zile ca să se retragă¹.

Chiar și în această etapă exista încă speranța unui acord diplomatic. Declarația turcilor era o modalitate de a se câștiga timp pentru a calma efervescența belicoasă a mulțimilor religioase de la Constantinopol și a exercita presiuni asupra guvernelor occidentale ca să intervină. Nefiind pregătiți pentru un război adevărat împotriva Rusiei, otomanii au declanșat un război fals pentru a înlătura amenințarea unei revoluții islamice în capitala turcă și pentru a forța Occidentul să își trimită flotele ca să-i determine pe ruși să cedeze.

Pe 19 octombrie, ultimatumul turcesc a expirat. Contrar sfaturilor primite de la britanici și de la francezi, care au încercat să îi oprească, turcii au pornit la atac în principate, considerând că, prin propaganda sa, presa occidentală va convinge publicul să sprijine cauza otomanilor împotriva Rusiei. Guvernul turc era foarte conștient de puterea presei, în special a celei britanice, crezând probabil că reflectă poziția guvernului, și încerca din răspuțeri să o câștige de partea sa. În toamna anului 1853, Poarta a alocat fonduri considerabile ambasadei sale de la Londra, astfel încât să poată „să susțină financiar și să organizeze în secret o serie de demonstrații publice și articole de presă” care să solicite guvernului britanic să intervină împotriva Rusiei².

În urma ordinului primit din partea Porții de a începe ostilitățile, pe 23 octombrie, forțele lui Omer Pașa au trecut Dunărea la Calafat și, în prima confruntare a războiului, au cucerit orașul controlat de cazaci. Sătenii din regiunea Calafatului – un bastion anti-rusesc al revoluției valahe de la 1848 – s-au înarmat cu puști de vânătoare și s-au alăturat luptei împotriva trupelor căzăcești. Turcii au traversat Dunărea și pe la Oltenița, unde s-au angajat în lupte mai grele, dar nedecisive împotriva rușilor, ambele tabere asumându-și victoria³.

Aceste confruntări inițiale l-au determinat pe țar (după cum preciza într-o scrisoare trimisă lui Paskevici pe 29 mai) să decidă lansarea unei ample ofensive împotriva turcilor. Însă comandantul său suprem se opunea acum ideii chiar mai mult decât în primăvară. Paskevici considera că turcii erau prea puternici, iar flotele occidentale prea aproape pentru ca rușii să atace capitala turcă. Pe 24 septembrie îi trimisese țarului o notă prin

care îl îndemna să adopte o poziție mai defensivă în nordul Dunării, organizând totodată miliții creștine care să se răscoale împotriva turcilor la sud de fluviu. El urmărea să exercite presiuni asupra turcilor pentru ca aceștia să le acorde concesiile rușilor fără a fi nevoie de un război. „Disponem de cea mai letală armă pe care o putem folosi împotriva Imperiului Otoman”, scria Paskevici. „Succesul acesteia nu poate fi împiedicat nici măcar de puterile occidentale. Arma noastră cea mai înfricoșătoare este influența pe care o avem în rândul triburilor noastre creștine din Turcia.”

Paskevici era îngrijorat în special de faptul că austriecii se vor opune unei ofensive rusești în Balcani, unde erau vulnerabili în fața unor insurgențe slave în teritoriile aflate în vecinătatea lor. El nu voia să angajeze trupele rusești într-un război cu turcii, dacă acestea ar fi putut fi necesare împotriva unui atac din partea austriecilor, cel mai probabil în Polonia, a cărei pierdere putea duce la prăbușirea Imperiului Rus în Europa. Paskevici nu avea curaj să îl înfrunte pe țar. Ca atare, a tergiversat lucrurile, nesocotind ordinea de a înainta cât mai repede spre sud și axându-se în schimb pe consolidarea pozițiilor rusești situate de-a lungul Dunării. El avea în vedere două scopuri : să folosească fluviul drept cale de aprovizionare dinspre Marea Neagră spre Balcani și să-i organizeze pe creștini în miliții, urmărind pregătirea unei viitoare ofensive împotriva turcilor, poate în primăvara anului 1854. „Idea este nouă și frumoasă”, scria Paskevici. „Ne va aduce într-o relație strânsă cu cele mai beligerante seminții din Turcia : sârbii, herțegovanii, muntenegrenii și bulgarii, care, dacă nu sunt cu noi, sunt cel puțin împotriva turcilor și care, cu oarece ajutor din partea noastră, chiar ar putea distruge imperiul turc... fără să se verse sânge rusc.”⁴ Conștient de faptul că se îndrepta împotriva principiilor legitimize ale țarului de a stârni revolte în ținuturi străine, Paskevici și-a apărât ideea pe considerente religioase – protejarea ortodocșilor de persecuția din partea musulmanilor – și s-a referit la precedente din războaiele anterioare cu Turcia (în 1773-1774, 1788-1791 și 1806-1812), când armata rusă recrutase trupe creștine în teritoriile otomane⁵.

Țarului nu i-a trebuit mult ca să fie convins. Într-o notă relevantă scrisă la începutul lui noiembrie 1853, Nicolae și-a schițat strategia pentru războiul împotriva Turciei. Difuzată în rândul miniștrilor și comandanților săi superiori, nota era în mod clar influențată de Paskevici, generalul în care avea cea mai mare încredere. Țarul conta pe ideea că sârbii se vor răscula împotriva turcilor, urmași ceva mai târziu de bulgari. Apoi armata rusă avea să își consolideze o poziție defensivă pe Dunăre și, ulterior, să avanseze spre sud pentru a-i elibera pe creștini când se vor fi răsculat împotriva turcilor. Strategia depindea de ocuparea îndelungată a principatelor, pentru ca rușii să aibă timp să îi organizeze pe creștini în miliții. Țarul privea în perspectivă pe termen de cel puțin un an :

Începutul lui 1855 ne va arăta câte speranțe ne putem pune în creștinii din Turcia și dacă Anglia și Franța ne vor rămâne adversare. Nu avem altă cale de a merge înainte decât printr-o revoltă populară (*narodnoe vosstanie*) pentru independență, cât mai amplă și la nivel general ; fără această colaborare populară nici nu ne putem gândi la ofensivă ; lupta trebuie să fie între creștini și turci – cu noi, ca să spun așa, ca rezerve⁶.

Nesselrode, circumspectul ministru de Externe al țarului, a încercat să tempereze această strategie revoluționară, iar precauțiile sale erau împărtășite de majoritatea diplomaților ruși. Într-o notă trimisă țarului pe 8 noiembrie, el susținea că slavii din Balcani

nu se vor revolta în număr mare* ; că incitarea la revolte va trezi suspiciunile Europei privind ambițiile Rusiei în Balcani ; și că oricum era un joc periculos, fiindcă și Turcia putea stârni revolte ale musulmanilor țarului din Caucaz și Crimeea⁷.

Dar Nicolae nu s-a lăsat abătut de la planul unui război religios. Se considera un apărător al credinței ortodoxe și refuza să fie descurajat în misiunea sa de un ministru de Externe a cărui origine protestantă, în opinia țarului, îi diminua prestanța în probleme religioase. Nicolae considera că are menirea divină de a-i elibera pe slavi de dominația musulmană. În toate proclamațiile sale către slavii din Balcani a afirmat în mod clar că Rusia poartă un război religios pentru eliberarea lor de turci. La ordinele lui, comandanții armatei sale au donat clopote bisericilor din orașele și satele pe care le-au ocupat, ca mod de a atrage susținerea maselor. Moscheile au fost transformate în biserici de către trupele rusești⁸.

Fervoarea religioasă a țarului s-a îmbinat cu unele considerente militare mai ample – primordiale în concepțiile mai tactice ale lui Paskevici –, că în Balcani creștinii ar putea asigura o armată ieftină și numeroase resurse în lupta pentru cauza rusă. Până în 1853, Nicolae s-a apropiat semnificativ mai mult de slavofili și de panslaviști, care aveau unii protectori la curte, precum și susținerea lui Barbette Nelidov, de multă vreme metresă a țarului. Potrivit Annei Tiutceva, fiica poetului Fiodor Tiutcev și doamnă de companie la curte, ideile panslaviștilor erau acum exprimate fățiș de marele duce Alexandru, moștenitorul tronului, și soția sa, marea ducesă Maria Alexandrovna. Adesea, ea îi auzise cum, în cursul unor conversații, afirmaseră că aliații firești ai Rusiei erau slavii din Balcani, care ar trebui sprijiniți în lupta lor pentru independență de către trupele rusești odată ce acestea au trecut Dunărea. Contesa Bludova, o altă panslavistă de la curte, îl îndemna pe țar să declare război Austriei, ca și Turciei, pentru eliberarea slavilor. Ea i-a dat țarului multe dintre scrisorile lui Pogodin, în care liderul panslavist îl chema pe Nicolae să îi unească pe slavi sub conducerea rușilor și să întemeieze un imperiu slav creștin cu centrul la Constantinopol⁹.

Consemnările țarului pe marginea notei lui Pogodin relevă în bună măsură gândurile acestuia din decembrie 1853, când ajunsese foarte aproape de a îmbrățișa cauza panslavistă. Nicolae îi ceruse lui Pogodin să își exprime părerea despre politica Rusiei față de slavi în cursul războiului împotriva Turciei. Răspunsul lui a constat într-un studiu detaliat asupra relațiilor Rusiei cu puterile europene plin de plângeri împotriva Occidentului. Documentul a atins în mod clar coarda sensibilă a lui Nicolae, care împărtășea sentimentul lui Pogodin că rolul Rusiei ca protector al ortodoxiei nu fusese recunoscut ori înțeles și că Rusia era tratată în mod nedrept de către Occident. Nicolae a fost de acord în special cu paragraful următor, în care Pogodin blama standardele duble ale puterilor occidentale, ce le permitea să cucerească ținuturi străine, dar interzicea Rusiei să facă același lucru :

* Nesselrode era susținut de baronul Meyendorff, ambasadorul rus la Viena, care pe 29 noiembrie îl informa pe țar că „micile popoare creștine” nu vor lupta de partea Rusiei. În trecut nu primiseră niciodată vreun ajutor din partea Rusiei și fuseseră lăsate „într-o stare de precaritate militară”, incapabile să le reziste turcilor (*Peter von Meyendorff: Ein russischer Diplomat an den Höfen von Berlin und Wien. Politischer und privater Briefwechsel 1826-1863*, ed. O. Hoetzsch, 3 vol., Berlin și Leipzig, 1923, vol. 3, pp. 100-104).

Franța ia Algeria de la Turcia și aproape în fiecare an Anglia își anexează un alt principat indian : nici una dintre aceste acțiuni nu perturbă echilibrul puterii ; însă, când Rusia ocupă Moldova și Țara Românească, chiar dacă numai temporar, asta perturbă echilibrul puterii. Franța ocupă Roma și rămâne acolo mulți ani în timp de pace* : asta nu e nimic ; dar, dacă Rusia se gândește să ocupe Constantinopolul, deodată pacea Europei e amenințată. Englezii le declară război chinezilor** , care, se pare, i-au jignit : nimeni nu are dreptul să intervină ; dar Rusia e obligată să ceară permisiunea Europei dacă se ceartă cu vecinul său. Anglia amenință Grecia pentru a susține revendicările neîntemeiate ale unui nenorocit de evreu și îi incendiază flota*** : e o acțiune legală ; dar, dacă Rusia cere un tratat pentru protejarea a milioane de creștini, se socotește că asta înseamnă că își întărește poziția în Est în detrimentul echilibrului de putere. Nu putem aștepta nimic din partea Occidentului, decât o ură oarbă și răutate, neînțelegere și o lipsă a dorinței de a înțelege. (*comentariul marginal al lui Nicolae I* : „În asta constă totul”)

Stărnind nemulțumirile țarului față de Occident, Pogodin l-a încurajat să acționeze de unul singur, potrivit conștiinței sale în fața lui Dumnezeu, pentru a-i apăra pe ortodocși și a promova interesele Rusiei în Balcani. Nicolae și-a exprimat aprobarea :

Cine sunt aliații noștri în Europa ? (*comentariul lui Nicolae* : „Nimeni și nu avem nevoie de ei dacă ne încredem în Dumnezeu necondiționat și de bunăvoie”) Singurii noștri aliați în Europa sunt slavii, frații noștri de sânge, de limbă, de istorie și credință, iar ei sunt zece milioane în Turcia și milioane în Austria... Slavii turci ne pot pune la dispoziție peste 200 000 de oameni – și ce oameni ! Asta fără a-i pune la socoteală pe croați, dalmați și sloveni etc. (*comentariul lui Nicolae* : „O exagerare : redu la o zecime și atunci o să fie adevărat”) [...]

Declarându-ne război, turcii au distrus toate vechile tratate care stabileau relațiile dintre noi, astfel că acum putem cere eliberarea slavilor și o putem face printr-un război, căci ei înșiși au ales războiul. (*comentariul lui Nicolae* : „Asta așa e”)

Dacă nu îi eliberăm pe slavi și nu îi punem sub protecția noastră, atunci dușmanii noștri, englezii și francezii... o vor face. Alături de aliații lor occidentali, sunt activi pretutindeni printre slavi, în Serbia, Bulgaria și Bosnia, iar dacă vor reuși, atunci unde vom mai fi noi ? (*comentariul lui Nicolae* : „Absolut adevărat”)

Da ! Dacă nu vom reuși să profităm de această ocazie favorabilă, dacă îi vom sacrifica pe slavi și le vom înșela speranțele ori dacă vom lăsa ca soarta să le fie decisă de alte puteri, atunci vom fi ajuns să avem împotriva noastră nu o Polonie ne bună, ci alte zece ca ea (pe care dușmanii noștri le dorim și le pun la cale)... (*comentariul lui Nicolae* : „Asta așa e”)

Avându-i inamici pe slavi, Rusia ar deveni o „putere de rang secundar”, susținea Pogodin, ale cărui fraze finale au fost subliniate de Nicolae cu trei linii :

A sosit marele moment din istoria Rusiei – poate chiar mai mare decât zilele de la Poltava**** și Borodino. Dacă Rusia nu va înainta, va intra în declin – aceasta e legea istoriei. Însă chiar

* Aluzie la expediția generalului Oudinot din 1849-1850, care a atacat Republica Romană antipapală și l-a adus înapoi la Roma pe Pius al IX-lea. Trupele franceze au rămas la Roma pentru a-l apăra pe papă până în 1870.

** În Războaiele Opiului din 1839-1842.

*** Aluzie la afacerea Don Pacifico.

**** În bătălia de la Poltava (1709), Petru cel Mare a înfrânt Suedia și a instituit Rusia ca putere baltică.

poate Rusia să intre în declin? Ar îngădui Dumnezeu așa ceva? Nu! El îndrumă marele suflet rusesc, putem vedea acest lucru în paginile mărețe din Istoria Patriei noastre, pe care i le-am închinat. Firește că El nu va îngădui să se spună: Petru a întemeiat imperiul rus din est, Ecaterina I-a consolidat, Alexandru I-a extins, iar Nicolae I-a trădat în fața romano-catolicilor. Nu, așa ceva nu poate să se întâmple și nu se va întâmpla. Cu Dumnezeu de partea noastră, nu putem da înapoi¹⁰.

Pentru a-l determina să îi îmbrățișeze ideologia panslavistă, Pogodin a apelat în mod abil la credința țarului în misiunea sa divină de a-i apăra pe ortodocși, precum și la îndepărtarea sa tot mai accentuată de Occident. În nota pe care le-o trimisese miniștrilor săi în noiembrie, Nicolae declarase că Rusia nu avea altă opțiune decât să se implice în problema slavilor, fiindcă puterile occidentale, în special Marea Britanie, pactizaseră cu turcii împotriva „cauzei sfinte” a Rusiei.

Îi chemăm pe toți creștinii să ni se alătore în lupta pentru eliberarea lor după secole de oprimare otomană. Ne afirmăm sprijinul pentru independența moldo-vlahilor, a sârbilor, bulgarilor, bosniacilor și grecilor... Nu văd o altă cale de a pune capăt ostilității britanicilor, fiindcă este improbabil ca, după o asemenea declarație, să nu se alieze și pe mai departe cu turcii și să lupte împreună cu ei împotriva creștinilor.¹¹

Nicolae avea în continuare îndoieli în privința cauzei panslaviste: nu împărtășea iluziile lui Pogodin cu privire la efectivul trupelor slave care ar putea fi mobilizate în Balcani; iar ideologic rămânea potrivit ideii de a provoca insurgențe revoluționare, preferând în schimb să-și declare sprijinul pentru eliberarea slavilor pe principii religioase. Însă, cu cât Occidentul își exprima mai mult opoziția față de ocuparea principatelor de către Rusia, cu atât el înclina mai mult să mizeze totul pe o alianță măreață a ortodocșilor, chiar amenințând să sprijine revolte ale slavilor împotriva austriecilor, dacă aceștia s-ar fi alăturat Occidentului împotriva Rusiei. Din cauza convingerilor sale religioase, țarul devenea imprudent și pripit, riscând pe o miză slavă tot ceea ce obținuse Rusia în Orientul Apropiat pe parcursul mai multor decenii de diplomatie și lupte¹².

Sperând într-o insurgență sârbă, țarul prefera deplasarea armatei către sud-vestul Bucureștiului, în direcția Rusciuc, astfel încât trupele sale să fie suficient de aproape pentru a-i ajuta pe sârbii răsculați, în loc să se concentreze, așa cum ar fi dorit Paskevici, asupra fortăreței turcești de la Silistra, situată mai spre est pe Dunăre. După cum explica într-o scrisoare adresată lui Paskevici, Nicolae voia să își subordoneze strategia militară cauzei mai ample a eliberării slavilor, ce ar fi fost inițiată de o insurgență sârbă:

Firește, Silistra este un punct important... dar mie mi se pare că, dacă vrem să ne promovăm cauza în rândul creștinilor și să ne menținem în rezervă, ar avea mai mult sens să luăm Rusciucul, de unde putem lovi centrul Țării Românești, rămânând în același timp printre bulgari și aproape de sârbi, pe care, cu siguranță, trebuie să ne bazăm. O înaintare dincolo de Rusciuc va depinde de o răscoală generală a creștinilor, ce ar trebui să izbucnească la scurt timp după ce am ocupat Rusciucul; vreau să spun că o capturare a Silistrei nu ar avea un asemenea efect [asupra sârbilor], căci este departe de ei¹³.

Dar Paskevici se dovedea a fi mai precaut. El era îngrijorat că o revoltă a sârbilor i-ar determina pe austrieci să intervină pentru a împiedica extinderea acesteia în teritoriile

habsburgice. În decembrie, l-a sfătuit pe țar să mențină rezerve în Polonia pentru eventualitatea unui atac austriac și să înainteze către sud-estul Bucureștiului, în direcția Silistra, unde rușii se puteau baza pe sprijinul bulgarilor, fără a se teme de Austria. Paskevici se gândea că Silistra ar putea fi cucerită în trei săptămâni, țarul putând astfel să lanseze în primăvară un atac împotriva Adrianopolului și să îngenuncheze Turcia înainte ca puterile occidentale să aibă timp să intervină. Pe aceste considerente, țarul a acceptat planul comandantului său¹⁴.

Totuși, când trupele rusești înaintau spre Silistra, nici bulgarii, nici alți slavi nu s-au răscolat în masă, deși bulgarii erau în general proruși și participaseră în ultimii ani la revolte de proporții împotriva dominației musulmane la Vidin, Niș și alte orașe. Bulgarii i-au întâmpinat pe ruși ca eliberatori, li s-au alăturat în atacurile împotriva pozițiilor turcești, însă puțini dintre ei s-au înrolat ca voluntari și nu au avut loc decât revolte de mică amploare, sporadice, aproape toate înăbușite cu brutalitate de oamenii lui Omer Pașa. La Stara Zagora, unde s-a înregistrat cea mai mare revoltă bulgară, zeci de femei și de adolescente au fost violate de trupele turcești¹⁵.

În ianuarie 1854, consulul britanic din Țara Românească consemna că forța de ocupație era „angajată activ în procesul de înrolare a unui corp de voluntari alcătuit în principal din greci, albanezi, sârbi și bulgari” Aceștia erau integrați în armata rusă ca o „Legiune greco-slavă”. Până în acel moment fuseseră recrutați doar o mie de voluntari, relata consulul. El mai nota că, chemați să poarte un „război sfânt” împotriva turcilor, „aceștia urmează să formeze un corp de cruciați echipat și înarmat pe cheltuiala autorităților militare rusești”. Voluntarii erau cunoscuți drept „purtătorii de cruce”, fiindcă pe chivere aveau o „cruce ortodoxă roșie pe fond alb”. Potrivit unui ofițer rus, aproape toți acești voluntari trebuiau să servească drept personal auxiliar al poliției pentru a menține ordinea în ariergardă, chiar dacă fuseseră instruiți în scopuri militare. Caracterul represiv al ocupației ruse (încetarea întrunirilor publice, preluarea consiliilor locale de către armată, intensificarea cenzurii, rechiziționarea alimentelor și a mijloacelor de transport de către trupe) a generat resentimente pe scară largă. Rușii erau disprețuiți de moldoveni și de munteni, relata consulul britanic, „și toți râd de ei atunci când pot face acest lucru în siguranță”. La sate au avut loc zeci de revolte împotriva rechiziționărilor, dintre care unele au fost reprimite cu o violență feroce de către cazaci, care au ucis țărani și au incendiat sate. La rândul lor, forțele turcești ale lui Omer Pașa au purtat un război al terorii împotriva a zeci de așezări bulgare – distrugând biserici, decapitând preoți, mutilând victime ale asasinatelor și violând fete – pentru a descuraja rebeliunile împotriva lor și înrolarea voluntară în cadrul forțelor rusești¹⁶.

Omer Pașa era chiar mai preocupat să preîntâmpine pătrunderea rușilor spre Serbia, pe flancul turcesc, unde, în rândul clerului sârb ortodox și al unor segmente ale țărănimii, ideea unei răscoale în favoarea rușilor se bucura de o susținere puternică (sugerând că estimările țarului și preferința sa pentru un atac înspre Serbia fuseseră corecte). Comandantul forțelor turcești și-a concentrat liniile de apărare în zona strategică din jurul Vidinului, poarta estică spre teritoriile sârbești de pe Dunăre, iar la sfârșitul lui decembrie a folosit 18 000 de soldați pentru a alunga 4 000 de ruși din Cetatea, situată pe celălalt mal al fluviului, anticipând o luptă de felul celei care abia avea să vină, când, în Războiul Crimeii, turcii au omorât peste o mie de ruși răniți rămași pe câmpul de luptă¹⁷.

Perseverența turcilor în apărarea Serbiei era impusă de instabilitatea țării. Prințul Alexandru, care domnea cu permisiunea Porții, își pierduse complet autoritatea, iar elemente

proruse din Biserica Sârbă și de la curte se pregăteau activ de o rebeliune împotriva guvernului de la Belgrad, programată să coincidă cu momentul prevăzut pentru sosirea trupelor rusești în Serbia. Potrivit consulului britanic de la Belgrad, conducătorii armatei sârbe se resemnaseră cu preluarea controlului de către ruși sau chiar complotau în acest scop. În ianuarie 1854, comandantul suprem al armatei sârbe i-a spus consulului că „nu avea rost să se opună rezistență unei puteri invincibile ca Rusia, care avea să cucerească Balcanii și să transforme Constantinopolul în capitala slavismului ortodox”¹⁸.

Dacă Serbia era pierdută, exista pericolul real ca întreaga zonă a Balcanilor să se răscoale împotriva otomanilor. Serbia nu era departe de Tesalia și Epir, unde 40 000 de greci erau deja organizați într-o rebeliune armată împotriva turcilor și se bucurau de sprijinul guvernului de la Atena, care a profitat de ocuparea principatelor de către Rusia ca să înceapă un război cu Turcia pentru teritoriile rebele. Avertizat de britanici să nu intervină în Tesalia și Epir, regele Otto a preferat să nu îi ia în seamă. Mizând pe o victorie a rușilor sau cel puțin pe un război îndelungat pe Dunăre, Otto spera să obțină un sprijin pentru dictatura sa monarhică prin întemeierea unei Grecii Mari. În 1853, când se împlineau 400 de ani de la cucerirea Constantinopolului de către turci, sentimentele naționaliste din Grecia erau în clocot, mulți greci sperând că Rusia va întemeia un nou imperiu grec pe ruinele Bizanțului¹⁹.

*

Temându-se că își vor pierde toate teritoriile balcanice, turcii au decis să mențină o linie defensivă pe Dunăre și să îi atace pe ruși în Caucaz, unde ar fi beneficiat de sprijinul triburilor musulmane, pentru a-i determina să își retragă o parte din trupe de pe frontul danubian. Puteau conta pe sprijinul musulmanilor răsculați împotriva dominației rusești în Caucaz. În martie 1853, Șamil, imamul triburilor rebele, apelase la otomani să îl ajute în războiul împotriva țarului. „Noi, supușii tăi”, îi scrisese el sultanului, „ne-am pierdut puterea după ce am luptat timp îndelungat împotriva dușmanilor Crediței noastre... Ne-am pierdut toate resursele și suntem acum într-o situație dezastruoasă”. Forțele rusești alungaseră armata lui Șamil din bazele sale de gherilă din Cecenia și Daghestan. Din 1845, când Mihail Voronțov, guvernatorul Noii Rusii și Crimeii, a fost numit comandant suprem și namestnic al Caucazului²⁰, numărul soldaților ruși din zonă crescuse încontinuu. În loc să atace direct bastioanele rebele, Voronțov le împresurase și le nimicise prin înfometare, dând foc recoltelor și satelor; trupele sale tăiaseră pădurile pentru a-i scoate la lumină pe rebeli și construiseră drumuri în zonele

* Una dintre ironiile Războiului Crimeii constă în faptul că Sidney Herbert, ministrul britanic de Război în 1852-1855, era nepotul acestui general rus cu funcție înaltă și anglofil. Mihail era fiul contelui Semion Voronțov, care a trăit la Londra 47 de ani – cea mai mare parte a acestei perioade după ce s-a retras din funcția de ambasador al Rusiei. Fiica lui Semion, Ekaterina, s-a căsătorit cu George Herbert, conte de Pembroke. General în războiul împotriva lui Napoleon, Mihail a fost numit guvernator general al Noii Rusii în 1823. A făcut foarte multe pentru a dezvolta Odessa, unde a construit un palat somptuos, a promovat extinderea transportului cu nave cu aburi pe Marea Neagră și a luptat împotriva turcilor în 1828-1829. Urmând tradițiile anglofile ale familiei sale, Voronțov a construit un palat anglo-maur extraordinar la Alupka, pe coasta sudică a Crimeii, unde a stat delegația britanică în 1945, la Conferința de la Ialta.

insurgente. În 1853, strategia dădea reale semne de succes : sute de sate cecene trecuseră de partea rușilor, în speranța că vor fi lăsate să își cultive pământul, iar rebelii se demoralizaseră. Gândindu-se că reușiseră să stăvilească revolta, rușii au început să-și reducă forțele în Caucaz, transferând majoritatea acestora pe frontul danubian. Au închis multe dintre forturile mai mici situate de-a lungul coastei cercheze²⁰.

Aceasta a fost ocazia de care turcii s-au hotărât să profite. Un război împotriva rușilor încununat de succes în Caucaz i-ar fi încurajat pe persani și pe musulmanii din întreaga zonă a Mării Negre, ducând poate chiar la prăbușirea Imperiului Rus în regiune. Totodată, ar fi fost menit să atragă sprijinul britanicilor, care de ani de zile le furnizau rebelilor din Circazia și Georgia arme și bani în secret și care de mult plănuiau să stabilească relații cu Șamil²¹.

Înainte de 1853, turcii nu îndrăzniseră să îl susțină pe Șamil. Prin Tratatul de la Adrianopol (1829), Poarta acceptase să renunțe la toate pretențiile asupra teritoriilor rusești din Caucaz, iar de atunci rușii protejaseră Caucazul de Mehmet Ali din Egipt (care avea relații bune cu Șamil). Dar totul s-a schimbat odată cu declarația de război a Turciei. Pe 9 octombrie, sultanul a răspuns apelului lui Șamil, îndemnându-l să pornească un „război sfânt” de apărare a islamului și să îi atace pe ruși în Caucaz, împreună cu armata anatoliană aflată sub comanda lui Abdi Pașa. Anticipând aceasta, Șamil pusese deja în mișcare spre Tbilisi 10 000 de oameni, iar alți voluntari au fost transferați din Circazia și Abhazia pentru a lua cu asalt capitala militară a Rusiei. Pe 17 octombrie, consulul britanic de la Erzurum a transmis Ministerului de Externe de la Londra că Șamil a pus la dispoziția lui Abdi Pașa 20 000 de oameni pentru a lupta împotriva Rusiei. Campania turcă din Caucaz a început opt zile mai târziu, când bașbuzucii armatei lui Abdi Pașa de la Ardahan au capturat importanta fortăreață rusă Sfântul Nicolae (Şekvetili în georgiană), situată la nord de Batumi, ucigând aproape o mie de cazaci și, potrivit relatării prințului Menșikov, comandantul suprem, ucigând sute de civili, violând femei și încercând mai multe vapoare cu băieți și fete georgiene, pentru a-i vinde ca sclavi la Constantinopol²².

Pentru a-și susține ofensiva terestră din Caucaz, turcii depindeau de proviziile aduse de flota lor din Marea Neagră. Flota turcă nu își revenise niciodată pe deplin după înfrângerea zdrobitoare de la Navarino, din 1827. Potrivit consilierului naval britanic pe lângă Poartă, Adolphus Slade, în 1851 marina turcă avea 15 000 de marinari și 68 de vase într-o stare de navigabilitate mai bună sau mai puțin bună, dar îi lipseau ofițerii și majoritatea marinarilor erau neinstruiți. Deși nu era la nivelul flotei ruse, marina turcă a devenit mai încrezătoare în octombrie, când flota franceză și cea britanică au ancorat la Beykoz, o suburbie a Constantinopolului de pe Bosfor : cu cinci cuirasate (nave cu două sau trei punți, fiecare cu cel puțin 70 de tunuri), 11 vase cu două punți, patru fregate și 13 nave cu aburi, forța lor comună era mai mult decât suficientă pentru a ține la distanță flota rusă. Flota rusă a Mării Negre era împărțită în două flotile : una, comandată de amiralul Vladimir Kornilov, patrula în jumătatea vestică a Mării Negre ; cealaltă, comandată de viceamiralul Pavel Nahimov, patrula în jumătatea estică. Amândoi aveau ordine de la Menșikov să distrugă orice vas turcesc care transporta provizii în Caucaz. Miniștrii și comandanții superiori turci știau de patrulele inamicului, însă au decis să trimită o flotilă în Marea Neagră. Rușii aveau toate motivele să creadă că navele turcești transportau în Caucaz arme și oameni și așa și era. Însă turcii aveau convingerea

că, dacă navele lor ar fi fost atacate de ruși, britanicii și francezii ar fi venit în apărarea lor. Poate că tocmai acesta era scopul lor – să provoace un atac din partea rușilor și, astfel, să determine implicarea puterilor occidentale într-un război naval în Marea Neagră. Fără îndoială că păreau indiferenți față de situația precară a flotei lor, care era ancorată la Sinop, pe coasta anatoliană, ușor accesibilă pentru escadra mai mare și mai puternică a lui Nahimov (șase cuirasate moderne, două fregate și trei nave cu aburi)²³.

Pe 30 noiembrie, Nahimov a ordonat atacul. Armamentul greu și obuzele escadrei sale au nimicit flota turcă. A fost prima dată când s-au folosit obuze într-o luptă navală. Rușii concepuseră un nou tip de proiectil care pătrundea în corpul din lemn al navelor turcești, apoi exploda, distrugându-le din interior. Slade s-a aflat pe singura navă a turcilor care a scăpat, un vapor cu zbatouri numit *Taif*. De la el ni s-a păstrat următoarea relatare :

Practic, într-o oră sau o oră și jumătate operațiunea a încetat, cu excepția câte unei salve ici-colo, una dintre tabere nemaiaivând mijloace să continue, jumătate din echipajele navelor turcești fuseseră ucise, armele lor în cea mai mare parte anihilate, iar pozițiile lor efectiv copleșite de numărul și forța loviturilor inamicului. Unele nave erau în flăcări... Rușii se bucurau, își atinseseră scopul pentru care veniseră în golf, distrugerea flotei turcești, și, din acest considerent, ar fi trebuit să înceteze focul, iar dacă ar fi făcut acest lucru, ar fi evitat meritele blamări, dar ei au redeschis focul asupra epavelor și, pe lângă navele angajate deja în luptă, le-au sosit în golf fregatele pentru a lupta alături de ele și a desăvârși nimicirea. Și astfel mulți și-au pierdut viața, fie în urma împușcăturilor, fie încercându-se când încercau să ajungă la mal... În afară de nave, cu obuze și proiectile incendiare rușii au distrus cartierul turcesc din Sinop, ruina e deplină, nici o casă nu mai stă în picioare, locuitorii orașului fugind alături de guvernator de la prima împușcătură.

Potrivit lui Slade, atacul rusesc s-a soldat la Sinop cu moartea a 2 700 de marinari turci, dintr-un total de 4 200. În oraș domnea haosul și totul era distrus. Cafenelele s-au transformat în spitale. Erau sute de civili răniți, însă numai trei doctori. Abia după șase zile rușii au încetat bombardamentul și răniții au putut fi transportați cu vapoarele la Constantinopol²⁴.

Câteva zile mai târziu, Slade a relatat Porții amănunțele bătăliei. A constatat că, în mod ciudat, miniștrii nu erau impresionați de veștile primite, confirmând bănuiala că turcii provocaseră atacul din partea rușilor pentru a implica în război puterile occidentale :

Odăile lor pline de perne plăcute și înfățișarea lor în caftane cu blană adânceau în gând, prin contrast, jalea din cafenelele mizere de la Sinop și zbatările celor de acolo. Ei au ascultat trista poveste aparent indiferenți ; s-au uitat liniștiți la reprezentarea panoramică a golfului Sinop, realizată la câteva zile după acea acțiune de locotenentul O'Reilly de pe *Retribution*. Un străin, neștiind nimic despre acel *nil admirari* al otomanilor, și-ar fi închipuit că ascultă o relatare despre un dezastru din apele chinezilor și se uită la o imagine despre acesta²⁵.

De fapt, înfrângerea a reanimat eforturile diplomatice ale Porții. Era un semn al influenței lui Reșid și al hotărârii sale de a preveni escaladarea războiului. După părerea lui, pentru a se ajunge la un acord cu implicarea puterilor occidentale, era necesar un ultim efort pentru a le atrage de partea turcilor în eventualitatea unui război general

Pe 5 decembrie, contele Buol, ministrul austriac de Externe, le-a prezentat rușilor un set de clauze de pace din partea Porții ce fuseseră acceptate de cele patru puteri (Austria, Prusia, Marea Britanie și Franța) la Conferința de la Viena. Dacă țarul era de acord cu retragerea imediată din Principatele Române, turcii și-ar fi trimis reprezentanți să negocieze pacea direct cu rușii, sub supraveghere internațională. Ei au promis să își reînnoiască tratatele cu Rusia și să îi accepte propunerile privind Țara Sfântă. Pe 18 decembrie, Marele Divan a aprobat acceptarea păcii în aceste condiții.

La Constantinopol aveau loc demonstrații ale studenților din instituțiile de învățământ religioase, înfuriați de decizia Marelui Divan. „În ultimele trei zile, capitala turcă s-a aflat într-o stare de insurecție”, relatează Stratford Canning pe 23 decembrie. Studenții s-au reunit în adunări ilegale și i-au amenințat pe Reșid Pașa și pe ceilalți miniștri. Au circulat zvonuri despre masacrarea creștinilor în cartierele europene ale orașului. Stratford a invitat diplomați să se adăpostească împreună cu familiile lor în ambasada britanică. I-a scris lui Reșid Pașa, îndemnându-l să rămână ferm împotriva studenților, dar Reșid, care nu avea faima unui om curajos, demisionase și se ascundea în casa fiului său de la Beşiktaş. Stratford nu a reușit să dea de el. Temându-se de o revoluție religioasă, el a adus spre centrul capitalei câteva vapoare ale flotei britanice de la Beykoz și a mers la sultan să îi ceară să ia măsuri ferme împotriva potențialilor insurgenți. În ziua următoare, 160 de studenți religioși au fost arestați de poliție și aduși în fața Marelui Divan. Când li s-a cerut să dea socoteală pentru insurecție, liderii lor au răspuns că Marele Divan „a nesocotit prevederile Coranului despre pacea de după război”. După ce li s-a explicat că Poarta nu încheiasse pacea, ci doar stabilise condițiile negocierii, studenții au fost întrebați dacă ar vrea să meargă pe front, dacă își doreau atât de mult războiul, dar aceștia au răspuns că datoria lor era să predice, nu să lupte. Au fost exilați în Creta²⁶.

Știrile de la Sinop au ajuns la Londra pe 11 decembrie. Distrugerea flotei turce a fost o acțiune justificată a rușilor, care, la urma urmelor, erau în război cu Turcia, dar presa britanică a declarat-o imediat „atrocitate” și „masacru” și a făcut afirmații absolut exagerate conform cărora 4 000 de civili fuseseră uciși de ruși. „Sinop”, afirma *The Times*, „spulberă speranțele pe care am fost încurajați să le avem în privința pacificării... Am considerat că este de datoria noastră să sprijinim și să apărăm cauza păcii atât timp cât pacea era compatibilă cu onoarea și demnitatea țării noastre... dar împăratul Rusiei le-a aruncat mânușa puterilor maritime... iar acum războiul a început cu adevărat”. *Chronicle* declara: „Vom scoate sabia, dacă trebuie să scoatem sabia, nu numai pentru a menține independența unui aliat, ci și pentru a umili ambițiile și a zădărnici mașinațiunile unui despot ale cărui pretenții intolerabile l-au făcut dușmanul tuturor națiunilor civilizate”. Presa din provincie urma linia belicoasă și rusofobă de pe Fleet Street*. „Dacă doar îi vorbim țarului, asta nu va duce la nimic”, susținea un editorial din *Sheffield and Rotherham Independent*. „Se pare că a venit momentul să acționăm pentru a nimici planurile și eforturile nefaste ale Rusiei.” La Londra, Manchester, Rochdale, Sheffield, Newcastle și în multe alte orașe aveau loc întruniri publice în apărarea Turciei. La Paisley, propagandistul antirus David Urquhart a ținut un discurs de două ore în fața mulțimii, încheind cu îndemnul „câtre poporul Angliei... să îi ceară suveranului său fie să declare

* Stradă din Londra pe care se află redacțiile principalelor ziare britanice (n.tr.).

război Rusiei, fie să retragă escadrila britanică din apele turcești”. Ziarele publicau petiții către regină prin care i se cerea o atitudine mai energică împotriva Rusiei²⁷.

Poziția guvernului britanic – o coaliție fragilă formată din liberali și conservatori orientați spre economia de piață, menținută cu dificultate de lordul Aberdeen – a fost grav afectată de reacția publicului față de Sinop. La început, guvernul a reacționat calm la aflarea știrilor. Majoritatea membrilor cabinetului împărțeau părerea prim-ministrului că trebuia să se acorde mai mult timp inițiativelor de pace promovate de austrieci. Erau de acord că flota britanică și cea franceză trebuiau să își facă simțită prezența în Marea Neagră, dar considerau că această etalare a forței navale ar fi mai curând menită să îi determine pe ruși să accepte negocierile de pace decât să provoace un război. Domnea sentimentul că Marea Britanie nu ar trebui târâtă într-un război de către turci, care arăseseră singuri dezastrul asupra lor. După cum avertizase regina Victoria însăși:

...ne-am asumat, alături de Franța, toate riscurile unui război european, fără a impune Turciei vreo condiție în legătură cu provocarea acestuia. Cei 120 de turci fanatici care constituie Divanul de la Constantinopol au fost lăsați să decidă singuri linia politicii de urmat și, totodată, li s-a dat de înțeles că Anglia și Franța s-au angajat să apere teritoriul turcesc! Acest lucru le-a conferit o putere pe care parlamentul a ezitat să o înncredințeze chiar Coroanei Britanice²⁸.

În această etapă, regina era de acord cu Aberdeen că invadarea principatelor nu trebuia să fie considerată un motiv de război împotriva Rusiei. La fel ca el, regina tindea să aibă încredere în țar, pe care îl întâlnise cu zece ani în urmă și îl plăcuse, și credea că acțiunile lui agresive ar trebui înfrânate. Vederile ei erau antiturcești, ceea ce îi influența și atitudinea față de invazia rusă. Înainte de Sinop, Victoria scrisese în jurnalul său că „ar fi în interesul păcii și, în general, un mare avantaj dacă turcii ar fi drastic înfrânți”. Ulterior a adoptat o altă opinie în privința invaziei, sperând că o victorie a rușilor în lupta cu turcii ar face ambele părți mai maleabile față de inițiativele europene de pace. „O victorie decisivă a rușilor *pe uscat* ar putea avea și *am convingerea că va avea* un efect pacificator, făcându-i pe împărat mărinimos, iar pe turci să asculte de rațiune”, nota ea în jurnal pe 15 decembrie²⁹.

A face față atitudinii belicoase a Turciei era un lucru, dar era cu totul altceva să te confrunți cu strigătele de luptă ale presei britanice, mai ales că Palmerston, care demisionase din cabinet pe 14 decembrie, aparent în urma unei remanieri parlamentare, își alătura vocea celor ce solicitau o acțiune militară – scopul său era să-l conteste pe Aberdeen cel dornic de pace din afara guvernului, prin mobilizarea opiniei publice în sprijinul propriei campanii pentru o politică externă mai agresivă. Palmerston susținea că acțiunea de la Sinop a fost un atac indirect la adresa puterilor occidentale, care își trimiseseră navele de război în Bosfor ca avertisment dat Rusiei. „Flota sultanului a fost distrusă într-un golf turcesc, unde flotele engleză și francă, dacă ar fi fost prezente, ar fi putut să o apere”, îi explica el lui Seymour. Sinop a fost o dovadă a agresiunii ruse – a fost pretextul moral de care avea nevoie Marea Britanie (și pe care îl urmărise Palmerston) pentru a anihila amenințarea rusă în Est –, iar continuarea negocierilor de pace de la Viena nu ar fi făcut decât să îngreuneze lupta occidentalilor în acest „război just și necesar”. În cadrul cabinetului, Palmerston era susținut de Russell, președintele Camerei Comunelor, și, în mod crucial, de Clarendon, ministrul de Externe, care a adoptat poziția

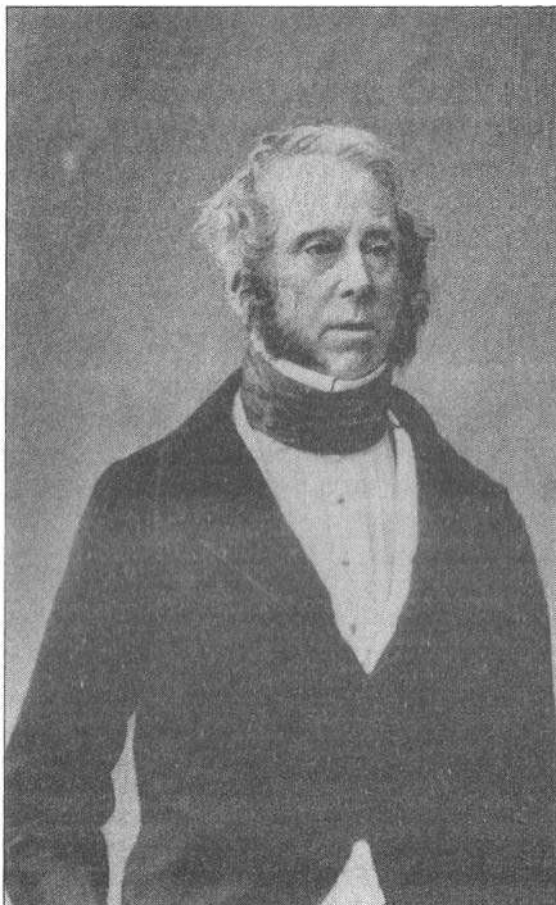
lui Palmerston când a simțit reacția publică la distrugerea flotei turcești (regina nota în jurnalul său pe 15 decembrie că acesta devenise „mai războinic decât înainte, de teama ziarelor”). „Crezi că îmi pasă prea mult de opinia publică”, îi scria el lui Aberdeen pe 18 decembrie, „însă, de fapt, când măcelul cumplit de la Sinop va ajunge să fie cunoscut, vom fi extrem de compromiși dacă, fie și numai pentru numărul de vieți pierdute, nu vom lua măsuri ferme ca să prevenim repetarea unei asemenea atrocități”³⁰.

Cum Palmerston nu mai făcea parte din guvern, sarcina de a reprezenta tabăra care era în favoarea războiului i-a revenit lui Clarendon. Sinopul demonstrase că rușii nu aveau „de fapt nici o intenție să facă pace, chiar dacă turcii ar propune condiții rezonabile”, i-a spus Clarendon lui Aberdeen, astfel încât era inutil să se mai discute cu ei. El l-a îndemnat pe prim-ministru să folosească Sinopul ca un „argument moral” pentru a respinge inițiativa de pace austriacă și să ia măsuri energice împotriva Rusiei. Decis să submineze negocierile de pace, i-a spus lui Stratford să-i instruiască pe turci să fie mai fermi pe poziție și l-a avertizat pe Buol că Austria era prea blândă cu Rusia. Era prea târziu pentru negocieri, i-a spus lordului Cowley, ambasadorul britanic la Paris; sosise vremea ca puterile occidentale să „termine Rusia ca putere navală în Est”³¹.

Sprijinul francezilor era vital pentru Palmerston și pentru tabăra care era în favoarea războiului. Napoleon era hotărât să folosească Sinopul ca pretext pentru a lua măsuri energice împotriva Rusiei, pe de o parte, socotind că aceasta era o ocazie să cimenteze o alianță cu Marea Britanie și, pe de altă parte, considerând că împăratul Franței nu ar trebui să tolereze umilirea flotei sale, dacă acțiunea rușilor ar fi rămas nepedepsită. Pe 19 decembrie a propus ca flotele franceză și britanică să pătrundă în Marea Neagră și să forțeze întoarcerea la Sevastopol a tuturor navelor de război rusești. A amenințat chiar că Franța va acționa singură dacă Marea Britanie refuza. A fost de ajuns pentru ca Aberdeen să cedeze, deși fără tragere de inimă: teama de o Franță renăscută, dacă nu teama de Rusia, i-a forțat mâna. Pe 22 decembrie s-a convenit ca o flotă mixtă să protejeze navigația turcilor pe Marea Neagră. Palmerston a revenit în guvern ca lider incontestabil al taberei în favoarea războiului, în ajunul Crăciunului³².

*

Dar originile Războiului Crimeii nu pot fi înțelese studiind doar motivele oamenilor de stat și ale diplomaților. Acesta a fost un război – primul din istorie – determinat de presiunea exercitată de presă și de opinia publică. Odată cu dezvoltarea căilor ferate ce au permis, în anii 1840 și 1850, apariția unei prese naționale, opinia publică a devenit o forță importantă a politicii britanice, depășind incontestabil chiar influența parlamentului și a guvernului. *The Times*, principalul ziar din țară, era de mult asociat cu Partidul Conservator, dar acționa și se percepea tot mai mult ca o adevărată instituție națională, o „a patra putere”, după cum spunea Henry Reeve, editorul pentru externe, care scria despre profesia sa în 1855: „Jurnalismul nu este un mijloc prin care se exprimă diversele categorii ale clasei aflate la putere; este mai curând mijlocul prin care inteligența colectivă a națiunii îi critică și îi ține sub control pe toți. E cu adevărat «a patra putere» a Regatului; nu este doar partenerul scris și glasul treimii care vorbește”. Guvernul nu prea avea cum să nu recunoască această nouă realitate. „Un ministru englez trebuie să facă pe plac presei”, se lamenta Aberdeen, conservator din vechea școală, care își petrecea timpul între palat și clubul său de pe Pall Mall. „Ziarele urlă mereu despre ingerințe. Sunt certărețe și fac și guvernul să fie certăreț.”³³

Palmerston

În acest sens, Palmerston a fost primul politician cu adevărat modern. El a înțeles că este necesar să câștige bunăvoința presei și să se adreseze publicului în cuvinte simple pentru a crea un electorat bazat pe mase. Ceea ce l-a ajutat să realizeze acest lucru a fost războiul împotriva Rusiei. Politica externă promovată de el a captivat publicul britanic ca o întrupare a propriului caracter și a idealurilor populare : era protestantă și iubitoare de libertate, energică și aventuroasă, încrezătoare și îndrăzneată, războinică în apărarea omului mărunț, plină de mândrie britanică și disprețuitoare față de străini, în special față de cei de religie romano-catolică și ortodoxă, cărora Palmerston le atribuia cele mai grave vicii și excese de pe continent. Publicului îi plăcea foarte mult angajamentul lui verbal față de intervenționismul liberal în străinătate : îi întărea opinia tipic englezească potrivit căreia Marea Britanie era cea mai mare țară din lume și că sarcina guvernului ar fi să îi exporte modul de viață către cei mai puțin norocoși care trăiau dincolo de țărmurile sale.

Palmerston a devenit atât de popular, iar politica sa externă a ajuns în așa măsură asociată cu apărarea „valorilor britanice” în percepția publicului, încât oricine încerca să oprească tendința spre război putea fi defăimat de presa patriotică. Aceasta a fost

soarta pacifiștilor Richard Cobden și John Bright, promotori radicali ai liberului schimb, al căror refuz de a considera Rusia o amenințare la adresa intereselor britanice (care, în opinia lor, erau mai bine servite prin comerțul cu Rusia) a dus la denunțarea lor de către presă ca „proruși” și, ca atare, „neenglezi”. Chiar prințul Albert, ale cărui obiceiuri continentale stârneau antipatie, s-a trezit atacat ca german sau rus (mulți oameni păreau incapabili să facă deosebirea între cele două). Presa, în special *Morning Advertiser* (tabloiodul acelor vremuri), l-a acuzat de trădare după ce s-a zvonit că demisia lui Palmerston din decembrie a fost cauzată de o intrigă de la curte. Când Palmerston a revenit în funcție, o anumită parte a presei, cea mai injurioasă, a publicat numeroase știri conform cărora Albert fusese închis în Turnul Londrei pentru trădare, iar mulțimea s-a adunat acolo să îl zărească pe prințul întemnițat. *Morning Advertiser* îndemna chiar ca el să fie executat, adăugând drept motivație: „Mai bine să fie vărsate pe Tower Hill câteva picături de sânge vinovat decât să fie împiedicată o țară în dorința sa de război!”. Regina Victoria a fost atât de revoltată, încât a amenințat că abdică. Aberdeen și Russell au vorbit în numele reginei cu editorii tuturor ziarelor mari, dar răspunsul pe care l-au primit dădea puține speranțe de încetare a campaniei: editorii înșiși aprobaseră articolele și, în unele cazuri, le scriseseră ei înșiși fiindcă ajutau la vânzarea ziarelor³⁴

În imaginația populară, lupta împotriva Rusiei implica „principii britanice” – apărarea libertății, a civilizației și a comerțului liber. Protejarea Turciei împotriva Rusiei era asociată cu virtutea britanică galantă a apărării celor neputincioși și slabi de tirani și bătăuși. În percepția publică, ura față de ruși a făcut din turci un model de virtute – o concepție romantică avându-și originile în 1849, când turcii le acordaseră azil luptătorilor maghiari și polonezi împotriva opresiunii țariste. La începutul anului 1854, când turcofilul Urquhart a fondat Asociația pentru apărarea Turciei și a altor țări împotriva divizării, mii de radicali au aderat în scurt timp la aceasta.

Chestiunea apărării turcilor musulmani de rușii creștini reprezenta un obstacol major pentru conservatorii anglicani ca Aberdeen și Gladstone și chiar pentru regină, ale cărei simpatii religioase o făceau să le fie ostilă turcilor (în secret, ea dorea întemeierea unui „imperiu grec” care să ia locul otomanilor în Europa și spera că, în timp, „turcii vor deveni *cu toții* creștini”)³⁵. Obstacolul nu era luat în seamă de radicalii evanghelici, care se refereau la reformele Tanzimatului ca la o dovadă a liberalismului turcilor și a toleranței lor religioase. Unii capi ai Bisericii susțineau chiar că turcii contribuiseră la răspândirea protestantismului în Orientul Mijlociu – idee fundamentată în bună măsură pe activitatea desfășurată de misionarii protestanți în Imperiul Otoman. Deoarece Poarta le interzicea să convertească musulmani, misionarii anglicani se concentraseră asupra ortodocșilor și catolicilor și toți convertiții veneau cu câte o poveste despre reaua purtare a preoților lor. Problema a fost abordată de lordul Shaftesbury în cadrul unei dezbateri în Camera Lorzilor privind suprimarea de către otomani a revoltelor grecești din Tesalia și Epir. Într-un discurs inspirat de ardoarea misionarilor evanghelici, Shaftesbury a susținut că creștinii din Balcani erau în egală măsură victimele preoților ortodocși și ale susținătorilor lor ruși ca și ale autorităților turce. Din punctul de vedere al convertirii creștinilor la religia protestantă, a conchis Shaftesbury, dominația turcă era de preferat unei influențe mai mari a țarului, care nu a permis nici măcar circulația Bibliei în limba rusă în teritoriile sale*. Dacă rușii cucereau Balcanii, se lăsa aceeași beznă și se pierdea

* Până în anii 1870 nu a existat o Biblie în rusă, ci doar o Psaltire și o Carte a Orelor.

1. Paștele la Sfântul Mormânt

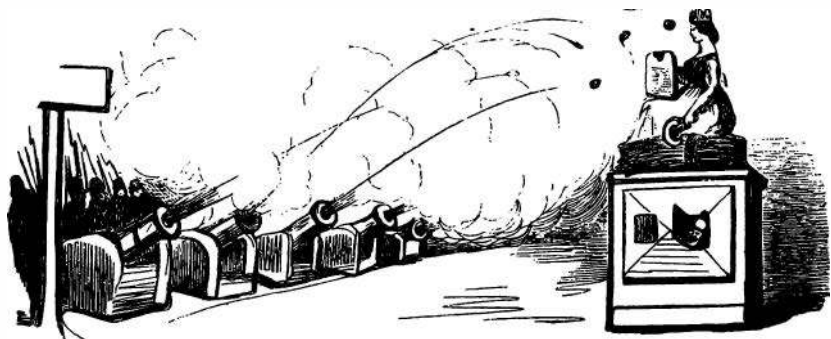
2. Pelerini ruși la Ierusalim

3. Tunuri în fața moscheii Nusretiye din Constantinopol, 1854 ; amplasată aproape de fonderiile care produceau tunuri și de cazarma artileriei din zona Tophane, moscheea a fost construită de Mahmud al II-lea în 1823-1826 și denumită Nusretiye (Victoria) pentru a celebra înfrângerea trupelor de ieniceri rebele și instituirea unei noi armate otomane după modelul occidental

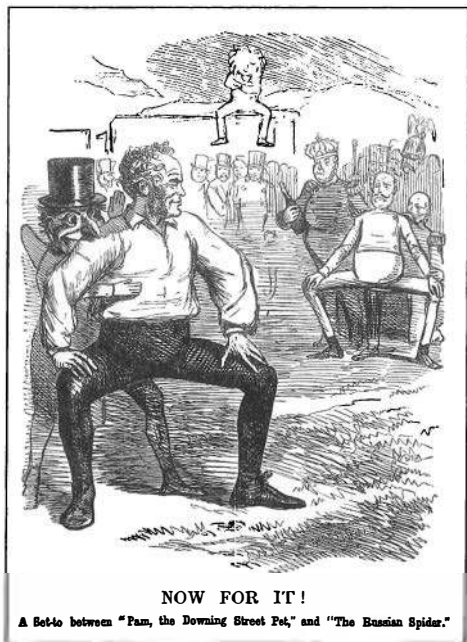

4. Nicolae I, 1852, de Franz Kruger

How the Russians aspire to all that is well-established.

5. Una dintre imaginile rusofobe din *Histoire pittoresque, dramatique et caricature de la sainte Russie* de Gustave Doré, 1854

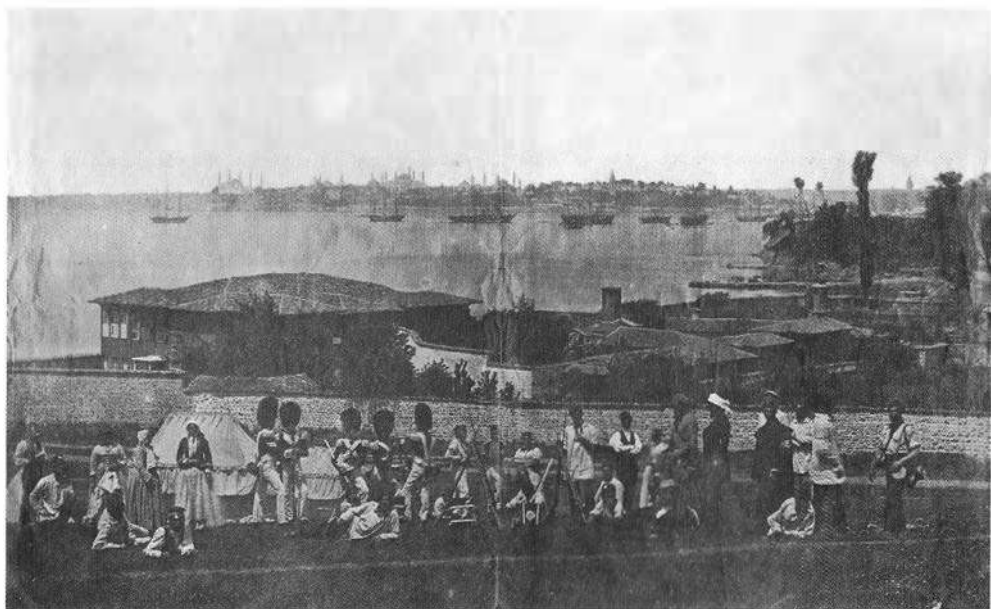
6. Palmerston și Nicolae I se pregătesc să se ia la bătaie (*Punch*)

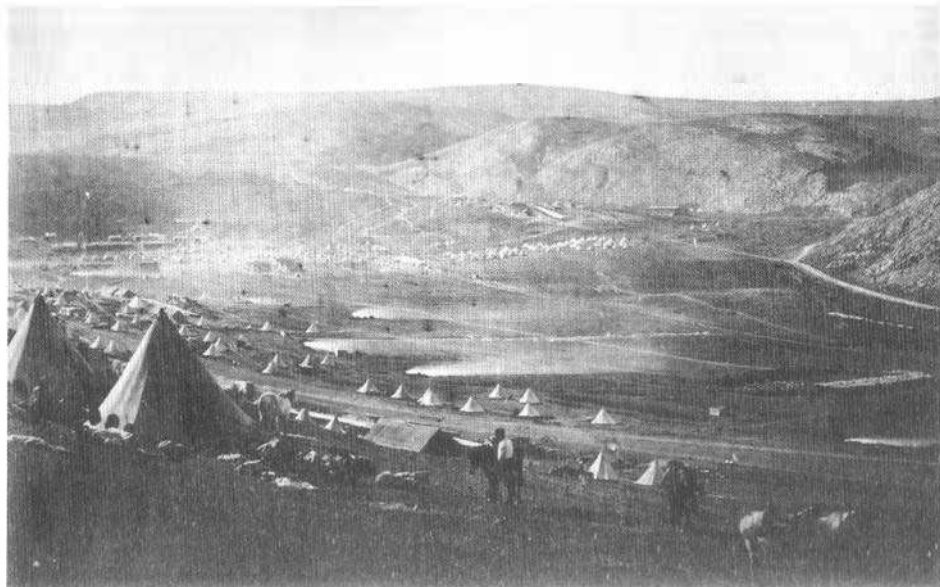
7. Nicolae I din perspectiva revistei *Punch*

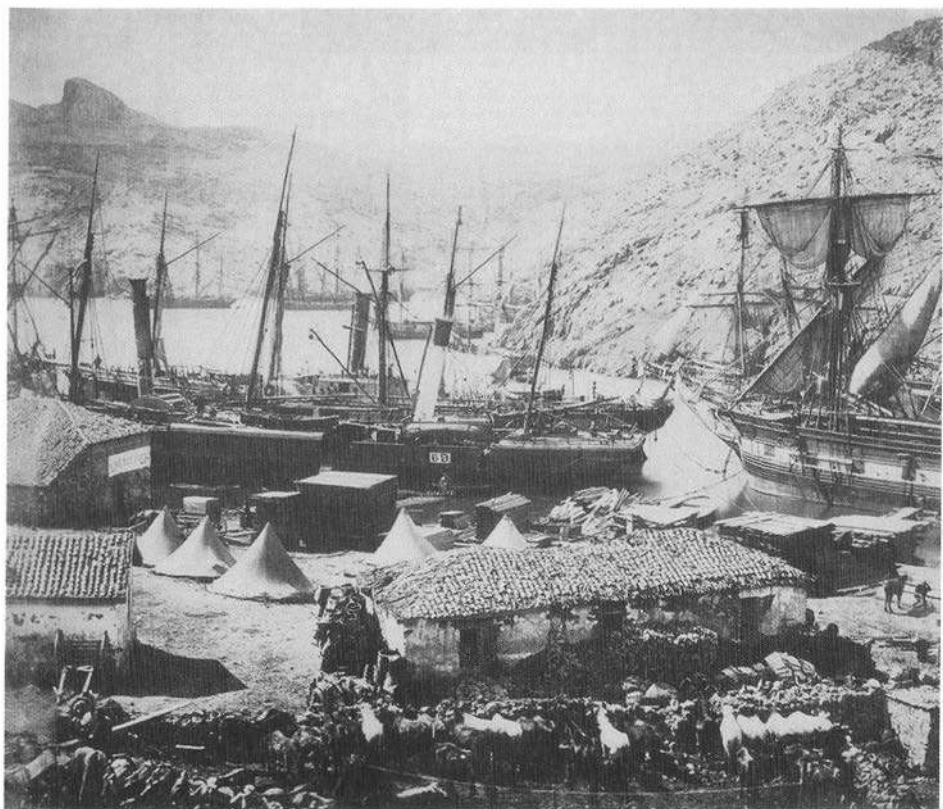
8. Una dintre primele fotografii de război: trupe turcești pe frontul dunărean, 1854, de Carol Szathmari

9. Grup de militari din Gărzile Coldstream la Scutari, 1854; de partea cealaltă a Bosforului se zărește Constantinopolul; de remarcat consoartele militarilor, care par la fel de viguroase ca soții lor

10. O parte a taberei britanice de lângă Sevastopol, 1855

11. Golful Balaklava, 1855

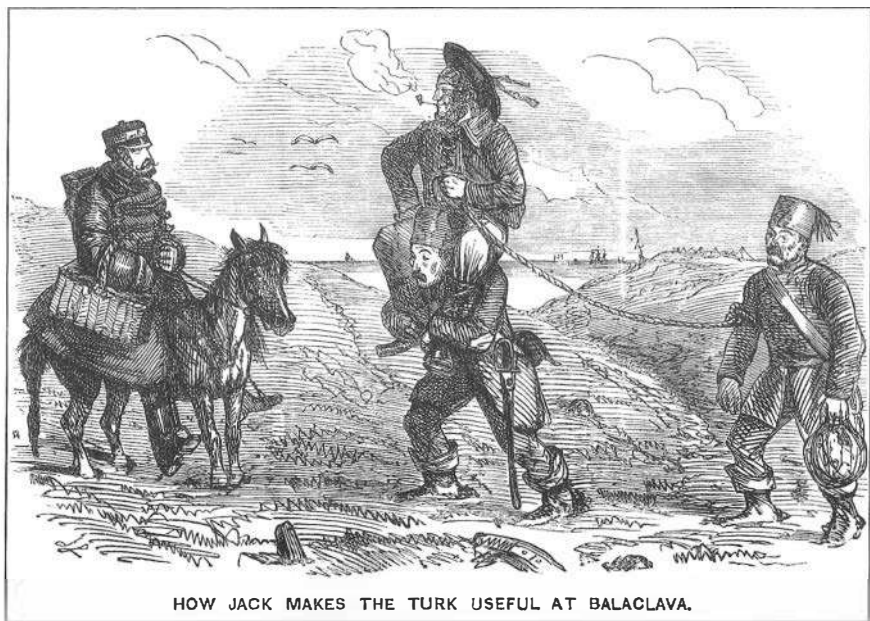
12. Baza franceză din Golful Kamieș, 1855

13. Soldați francezi în picioare lângă un grup de zăuși, 1855

14. Tătari crimeeni muncind la Balaklava, 1855

15. O ilustrare a atitudinii rasiste a britanicilor față de aliații lor turci, din *Punch*, 1855

orice speranță pentru religia protestantă în regiune. Poarta, în schimb, susținea Shaftesbury, nu era ostilă activităților misionare ale anglicanilor: intervenise pentru a-i apăra pe convertiții protestanți de persecuțiile din partea altor creștini și, în 1850, acordase chiar statutul de *millet* religiei protestante (a uitat să menționeze că, după legea otomană, musulmanii care se converteau la altă religie erau condamnați la moarte). Ca mulți anglicani, Shaftesbury a prezentat o imagine agreabilă a islamului, ale cărui ritualuri liniștite păreau mai aproape de formele lor de rugăciune contemplativă decât ritualurile zgomotoase și semipăgâne ale ortodocșilor. Asemenea concepții erau obișnuite în rândul comunității evanghelice. La o întâlnire publică desfășurată în decembrie pentru a discuta despre conflictul ruso-turc, unul dintre vorbitori a insistat că „turcul nu era păgân. El era unitarian”. „Cât despre ortodocșii ruși sau grecii creștini”, scria *Newcastle Guardian*, „el nu a spus nimic împotriva credinței lor, dar aceștia erau o rasă smintită de dansatori și scripcari. A vorbit din ceea ce a constatat personal”³⁶.

Simpla menționare a numelui sultanului era suficientă pentru a stârni aplauze fur-tunoase. La o întâlnire ce a avut loc la un teatru din Chester, două mii de oameni au aprobat cu ovații o rezoluție prin care se cerea guvernului să îl sprijine pe sultan „cu mijloacele cele mai agresive” fiindcă:

...nu există nici un suveran în Europa care să fie mai îndreptățit decât sultanul la un sprijin pentru această țară; nici un suveran care să fi făcut mai mult pentru toleranța religioasă; căci el a instituit egalitatea religioasă în ținuturile sale. Nu ar fi deloc dezonorant pentru englezi dacă l-ar pune pe picior de egalitate cu regii ce au purtat numele Alfred și Edward; și, dacă în actuala criză va fi sprijinit de națiunile Europei Occidentale așa cum se cuvine, el își va face ținuturile fericite și va prospera și va stabili între ele și Marea Britanie relații comerciale reciproc avantajoase.

Când a sugerat că s-ar putea ca creștinii din Balcani să prefere protecția țarului, și nu continuarea dominației sultanului, *The Times* a fost atacat pe un ton naționalist vehement de către *Morning Herald* și *Morning Advertiser*, care l-au acuzat că este neenglez: „E în limba engleză, dar aceasta este singura lui trăsătură englezească. Acolo unde este vorba de Rusia, este de sus și până jos rusesc”³⁷.

Și în Franța presa avea o puternică influență asupra politicii externe a lui Napoleon. Cea mai mare presiune era exercitată de presa catolică de provincie, care îndemnase la un război împotriva Rusiei încă de la începutul disputei privind Țara Sfântă. Apelurile acesteia au devenit și mai insistente în urma știrilor despre Sinop. „Un război cu Rusia este regretabil, dar necesar și inevitabil”, afirma un editorial din *Union franc-comtoise* pe 1 ianuarie 1854, fiindcă, „dacă Franța și Marea Britanie nu vor opri amenințarea rusă în Turcia, vor fi și ele înrobite de ruși ca turcii”.

Laitmotivul acestei propagande antiruse era „cruciada civilizației împotriva barbariei” – temă care predomină și în bestsellerul lui Gustave Doré din 1854, *Histoire pittoresque, dramatique et caricaturale de la Sainte Russie*. Principala idee a acestui prototip al benzilor desenate semnat de Doré – că barbaria Rusiei se afla la originea agresiunii acesteia – era foarte răspândită în rândul celor care făceau lobby în favoarea războiului de ambele părți ale Canalului Mânecii. În Marea Britanie, aceasta era folosită pentru a contracara argumentul lui Cobden și Bright că Rusia era prea înapoiată pentru a invada Anglia: a fost lansată o campanie publicitară pentru a se aduce dovezi că Rusia

avea nevoie să își sporească resursele prin expansiune teritorială tocmai pentru că era atât de înapoiată. În Franța, disputa avea o tentă culturală mai puternică, invitând la o comparație între ruși și huni. „Împăratul Nicolae este mai curând ca Attila”, susținea un editorial din *Impartial* la sfârșitul lui ianuarie 1854.

A susține că este altfel înseamnă a răsturna orice noțiune de ordine și dreptate. Falsitatea în politică și falsitatea în religie – asta reprezintă Rusia. Barbaria ei, care încearcă să ne maimuțărească civilizația, ne inspiră neîncredere; despotismul ei ne umple de oroare... Despotismul ei e potrivit poate pentru o populație care se târăște la granița dintre animalitate asemenea unei haite de fiare sălbatice; dar nu e potrivit pentru un popor civilizat... Politica lui Nicolae a stârnit o furtună de indignare în toate statele civilizate ale Europei; e politica violului și a jafului; sunt bandiți pe scară largă³⁸.

Pentru presa ultramontană, cea mai mare amenințare la adresa civilizației occidentale era religia Rusiei. Se susținea că, dacă nu era oprită înaintea spre vest a armatelor țarului, creștinismul va fi cucerit de ortodocși și catolicii vor suferi un nou val de persecuții. „Dacă le îngăduim rușilor să pună stăpânire Turcia”, scria editorul publicației *Union franc-comtoise*, „vom vedea în curând cum erezia ortodoxă ne este impusă tuturor de armele cazace; Europa își va pierde nu numai libertatea, ci și religia... Vom fi nevoiți să ne uităm cum copiii noștri sunt educați în schisma ortodoxă, iar religia catolică va pieri în deșerturile înghețate ale Siberiei, unde vor fi trimiși cei care vor ridica glasul în apărarea ei”. Reluând cuvintele cardinalului de Paris, *Spectateur de Dijon* îi chema pe catolicii din Franța să poarte un „război sfânt” împotriva rușilor și a grecilor pentru a-și apăra moștenirea religioasă:

Rusia reprezintă o amenințare deosebită pentru toți catolicii și nici unul dintre noi nu ar trebui să înțeleagă greșit acest lucru. Împăratul Nicolae vorbește despre privilegiile pentru greci la Sfântul Mormânt, privilegiile cumpărate cu sânge rusesc. Vor trece secole până când rușii vor vărsa doar o mică parte din sângele vărsat de francezi în cruciadele pentru Locurile Sfinte... Acolo avem de păstrat o moștenire, de apărat un interes. Dar asta nu e totul. Suntem amenințați în mod direct de prozelitismul Bisericii Ortodoxe Ruse. Știm că la Sankt-Petersburg ei visează să impună Occidentului o autocrație religioasă. Speră să ne convertească la erezia lor prin expansiunea nelimitată a puterii militare. Dacă Rusia se va instala în Bosfor, va cuceri Roma la fel de rapid ca Marsilia. Un atac rapid va fi suficient pentru a-i îndepărta pe papă și pe cardinali înainte să poată interveni cineva.

Pentru presa catolică din provincie, acest război sfânt era și o ocazie de a întări disciplina religioasă acasă – pentru a contracara influența seculară a Revoluției și a reinstala Biserica în centrul vieții naționale. Francezii care fuseseră separați de baricade în 1848 aveau să se unească acum în lupta pentru apărarea propriei credințe³⁹.

Napoleon a preluat această idee. Fără îndoială, își imagina că un război glorios ar reconcilia națiunea cu armata represivă din timpul loviturii sale de stat. Dar entuziasmul său nu a fost niciodată împărtășit cu adevărat de poporul francez, care a rămas în general indiferent la disputa privind Țara Sfântă și Chestiunea Orientală chiar și după ce au ajuns știrile despre bătălia de la Sinop. Napoleon era cel care vorbea despre mersul înainte pe „calea onoarei” și lupta împotriva agresiunii ruse, iar presa era cea care dădea glas „indignării publicului francez”; dar, potrivit rapoartelor prefectilor și ale procuratorilor

locali, oamenii de rând rămâneau indiferenți. Deși francezii aveau să lupte – și să moară – în Crimeea în număr mult mai mare decât britanicii, nu au fost nici odată atât de incitați de cauzele războiului ca aliații lor. Chiar și numai pentru faptul că francezii erau ostili ideii unui război în care ar fi aliați cu englezii, inamicii lor tradiționali. Domnea sentimentul că Franța era târâtă într-un război ce urma să fie purtat pentru interesele imperiale britanice – o temă constant invocată de opoziția lui Napoleon – și că ea va fi cea care va plăti. În special cei din mediul afacerilor se opuneau războiului, temându-se de o creștere a taxelor și de o epuizare a economiei. Se prevedea că, în mai puțin un an, orice război ar deveni atât de nepopular, încât Franța ar fi nevoită să ceară pace.

La sfârșitul lui ianuarie, sentimentele antiruse se răspândiseră și în anturajul împăratului. În cadrul unui consiliu al oficialilor de rang înalt convocat de Napoleon pentru a discuta despre protestele Rusiei împotriva sosirii flotelor franceză și britanică în Marea Neagră pe 4 ianuarie, doi dintre cei mai apropiați aliați politici ai împăratului, Jean Bineau, ministrul de Finanțe, și Achille Fould, un consilier de stat, au susținut necesitatea unui compromis cu Rusia pentru a nu se ajunge la război. Ei erau îngrijorați pentru că nu se făcuseră pregătiri militare: în primele luni ale anului 1854, armata nu era mobilizată sau gata de război, fiind diminuată pentru a calma temerile britanicilor de o invazie franceză după lovitura de stat din decembrie 1851. Bineau a amenințat chiar că demisionează dacă izbucnește războiul, pe motiv că ar fi fost imposibil să se colecteze taxele necesare fără să izbucnească tulburări sociale majore (o amenințare pe care nu a pus-o în aplicare). Aceste glasuri care își exprimau dezacordul au fost de natură să îl tempereze pe Napoleon îndeajuns încât să se răzgândească în legătură cu planurile de război și să caute din nou o soluționare diplomatică a crizei. Pe 29 ianuarie i-a scris direct țarului, oferindu-se să negocieze un acord cu medierea austriecilor și propunând ca bază a negocierilor ca francezii și britanicii să își retragă flotele din Marea Neagră dacă țarul își retrăgea trupele din Principatele Române. Scrisoarea lui Napoleon a fost dată imediat publicității – o măsură menită să dovedească publicului francez neliniștit că făcea tot ceea ce îi stătea în putință în vederea păcii, după cum el însuși îi mărturisise baronului Hübner, ambasadorul austriac la Paris⁴⁰.

Palmerston și partida lui în favoarea războiului erau foarte atenți la ce făceau francezii. Se temeau că Napoleon va încerca să se retragă în ultimul moment dintr-o confruntare decisivă cu Rusia și recurgeau la toate mijloacele de care dispuneau pentru a-i întări hotărârea și a-i submina eforturile de reglementare diplomatică. Britanicii, nu francezii erau cei care doreau războiul și exercitau presiuni în această direcție în primele luni ale anului 1854.

*

Sarcina lor a devenit mai ușoară datorită intransigenței țarului. Pe 16 februarie Rusia a rupt relațiile cu Marea Britanie și Franța, retrăgându-și ambasadorii de la Londra și Paris. Cinci zile mai târziu, țarul a respins propunerea lui Napoleon cu privire la un *quid pro quo* în Marea Neagră și în principate. În schimb, a propus ca flotele occidentale să îi oprească pe turci să transporte arme spre țărmurile ruse ale Mării Negre – o aluzie clară la cauzele evenimentelor de la Sinop. Doar dacă era îndeplinită această condiție se oferea să negocieze cu emisarul Porții la Sankt-Petersburg. Înțelegând că poziția sa sfidătoare îndemna la război, l-a avertizat pe Napoleon că Rusia va fi în 1854 la fel ca în 1812.

Era un refuz uimitor de brutal al țarului față de francezi, care îi oferiseră cel mai bun mod de a evita o confruntare cu britanicii și turcii. Soluția franceză era singura lui șansă de a nu ajunge complet izolat pe continent. La sfârșitul lui ianuarie, el a încercat să stabilească relații cu austriecii și prusacii, trimițându-l la Viena pe contele Orlov, cu propunerea ca Rusia să apere Austria de puterile occidentale (o referire evidentă la temerile lui Franz Joseph că Napoleon le va face probleme Habsburgilor în Italia) dacă aceasta semna, alături de Prusia și celelalte state germane, o declarație de neutralitate. Însă austriecii erau îngrijorați din cauza ofensivei rușilor în Balcani; nu au luat în seamă propunerea țarului de a participa la împărțirea Imperiului Otoman și au declarat clar că nu vor colabora cu rușii decât dacă frontierele Turciei vor rămâne neschimbate. Austriecii erau atât de preocupați de pericolul unei răscoale sârbe în sprijinul ofensivei ruse, încât au amplasat un număr suplimentar de 25 000 de soldați la granița cu Serbia⁴¹.

Până pe 9 februarie, țarul a aflat că Orlov eșuase în misiunea pe care o avusese. Aflase și că austriecii se pregăteau de fapt să își trimită trupele în Serbia pentru a preveni ocuparea acesteia de către armata lui. Astfel încât pare uimitor că a respins propunerea lui Napoleon, singura șansă de a evita un război împotriva puterilor occidentale pe care o mai avea – un război pe care ar fi trebuit să se teamă că îl va pierde dacă Austria ar fi fost împotriva Rusiei. E tentant de crezut, așa cum fac unii istorici, că în ultima vreme Nicolae pierduse complet simțul măsurii, că predispoziției sale congenitale la tulburări mentale – impulsivitatea, comportamentul pripit și irascibilitatea melancolică – i se adăugase aroganța dobândită de un conducător autocrat care a auzit aproape 30 de ani vorbele unor lingușitori⁴². În criza din 1853-1854 s-a comportat uneori ca un jucător nechibzuit care mărește miza: după ani de jocuri desfășurate cu răbdare pentru a consolida poziția Rusiei în Orientul Mijlociu, risca totul într-un război împotriva turcilor, mizând cu nesăbuință pe o carte tot ce câștigase.

Dar, din punctul lui de vedere, chiar era un joc de noroc? Din însemnările personale ale lui Nicolae știm că era încrezător deoarece făcea comparații cu anul 1812. Se referea permanent la războiul purtat de fratele său mai mare împotriva lui Napoleon pentru a arăta de ce Rusia putea lupta singură împotriva lumii. „Dacă Europa mă va constrânge să intru în război”, scria el în februarie, „voi urma exemplul dat de fratele meu Alexandru în 1812, voi cuteza să intru într-un război fără compromisuri împotriva ei, mă voi retrage, dacă va fi nevoie, în spatele Uralilor și nu voi lăsa armele din mână atât timp cât va mai fi picior de forțe străine pe undeva pe pământul Rusiei”⁴³.

Nu era un argument rațional. Nu se baza pe vreun calcul al forțelor armate de care dispunea ori pe vreo apreciere prudentă a dificultăților practice pe care le-ar fi întâmpinat rușii în lupta împotriva forțelor superioare ale puterilor europene, dificultăți semnalate adesea de Menșikov și de ceilalți comandanți superiori ai săi, care îl avertizaseră de mai multe ori să nu provoace un război cu Turcia și puterile occidentale invadând Principatele Române. Era pur și simplu o reacție emoțională determinată de mândria și aroganța țarului, de o percepere infatuată a puterii și prestigiului Rusiei și, probabil mai presus de toate, de convingerea sa profundă că era implicat într-un război religios menit să îndeplinească misiunea providențială a Rusiei în lume. Nicolae credea cu toată sinceritatea că fusese chemat de Dumnezeu să poarte un război sfânt pentru eliberarea ortodocșilor de stăpânirea musulmană și că nimic nu îl putea abate de la această „cauză” divină. După cum îi explica în martie 1854 lui Frederic Wilhelm, regele Prusiei, era gata să

poarte acest război singur împotriva puterilor occidentale în cazul în care acestea ar fi trecut de partea turcilor :

Purtând un război nu pentru foloase lumești, nici pentru cuceriri, ci doar pentru un scop creștin, trebuie să fii lăsat să lupt singur sub stindardul Sfintei Cruci și să-i văd pe ceilalți, care își spun creștini, cum se unesc cu toții în jurul Semilunii ca să lupte împotriva creștinismului ? ... Nu-mi mai rămâne decât să lupt, să înving ori să pier demn, ca un martir al sfintei noastre credințe, iar când spun asta, o fac în numele întregii Rusii⁴⁴.

Acestea nu erau cuvintele unui jucător necugetat ; erau aprecierile unui credincios.

Refuzat de țară, Napoleon nu a avut altă opțiune decât să își pună și el semnătura pe ultimatumul dat de britanici Rusiei să se retragă din principate : pentru el era o problemă de mândrie și prestigiu național. Ultimatumul, trimis țarului pe 27 februarie, prevedea că, dacă nu răspunde în șase zile, puterile occidentale și Rusia vor intra automat în stare de război. Nu se mai făcea nici o referire la negocieri de pace – țarului nu i se mai dădea nici o ocazie să propună clauze –, astfel încât scopul ultimatumului era în mod evident de a grăbi declanșarea unui război. Cum se știa dinainte că țarul va respinge ultimatumul – considera sub demnitatea sa să dea măcar un răspuns –, imediat ce l-au trimis, puterile occidentale s-au comportat practic ca și cum războiul ar fi fost deja declarat. La sfârșitul lui februarie s-a trecut la mobilizarea trupelor.

Pe 24 februarie, Antoine Cetty, intendentul armatei franceze, îi scria mareșalului de Castellane :

Țarul a răspuns negativ [la scrisoarea lui Napoleon] ; nu mai rămâne decât să ne pregătim de război. Ideea împăratului era să facă tot ce-i stătea în putință pentru a nu trimite o forță expediționară în Răsărit, dar Anglia ne-a tras după ea în nerăbdarea ei pripită de a intra în război. Era imposibil să se permită arborarea pe zidurile Constantinopolului a unui steag englezesc fără steagul nostru. Oriunde pășește singură, Anglia devine repede singura stăpână și nu își lasă prada din mână.

Despre asta era vorba în esență. În momentul luării deciziei, Napoleon ezitase în privința războiului. Însă în cele din urmă avea nevoie de alianța cu britanicii și se temea că va fi exclus de la împărțirea prăzii dacă nu li se va alătura în războiul pentru apărarea intereselor occidentale în Orientul Mijlociu. Pe 2 martie, împăratul francez a mărturisit într-un discurs susținut în Senat și Adunarea Legislativă :

Franța este la fel de interesată ca Anglia – poate chiar mai interesată – să se asigure că influența Rusiei nu se va extinde permanent asupra Constantinopolului ; fiindcă a domni la Constantinopol înseamnă a domni asupra Mediteranei ; și cred că nici unul dintre dumneavoastră, domnilor, nu va spune că doar Anglia are interese vitale în această mare, care scaldă trei mii de leghe din țărmurile noastre... De ce mergem la Constantinopol ? Mergem acolo împreună cu Anglia pentru a apăra cauza sultanului și, nu mai puțin, pentru a proteja dreptul creștinilor ; mergem acolo pentru a apăra libertatea mărilor și influența noastră legitimă în Mediterana⁴⁵.

De fapt, nu era deloc clar pentru ce vor lupta aliații. Asemenea multor războaie, expediția aliaților în Est a început fără ca nimeni să știe cu adevărat despre ce era vorba.

A fost nevoie de mai multe luni pentru ca puterile occidentale să stabilească motivele războiului, în cursul unor îndelungate negocieri purtate între ele și austriece în anul 1854. Chiar și după debarcarea în Crimeea, în septembrie, aliații erau departe de un consens în ceea ce privește obiectivele războiului.

Francezii și britanicii au avut concepții diferite încă de la început. În martie au avut loc o serie de conferințe la Paris în cursul cărora s-au discutat obiectivele și strategia. Francezii susțineau o campanie danubiană, precum și una în Crimeea. Dacă Austria și Prusia puteau fi convinse să intre în război de partea aliaților, francezii preferau o ofensivă terestră de amploare în principate și în sudul Rusiei, combinată cu o campanie austriaco-prusacă în Polonia. Dar britanicii nu aveau încredere în austriece – considerau că sunt prea blânzi cu Rusia – și nu voiau să se angajeze într-o alianță cu ei care ar fi putut împiedica planurile lor mai ambițioase împotriva Rusiei.

Guvernul britanic era scindat în privința obiectivelor și strategiei sale de război. Aberdeen insistă asupra unei campanii limitate pentru reinstituirea suveranității Turciei, în timp ce Palmerston și partida sa în favoarea războiului susțineau o ofensivă mai agresivă pentru a diminua influența rusă în Orientul Apropiat și a îngenunchea Rusia. Cele două părți au ajuns la un oarecare compromis prin strategia navală concepută de Sir James Graham, Prim Lord al Amiralității, care se conturase ca reacție la atacul de la Sinop, în decembrie 1853. Planul lui Graham era să se lanseze un atac fulger asupra Sevastopolului pentru distrugerea flotei ruse din Marea Neagră și cucerirea Crimeii înainte de lansarea, în primăvară, a campaniei mai importante din Marea Baltică, ce ar fi adus forțele britanice la Sankt-Petersburg – strategie ce pornea de la planurile deja existente în eventualitatea unui război împotriva Franței (în loc de Sevastopol, a se citi Cherbourg)⁴⁶.

Odată ce Marea Britanie a ajuns pe picior de război, în primele luni ale anului 1854, ideea unei campanii limitate pentru apărarea Turciei s-a pierdut în febra războiului ce cuprinsese țara. Obiectivele Marii Britanii în război escaladaseră nu numai din cauza șovinismului belicos al presei, ci și din convingerea că imensele costuri probabile ale războiului impuneau obiective superioare, „demne de onoarea și măreția Marii Britanii”. Palmerston revenea mereu la această temă. Obiectivele sale în ceea ce privește războiul sufereau modificări de detaliu, dar niciodată nu își schimbau caracterul antirus. Într-o notă adresată guvernului pe 19 martie a schițat un plan ambițios de dezmembrare a Imperiului Rus și de redesenare a hărții europene: Finlanda și Insulele Aaland urmau să fie transferate de la Rusia Suediei; provinciile baltice ale țării urmau să fie date Prusiei; Polonia avea să fie extinsă ca regat independent și zonă-tampon a Europei față de Rusia; Austria urma să câștige de la ruși Principatele Române și Basarabia (și să fie forțată să renunțe la nordul Italiei); Crimeea și Georgia aveau să fie date Turciei; iar Circazia să devină independentă sub protecția turcilor. Planul impunea un război european major împotriva Rusiei, implicând Austria și Prusia și, în mod ideal, Suedia împotriva rușilor. Guvernul a privit planul cu mult scepticism. Aberdeen, care spera la o campanie scurtă, astfel încât guvernul său să poată „reveni sânguinos la sarcinile reformei interne”, a obiectat spunând că ar fi nevoie de un alt Război de 30 de Ani. Dar Palmerston a continuat să-și promoveze planurile. Ba chiar, cu cât războiul dura mai mult, cu atât era mai decis să îl susțină, pe considerentul că doar „marile modificări teritoriale” ar putea justifica enormele pierderi de vieți omenești din timpul războiului⁴⁷.

Până la sfârșitul lui martie, ideea de a transforma apărarea Turciei într-un război european mai amplu împotriva Rusiei ajunsese să se bucure de sprijinul multor politicieni

britanici. Prințul Albert se îndoia că Turcia va putea fi salvată, însă era convins că influența Rusiei în Europa putea fi frânată de un război care ar fi deposedat-o de teritoriile ei occidentale. Se gândea că Prusia putea fi atrasă în acest război prin promisiunea unui „teritoriu care să o apere de o intruziune a Rusiei” și susținea adoptarea unor măsuri pentru a coopta statele germane, precum și pentru a îmblânzi cursul rus, „căruia trebuie să i se scoată colții și să i se taie ghearele”. El i-a scris lui Leopold, regele belgian: „Întreaga Europă, inclusiv Belgia și Germania, este foarte interesată ca integritatea și independența Porții să fie asigurate pe viitor, dar este și mai interesată ca Rusia să fie învinsă și pedepsită”. Sir Henry Layard, celebrul asiriolog și membru al parlamentului, fost subsecretar de stat pentru Afaceri Externe, a chemat la război până când Rusia va fi fost „schilodită”. Stratford Canning a propus un război pentru destrămarea imperiului țarist „în beneficiul Poloniei și al altor vecini spoliați, pentru eliberarea durabilă a Europei de sub dictatura rusă”. Într-o scrisoare către Clarendon, Stratford sublinia necesitatea temperării intențiilor Rusiei nu ținându-i sub control „răbufnirile actuale”, ci și prin inducerea „unui sentiment permanent de rețineră”. Scopul oricărui război al puterilor europene trebuia să fie anihilarea amenințării ruse o dată pentru totdeauna, susținea Stratford, iar lupta trebuia continuată până când Rusia era înconjurată de o zonă-tampon de state independente (Principatele Române, Crimeea, Circazia și Polonia), asigurându-se astfel acel sentiment de rețineră. Când guvernul se pregătea să declare război Rusiei, Russell i-a solicitat lui Clarendon ca în mesajul reginei către parlament să nu includă nici un element care ar angaja puterile occidentale în ceea ce privește limitele teritoriale ale Europei din momentul respectiv⁴⁸.

Chiar și în această etapă, Aberdeen se arăta reticent față de declararea războiului. Pe 26 martie, în ajunul declarației britanice, le-a spus reginei și prințului Albert că fusese „târât într-un război” de către Palmerston, care era susținut de presă și de opinia publică. Cu trei luni în urmă, regina împărțase reticența lui Aberdeen de a angaja trupele britanice în apărarea turcilor. Acum însă vedea necesitatea războiului, după cum i-au explicat prim-ministrului ea și Albert:

Amândoi ne-am reiterat convingerea că acum e necesar, ceea ce nu poate nega, și mi-am exprimat părerea că nu l-am fi putut evita, chiar dacă au existat greșeli și adversități, că autoritatea și abuzurile Rusiei trebuie contracarate. El nu a putut pricepe aceasta și se gândea că e o „gogoriță” – că singura Putere de temut era Franța! – că cele 3 Puteri Nordice trebuie să rămână împreună, deși nu putea spune pe ce bază. Firește, noi nu am putut fi de acord cu el și am vorbit despre starea în care fusese adusă Germania de către împăratul Nicolae și despre faptul că nu putem privi vremurile prezente la fel ca pe cele trecute. Totul s-a schimbat. Lordului Aberdeen nu îi plăcea să accepte asta, spunând că, fără îndoială, în scurt timp această țară își va schimba părerea despre război și va fi în întregime în favoarea păcii⁴⁹.

Nu este în totalitate clar ce înțelegea ea prin „totul s-a schimbat”. Poate se gândea la faptul că Franța aderase la ultimatumul dat de Marea Britanie Rusiei și că primele trupe britanice și franceze ridicaseră ancora și se aflau deja în drum spre Turcia. Ori poate credea, la fel ca Albert, că venise momentul ca statele germane să fie implicate într-un război european împotriva Rusiei, deoarece ocuparea principatelor de către aceasta reprezenta un pericol nou și actual pentru continent. Dar este posibil să fi avut în vedere și campania de presă xenofobă împotriva prințului consort – o îngrijorare exprimată

constant în jumalul ei pe parcursul acestor luni – și să-și fi dat seama că un război scurt încheiat cu o victorie ar asigura sprijinul public pentru monarhie.

În acea seară, regina a dat un mic bal în familie pentru a sărbători ziua de naștere a vărului ei, ducele de Cambridge, care urma să plece în scurt timp la Constantinopol pentru a prelua comanda Diviziei 1 britanice. Conteul Vitzthum von Eckstädt, ministrul saxon la Londra, a fost invitat la bal :

Regina a luat parte la dansuri, inclusiv la un *reel* scoțian cu ducele de Hamilton și lordul Elgin, amândoi în straie naționale. Cum eu renunșasem să mai valsez, regina a dansat cu mine un cadril și mi-a vorbit cu cea mai gentilă dezinvoltură despre evenimentele zilei, spunându-mi că în dimineața următoare, spre marele ei regret, va fi nevoită să declare război Rusiei.

În dimineața următoare – cu o zi înainte ca francezii să declare război Rusiei –, declarația reginei a fost citită de Clarendon în parlament. După cum scria marele istoric al Războiului Crimeii Alexander Kinglake (și cuvintele sale sunt valabile pentru orice război) :

Efortul de a așterne în scris motivele unei acțiuni importante este o disciplină folositoare pentru oamenii de stat ; și ar fi bine pentru omenire dacă, atunci când problema este într-adevăr în suspans, adepții unei politici care duce la război ar fi obligați să iasă din negura comunicării orale și a notelor personale și să își așternă părerea ferm, într-un text scris.

În cazul în care cei răspunzători de Războiul Crimeii ar fi redactat un asemenea document, acesta ar fi dezvălui că adevărata lor intenție era să diminueze dimensiunea și puterea Rusiei în beneficiul „Europei” și în special al puterilor occidentale, dar nu se putea spune așa ceva în mesajul reginei, care vorbea în schimb, în termenii cei mai vagi, despre apărarea Turciei fără interese egoiste, „pentru cauza binelui împotriva nedreptății”⁵⁰.

*

Imediat ce declarația a devenit publică, unii capi ai Bisericii au considerat războiul o luptă îndreptățită și o cruciadă. Duminică, 2 aprilie, de-a lungul și de-a latul țării, din amvoane s-au ținut predici în favoarea războiului. Multe dintre ele au fost publicate în formă de broșuri, unele vânzându-se chiar în zeci de mii de exemplare, căci la acea epocă predicatorii aveau statut de celebrități atât în Biserica Anglicană, cât și în cea nonconformistă⁵¹. La Trinity Chapel de pe strada Conduit din cartierul londonez Mayfair, reverendul Henry Beamish a spus congregației că era o „datorie creștină” pentru Anglia :

...să își interpună puterea pentru menținerea independenței unui aliat slab în fața agresiunii nejustificabile a unui despot ambițios și perfid și să pedepsească prin puterea brațului său un act de oprimare egoistă și barbară – o oprimare cu atât mai odioasă și mai distructivă cu cât se încearcă justificarea ei prin promovarea cauzei libertății religioase și a celor mai înalte interese ale împărăției lui Hristos.

Miercuri, 26 aprilie, în ziua de post rezervată „umilinței naționale și rugăciunii pentru declarația de război”, reverendul T.D. Harford Battersby a ținut o predică la biserica St John din Keswick, în care a declarat :

...comportamentul ambasadorilor și oamenilor noștri de stat a fost atât de onorabil și de sincer, atât de răbdător și de cumpătat în negocierile care au dus la acest război, încât, în clipa de față, nu există motiv de umilință, ci mai curând de a ne întări în justețea noastră, și va trebui mai degrabă să ne înfățișăm înaintea lui Dumnezeu cu vorbe prin care să ne felicităm și să spunem: „Îți mulțumim Ție, Doamne, că nu suntem asemenea altor nații, nedrepti, lacomi, tiranici, cruzi; suntem oameni credincioși, oameni care citeșc Biblia și merg la biserică, trimitem misionari pe tot pământul”.

În aceeași zi, la Brunswick Chapel din Leeds, reverendul John James a spus că ofensiva Rusiei împotriva Turciei era un atac „asupra celor mai sacre drepturi ale umanității noastre comune; o atrocitate din aceeași categorie ca negoțul cu sclavi și doar un pic mai puțin nelegiuit decât acesta”. Creștinii din Balcani, susținea James, aveau, sub domnia sultanului, o libertate religioasă mai mare decât ar fi avut vreodată sub domnia țarului:

Lăsați Turcia sultanului și, ajutați de bunele oficii ale Franței și Angliei, acești umili creștini se vor bucura, cu binecuvântarea lui Dumnezeu, de o libertate de conștiință perfectă... Dați-o pe mâna Rusiei și instituțiile vor fi distruse; școlile vor fi închise; iar locurile lor de rugăciune vor fi ori dărâmate, ori transformate în temple ale unei credințe la fel de pângărite, de descurajante și de intolerante ca papistășimea însăși. Ce creștin britanic ar ezita în privința căii potrivite pentru o țară ca a noastră, într-o situație ca aceasta?... Respingerea cu orice preț a hoardelor acestui Attila modern, care amenință libertatea creștinilor, nu numai din Turcia, ci din întreaga lume civilizată, este un război religios⁵².

Pentru a marca îmbarcarea „soldaților creștini” britanici ce plecau spre Orient, reverendul George Croly a ținut o predică la biserică St Stephen din cartierul londonez Walbrook în care susținea că Anglia se angaja într-un război pentru „apărarea omenirii” împotriva rușilor, un „popor fără de speranță și degenerat”, înclinat să cucerească lumea. Era „un război religios” pentru apărarea adevăratei religii occidentale împotriva credinței ortodoxe, „primul război oriental de după cruciade”. „Dacă în ultimul război [împotriva lui Napoleon] Anglia a fost limanul principiilor libertății, în următorul război ar putea fi desemnată ca refugiu pentru principiile Religiei. Să nu fie oare voința divină ca Anglia, după ce a biruit ca ocrotitoare, să fie chemată în rangul și mai mareț de învățător al omenirii?” Menirea Angliei în Răsărit, susținea reverendul Croly, putea fi servită de războiul ce avea să vină: era nici mai mult, nici mai puțin decât convertirea turcilor la creștinism. „Marea lucrare poate fi lentă, dificilă, tulburată de nenorocirile regatelor sau de patimile oamenilor, dar ea va reuși. De ce să nu ajute Biserica Angliei această lucrare? De ce să nu se facă îndată o rugă solemnă și colectivă pentru victoria luptei noastre drepte, reîntoarcerea la pace și convertirea păgânilor?”⁵³.

În măsuri diferite, toate forțele majore din Războiul Crimeii – Rusia, Turcia, Franța și Marea Britanie – au implicat religia pe câmpul de luptă. Dar, în momentul în care a început războiul, originile acestuia în Țara Sfântă fuseseră date uitării și subsumate războiului european împotriva Rusiei. Sărbătorirea Paștelui la Sfântul Mormânt „a fost foarte liniștită” în 1854, potrivit lui James Finn, consulul britanic la Ierusalim. Au fost puțini pelerini ruși din cauză că izbucnise războiul, iar slujbele ortodoxe au fost supravegheate îndeaproape de autoritățile otomane pentru a preveni confruntările religioase ce aveau loc de obicei în ultimii ani. În câteva luni, atenția lumii avea să se îndrepte spre

câmpurile de luptă din Crimeea, iar Ierusalimul urma să dispară din preocupările europene, însă, din Țara Sfântă, aceste evenimente îndepărtate apăreau într-o altă lumină. După cum aprecia consulul britanic în Palestina :

La Ierusalim era altfel. Aceste afaceri importante păreau doar niște structuri înălțate pe vechea temelie ; fiindcă, deși în diplomație problema (Chestiunea Orientală) devenise formal o chestiune de protecție religioasă... totuși, noi aveam convingerea că esența o reprezentau Locurile Sfinte ; că pretențiile de protecție religioasă ale Sankt-Petersburgului în virtutea tratatului viza totuși, încă de la bun început, stăpânirea sanctuarelor din locurile de sorginte a creștinătății – că aceste sanctuare erau în realitate răsplata pentru care se luptau uriașii atleți aflați departe⁵⁴.

Primul sânge vărsat pentru turci

În martie 1854, un tânăr ofițer de artilerie pe nume Lev Tolstoi a ajuns la baza militară a generalului Mihail Gorceakov. Se înrolase în 1852, an în care fusese remarcat pentru prima oară de lumea literară odată cu publicarea volumului său de memorii *Copilăria* în revista literară *Contemporanul*, la acea vreme cel mai important periodic lunar din Rusia. Nemulțumit de viața sa frivolă de aristocrat la Sankt-Petersburg și Moscova, se hotărâse să înceapă o viață nouă urmându-l pe fratele său Nikolai în Caucaz, când acesta a revenit la unitatea sa militară de acolo după o permisie. Tolstoi a fost inclus în brigada de artilerie din satul cazac Starogladskaia, situat în nordul Caucazului. A participat la atacuri asupra armatei musulmane a lui Șamil, fiind, în mai multe rânduri, cât pe ce să fie capturat de rebeli, dar, după izbucnirea războiului împotriva Turciei, a cerut să fie transferat pe frontul danubian. După cum îi explica fratelui său Serghei într-o scrisoare trimisă în noiembrie 1853, voia să participe la un război adevărat: „E aproape un an de când mă tot gândesc cum mi-aș putea vârî sabia în teacă, dar nu o pot face. Însă, cum sunt nevoit să lupt într-un loc sau altul, aș găsi că e mai plăcut să lupt în Turcia decât aici”¹.

În ianuarie, Tolstoi a trecut examenul pentru a deveni sublocotenent, cel mai mic grad de ofițer din armata țaristă, și a plecat spre Țara Românească, unde a fost inclus în Brigada 12 Artilerie. A călătorit 16 zile cu sania prin zăpezile din sudul Rusiei până la moșia sa de la Iasnaia Poliana, ajungând acolo pe 2 februarie, și a pornit din nou pe 3 martie, tot cu sania, apoi, când zăpezile s-au transformat în zloată, cu căruța trasă de cal, străbătând Ucraina pentru a ajunge la Chișinău, iar de acolo la București pe 12 martie. Două zile mai târziu, Tolstoi a fost primit de însuși prințul Gorceakov, care l-a tratat pe tânărul conte ca pe un membru al familiei. „M-a îmbrățișat, m-a pus să-i promit că voi lua masa cu el în fiecare zi și vrea să mă includă în statul lui major”, îi scria Tolstoi mătușii sale Toinette pe 17 martie.

Legăturile aristocratice erau foarte importante în armata rusă. În scurt timp, Tolstoi a fost prins în vârtejul vieții mondene de la București, participând la dineuri la reședința prințului, la jocurile de cărți și seratele muzicale organizate în saloane, la spectacolele de operă italiană și teatru francez – o lume cu totul diferită de câmpurile de luptă însângerate de pe frontul danubian, aflat la o distanță de numai câțiva kilometri. „În timp ce tu îți închipui că sunt expus tuturor pericolelor războiului, nu am simțit încă mirosul prafului de pușcă turcesc, ci stau foarte liniștit la București, mă plimb, ascult muzică și mănânc înghețată”, îi scria el mătușii sale la începutul lui mai².

Lev Tolstoy în 1854

Tolstoy a ajuns la București chiar la începutul ofensivei de primăvară pe Dunăre. Țarul era hotărât să înainteze cât mai curând posibil spre sud, către Varna și coasta Mării Negre, înainte ca puterile occidentale să aibă timp să-și debarce trupele și să oprească avansul rușilor spre Constantinopol. Esențială în această ofensivă era capturarea fortăreței turcești de la Silistra. Ea le-ar fi oferit rușilor o poziție strategică în zona Dunării, care le-ar fi permis să transforme fluviul într-o cale de aprovizionare dinspre Marea Neagră spre interiorul Balcanilor și ar fi constituit o bază de unde să recruteze bulgari care să lupte împotriva turcilor. Acesta era planul pe care Paskevici îl convinsese pe țar să-l urmeze pentru a nu-i înstrăina pe austrieci, care ar fi putut interveni împotriva unei ofensive ruse în zonele dunărene dominate de sârbi și situate mai la vest, unde răscoalele sârbilor în sprijinul rușilor se puteau extinde în teritoriile habsburgice. „Englezii și francezii nu își pot debarca trupele cel puțin încă două săptămâni”, îi scria Nicolae lui Gorceakov pe 26 martie, „și bănuiesc că vor debarca la Varna pentru a înainta în grabă spre Silistra... Trebuie să cucerim fortăreața înainte de sosirea lor... Odată Silistra

în mâinile noastre, va fi timp ca voluntarii să mai adune trupe din rândul bulgarilor, dar nu trebuie să ne atingem de sârbi, ca să nu-i alarmăm pe austrieci”³.

Țarul spera să mobilizeze soldați din rândul bulgarilor și al altor slavi. Deși se temea să nu stârnească sentimente antiaustriece printre sârbi, spera că ofensiva sa va provoca răscoale creștine ce vor duce la prăbușirea Imperiului Otoman, moment în care Rusia victorioasă va impune o nouă orânduire religioasă în Balcani. „Toate părțile creștine ale Turciei”, scria el în primăvara anului 1854, „trebuie neapărat să devină independente, trebuie să redevină ceea ce au fost odinioară, principate, state creștine, și, ca atare, să se alăture din nou familiei statelor creștine din Europa”. Era atât de devotat acestei cauze religioase, încât se arăta dispus să profite până și de pe urma unor revoluții împotriva Austriei, dacă acest lucru ar fi fost impus de opoziția austriecilor față de o soluționare rusească a Chestiunii Orientale. „Cel mai probabil, victoriile noastre vor provoca revolte slave în Ungaria”, îi scria el ambasadorului rus la Viena. „Le vom folosi pentru a amenința nucleul Imperiului Habsburgic și a-i constrânge guvernul să ne accepte condițiile.” Într-adevăr, țarul era acum gata să renunțe la aproape toate principiile lui legitimize în interesul războiului său sfânt. Mâniat de poziția antirusă a puterilor europene, sugera să alimenteze frământările revoluționare din Spania pentru a abate trupele franceze din est și se gândea chiar să formeze o alianță cu mișcarea de eliberare a lui Mazzini din Lombardia și Veneția pentru a-i submina pe austrieci. Dar în ambele cazuri țarul a fost convins să nu-i sprijine pe democrații revoluționari⁴.

Începutul ofensivei de primăvară a fost întâmpinat de slavofili ca zorii unei noi epoci religioase în istoria lumii, primul pas spre renașterea imperiului creștin de est, cu capitala la Țarigrad, cum au numit ei Constantinopolul. În „Pentru Rusia” (1854), poetul Homiakov saluta începutul ofensivei cu „O chemare la război sfânt” :

Ridică-te, patria mea!
Pentru Frații noștri! Dumnezeu te cheamă
Să străbați valurile aprigei Dunări...

Într-o poezie anterioară cu același titlu, scrisă în 1839, Homiakov făcuse trimitere la misiunea Rusiei de a aduce popoarelor lumii adevărata religie ortodoxă, dar avertizase Rusia să nu fie trufașă. Acum, în poezia sa din 1854, îndemna Rusia să se avânte în „bătălii sângeroase” și să „lovească cu sabia – sabia lui Dumnezeu”⁵.

Rușii au înaintat încet, întâmpinând o rezistență îndârjită din partea turcilor în numeroase puncte de pe malul nordic al Dunării, după care practic s-au oprit. La Brăila, 20.000 de grenadieri ruși, susținuți de canoniere și vapoare fluviale, nu au reușit să învingă fortărețele turce bine apărate. La Măcin, lângă orașul-fortăreață, își aveau bivouacurile 60.000 de soldați ruși, însă aceștia nu au reușit să-l cucerească. Ținuți în loc de turci, rușii și-au petrecut timpul construind plute și pontoane din trunchiuri de pini, pregătindu-se să traverseze Dunărea prin surprindere la Galați, ceea ce au și reușit să facă la sfârșitul lunii martie, fără să întâmpine vreo rezistență⁶.

Înaintând la sud către Silistra, rușii s-au împotmolit în smârcurile din Delta Dunării, locul unde atât de mulți dintre ei fuseseră răpuși de holeră și de tifos în 1828-1829. Acestea erau ținuturi slab populate, fără provizii alimentare pentru trupele invadatoare, care au pierit în scurt timp de foame și de boli. În aprilie, din cei 210.000 de soldați ruși mobilizați în principate, 90.000 erau prea bolnavi pentru a mai lupta. Soldații aveau

rații de pâine uscată atât de lipsită de elemente nutritive, încât nici măcar șobolanii și câinii nu le mâncau, potrivit unui ofițer francez, care a văzut aceste coji abandonate în orașul-fortăreață Giurgiu după retragerea forțelor ruse, în vara anului 1854. Un medic german din armata țaristă era de părere că „starea proastă a hranei oferite de obicei trupelor rusești” era unul dintre principalele motive pentru care „cădeau ca muștele” atunci când erau răniți sau se îmbolnăveau. „Soldatul rus are un sistem nervos atât de fragil, încât se prăbușește atunci când pierde câteva picături de sânge și deseori moare din pricina unor răni care cu siguranță s-ar vindeca în cazul unor persoane cu o constituție mai bună.”⁷

Soldații le scriau rudelor de acasă despre condițiile cumplite de pe front, mulți implorându-le să le trimită bani. O parte din aceste scrisori au fost interceptate și trimise de poliție lui Gorceakov, care le-a considerat periculoase din punct de vedere politic, motiv pentru care au sfârșit în arhivă. Aceste scrisori simple oferă o perspectivă unică din lumea soldaților de rând ai armatei ruse. Grigori Zubianka, infanterist în Batalionul 8 Cavalerie, îi scria soției sale, Maria, pe 24 martie :

Suntem în Țara Românească, pe malurile Dunării, și ne confruntăm cu inamicul aflat pe cealaltă parte... Zi de zi au loc schimburi de focuri peste fluviu și în fiecare oră și în fiecare minut ne așteptăm să murim, dar ne rugăm la Dumnezeu să fim salvați, iar în fiecare zi ce trece și suntem încă în viață și sănătoși îi mulțumim Domnului, Făuritorul tuturor lucrurilor, pentru această binecuvântare. Numai că suntem nevoiți să ne petrecem toată ziua și toată noaptea în foame și frig, fiindcă nu ne dau nimic de mâncare și trebuie să supraviețuim cum putem, descurgându-ne singuri, Dumnezeu să ne ajute.

Nikifor Burak, soldat în Batalionul 2 al Regimentului de Infanterie Tobolsk, le scria părinților, soției și copiilor din satul Sidorovka, situat în regiunea Kiev :

Suntem acum foarte departe de Rusia, meleagurile astea nu seamănă deloc cu Rusia, suntem aproape chiar în Turcia și ne așteptăm să murim de la o oră la alta. Să spun drept, mai tot regimentul nostru a fost nimicuit de turci, dar, din îndurarea preaslăvitului nostru creator, mă aflu încă teafăr și în viață... Nădăjduiesc să mă întorc acasă și să vă revăd pe toți, să mă arăt în fața voastră și să stăm de vorbă, dar acum ne aflăm în cea mai mare primejdie și mi-e teamă că voi muri⁸.

Pe măsură ce pierderile rușilor au crescut, Paskevici s-a împotrivit tot mai mult ofensivei. Deși anterior susținuse înaintarea spre Silistra, era îngrijorat de masarea trupelor austriece la granița sârbă. Cum era de așteptat ca britanicii și francezii să debarce în orice moment pe coastă, turcii rămăneau pe poziții în sud, iar austriecii se mobilizau în vest, rușii riscau realmente să fie înconjurați de armate ostile în principate. Paskevici l-a îndemnat pe țar să ordone retragerea. A amânat ofensiva asupra Silistrei, sfidând ordinul țarului de a avansa cât mai repede posibil, de teamă că un atac al austriecilor îl va surprinde fără rezerve suficiente.

Paskevici avea dreptate să-și facă griji din pricina austriecilor, care erau alarmați de amenințarea tot mai mare a rușilor în Serbia. Își mobilizaseră trupele la granița sârbă pentru a fi gata să înăbușe orice răscoală a sârbilor în sprijinul rușilor și să opună rezistență forțelor rusești care se îndreptau dinspre est către teritoriile sârbe controlate de Habsburgi. Pe tot parcursul primăverii, austriecii au cerut retragerea rușilor din principate,

amenințând că se vor alătura puterilor occidentale dacă țarul nu se conforma. Britanicii erau la fel de îngrijorați de influența Rusiei asupra Serbiei. Potrivit consulului lor la Belgrad, sârbilor li se spunea „să se aștepte la trupe rusești în Serbia imediat după căderea Silistrei – și să se alătore unei expediții împotriva provinciilor sud-slavone ale Austriei”. La indicațiile lui Palmerston, consulul i-a avertizat pe sârbi că Marea Britanie și Franța aveau să se opună cu forță militară oricărei înarmări a Serbiei în sprijinul rușilor⁹.

Între timp, pe 22 aprilie, sâmbăta Paștelui în calendarul ortodox, flotele occidentale și-au lansat primul atac direct pe pământ rusesc, bombardând Odessa, importantul port la Marea Neagră. Britanicii primiseră informații de la marinari capturați de pe vase comerciale potrivit cărora rușii masaseră la Odessa 60.000 de soldați și mari cantități de muniție, care urmau să fie transportate pe frontul danubian (de fapt, portul era destul de neimportant din punct de vedere militar și avea doar șase baterii cu care să se apere împotriva flotelor aliate). Britanicii i-au transmis un ultimatum generalului Osten-Sacken, guvernatorul orașului, cerându-i să predea toate navele, și, neprimind nici un răspuns, au început bombardamentul cu o flotă de nouă vase, șase canoniere și o fregată. Bombardamentul a durat 11 ore și a provocat pagube importante în port, distrugând mai multe vase și ucigând zeci de civili. A lovit de asemenea palatul neoclasic al lui Voronțov, situat pe faleza de deasupra portului, un obuz lovind statuia ducelui de Richelieu, primul guvernator al Odesei, deși, în mod ironic, cea mai afectată clădire a fost Hotelul Londonskaia de pe Bulevardul Primorski.

Pe 12 mai, în timpul unui al doilea bombardament, una dintre navele britanice, vasu numit *Tiger*, a eșuat din cauza ceții dense și a fost bombardată puternic de pe țărm. Echipajul acesteia a fost capturat de un mic pluton de cazaci în fruntea căruia se afla un tânăr sublocotenent pe nume Șegolov. Britanicii au încercat să-și incendieze nava, în timp ce doamnele din Odessa, cu umbreluțe de soare, urmăreau operațiunea de pe cheiul unde ceva mai târziu, apa a adus bucăți de epavă, inclusiv lăzi cu rom englezesc. Cazacii i-au debarcat pe membrii echipajului britanic (24 de ofițeri și 201 marinari) și i-au întemnițat în oraș, unde au fost hărțuiți și umiliți de marinari și civili ruși, indignați de momentul lansării atacului – în perioada Paștelui – după ce fuseseră ațâțați de preoții lor, deși căpitantul vasului, Henry Wells Giffard, care fusese rănit de un obuz și a murit pe 1 iunie în urma unei cangrene, a fost înmormântat la Odessa cu onoruri militare și, într-un gest cavaleresc din vremuri demult apuse, o șuviță din părul său i-a fost trimisă văduvei lui în Anglia. Tunurile de pe *Tiger* au fost expuse la Odessa ca trofee de război*.

Preoții au declarat capturarea vasului britanic un simbol al pedepsei divine pentru atacul din Sâmbăta Mare despre care spuneau că declanșase un război religios. Bătur adusă de valuri la mal a fost consumată în scurt timp de marinarii ruși și de docheri Bărbații s-au îmbătat și s-au încăierat, iar unii dintre ei chiar au fost uciși. Ulterior, bucăți din vapor au fost vândute ca suvenir. Peste noapte, sublocotenentul cazac Șegolov devenit un erou popular. Era sărbătorit aproape ca un sfânt. S-au făcut brățări și meda lioane cu chipul său, vândute tocmai la Moscova și Sankt-Petersburg. A apărut chiar marcă nouă de țigări ce purta numele lui Șegolov, cu imaginea lui pe pachet¹⁰.

Bombardarea Odesei a anunțat sosirea puterilor occidentale în apropierea frontului danubian. Acum întrebarea era cât de repede aveau să vină britanicii și francezii să ajute pe turci la Silistra împotriva rușilor. Temându-se că o continuare a ofensivei spr

* Unul dintre acestea se află acum în fața clădirii Dumei Orășenești, pe bulevardul Primorsk

Constantinopol avea să se sfârșească prost pentru Rusia, Paskevici a vrut să se retragă. Pe 23 aprilie i-a scris lui Menșikov, proaspăt numitul comandant suprem al forțelor rusești din Crimeea :

Din păcate, vedem că acum sunt aliniată împotriva noastră nu numai puterile maritime, ci și Austria, sprijinită, din câte se pare, de Prusia. Anglia nu va precepeți bani pentru a aduce Austria de partea ei, căci, fără germani, nu pot face nimic împotriva noastră... Dacă ne vom trezi cu toată Europa contra noastră, atunci nu vom lupta pe Dunăre.

Pe tot parcursul primăverii, Paskevici a târăganat executarea ordinului dat de țar de a asedia Silistra. Până la mijlocul lunii aprilie, 50 000 de soldați ocupaseră insulele danubiene din fața orașului, dar Paskevici amâna începerea asediului. Nicolae era furios din pricina lipsei de vigoare de care dădea dovadă comandantul său. Deși recunoștea chiar el că Austria s-ar fi putut alătura inamicilor Rusiei, Nicolae i-a trimis un mesaj mândros lui Paskevici, cerându-i să înceapă asaltul. „Dacă austriecii ne atacă în mod perfid”, scria el pe 29 aprilie, „trebuie să li te opui cu Corpul 4 și cavaleria ; va fi îndeajuns pentru ei ! Nici un cuvânt în plus, nu mai am nimic de adăugat ! ”

Rușii au început bombardarea Silistrei abia pe 16 mai, după trei săptămâni de hărțuiri în care preluaseră controlul asupra zonei înalte din sud-vestul orașului, și chiar și atunci Paskevici și-a concentrat atacul asupra liniilor exterioare de apărare, un semicerc de forturi de piatră și valuri de pământ aflate la câțiva kilometri de fortăreața propriu-zisă a Silistrei. Paskevici spera să-i epuizeze pe turci, astfel încât trupele sale să poată ataca orașul fără pierderi majore. Dar ofițerii însărcinați cu operațiunile de asediu știau că era o speranță deșartă. Turcii profitaseră de lunile scurse de când Poarta declarase război Rusiei pentru a-și consolida liniile de apărare. Forturile turcești fuseseră puternic întărite de colonelul prusac Grach, expert în fortificații și plantarea de mine, iar tunurile rusești le-au provocat pagube minore, chiar dacă principala redută, platoul cu întărituri din pământ numit Arab Tabia, a fost atât de afectată de obuzele și minele rușilor, încât turcii au fost nevoiți să o reconstruiască de mai multe ori în timpul asediului. În forturile turcești erau 18 000 de soldați, majoritatea egipteni și albanezi, și luptau cu un spirit sfidător care i-a luat pe ruși prin surprindere. În Arab Tabia forțele otomane erau conduse de doi ofițeri britanici de artilerie cu experiență, căpitanul James Butler din Regimentul de Pușcași din Ceylon și locotenentul Charles Nasmyth din Regimentul de Artilerie de la Bombay. „Nu puteai să nu admiri indiferența și calmul turcilor în fața pericolului”, era de părere Butler.

Trei soldați au fost împușcați în decurs de cinci minute, în timp ce aruncau pământ pentru noul parapet, la care nu puteau lucra simultan decât doi oameni, ca să fie protejați cât de cât ; aceștia au fost înlocuiți de bărbatul aflat cel mai aproape, care a luat lopata din mâinile muribundului și a început să lucreze atât de calm, de parcă săpa un șanț lângă drum.

Conștientizând faptul că rușii trebuiau să se apropie mai mult ca să provoace pagube Țorturilor, Paskevici i-a ordonat generalului Schilder să înceapă o serie de lucrări elaborate de construcții, săpând tranșee pentru ca artileria să poată fi adusă lângă ziduri. În scurt timp, asediul a devenit o rutină monotonă a bombardamentului din zori și până seara cu proiectile trase de baterii rusești, susținute de tunurile unei flote fluviale. Era

pentru prima oară în istoria militară când soldații erau expuși în permanență unui pericol atât de mare pe o perioadă atât de lungă. Dar nu exista nici o breșă¹¹.

Butler a ținut un jurnal al asediului. El era de părere că puterea armamentului greu al rușilor fusese „mult exagerată” și că artileria mai ușoară a turcilor se ridica la înălțimea acestuia, deși turcii făceau totul „brambura”. Potrivit lui Butler, religia juca un rol important în rândul turcilor. În fiecare zi, la rugăciunile de dimineață de la Poarta Stambulului, comandantul garnizoanei, Musa Pașa, își îndemna soldații să apere Silistra „așa cum se cade din partea urmașilor Profetului”, la care „oamenii răspundeau strigând «Slăvit fie Allah!»”^{*}. În oraș nu existau clădiri sigure, dar locuitorii construiseră hrube unde se adăposteau de bombardamentele din timpul zilei. Orașul „părea părăsit, nu vedeai decât câini și soldați”. La apus, Butler urmărea ultimele ghiulele ale zilei lansate de ruși peste zidurile fortăreței: „Am văzut câțiva ștregari, de vreo 9 sau 10 ani, alergând efectiv după ghiulelele care ricoșau, calmi, de parcă ar fi fost mingi de crichet; se întreceau să vadă cine va pune primul mâna pe ele, pașa oferind câte o recompensă de 20 de parale pentru fiecare ghiulea adusă”. După lăsarea întunericului îi auzea pe ruși cântând în tranșee, iar când „încegeau câte o petrecere toată noaptea, aveau chiar o formație care cânta polci și valsuri”

La insistențele tot mai mari ale țarului de a cuceri Silistra, Pașkevici a ordonat peste 20 de asalturi de infanterie între 20 mai și 5 iunie, dar nu s-a produs nici o breșă. „Turcii luptă ca niște diavoli”, relatează un căpitan de artilerie pe 30 mai. Grupuri mici se cățarau pe meterezele forturilor, dar erau respinse de cei care le apărau în lupte corp la corp. Pe 9 iunie a avut loc o mare bătălie în afara zidurilor principale ale fortăreței, după ce un asalt de proporții al rușilor fusese respins, iar forțele turcești au ieșit să atace pozițiile rusești. La sfârșitul bătăliei, pe câmpul de luptă zăceau 2 000 de soldați ruși morți. În ziua următoare, nota Butler,

...mai mulți locuitori ai orașului s-au dus și au tăiat capetele celor uciși, apoi le-au adus ca pe niște trofee pentru care sperau să primească o recompensă, dar sălbaticilor nu li s-a îngăduit să intre cu ele pe porțile orașului. Totuși, chiar în fața porții au fost lăsate mult timp un morman de capete neîngropate. În timp ce noi stăteam cu Musa Pașa, a apărut un tâlhar care i-a aruncat la picioare două urechi, pe care i le tăiasse unui soldat rus; altul ni s-a lăudat că un ofițer rus îi ceruse îndurare în numele Profetului, dar că el își scosese cuțitul și, cu sânge-rece, îi tăiasse beregata.

Trupurile rușilor au zăcut neîngropate mai multe zile, până când locuitorii orașului le-au furat tot ce aveau. La mutilarea și jefuirea morților au participat și trupe neregulate albaneze. Butler i-a văzut câteva zile mai târziu. Era „o privescătoare dezgustătoare”, scria el. „Mirosul era deja foarte neplăcut. Cei care se aflau în șanț erau despuiați și zăceau în diferite poziții, unii, trunchiuri fără cap, alții cu beregata tăiată, cu brațele întinse sau ridicate, așa cum căzuseră.”¹²

Tolstoi a ajuns la Silistra în ziua acestei bătălii. Fusese transferat acolo ca ofițer de artilerie în statul-major al generalului Serjputovski, care și-a stabilit cartierul general în

* Îndârjirea lor a mai primit un impuls religios atunci când Musa Pașa a fost ucis de un obuz ce a căzut direct pe el în timp ce rostea rugăciunile de seară pentru o intervenție divină care să salveze Silistra.

grădinile reședinței lui Musa Pașa, situată pe vârful dealului. Tolstoi a urmărit spectacolul bătăliei din acest punct de observație ferit. L-a descris într-o scrisoare adresată mătușii sale :

Pe lângă Dunăre, insulele și malurile sale, unele ocupate de noi, altele de turci, vedeai ca în palmă orașul, fortăreața și micile forturi ale Silistrei. Auzai salvele de tun și focurile de armă zi și noapte, iar cu un binoclu îi puteai distinge pe soldații turci. Într-adevăr, e o plăcere cam ciudată să-i vezi pe oameni cum se omoară între ei și totuși, în fiecare dimineață și seară, mergeam la locul meu de observație și petreceam ore în șir privind și nu eram singurul. Spectacolul era cu adevărat frumos, mai ales noaptea... De obicei, noaptea soldații noștri începeau să sape tranșee, iar turcii năvăleau peste ei ca să-i oprească ; atunci să fi văzut și să fi auzit focurile. În prima noapte... m-am amuzat numărând, cu ceasul în mână, salvele de tun pe care le auzeam și am numărat 100 de explozii în decurs de un minut. Și totuși, de aici, de aproape, nu era câtuși de puțin înfricoșător, așa cum s-ar putea crede. Noaptea, când nu vedeai nimic, problema era cine va arde mai mult praf de pușcă și cel mult 30 de oameni au fost uciși de ambele părți de mii de salve de tun¹³.

Paskevici a susținut că fusese rănit de o schijă în timpul luptelor din 10 iunie (de fapt, nici nu fusese atins) și i-a predat comanda generalului Gorceakov. Ușurat că scăpase de povara responsabilității unei ofensive cu care ajunsese să nu mai fie de acord, a traversat Dunărea și a plecat cu trăsura la Iași.

Pe 14 iunie, țarul a primit vestea că Austria își mobiliza armata și că urma probabil să intre în război împotriva Rusiei în iulie. De asemenea, se confrunta cu posibilitatea ca britanicii și francezii să sosească în orice moment în ajutorul Silistrei. Știa că e tardiv, dar a ordonat un ultim asalt asupra orașului-fortăreață, pe care Gorceakov l-a pregătit pentru primele ore ale zilei de 22 iunie¹⁴.

*

În acest moment, britanicii și francezii își masau armatele în regiunea Varna. În prima parte a lunii aprilie începuseră să-și debarce forțele la Gallipoli, intenția lor fiind de a apăra Constantinopolul de un posibil atac al rușilor. Dar în scurt timp a devenit evident că zona nu putea susține o armată atât de numeroasă, astfel încât, după câteva săptămâni de aprovizionare slabă, trupele aliate au plecat să-și ridice alte tabere în vecinătatea capitalei turce, după care s-au mutat mult mai la nord, în portul Varna, unde puteau fi aprovizionate de flotele franceză și britanică.

Cele două armate și-au ridicat taberele una lângă alta, pe platourile de deasupra vechiului port fortificat – și se supravegheau cu precauție. Erau aliate, dar nu aveau mare încredere una în cealaltă. Istoria lor recentă le oferea suficiente motive de suspiciune. În mod memorabil, lordul Raglan, comandantul suprem aproape matusalemic al armatei britanice, care fusese aghiotantul ducelui de Wellington în timpul Războiului Peninsular din 1808-1814 și-și pierduse un braț la Waterloo*, îi numea uneori dușmani mai curând pe francezi decât pe ruși.

Încă de la început existaseră dispute privind strategia – britanicii preferând debarcarea la Gallipoli, urmată de o înaintare precaută spre interior, în timp ce francezii doriseră

* După ce i-a fost amputat (fără anestezie), Raglan a cerut să i se dea brațul, ca să recupereze un inel primit de la soția lui. Incidentul i-a consacrat reputația de bărbat deosebit de curajos.

Lordul Raglan

o debarcare la Varna, pentru a preîntâmpina înaintarea rușilor spre Constantinopol. De asemenea, francezii propuseseră, cu înțelepciune, ca britanicii să conducă campania maritimă, unde dețineau superioritatea, iar ei să preia comanda campaniei terestre, în care puteau aplica lecțiile învățate în războiul lor de cucerire a Algeriei. Dar britanicii se înfioraseră la gândul de a primi ordine de la francezi. Nu aveau încredere în mareșalul Saint-Arnaud, comandantul bonapartist al forțelor franceze, ale cărui celebre speculații la bursă îi făcuseră pe mulți dintre cei aflați în fruntea Marii Britanii să creadă că va acorda întâietate propriilor interese egoiste, și nu cauzei aliaților (prințul Albert îl credea chiar capabil să accepte mită de la ruși). Asemenea gânduri ajungeau până la ofițeri și soldați. „Îi urăsc pe francezi”, scria căpitanul Nigel Kingscote, care, la fel ca majoritatea aghiotanților lui Raglan, îi era și nepot. „Toți oamenii lui Saint-Arnaud, cu una sau două excepții, sunt ca niște maimuțe, încinși la brâu cât mai strâns și umflați deasupra și dedesubt ca baloanele”¹⁵.

Francezii nu aveau o părere prea bună despre aliații lor britanici. „O vizită în tabăra englezilor mă face să mă simt mândru că sunt francez”, le scria de la Varna părinților săi căpitanul Jean-Jules Herbé.

Soldații britanici sunt entuziaști, puternici și bine clădiți. Le admir uniformele elegante, toate noi, purtarea rafinată, precizia și promptitudinea manevrelor și frumusețea cailor, dar marea lor slăbiciune este că s-au obișnuit prea mult cu confortul; când vom porni în marș, atât de multe pretenții vor fi greu de satisfăcut.¹⁶

Louis Noir, soldat în primul batalion de zuavi, elita infanteriei constituite în timpul Războiului din Algeria*, rememora impresia jalnică pe care i-au făcut-o trupele britanice de la Varna. A fost șocat în special de pedeapsa cu biciuirea pe care o ordonau adesea ofițerii pentru indisciplină și beție – amândouă constituind probleme obișnuite în rândul trupelor britanice –, care îi amintea de vechiul sistem feudal, dispărut în Franța :

Părea că recruții englezi aduseseră aici drojdia societății, clasele inferioare fiind mai susceptibile să le accepte oferta financiară. Dacă ar fi fost înrolați fiii celor mai înstăriți, bătăile aplicate soldaților englezi ar fi fost interzise de codul penal militar. Spectacolul acestor pedepse corporale ne îngreșoa, amintindu-ne că Revoluția din [17]89 a abolit biciuirea în armată atunci când a instituit încorporarea generală... Armata franceză e constituită dintr-o categorie specială de cetățeni supuși legilor militare, care sunt stricte, dar se aplică în egală măsură tuturor. În Anglia, soldatul e de fapt doar un șerb – nu e decât proprietatea guvernului. Acesta îl împinge înainte prin două stimulente opuse. Primul este bățul. Al doilea e bunăstarea materială. Englezii au un instinct dezvoltat în ce privește confortul ; să o ducă bine într-un cort comod, cu o fleică mare prăjită, o carafă de vin roșu și rom din plin – asta e ce-și dorește trupetele englez ; asta e condiția esențială a bravurii sale... Dar, dacă aceste provizii nu sosesec la timp, dacă trebuie să doarmă în noroi sub cerul liber, să-și adune lemnele de foc și să stea fără fripturi și grog, englezul se dă înapoi de la luptă și demoralizarea se răspândește în rândul trupelor¹⁷.

Armata franceză era superioară celei britanice în multe privințe. Școlile franceze de ofițeri creaseră o clasă complet nouă de militari profesioniști, care erau mult mai avansați din punct de vedere tehnic, superiori la nivel tactic și, din punct de vedere social, mai aproape de soldați decât ofițerii aristocrați ai armatei britanice. Înarmată cu performanțele puști Minié, care puteau trage rapid cu o precizie letală până la 1 600 de metri, infanteria franceză era apreciată pentru avântul său în atac. Mai ales zuavii erau maștri ai atacurilor rapide și ai retragerii tactice, un tip de luptă pe care îl puseseră la punct în Algeria, iar curajul lor era un model pentru restul trupelor franceze de infanterie, ce, invariabil, îi urmau în luptă. Zuavii erau luptători căliți, cu o experiență a bătăliilor purtate pe terenurile cele mai dificile și muntoase, și legați printr-o camaraderie strânsă, consolidată pe parcursul anilor cât luptaseră împreună în Algeria (și, în multe cazuri, pe baricadele revoluționare ale Parisului, în 1848). Paul de Molènes, ofițer al unuia dintre regimamentele de cavalerie ale spahiilor recrutate de Saint-Arnaud în Algeria, era de părere că zuavii aveau o „putere de seducție specială” asupra tinerilor de la Paris, care, în 1854, au venit în număr mare să li se alăture. „Uniforma elegantă a zuavilor, înfățișarea lor de oameni liberi și îndrăzneți, faima lor legendară – toate acestea le creau o imagine atrăgătoare de cavaleri, nemaivăzută după epoca lui Napoleon.”¹⁸

Experiența luptelor din Algeria constituia un avantaj decisiv al francezilor față de armata britanică, ce, de la Waterloo, nu mai participase la nici o bătălie importantă și, în multe privințe, rămăsese cu o jumătate de secol în urmă. La un moment dat, o treime din cei 350 000 de militari ai armatei franceze fuseseră mobilizați în Algeria. Din acea experiență francezii învățaseră importanța crucială a unităților mici pentru menținerea

* Primele batalioane zuave au fost recrutate din rândul unui trib berber de la munte, numit zuaua. Ulterior, batalioanele franceze de zuavi au adoptat vestimentația lor maură și turbanele verzi.

disciplinei și a ordinii pe câmpul de luptă – constatare devenită banală în rândul teoreticienilor militari în secolul XX, ce a fost prezentată prima oară de Ardant du Picq, absolvent al Ecole spéciale militaire de Saint-Cyr, școala militară de elită de la Fontainebleau, de lângă Paris, care a fost căpitan în timpul campaniei de la Varna și și-a elaborat ideile observându-i pe soldații francezi în timpul Războiului Crimeii. De asemenea, francezii învățaseră cum să aprovizioneze eficient armatele aflate în marș – domeniu în care experiența lor superioară celei a britanicilor a fost vizibilă din momentul când au debarcat la Gallipoli. Timp de două zile și jumătate, trupelor britanice nu li s-a permis să debarce, „fiindcă nu era nimic aranjat pentru ei”, relatează William Russell de la *The Times*, primul corespondent de presă care s-a alăturat campaniei orientale, pe când francezii erau admirabil de bine pregătiți cu o flotilă mare de nave pentru aprovizionare: „Spitale pentru bolnavi, pâine și produse de patiserie, vagoane pentru transportul proviziilor și bagajelor – tot confortul și toate cele necesare erau la îndemână în momentul în care ajungea nava lor. În ceea ce ne privește, nici un drapel britanic nu flutura în port! Marele nostru stat naval era reprezentat de un singur vapor aparținând unei companii private”¹⁹.

Izbucnirea Războiului Crimeii luase armata britanică prin surprindere. Bugetul militar era în scădere de mai mulți ani și abia în primele săptămâni ale anului 1852, după lovitura de stat a lui Napoleon și apariția în Marea Britanie a zvonurilor alarmante privind un război cu francezii, guvernul Russell a reușit să obțină aprobarea parlamentului pentru o creștere modestă a cheltuielilor. În primăvara anului 1854, două treimi din cei 153 000 de militari înrolați erau mobilizați în străinătate, în colțuri îndepărtate ale imperiului, astfel încât trupele pentru campania din Marea Neagră au trebuit să fie recrutate în pripă. În lipsa unui sistem de recrutare asemenea celui francez, armata britanică se baza numai pe înrolarea voluntarilor, stimulați de acordarea unei recompense. În anii 1840, numărul bărbaților apti fizic disponibili scăzuse semnificativ din cauza marilor proiecte de construcții industriale și a emigrării în Statele Unite și Canada, armata fiind nevoită să apeleze la șomerii și la păturile cele mai sărace ale societății, precum victimele foametei din Irlanda, care acceptau recompensa în încercarea disperată de a-și plăti datoriile și de a-și salva familiile de azilul săracilor. Principalele puncte de recrutare ale armatei britanice erau barurile, târgurile și locurile în care se organizau curse de cai, unde cei săraci se îmbătau și se îndatorau²⁰.

Dacă soldatul britanic venea din clasele cele mai sărace ale societății, corpul ofițerilor provenea în special din rândul aristocrației – condiție aproape garantată de încasarea unor comisioane. Printre ofițerii superiori prevalau gentlemenii în vârstă, cu relații bune la curte, dar cu puțină experiență și cunoștințe militare; era o lume cu totul diferită de profesionalismul armatei franceze. Lordul Raglan avea 65 de ani; Sir John Burgoyne, comandantul trupelor de geniu, 72. Cinci dintre ofițerii superiori din statul-major al lui Raglan erau rude. Cel mai tânăr, ducele de Cambridge, era vărul reginei. Era o armată mai curând ca aceea a Rusiei, ale cărei mentalitate și cultură militară rămăseseră înrădăcinate în secolul al XVIII-lea.

Raglan insista ca soldații britanici să fie trimiși în luptă cu tunici strâmte și chivere înalte, care poate că îi făceau să arate impunător când defilau la paradă, dar în luptă nu erau deloc practice. Când Sidney Herbert, ministrul de Război, i-a scris în luna mai, sugerându-i că ținuta ar trebui să fie mai relaxată și că poate soldaților ar trebui să nu li se mai ceară să se bărbiească zilnic, Raglan i-a răspuns:

Văd propunerea dumneavoastră de a introduce bărbile într-o lumină oarecum diferită și în momentul de față nu poate fi necesar să se adopte. Sunt într-o câtva demodat în ideile mele și îmi doresc ca un englez să arate ca un englez, fără a ține seama de faptul că francezii se străduiesc să pară africani, turci și păgâni. Am remarcat întotdeauna în rândul claselor inferioare din Anglia că prima noțiune a curățeniei este bărbieritul și îmi permit să spun că acest sentiment prevalează în mare măsură și în rândul armatei noastre, chiar dacă unii dintre ofițerii noștri i-ar putea invidia pe hirsuții din rândul aliaților. Totuși, dacă, atunci când vom mărșălui și vom fi expuși la căldură mare și la murdărie, voi observa că soarele le arde fața oamenilor, voi cumpăni dacă este de dorit sau nu o relaxare, dar să arătăm ca niște englezi²¹.

Sanționarea bărbilor nu a durat decât până la căldurile din iulie, însă soldatul britanic a rămas ridicol de bine îmbrăcat în comparație cu rușii și francezii, care aveau uniforme ușoare și simple, după cum se plângea locotenent-colonelul George Bell din Regimentul 1 (Regal):

O haină pe el și una de schimb în ranița e tot ce îi trebuie soldatului, în schimb el e încărcat ca un măgar – o manta mare și o pătură, încins strâns... cu centurile care i se lipesc de plămâni ca moartea, armele și echipamentul, 60 de cartușe Minié, ranița și conținutul ei. La gulerul tare din piele s-a renunțat datorită [revistei] *Punch* și [ziarului] *Times*. Argumentul a 40 de ani de experiență nu a făcut autoritățile militare să-l lase pe soldat să meargă pe câmpul de luptă altfel decât aproape strangulat și incapabil să se miște sub povara sa, până când nu au venit să-l scape opinia publică și ziarele. Următorul lucru pe care vreau să-l las deoparte e oribilul Albert*, cum i se spune, pe care, în clima de aici, soldatul își poate frige la amiază rația de carne de vită, partea de sus fiind din piele lăcuită, ca să atragă de zece ori mai multe raze de soare care să-i înnebunească creierul²².

Aflate în taberele de pe platourile din jurul Varnei și fără să aibă altceva de făcut decât să aștepte vești despre luptele de la Silistra, trupele britanice și franceze căutau să se distreze în cârciumile și bordelurile din oraș. Vremea caldă și avertismentul să nu bea apă din sursele locale au declanșat o mare poftă de băut, în special rachiu, care era foarte ieftin și tare. „Mii de englezi și de francezi se îmbulzeau în bodegile improvizate”, scria Paul de Molènes, „unde toate vinurile și băuturile spirtoase din țările noastre erau date pe gât până la beții gălăgioase... Turcii stăteau la porți și se uitau, fără să fie impresionati sau uimiți, la acești apărători străini ciudați pe care li-i trimisese Providența”. Bătăile între bețivi erau o problemă zilnică în oraș. Hugh Fitzhardinge Drummond, adjutant al Gărzilor Scoțiene, îi scria de la Varna tatălui său:

Prietenii noștri din regimentul de infanterie beau de rup, iar ai noștri... beau mai mult ca la Scutari. Zuvavii sunt cei mai bătărași și mai nelegiuți ticăloși pe care ți-i poți închipui; comit toate fărâdelegile. Alaltăieri au executat iar pe cineva. Săptămâna trecută, un Chasseur de Vincennes a fost aproape despicat în două cu sabia de unul din ticăloșii ăștia, după ce și-a băut mințile. Francezii beau mult – cred că la fel de mult ca ai noștri –, iar când sunt beți, sunt mai indisciplinați.

Plângerile din partea localnicilor s-au înmulțit. În Varna trăiau în principal bulgari, dar exista și o considerabilă minoritate turcă. Membrii acesteia erau iritați de soldații care

* O chivără, numită astfel după prințul Albert, despre care se presupune că a conceput-o.

cereau alcool în cafenelele musulmanilor și deveneau violenți când li se spunea că acolo nu se vindea așa ceva. Putea să li se ierte faptul că se întrebau dacă nu cumva apărătorii lor nu constituiau un pericol mai mare decât amenințarea Rusiei, după cum observa la Constantinopol Adolphus Slade, ofițer în marina britanică :

Soldații francezi se tolăneau în moschei în timpul rugăciunilor, le făceau ochi dulci femeilor cu vâl în mod necuviincios, otrăveau câinii de pe stradă... împușcau pescărușii din port și porumbeii de pe străzi, își băteau joc de muezinii ce psalmodiau *ezzan*-ul din minarete și făceau glume spărgând pietre de mormânt ca să le folosească la pavaje... Turcii auziseră de civilizație; acum o vedeau și se minunau. Jafuri, beții, jocuri de noroc și prostituție sub strălucirea unui soare oriental²³.

În scurt timp, britanicii și-au format o impresie proastă despre soldații turci, care își ridicaseră tabăra lângă ei, pe platourile din jurul Varnei. „Din pușinul pe care l-am văzut, am ajuns la concluzia că turcii sunt niște aliați foarte slabi”, îi scria tatălui său Kingscote, aghiotantul lui Raglan. „Am convingerea că sunt cei mai mari mincinoși de pe fața pământului. Dacă spun că au 150 000 de soldați, la o cercetare vei afla că nu sunt decât 30 000. În toate fac așa și, din ceea ce aud, nu înțeleg de ce rușii nu au trecut cu tăvălugul peste ei.” Nici francezii nu aveau o părere prea bună despre soldații turci, chiar dacă zuavii, care aveau un contingent mare de algerieni, au stabilit relații bune cu turcii. Louis Noir considera că soldații britanici aveau o atitudine rasistă și imperială față de turci, iar asta îi făcea pe mulți dintre soldații sultanului să-i urască.

Soldații britanici credeau că veniseră în Turcia nu pentru a o apăra, ci pentru a o cuceri. La Gallipoli se distrau de multe ori acostând câte un domn turc pe țarm; desenau un cerc în jurul lui și îi spuneau că cercul acesta era Turcia; apoi îl puneau să iasă din cerc și îl tăiau în două, zicând că o jumătate se numea „Anglia”, iar cealaltă „Franța”, după care îl împingeau pe turc spre ceva cărui îi spuneau „Asia”²⁴.

Din cauza prejudecăților coloniale, puterile occidentale nu puteau folosi trupele turcești așa cum se așteptau. Napoleon al III-lea era de părere că turcii sunt leneși și corupți, în timp ce lordul Cowley, ambasadorul britanic la Paris, îl avertiza pe Raglan că „nici unui turc nu trebuie să i se încredințeze” o responsabilitate militară esențială pentru securitatea națională. Comandanții britanici și francezi considerau că turcii erau buni doar pentru luptele din spatele fortificațiilor. Erau dispuși să-i folosească pentru sarcini auxiliare, ca săparea tranșeele, dar credeau că le lipsesc disciplina și curajul necesare pentru a lupta alături de trupele europene în confruntările directe de pe câmpul de bătălie²⁵. Faptul că turcii au reușit să le țină piept rușilor la Silistra (succes care le-a fost în bună măsură atribuit ofițerilor britanici) nu a schimbat aceste atitudini rasiste, ce aveau să se accentueze când campania s-a mutat în Crimeea.

*

În realitate, turcii făceau mai mult decât să le țină piept rușilor, care au lansat un ultim asalt împotriva Silistrei pe 22 iunie. În dimineața zilei de 21, Gorceakov s-a dus împreună cu ofițerii săi să inspecteze tranșeele din fața fortului Arab Tabia, unde urma să înceapă atacul. Tolstoi a fost impresionat de Gorceakov (care ulterior îi va fi sursă

de inspirație pentru portretul generalului Kutuzov în *Război și pace*). „În acea dimineață l-am văzut pentru prima oară sub focul armelor”, îi scria el fratelui său Nikolai. „Îți poți da seama că e atât de preocupat de desfășurarea generală a evenimentelor, încât pur și simplu nu bagă de seamă gloanțele și ghiulelele.” Pe tot parcursul zilei, 500 de tunuri rusești au bombardat fortificațiile turcilor, pentru a le slăbi rezistența ; focul a continuat până târziu în noapte. Asaltul a încetat la ora 3 dimineața. „Eram acolo cu toții”, scria Tolstoi, și, „ca întotdeauna în ajunul unei bătălii, ne prefăceam că nu ne gândim la ziua următoare decât ca la o zi obișnuită, chiar dacă toți, sunt sigur, simțeam o ușoară strângere de inimă (și nu chiar ușoară, ci puternică) la gândul asaltului”.

După cum știi, Nikolai, ceasurile de dinaintea luptei sunt cele mai neplăcute – sunt singurele ceasuri când ai timp să te temi, iar frica este unul dintre cele mai neplăcute sentimente. Înspre dimineață, pe măsură ce se apropia momentul, acest sentiment se diminua, iar spre ora 3, când așteptam cu toții să vedem ploaia de proiectile lansate ca semnal al atacului, eram într-o dispoziție atât de bună, că m-aș fi supărat foarte tare dacă cineva ar fi venit să-mi spună că asaltul nu va mai avea loc.

S-a întâmplat lucrul de care se temea cel mai mult. La ora 2 dimineața, un aghiotant i-a adus lui Gorceakov un mesaj prin care i se ordona să anuleze atacul. „Pot spune fără să-mi fie teamă că greșesc”, îi povestea Tolstoi fratelui său,

...că vestea a fost primită de toți – soldați, ofițeri și generali – ca o adevărată nenorocire, cu atât mai mult cu cât toți aflaserăm prin spioni, care veneau adeseori de la Silistra și cu care am avut ocazia să stau personal de vorbă, că, odată cucerită această fortăreață – lucru de care nimeni nu se îndoia –, Silistra nu mai putea rezista decât două sau trei zile²⁶.

Ceea ce nu știa – sau refuza să ia în calcul – Tolstoi era că, în momentul respectiv, 30 000 de militari francezi, 20 000 de britanici și 20 000 de turci erau gata să întărească apărarea Silistrei și că Austria, care masase 100 000 de soldați de-a lungul frontierei sârbe, îi dăduse un ultimatum țarului să se retragă din Principatele Române. Austria adoptase o politică de neutralitate armată eficientă în favoarea aliaților, mobilizând trupe habsburgice pentru a-i obliga pe ruși să se retragă de pe Dunăre. Temându-se de izbucnirea unor răscoale în rândul slavilor de pe teritoriul lor, austrieicii erau preocupați de prezența rușilor în principate, care pe zi ce trecea semăna tot mai mult cu o anexare. Dacă austrieicii îi atacau pe ruși dinspre vest, puteau să le blocheze accesul la liniile de aprovizionare de pe Dunăre, precum și principala cale de retragere, lăsându-i expuși armatelor aliate ce ar fi atacat dinspre sud. Țarul nu ar fi avut altă soluție decât să se retragă înainte ca armata să îi fie distrusă.

Nicolae era apăsător de sentimentul că fusese trădat de austriecci, al căror imperiu îl salvase de unguri în 1849. Ajunsese să nutrească o afecțiune paternă față de împăratul Franz Joseph, care era cu 30 de ani mai tânăr decât el, și considera că se cuvenea ca acesta să-i poarte recunoștință. Vizibil supărat și zguduit de vestea ultimatumului, s-a dus la portretul lui Franz Joseph aflat pe perete și a scris pe spatele acestuia : *Du Undankbarer!* („Nerecunoscătorule !”). În iulie i-a spus emisarului austriac, contele Esterházy, că Franz Joseph uitase complet tot ce făcuse pentru el și că, „întrucât încrederea care a existat până acum între cei doi suverani pentru fericirea imperiilor lor a fost distrusă, între ei nu mai pot fi aceleași relații apropiate”²⁷.

Țarul i-a scris lui Gorceakov pentru a-i explica motivul anulării asediului. Era o scrisoare neobișnuit de personală, care dezvăluia multe dintre gândurile sale :

Ce trist și dureros e pentru mine, dragă Gorceakov, să fiu obligat la o înțelegere de argumentele insistente ale prințului Ivan Fiodorovici [Paskevici] și să mă retrag de pe Dunăre după ce am făcut atâtea eforturi și am pierdut fără de folos atâtea suflete viteze – nu e nevoie să-ți spun ce înseamnă asta pentru mine. Judecă singur ! ! ! Dar cum să nu fiu de acord cu el când mă uit pe hartă ? Acum pericolul nu e atât de mare, căci te afli în situația de a-i pedepsi aspru pe nerușinații de austrieci. Mi-e teamă doar că retragerea ne-ar putea demoraliza trupele. Trebuie să le ridici moralul, să îi explici fiecărui militar că e mai bine să ne retragem la timp, astfel încât să putem ataca mai târziu, așa cum a fost în 1812²⁸.

Rușii s-au retras de pe Dunăre, respingându-i pe turcii care îi urmăreau după ce simțiseră mirosul de sânge. Trupele rusești erau obosite și demoralizate, mulți soldați nu mâncaseră de zile bune și erau atâția bolnavi și răniți, încât nu puteau fi duși toți înapoi cu căruța. Mii dintre ei au fost abandonați în mâinile turcilor. Pe 7 iulie, în orașul-fortăreață Giurgiu, rușii au pierdut 3 000 de oameni într-o luptă cu forțele turcești (unele dintre ele comandate de ofițeri britanici) care au traversat Dunărea dinspre Rusciuc și i-au atacat pe ruși cu sprijinul unei canoniere britanice. Gorceakov a sosit cu întăriri de la asediul Silistrei, la care se renunțase, dar în scurt timp a fost nevoit să se retragă. Steagul Marii Britanii a fost arborat pe fortăreața de la Giurgiu, unde turcii s-au răzbunat după aceea crunt pe ruși, ucigând peste 1 400 de răniți, decapitându-i și mutilându-le trupurile, sub privirile lui Omer Pașa și ale ofițerilor britanici²⁹.

Represaliile turcilor aveau un evident caracter religios. Imediat ce orașul a fost eliberat de trupele rusești, cele turcești (bașbuzuci și albanezi) s-au năpustit în casele și bisericile populației creștine de aici, majoritatea bulgari. Toată populația creștină a părăsit Giurgiul cu infanteria rusă, încărcându-și în grabă lucrurile în căruțe și pornind spre nord alături de coloanele militare. Un ofițer francez descria scena pe care a văzut-o la Giurgiu la câteva săptămâni după ce orașul fusese abandonat :

Când au plecat, rușii nu au mai lăsat decât 25 de locuitori, dintr-o populație de 12 000 de oameni ! Nu mai rămăseseră întregi decât o mână de case... Jefuitorii nu s-au mulțumit să prade doar case. Au fost devastate multe biserici. Am văzut cu ochii mei o biserică ortodoxă care arăta îngrozitor. Un sacristan bulgar bătrân curăța biserica de icoanele sparte și cioburile ferestrelor, de sculpturile, lămpile și alte obiecte sacre strânse în morman în sanctuar. L-am întrebat prin semne cine a făcut aceste atrocități, rușii sau turcii ? „Turcos”, mi-a răspuns cu un singur cuvânt, cu dinții încleștați și pe un ton care promitea că nu va avea îndurare față de primul bașbuzuc care îi va cădea în mâini³⁰.

În toate orașele prin care treceau trupele rusești, li se alăturau alți refugiați cărora le era teamă de represaliile turcilor. Pe drumuri erau scene de haos și de panică, mii de țărani bulgari părăsindu-și satele, cu tot cu vite, și alăturându-se șirurilor tot mai mari de refugiați. Drumurile erau atât de blocate de căruțele țărănilor, încât retragerea rușilor era încetinită, iar Gorceakov s-a gândit să folosească trupe pentru a-i ține în loc pe refugiați. Dar ofițerii săi superiori l-au convins să nu ia o asemenea măsură, astfel încât, până la urmă, aproximativ 7 000 de familii de bulgari au fost evacuate în Rusia. Pe 19 iulie, când a ajuns la București, Tolstoi i-a descris mătușii sale într-o scrisoare scena dintr-un sat :

Era un sat distrus [de turci] în care m-am dus din tabără să iau lapte și fructe. Îndată ce prințul [Gorceakov] le-a dat de știre bulgarilor că aceia care voiau puteau să treacă Dunărea cu armata și să devină supuși ruși, întregul ținut s-a ridicat și toți, cu soții, copiii, cai și vite, au venit la pod, dar, cum era nu neputință să fie luați toți, prințul a fost nevoit să îi refuze pe cei care au ajuns la urmă și ar fi trebuit să vezi cât de mult l-a întristat asta ; a primit toate delegațiile acelor oameni sărmani, a stat de vorbă cu fiecare, a încercat să le explice că era un lucru imposibil, le-a propus să meargă fără căruțe și vite și, făgăduind că o să le asigure el mijloacele de subzistență până vor fi ajuns în Rusia, a plătit din propriul buzunar vase particulare care să îi transporte³¹.

La București, erau scene de haos similare. Mulți militari ruși nemulțumiți au profitat de ocazie pentru a dezerta din unități și s-au ascuns în oraș, determinând autoritățile militare să lanseze amenințări cumplite la adresa populației pentru a-i preda pe dezertori, în caz contrar riscând să fie pedepsită. Voluntarii valahi, care se alăturaseră trupelor rusești când acestea ocupaseră principatul, acum se făcuseră nevăzuți, mulți fugind în sud pentru a trece de partea aliaților. La evacuarea orașului, rușii le-au dat un avertisment sumbru „valahilor trădători” într-o proclamație din partea țarului :

Majestatea Sa Țarul nu crede că aceia care profesează aceeași religie ca Împăratul Ortodox se pot supune unei stăpâniri care nu este creștină. Chiar dacă valahii nu pot înțelege asta fiindcă sunt prea influențați de Europa și au cedat falselor credințe, Țarul nu poate renunța la misiunea pe care Dumnezeu i-a încredințat-o ca înaintestător al ortodoxiei de a-i scoate pentru totdeauna de sub stăpânirea otomană pe toți cei ce profesează adevărata credință creștină, și anume cea ortodoxă. Acest gând l-a preocupat pe țar încă de la începutul strălucitoarei sale domnii și a sosit momentul ca Majestatea Sa să ducă la îndeplinire planul pe care l-a pus la cale timp de mulți ani, oricare ar fi intențiile statelor europene lipsite de putere și stăpânite de false credințe. Va sosi vremea când valahii rebeli, care au stârnit mânia Majestății Sale, vor plăti scump pentru lipsa lor de loialitate.

Pe 26 iulie, Gorceakov a citit proclamația în fața boierilor reuniți la București. Acesta a adăugat și propriile cuvinte de despărțire : „Domnilor, pentru moment plecăm din București, dar sper să ne întoarcem curând – amintiți-vă de 1812”³².

Vestea retragerii a fost un mare șoc pentru slavofiliile de la Moscova și Sankt-Petersburg, care văzuseră pătrunderea rușilor în Balcani ca un război de eliberare a slavilor. Acum deveneau deznădăjduiți, considerând că idealurile le-au fost abandonate. Konstantin Aksakov visase o federație slavă sub conducerea rușilor. Se gândea că războiul se va încheia cu ridicarea crucii pe Hagia Sofia de la Constantinopol. Dar retragerea de pe Dunăre îl umplea de „lehamite și rușine”, după cum îi scria fratelui său Ivan pentru a-i explica :

E ca și cum ne-am retrage din credința noastră ortodoxă. Dacă asta se întâmplă fiindcă avem îndoieli sau fiindcă ne retragem dintr-un război sfânt, atunci, în toată istoria noastră, de la întemeierea Rusiei, nu a mai existat un asemenea moment rușinos – ne-am înfrânt dușmanii, dar nu și propria frică. Și acum ce să vezi ? !... Ne retragem din Bulgaria, dar ce se va întâmpla cu bieții bulgari, cu crucile de pe bisericile din Bulgaria ? ... Rusie ! Dacă îl părăsești pe Dumnezeu, Dumnezeu te va părăsi ! Ai renunțat la misiunea sfântă pe care El ți-a dat-o de a apăra sfânta credință și de a-ți izbăvi de suferință frații, iar acum mânia lui Dumnezeu se va abate asupra ta, Rusie !

Ca mulți slavofili, frații Aksakov îl învinuiau pentru retragere pe Nesselrode, ministrul de Externe „german”, denunțat acum în cercurile naționaliste ca trădător al Rusiei și „agent austriac”. Împreună cu liderul panslavist Pogodin, ei au lansat o campanie în saloanele de la Sankt-Petersburg și Moscova pentru a-l convinge pe țar să renunțe la retragere și să lupte singur împotriva austriecilor și a puterilor occidentale. Erau încântați că Rusia ar lupta de una singură împotriva Europei, convingși că un război sfânt pentru eliberarea slavilor de sub influența occidentală ar însemna împlinirea rolului mesianic al Rusiei³³.

După retragerea rușilor din Țara Românească, au sosit austriecii pentru a restabili ordinea în principat. Un contingent austriac de 12 000 de militari sub comanda generalului Coronini a ajuns până la București, unde s-au confruntat cu turcii, care ocupaseră deja orașul după retragerea rușilor. Omer Pașa, care se declarase „Guvernator al Principatelor Reocupate”, a refuzat să îi cedeze orașul comandantului austriac. Nu prea era de așteptat ca Omer Pașa, fost supus austriac care se alăturase turcilor, să-i predea cuceririle greu obținute unui curtean precum Coronini. Acesta fusese tutorele personal al împăratului și, pentru Omer Pașa, reprezenta tot ceea ce dezaprobase în lumea habsburgică atunci când trecuse de partea otomanilor. Comandantul turc era susținut de britanici și de francezi. După ce încercaseră atât de mult timp să-i implice pe austrieci în principate, aliații considerau acum intervenția austriacă o binecuvântare cu două tăișuri. Erau încântați că austriecii îi ajutaseră să elibereze principatele de sub autoritatea rușilor, însă, pe de altă parte, îi bănuiau că au în vedere o ocupație a principatelor pe termen lung, fie în speranța că se vor instala la putere după plecarea trupelor rusești, fie crezând că și-ar putea impune propria soluție în conflictul ruso-turc, în detrimentul Occidentului. Bănuielile lor au sporit când austriecii au împiedicat trupele lui Omer Pașa să-i urmărească pe ruși până în Basarabia (tactica preferată a lui Napoleon al III-lea); și mai ales când i-au reinstalat la putere pe hospodarii numiți de ruși, cu intenția evidentă de a-l mai domoli pe țar. Britanicilor și francezilor le era clar că austriecii veniseră în Principatele Române nu ca jandarmi ai Concertului European și nici ca apărători ai suveranității turce, ci urmărindu-și propriile scopuri politice³⁴.

Pentru a contracara amenințarea austriacă, pe de o parte, și pentru a securiza țărmul Mării Negre în vederea unui atac asupra sudului Rusiei și a Crimei, pe de altă parte, francezii au trimis, la sfârșitul lui iulie, o expediție în regiunea dobrogeană a Deltei Dunării. Expediția era alcătuită din trupe neregulate de bașbuzuci (numiți de francezi Spahis d'Orient), sub comanda generalului Yusuf, precum și din infanteriști din diviziile 1 (a generalului Canrobert), 2 (a generalului Bosquet) și 3 (a prințului Napoleon). Pe numele său Giuseppe Vantini, Yusuf – care în 1815, când avea 6 ani, fusese capturat de pirații otomani la Elba și adus la palatul beifului din Tunis – era întemeietorul și comandantul spahiilor folosiți de francezi pentru cucerirea Algeriei. Datorită victoriilor înregistrate acolo, era persoana cea mai indicată să îi organizeze pe bașbuzuci sub comanda franceză. Până pe 22 iulie adunase la Varna o brigadă de 4 000 de bașbuzuci pe care otomanii le-o dăduseră francezilor, precum și alte detașamente de trupe neregulate, printre care și o ceată de călăreți kurzi comandată de Fatma Khanum. Numită Fecioara Kurdistanului, Khanum, în vârstă de 70 de ani, îi conducea pe luptătorii proveniți din triburi, înarmați cu săbii, cuțite și pistoale, sub flamura verde de unui război musulman. Și Yusuf a apelat la ideea unui jihad pentru a-și motiva oamenii să lupte împotriva rușilor și pentru a le oferi și alt temei decât perspectiva prăzii, stimulentele lor tradiționale, pe care francezii

erau hotărâți să îl elimine. „Am venit să-l salvăm pe sultan, califul nostru”, i-au spus un grup de bașbuzuci lui Louis Noir, a cărui brigadă de zuavi se alăturase forțelor lui Yusuf în timp ce acestea se îndreptau de la Varna spre nord; „dacă murim luptând pentru el fără vreo plată, mergem direct în rai; dacă am fi plătiți să luptăm, nici unul dintre noi nu ar fi îndreptățit să meargă în paradis, căci ne-am primi răsplata pe pământ”³⁵.

Dar nici măcar promisiunea paradisiului nu putea asigura disciplina cavaleriei lui Yusuf. Îndată ce li s-a ordonat să plece din Varna, bașbuzucii au început să dezerteze, pretinzând că nu vor lupta pentru ofițeri străini (Yusuf vorbea araba tunisiană, pe care sirienii, turcii și kurzii aflăți sub comanda sa nu o înțelegeau). Un detașament de cavalerie a fugit în masă îndată ce militarii i-au zărit pe cazaci lângă Tulcea, lăsându-i pe ofițerii francezi să se lupte singuri cu ei (toți au fost uciși). Pe 28, trupele lui Yusuf i-au înfrânt pe cazaci și i-au forțat să se retragă, dar după aceea orice urmă de disciplină a dispărut: au jefuit satele, au ucis creștini și i-au adus lui Yusuf capetele acestora, în speranța unei recompense (de obicei, armata turcă plătea o gratificație pentru capetele păgânilor, inclusiv ale civililor, învinși într-un război sfânt). Unii au ucis chiar femei și copii creștini, tăindu-le trupurile în bucăți, tot pentru a primi o răsplată³⁶.

În ziua următoare, în tabăra lui Yusuf s-au înregistrat primii morți din cauza holerei. Smârcurile și lacurile din Delta Dunării erau infestate. Numărul morților era alarmant. Dehidratați de boală și de zilele în care mășăluiseră în arșiță, soldații se prăbușeau și mureau la marginea drumului. Forțele lui Yusuf se dezintegrau rapid, pe măsură ce soldații dezertau ca să scape de holeră sau se întindeau la umbra copacilor, așteptând să moară. Yusuf a ordonat retragerea la Varna, iar ceea ce mai rămăsese din trupele sale, aproximativ 1 500 de oameni, a ajuns acolo pe 7 august.

Au dat de holeră și la Varna. Ar fi dat de ea oriunde, căci tot sud-estul Europei era lovit de holeră în vara anului 1854. Tabăra francezilor a fost prima infectată, urmată de scurt timp de cea britanică. Dinspre țărnam bătea un vânt fierbinte, ce acoperea taberele cu un praf alb de calcar și un strat de muște moarte. Oamenii au început să sufere de grețuri și diaree, apoi să se întindă în corturile lor ca să moară. Necunoscând cauzele bolii, soldații continuau să bea apă din cauza arșiței, deși unii, precum zuavii, care se confruntaseră cu bolile în Algeria, știau că trebuie să bea doar vin sau să fiarbă apa pentru cafea (din care francezii beau cantități enorme). În anii 1830-1840, la Londra se înregistrau sistematic epidemii de holeră, dar abia în anii 1880 s-a înțeles cu adevărat legătura dintre această boală și igienă. Un medic londonez, pe nume John Snow, descoperise că fierberea apei putea preveni holera, dar constatările sale au fost în general ignorate. În schimb, se credea că boala era provocată de miasmele de la lacurile din jurul Varnei, de băutul în exces sau de consumarea fructelor de pădure. Autoritățile militare nesocoteau regulile elementare de igienă: latrinele erau lăsate să dea pe-afară, hoiturile să putrezească la soare. Cei bolnavi erau duși cu căruța la Varna, într-o baracă infestată de șobolani, unde erau îngrijiți de sanitari epuizați, cărora în august li s-a adăugat un mic grup de călugărițe franceze. Morții erau înfășurați în păături și înmormântați în gropi comune (deschise ulterior de turci ca să fure păturile). Până în a doua săptămână din august, 500 de militari britanici muriseră din cauza bolii, iar în rândul francezilor numărul morților se ridica la peste 60 pe zi³⁷.

A urmat incendiul de la Varna. A izbucnit în seara de 10 august în vechiul cartier comercial al orașului și s-a extins rapid în zona învecinată a portului, unde se aflau

proviziile armatelor aliate ce urmau a fi încărcate pe vapoare. Aproape sigur a fost declanșat de incendiatori greci și bulgari simpatizanți ai cauzei ruse (în zona unde a izbucnit incendiul au fost prinși mai mulți bărbați cu chibrituri asupra lor). Până când au ajuns militarii francezi și britanici acolo cu tulumbele, jumătate din oraș fusese înghițit de flăcări. Prăvălii și depozite pline cu lăzi de rom și de vin au explodat din cauza flăcărilor, pe străzi curgeau râuri de alcool, iar pompierii beau din rigole. Când incendiul a fost stins, baza de aprovizionare a armatelor aliate era grav afectată. „Varna a rămas toată muniția, toate rezervele și proviziile necesare unei armate aflate în campanie”, le scria Herbé părinților săi pe 16 august. „Pulberăriile francezilor, englezilor și turcilor au fost în centrul incendiului. O bună parte din oraș a dispărut și, odată cu el, speranțele soldaților din tabăra de pe platou.”³⁸

*

După incendiu, în oraș au rămas provizii pentru a-i hrăni pe soldații aliați doar încă opt zile. Era clar că soldații trebuiau evacuați din Varna înainte să moară toți de holeră și de foame.

Cum rușii fuseseră nevoiți să se retragă de pe Dunăre, britanicii și francezii s-ar fi putut duce acasă, declarându-se victorioși împotriva Rusiei. Ar fi fost posibil ca războiul să se încheie în această etapă. Austriecii și turcii ar fi putut ocupa principatele ca forță de menținere a păcii (la mijlocul lui august își constituiseră zone separate de ocupație și conveniseră ca Bucureștiul să fie sub control comun), iar puterile occidentale ar fi putut recurge la o amenințare cu intervenția pentru a-i face pe ruși să promită că nu vor mai invada niciodată teritoriul turcesc. Și atunci de ce aliații nu au urmat calea păcii odată ce rușii au părăsit principatele? De ce au hotărât să invadeze Rusia când războiul împotriva rușilor fusese câștigat? De ce a avut loc de fapt un Război al Crimeii?

Comandanții aliați erau frustrați că rușii se retrăseseră. După ce își aduseseră armatele până aici, aveau senzația că „li s-a furat victoria”, după cum spunea Saint-Arnaud, și voiau să aibă o misiune militară care să justifice eforturile făcute. În cele șase luni de când se mobilizaseră, trupele aliate nu prea folosiseră armele împotriva inamicului. Erau luate în râs de turci și ridiculizate acasă. „Iată-i”, scria Karl Marx într-un editorial din *The New York Times* pe 17 august, „80 sau 90 de mii de soldați englezi și francezi la Varna, comandați de fostul aghiotant al bătrânului Wellington și de un mareșal al Franței (care a făcut cele mai mari isprăvi, e adevărat, la casele de amanet din Londra) – iată-i, francezii nefăcând nimic, iar englezii ajutându-i cât de repede pot”³⁹.

La Londra, și cabinetul britanic simțea că forțarea Rusiei să iasă din zona Dunării nu era suficientă pentru a justifica sacrificiile de până atunci. Palmerston și „partida în favoarea războiului” nu erau pregătiți să negocieze pacea când forțele armate rusești rămăseseră intacte. Doreau să provoace Rusiei pagube însemnate, să-i distrugă capacitatea militară în Marea Neagră, nu doar să garanteze securitatea Turciei, ci să pună capăt amenințărilor Rusiei la adresa intereselor britanice în Orientul Mijlociu. După cum spusese încă din aprilie ducele de Newcastle, extrem de entuziastul ministru de Război, alungarea rușilor din principate „fără a le mutila viitoarele mijloace de agresiune împotriva Turciei nu este acum un lucru demn de marile eforturi ale Angliei și Franței”⁴⁰.

Dar ce ar fi provocat pagube semnificative? Cabinetul avea în vedere mai multe opțiuni. Nu credea că are rost să îi urmărească pe ruși până în Basarabia, unde trupele

aliat ar fi fost expuse la holeră, iar propunerii francezilor de a purta un război continental pentru eliberarea Poloniei i s-ar fi opus austriei, chiar dacă (și aici era un mare semn de întrebare) membrii conservatori ai cabinetului britanic ar fi putut fi convingși de virtuțile unui război revoluționar. După cum nu erau convingși nici că o campanie navală în Marea Baltică ar înșenunchea Rusia. La scurt timp după începerea campaniei, în primăvară, Sir Charles Napier, amiralul responsabil de flota aliată din Marea Baltică, ajunsese la concluzia că ar fi fost practic imposibil să înfrângă apărarea rusească aproape de netrecut de la Kronștadt, baza navală fortificată ce apăra Sankt-Petersburgul, și chiar fortăreața mai slabă de la Sveaborg, situată chiar la ieșirea din portul Helsingfors (Helsinki), fără canoniere și vase cu mortiere noi, capabile să navigheze printre recifele de mică adâncime din jurul acestor fortărețe*. Un timp s-a vorbit despre declanșarea unui atac împotriva Rusiei în Caucaz. O delegație de rebeli cerchezi i-a vizitat pe aliați la Varna și a promis declanșarea unui război al musulmanilor împotriva Rusiei în întregul Caucaz dacă aliații își trimiteau armatele și flotele. Omer Pașa a sprijinit ideea⁴¹. Dar nici unul dintre aceste planuri nu era socotit la fel de distrugător cum ar fi fost pierderea Sevastopolului și a flotei ruse de la Marea Neagră. Până la retragerea rușilor din principate, cabinetul britanic ajunsese la un consens în privința ideii că o invazie în Crimeea era singurul mod de a da o lovitură decisivă Rusiei.

Planul cu privire la Crimeea fusese propus inițial în decembrie 1853, când, ca reacție la evenimentele de la Sinop, Graham concepușe o strategie navală pentru a anihila Sevastopolul dintr-o singură lovitură rapidă. „Asta mi-am pus în gând”, scria Primul Lord al Amiralității; „caninul Ursului trebuie scos; iar până când flota și arsenalul său naval de la Marea Neagră nu sunt distruse, Constantinopolul nu e în siguranță, Europa nu are pacea garantată”⁴². Planul lui Graham nu a fost pus niciodată oficial pe agenda cabinetului, care însă l-a acceptat ca bază a strategiei sale. Iar pe 29 iunie ducele de Newcastle i-a transmis lui Raglan indicațiile cabinetului privind o invazie a Crimeii. Telegrama lui avea un ton apăsător: expediția trebuia să înceapă cât mai curând posibil și „doar impedimente insurmontabile” puteau întârzia asedierea Sevastopolului și distrugerea flotei ruse a Mării Negre, deși puteau fi necesare și unele atacuri secundare împotriva rușilor în Caucaz. Limba jul telegramei i-a dat lui Raglan impresia că în cabinet nu

* Evenimentele au dovedit-o. Pe 8 august, Napier a lansat un atac aliat împotriva fortăreței rusești Bomarsund din Insulele Aaland, situate între Suedia și Finlanda, cu scopul principal de a atrage Suedia în război. Sprijinul trupelor suedeze era necesar pentru orice acțiune împotriva capitalei ruse. După un bombardament puternic care a prefăcut fortăreața într-un morman de moloz, comandantul rus și cei 2 000 de militari ai săi s-au predat aliaților. Dar Bomarsundul era o victorie minoră – nu era Kronștadt sau Sankt-Petersburg –, iar suedezii nu au fost impresionați, în pofida propunerilor insistente din partea britanicilor. Până când aliații nu alocau resurse mult mai importante campaniei din Marea Baltică, nu exista nici o perspectivă reală ca suedezii să intre în război, nemaivorbind de atacarea Sankt-Petersburgului. Aliații aveau păreri diferite în privința Balticii. Francezii erau mult mai puțin interesați de aceasta decât britanicii – în special Palmerston, care visa să cucerească Finlanda, ca parte a planurilor sale mai ample de a dezmembra Imperiul Rus – și ezitau să implice mai mulți soldați pentru un scop despre care considerau că servește mai curând interesele britanicilor. Pentru Napoleon, campania din Marea Baltică nu putea fi mai mult decât o diversivune minoră menită să-l împiedice pe țar să mobilizeze o armată și mai mare în Crimeea, principala țintă a întregii campanii de război.

exista nici un dezacord și că nu era nici o alternativă la invazia Crimeii⁴³. De fapt, erau păreri divergente despre cât de practic era planul ce viza Crimeea, iar acceptarea acestuia a fost un compromis între membrii cabinetului care, ca Aberdeen, doreau o campanie mai limitată pentru a restabili suveranitatea Turciei și cei ce, asemenea lui Palmerston, vedeau în expediția din Crimeea o ocazie de a declanșa un război mai amplu împotriva Rusiei. Între timp, presa britanică făcea tot mai multe presiuni asupra cabinetului să dea o lovitură mortală Rusiei, iar distrugerea Flotei Mării Negre de la Sevastopol devenise victoria simbolică pe care o aștepta publicul belicos. Practic, era de neconceput ideea de a renunța la invadarea Crimeii doar în temeiul faptului că, odată cu retragerea rușilor de pe Dunăre, aceasta nu mai era necesară.

„Principalul și adevăratul obiectiv al războiului”, recunoștea Palmerston în 1855, „era înfrânarea ambiției agresive a Rusiei. Am intrat în război nu atât pentru a-i menține pe sultan și pe turci în Turcia, cât pentru a-i menține pe ruși în afara ei”. Palmerston vedea atacul asupra Crimeii ca o primă etapă dintr-o lungă cruciadă împotriva autorității țariste în regiunea Mării Negre și a Caucazului, în Polonia și în Marea Baltică, potrivit notei sale din 19 martie către cabinet, în care își prezenta planul ambițios de dezmembrare a Imperiului Rus. Până la sfârșitul lui august, câștigase un sprijin considerabil în cadrul cabinetului pentru acest război extins. A căzut de acord neoficial și cu Drouyn de Lhuys, ministrul francez de Externe, că „micile rezultate” nu vor fi suficiente ca să compenseze inevitabilele pierderi umane din timpul războiului și că doar „mari modificări teritoriale” în regiunea dunăreană, în Caucaz, Polonia și zona baltică ar putea justifica o campanie în Crimeea⁴⁴.

Dar, atât timp cât Aberdeen era prim-ministru, lui Palmerston îi era imposibil să facă în așa fel încât asemenea planuri să fie acceptate ca politică a aliaților. Cele Patru Puncte convenite pe 8 august de puterile occidentale cu austrieii, după mai multe luni de negocieri, stabileau obiective mai limitate. Nu se putea ajunge la un acord de pace între Rusia și puterile aliate decât dacă :

1. Rusia renunța la orice drepturi speciale în Serbia și Principatele Române, a căror protecție urma să fie garantată de puterile europene împreună cu Poarta ;
2. navigația pe Dunăre era liberă pentru toate activitățile comerciale ;
3. Convenția Strămtorilor din 1841 era revăzută „în interesul echilibrului de putere în Europa” (punându-se capăt dominației navale rusești în Marea Neagră) ;
4. rușii renunțau la pretenția de a-i proteja pe supușii creștini ai Turciei, a căror securitate urma să fie garantată de cele cinci mari puteri (Austria, Marea Britanie, Franța, Prusia și Rusia) în acord cu guvernul turc.

Cele Patru Puncte aveau un caracter conservator (nimic altceva nu i-ar fi satisfăcut pe austrieii), dar erau suficient de vagi ca să le permită britanicilor (care voiau să diminueze puterea Rusiei, însă nu aveau o idee clară cum să transpună asta într-o politică palpabilă) să mai adauge condiții când războiul era în desfășurare. Mai mult, fără știrea austrieilor, exista un al cincilea punct secret, convenit de britanici și francezi, care le permitea să facă și alte solicitări în funcție de rezultatul războiului. Pentru Palmerston, cele Patru Puncte erau un mod de a lega Austria și Franța de o mare alianță europeană pentru a purta un război pe termen nelimitat împotriva Rusiei, un război ce putea fi extins chiar și după ce se înfăptuia cucerirea Crimeii⁴⁵.

Palmerston a mers chiar până acolo încât a elaborat un plan pe termen lung pentru Crimeea. A propus ca regiunea să le fie predată turcilor și atașată noilor teritorii turcești capturate de la ruși în jurul Mării Azov, Circaziei, Georgiei și Deltei Dunării. Însă puțini erau pregătiți să gândească în termeni atât de ambițioși. Napoleon dorea foarte mult să captureze Sevastopolul ca un simbol al „victoriei mărețe” de care avea nevoie și ca un mijloc de a-i pedepsi pe ruși pentru agresiunea lor din principate. Și majoritatea membrilor cabinetului britanic gândeau la fel. Potrivit părerii generale, căderea Sevastopolului ar fi îngenuncheat Rusia, permițând puterilor occidentale să revendice victoria și să-și impună condițiile în fața rușilor. Dar nu prea avea sens. Față de Kronștadt și de alte fortărețe baltice care apărau capitala rusă, Sevastopolul era un avanpost relativ îndepărtat în Imperiul Rus și nu exista nici un motiv logic să se presupună că, dacă ar fi fost capturat de aliați, asta l-ar fi determinat pe țar să cedeze. Consecința acestei supoziții necontestate a fost că, în cursul anului 1855, când Sevastopolul nu a căzut rapid, aliații au continuat să bombardeze orașul într-o acțiune care a fost la vremea respectivă cel mai lung, iar până astăzi cel mai costisitor asediu din istoria militară, în loc să aplice alte strategii pentru a slăbi armatele terestre ale Rusiei, acestea, și nu Flota Mării Negre fiind de fapt elementul esențial al superiorității ruse față de Turcia⁴⁶.

Campania din Crimeea a fost nu numai greșit concepută, ci și prost plănuită și pregătită. Decizia de invadare a Crimeii a fost luată fără vreo rațiune reală. Comandanții aliați nu aveau hărți ale regiunii. Își culegeau informațiile din memoriale de călătorie depășite, precum jurnalul lordului de Ros din timpul călătoriilor sale în Crimeea și *Journal of the Crimea* al generalului-maior Alexander Macintosh, amândouă datând din 1835, care i-au făcut să creadă că în Crimeea iernile erau extrem de blânde, chiar dacă existau cărți mai recente ce vorbeau despre frig, ca *The Russian Shores of the Black Sea in the Autumn of 1852* de Laurence Oliphant, publicată în 1853. Drept urmare, nu au pregătit hainele sau campamentul de iarnă, în bună măsură din cauza presupunerii optimiste că va fi o campanie scurtă și că aveau să obțină victoria înainte să dea gerul. Nu aveau nici o idee despre numărul militarilor ruși din Crimeea (estimările oscilau între 45 000 și 80 000) și nici despre locul unde se aflau. Flotele aliate nu puteau transporta în Crimeea decât 60 000 din cei 90 000 de soldați de la Varna – după cel mai optimist calcul, mai puțin de jumătate din raportul de trei la unu recomandat de manualele militare în cazul asediilor – și chiar și aceia în detrimentul carelor-ambulanță, al animalelor de tracțiune și al altor lucruri esențiale. Aliații presupuneau că trupele rusești retrase de pe frontul danubian vor fi aduse în Crimeea și, ca atare, cel mai bine era ca Sevastopolul să fie cucerit printr-o lovitură-fulger, iar obiectivele lor militare, precum și Flota Mării Negre să fie distruse înainte de sosirea acestora. Se gândeau că un atac mai puțin reușit asupra Sevastopolului ar impune probabil ocuparea Perekopolui, istmul care separă Crimeea de continent, pentru a bloca întăririle și aprovizionarea rușilor. Prin telegrama din 29 iunie, Newcastle îi ordonase lui Raglan să îndeplinească această misiune „fără întârziere”. Dar Raglan a refuzat să execute ordinul, susținând că soldații săi ar fi avut de suferit în căldura platoului crimeean⁴⁷.

Pe măsură ce se apropia momentul declanșării invaziei, comandanții au început să ezite. Șovăiau mai ales francezii. Indicațiile lui Newcastle către Raglan i-au fost transmise de mareșalul Vaillant, ministrul de Război, lui Saint-Arnaud, dar comandantul forțelor franceze era sceptic în privința planului. Rezervele lui Saint-Arnaud erau împărțite de

majoritatea ofițerilor săi, care considerau că atacul ar fi mai mult în avantajul Marii Britanii ca putere navală decât al Franței. Dar îndoielile au fost date deoparte la presiunea politicianilor de la Londra și Paris, ce doreau o ofensivă care să satisfacă opinia publică și erau tot mai preocupați ca trupele să fie îndepărtate de zona Varnei, infestată de holeră. La sfârșitul lui august, Saint-Arnaud ajunsese la concluzia că numărul soldaților căzuți într-un atac asupra Sevastopolului ar fi fost mai mic decât al celor care muriseră deja de holeră⁴⁸.

Ordinul de imbarcare a venit ca o ușurare pentru majoritatea militarilor, care „preferau să moară luptând ca bărbații decât să piară de foame și boală”, după cum relatează Herbé. „Soldații și ofițerii sunt în fiecare zi tot mai scârbiți de soarta lor”, scria la sfârșitul lui august ofițerul de cavalerie Robert Portal.

Nu fac altceva decât să-și îngroape camarazii. Spun cu glas tare că nu au fost aduși să lupte, ci să se vestejească și să moară în țara asta de holeră și febră... Auzim că în tabăra franceză soldații s-au răzvrătit, jurând că se vor duce oriunde și vor face orice, dar nu vor mai rămâne aici ca să moară.

Zvonurile despre răzmerița din tabăra franceză au fost confirmate de colonelul Rose, atașat pe lângă statul-major francez, care a raportat la Londra pe 6 septembrie că comandamentul francez „nu avea o părere prea bună despre echilibrul și puterea de rezistență a soldaților francezi”⁴⁹

Era timpul să fie trimiși la război înainte să moară de boli sau să se răzvrătească împotriva propriilor ofițeri. Pe 24 august a început imbarcarea. Infanteria a fost urcată pe vapoare, urmată de cavalerie și de cai, carele cu muniții și cele cu provizii, animalele de tracțiune și, la sfârșit, armamentul greu. Mulți dintre soldații care se îndreptau spre chei erau prea bolnavi sau prea slăbiți pentru a-și căra ranițele sau puștile, așa că le duceau cei mai în putere. Cum nu aveau suficiente nave de transport pentru cei 30 000 de militari, francezii i-au înghesuit în vasele de război, făcându-le inutile în cazul unui atac din partea flotei ruse a Mării Negre. Ca atare, apărarea convoiului a căzut în totalitate în seama flotei militare britanice, ale cărei nave de război flancau cele 29 de vapoare și 56 de nave de linie care transportau trupele britanice. Pe chei au avut loc scene tulburătoare când s-a anunțat că nu puteau fi luate în Crimeea toate soțiile soldaților care veniseră din Marea Britanie* Copleșite de durere, femeile care au fost separate de soții lor se luptau să se imbarce. Unele au fost luate clandestin. În ultima clipă, comandanților li s-a făcut milă de ele când au aflat că nu se făcuse nici o pregătire ca să rămână la Varna și le-au lăsat pe multe să se imbarce.

Până pe 2 septembrie imbarcarea s-a încheiat, dar din cauza vremii plecarea a întârziat până pe 7 septembrie. Flotila de 400 de nave – vase cu aburi, nave de război, transportoare de trupe, nave cu vele, remorchere militare și alte vase mai mici – era condusă de contra-amiralul Sir Edmund Lyons, aflat pe *Agamemnon*, primul vapor al marinei militare regale propulsat de elice, capabil să navigheze cu 11 noduri și înarmat cu 91 de tunuri. „Soldații își amintesc frumoasa dimineață de 7 septembrie”, scria Kinglake.

* Armata britanică permisesse ca în fiecare companie patru soții să meargă cu bărbații lor la Gallipoli. Întreținute de armată („după posibilități”), femeile găteau și spălau rufe.

Lumina lunii plutea încă pe ape când soldații, privind spre răsărit de pe nenumăratele punți, au putut să salute ivirea zorilor. O briză de vară adia dinspre țarm. La 5 fără un sfert, un tun de pe *Britannia* a dat semnalul de plecare. Aerul s-a întunecat de fumul gros al motoarelor și era greu de văzut cum și de unde va veni ordinul cuvenit ; dar acum *Agamemnon* s-a pus în mișcare cu semnale pe toate catargele – căci Lyons se afla pe punte, comandând convoiul și dând ordine. Vapoarele de luptă franceze au ieșit, urmate de navele de transport, iar vasele lor mari formau linia. Francezii au ieșit mai repede decât englezii și mai ordonat. Multe dintre vasele lor de transport erau foarte mici ; și, inevitabil, erau o mulțime. Vasele noastre de transport au ieșit în cinci coloane, fiecare de 30 numai. Apoi s-a pus în mișcare, ieșind încet din golf, flota de război englezească – de strajă asupra tuturor –, într-o singură coloană⁵⁰.

Alma

În scurt timp, flotele aliate erau răsfirate pe Marea Neagră, o pădure mișcătoare de catarge învăluite de nori negri, imenși de fum și abur. Era o priveliște fantastică, „asemenea unui oraș industrial uriaș ce plutea pe ape”, nota Jean Cabrol, medic al comandantului francez, mareșalul Saint-Arnaud, care era extrem de bolnav, pe *Ville de France*. Fiecare soldat francez avea în raniță rația pentru opt zile – orez, zahăr, cafea, untură și biscuiți –, iar la îmbarcare primise o pătură mare, pe care o întindea pe punte ca să se culce. Britanicii aveau mult mai puține. „Cel mai rău lucru din toate”, le scria de la Varna părinților săi John Rose, soldat în Regimentul 50, „e că nu putem să ne cumpărăm un pahar de grog. Trăim cu o livră și jumătate de pâine neagră și o livră de carne pe zi, dar așa ceva nu-i pentru soldați”¹.

Soldaților de pe vase nu le era foarte clar unde merg. La Varna nu li se spusese nimic despre planurile de război și printre ei circulaseră tot felul de zvonuri. Unii credeau că merg în Circazia, alții la Odessa sau în Crimeea, dar nimeni nu știa exact la ce să se aștepte. Neavând hărți și necunoscând direct coasta sudică a Rusiei, pe care o priveau de pe vapoare ca și cum ar fi privit țărmurile Africii, acțiunea căpăta caracterul unei aventuri ca în călătoriile de explorare. Ignoranța dădea frâu liber imaginației soldaților, unii dintre aceștia crezând că vor da de urși și de lei când vor debarca în „jungla” Rusiei. Puțini aveau idei pentru ce luptă – iar ideile lor se limitau la faptul că îi vor „bate pe ruși” și vor „face voia Domnului”, pentru a cita doar doi soldați francezi care au trimis scrisori acasă. Dacă este să dăm crezare observațiilor soldatului Rose, mulți soldați nu știau nici măcar cine erau aliații lor. „Suntem la 48 de ore de Sebastepol”, le scria el părinților săi, accentul său din sud-vestul Angliei influențându-i ortografia :

...iară locul unde o să debarcăm e la 6 mile de Sebastepol și prima ciocnire o să fie cu turcii și rușii. Aci sunt 30 000 de turci și 40 000 de austrieci în afară de franțuji și de engleji și nu va trece mult până începem și socotim cu toții că dușmanul o să-și lase armele când o să vadă toată puterea asta contra lor și nădăjduiesc că o să-i fie pe plac lui Dumnezeu să mă scoată din belea și să mă cruțe ca să mă întorc iar la casa părintească și atunci o să vă pot spune despre război².

Când expediția a plecat spre Crimeea, conducătorii ei nu erau siguri unde aveau să debarce. Pe 8 septembrie. Raglan, aflat pe vaporul *Caradoc*, a avut o discuție cu Saint-Arnaud, care era pe *Ville de France* (având un singur braț, Raglan nu putea urca pe vasul francez, iar Saint-Arnaud, suferind de cancer la stomac, era prea bolnav pentru a

se ridica din pat, astfel încât discuțiile trebuiau să se desfășoare prin intermediari). În cele din urmă, Saint-Arnaud a fost de acord cu opțiunea lui Raglan privind locul de debarcare – țărmul lung și nisipos al golfului Kalamita, situat la 45 de kilometri nord de Sevastopol –, iar pe 10 septembrie *Caradoc* a pornit cu un grup de ofițeri superiori, printre care secundul lui Saint-Arnaud, generalul François Canrobert, într-o misiune de recunoaștere pe coasta vestică a Crimeii. Planul aliaților fusese să cucerească Sevastopolul printr-un atac-surpriză, dar acest lucru era exclus după decizia de a debarca în golful Kalamita, aflat atât de departe.

Pentru ca trupele care debarcau să nu fie atacate pe flanc de către ruși, comandanții aliați au decis să ocupe mai întâi orașul Ievpatoria, singurul loc de pe coastă unde se putea ancora în siguranță și o sursă utilă de apă potabilă și provizii. Dinspre mare, cel mai frapant lucru la acest oraș era numărul mare de mori de vânt. Ievpatoria erau un centru comercial și de prelucrare a cerealelor prosper, deserving gospodăriile din stepa Crimeii. Populația sa de 9 000 de locuitori era alcătuită în special din tătari crimeeni, ruși, greci, armeni și evrei caraiți, care construiseră o sinagogă frumoasă în centrul orașului³.

Ocuparea orașului Ievpatoria – prima debarcare a armatelor aliate pe pământ rusesc – a fost comic de simplă. Pe 13 septembrie, la prânz, trupele aliate s-au apropiat de port. Omenii din oraș s-au strâns pe chei sau priveau de la ferestre și de pe acoperișuri cum comandantul și guvernatorul și ofițerul pentru carantină și vamă al Ievpatorie, Nikolai Ivanovici Kaznaceev, un bărbat scund și cărunt, stătea la capătul cheiului principal, îmbrăcat în uniformă, cu toate însemnele funcției sale, alături de un grup de ofițeri ruși, pentru a-i primi pe „parlamentarii” francezi și britanici, intermediarii care coborâseră pe țărm împreună cu interpreții pentru a negocia capitularea orașului. La Ievpatoria nu existau forțe rusești, doar câțiva soldați convalescenți, astfel încât Kaznaceev nu avea cu ce să țină piept vaselor de război ale puterilor aliate în afară de regulamentele birourilor sale; pe acestea se baza acum, calm, deși inutil, insistând ca forțele de ocupație să își debarce trupele la lazaret, ca să poată trece prin carantină. În ziua următoare orașul a fost ocupat de un mic detașament al trupelor aliate. Aliații le-au garantat locuitorilor că sunt în siguranță, s-au angajat să plătească pentru tot ce vor lua de la ei și le-au acordat o zi să plece, dacă preferau. Mulți oameni părăsiseră deja zona, în special rușii, principalii administratori și proprietari de pământ din regiune, care, în primele zile după ce zăriseră navele occidentale, își încărcaseră bunurile în căruțe și fugiseră în Perekop, sperând să ajungă pe continent înainte ca Crimeea să fie izolată de către inamic. Rușii se temeau de tătari – 80% din populația Crimeii – la fel de mult ca de invadatori. Când flotele aliate au fost văzute de pe coasta Crimeii, grupuri mari de țărani tătari s-au răsculat împotriva stăpânilor lor și au format bande înarmate pentru a ajuta invazia. În drumul lor spre Perekop, mulți ruși au fost jefuiți și uciși de aceste bande de tătari, care susțineau că le confiscă averile pentru „guvernul turc” nou-instalat la Ievpatoria⁴.

Pe toată coasta, populația rusă fugea panicată, urmată de greci. Drumurile erau blocate de refugiați, căruțele și vitele îndreptându-se spre nord, în sens contrar soldaților ruși, care mergeau din Perekop spre sud. Simferopolul era copleșit de refugiații din zonele de coastă care veneau cu povești fantastice despre dimensiunile flotelor occidentale. „Mulți locuitori s-au zăpăcit și nu mai știau ce să facă”, își amintea Nikolai Mihno, care locuia la Simferopol, capitala administrativă a peninsulei. „Alții au început să-și strângă lucrurile cât de repede au putut ca să plece din Crimeea... Au început să spună

lucruri înfricoșătoare despre cum aliații își vor continua invazia mergând drept spre Simferopol, care nu se putea apăra.”⁵

Sentimentul că erau lipsiți de apărare determina această fugă panicată. Menșikov, comandantul forțelor ruse din Crimeea, fusese luat prin surprindere. Nu se gândise că aliații aveau să atace când mai era atât de puțin până la venirea iernii și nu reușise să mobilizeze suficiente forțe care să apere Crimeea. De-a lungul coastei sud-vestice erau 38 000 de soldați, iar în jurul orașelor Kerchi și Feodosia, 12 000 – cu mult mai puțin decât numărul de atacatori pe care și-l închipuia populația înspăimântată a Crimeii. Simferopolul nu avea decât un batalion⁶.

Pe 14 septembrie, aceeași dată la care francezii intraseră în Moscova în 1812, flotele aliate au ancorat în golful Kalamita, la sud de Ievpatoria. De pe Înălțimile Alma, aflate mai spre sud, unde Menșikov își amplasase principalele forțe de apărare a Sevastopolului, Robert Chodasiewicz, căpitan al unui regiment de cazaci, descria priveliștea impresionantă :

Când ne-am ocupat pozițiile pe înălțimi, în fața noastră se înfățișa cea mai frumoasă priveliște pe care mi-a fost dat s-o văd vreodată. Toată flota aliată se afla în rada lacurilor sărate, la sud de Ievpatoria, și noaptea pădurea lor de catarge era luminată de felinare multicolore. Atât soldații, cât și ofițerii erau muți de uimire la vederea unui număr atât de mare de vase strânse laolaltă, mai ales că mulți dintre ei nu prea văzuseră marea înainte. Soldații spuneau : „Ia uite, păgânii au construit pe valuri o altă sfântă Moscovă !”, comparând catargele navelor cu turlele bisericilor din acel oraș⁷.

Mai întâi au debarcat francezii, primele lor detașamente cățărându-se pe mal și ridicând corturi colorate la distanțe anume stabilite pentru a marca diferitele puncte de debarcare a diviziilor de infanterie ale lui Canrobert, generalului Pierre Bosquet și prințului Napoleon, vărul împăratului. Până la căderea nopții debarcaseră toți, împreună cu armamentul lor de artilerie. Soldații au înălțat drapelul francez și au plecat să caute lemne de foc și mâncare, unii întorcându-se cu găște și găini și cu bidoanele de apă umplute cu vin, pe care îl găsiseră în gospodăriile din apropiere. Paul de Molènes și spahiii lui nu au avut nici carne, nici pâine la prima lor masă pe pământ rusesc, „dar am avut niște biscuiți și o sticlă de șampanie pe care o pusesem deoparte ca să ne sărbătorim victoria”⁸.

Comparativ cu debarcarea francezilor, cea a englezilor a fost o debandadă – un contrast care avea să devină foarte familiar în timpul Războiului Crimeii. Nu se stabilise nici un plan pentru o debarcare pașnică (se presupunea că vor trebui să lupte pentru a ajunge pe țarm), astfel încât infanteria a debarcat prima, când marea era calmă ; când britanicii au încercat să își aducă la mal cavaleria, vântul se înțețise, iar caii s-au luptat cu valurile înalte. Saint-Arnaud, stând confortabil pe un scaun pe mal, cu ziarul în mână, urmări scena tot mai frustrat, fiindcă planurile sale de a lansa un atac prin surprindere asupra Sevastopolului erau subminate de întârziere. „Englezii au obiceiul neplăcut de a întârzia”, îi scria el împăratului⁹.

A fost nevoie de cinci zile pentru debarcarea trupelor și cavaleriei britanice. Mulți soldați erau bolnavi de holeră și au trebuit să fie duși cu bărcile. Nu existau facilități pentru transportul bagajelor și al echipamentului până pe mal, prin urmare au fost trimise detașamente pentru a lua căruțe și care din gospodăriile tătărăști din zonă. Nu existau provizii de hrană și apă pentru soldați, în afară de rația pe trei zile ce le fusese dată la Varna, iar de pe vase nu s-au descărcat corturi sau ranițe, astfel încât soldații și-au petrecut

primele nopți fără a avea un adăpost, fără a fi apărați de ploile puternice sau de dogoarea următoarelor zile. „Nu am luat cu noi pe mal nimic în afară de pături și de mantale”, le scria George Lawson, medic militar, celor de acasă. „Suferim cumplit din cauza lipsei de apă. Prima zi a fost foarte călduroasă; nu am avut de băut decât apa ce s-a strâns în bălți după ploaia din noaptea dinainte; și chiar și acum apa e atât de tulbure, încât, dacă o torni într-un pahar, nu-i poți vedea deloc fundul.”¹⁰

În sfârșit, pe 19 septembrie, britanicii erau pregătiți și în zori a început înaintarea spre Sevastopol. Francezii mășăluiau pe dreapta, mai aproape de mare, uniformele lor albastre contrastând cu vestoanele stacojii ale britanicilor, în timp ce flota se îndrepta spre sud odată cu ei. Lată de șase kilometri și jumătate și lungă de aproape cinci kilometri, coloana care înainta era „toată numai un forfot și o mișcare”, scria în jurnalul său Frederick Oliver, capelmaistru al Regimentului 20. Pe lângă șirurile compacte de soldați, era și un convoi enorm de „cavalerie, tunuri, muniție, cai, boi, cai de povară, măgari, turme de dromaderi, o cireadă de bivoli, o uriașă turmă de oi, capre și tauri, toate luate din satele învecinate de detașamentele plecate să strângă provizii”. Spre prânz, când soarele ardea, coloana a început să se destrame, soldații însetați rămânând în urmă ori plecând să caute apă în așezările tătărești din apropiere. După-amiază, când au ajuns la râul Bulganak, la 12 kilometri de golful Kalamita, disciplina a dispărut complet, soldații britanici aruncându-se în „șuvoiul nămolos”¹¹.

În față, pe pantele ce se înălțau spre sud deasupra râului, britanicii i-au zărit pentru prima oară pe ruși – 2 000 de cazaci călare care au deschis focul asupra unui detașament de recunoaștere din Regimentul 13 Dragoni. Restul Brigăzii de Cavalerie Ușoară, mândria cavaleriei britanice, se pregătea să se confrunte cu cazacii, care erau de două ori mai mulți, dar Raglan credea că în spatele călăreților ruși se aflau un număr considerabil de infanteriști ce nu puteau fi zăriți de comandanții cavaleriei sale, lordul Lucan și lordul Cardigan, aflați mai departe, la poalele dealului. Raglan a ordonat retragerea și militarii din Brigada de Cavalerie Ușoară s-au repliat în timp ce cazacii îi luau în derădere și trăgeau în ei, rănindu-i pe mulți*. Apoi cazacii s-au retras spre sud, pe râul Alma, unde rușii se instalaseră pe înălțimi. Era un incident umilitor pentru cavaleria ușoară, ce fusese nevoită să cedeze într-o luptă cu cazacii zdrențăroși în văzul infanteriei britanice, alcătuită din soldați proveniți din familii muncitoare sărace care se bucurau răutăcios de încurcătura în care intraseră soldații îmbrăcați elegant și instalați confortabil pe cai. „Să le fie de bine, nemernici proști și împăunați”, scria un soldat în scrisoarea trimisă acasă¹².

Britanicii au făcut bivouac pe malurile sudice înalte ale Bulganakului, de unde puteau urmări trupele rusești masate pe Înălțimile Alma, aflate la cinci kilometri depărtare. A doua zi urmau să coboare în vale și să-i atace pe ruși, a căror linie de apărare se afla de cealaltă parte a Almei.

Menșikov hotărâse să își angajeze majoritatea forțelor terestre în apărarea Înălțimilor Alma, ultima barieră naturală în calea înaintării inamicului spre Sevastopol, pe care trupele sale îl ocupaseră din 15 septembrie. Dar teama de o a doua debarcare aliată la

* Prima victimă din rândul britanicilor a fost sergentul Priestley din Regimentul 13 Dragoni, care și-a pierdut un picior. A fost evacuat în Anglia, iar ulterior regina i-a dăruit un picior din plută (A. Mitchell, *Recollections of One of the Light Brigade* [Londra, 1885], p. 50).

Kerci sau Feodosia (teamă împărtășită și de țar) l-a determinat să-și asigure rezerve mari. Astfel, pe Înălțimile Alma erau 35 000 de soldați ruși – mai puțini decât cei 60 000 de militari occidentali, dar beneficiind de avantajul crucial al poziției înalte – și peste 100 de tunuri. Tunurile cele mai grele erau amplasate pe o serie de redute deasupra drumului spre Sevastopol, care traversa râul și înainta patru kilometri spre interior, dar acolo nu existau stânci ca acelea dinspre mare, pe care Menșikov le considera prea abrupte pentru a putea fi escaladate de inamic. Rușii se simțeau ca acasă, jefuind satul Burliuk, aflat în vecinătate, după ce i-au alungat de acolo pe tătari, cărând paturi, uși, scânduri și crengi pe înălțimi, unde au improvizat barăci, și îmbuibându-se cu struguri din viile abandonate. Au umplut casele din sat cu fân și paie, pregătindu-se să le incendieze când dușmanul avea să înainteze. Comandanții ruși erau încrezători că își vor menține pozițiile cel puțin o săptămână – Menșikov îi scrisese țarului promițându-i că va păstra înălțimile șase săptămâni –, câștigând timp prețios pentru întărirea apărării Sevastopolului și împingerea campaniei spre iarnă, cea mai importantă armă a rușilor împotriva armatei invadatoare. Mulți ofițeri erau siguri de victorie. Glumeau spunând că englezii nu erau buni să lupte decât împotriva „sălbaticilor” din coloniile lor, toastau în memoria anului 1812 și ziceau că o să-i împingă pe francezi înapoi pe mare. Menșikov era atât de încrezător, încât a invitat grupuri de doamne de la Sevastopol să urmărească bătălia alături de el de pe Înălțimile Alma¹³.

Trupele rusești nu erau atât de încrezătoare. Ferdinand Pflug, un medic german din armata țaristă, era de părere că „fiecare părea convins că bătălia de a doua zi se va solda cu o înfrângere”¹⁴. Aproape nici unul dintre acești soldați nu mai luptase împotriva armatei unei mari puteri europene. Văzând uriașa flotă aliată ce ancorase la mal și era pregătită să sprijine forțele terestre ale inamicului, le era clar că vor înfrunta o armată mai puternică decât a lor. În timp ce ofițerii mai vârstnici păstrau în memorie amintirea războaielor împotriva lui Napoleon, soldații mai tineri, ce urmau să participe direct la luptă, nu aveau o asemenea experiență pe care să se bazeze.

Asemenea tuturor soldaților în ajunul unei bătălii, încercau să-și ascundă teama în fața camarazilor. Când răcoarea nopții a luat locul căldurii de peste zi, soldații din ambele armate se pregăteau pentru dimineața următoare: pentru mulți dintre ei acestea aveau să fie ultimele ore. Au făcut focul, și-au pregătit cina și au așteptat. Majoritatea soldaților nici nu au prea mâncat. Unii și-au curățat muschetele. Alții au scris scrisori familiilor. Mulți dintre ei s-au rugat. A doua zi era sărbătoare în calendarul ortodox, era data la care rușii celebrau nașterea Fecioarei, și s-au ținut slujbe prin care i s-a cerut ajutorul. Grupuri de soldați strânsi în jurul focurilor au stat de vorbă până târziu în noapte, cei mai în vârstă povestindu-le celor mai tineri întâmplări din bătăliile de odinioară. Beau și fumau, spuneau glume, încercând să pară calmi. Din când în când, peste câmpie se înălțau cântecele soldaților. De pe drumul de Sevastopol, unde își ridicase cortul Menșikov, se azeau fanfara și corul Regimentului Tarutinski – glasurile lor profunde de bași interpretând fragmente dintr-un cântec compus de generalul Gorceakov:

E demn să trăiască
Doar cel care-i oricând gata să moară;
Luptătorul rus ortodox
Își lovește dușmanii fără să stea pe gânduri.
Dar francezii, dar englezii?

Dar șirurile de turci neghiobi ?
 Ieșiți, păgânilor,
 Vă provocăm la luptă !
 Vă provocăm la luptă !

Treptat, când cerul întunecat s-a umplut de stele, focurile s-au stins și zumzetul glasurilor s-a mai domolit. Soldații s-au culcat și au încercat să doarmă, deși puțini au reușit, iar peste vale s-a lăsat o liniște ciudată, întreruptă doar de lătratul câinilor flămânzi ce hălăduiau prin satul părăsit¹⁵.

La ora 3 dimineața, Chodasiewicz nu putea să doarmă. Era încă întuneric. În tabăra rusă soldații „erau strânși în jurul unor focuri imense pe care le aprinseseră cu ceea ce jefuiseră din satul Burliuk”.

După puțină vreme m-am dus pe deal (căci batalionul nostru staționa într-o râpă) să arunc o privire la bivacuul armatelor aliate. Dar nu se vedea mare lucru în afară de focuri și, din când în când, câte-o umbră, ca și cum cineva ar fi trecut pe lângă ele. Totul era încremenit și nimic nu te ducea cu gândul la lupta ce avea să vină. Așa erau cele două armate, acolo, una lângă alta. Câți sau care dintre ei aveau să-și dea ultima suflare era cu neputință de zis. Și deodată mi-am pus întrebarea : oare voi fi unul dintre ei ?¹⁶

La ora 4, tabăra franceză era în fierbere. Soldații își pregăteau cafeaua și glumeau despre cum aveau să-i bată pe ruși, apoi a venit ordinul să-și ia ranițele și să se alinieze ca să primească ordine de la ofițeri. „Pe toate tunetele !”, le-a zis soldaților săi comandantul Regimentului 22. „Suntem francezi sau nu ? Regimentul 22 se va acoperi de onoare astăzi, altfel sunteți cu toții niște oameni buni de nimic. Dacă vreunul dintre voi rămâne azi în urmă, o să-mi bag sabia în mațele lui. Alinierea la dreapta !” Și în tabăra rusă soldații s-au trezit la ivirea zorilor și ascultau ce le ziceau comandanții : „Acum, băieți, a sosit în sfârșit momentul, chiar dacă l-am așteptat atât de mult ; nu vom face de rușine pământul nostru rusesc ; îi vom respinge pe dușmani și îl vom bucura pe bunul nostru părinte, Batiușka, Țarul ; după care ne putem întoarce la casele noastre cu laurii pe care i-am câștigat”. La ora 7, în tabăra rusă soldații s-au rugat la Maica Domnului să îi ajute în lupta cu dușmanul. Preoții purtau icoane printre șirurile de soldați, iar aceștia băteau mătâanii și își făceau cruce¹⁷

*

Pe la mijlocul dimineții, soldații aliați se adunau pe platou, britanicii în stânga drumului spre Sevastopol, francezii și turcii la dreapta, înșiruindu-se spre stâncile de pe țărm. Era o zi senină și însorită, fără vânt. De pe Dealul Telegrafului*, unde spectatorii elegant îmbrăcați ai lui Mensikov sosiseră în calești să urmărească scena, se puteau vedea clar detaliile uniformelor franceze și britanice ; se auzeau sunetul tobelor, goarnelor și cimpoiilor și chiar și clinchetul metalului și nechezatul cailor¹⁸.

Rușii au deschis focul când aliații au ajuns la 1 800 de metri – punct marcat cu pari, ca trăgătorii lor să știe că trupele care înaintau erau în raza de acțiune –, dar britanicii

* Nume dat de englezi unui deal aflat în fața satului Burliuk, de cealaltă parte a râului Alma (n.tr.).

și francezii au continuat să înainteze spre râu. Potrivit planului stabilit de aliați în ziua precedentă, cele două armate urmau să avanseze simultan pe un front larg și să încerce să devieze flancul stâng al inamicului – cel dinspre interiorul zonei. Dar în ultimul moment Raglan a decis să întârzie înaintarea britanicilor până când francezii vor fi străpuns flancul drept; i-a pus pe militari să se culce la pământ, în raza de acțiune a tunurilor rusești, într-o poziție din care, la momentul potrivit, se puteau târi până la râu. Și au rămas întinși acolo timp de o oră și jumătate, de la 13 : 15 la 14 : 45, pierzând din efective când rușii au ajuns la distanța prielnică pentru a trage. Acesta a fost un exemplu uluitor al nehotărârii lui Raglan¹⁹.

În timp ce britanicii stăteau culcați la pământ, divizia lui Bosquet a ajuns în dreptul râului, lângă mare, unde stâncile se înălțau la aproape 50 de metri deasupra râului atât de abrupt, încât Menșikov se gândise că nu era necesar să apere această poziție cu artileria. În fruntea diviziei lui Bosquet se afla un regiment de zuavi, majoritatea nord-africani, care aveau experiența luptelor în munți în Algeria. Lăsându-și ranițele pe mal, au traversat râul înot și, la adăpostul copacilor deși, au urcat repede pe stânci. Rușii erau uimiți de agilitatea zuavilor și spuneau că seamănă cu niște maimuțe când i-au văzut cum se folosesc de copaci ca să se cațare pe stânci. Când au ajuns pe platou, zuavii s-au ascuns după pietre și tufișuri, împușcându-i unul câte unul pe soldații din forțele de apărare ale regimentului moscovit, până când au venit întăririle. „Zuavii erau atât de bine ascunși”, își amintea Noir, care s-a numărat printre primii ajunși în vârf, „încât un ofițer bine instruit ajuns la fața locului cu greu îi putea zări”. Urmând exemplul zuavilor, mai mulți soldați francezi s-au cățărat pe stânci. Au târât 12 tunuri până deasupra unei râpe – soldații își loveau caili cu săbiile dacă aceștia nu voiau să urce pe poteca plină de bolovani –, sosind la timp pentru a contracara efectivul suplimentar de soldați și artileria pe care Menșikov le deplasase dinspre centru în încercarea disperată de a împiedica distrugerea flancului său stâng²⁰.

Situația rușilor era mai mult sau mai puțin disperată. În momentul când a sosit artileria lor, divizia lui Bosquet și mulți dintre turci ajunseseră deja pe platou. Rușii aveau mai multe tunuri – 28 față de cele 12 ale francezilor –, dar tunurile francezilor erau de calibru mai mare și aveau o bătaie mai lungă, iar tunarii lui Bosquet îi mențineau pe trăgătorii ruși la o distanță la care numai armele franceze se dovedeau eficiente. Văzând că erau în avantaj, o parte dintre zuavi, exaltați de bătălie, au dansat o polcă pe câmpul de luptă pentru a-și bate joc de inamic, știind că nu pot fi atinși de armele rusești. Între timp, tunurile flotei aliate trăgeau asupra pozițiilor rusești de pe stânci, subminând moralul multor soldați și ofițeri. Când a sosit prima baterie de artilerie a rușilor, ceea ce mai rămăsese din regimentul moscovit bătea deja în retragere, sub ploaia de gloanțe a zuavilor, ale căror puști Minié aveau o bătaie mai lungă și o precizie mai mare decât muschetele depășite ale infanteriei ruse. Comandantul flancului stâng, generalul-locotenent V.I. Kiriakov, era unul dintre cei mai incompetenți ofițeri ai armatei țariste și rareori putea fi văzut treaz. Cu o sticlă de șampanie în mână, Kiriakov le-a ordonat celor din Regimentul Minsk să tragă în francezi, dar i-a orientat greșit înspre husarii din Kiev, care au căzut sub gloanțe. Neavând încredere în comandantul său beat și descurajat de precizia puștilor franceze, și Regimentul Minsk a bătut în retragere²¹.

Între timp, în centrul câmpului de luptă, celelalte două divizii franceze, conduse de Canrobert și de prințul Napoleon, nu puteau să traverseze Alma din cauza tirului rusesc

insistent de pe malul celălalt, dinspre Dealul Telegrafului. Prințul Napoleon i-a trimis vorbă generalului de Lacy Evans, aflat în stânga sa, ca britanicii să înainteze pentru a ușura întru câțva situația francezilor. Raglan încă aștepta ca atacul francez să reușească înainte de a angaja trupele britanice, de aceea inițial i-a spus lui Evans să nu accepte ordine de la francezi, însă, la insistențele lui Evans, în cele din urmă a cedat. La ora 14:45 a ordonat Diviziilor 1 și 2 Infanterie Ușoară să înainteze – însă nu le-a spus ce altceva ar fi trebuit să facă. Ordinul era tipic pentru modul de a gândi al lui Raglan, cramponat în vremurile trecute ale bătăliilor napoleoniene, când infanteria era folosită pentru atacurile inițiale directe asupra unor poziții pregătite.

Îndată ce soldații britanici s-au ridicat din poziția culcat, pușcașii cazaci ruși, care se ascuseseră în vii, au incendiat satul Burliuk pentru a le împiedica înaintarea – însă, de fapt, nu au făcut decât să înalțe un nor de fum, din cauza căruia artileriștilor ruși le-a fost și mai greu să nimerească. Britanicii înaintau în șiruri înguste pentru a maximiza capacitatea distructivă a puștilor, deși într-o asemenea formație era mai greu ca soldații să fie ținuți laolaltă pe un teren accidentat fără comandanți de coloană eficienți. Rușii se uitau cu uimire la șirul roșu, subțire care ieșea din fum. „Pentru noi a fost cel mai extraordinar lucru”, își amintea Chodasiewicz; „nu mai văzuserăm niciodată trupe lup-tând în șir lat de câte doi, nici nu ne-am gândit că s-ar găsi soldați îndeajuns de curajoși să atace coloanele noastre masive într-o asemenea formație aparent vulnerabilă”.

Șirurile s-au rupt când au trecut prin satul și viile în flăcări. Un ogar alerga pe lângă soldați, urmărind iepuri. Înaintând în grupuri mici, britanicii i-au alungat pe pușcașii ruși din oraș și din vii. „Ne grăbeam, împingându-i înainte pe pușcașii inamici”, își amintea soldatul Bloomfield din Regimentul Derbyshire. „Unii dintre acești pușcași s-au cățărât chiar în copaci, ca să ne țintească mai bine, dar i-am văzut și i-am dat jos. Unii, când au căzut... și-au agățat în copaci picioarele sau hainele și au rămas atârnați acolo cu orele.” Când se apropiau de râu, britanicii au ajuns în bătaia armelor rusești. Cei loviți se prăbușeau în tăcere, dar ceilalți din coloană continuau să înainteze. „Pentru mine”, își amintea generalul-locotenent Brown din Divizia de Infanterie Ușoară, „cel mai uimitor lucru era liniștea cu care moartea își făcea treaba. Nici un oftat sau alt sunet nu trăda ce se petrecuse; un soldat cădea, se răsucea sau părăsea formația prăbușindu-se în țărână. Îți dădeai seama că micul glonț își găsise destinația, dar asta părea să se întâmple într-o tăcere misterioasă – dispăreau, erau părăsiți, iar noi treceam pe lângă ei”²².

Sub o ploaie de gloanțe, soldații au ajuns la râu și s-au strâns în grupuri pe mal ca să-și dea jos echipamentul, neștiind cât de adâncă era apa. Ținându-și puștile și săculeții cu muniție deasupra capului, o parte au reușit să traverseze, dar alții au fost nevoiți să înoate, iar unii s-au înecat, prinși de curentul puternic. În tot acest timp rușii au tras în ei cu mitralii și obuze. Rușii aveau 14 tunuri în tranșee și 24 pe ambele părți ale podului. Când soldatul Bloomfield a ajuns în dreptul podului, „apa era înroșită de sânge”. Multor soldați le era frică să intre în apă, fiindcă era plină de cadavre. Se țineau cu mâinile de mal, în timp ce ofițeri călare galopau în sus și în jos, strigându-le să treacă înot și uneori amenințându-i cu sabia. Odată ce au trecut râul, s-a iscat o debandadă totală. Toate companiile și regimentele s-au învălmășit laolaltă, iar ceea ce fusese o coloană cu o lățime de doi soldați acum era doar o masă de oameni. Rușii au început să coboare dealul pe ambele părți ale Marii Redute, trăgând în britanicii aflați jos, în timp ce ofițeri călare galopau pe lângă soldații lor, ordonându-le să refacă șirurile; dar așa ceva era imposibil, oamenii fiind epuizați după ce traversaseră râul și bucuroși că se aflau la

adăpostul malului, unde nu puteau fi văzuți de pe înălțimi. Unii s-au așezat și și-au scos bidoanele cu apă, alții au scos pâine și carne și au început să mănânce.

Conștient că situația era periculoasă, generalul-maior Codrington, aflat la comanda Brigăzii 1 a Diviziei de Infanterie Ușoară, a făcut un efort disperat să-și regrupeze oamenii. Dând pintoni calului său arab alb, a urcat pe deal și a strigat mulțimii de infanteriști : „Fixați baionetele ! Ridicați-vă și porniți la atac ! ”. În scurt timp, întreaga brigadă a lui Codrington – cu toate regimentele învălmășite – a început să se cațäre pe dealul Kurgan. Subofițerii au renunțat să-i mai încoloneze pe soldați – nu mai era timp – și îi încurajau : „Mergeți oricum ! ”. După ce au urcat panta, majoritatea soldaților au început să tragă strigând și chiuind spre tunurile rusești din Marea Redută, aflată sus, la o distanță de 500 de metri. Tunarii ruși erau uluiți să vadă această adunătură de englezi – 2 000 de soldați alergând pe deal – care devenea o țintă ușoară. O parte din avangarda Diviziei de Infanterie Ușoară a ajuns la șanțurile Marii Redute. Unii soldații s-au cățărât pe metereze și s-au strecurat prin ambrazuri, dar au fost împușcați sau înjunghiați de rușii care își retrăseseră tunurile în pripă. În scurt timp, Marea Redută s-a transformat într-un furnicar, unii luptând pe metereze, alții ovaționând și fluturându-și drapelele când, în confuzia generală, au fost capturate două tunuri rusești.

Însă deodată britanicii au fost atacați de patru batalioane (aproximativ 3 000 de militari) din Regimentul Vladimirski, care se năpusteau în redută din zona aflată deasupra acesteia, în timp ce de pe dealul Kurgan alte tunuri rusești îi potopeau cu proiectile. Cu un „Uraaa ! ” puternic, infanteriștii ruși au început să atace la baionetă, alungându-i pe britanici și trăgând asupra lor când se retrăgeau la poalele dealului. Divizia de Infanterie Ușoară „a făcut un front” ca să riposteze cu focuri de armă, însă pe neașteptate s-a auzit sunetul de goarnă pentru încetarea tirului, ce a fost preluat de gorniștii tuturor regimentelor. Preț de câteva momente fatale, de partea britanică focul a încetat dintr-o confuzie : un ofițer neidentificat crezuse că rușii erau francezi și le ordonase oamenilor săi să nu mai tragă. Până când greșeala a fost corectată, soldații din Regimentul Vladimirski ajunseseră într-o situație avantajoasă ; înaintau hotărâți spre poalele dealului, iar britanicii zăceau peste tot morți sau răniți. De data aceasta gorniștii au sunat cu adevărat ordinul de retragere și toată adunătura de soldați ai Diviziei de Infanterie Ușoară sau ceea ce mai rămăsese din ea a început să coboare în fugă dealul, ca să se adăpostească pe malul râului.

Parțial, acțiunea eșuase fiindcă nu existase și un al doilea val, ducele de Cambridge oprind înaintarea Gărzilor ce mergeau în sprijinul Diviziei de Infanterie Ușoară, dat fiind că nu primise ordine în acest sens de la Raglan (altă gafă a acestuia). Evans, aflat în dreapta lui, a pus Gărzile iar în mișcare, dându-i ducelui un ordin de înaintare despre care susținea că vine din partea lui Raglan : însă, de fapt, pe acesta nu-l văzuse nimeni*.

* După ce ordonase înaintarea, Raglan luase decizia incredibilă să meargă călare pe o înălțime ca să vadă mai bine atacul. A traversat Alma împreună cu statul său major și s-a instalat pe un pinton golaș al Dealului Telegrafului, mult mai departe de locul unde se aflau trupele britanice, practic lângă pușcașii ruși. „E o minune dacă scapi din așa ceva”, scria a doua zi căpitanul Gage, membru al statului-major al lui Raglan. „Proiectilele explodau lângă mine, gloanțele treceau la dreapta mea, la stânga, deasupra. Miniaturi și muschete îmi suierau în urechi, cai și călăreți din statul-major al lordului R. (în care eram și eu) au căzut morți și răniți lângă mine și toți ei sunt teafăr și nevătămat și nici nu-mi vine să cred prin ce am trecut” (NAM 1968-07-484-1, „Alma Heights Battle Field, Sept. 21st 1854”).

Cele trei regimente ale Brigăzii de Gărzi (Grenadierii, Fusilierii și Gărzile Coldstream) au traversat vadul râului. Cu tunicile lor roșii și căciulile înalte din blană, arătau impunător. Când au ajuns pe celălalt mal, a durat o veșnicie să se încoloneze din nou. Enervat de șovăiala lor, Sir Colin Campbell, comandantul Brigăzii Scoțiene, a ordonat să înainteze imediat. Adept convins al luptei la baionetă, Campbell le-a spus soldaților să nu tragă până nu ajung la „o distanță de un metru de ruși”. Fusilierii Scoțieni, care trecuseră râul înaintea celorlalte două regimente, au început imediat să urce dealul, repetând greșeala Diviziei de Infanterie Ușoară, care, în acel moment, cobora panta în fugă, urmărită de infanteria rusă. Cele două mulțimi de soldați s-au ciocnit, Fusilierii Scoțieni suferind impactul cel mai mare, cu soldați doborâți la pământ și căciuli din blană zburând peste tot, astfel încât, atunci când au ieșit din îmbulzeală și au continuat să alerge spre Marea Redută, numărul lor se redusese la jumătate și erau într-o stare haotică. Hugh Annesley, un sublocotenent de 23 de ani, care s-a aflat în mijlocul învălmășelii, își amintește ce s-a petrecut după aceea :

Deodată, a părut că rușii iau iar cu asalt reduta și focul lor s-a întesit, apoi 23 a venit comasat... chiar peste linia noastră... Strigam întruna „Înainte, Gărzi ! ” și ajunseserăm la 30 sau 40 de yarzi de șanț când un glonț de muschetă m-a lovit drept în gură și m-am gândit că s-a zis cu mine ; însă chiar atunci adjutantul nostru a venit călare cu revolverul în mână și ne-a ordonat să ne retragem ; m-am răsucit pe călcâie și am coborât dealul în fugă spre râu cât de repede am putut, gloanțele veneau spre noi acum mai aprig decât oricând și eram sigur că n-o să scap fără să fiu lovit din nou ; la jumătatea drumului am căzut și eram convins că iar m-au nimerit, dar m-am ridicat și eram teafăr, așa că am mers mai departe. Aici mi-am pierdut sabia și căciula de blană ; în sfârșit am ajuns pe malul râului și m-am adăpostit, aici erau o mulțime de soldați.

Annesley fusese grav rănit : glonțul care îi intrase în obrazul stâng îi ieșise prin colțul drept al gurii, scoțându-i 23 de dinți și retezându-i o bucată din limbă. În jurul lui se afla restul regimentului său destrămat, care a rămas la adăpostul malului până la sfârșitul luptei, neluând în seamă ordinele repetate de a înainta²³.

Celelalte două regimente (Grenadierii și Gărzile Coldstream) au umplut golul lăsat de Fusilieri, dar au refuzat să execute ordinul de a urca dealul. În schimb, din proprie inițiativă, cei 2 000 de militari ai Gărzilor s-au aliniat și au tras în infanteria rusă 14 salve de gloanțe Minié. Salvele au avut intensitatea focului tras de șase mitraliere. Acțiunea i-a luat prin surprindere pe ruși, care au căzut la pământ în grămezi, apoi s-au retras sus pe deal. Neascultându-și comandanții, care le ordonaseră să atace la baionetă, Gărzile demonstraseră o inovație crucială – raza lungă de acțiune a puștii moderne – ce avea să se dovedească a fi decisivă în toate confruntările de la începutul Războiului Crimeii. Minié era o armă nouă. Majoritatea regimentelor o primiseră în dotare abia când se îndreptau spre Crimeea și fuseseră instruite în pripă cum să o folosească. Nu au avut idee despre importanța ei tactică – capacitatea de a trage cu o precizie letală de la o distanță mult mai mare decât muschetele și artileria rusă – până când Gărzile au descoperit-o singure la Alma. Reflectând asupra impactului puștii Minié, militarul genist rus Eduard Tottleben scria în cartea sa despre Războiul Crimeii :

Lăsați singuri să joace rolul de trăgători de elită, soldații britanici nu ezitau când se trăgea asupra lor și nu aveau nevoie de ordine sau de supraveghere. Trupele astfel înarmate au

devenit foarte încrezătoare când și-au dat seama ce precizie și ce rază imensă de acțiune are arma lor... Infanteria noastră cu muschetele ei nu își putea atinge dușmanii la mai mult de 300 de pași, în timp ce ei trăgeau în noi de la 1 200. Inamicul, absolut convins de superioritatea armelor sale mici, evita lupta de aproape ; de fiecare dată când batalioanele noastre porneau la atac, se retrăgea la o oarecare distanță și începea o serie de focuri ucigătoare. Coloanele noastre, insistând să atace, nu făceau decât să sufere pierderi cumplite și să constate că le era imposibil să treacă prin ploaia de gloanțe care se abătea asupra lor, fiind nevoite să se retragă înainte de a ajunge la inamic.

Fără tranșee care să le protejeze infanteria și artileria, rușii nu își puteau apăra pozițiile de pe înălțimi de fatalele puști Minié. În scurt timp, pe flancul britanic drept, tirului Gărzilor i s-a alăturat tirul Diviziei 2, sub comanda lui Evans, al cărui Regiment 30 îi vedea foarte bine pe trăgătorii celor trei baterii rusești de pe malul râului și îi putea elimina cu puștile Minié fără ca rușii să-și dea seama de unde se trăgea. Când infanteria și artileria rușilor s-au retras, britanicii au înaintat încet pe deal, călcând peste trupurile inamicilor morți sau răniți. „Cei mai mulți dintre răniți cereau apă”, scria soldatul Bloomfield. „Un militar din compania mea i-a dat unui rus rănit niște apă, iar când a plecat de lângă el, rusul s-a proptit într-un cot, a pus mâna pe pușcă și a tras în soldatul care i-a dat apă. Glonțul i-a trecut pe lângă cap. Militarul s-a răsucit îndată și a înfipt baioneta în trupul rusului.” La 4 după-amiază, britanicii veneau spre pozițiile rușilor din toate direcțiile – Gărzile din stânga înfrângând ultima rezistență a rușilor de pe dealul Kurgan, militarii lui Codrington și celelalte Gărzi apropiindu-se de Marea Redută, iar Divizia 2 urcând pe drumul spre Sevastopol. Cum francezii controlau stâncile de deasupra Almei, era clar că bătălia fusese câștigată²⁴.

Rușii dădeau deja semne de panică, fiindcă inamicul se apropia și efectul devastator al puștii sale cu rază lungă de acțiune devenise evident. Niște preoți umblau printre soldați ca să-i binecuvânteze, iar aceștia se rugau cu o fervoare tot mai mare, în timp ce ofițerii călare îi loveau cu cnutul pentru a-i face să intre la loc în formație. Însă altfel comandanții ruși în general nu aveau autoritate. „Nimeni nu ne spunea ce să facem”, își amintea Chodasiewicz. „În alea cinci ceasuri cât a ținut bătălia, nici nu am văzut, nici nu am auzit de generalul nostru de divizie, de comandantul de brigadă ori de colonel ; nu am primit ordin de la ei nici să înaintăm, nici să ne retragem ; iar când ne-am retras, nimeni nu știa dacă ar trebui s-o luăm la dreapta sau la stânga.” Beat, Kiriakov a ordonat retragerea de pe flancul stâng al înălțimilor, dar apoi și-a pierdut curajul și a dispărut preț de mai multe ore (a fost descoperit mai târziu ascuns într-o groapă). Organizarea retragerii de pe înălțimi a rămas în seama căpitanilor, dar „ne-a fost tare greu să menținem ordinea în rândul soldaților”, își amintea Chodasiewicz, care a fost nevoit să amenințe că „o să-l cresteze pe primul care iese din formație” – amenințare pe care a trebuit s-o pună în practică nu o dată.

Neștiind exact încotro ar trebui să se îndrepte, rușii au rupt-o la fugă în toate direcțiile, precipitându-se la vale, ca să se îndepărteze de inamic. În zadar încercau ofițerii călare să oprească buluceala panicată, dându-le ocol pe cai și biciindu-i, ca niște cowboy care adună vitele ; militarii își pierduseră răbdarea față de comandanți. Chodasiewicz a auzit o discuție între doi soldați :

Primul soldat : „Da, în timpul luptelor nu i-am zărit deloc peăștia mari [ofițerii], dar acum s-au ițit peste tot ca dracii, de tot strigă «Linște ! Ține pasul !»”.

Al doilea soldat : „Tu cârțești întruna, ca polonezul ; o să-l mănii pe Dumnezeu, căruia s-ar cuveni să-i mulțumim că mai suntem în viață”.

Primul soldat : „Pentru tine e totuna, numai să nu pună biciul pe tine”.

Chodasiewicz vorbea despre haos și confuzie, despre ofițeri nu tocmai treji, „despre alea zece minute de spaimă și tremurat pe înălțimile din rândul doi, când am văzut cavaleria dușmanului năpustindu-se ca să-i treacă prin sabie pe aceia rămași mai în urmă, cei mai mulți răniți”²⁵.

În cele din urmă rușii au fost înfrânți, nu numai de superioritatea puștii Minié, ci și de faptul că soldații și-au pierdut curajul. Potrivit lui Ardant du Picq, care avea să-și elaboreze teoriile militare pe baza unor chestionare pe care le-a trimis francezilor ce au luptat la Alma, moralul era factorul decisiv în războiul modern. Grupurile mari de soldați se înfruntau rareori în luptă corp la corp, susținea el, fiindcă în momentul final de dinaintea contactului una din tabere își pierdea aproape întotdeauna curajul și o lua la fugă. Importantă pe câmpul de luptă era disciplina militară – capacitatea ofițerilor de a-și ține soldații în frâu și de a-i împiedica să fugă de frică – fiindcă atunci când întorceau spatele inamicului exista posibilitatea cea mai mare să fie uciși. Așadar, principala sarcină a ofițerului era reprimarea fricii, lucru pe care îl putea obține doar folosindu-se de autoritatea sa și de spiritul de solidaritate pe care li-l insufla soldaților lui.

Ceea ce face soldatul să fie în stare să se supună și să asculte instrucțiunile în acțiune este simțul disciplinei. Asta înseamnă : respectul pentru superiori și încrederea în ei ; încrederea în camarazii săi și teama de învinuirile și răzbunarea lor dacă îi lasă când sunt în primejdie ; dorința lui de a merge acolo unde se duc și alții fără să tremure mai mult decât dânsii ; într-un cuvânt, tot acel *esprit de corps*. Numai rânduiala dă virtuțile acestea. Patru soldați fac cât un leu.

Aceste idei, ce vor deveni esențiale pentru teoriile militare ale secolului XX, au devenit pentru prima oară limpezi pentru du Picq când a citit o scrisoare pe care i-a trimis-o în 1869 un veteran al bătăliei de la Alma. Soldatul își amintise de intervenția decisivă a comandantului companiei sale, care îi calmase pe militarii panicați după ce un ofițer superior presupusese în mod greșit că cavaleria rusă era pe punctul de a ataca și îi ordonase gornistului să sune retragerea :

Din fericire, un ofițer cu capul pe umeri, căpitanul Daguerre, văzând greșeala enormă, a ordonat cu un glas tunător „Înainte”. Așa a oprit retragerea și ne-a făcut să atacăm. Atacul ne-a făcut stăpâni pe linia de telegraf și bătălia a fost câștigată. În fața acestui al doilea atac rușii s-au muiat, s-au înturnat și aproape nici unul nu a fost rănit cu baioneta. Și uite-așa un maior care comandă un batalion sună goarna, fără să fi primit ordine, și pune în primejdie izbânda. Un simplu căpitan ordonă „Înainte” și pecetluiește biruința²⁶.

Până la 4 și jumătate bătălia era încheiată. Majoritatea rușilor se retrăseseră în grupuri mici spre râul Kacea, fără comandanți sau vreo idee clară despre ce să facă sau încotro s-o ia. Mulți soldați nu aveau să mai dea de regimentele lor decât peste câteva zile. În vârful Dealului Telegrafului francezii au capturat trăsura abandonată a prințului Menșikov, pe care niște cazaci tocmai o luau de acolo. În trăsura au găsit o bucatărie de campanie, niște scrisori din partea țarului, 50 000 de franci, niște romane franțuzești pornografice,

Hugh Annesley după întoarcerea din Crimeea,
cu plasturele negru acoperindu-i rana

cizmele generalului și niște lenjerie de damă. Pe deal mai rămăseseră merinde pentru picnic, umbrele și binocluri, lăsate acolo de grupuri de spectatori din Sevastopol²⁷

Câmpul de luptă în sine era plin de răniți și de morți – 2 000 de britanici, 1 600 de francezi și vreo 5 000 de ruși, deși cifrele exacte sunt imposibil de calculat, având în vedere că atâția dintre ei fuseseră abandonați acolo. Britanicilor le-au trebuit două zile să ia răniții de pe câmpul de luptă. Nu aduseseră materiale medicale pe vasele de la Varna – corpul de sanitari cu furgoanele, căruțele și târgile lor se afla încă în Bulgaria –, astfel încât medicii au fost nevoiți să se roage de intendență să le pună la dispoziție care militare pentru a-i lua pe răniți de pe câmp. John Rowe, magazioner la intendență, și-a scos șeile din căruță ca să ajute la transportarea răniților, iar când se întorcea să-și recupereze încărcătura, s-a întâlnit cu un grup de ofițeri răniți, printre care și Hugh Annesley :

Un ofițer din Regimentul 30 rănit la un braț îl proptea pe un ofițer din Gărzile Scoțiene de Fusilieri. Ofițerul ăsta stătea aplecat în față și îi picura sânge din gură. Nu putea vorbi, dar a scris cu un creion pe un carnețel că era Onorabilul Annesley și că îi rămăsese un glonț în gât după ce îi spulberase vreo câțiva dinți și o bucată de limbă. Voia să știe în ce parte a câmpului (dacă pot să-i zic așa) se afla doctorul Fusilierilor și dacă pot să-l duc

acolo. Nu am avut ce să-i spun de doctor... I-am mai zis că nu am voie să folosesc căruța trasă de măgar decât pentru a îndeplini misiunea pentru care mă aflam acolo.

Annesley a fost lăsat să-și caute singur un doctor. Nu se știe cum a fost tratat, dar trebuie să fi fost doar operat ca să i se extragă glonțul, probabil fără a se folosi pansamente adecvate sau cloroform pentru a-i atenua șocul și durerea. Tratamentele pe câmpul de luptă erau rudimentare. Medicul militar al Diviziei de Infanterie Ușoară, George Lawson, făcea operațiile pe jos, până când s-a găsit o ușă veche din care a improvizat o masă de operație²⁸.

În dimineața zilei următoare, Somerset Calthorpe, nepot al lordului Raglan și unul dintre aghiotanții săi, și-a umplut bidonul cu brandy și „s-a dus să se plimbe pe câmpul de luptă”.

Săracii răniți erau mult mai tăcuți decât cu o seară înainte ; fără îndoială că mulți muriseră peste noapte, iar mulți erau așa de slăbiți, că nu mai puteau decât să geamă. Am văzut că toți erau bucuroși să bea ceva... Era o scenă cumplită – moartea în toate chipurile și formele. Am băgat de seamă mai ales că aceia împușcați în inimă ori în frunte păreau să fi murit cu un zâmbet pe chip, în general zăcând pe spate, cu brațele întinse și picioarele desfăcute... Cei împușcați în burtă păreau să fi murit în chinurile cele mai groaznice ; aceștia aveau mereu picioarele și brațele chircite și purtau pe chip urmele agoniei²⁹.

Rușii nu au reușit să-și strângă răniții de pe câmpul de luptă* Cei care puteau merge erau lăsați să-și caute singuri o posibilitate de a fi îngrijiți, mulți dintre ei deplasându-se cu greu până la spitalele de companie amenajate pe malul râului Kacea, la 15 kilometri sud de Alma, ori șchiopătând câteva zile până la Sevastopol. Un sanitar rus își amintea de scena din prima seară, când a pornit cu vehiculele sale spre Kacea :

Sute de răniți fuseseră părăsiți de regimentele lor, iar aceștia, cu strigăte și gemete jalnice și cu gesturi rugătoare, implorau să fie luați în care și căruțe. Dar ce puteam să fac eu pentru ei? Deja le încercaserăm peste măsură. Am încercat să-i îmbărbătez zicându-le că

* Doar o rusoaică, Daria Mihailova, a venit în ajutorul răniților cu o căruță și provizii cumpărate pe cheltuiala ei. Daria era fiica de 18 ani a unui marinar de la Sevastopol ucis în bătălia de la Sinop. În momentul invaziei, lucra ca spălătoreasă la garnizoana din Sevastopol. Potrivit legendei, a vândut tot ce moștenise de la tatăl ei, a cumpărat de la un negustor evreu un cal și o căruță, și-a tăiat părul, s-a îmbrăcat în haine de marinar și a plecat împreună cu armata la Alma, unde le împărțea apă, mâncare și vin soldaților răniți, chiar sfășindu-și veșmintele ca să le panseze rănilile, pe care le curăța cu oțet. Soldații și-au dat seama că Daria era deghizată, dar au lăsat-o să-și continue faptele eroice la spitalul de companie de la Kacea și apoi ca soră medicală la spitalele din Sevastopol în timpul asediului. Au început să circule legende despre „eroina de la Sevastopol”. Ea a ajuns să simbolizeze spiritul patriotic al oamenilor simpli, precum și „spiritul de sacrificiu” al rusoaicei descris în tonuri romantice de poeți ca Aleksandr Pușkin. Necunoscându-i numele de familie, soldații din spitalele de la Sevastopol îi spuneau Dașa Sevastopoliskaia, acesta fiind numele cu care a rămas în istorie. În decembrie 1854 țarul i-a conferit Medalia de Aur pentru Zel, devenind singura rusoaică ce nu avea origine nobilă care a primit vreodată această distincție ; împărăteasa i-a oferit o cruce de argint cu inscripția „Sevastopol”. În 1855 Daria s-a căsătorit cu un soldat rănit trecut în rezervă și a deschis o cârciumă la Sevastopol, unde a trăit până în 1892, când s-a stins din viață – H. Rappaport, *No Place for Ladies : The Untold Story of Women in the Crimean War* [Londra, 2007], p. 77).

furgoanele regimentelor lor se întorc după ei, ceea ce, firește, nu s-a întâmplat. Un soldat abia se mai putea târi – nu avea brațe și burta îi era ciuruită ; altuia o explozie îi smulsese piciorul și îi sfărâmasese falca ; avea limba desprinsă și trupul plin de răni – numai chipul cerșea o gură de apă. Dar de unde să iei chiar și așa ceva ?

Cei care nu se puteau deplasa, cam 1 600 de soldați ruși, au fost abandonați pe câmpul de luptă, unde au zăcut mai multe zile, până când britanicii și francezii, după ce și-au luat propriii răniți, au avut grijă și de ruși, îngropând morții și transportându-i pe răniți la spitalele lor din Scutari, la periferia Constantinopolului³⁰.

La trei zile după bătălie, William Russell îi descria pe rușii care „zăceau peste tot icnind și zbătându-se”.

Unii au fost aruncați unii peste alții la grămadă, ca să fie duși de acolo mai ușor. Alții te priveau din tufișuri cu ferocitatea unor fiare, ținându-și mâinile pe răni. Unii se rugau, într-o limbă neștiută, dar cu accente inconfundabile, după apă ori ajutor, întinzându-și mădularele schilodite și zdrelite ori arătând spre glonțul înfipt în ei. Uitătura încrunțată și mâniașă a unora dintre ei era înspăimântătoare. În ochii lor furioși citeai fanatismul și o ură nestinsă, iar acela care îi privea cu milă și compătimire putea să priceapă în sfârșit (fără să vrea) cum erau în stare oamenii ăștia, în patima lor sălbatică, să omoare răniții și să tragă în învingătorul care, în omenia lui mărinimoasă, îi ajutase când trecuse pe acolo³¹.

Fuseseră cazuri când niște ruși răniți trăseseră în soldați britanici și francezi care le dăduseră apă. De asemenea, se raportaseră unele cazuri când rușii au ucis pe câmpul de luptă soldați răniți. Aceste incidente erau motivate de teama și ura față de inamic. Interogatoriile la care i-au supus francezii pe soldații ruși capturați la Alma au relevat că „preoții lor le spusese cele mai fantasmagorice povești – că noi suntem monștri în stare de sălbăticia cea mai feroce și chiar că suntem canibali”. Relatările despre aceste omoruri „ticăloase” au indignat soldații britanici și opinia publică, confirmându-le ideea că rușii erau „niște sălbatici”. Dar o asemenea indignare era ipocrită. Au existat multe incidente în care soldați britanici au ucis ruși răniți și cazuri îngrijorătoare când britanicii au împușcat prizonieri ruși fiindcă „le dădeau bătaie de cap”. De asemenea, trebuie amintit faptul că britanicii umblau printre răniții ruși nu numai ca să le dea apă, ci uneori și să fure de la ei. Le luau crucile de argint de la gât, le scoțeau prin ranițe după suvenire și se serveau de la morți și de la vii cu tot ce le plăcea. „Am un trofeu frumos pentru tine de la Alma, ceva ce o să îți se potrivească de minune”, îi scria mamei sale Hugh Drummond din Gărzile Scoțiene, „o cruce grecească mare, de argint, ce are gravat pe ea pe Mântuitorul nostru și niște slove rusești ; e de la gâtul unui colonel rus pe care l-am omorât noi și, bietul om, o avea chiar pe piele”³².

*

Dacă aliații și-ar fi continuat înaintarea direct de la Alma, ar fi luat Sevastopolul prin surprindere. Foarte probabil, l-ar fi capturat în câteva zile, cu pierderi relativ mici de vieți omeneste față de zecile de mii ce aveau să moară în cele 349 de zile ale asediului datorat erorilor și tergiversărilor lor.

Pe 21 septembrie, trupele rusești erau dezorganizate, iar Sevastopolul practic lipsit de apărare. Întrutătând lucrurile, Menșikov a decis că nu avea rost să mai trimită din

soldații lui demoralizați să apere orașul. Odată ce și-a strâns la Kacea rămășițele armatei, a pornit în marș spre Bahcisarai pentru a-i împiedica pe aliați să izoleze Crimeea pe linia Perekop și a aștepta întăriri de pe teritoriul continental al Rusiei, lăsând Sevastopolul în mâinile a numai 5 000 de militari și 10 000 de marinari, complet neinstruiți pentru acest gen de război. Rușii nu se gândiseră că aliații ar începe invazia înainte de venirea primăverii și nu consolidaseră apărarea Sevastopolului. Fortificațiile din nordul orașului nu prea mai fuseseră refăcute de la construirea lor în 1818*. Zidurile Fortului Bastionar** stăteau să se prăbușească după ce ani de-a rândul nu mai fuseseră reparate și nu erau apărate de suficiente tunuri pentru a face față unui atac puternic. În partea de sud, Menșikov ordonase în ianuarie 1854 construirea a trei fortificații noi, dar starea acestora nu era cu mult mai bună. Înspre mare se înălțau ziduri lungi, dispunând de fortificații foarte puternice, iar la intrarea în golf erau două fortărețe bine înarmate, Fortificația Karantina și Fortul Alexandru, care, împreună, erau suficiente ca să anihileze capacitatea de atac a flotei aliate. Însă dinspre uscat dispozitivele de apărare către sudul Sevastopolului erau relativ slabe. Un singur zid din piatră înalt de patru metri și lat de doi – cu metereze și întărituri din piatră în toate punctele strategice – proteja numai unele zone ale orașului. Nu toate aceste fortificații puteau rezista unui bombardament cu proiectile de mortier, iar zidul din piatră era eficient numai împotriva salvelor de mușchete. Per ansamblu, orașul era extrem de vulnerabil și era de așteptat să cedeze în orice clipă. Potrivit lui Tottleben, care a fost pus la comanda fortificațiilor, „practic nimic nu îl împiedica pe dușman să intre în oraș”³³.

În loc să se îndrepte rapid către Sevastopol pentru a-l apăra, în retragerea de pe câmpul de luptă de la Alma trupele rusești s-au abătut din drum și au întârziat jefuind moșiile părăsite de boieri la vestea înfrângerii. Despărțiți de unitățile și ofițerii lor, soldații au luat-o razna cu totul. „Cazacii erau cei mai răi”, își amintea un martor ocular; „furau orice”.

Când găseau vreocasă încuiată, doborau ușile, spărgeau geamurile și răscoleau prin camere, furând tot ce puteau duce. Gândindu-se că proprietarii dosiseră prin casă bani, diamante și alte lucruri de preț, soldații răvășeau tot – inclusiv pernele și tapițeria de pe divanuri și fotolii. Distrugeau cărți și biblioteci. Oglinzile mari pe care nu le puteau folosi erau sparte de soldați ca să-și pună câte un ciob în buzunar³⁴.

Comandanții aliați nu știau nimic de slăbiciunea și dezordinea din tabăra rușilor. Raglan voise să continue cât mai repede posibil înaintarea spre Sevastopol, așa cum conveniseră aliații în planurile lor de război, dar acum francezii nu erau pregătiți, fiindcă își lăsaseră ranițele pe celălalt mal al Almei înainte de escaladarea înălțimilor și aveau

* Departamentul de geniu al Ministerului de Război, sub pretextul lipsei de fonduri, nu reușise să pună în aplicare un plan elaborat în 1834 pentru consolidarea fortificațiilor orașului, deși în aceeași perioadă s-au cheltuit milioane pe fortificațiile Kievului, situat la sute de kilometri de graniță. Temându-se de un atac din partea austriecilor prin sud-vestul Rusiei, Nicolae I staționase în zona Kievului un număr mare de soldați, dar nu considera că este nevoie să facă același lucru și la Sevastopol atât timp cât respingea ideea că ar fi existat pericolul unui atac din partea turcilor sau a puterilor occidentale în Marea Neagră. Nu avusese în vedere importanța enormă a vapoarelor, care permiteau transportarea pe mare a unor armate de mari dimensiuni.

** Fortul în formă de stea ce apăra portul Sevastopol dinspre nordul golfului (n.tr.).

nevoie de timp ca să le recupereze. Spre deosebire de britanici, ei nu aveau cavalerie suficientă pentru a-i urmări pe ruși, astfel încât erau mai puțin înclinați să se grăbească. Odată ce s-a pierdut inițiativa, comandanții aliați au început să ezite asupra pasului următor. Niște spioni tătari îi dezinformaseră că Fortul Bastionar era de nepătruns, că Menșikov avea de gând să-l apere cu toată puterea lui și că orașul era aproape lipsit de apărare pe partea dinspre sud. Acest lucru i-a încurajat pe comandanții aliați să renunțe la planul lor inițial de a declanșa un atac-fulger asupra orașului dinspre nord și să-l ocolească spre sud, plan de acțiune susținut cu fermitate de Sir John Burgoyne, ofițer superior de geniu*

Schimbarea de plan a fost determinată și de hotărârea îndrăznească a rușilor de a-și saborda flota. Dându-și seama că nu puteau egala navele aliate ca viteză și capacitate de luptă, comandanții flotei Mării Negre au sabordat cinci corăbii și două fregate la intrarea în port pentru a bloca accesul și a împiedica navele aliate să sprijine un atac dinspre nord. Vasele desemnate au fost tractate în dispozitiv, li s-au dat jos pavilioanele și s-au ținut slujbe religioase pentru a fi încredințate mării. Apoi, pe 22 septembrie, la miezul nopții, navele au fost distruse. O fregată, *Cei Trei Sfinți*, nu s-a scufundat. În dimineața următoare o canonieră a bombardat-o de la mică distanță timp de două ore până s-a scufundat. Zgomotul a fost auzit de armatele aliate, aflate atunci la Kacea, făcându-l pe Saint-Arnaud să declare uluit, când s-a descoperit de unde provenea zgomotul: „Ce parodie a Moscovei din 1812!”³⁵.

Cum portul era blocat și nu exista posibilitatea unei susțineri din partea navelor, comandanții aliați au hotărât că era prea periculos să atace Sevastopolul dinspre nord, astfel încât au decis să atace orașul dinspre sud, unde vasele lor puteau folosi porturile Balaklava (britanicii) și Kamieș (francezii) pentru a-și sprijini armatele. Schimbarea de plan a fost o eroare fatală în aprecierea situației – și nu numai pentru că dispozitivele de apărare ale orașului erau de fapt mai puternice la sud. Dacă se deplasau spre sudul Sevastopolului, aliaților le era mai greu să blocheze ruta de aprovizionare a rușilor dinspre continent, ceea ce constituise un element crucial al planului strategic. Aceasta nu ar fi reprezentat o problemă majoră dacă orașul ar fi fost cucerit repede; dar, odată ce comandanții aliați excluseseră ideea unei lovituri-fulger, au căzut în capcana concepțiilor militare convenționale despre felul cum trebuie asediat un oraș, idei care datau din secolul al XVII-lea și presupuneau un proces lent și metodic de săpare a unor tranșee spre zidurile de apărare ale orașului, astfel încât acestea să poată fi bombardate de artilerie înainte de un asalt al trupelor. Francezii preferau ideea unui asediu mai îndelungat și i-au convins pe britanici să accepte modul lor de gândire tradițional. Părea să fie mai puțin riscant decât un atac rapid. Burgoyne, ofițerul superior de geniu, care fusese în favoarea unui atac rapid, și-a schimbat părerea din motivul absurd că o capturare a Sevastopolului printr-o lovitură fulgerătoare s-ar solda cu pierderea a 500 de vieți, preț ce ar fi fost „cu totul nejustificabil” în opinia sa, chiar dacă aliații înregistraseră deja 3 600 de victime la Alma (și urmau să piardă zeci de mii în timpul asediului)³⁶.

Pe 23 septembrie a reînceput marșul spre sud. Două zile trupele aliate au străbătut valea fertilă a râului Kacea și a Belbekului, mâncând struguri, piersici, pere și alte fructe

* Potrivit unei surse rusești, spionii tătari au fost împușcați din ordinul britanicilor când s-a descoperit adevărul (S. Gerșel'man, *Nravstvennii element pod Sevastopolem* [Sankt-Petersburg, 1897], p. 86).

care se coceau prin grădinile părăsite. Epuizați și măcinați de greutatea războiului, mulți soldați se prăbușeau din cauza deshidratării și pe tot parcursul drumului coloanele au fost nevoite să se oprească pentru a îngropa victimele holerei. Apoi armatele și-au început marșul de împresurare a Sevastopolului, șerpuiind prin pădurile dese de stejari de pe Înălțimile Inkerman, până au ajuns la poiana de la ferma lui Mackenzie, numită astfel după un colonist scoțian din secolul al XVIII-lea. În acest punct avangarda cavaleriei britanice s-a intersectat cu ariergarda trupelor lui Menșikov care se îndrepta spre nord-est, în direcția Bahcisaraiului. Căpitanul Louis Nolan al Regimentului 15 Husari, care se afla în avangardă alături de statul-major al lordului Raglan, a considerat că pentru cavalerie aceasta era o ocazie să le dea o lovitură grea rușilor. De la debarcarea în Crimeea, Nolan era tot mai frustrat de incapacitatea comandanților britanici de a dezlănțui cavaleria – mai întâi la Bulganak, apoi la Alma – împotriva forțelor rusești în retragere. Astfel încât, atunci când un atac al husarilor asupra militarilor de la coada coloanei rusești și asupra ariergărzii acestora a fost oprit de lordul Lucan, Nolan și-a ieșit din fire. În jurnalul său de campanie, povestea cum urmărirea de pe Înălțimile Mackenzie retragerea rușilor :

Tunurile care mai rămăseseră tefere goneau pe drumul de dedesubt împreună cu vreo câteva dintre puținele atelaje din convoi care izbutiseră să scape. Niște infanteriști răsfirați fugeau la vale pe coasta abruptă fără arme, fără căști, în vreme ce vreo câteva focuri de armă trase de noi îi zoreau spre o Armată Rusă aflată dedesubt în coloane compacte. Două regimente ale cavaleriei noastre au luat-o de-a lungul drumului din vale strângând care și cai, din care am capturat 22 cu totul, printre care și trăsură generalului Gorceakov cu doi cai negri, frumoși³⁷.

Coloanele aliaților se răsfirau tot mai mult, pe măsură ce unii, istoviți, rămâneau în urmă ori se rătăceau în pădurile dese. Disciplina s-a spulberat și mulți soldați, asemenea cazacilor înaintea lor, au început să jefuiască gospodăriile și moșiile din vecinătatea Sevastopolului. Palatul familiei Bibikov a fost vandalizat și jefuit de niște soldați francezi, care s-au desfătat cu șampanie și vin din pivnițele sale mari, apoi s-au dezlănțuit, aruncând mobilă pe ferestre, spărgând geamuri și defecând pe podele. Mareșalul Saint-Arnaud, care s-a aflat acolo, nu a făcut nimic ca să împiedice jaful, pe care îl considera o recompensă pentru trupele sale istovite. Chiar a acceptat o masă rotundă cu picior dăruită de trupele sale, pe care i-a trimis-o la Constantinopol soției sale. Unii dintre zuavi (care aveau o tradiție a spectacolelor) s-au îmbrăcat în haine femeiești din budoarul prințesei și au improvisat o pantomimă. Alții au găsit un pian cu coadă și au început să cânte valsuri ca să danseze soldații. Proprietarii palatului plecaseră de acolo cu doar câteva ore înainte de sosirea trupelor franceze, după cum își amintea unul dintre ofițerii lor :

M-am dus într-un budoar mic... Pe polița de deasupra căminului era încă o vază cu flori proaspete ; pe o masă rotundă erau câteva numere din [revista franceză] *Illustration*, un pupitru, niște tocuri și hârtie, precum și o scrisoare neterminată. Scrisoarea era a unei tinere către logodnicul ei care luptase la Alma ; îi vorbea de biruință, de izbândă cu încrederea ce se afla în inima tuturor, cu precădere în inima tinerelor. Cruda realitate pusese capăt tuturor acestora – scrisori, iluzii, nădejdi³⁸.

În timp ce armatele aliate înaintau în sud spre Sevastopol, populația rusă din Crimeea era cuprinsă de panică. Înfrângerea de la Alma o demoraliza cumplit, șubrezind mitul

invincibilității militare a Rusiei, mai ales împotriva francezilor, datând din 1812. La Simferopol, capitala administrativă a Crimeii, panica era atât de mare, încât Vladimir Pestel, guvernatorul său general, a ordonat evacuarea orașului. Rușii și-au încărcat în căruțe tot ce aveau și au plecat din oraș spre Perekop, sperând să ajungă în Rusia continentală înainte ca aceasta să fie izolată de trupele aliate. Declarându-se bolnav, Pestel a plecat primul. De la instalarea panicii nu mai apăruse în public și nu luase nici o măsură pentru a preveni dezordinea. Nu reușise nici măcar să-i împiedice pe tătarii din oraș să le trimită aliaților provizii militare luate din prăvălii rusești. Însoțit de jandarmii săi și de un mare alai de oficialități, Pestel a plecat din oraș în batjocura unei mulțimi de tătari care strigau către trăsură lui: „Uite cum fuge ghiaurul!”* Eliberatorii noștri sunt aproape!”³⁹

De la sosirea armatelor aliate, populația tătară din Crimeea devenise mai încrezătoare. Înainte de debarcări, tătarii avuseseră grijă să-i jure credință țarului. De la începutul luptelor pe frontul danubian, autoritățile ruse din Crimeea îi pusese sub o supraveghere tot mai strictă, iar cazacii menținuseră ordinea în zonele rurale cu o vigență feroce. Dar, odată ce aliații debarcaseră în Crimeea, tătarii au trecut de partea lor – în special tătarii mai tineri, mai puțin timorați de anii de stăpânire rusă. Ei vedeau invazia ca pe o eliberare și îi recunoșteau pe turci drept soldați ai califului lor, căruia i se rugau în moschei. Mii de tătari și-au părăsit satele și au venit la Ievpatoria să întâmpine armatele aliate și să jure credință noului „guvern turc” care credeau că s-a instituit acolo. La scurt timp după aceea, trupele invadatoare îl înlocuiseră pe guvernatorul rus al Ievpatorii cu Topal Umer pașa, un negustor tătar din oraș. Ele veniseră și cu Mussad Ghirai, descendent din fosta dinastie domnitoare a Hanatului Crimeii, care a făcut apel la tătarii din Crimeea să sprijine invazia**

Gândindu-se că vor fi recompensați, tătarii au adus vite, cai și căruțe pentru a le pune la dispoziția trupelor aliate. Unii acționau ca iscoade sau cercetași în favoarea aliaților. Alții s-au alăturat cetelor de tătari care străbăteau călare satele amenințându-i pe ruși că le dau foc la case, uneori chiar că îi omoară, dacă nu le dau vitele, alimentele și caii pentru „guvernul turc”. Înarmați cu săbii, rebelii tătari își purtau căciulile de blană pe dos, ca simbol al răsturnării puterii ruse în Crimeea. „Tot poporul creștin din peninsula trăiește cu frică de cetele de tătari”, relatează Innokenti, arhiepiscopul ortodox al diocezei Herson-Taurida. Un moșier care fusese jefuit era de părere că acești călăreți fuseseră stârniți de mulahii lor pentru a se răzbuna pe creștini, convinși că acum vor reveni musulmanii la putere. Cu siguranță așa s-a întâmplat în unele zone unde rebelii au comis atrocități nu numai împotriva rușilor, ci și a armenilor și a grecilor, distrugând biserici și chiar omorând preoți. Autoritățile ruse au mizat pe aceste frici religioase ca

* Termen peiorativ însemnând creștin din Balcani.

** După anexarea Crimeii de către ruși, clanul Ghirai fugise în Imperiul Otoman. La începutul secolului al XIX-lea, membrii clanului au îndeplinit funcții de administratori ai otomanilor în Balcani și au intrat în serviciul militar. Imperiul Otoman avea diferite unități militare constituite din emigranți plecați din Crimeea. Aceștia luptaseră împotriva rușilor în 1828-1829 și au făcut parte din forțele turcești de pe frontul danubian în 1853-1854. Mussad Ghirai a fost mobilizat la Varna. Aici se afla când i-a convins pe comandanții aliați să-l ia cu ei în Crimeea ca să obțină sprijinul tătarilor pentru invazia lor. Pe 20 septembrie, aliații l-au trimis pe Mussad Ghirai înapoi în Balcani, laudându-l pentru eforturile depuse și considerând că și-a încheiat misiunea. După Războiul Crimeii, francezii i-au acordat Legiunea de Onoare.

să obțină sprijin pentru armata țarului. Făcând un tur prin Crimeea în septembrie, Innokenti a declarat invazia „război religios” și a spus că Rusia avea „o chemare măreață și sfântă de a apăra credința ortodoxă de jugul musulman”⁴⁰.

Pe 26 septembrie, armatele aliate au ajuns în satul Kadıkoı, de unde se vedea coasta sudică. În aceeași zi, Saint-Arnaud a fost copleșit de boală și i-a predat comanda lui Canrobert. Un vapor l-a luat la bord pe mareșal ca să-l ducă la Constantinopol, dar acesta a murit pe drum în urma unui atac de cord, astfel încât aceeași navă s-a întors în Franța cu trupul său. Același vas a adus și știrea falsă că începuse asedierea Sevastopolului, determinându-l pe Cowley, ambasadorul britanic la Paris, să informeze Londra că armatele aliate „vor lua probabil în stăpânire orașul acesta” în câteva zile⁴¹.

De fapt, aliații mai aveau trei săptămâni până la începerea asediului. În frigul iernii care începea să se facă simțită, aceștia își instalau încet tabăra pe platoul ce se înălța la sud de Sevastopol. Câteva zile ambele armate au fost aprovizionate prin Balaklava, un golf îngust greu de observat dinspre mare, cu excepția ruinelor vechii cetăți geneveze de pe faleză* Dar în foarte scurt timp a devenit evident că golful era prea mic ca să încapă în el toate corăbiile. De aceea, francezii și-au mutat baza în golful Kamieș, care era de fapt mai potrivit decât Balaklava pentru a fi utilizat ca punct de aprovizionare, fiind mult mai mare și mai aproape de tabăra franceză de la Chersones – locul unde marele cneaz Vladimir convertise la creștinism Rusia Kieveană.

Pe 1 octombrie, căpitanul Herbé a urcat pe deal cu un mic grup de ofițeri francezi ca să vadă mai bine Sevastopolul, aflat la o distanță de doar doi kilometri. Prin binocluri, puteau vedea „destul de multe din acest oraș faimos pentru a le potoli curiozitatea”, după cum le scria Herbé a doua zi părinților săi :

Jos se puteau zări întăriturile la care se părea că trudesco o grămadă de oameni cu târnăcoape și cazmale ; în cetele de lucrători puteai zări chiar și vreo câteva femei. În port, am putut desluși perfect, cu luneta, câteva nave de război, cu o înfățișare sumbră, având pânze albe pe laturi, pasarele negre și tunuri ieșind din ambrazuri. În caz că rușii își vor instala toate tunurile astea pe fortificații, ne putem aștepta la o simfonie grozavă!⁴².

* Balaklava (la origine Bella Clava : „port frumos”) a fost numit astfel de genevezii care au construit o bună parte a portului și l-au făcut să prospere până în secolul al XV-lea, când au fost expulzați de turci. Prădat de turci, orașul a rămas practic o ruină până în secolul al XIX-lea, deși pe dealurile de deasupra orașului se aflau o mănăstire și câțiva soldați greci staționați acolo, ce au fost expulzați de aliați.

Sevastopolul toamna

Dacă Herbé ar fi putut vizita Sevastopolul, așa cum avea să facă Tolstoi în noiembrie 1854, ar fi găsit orașul în stare de alertă maximă și în plină activitate febrilă. În amplul pasaj introductiv la *Povestiri din Sevastopol* Tolstoi ne poartă în acel loc dis-de-diminează, când orașul se trezea la viață :

În Severnaia*, activitatea de peste zi începe să ia încet-încet locul liniștii de peste noapte : undeva, în zăngănit de puști, s-a schimbat garda... undeva un soldat mărunțel a ieșit târându-se dintr-un bordei, își spală cu apa rece ca gheața fața arsă de vânt și, întorcându-se spre răsăritul înroșit, își face iute semnul crucii și se roagă lui Dumnezeu ; undeva, o *madjară*** înaltă și grea, trasă de cămile, se târâie scârțâind spre cimitirul unde vor fi îngropați morții însângerați de care e plină aproape până sus... Te apropii de chei și te izbește o duhoare neobișnuită – de huilă, bălegar, umezeală și carne de vită ; mii de lucruri de tot felul – lemne, carne, gabioane, fâină, tablă și altele – zac grămadă pe chei ; soldați din felurite regimente, cu ranițe și cu puști, fără ranițe și fără puști, se bulucesc, fumează, se ciorovăiesc, cară poveri pe un vapor care, fumezând, stă la debarcader ; bărci particulare, pline cu oameni de tot felul – soldați, marinari, negustori, femei – trag sau pleacă de la chei...

Pe chei forfotesc mulțimi gălăgioase de soldați cenușii, marinari negri și femei pestrițe. Sunt muieri care vând jimble, mujici ruși cu samovare, care strigă „sbiten*** cald”, și tot aici, pe primele trepte, zac aruncate ghiulele ruginite, bombe, obuze și tunuri de fontă de toate calibrele. Ceva mai încolo e o piață mare, unde zac grămadă grinzi imense, afeturi de tun, soldați care dorm ; stau cai, căruțe, tunuri și lăzi verzi, capre de lemn ; se foiesc soldați, marinari, ofițeri, femei, copii, negustori ; trec căruțe cu fân, cu saci mari și cu butoaie ; ici și colo – câte un cazac și câte un ofițer călare, câte un general în droască. În dreapta, strada e barată de o baricadă în ale cărei ambrazuri sunt niște tunuri mici, iar lângă ele stă un marinari și trage din lulea. La stânga e o casă frumoasă, cu cifre romane pe fronton, iar lângă ea stau niște soldați și e o targă plină de sânge – peste tot vezi urmele deloc îmbietoare ale unei tabere militare¹.

Sevastopolul era un oraș militar. Întreaga sa populație de 40 000 de locuitori avea legătură într-un fel sau altul cu viața bazei navale, a cărei garnizoană număra aproximativ 18 000 de soldați, puterea militară a Sevastopolului datorându-se acestei unități. Erau familii de marinari ce trăiau acolo încă de la întemeierea Sevastopolului, în anii 1780.

* *Severnaia storona* – zona din nordul golfului (n.tr.).

** Căruță tătarească în Crimeea și Caucaz (n.tr.).

*** Băutură caldă preparată cu miere și mirodenii.

Din punct de vedere social orașul avea o caracteristică unică : pe bulevardele sale din centru, printre uniforme de marinari nu prea vedeai redingote. La Sevastopol nu existau muzee importante, galerii, săli de concert ori tezaure intelectuale. Toate clădirile neoclasiche impunătoare din centrul orașului aveau caracter militar : amiralitatea, școala navală, arsenalul, garnizoanele, șantierele de reparare a navelor, magazinele și depozitele armatei, spitalul militar și biblioteca ofițerilor, una dintre cele mai bogate din Europa. Chiar și Adunarea Nobiliară („casa frumoasă cu cifre romane”) a fost transformată în spital în timpul asediului.

Orașul avea două părți distincte, una de nord și una de sud, pe care portul le separa una de cealaltă, singura cale directă de comunicare între ele fiind cu barca. Partea de nord a orașului era o cu totul altă lume în comparație cu fațadele neoclasiche elegante din jurul portului militar din partea de sud. Avea puține străzi cu multe clădiri, iar pescarii și marinarii trăiau acolo aproape ca la țară, cultivând legume și crescând vite în curțile *dacelor* lor. În partea de sud mai era o deosebire, mai puțin evidentă, între centrul administrativ situat la vest de portul militar și docurile din zona estică, unde marinarii trăiau în garnizoane ori cu familiile lor în case mici din lemn, la câțiva metri de fortificații. Femeile își întindeau frânghiile de rufe între case și zidurile fortăreței și ale bastioanelor².

Asemenea lui Tolstoi, cei care vizitau Sevastopolul erau întotdeauna frapați de acest „amestec ciudat de viață de tabără și viață de oraș, de oraș frumos și de bivouac murdar”. Evgheni Eršov, un tânăr ofițer de artilerie ce a ajuns la Sevastopol în acea toamnă, a fost impresionat de felul în care oamenii din oraș își vedeau de treburile zilnice în mijlocul întregului haos creat de asediu. „Era neobișnuit”, scria el, „să vezi cum își văd oamenii de viață – o tânără plimbându-și liniștită copilul în cărucior, negustori vânzând și cumpărând, copiii fugărindu-se și jucându-se pe străzi, în timp ce împrejurul lor totul era un câmp de luptă și se puteau fi uciși oricând”³.

În săptămânile de dinaintea invaziei oamenii au trăit clipa. Aveau loc chefuri non-stop, beții crâncene și jocuri de noroc, iar numeroasele prostituate ale orașului făceau ore suplimentare. Debarcarea i-a trezit la realitate, dar ofițerii tineri erau foarte încrezători, fiind toți convinși că armata rusă îi va învinge pe britanici și pe francezi. Toastau în memoria anului 1812. „Starea de spirit în rândul nostru era de mare emoție”, își amintea Mihail Botanov, un tânăr cadet de marină, „și nu ne temeam de dușman. Singurul care nu se arăta la fel de încrezător ca noi era comandantul unui vapor ce, spre deosebire de noi, umblase adeseori prin străinătate și căruia îi plăcea să spună proverbul : «Mânia nu înseamnă putere». Evenimentele aveau să arate că el era mai clarvăzător și mai cunoscător decât noi în privința felului cum stăteau de fapt lucrurile”⁴.

Înfrângerea forțelor rusești la Alma a stârnit panică în rândul populației civile din Sevastopol. Oamenii se așteptau ca aliații să-i invadeze dinspre nord dintr-o clipă în alta ; când le-au văzut flotele la sud, au fost derutați, crezând în mod eronat că fuseseră impresurați. „Nu știu pe nimeni care în clipa aceea să nu fi spus o rugăciune”, își amintea unul dintre locuitori. „Toți ne-am gândit că dușmanul urma să pătrundă în oraș.” Căpitanul Nikolai Lipkin, comandant de baterie la bastionul 4, îi scria fratelui său de la Sankt-Petersburg la sfârșitul lunii septembrie :

Mulți locuitori au plecat deja, dar noi, militarii, rămânem aici ca să le dăm o lecție musafirilor nepoftiți. Trei zile de-a rândul (pe 24, 25 și 26 septembrie), în oraș și în toate

diviziile au avut loc procesiuni religioase. Era o umilință să-i vezi pe luptătorii noștri, care stăteau lângă bivouacuri, plecându-se în fața crucilor și a icoanelor purtate de femei... Bisericile au fost golite de odoare; eu zic că nu era nevoie, dar oamenii nu-mi mai dau ascultare, toți se tem. De acum ne așteptăm la un atac general în orice clipă, și pe uscat, și pe mare. Deci, frate, așa stau lucrurile pe aici și numai Dumnezeu știe ce o să urmeze.

În pofida încrederii lui Lipkin, comandantii ruși se gândeau serios ca după bătălia de la Alma să abandoneze Sevastopolul. Pe atunci erau opt vapoare în partea nordică așteptând ordinul de evacuare a trupelor și zece nave de război în partea sudică pentru a le acoperi retragerea. Mulți dintre locuitorii orașului au plecat pe măsură ce se apropia inamicul, deși drumul era blocat de trupele rusești. Rezervele de apă din oraș scădeau în mod periculos, cișmelele fiind oprite și întreaga populație depinzând de fântâni, în care nu prea era apă în această perioadă a anului. Informați de niște dezertori că orașul era alimentat cu apă din izvoare, transportată prin niște conducte ce coborau printr-o viroagă de pe dealurile unde își instalaseră tabăra, britanicii și francezii le tăiaseră această sursă, Sevastopolul rămânând doar cu apeductul care deservea baza navală⁵.

În timp ce aliații își instalau tabăra și se pregăteau să bombardeze orașul, rușii lucrau neîntrerupt pentru a-i întări dispozitivele de apărare pe flancul sudic. Cum Menșikov nu era de găsit, principala responsabilitate a apărării Sevastopolului a trecut în sarcina a trei comandanți: amiralul Kornilov, șeful statului-major al flotei Mării Negre; Totleben, genistul; și Nahimov, eroul de la Sinop și comandantul portului, care se bucura de popularitate în rândul marinarilor și era considerat „unul de-al lor”. Toți trei erau militari profesioniști de un soi nou, complet diferit de curteanul Menșikov. Aveau o energie remarcabilă. Kornilov era pretutindeni, însufletindu-i pe soldați prin prezența sa zilnică în toate sectoarele lucrărilor de fortificații și promițându-le tuturor recompense, dacă vor putea să nu cedeze orașul. Tolstoi, care urma să i se alăture lui Lipkin în calitate de comandant de baterie în bastionul 4, i-a trimis o scrisoare fratelui său a doua zi după ce a sosit, descriindu-l pe Kornilov când își trecea în revistă trupele. În loc să-i salute pe soldați cu formula obișnuită „Să trăiți!”, amiralul le zicea: „Dacă trebuie să muriți, copii, o să muriți?”. „Și”, scria Tolstoi, „soldații strigau: «Murim, Excelența Voastră, uraaa!»». Și nu spun asta ca să impresioneze, căci pe fiecare chip am citit nu zeflema, ci ardoare”⁶.

Nici Kornilov nu era deloc sigur că orașul putea fi salvat. Pe 27 septembrie îi scria soției sale:

Avem numai 5 000 de rezerviști și 10 000 de marinari, dotați cu tot felul de arme, chiar și sulite. Nu prea e o garnizoană cu care să aperi o fortăreață ale cărei întărituri se întind pe mulți kilometri și sunt așa de fragmentate, că între ele nu există o comunicare nemijlocită; dar ce-o fi o fi. Ne-am hotărât să le ținem piept. Dacă o să rezistăm va fi o minune; iar dacă nu...

El a devenit și mai nesigur când marinarii au descoperit un stoc mare de vodcă pe chei și au tras o beție timp de trei zile. Kornilov a trebuit să distrugă rezervele de băutură și să-i trezească pe marinari din beție pentru a se pregăti de luptă⁷.

Pregătirile de apărare au fost frenetice și improvizate. Atunci când au început lucrările, s-a descoperit că în Sevastopol nu existau lopeți, așa că au fost trimiși niște soldați să aducă cât de multe puteau de la Odessa. Peste trei săptămâni, s-au întors cu

400 de cazmale. Între timp, oamenii din oraș lucrau folosind mai ales lopeți de lemn pe care și le făcuseră din scânduri rupte. Întreaga populație a Sevastopolului – marinari, soldați, prizonieri de război, bărbați și femei în putere (inclusiv prostituate) – săpa tranșee, cărând pământ pentru fortificații, construind ziduri și baricade și înălțând rambleuri din pământ, fascine și gabioane*, în timp ce echipe de marinari târau tunurile grele aduse de pe navele lor. Au fost rechiziționate toate mijloacele de transportare a pământului, iar când nu mai erau coșuri, saci ori găleți, cei care săpau cărau pământ în poală. Faptul că se așteptau la un atac iminent îi determina să muncească mai cu spor. Inspectând aceste fortificații un an mai târziu, aliații au fost uimiți de priceperea și ingeniozitatea rușilor⁸.

Informat despre aceste eforturi eroice ale populației din Sevastopol, țarul i-a scris generalului Gorceakov la sfârșitul lunii septembrie, amintindu-i de „spiritul rus aparte” care a salvat țara de Napoleon și îndemnându-l să apeleze din nou la el împotriva britanicilor și francezilor. „O să ne rugăm la Dumnezeu ca să-i puteți chema să salveze Sevastopolul, flota și pământul Rusiei. *Nu vă plecați în fața nimănu!*”, a scris el, subliniind aceste cuvinte în mesaj. „*Arătați lumii că suntem aceiași ruși care au rămas de neclintit în 1812.*” Țarul i-a scris și lui Menșikov, când se afla aproape de Belbek, la nord-est de Sevastopol, transmițându-le un mesaj locuitorilor orașului :

Zi-le tinerilor noștri marinari că mi-am pus toată nădejdea în ei. Zi-le să nu se plece în fața nimănu, să se încreadă în mila lui Dumnezeu, să țină minte că suntem ruși, că ne apărăm patria și credința și să se lase smeriți în voia Domnului. Dumnezeu să vă apere !
Mă rog pentru voi și pentru cauza noastră sfântă⁹

Între timp, aliații și-au început pregătirile îndelungate de declanșare a asediului. Raglan dorise ca asaltul să aibă loc imediat. Văzuse fragilitatea dispozitivelor de apărare rusești și era încurajat de Sir George Cathcart, un om direct și competent aflat la comanda Diviziei 4, ale cărui trupe ocupaseră pe un deal poziții de unde putea vedea întregul oraș. De acolo i-a scris lui Raglan :

Dacă dumneata și Sir John Burgoyne mi-ați face o vizită, ați putea vedea toate fortificațiile, ceea ce nu e prea mult. Lucrează la două sau trei redute, dar locul e împrejmuit numai de ceva ce se aseamănă cu gardul șubred al unui parc aflat într-o stare nu prea bună. Sunt sigur că aș putea trece de el fără să pierd nici un soldat, noaptea ori cu un ceas înainte de ivirea zorilor dacă toate celelalte forțe dintre mare și dealul pe care mă aflu ar fi pregătite. Ne-am putea lăsa ranițele ca să le luăm cu asalt chiar și la lumina zilei, riscând doar câteva focuri de armă cât trecem de redute.

Burgoyne, înainte adeptul unui atac-fulger, acum nu mai era de acord. Preocupat să nu îi moară soldații, ofițerul superior al geniștilor armatei insista că era nevoie ca focul inamicului să fie contracarat cu tunuri de asalt înainte ca trupele să pornească la atac. Francezii erau de acord cu el. Astfel încât aliații au început procesul lent de debarcare a artileriei de asediu și transportare a acesteia pe înălțimi. Au fost nenumărate probleme cu tunurile britanice, multe dintre acestea trebuind să fie dezasamblate înainte de a putea fi descărcate de pe nave. „Așezarea tunurilor noastre grele de pe nave a fost cea mai obositoare”, îi scria tatălui său căpitanul William Cameron din Gărzile de Grenadieri.

* Coșuri de nuiele umplute cu pământ, care servesc la construirea fortificațiilor.

Tunurile navale au trebuit să fie făcute toate bucăți, căci afeturile, având în loc de roți numai niște cilindri mici, nu pot fi mișcate așa, pe când tunurile de asalt obișnuite pot fi duse pe roți ca atare. Numai ce am alcătuit o baterie de cinci tunuri cu proiectile de 31 kg, fiecare cântărind 4 800 kg – toate tunuri de pe vase, ce vor avea de zis mai multe decât orice baterie auzită vreodată în timpul unui asediu. Locul e cumplit de pietros, așa încât mare parte din pământul pentru parapet trebuie să fie adus.¹⁰

A durat 18 zile ca tunurile să fie amplasate în sfârșit pe poziții, zile în care rușii au avut un răgaz decisiv ca să-și pregătească dispozitivele de apărare.

În timp ce britanicii își cărau tunurile, francezii s-au apucat să sape tranșee, înaintând încet în zigzag spre dispozitivele de apărare ale Sevastopolului, sub tirurile artileriei rușilor. Săparea primei tranșee a fost cea mai periculoasă fiindcă nu prea erau protejați de tunurile rusești. Înarmată cu lopeți și târnăcoape, prima echipă de 800 de soldați s-a târat la adăpostul nopții, ascunzându-se pe după stânci, până când a ajuns la mai puțin de un kilometru de bastionul 4 al Sevastopolului* și, în poziții marcate de comandanții lor, au început să sape sub ei, umplând cu pământ gabioane așezate în fața lor pentru a se proteja de ruși. În noaptea aceea, de 9 spre 10 octombrie, cerul era senin și luna strălucea, dar un vânt care bătea din nord-vest ducea zgomotul făcut de cei ce săpau departe de oraș, iar până în zori, când i-au descoperit în sfârșit rușii somnoroși, francezii săpaseră deja o tranșee lungă de 1 000 de metri. Sub un bombardament intens, 3 000 de soldați francezi au continuat lucrările, săpând noi tranșee în fiecare noapte și reparându-le pe cele distruse de ruși în ziua următoare, în timp ce pe deasupra capetelor lor șuierau obuze și proiectile de mortier. Până pe 16 octombrie fuseseră construite primele cinci baterii franceze cu saci de pământ și lemne pe post de palisade, fortificații și parapete, iar peste 50 de piese de artilerie (tunuri, mortiere și obuziere) erau instalate pe platforme înălțate deasupra solului¹¹.

După francezi, britanicii au săpat la rândul lor tranșee și și-au amplasat primele baterii pe Dealul Verde (flancul stâng) și pe Dealul Voronțov (flancul drept), cele două poziții fiind despărțite de o râpă adâncă. Câte 500 de soldați lucrau în ture zi și noapte pe fiecare flanc, iar de două ori mai mulți militari îi păzeau de ruși, care noaptea făceau raiduri. „În dimineața aceasta, la ora 4, sunt liber după 24 de ore în tranșee”, scria familiei sale căpitanul Radcliffe din Regimentul 20.

Când ajungeam sub fortificația ce fusese ridicată noaptea, eram destul de bine adăpostiți, dar eram nevoiți să stăm întruna culcați căci, firește, asta era ținta artileriei inamice zi și noapte și tranșeea era făcută numai pe jumătate. Însă erau câteva santinele, cu capul ițit de câteva degete deasupra întăriturii, ca să dea de știre când se trăgea, pândind fumul ce ieșea din tunuri ziua și flacăra noaptea și strigând „Foc !” – la care toți din tranșee se culcă la pământ la adăpostul fortificației până când trece, după care își văd de treabă mai departe. În felul acesta am pierdut numai un om pe lumină ; a fost ucis de o ghiulea.¹²

Pe 16 octombrie s-a decis în sfârșit ca a doua zi dimineață să se înceapă bombardarea Sevastopolului, chiar dacă tranșeele britanicilor nu erau finalizate. În tabăra aliaților oamenii aveau așteptări optimiste. „Toți ofițerii de artilerie – francezi, englezi și cei de marină – spun [că] după un bombardament de 48 de ore din Sevastopol nu prea o să

* Numit de britanici Bastionul Catargului (n.tr.).

mai rămână decât un morman de dărâmturi”, scria familiei sale Henry Clifford, ofițer din statul-major al Diviziei de Infanterie Ușoară. Potrivit lui Evelyn Wood, un locotenent din marină care urmărise bătălia de la Alma de pe catargul vasului său înainte de a fi transferat cu Brigada Navală la atacul terestru :

Pe 16 octombrie în tabăra noastră se paria că nu sunt prea multe șanse ca fortăreața să cadă în câteva ore. Unii ofițeri mai bătrâni și mai prevăzători estimau că rușii ar putea ține piept 48 de ore, dar aceasta era o părere exagerată. Un soldat îmi dădea un ceas, făcut la Paris, pe care îl luase de la un ofițer ucis la Alma și pentru care cerea 20 de șilingi. Camarazii mei nu m-au lăsat să-l cumpăr, zicând că în 48 de ore ceasurile de aur or să fie mai ieftine¹³.

Pe 17 octombrie, în zori, imediat ce s-a risipit ceața, rușii au văzut că ambrazurile bateriilor inamice se deschiseseră. Fără să mai aștepte ca tunurile inamicilor să deschidă focul, rușii au început să le bombardeze de-a lungul aliniamentului, iar la scurt timp după aceea a pornit și contraatacul aliaților cu 72 de tunuri britanice și 53 franceze. În doar câteva minute duelul de artilerie era în toi. Bubuitul tunurilor, vuietul și șuieratul salvei și exploziile asurzitoare ale proiectilelor înăbușeau sunetul goarnelor și al tobelor. Sevastopolul dispăruse într-un nor de fum negru și gros, care întuneca tot câmpul de luptă, împiedicându-i pe tunarii aliați să-și atingă ținta cu precizie. „Nu puteam decât să stăm și să ghicim și să nădăjduim că e bine cum facem”, scria Calthorpe, care a urmărit bombardamentul împreună cu Raglan de la carierele de pe Dealul Voronțov¹⁴.

Pentru mii de civili ce se adăposteau în ruinele caselor lor bombardate din Sevastopol, acestea au fost cele mai cumplite momente din viața lor. „Nu am mai văzut și nu am mai auzit niciodată de așa ceva”, scria un localnic. „Vreme de 12 ceasuri urletul sălbatic al bombelor nu a conținut, nu le puteai deosebi și pământul se cutremura sub picioarele noastre... Un fum gros a umplut cerul și a întunecat soarele ; s-a făcut beznă ca noaptea ; până și odăile erau pline de fum.”¹⁵

Îndată ce începuse bombardamentul, Kornilov plecase să inspecteze fortificațiile împreună cu aghiotantul său, prințul V.I. Bariatinski. S-au dus mai întâi la bastionul 4, cel mai periculos loc din Sevastopol, care era bombardat atât de britanici, cât și de francezi. „Bastionul 4”, își amintea Bariatinski, „arăta înăuntru înspăimântător și suferise stricăciuni enorme, echipe întregi de tunari fiind doborâte de bombardamentul de artilerie ; răniții și morții erau luați de brancardieri, dar tot mai erau mulți care zăceau grămadă pe acolo”. Kornilov a trecut pe la fiecare tun, încurajându-i pe militari, apoi a plecat la bastionul 5, aflat sub o presiune la fel de mare din partea artileriei inamice, unde s-a întâlnit cu Nahimov, care purta, ca întotdeauna, o redingotă cu epoletă. Nahimov fusese rănit la față, deși părea că nu își dă seama, se gândea Bariatinski, văzând cum, în timp ce vorbea cu Kornilov, sângele i se prelingea pe gât, pătându-i panglica albă a Crucii Sfântului Gheorghe. În timp ce stăteau acolo de vorbă, Bariatinski l-a recunoscut pe un ofițer care se apropia, deși „nu avea nici ochi, nici chip, căci trăsăturile îi dispăruseră cu totul sub o masă de carne însângerată”, rămășițele unui marinar care fusese spulberat de o explozie și pe care ofițerul s-a apucat să și le ștergă de pe față, cerându-i lui Bariatinski o țigară. Neluând în seamă sfatul ofițerilor din statul său major, care spuneau că era prea periculos să meargă mai departe, Kornilov și-a continuat turul spre bastionul 3, Redanul, care în acel moment se afla sub bombardamentul puternic al artileriei grele britanice. Atunci când a ajuns Kornilov, bastionul se afla sub comanda

căpitanului Popandul, dar acesta a fost ucis în scurt timp, asemenea celorlalți cinci comandanți care i-au urmat în ziua respectivă. Kornilov a străbătut sistemul de tranșee, trecând la mică distanță de tunurile britanice, a traversat râpa și a urcat la Bastionul Malahov, unde a stat de vorbă cu militarii răniți. Tocmai începea să coboare dealul pentru a-și încheia turul la Ușakov când a fost lovit de un proiectil care i-a spulberat partea inferioară a corpului. Dus la spitalul militar, a murit la scurt timp după aceea¹⁶.

Spre prânz și corăbiile aliaților s-au alăturat bombardamentului, îndreptându-și tunurile spre Sevastopol de pe un arc format la intrarea în port, la o distanță de aproximativ 800-1 500 de metri de coastă (navele rusești care blocau portul le împiedicau să se apropie mai mult de țintă). Timp de șase ore orașul a fost bombardat cu salve de bord de 1 240 de tunuri ale aliaților ; bateriile sale de coastă dispuneau doar de 150 de tunuri. „Priveliștea tunurilor care trăgeau era cea mai cumplită”, scria în jurnalul său Henry James, din marina comercială, după ce a urmărit bombardamentul de la o oarecare distanță, aflat pe mare. „Multe dintre navele de linie au susținut o canonadă strașnică putând fi asemuită cu bubuitul unei tobe imense... Vedeam ploaia de proiectile lovind apa de la temelia forturilor și zburând în mănunchiuri spre ziduri.” Bombardamentul flotelor iscase atât de mult fum, încât tunarii ruși nici nu mai vedeau navele. Unii dintre artileriști și-au pierdut curajul, dar alții s-au dovedit a fi extraordinar de dârji, trăgând către flamele produse de tunurile de pe navele ascunse vederii în timp ce proiectilele le zburau pe deasupra capului. Un ofițer de artilerie din Bastionul 10, ținta principală a atacului francezilor, își amintea că văzuse soldați care fuseseră decorați pentru curajul dovedit în confruntări anterioare și care acum au fugit panicați când a început bombardamentul. „Și eu aveam inima îndoită”, își amintea el. „O parte din mine voia să fug acasă, să-mi salvez familia, dar simțul datoriei îmi zicea că trebuie să rămân. Simțămintele mele de om au fost mai puternice decât cele de soldat, așa că am fugit să-mi caut familia.”¹⁷

De fapt, în pofida tunurilor pe care le aveau, navele franceze și britanice mai mult au avut de suferit decât au provocat distrugerii. Corăbiile de lemn ale flotei aliate nu se puteau apropia suficient de mult de forturile din piatră ale bastioanelor de pe coastă pentru a le provoca daune mari (în această privință, blocada fusese eficientă), dar puteau fi incendiate de tunurile rusești, care nu erau atât de numeroase, însă (fiindcă erau amplasate pe țărm) aveau o precizie mult mai mare decât canonada la distanță a aliaților. După ce a tras aproximativ 50 000 de ghiulele fără un efect prea mare asupra bateriilor de coastă, flota aliată a ridicat ancora și s-a retras ca să-și estimeze pierderile : cinci vase grav avariate, 30 de marinari uciși și peste 500 răniți. Fără nave din metal propulsate de motoare cu abur, flota aliată era menită să joace doar un rol secundar în asediul Sevastopolului.

Nici pe țărm rezultatul primei zile nu era mai încurajator pentru aliați. Înainte ca una dintre principalele lor magazii de muniții să fie distrusă, făcând tunurile să tacă, francezii au reușit să înainteze foarte puțin spre Colina Rodolph și, deși englezii au provocat distrugerii importante Bastionului 3, din cauza cărora au murit majoritatea celor 1 100 de victime din rândul rușilor, aceștia nu avuseseră mortiere pentru ca forța lor superioară de atac să conteze. Mult lăudata lor armă nouă, tunul Lancaster cu proiectile de 31 de kilograme, era imprevizibilă în timpul tragerii și ineficientă de la distanță mare împotriva întăriturilor de pământ ale rușilor, care înghițeau proiectilele ușoare. „Mă tem că Lancaster e un fiasco”, îi raporta a doua zi căpitanul Lushington generalului Airey.

„Tunurile noastre nu bat îndeajuns de departe și ne vătămăm mai degrabă ambrazurile noastre decât pe dușman... I-am făcut pe toți ofițerii să priceapă că trebuie să se tragă încet și constant... dar distanțele sunt prea mari... și cu întâririile astea de pământ e ca și cum am trage într-o budincă.”¹⁸

Eșecul bombardamentului din prima zi a fost de natură să-i dezmeticească brusc pe aliați. „Orașul pare să fie construit din materiale neinflamabile”, scria Fanny Duberly, care venise în Crimeea ca turistă de război împreună cu soțul ei, Henry Duberly, trezorier al Regimentului 8 Husari. „Cu toate că ieri a luat foc oleacă, flăcările au fost stinse aproape de îndată.”¹⁹

În tabăra rușilor, prima zi spulberase mistica armatelor aliate generată de victoria lor la Alma. Deodată, inamicul nu mai era considerat invincibil, astfel încât rușii au început să aibă din nou speranțe și încredere în sine. „Toți credeam că artileria noastră nu poate să ne salveze”, nota a doua zi într-o scrisoare un locuitor al Sevastopolului. „Așa că închipuie-ți cât ne-am crucit azi, când am găsit toate bateriile întregi și toate tunurile la locul lor! ... Dumnezeu a binecuvântat Rusia și ne-a răsplătit pentru jignirile ce au fost aduse credinței noastre!”²⁰

*

Supraviețuind primei zile de bombardament, rușii au decis acum să spargă încercuirea atacând Balaklava și izolându-i pe britanici de principala lor bază de aprovizionare. După bătălia de la Alma, Menșikov se îndreptase spre Bahcisarai. Acum, odată cu schimbarea strategiei, și-a masat trupele pe valea râului Ciornaia, la est de Sevastopol, unde li s-au alăturat primele întăriri sosite de pe frontul danubian, Divizia 12 Infanterie, sub comanda generalului-locotenent Pavel Liprandi. În seara de 24 octombrie, o unitate militară alcătuită din 60 000 de militari, 34 de escadroane de cavalerie și 78 de piese de artilerie și-a instalat tabăra în satul Ciorgun de pe Înălțimile Fediuhin pentru a ataca în dimineața următoare pozițiile englezilor de la Balaklava.

Obiectivul era bine ales. Chiar și britanicii erau conștienți de faptul că se desfășuraseră prea mult în teren și că nu prea aveau posibilitatea să-și apere baza de aprovizionare de un atac-fulger din partea unei forțe militare mari. Britanicii construiseră șase redute mari de-a lungul unei părți a Înălțimilor Voronțov – coama dealului pe unde trecea drumul către Voronțov ce despărțea jumătatea nordică a văii Balaklavei între Înălțimile Fediuhin și drum de jumătatea sudică între drum și port – și postaseră în fiecare dintre cele patru redute terminate câte un corp de gardă turc (alcătuit mai ales din recruți neexperimentați), fiecare poziție dispunând de două sau trei tunuri cu ghiulele de 12 pfunzi. În spatele redutelor, în jumătatea sudică a văii, britanicii poziționaseră Regimentul Scoțian 93 Infanterie, sub comanda lui Sir Colin Campbell, căruia i-a fost încredințată apărarea portului, în timp ce pe flancul acestuia își avea tabăra divizia de cavalerie a lordului Lucan, iar pe înălțimile de deasupra strămtorii care cobora spre port se aflau 1 000 de militari din infanteria marină cu niște artilerie de câmp. În cazul unui atac din partea rușilor Campbell se putea baza și pe sprijinul infanteriei britanice, ca și pe două divizii franceze comandate de generalul Bosquet, care își aveau tabăra pe înălțimile de lângă Sevastopol, dar până la sosirea acestora apărarea Balaklavei depindea de 5 000 de militari²¹.

Pe 25 octombrie, în zori, rușii au declanșat atacul. Instalându-și o baterie de artilerie ușoară în apropierea satului Kamara, au declanșat un bombardament intens asupra Redutei 1 de pe Dealul lui Canrobert (botezat de britanici astfel în onoarea comandantului francez). În timpul nopții Raglan fusese avertizat de un dezertor rus despre atacul iminent, însă, cum numai cu trei zile înainte trimisese la Balaklava 1 000 de soldați în urma unei alarme false, a decis să nu acționeze (încă o gafă ce i se poate imputa), deși, după ce la cartierul său general s-a primit vestea că a început atacul, a reușit să ajungă la Colinele Sapoune la timp pentru a avea o imagine de ansamblu a luptelor ce se desfășurau în vale.

Mai mult de o oră, cei 500 de militari turci care apărau Reduta 1 au opus o rezistență înverșunată, așa cum le rezistaseră rușilor și la Silistra, pierzând mai mult de o treime din efectiv. Apoi 1 200 de ruși au luat însă cu asalt reduta la baionetă, forțându-i pe soldații ce o apărau, istoviți, s-o abandoneze în mâinile lor, împreună cu trei dintre cele șapte tunuri britanice care le fuseseră împrumutate turcilor. „Spre oroarea noastră”, își amintea Calthorpe, care privea de pe Colinele Sapoune alături de ofițerii din statul-major al lui Raglan, „am zărit un șir mic de soldați ieșind din spatele redutei și fugind la vale spre liniile noastre”. Atunci când și-au văzut conașionalii retrăgându-se, garnizoanele turcești din cele trei redute învecinate (2, 3 și 4) le-au urmat exemplul și s-au retras spre port, mulți dintre ei cărându-și păturile, oalele și tigăile și strigând „Vapor! Vapor!” în timp ce treceau pe lângă britanici. Calthorpe a văzut 1 000 de militari turci alergând valuri-valuri la vale, urmăriți de detașamente mari de cazaci. „Urletele acestor călăreți sălbatici se auzeau din locul unde eram în vreme ce galopau pe urmele acelor musulmani nenorociți, pe mulți dintre ei ucigându-i cu lăncile.”

În timp ce străbăteau în fugă localitatea Kadikoi, soldații turci au fost batjocoriți de nevestele unor militari britanici, printre care și o spălătoreasă zdravănă cu brațe vânjoase și „mâini ca niște copite”, ce l-a înhățat pe un turc și i-a tras o bătaie bună fiindcă a călcat pe rufe pe care le întinsese să se usuce la soare. Atunci când și-a dat seama că turcii abandonaseră Regimentul 93, din care făcea parte soțul ei, a început să-i ocărăscă: „Păgâni fricoși ce sunteți, să-i lăsați voi pe muntenii creștini să fie prinși, iară voi să vă luați picioarele la spinare!”. Turcii au încercat s-o împace și unii i-au zis *kokana*^{*}, înfuriind-o și mai tare. „Chiar așa, *kokana*! Ei, lasă că o să te *kokana* eu pe tine!”, a răcnit ea și, cu un băț în mână, s-a luat după ei. Obosiți și abătuți, soldații turci au continuat să se retragă, până când au ajuns la râpa ce ducea spre port. Aruncându-și efectele pe jos, s-au trântit lângă ele ca să-și mai tragă sufletul. Unii și-au întins covorașele și s-au rugat cu fața spre Mecca²².

Britanicii i-au acuzat pe soldații turci de lașitate, dar era o acuzație nedreaptă. Potrivit lui John Blunt, interpretul din turcă al lordului Lucan, majoritatea erau tunisieni fără o instrucție adecvată sau experiența unui război. Abia ajunseseră în Crimeea și erau înfomețați: de când plecaseră de la Varna, cu mai multe zile în urmă, nici unul dintre ei nu primise o rație pe care s-o poată mânca, fiind musulman, iar când au sosit, se făcuseră de rușine atacând niște civili. Blunt a pornit călare după trupele în retragere și i-a transmis unui ofițer ordinul lui Lucan de a se regrupa în spatele Regimentului 93,

* Cuvânt turcesc desemnând o femeie îmbrăcată neadecvat. În perioada otomană era utilizat cu referire la femeile nemusulmane și avea conotații sexuale, sugerând că acea femeie ținea un bordel ori era ea însăși prostituată.

dar a fost acostat de soldații „care păreau morți de sete și istoviți”. L-au întrebat de ce nu le-au venit în ajutor trupele britanice, s-au plâns că au fost lăsați în redate mai multe zile fără hrană sau apă și i-au spus că muniția care li s-a dat nu se potrivea cu tunurile din redate. Unul dintre soldați, bandajat la cap și fumând o lulea lungă, i-a spus lui Blunt în turcă: „Ce putem să facem noi, domnule? Asta e voia Domnului”²³.

Infanteria rusă a cucerit redatele 1, 2, 3 și 4 de pe Înălțimile Voronțov, abandonând-o pe a patra după ce au distrus afeturile. Cavaleria rusă, condusă de generalul Rîjov, a venit din urmă de-a lungul văii din nord și a atacat Regimentul 93, singura unitate de infanterie care îi împiedica acum să pătrundă spre Balaklava, fiindcă britanicii își retrăseseră cavaleria în așteptarea cavaleriei de pe platoul de lângă Sevastopol. Coborând de pe Înălțimile Voronțov, patru escadroane din cavaleria lui Rîjov, aproximativ 400 de militari, s-au năpustit către scoțieni*. Urmărind scena dintr-o vie aflată lângă tabăra Brigăzii de Cavalerie Ușoară, Fanny Duberly era îngrozită. Ghiulele „au început să zboare” și „îndată a apărut cavaleria rusă atacând de după deal și de-a curmezișul văii, drept spre mica linie de apărare a scoțienilor. Ah, ce clipă! Pornind la atac, ce putea face acel mic zid de soldați împotriva lor, care erau așa de mulți și așa de iuți? Au rămas locului”. Poziționându-și soldații aliniați pe doar două rânduri în loc de careul utilizat de obicei de infanterie împotriva cavaleriei, Campbell s-a bazat pe puterea ucigătoare a puștilor Minié, al căror efect îl văzuse la Alma. În timp ce cavaleria se apropia, el mergea călare de-a lungul dispozitivului, îndemnându-și soldații să rămână de neclintit și „să moară acolo”, după cum relata locotenent-colonelul Sterling din Regimentul 93, căruia i s-a părut că „avea un aer chiar foarte convingător”. Pentru Russell de la *The Times*, ce privea de pe înălțimi, soldații păreau „o dunguliță roșie cu o muchie de oțel”. Imaginea șirului neclintit de uniforme roșii i-a făcut pe cavaleriștii ruși să ezite, iar atunci, de la o distanță de aproximativ 1 000 de metri, Campbell a ordonat prima salvă. Când s-a risipit fumul, sergentul Munro din Regimentul 93 „a văzut cum cavaleria înainta mai departe drept spre linia infanteriștilor. A răsunat a doua salvă, iar după aceea am băgat de seamă că în rândul dușmanilor era oareșice derută și că o coteau spre flancul nostru drept”. O a treia salvă trasă de la o distanță mult mai mică a atins un flanc al rușilor, determinându-i să cotească brusc spre stânga și să se întoarcă la armata lor²⁴.

Primele patru escadroane ale lui Rîjov fuseseră respinse, dar principalul corp al cavaleriei ruse, 2 000 de husari flancați de călăreți cazaci, cobora acum de pe Înălțimile Voronțov pentru o a doua șarjă împotriva scoțienilor. De data aceasta infanteria a fost salvată în ultima clipă de intervenția cavaleriei britanice, opt escadroane ale Brigăzii de Cavalerie Grea, aproximativ 700 de militari, cărora Raglan, văzând din poziția sa de pe Colinele Sapoune pericolul în care se aflau scoțienii, le ordonase să se întoarcă în valea din sud pentru a sprijini Regimentul 93. Urcând încet dealul înspre inamic, cavaleria grea a trecut de coloana acestuia, s-a așezat în formație și, apoi, de la 100 de metri, s-au

* Rămâne un oarecare mister motivul pentru care rușii, confrunțați cu o forță de apărare atât de puțin numeroasă, nu au declanșat un atac mai rapid și mai puternic împotriva Balaklavei. Ulterior diferiți comandanți ruși au susținut că nu au avut soldați suficienți pentru a captura Balaklava, că fusese vorba despre o operațiune de recunoaștere sau mai curând o încercare de a îndepărta trupele aliate de Sevastopol decât de a cuceri portul. Însă acestea erau scuze pentru eșecul lor, care probabil s-ar putea explica prin lipsa lor de încredere, după înfrângerea forțelor ruse la Alma, că pot face față armatelor aliate în câmp deschis.

năpustit asupra rușilor, măcelărindu-i cu săbiile. Avangarda cavaleriei britanice, Scots Greys și Inniskillings (Regimentul 6 Dragoni), era complet înconjurată de ruși, care se opriseră pentru scurt timp pentru a-și extinde flancurile chiar înainte de șarjă, dar vestele roșii ale regimentelor 4 și 5 Dragoni au intervenit repede în învălmășeală, lovind flancurile și ariergarda rușilor. Călăreții din cele două tabere erau atât de îngrămădiți, încât nu mai aveau loc să se dueleze, neputând să-și ridice ori să-și rotească săbiile, ci doar să lovească sau să taie ce le era la îndemână, de parcă ar fi luat parte la o încăierare. Sergentul-major Henry Franks din Regimentul 5 Dragoni a văzut cum soldatul Harry Herbert era atacat de trei cazaci deodată.

L-a scos din luptă pe unul dintre ei printr-o lovitură năprasnică de spadă la ceafă, iar al doilea a luat-o la fugă. Herbert a dat să-l împungă în piept pe al treilea, dar lama spadei i s-a rupt la câteva degete de mâner... A aruncat în rus cu mânerul greu al spadei, care l-a lovit drept în față, iar cazacul a căzut la pământ; nu era mort, dar avea fața zdrobită.

Maiorul William Forrest din Regimentul 4 Dragoni își amintea de lupta sa înversunată cu :

...un husar care mi-a dat cu spada în cap, dar casca de alamă a ținut și nu m-am ales decât cu o mică vinejeală. Am dat și eu în el cu spada, dar nu cred că l-am rănit mai mult decât el pe mine. Tot atunci am primit și o lovitură în umăr, de la alt soldat, dar tășul trebuie să fi căzut aiurea, căci mi-a crestat doar haina și mi-a învinețit oleacă umărul.

Au existat surprinzător de puține victime, nu mai mult de 12 morți în ambele tabere și aproximativ 300 de răniți, în special ruși, deși lupta durase mai puțin de zece minute. Mantalele grele și chiverele groase ale rușilor îi protejau de majoritatea loviturilor de sabie, în timp ce spadele lor erau la fel de ineficiente împotriva cavaleriștilor britanici care puteau lovi la o distanță mai mare, având cai mai înalți și mai masivi²⁵.

În acest gen de luptă una dintre tabere trebuie să cedeze în cele din urmă. Rușii au fost primii care și-au pierdut curajul. Zdruncinați de luptă, husarii s-au întors și au pornit în galop înapoi spre valea dinspre nord, urmăriți de cavaleria britanică, până ce s-au retras la adăpostul de-a lungul crestei dealului și pe Înălțimile Fediuhin.

În timp ce cavaleria rusească se retrăgea, infanteria britanică a coborât de pe înălțimile Sevastopolului și a traversat valea dinspre sud pentru a veni în sprijinul Regimentului 93. Divizia 1 a ajuns prima, urmată de Divizia 4, apoi și de întăririle franceze - Divizia 1 și două escadroane din Chasseurs d'Afrique. După sosirea infanteriei aliate, nu prea mai exista probabilitatea unui nou atac din partea cavaleriei rusești. Balaklava fusese salvată.

Pe când rușii reveneau la bază pentru a-și reduce pierderile, Raglan și ofițerii lui aflați pe Colinele Sapoune i-au văzut cum evacuai tunurile britanice de pe redute. Ducele de Wellington nu pierduse niciodată vreun tun sau cel puțin așa credeau cei care îi promovau cultul în cadrul armatei britanice. Pentru Raglan era de nesuportat ideea că aceste tunuri ar fi etalate prin Sevastopol ca trofee. Acesta i-a transmis de îndată un ordin lordului Lucan, comandantul Diviziei de Cavalerie, să recucerească Înălțimile Voronțov, asigurându-l de sprijinul infanteriei care tocmai sosise. Lucan nu vedea infanteria și nu putea crede că urma să fie lăsat să se descurce singur, doar cu cavaleria, împotriva infanteriei și artileriei, astfel încât trei sferturi de oră nu a făcut nimic, timp în care, pe

deal, Raglan era tot mai îngrijorat de soarta tunurilor britanice capturate. În cele din urmă i-a dat un al doilea ordin lui Lucan: „Lordul Raglan dorește înaintarea rapidă a cavaleriei spre front – urmăriți inamicul și încercați să-l împiedicați să evacueze tunurile. Îi poate însoți și artileria hipomobilă. Cavaleria franceză se află în stânga voastră. Urgent”.

Ordinul nu era numai neclar, ci și absurd, iar Lucan nu știa deloc cum să-l interpreteze. Din locul unde se afla, în extremitatea vestică a Înălțimilor Voronțov, vedea, în dreapta, cum tunurile britanice erau capturate de ruși de la turci; în stânga, la capătul văii din nord, unde știa că se află cea mai mare parte a forțelor rusești, mai vedea niște tunuri; iar și mai la stânga, pe pantele cele mai joase ale Înălțimilor Fediuhin, vedea că rușii aveau o baterie de artilerie. Dacă ordinul lui Raglan ar fi fost mai clar și ar fi precizat că tunurile britanice de pe Înălțimile Voronțov erau cele pe care trebuia să le preia Lucan, atacul cavaleriei ușoare s-ar fi sfârșit cu totul altfel, dar așa, ordinul nu preciza ce tunuri trebuia să recupereze cavaleria.

Singurul care îi putea explica sensul ordinului era aghiotantul ce îl adusese, căpitanul Nolan din Regimentul de Husari. Asemenea multor militari din cavaleria ușoară, Nolan era tot mai frustrat de faptul că Lucan nu reușea să utilizeze cavaleria în acel tip de atac îndrăzneț care îi adusese renumele de cea mai bună din lume. La Bulganak și la Alma, cavaleria nu fusese lăsată să pornească în urmărirea rușilor ce se retrăgeau; pe Înălțimile Mackenzie, în timpul marșului spre Balaklava, Lucan împiedicase un atac împotriva armatei rusești ce se îndrepta spre est, tăindu-le drumul; și chiar în acea dimineață, când Brigada de Cavalerie Grea a fost copleșită numeric de cavaleriștii ruși, la o distanță de numai câteva minute, lordul Cardigan, comandantul Brigăzii de Cavalerie Ușoară, refuzase să utilizeze cavaleria ușoară pentru un atac-fulger împotriva inamicului pus pe fugă. Militarii din Brigada de Cavalerie Ușoară au fost puși în situația să stea să privească în timp ce camarazii lor se luptau cu aceiași cazaci care îi luaseră în derădere la Bulganak pentru că refuzaseră să lupte. Unul dintre ofițerii acestora îi ceruse lordului Cardigan de mai multe ori intervenția brigăzii, iar când Cardigan a refuzat, ca un afront, și-a lovit de picior spada cu care îl salutase. Au existat semne de nesupunere. Soldatul John Doyle din Batalionul 8 Irlandez de Husari își amintea:

Cei din Brigada de Cavalerie Ușoară nu au fost prea mulțumiți când i-au văzut pe cei din Brigada de Cavalerie Grea și nu li s-a dat voie să meargă să-i ajute. Se ridicau în scări și strigau: „De ce suntem ținuți aici?” și îndată s-au împrăștiat și s-au repezit printre rândurile noastre ca să-i fugărească pe rușii care se retrăgeau, dar ei ajunseseră prea departe ca să-i mai ajungem²⁶.

Astfel încât, atunci când Lucan l-a întrebat pe Nolan ce însemna ordinul lui Raglan, în aer plutea amenințarea unei insubordonări. Potrivit celor relatate ulterior într-o scrisoare către Raglan, Lucan l-a întrebat pe aghiotant unde ar trebui să atace, iar Nolan răspunsese „într-un fel cu totul obraznic, dar grăitor”, arătând spre capătul văii: „«Acolo, domnule, se află dușmanul vostru; acolo vă sunt tunurile»”. Potrivit lui Lucan, Nolan nu arătase spre tunurile britanice de pe Înălțimile Voronțov, ci înspre bateria de 12 tunuri rusești și principala forță a cavaleriei cazace din capătul văii de nord, de ambele părți ale căreia, pe Înălțimile Voronțov și Fediuhin, rușii mai aveau tunuri, precum și pușcași. Lucan i-a transmis ordinul lui Cardigan, care a spus că e o nebunie să lansezi o șarjă de-a lungul unei văi împotriva artileriei și a tirului muschetelor din trei părți,

dar Lucan a insistat ca ordinul să fie executat. Cardigan și Lucan (care erau cumnați) se detestau. Aceasta este explicația dată în general de istorici pentru motivul ce i-a făcut să nu se sfătuiască și să găsească o cale de a se eschiva de la executarea ordinului pe care credeau că îl dăduse Raglan (nu ar fi fost prima dată când ordinele lui Raglan nu erau respectate). Dar există și dovezi că Lucan se temea să încalce un ordin ce era de fapt bine primit cu bucurie de militarii din Brigada de Cavalerie Ușoară, dornici să acționeze împotriva cavaleriei ruse și în pericol de a deveni indisciplinați dacă ar fi fost împiedicați s-o atace. Chiar Lucan i-a scris mai târziu lui Raglan că executase ordinul fiindcă, dacă nu ar fi făcut asta, „ne-am fi expus, eu și cavaleria, la calomnii împotriva cărora ne-ar fi greu să ne apărăm” – cu siguranță, referindu-se la denigrări din partea soldaților săi și a restului armatei²⁷.

Cei 661 de militari ai Brigăzii de Cavalerie Ușoară au coborât la pas panta lină a văii dinspre nord, cu Regimentul 13 Dragoni și Regimentul 17 Lăncieri în prima linie, conduși de Cardigan, Regimentul 11 Husari imediat după acestea, urmat de Regimentul 8 Husari împreună cu Regimentul 4 (al Reginei) Dragoni. Se aflau la 2 000 de metri de poziția inamicului din capătul văii și, deplasându-se cu viteza regulamentară, Brigăzii de Cavalerie Ușoară i-ar fi trebuit șapte minute să parcurgă distanța – confruntându-se, pe parcurs, cu focul de artilerie și de muschete din dreapta, din stânga și din față. Atunci când prima linie a luat-o la trap, Nolan, aflat alături de Regimentul 17 Lăncieri, a pornit la galop înainte, fluturându-și sabia, și, potrivit celor mai multe versiuni, strigând la soldați să grăbească pasul, deși s-a sugerat și faptul că și-a dat seama de greșeală și a încercat să redirecționeze Brigada de Cavalerie Ușoară spre Înălțimile Voronțov și poate dincolo de valea dinspre sud, unde nu s-ar fi aflat în bătaia tunurilor rusești. Oricare ar fi fost situația, primul proiectil tras de ruși a explodat deasupra lui Nolan și l-a ucis. Nu este clar dacă motivul a fost exemplul dat de Nolan, elanul lor ori dorința de a scăpa cât mai repede de focul de pe flancuri, dar cele două regimente din fruntea șarjei au pornit în galop cu mult înainte de a primi ordin în acest sens. „Haideți”, striga un militar din Brigada 13 Dragoni, „nu-i lăsați pe prăpădiții ăia [din Regimentul 17 Lăncieri] să ne-o ia înainte!”²⁸.

În timp ce galopau în bătaia focului tras de pe deal, ghiulelele împroșcând pământul și gloanțele muschetelor căzând ca o grindină, soldații erau împușcați și caii se prăbușeau. „Bubuiturile tunurilor și ale exploziilor erau asurzitoare”, își amintea sergentul Bond din Regimentul 11 Husari.

Și fumul aproape că te orbea. Cai și soldați se prăvăleau la pământ pretutindeni, iar caii rămași teferi erau așa de speriați, că nu îi puteam ține mult în linie dreaptă. Un soldat pe nume Allread, care era la stânga mea, a căzut de pe cal ca un bolovan. M-am uitat în urmă și l-am văzut pe săracul om zăcând pe spate, cu tâmpla stângă despicată și creierii împrăștiați pe pământ.

Cavaleristul Wightman din Regimentul 17 Lăncieri a văzut cum a fost împușcat sergentul său : „Capul îi fusese retezat de ghiulea, dar la vreo 30 de metri mai încolo trupul fără cap rămăsese în șa, cu lancea gata de atac, ținută strâns sub brațul drept”. Atât de mulți soldați și cai din prima linie fuseseră împușcați, încât a doua linie, aflată la 100 de metri mai în spate, a trebuit să-și devieze drumul și să încetinească înaintarea pentru a ocoli răniții căzuți la pământ și caii dezorientați și speriați, care galopau fără călăreți în toate direcțiile²⁹.

În câteva minute, supraviețuitorii din prima linie se aflau sub tirul pușcașilor ruși din capătul văii. Cardigan, al cărui cal se speriasse de ultima salvă trasă de la mică distanță, ar fi fost primul care a trecut. „Flăcările, fumul, bubuiturile, toate ne veneau în față”, își amintea caporalul Thomas Morley din Regimentul 17 Lăncieri, căruia i se părea că „intra în gura unui vulcan”. Doborându-i pe canonieri cu spadele, militarii Brigăzii de Cavalerie Ușoară și-au continuat șarja cu săbiile în mână, porniți să-i atace pe cazaci. Rîjov le ordonase acestora să înainteze pentru a proteja tunurile pe care unii dintre atacatori încercau să le mute de acolo. Neavând timp să se dispună în formație, cazacii au „intrat în panică văzând grupul de cavalerie îndreptându-se spre ei ordonat și disciplinat”, își amintea un ofițer rus. Au făcut stînga împrejur ca să se retragă și, văzând că drumul le era blocat de regimentele de husari, au început să tragă cu muschetele de la distanță mică în camarazii lor, care, speriați, s-au întors și au atacat celelalte regimente din spate. Toți cavaleriștii ruși s-au bulucit spre Ciorgun, unii trăgând în urma lor tunurile montate pe afeturi, în timp ce avangarda Brigăzii de Cavalerie Ușoară, depășită numeric în proporție de cinci la unu, i-a urmărit până la râul Ciornaia.

Fuga panicată a cavaleriei ruse a fost urmărită de Stepan Kojukov, subofițer de artilerie, care a descris cum cavaleriștii s-au masat în zona din jurul podului, unde Regimentului Ukrainski și bateriei lui Kojukov de pe deal li se ordonase să le blocheze retragerea :

Aici fugeau care încotro și zăpăceala devenea tot mai mare. Într-un loc îngust de la intrarea în Defileul Ciorgun, unde era infirmeria, patru regimente de husari și de cazaci se îndesau unele în altele, iar în mijlocul acestei mulțimi, ici și colo, puteai zări tunicile roșii ale englezilor, pesemne la fel de uluiți ca și noi de cât de brusc se petrecuse totul... În scurtă vreme, dușmanii și-au zis că nu aveau de ce să se teamă de husarii și cazacii panicați și, istoviți și răniți, s-au hotărât să se întoarcă pe unde veniseră, trecând printr-o altă canonadă și altă ploaie de gloanțe. E greu – dacă nu cu neputință – să se judece drept fapta de bravură a acestor cavaleriști nesăbuiți. După ce și-au pierdut pe puțin un sfert din efectiv în timpul atacului și părând nepăsători la noi primejdii și pierderi, și-au refăcut repede formațiile escadroanelor pentru a se înturna pe același câmp plin de oameni de-ai lor morți sau muribunzi. Cu o îndrăzneală deznădăjduită, acești bravi lunatici au pornit iar și nici unul dintre cei teferi și nici măcar dintre cei răniți nu s-a dat bătut. A durat o vreme până ce husarii și cazacii și-au venit în fire. Erau încredințați că toată cavaleria dușmană e pe urmele lor și, mâniași, nu le venea să creadă că fuseseră zdrobiți de o mână de oameni neînfricați.

Czacii s-au dezmeticit primii, dar nu voiau să se mai întoarcă pe câmpul de luptă. În schimb, „s-au apucat de alte treburi mai la îndemână – să ia prizonieri, să omoare răniții ce zăceau pe pământ și să adune caii englezilor ca să-i vândă”³⁰.

Atunci când Brigada de Cavalerie Ușoară s-a întors prin coridorul de foc din valea dinspre nord, Liprandi le-a ordonat lăncierilor polonezi de pe Înălțimile Voronțov să-i blocheze retragerea. Dar lăncierilor nu prea le dădea ghes inima să lupte împotriva curajoasei Brigăzi de Cavalerie Ușoară, pe care tocmai o văzuseră lansându-și șarja printre tunurile rusești și împrăștiindu-i pe cazacii panicați, iar cele câteva atacuri pe care le-au dat au fost împotriva unor grupuri mici de răniți. Au lăsat în pace grupurile mai mari. Atunci când coloana în retragere a Regimentului 8 Husari și a Regimentului 4 Dragoni s-a apropiat de lăncieri, își amintea lordul George Paget, comandantul dragonilor, care îi regrupase înainte de retragere, „[lăncierii] coborau înspre noi într-un fel de trap”.

Apoi lăncierii au stat locului (*s-au oprit* nu prea e vorba potrivită) și au arătat iarăși acea expresie de nedumerire (nu găsesc alt cuvânt) pe care o mai văzusem de două ori în ziua aia. Vreo câțiva dintre militarii de pe flancul drept al escadroanelor lor aflate în frunte... s-au ciocnit la un moment dat cu flancul nostru drept, dar în afară de asta nu au făcut nimic, ba chiar ne-au lăsat să trecem, să-i ocolim, la nici o lungime de cal. Ei bine, am trecut de ei, cred, fără să pierdem nici măcar un om. Cum, nu știi! E un mister pentru mine! Dacă forța aceea ar fi fost alcătuită din niște *englezoaice*, nu cred că ar fi scăpat vreunul dintre noi³¹.

De fapt, englezoaicele se aflau pe Colinele Sapoune alături de ceilalți spectatori care urmăreau rămășițele Brigăzii de Cavalerie Ușoară întorcându-se cu pas împleticit, câte unul, câte doi, mulți răniți. Printre spectatori se afla și Fanny Duberly, care nu numai că a urmărit îngrozită scena, ci chiar s-a dus în după-amiaza aceea cu soțul ei să vadă mai de aproape măcelul de pe câmpul de luptă :

Am trecut călare, încet, pe lângă scena de dimineată ; împrejurul nostru erau cai morți și muribunzi, nenumărați ; iar lângă mine zăcea un soldat rus, încremenit, cu fața în jos. Într-o vie, oleacă mai la dreapta mea, era întins și un soldat turc mort. Caii, cei mai mulți morți, erau toți fără șa, iar pe unii îi vedeam că se chinuie cumplit... Apoi soldații răniți târându-se spre dealuri!³²

Dintre cei 661 de militari care participaseră la șarjă, 113 au fost uciși, 134 răniți și 45 luați prizonieri ; 362 de cai s-au pierdut ori au fost omorâți. Numărul victimelor nu era mult mai mare decât în rândul rușilor (180 de morți și răniți – majoritatea din primele două linii de apărare) și cu mult mai mic decât cel avansat de presa britanică. *The Times* a scris că la operațiune participaseră 800 de cavaleriști, dintre care doar 200 s-au întors, iar *The Illustrated London News* că au scăpat doar 163. În urma unor asemenea relatări a început în scurt timp să se vorbească despre o „gafă” tragică răscumpărată prin sacrificiu eroic – mitul bătut în cuie de celebrul poem al lui Alfred Tennyson „Șarja cavaleriei ușoare”, publicat la numai două luni după eveniment.

„Înainte, Brigadă Ușoară !”
 Era vreun om uimit ?
 Numai soldații știau într-o doară
 Că cineva a greșit :
 Pe noi ne iscodești degeaba.
 Noi nu suntem aici să ne-ntrebăm : de ce ?
 Suntem ca să ne facem treaba,
 Suntem ca să murim și gata, asta e :
 Spre valea Morții slute
 S-au dus pe cai cei Șase Sute.

Însă, contrar mitului unui „dezastru măreț”, în anumite privințe șarja a fost un succes, în pofida numeroaselor victime. Obiectivul unei șarje a cavaleriei era de a dispersa liniile inamicului și de a-l speria ca să abandoneze câmpul de luptă, iar în această privință, după cum au recunoscut rușii, Brigada de Cavalerie Ușoară își atinsese scopul. Adevărata greșeală a britanicilor la Balaklava nu a fost atât șarja Brigăzii de Cavalerie Ușoară, cât faptul că nu au pornit pe urmele cavaleriștilor ruși după ce Brigada de Cavalerie Greă

i-a pus pe fugă și Brigada de Cavalerie Ușoară i-a surprins pe parcurs, pentru ca apoi să anihileze și restul armatei lui Liprandi³³.

Britanicii i-au învinovățit pe turci pentru înfrângerea lor de la Balaklava, acuzându-i de lașitate fiindcă au abandonat redutele. Ulterior au susținut și faptul că aceștia furaseră bunuri, nu numai de la cavaleriștii britanici, ci și din așezările învecinate, unde se spunea că au „săvârșit cu sânge-rece fapte de cruzime împotriva țăranilor nenorociți dimprejurul Balaklavei, tăind gâtul bărbaților și prăduindu-i de tot ce aveau în bordeie”. John Blunt, interpretul din turcă al lui Lucan, considera că acuzațiile sunt nedrepte și că, dacă au avut loc jafuri, acestea au fost comise de „cete de oameni greu de definit care însoțeau armatele și care dădeau târcoale pe lângă... câmpul de luptă”. Tot restul campaniei, turcii au fost tratați în mod îngrozitor. Potrivit lui Blunt, mereu erau bătuți, înjurați, scuipați și batjocoriți de soldații britanici, care uneori chiar îi foloseau ca „să-i treacă în cârcă, cu tot cu ranițe, bălțile și mocirlele de pe drumul spre Balaklava”. Considerați de britanici simpli sclavi, militarii turci erau folosiți la săpat tranșee sau pentru a transporta încărcături grele între Balaklava și înălțimile Sevastopolului. Fiindcă religia lor le interzicea să mănânce majoritatea alimentelor incluse în rațiile armatei britanice, nu primeau niciodată suficientă mâncare; în disperare de cauză, unii dintre ei s-au apucat de furat, faptă pentru care erau biciuiți de stăpânii lor britanici cu un număr de lovituri mult mai mare decât maximumul de 45 îngăduit pentru trupele Reginei. Dintre cei 4 000 de soldați turci care au luptat la Balaklava pe 25 octombrie, jumătate aveau să moară din cauza subnutriției până la sfârșitul anului 1854, iar mulți dintre ceilalți urmau să devină prea slăbiți pentru serviciul militar. Totuși, turcii s-au comportat demn, iar Blunt, cel puțin, a fost „tare uluit de răbdarea cu care îndurau tratamentele rele și lunga suferință”. Rustem-Pașa, ofițerul egiptean responsabil de trupele turcești de la Balaklava, i-a îndemnat pe turci să fie „răbdători și resemnați, neuitând că militarii englezi erau oaspeți ai sultanului și luptau pentru a apăra integritatea Imperiului Otoman”³⁴.

Rușii au sărbătorit Balaklava ca pe o victorie. Capturarea redutelor de pe Înălțimile Voronțov era, fără îndoială, un succes tactic. Acesta a fost marcat a doua zi la Sevastopol printr-o slujbă ortodoxă în timp ce tunurile britanice erau plimbate prin oraș. Rușii dispuneau acum de o poziție de forță de unde să atace liniile de aprovizionare ale britanicilor dintre Balaklava și înălțimile Sevastopolului; britanicii erau limitați la linia lor interioară de apărare de pe dealurile din jurul Kadikoiului. Soldații ruși defilau la Sevastopol cu trofee de pe câmpul de luptă – mantale, săbii, tunici, chivere, cizme și cai de cavalerie care le aparținuseră britanicilor. Moralul garnizoanei de la Sevastopol a crescut imediat după victorie. Pentru prima dată de la înfrângerea suferită la Alma, rușii aveau sentimentul că în câmp deschis sunt la nivelul armatelor aliate.

Țarul a aflat de pretinsa victorie în dimineața de 23 octombrie, când un curier sosit de la Sevastopol i-a adus vestea la palatul său de la Gatcina. Anna Tiutceva, care se afla cu împărăteasa în Sala Arsenalului ascultând un recital din Beethoven, nota în jurnalul său în aceeași zi:

Vestea ne-a ridicat tuturor moralul. Țarul, venind la împărăteasă ca să-i dea vestea, era așa de copleșit de emoție, că, de față cu noi toți, a căzut în genunchi sub sfintele icoane și a izbucnit în lacrimi. Împărăteasa și fata ei Maria Nikolaevna, gândind că tulburarea teribilă a țarului însemna căderea Sevastopolului, au căzut și ele în genunchi, dar el le-a liniștit, le-a zis îmbucurătoarea veste și a poruncit îndată să se țină o slujbă de mulțumire, la care a participat întreaga curte³⁵.

*

Încurajați de succesul de la Balaklava, rușii au lansat a doua zi un atac împotriva flancului drept al armatei britanice de pe Muntele Cazacilor, un lanț de platouri șerpuitoare în formă de V, cu o lungime de 2,5 kilometri, pe direcția nord-sud, între sectorul estic al Sevastopolului și estuarul râului Ciornaia, numit de britanici Muntele Inkerman. Pe 26 octombrie, 5 000 de militari ruși aflați sub comanda colonelului Fiodorov au ieșit din Sevastopol spre est, au cotit la dreapta pentru a urca pe Muntele Cazacilor și i-au atacat prin surprindere pe soldații Diviziei 2 a lui de Lacy Evans, ce își aveau tabăra la capătul sudic al platoului înalt, într-un loc botezat Home Ridge, unde o pantă abruptă cobora spre câmpia Balaklavei. Evans nu avea la dispoziție decât 2 600 de militari, restul diviziei sale fiind în altă parte, de gardă în tranșee, dar pichetele de avanpost de pe Dealul Obuzelor i-au respins pe ruși cu puștile lor Minié, în timp ce Evans a mai adus artilerie, instalând 18 tunuri în poziții de unde nu puteau fi văzute. Atrăgându-i pe inamici înspre artilerie, britanicii i-au spulberat cu un tir nimicitor care a lăsat sute de ruși morți și răniți în tufărișul de lângă Home Ridge³⁶.

Și mai mulți au fost luați prizonieri, o bună parte dintre ei predându-se ori trecând de partea britanicilor. Aceștia au spus povești cumplite despre condițiile din Sevastopol, unde era deficit de apă și spitalele erau supraaglomerate de victimele bombardamentului și ale holerei. Un ofițer german din armata rusă le-a spus britanicilor „că au fost nevoiți să iasă din Sevastopol din pricina mirosului scârnăv din oraș, iar el gândea că orașul va cădea în scurtă vreme în mâinile britanicilor căci morții și răniții zăceau pe străzi”. Potrivit lui Godfrey Mosley, trezorier al Regimentului 20 :

Militarii care au venit de la Sevastopol ieri ca să atace... erau toți beți. Spitalele pușeau în așa hal din pricina lor, de nu puteai sta acolo mai mult de un minut și un ofițer pe care l-au luat prizonier ne-a zis că le dăduseră vin până când se amețiseră bine și i-au întrebat cine se duce să-i arunce pe câinii de englezi în mare, dar noi i-am fugărit înapoi în oraș, ei pierzând vreo 700 de oameni într-un timp foarte scurt. Tot ofițerul ăsta ne-a zis că am fi putut să intrăm lesne în oraș când am ajuns prima oară aici, dar acumă s-ar putea să avem greutate³⁷.

De fapt, atacul rușilor fusese o misiune de recunoaștere în forță pentru un nou atac major împotriva britanicilor de pe înălțimile Inkerman. Inițiativa asaltului i-a aparținut țarului, care aflase de intenția lui Napoleon de a mai trimite trupe în Crimeea și considera că Menșikov ar trebui să se folosească de superioritatea sa numerică pentru a forța asediul cât mai repede posibil, înainte de a sosi întăririle franceze, ori cel puțin să le impună aliaților o amânare până când va veni iarna ca să-i salveze pe ruși („Am doi generali care nu mă vor dezamăgi: generalii Ianuarie și Februarie”, a spus Nicolae, repetând vechiul clișeu din 1812). Pe 4 noiembrie rușii primiseră întăriri, două divizii de infanterie ale Corpului 4 Armată din Basarabia, Divizia 10 comandată de generalul-locotenent Soimonov și Divizia 11 comandată de generalul-locotenent Pavlov, numărul total al militarilor pe care îi avea la dispoziție Menșikov ajungând la 107 000, fără a-i mai pune la socoteală pe marinari. La început Menșikov se opusese ideii unei noi ofensive (el era încă înclinat să abandoneze Sevastopolul în mâinile inamicului), dar țarul s-a arătat de neclintit și chiar și-a trimis fiii, pe marii duci Mihail și Nicolae, ca să încurajeze

trupele și să-i impună voința. Astfel constrâns, Menșikov a fost de acord să atace, considerând că britanicii erau un oponent mai puțin redutabil decât francezii. Dacă rușii se puteau instala cu baterii de artilerie pe Muntele Inkerman, liniile de asediu ale aliaților de pe flancul drept erau în bătaia tunurilor din spate și, dacă nu reocupau înălțimile, aliații aveau să fie nevoiți să renunțe la asediu³⁸.

În pofida tuturor pierderilor suferite de ruși, raidul lor din 26 octombrie dezvăluie slăbiciunea dispozitivelor de apărare britanice de pe Muntele Inkerman. Raglan fusese avertizat în mai multe rânduri de către de Lacy Evans și Burgoyne că aceste înălțimi cruciale erau vulnerabile și trebuiau întărite și fortificate; Bosquet, comandantul unei divizii de infanterie de pe Colinele Sapoune, aflate la sud de Inkerman, dăduse și el avertismente prin scrisori trimise aproape zilnic comandantului britanic; iar Canrobert chiar își oferise ajutorul neîntârziat. Dar Raglan nu făcuse nimic ca să întărească dispozitivele de apărare, nici măcar după raidul rușilor, comandantul francez fiind uimit să afle că „o poziție așa de însemnată și de primejdioasă” fusese lăsată „cu totul neprotejată de fortificații”³⁹.

Inacțiunea lui Raglan a fost determinată nu numai de neglijență, ci și de un risc calculat: britanicii erau prea puțini pentru a-și apăra toate pozițiile, erau extrem de răsfirați și nu ar fi fost capabili să respingă un atac general dacă acesta ar fi fost lansat asupra mai multor puncte de pe linia lor. În prima săptămână din noiembrie, infanteria britanică era epuizată. De când ajunsese în Crimeea, nu apucase să se odihnească, după cum își amintea soldatul Henry Smith într-o scrisoare trimisă părinților lui în februarie 1855:

După bătălia de la Alma și marșul spre Balaklava, am fost puși îndată la muncă, începând din 24 septembrie, când nu am dormit mai mult de patru ceasuri din 24 și adeseori nu aveam vreme nici să ne facem o cană de cafea înainte de a fi trimiși în vreo altă misiune, până ce a început asediul, pe 14 octombrie, și, cu toate că proiectilele și gloanțele cădeau ca grindina, din pricina osteneții de care sufeream, eram așa de nepăsători, că ne culcam și adormeam chiar și la gura tunului... Adeseori stăteam 24 de ceasuri în tranșee și cred că din cele 24 nu ne uscăm nici măcar un ceas, așa încât, când ne duceam în tabără, eram uzi până la piele și plini de noroi până la umeri și chiar în starea asta a trebuit să pornim la bătălie pe Inkerman fără măcar un codru de pâine sau o înghițitură de apă ca să ne potolim foamea și setea chinuitoare⁴⁰.

Planul lui Menșikov era o versiune mai ambițioasă a raidului de pe 26 octombrie („Micul Inkerman”, cum avea să fie numită mai târziu această repetiție generală). În după-amiaza de 4 noiembrie, la doar câteva ore după sosirea Corpului 4 Armată din Basarabia, el a ordonat ca ofensiva să înceapă a doua zi, la ora 6 dimineața. Soimonov trebuia să conducă o forță de 19 000 de militari și 38 de tunuri pe aceeași rută ca aceea urmată pe 26 octombrie. După capturarea Dealului Obuzelor, trebuiau să li se alăture acolo forțele lui Pavlov (16 000 de militari și 96 de tunuri), care urmau să traverseze râul Ciornaia și să urce pe înălțimi dinspre podul Inkerman. Sub conducerea generalului Dannenberg, care avea să preia comanda din acest punct, forțele reunite urmau să-i alunge pe britanici de pe Muntele Inkerman, în timp ce armata lui Liprandi distrăgea atenția corpului comandat de Bosquet de pe Colinele Sapoune.

Planul necesita o foarte bună coordonare între unitățile ce atacau, ceea ce era o așteptare prea mare din partea unei armate înainte de era comunicării prin radio și cu

atât mai puțin din partea rușilor, care nu dispuneau de hărți detaliate* De asemenea, impunea schimbarea comandantului în toila bătăliei – o rețetă pentru dezastru, cu atât mai mult cu cât Dannenberg, un veteran al Războaielor Napoleoniene, era cunoscut pentru înfrângerile suferite și nehotărâre, puțin probabil să-i însuflețească pe soldați. Dar cea mai mare hibă a planului era chiar ideea că s-ar putea desfășura 35 000 de militari și 134 de tunuri pe coama îngustă a Dealului Obuzelor, o palmă de pământ stâncos cu tufăriș lată de numai 300 de metri. Dându-și seama că nu era realizabil, Dannenberg s-a apucat să modifice planul de luptă în ultimul moment. În noaptea de 4 noiembrie le-a ordonat oamenilor lui Soimonov să nu urce pe Muntele Inkerman dinspre nord, conform planului inițial, ci să se îndrepte spre est până la podul Inkerman pentru a acoperi traversarea râului de către Pavlov. De la pod, trupele aflate în atac urmau să urce pe înălțimi din trei direcții și să se năpustească asupra britanicilor de pe flancuri. Schimbarea neașteptată a fost derutantă; dar deruta cea mare abia avea să urmeze. La ora 3 dimineața, coloana lui Soimonov se deplasa la est de Sevastopol spre Muntele Inkerman, când acesta a primit alt mesaj de la Dannenberg, prin care îi ordona s-o ia în direcția opusă și să atace dinspre vest. Gândindu-se că altă schimbare de plan va periclita întreaga operațiune, Soimonov a nesocotit ordinul, dar, în loc să se întâlnească cu Pavlov la pod, a revenit la planul său preferat de a ataca dinspre nord. Astfel, cei trei comandanți au intrat în bătălia de la Inkerman cu planuri complet diferite⁴¹.

Până la 5 dimineața, avangarda lui Soimonov urcase tăcută pe înălțimi dinspre nord cu 22 de tunuri de câmp. În ultimele trei zile plouase cu găleata, pantele abrupte erau alunecoase și pline de noroi; soldații și caii se luptau să care tunurile grele. În cursul nopții ploaia încetase și acum era o ceață deasă care le ascundea mișcările de avanposturile inamice. „Ceața ne învăluia”, își amintea căpitanul Andrianov. „Nu vedeam decât la câțiva metri în față. Umezeala ne pătrundea până la oase.”⁴²

Ceața deasă avea să joace un rol crucial în lupta ce urma. Soldații nu îi vedeau pe comandanți, ale căror ordine deveneau practic irelevante. Se bazau în schimb pe subofițerii propriilor companii, iar când aceștia dispăreau, erau nevoiți să preia inițiativa, luptând singuri ori alături de camarazii pe care îi puteau zări prin ceață, în bună măsură improvizând. Aceasta avea să fie o „bătălie a soldaților” – testul suprem al unei armate moderne. Totul depindea de coeziunea unității la nivel mic, iar fiecare soldat devenea propriul general.

În primele ore, ceața a fost în favoarea rușilor. Le-a acoperit înaintarea și le-a permis să ajungă aproape de pozițiile britanicilor, eliminând dezavantajul muschetelor și artileriei lor față de puștile Minié cu bătaie mai lungă. Pichetele britanice de pe Dealul Obuzelor nu sesizaseră că se apropie rușii: soldații se adăpostiseră de vremea rea mutându-se la poalele dealului, de unde nu vedeau nimic. Sunetele de avertizare ale unei armate în marș auzite în cursul nopții nu i-au alarmat. În acea noapte soldatul Bloomfield era de gardă pe Muntele Inkerman și a auzit larmă dinspre Sevastopol (cu intermitențe, clopotele bisericilor bătuseră toată noaptea), dar nu a reușit să vadă nimic. „Era o ceață groasă de nu vedeai omul la zece metri în față și aproape toată noaptea a burat”, își amintea Bloomfield. „Totul a mers bine până spre miezul nopții, când niște santinele de-ale

* Soimonov se baza pe o hartă navală, fără marcaje pe zonele de uscat. Un membru al statului său major i-a arătat ruta trasând-o pe hartă cu degetul (A. Andriianov, *Inkermanskii boi i oborona Sevastopolia (nabroski ucastnika)* [Sankt-Petersburg, 1903], p. 15).

noastre au raportat scârțâit de roți și un zgomot ca și cum se descărcau gloanțe și obuze, dar ofițerul de gardă nu le-a luat în seamă. Toată noaptea, de pe la 9 seara, au bătut clopotele și au cântat fanfarele și în tot orașul era gălăgie mare.”

Până să-și dea seama ce se întâmplă, pichetele de pe Dealul Obuzelor au fost năpădite de tiraliorii lui Soimonov, după care au apărut rapid, ieșind din ceață, coloanele de avangardă ale infanteriei sale, 6 000 de soldați din regimentele Kolvanski, Ekaterinburg și Tomski. Rușii și-au instalat tunurile pe Dealul Obuzelor și au început să-i împingă înapoi pe britanici. „Când ne-am retras, rușii au început să scoată cele mai drăcești chiuieli pe care ți le poți închipui”, își amintea căpitanul Hugh Rowlands, aflat la comanda pichetului, care și-a retras oamenii pe culmea din apropiere și le-a ordonat să deschidă focul, descoperind însă că puștile lor nu funcționau fiindcă ploaia udase gloanțele⁴³.

Schimburile de focuri i-au alarmat în sfârșit pe cei din tabăra Diviziei 2, unde soldații au început să se mobilizeze, încă în indispensabili, îmbrăcându-se în fugă și strângându-și corturile înainte de a pune mâna pe puști ca să se alinieze. „Era grabă mare și zăpăceală”, își amintea George Carmichael din Regimentul Derbyshire. „Niște animale de povară nepriponite, speriate de împușcături, au luat-o la fugă prin tabără, iar soldații care fuseseră plecați cu felurite treburi au venit alergând ca să se alătore trupelor.”⁴⁴

Comanda a fost preluată de generalul Pennefather, loțiitorul lui de Lacy Evans, care se rănise mai devreme căzând de pe cal, dar era prezent în calitate de consultant. Pennefather a ales altă tactică decât aceea folosită de Evans pe 26 octombrie. În loc de a se replia pentru a atrage inamicul în bătaia tunurilor amplasate după Home Ridge, el a tot trimis pușcași pe linia pichetelor pentru a-i ține pe ruși cât mai departe posibil, până primea întăriri. Pennefather nu știa că divizia era depășită numeric de ruși într-o proporție de peste șase la unu, dar tactica lui se baza pe speranța că negura deasă va ascunde de privirile inamicului faptul că erau puțini.

Oamenii lui Pennefather au respins în mod curajos atacul rușilor. Înaintând și luptând în grupuri mici, separați unii de alții de ceață ori de fum, se aflau prea departe pentru ca Pennefather să-i vadă și cu atât mai puțin să-i comande sau să fie susținuți cu precizie de bateriile de la Home Ridge, care trăgeau orbește cam în direcția inamicului. Adăpostindu-se împreună cu regimentul său în spatele tunurilor britanice, Carmichael privea cum artileriștii se străduiau din răspuțeri să facă față puterii de foc mult superioare a bateriilor rusești :

Îmi închipui că trăgeau spre flama tunurilor inamice de pe Dealul Obuzelor și atrăgeau asupra lor, în replică, salve intense. Unii [dintre tunari] au căzut și am avut și noi de suferit, cu toate că ni se ordonase să ne culcăm la pământ ca să ne punem cât de cât la adăpostul de după coama dealului. O ghiulea, îmi aduc aminte, a căzut în mijlocul companiei mele, smulgându-i complet brațul stâng și ambele picioare unui soldat din fruntea formației și omorându-l pe cel din spatele său fără să i se vadă vreo rană. Și în alte companii mureau oameni... Tunurile... trăgeau cât de repede puteau să fie încărcate și cu fiecare descărcare și recul ajungeau tot mai aproape de linia noastră... I-am ajutat pe artileriști să-și ducă tunurile în poziția inițială, iar unii soldați i-au ajutat și să care muniția⁴⁵.

În acest moment cel mai important era ca focul de baraj să fie cât mai puternic pentru a-i face pe ruși să creadă că britanicii dispuneau de mai multe tunuri decât aveau în realitate, să se folosească muniția și să se aștepte întăriri.

Dacă Soimonov ar fi știut de slăbiciunea dispozitivelor de apărare britanice, ar fi ordonat ca Home Ridge să fie luat cu asalt, dar din cauza ceții nu vedea nimic, iar tirul intens al inamicului, ale cărui puști Minié aveau o precizie letală de la distanța mică de la care trăgeau britanicii, l-a convins să aștepte ca militarii lui Pavlov să i se alătore pe Dealul Obuzelor înainte de a porni la atac. Peste câteva minute chiar Soimonov a fost ucis de un pușcaș britanic. Comanda a fost preluată de colonelul Pristovoitov, împușcat și el câteva minute mai târziu, apoi de colonelul Uvajnov-Aleksandrov, ucis la rândul lui. După aceea, nu a mai fost clar cine va prelua comanda, nimeni nu se arăta dornic, iar căpitanul Andrianov a fost trimis călare pentru a se consulta în această privință cu mai mulți generali, pierzându-se timp prețios⁴⁶.

Între timp, la 5 dimineața, oamenii lui Pavlov ajunseseră la podul Inkerman, constatând că detașamentul naval nu îl pregătise pentru traversare, așa cum îi ordonase Dannenberg. Au fost nevoiți să aștepte până la ora 7 ca podul să fie gata și să poată trece peste Ciornaia. De acolo, s-au răsfirat și au urcat pe înălțimi în trei direcții : regimentele Ohotski, Iakutski și Selenghinski și cea mai mare parte a artileriei pornind spre dreapta pentru a ajunge sus pe Drumul Geniștilor și a se alătura trupelor lui Soimonov, Regimentul Borodinski urmând pe ruta centrală, de-a lungul râpei Volovia, iar Regimentul Tarutinski escaladând pantele abrupte și stâncoase ale râpei Carierelor înspre Bateria Sacilor de Nisip⁴⁷, sub acoperirea tunurilor lui Soimonov⁴⁷.

Pe înălțimi au avut loc lupte de artilerie intense – grupuri mici de luptători atacând pretutindeni, folosind tufișurile dese pentru a se ascunde și a trage unii în alții ca tiraliorii –, dar cele mai violente s-au purtat pe flancul drept al britanicilor, în jurul Bateriei Sacilor de Nisip. La 20 de minute după ce trecuseră podul, batalioanele de avangardă ale Regimentului Tarutinski au înfrânt micul pichet al bateriei, apoi au fost însă ținta unei serii de atacuri din partea unei forțe britanice mixte de 700 de soldați conduși de comandantul de brigadă Adams. În lupte corp la corp extrem de sângeroase, bateria a fost cucerită, pierdută și recucerită de mai multe ori. Până la ora 8 militarii lui Adams erau copleșiți numeric de ruși în proporție de zece la unu, dar, din cauza crestei înguste pe care avea loc lupta pentru cucerirea bateriei, rușii nu își puteau folosi tot efectivul odată într-un singur asalt. Îndată ce britanicii recucereau bateria, rușii lansau altă serie de atacuri împotriva lor. Soldatul Edward Hyde se afla în baterie împreună cu militarii lui Adams :

Infanteriștii ruși au răzbătut până sus, în dreptul ei, s-au cățarat prin față și pe părți și greu a fost să-i ținem ca să nu intre. Îndată ce le vedeam capetele peste parapet sau ținându-se în ambrazuri, trăgeam în ei ori îi loveam cu baioneta cât de iute puteam. Tot veneau ca furnicile ; nici bine nu era unul doborât, că altul se și cocoța peste leșuri ca să-i ia locul, toți strigând și răcnind. Nici noi, în baterie, nu tăceam, de asta poți să fii sigur, și, cu toate chiuielile și răcnetele, bufnetele loviturilor, zăngănelile baionetelor și spadelor, șuieratul gloanțelor și ghiulelelor, aerul păcios și mirosul de praf de pușcă și de sânge, priveliștea din bateria unde ne găseam e greu de închipuit sau de zăgrăvit⁴⁸.

În cele din urmă, rușii nu au mai putut fi ținuți în loc – au năvălit în baterie – și Adams și oamenii lui au fost nevoiți să se retragă spre Home Ridge. Însă în scurt timp au sosit întăriri, ducele de Cambridge cu grenadierii, și s-a lansat un nou atac împotriva rușilor grupați în jurul bateriei, care deja căpătase pentru ambele tabere un statut simbolic

ce depășea cu mult importanța sa militară. Grenadierii i-au atacat pe ruși la baionetă, Cambridge strigându-le să rămână pe culme și să nu se împrăstie urmărindu-i pe ruși la vale, dar puțini puteau să-l audă ori să-l vadă pe duce prin ceață. Printre Grenadieri se afla și George Higginson, care a asistat la atac „la vale pe povârnișul accidentat, drept înspre oștirea care înainta”.

Uralele triumfătoare... mi-au întărit temerea că pe bravii noștri camarazi îi vom scăpa îndată din mână; și în fapt, în afara unui scurt răstimp din ziua aceea lungă când am izbutit să alcătuim cumva o formație regulată, confruntarea era susținută de cete comandate de subofițeri, ce nu puteau, din pricina pâclei și a fumului de la muschete, să păstreze nici o legătură clară.

Lupta a devenit tot mai înverșunată și mai haotică, o tabără atacând-o pe cealaltă la vale, urmând contraatacul altui grup de militari aflați mai sus pe deal. Soldații din ambele tabere și-au pierdut întreaga disciplină, transformându-se în mulțimi dezordonate, scăpate de sub controlul ofițerilor și animate de furie și teamă (amplificate de faptul că în ceață nu se puteau vedea una pe cealaltă). Lansau atacuri și contraatacuri, urlând și strigând, trăgând cu armele, lovind cu spadele în toate direcțiile, iar când au rămas fără muniție, au început să arunce unii în alții cu bolovani, să lovească cu patul puștii, chiar să dea cu piciorul și să muște⁴⁹

În acest tip de luptă coeziunea unității de luptă mici era decisivă. Era esențial ca grupurile de militari și superiorii lor ierarhici să mențină disciplina și unitatea – să se organizeze și să rămână împreună în timpul luptei fără să-și piardă curajul ori să fugă de frică. Soldații Regimentului Tarutinski au picat acest test crucial.

Chodasiewicz era unul dintre subofițerii Batalionului 4 din cadrul Regimentului Tarutinski. Misiunea lor era de a cuceri versantul estic al Muntelui Inkerman, asigurând acoperirea celorlalte trupe ale lui Pavlov pentru ca acestea să aducă gabioane și fascine pentru realizarea unei tranșee în fața pozițiilor britanicilor. Din cauza ceții dese unitatea s-a rătăcit, a cotit-o la stânga și s-a amestecat, spre nemulțumirea lor, cu niște soldați din Regimentul Ekaterinburg, printre trupele lui Soimonov aflate deja pe înălțimi, care i-au dus înapoi jos, la Cariere. Deja, Chodasiewicz pierduse controlul asupra soldaților săi, care erau răspândiți printre cei din Regimentul Ekaterinburg. Neîndrumați de ofițeri, unii militari din Regimentul Tarutinski au început să urce iar dealul. În față îi puteau distinge pe unii dintre camarazii lor „stând înaintea unei baterii mici, strigând «Ura!» și fluturându-și căciulile ca să ne cheme acolo”, își amintea Chodasiewicz; „gorniştii sunau întruna înaintarea, iar mai mulți dintre oamenii mei au rupt rândurile și au luat-o la fugă!”. La „bateria sacilor de nisip”, Chodasiewicz și-a găsit oamenii în totală dezordine. Se amestecaseră diferite regimente, astfel încât structurile lor de comandă nu mai funcționau deloc. El le-a ordonat militarilor lui să atace la baionetă, iar aceștia i-au năpădit pe britanicii din baterie, însă după aceea nu au mai respins spre vale, rămânând în baterie, unde „au uitat de misiunea lor și au dat o raită în căutare de pradă”, își amintea alt ofițer, care considera că „toate astea s-au petrecut din pricină că nu erau ofițeri și o conducere”.

Cu toată ceața și amestecarea soldaților, au existat multe situații în care rușii au tras accidental în propriii camarazi. Trupele lui Soimonov, mai exact Regimentul Ekaterinburg,

au deschis focul asupra celor din baterie, unii soldați crezând că trag în inamic, alții la ordinul unui ofițer care se temea de insubordonarea oamenilor săi și a încercat să-i disciplineze punându-i pe alții să tragă în ei. „Era o debandadă nemaipomenită”, își amintea Chodasiewicz : „unii militari îi bodogăneau pe cei din Regimentul Ekaterinburg, alții strigau să vină artileria, gorniștii sunau întruna semnalul de înaintare, iar toboșarii băteau atacul, dar nimeni nu se gândea să se urnească ; stăteau acolo ca o turmă de oi”. Semnalul goarnei pentru o manevră la stânga a provocat deodată panică printre cei din Regimentul Tarutinski, cărora li s-a părut că aud sunetul îndepărtat al tobelor francezilor. „Din toate părțile se striga «Unde sunt rezervele?!»”, își amintea un ofițer. Temându-se că nu îi sprijină nimeni, soldații au început să fugă care încotro la vale. Potrivit lui Chodasiewicz, „ofițerii strigau la soldați să stea pe loc, dar în zadar, căci nici unul nu avea de gând să se oprească, fiecare îndreptându-se încotro îi trăsnea prin cap ori îi dădea ghes frica”. Nici un ofițer, nici măcar de grad superior, nu a reușit să împiedice retragerea panicată a soldaților, care au coborât în fugă până pe fundul râpei Carierelor și s-au îngrămădit în jurul apeductului Sevastopolului, singurul care i-a oprit. Atunci când generalul-locotenent Kiriakov, comandantul Diviziei 17 Infanterie care se făcuse nevăzut la Alma, a apărut la apeduct pe calul său de luptă alb și a intrat printre soldați lovindu-i cu cravașa și strigându-le să urce înapoi dealul, aceștia nu prea l-au băgat în seamă, apoi s-au răstit la el : „Ia du-te tu acolo !”. Chodasiewicz a primit ordinul să-și adune compania, dar nu mai rămăseseră decât 45 de oameni din 120⁵⁰.

Cei din Regimentul Tarutinski nu se înșelaseră când li se păruse că aud tobele francezilor. La 7 dimineața, după ce venise în inspecție pe liniile de luptă de la Home Ridge, Raglan îi trimisese lui Bosquet, aflat pe Colinele Sapoune, un apel urgent să-i vină în ajutor (de asemenea, ordonase ca, de la bateriile aflate pe pozițiile de asediu, să fie aduse două tunuri de calibru mare pentru a contracara canonada rușilor, dar ordinul se rătăcise pe drum). Militarii lui Bosquet își dăduseră deja seama că britanicii erau în pericol încă de când auziseră primele salve. Cu o noapte înainte zuavii chiar îi auziseră pe ruși mărșăluind – din experiența lor africană știau cum să asculte cu urechea lipită de pământ – și erau pregătiți pentru ordinul de atac înainte ca acesta să fie lansat. Nimic nu se potrivea mai bine cu stilul lor de a lupta decât condițiile de ceață și tufărișurile dese de pe dealuri : erau obișnuiți din Algeria cu luptele în zone montane și se dovedeau a fi cei mai eficienți când atacau în grupuri mici și prindeau inamicul în ambuscadă. Zuavii și vânătorii erau nerăbdători să avanseze, dar Bosquet i-a ținut pe loc, temându-se de armata lui Liprandi, 22 000 de soldați și 88 de tunuri de câmp în valea dinspre sud, sub comanda lui Gorceakov, care începuseră o canonadă de la distanță împotriva Colinelor Sapoune. „Înainte, marș ! E vremea să terminăm cu ei !”, au strigat zuavii nerăbdători când Bosquet a apărut printre ei. S-au înfuriat când generalul a trecut mai departe. „O revoltă era iminentă”, își amintea Louis Noir, aflat în prima coloană a zuavilor.

Respectul adânc și afecțiunea neprefăcută pe care le simțeam pentru Bosquet au fost puse la grea încercare de avântul camarazilor care luptaseră în Algeria. Deodată Bosquet s-a răsucit pe călcăie, și-a scos spada, s-a pus în fața zuavilor, turcilor și vânătorilor lui, soldați neînvinși pe care îi știa de ani de zile, și, ațintindu-și spada către cei 20 000 de militari ruși masați pe redutele de dâmburile din față, a strigat cu glas tunător : *En avant ! A la baïonnette !*⁵¹

De fapt, armata lui Liprandi nu era atât de mare cum se temuse Bosquet, fiindcă Gorceakov hotărâse în mod nechibzuit să amplaseze jumătate din ea peste râul Ciornaia, ca rezervă, și dispersase restul între pantele cele mai joase ale Colinelor Sapoune și „bateria sacilor de nisip”. Dar zuavii nu știau acest lucru ; în ceața deasă nu își vedeau inamicul și au atacat cu o energie teribilă pentru a contracara dezavantajul numeric pe care credeau că îl au. Atacând în grupuri mici și adăpostindu-se în desigurii în timp ce trăgeau către coloanele rușilor, tactica lor era să-i alunge pe ruși prin orice mijloace. Răcneau, strigau și trăgeau în aer în timp ce alergau înainte. Sunau din goarne și băteau tobele cât mai tare. Jean Cler, colonel al Regimentului 2 Zuavi, chiar le-a spus militarilor săi când se pregăteau să intre în luptă : „Umflați-vă nădragii cât mai tare și dați-vă în spectacol cât puteți”⁵².

Rușii au fost copleșiți de forța de atac a zuavilor, ale căror puști Minié au doborât sute de soldați încă din primele secunde ale asaltului lor. Urcând în fugă curbura dealului Home Ridge, zuavii i-au alungat pe ruși din „bateria sacilor de nisip” și i-au urmărit până pe fundul râpei Sfântul Clement. Avântul i-a purtat în jurul pintenului curbat, până în râpa Carierelor, deja plină de soldații din Regimentul Tarutinski, care au intrat în panică din cauza busculadei și au început să tragă și ei în nou-veniți, omorând mai ales pe unii dintre propriii camarazi, după care zuavii s-au retras din focul încrucișat și au urcat spre Home Ridge.

Acolo i-au găsit pe britanici angajați într-o luptă disperată cu forțele de pe flancul drept al mișcării de învăluire a lui Pavlov : regimentele Ohotski, Iakutski și Selenghinski, care se alăturaseră restului trupelor lui Soimonov și, sub comanda lui Dannenberg, începuseră să atace iar „bateria sacilor de nisip”. Lupta era violentă, rușii atacau în valuri la baionetă, dar erau împușcați de britanici ori se încăierau cu ei „mână contra mână, picior contra picior, bot contra bot, pat de pușcă contra pat de pușcă”, își amintea căpitanul Wilson din Gărzile Coldstream⁵³. Gărzile erau copleșite numeric de ruși și aveau nevoie urgent de întăriri când în sfârșit li s-au alăturat șase companii din Divizia 4 a lui Cathcart aflate sub comanda generalului Torrens. Soldații abia veniți erau dornici de luptă (nu participaseră la acțiunile de la Balaklava și Alma) și, când li s-a ordonat să-i atace pe rușii de pe creasta de lângă baterie, au luat-o la vale după ei, pierzându-și orice disciplină și nimerind sub tirurile regimentelor Iakutski și Selenghinski, executate de la mică distanță, de pe înălțimile de deasupra. Printre cei uciși de ploaia de gloanțe s-a numărat și Cathcart, iar locul unde a fost îngropat a fost numit „Dealul lui Cathcart”.

În acest moment, Cambridge și Gărzile nu mai aveau în baterie decât 100 de oameni. Iar împotriva lor erau 2 000 de ruși. Nu mai aveau muniție. Ducele a propus să rămână pe poziții în baterie – sacrificiu stupid pentru acest obiectiv relativ minor de pe câmpul de luptă –, dar ofițerii din statul său major l-au convins să-și schimbe părerea : ar fi fost dezastruos ca vârul reginei și stindardele Gărzilor ei să fie aduși în fața țarului. Printre acești ofițeri s-a numărat și Higginson, care a condus retragerea spre Home Ridge. „Îngrămădiți în jurul stindardelor”, își amintea el,

...soldații au pornit încet înapoi cu spatele, menținând frontul compact în fața dușmanului, cu baionetele gata de „atac”. Când cădea un camarad, rănit sau mort, altul îi lua locul, menținând strâns rândurile care se tot subțiau, dar care apăra mai departe steagurile cu o îndărătnicie de neclintit... Din fericire, locul din dreapta noastră era așa de răpos, că dușmanul n-a putut să ne atace pe flancul acela. Cum din timp în timp câte unii soldați

ruși mai temerari decât camarazii lor țâșneau către ceata noastră compactă, doi sau trei din grenadierii noștri mai atacau la baionetă, obligându-i de fiecare dată să se dea îndărăt. Dar eram pe muchie de cuțit.

Acesta este momentul în care pe creastă au apărut oamenii lui Bosquet. Niciodată nu s-au bucurat englezii mai mult să vadă niște francezi. Gărzile i-au întâmpinat cu urale și le-au strigat *Vivent les Français !*, iar francezii le-au răspuns *Vivent les Anglais !*⁵⁴.

Uluiți de sosirea francezilor, rușii s-au retras spre Dealul Obuzelor și au încercat să-și întărească forțele. Dar moralul soldaților scăzuse, nu își imaginau ce șanse ar avea în fața britanicilor și a francezilor și mulți au început să dezerteze, profitând de ceață pentru a nu fi observați de ofițeri. Un timp, Dannenberg a crezut că poate învinge cu artileria sa : avea aproape o sută de tunuri, inclusiv tunuri de câmp cu proiectile de 12 livre și obuziere, mai multe decât cele de care dispuneau britanicii pe Home Ridge. Dar la 9 și jumătate au sosit în sfârșit cele două tunuri de calibru mare trimise pe culme de Raglan și au deschis focul spre Dealul Obuzelor, proiectilele lor cumplite copleșind artileria rușilor și forțându-i s-o retragă. Rușii nu erau înfrânți. Aveau încă 6 000 de militari pe care să-i folosească pe înălțimi și un număr dublu ca rezerve pe celălalt mal al râului. Unii dintre ei au continuat să atace, dar coloanele care înaintau erau spulberate de artileria grea a britanicilor.

În cele din urmă, Dannenberg s-a hotărât să renunțe la acțiune și să se retragă. S-a confruntat cu protestele furioase ale lui Menșikov și ale marilor duci, care priviseră măcelul dintr-un loc sigur situat la 500 de metri în spatele Dealului Obuzelor și care îi cereau lui Dannenberg să anuleze retragerea. Dannenberg i-a spus lui Menșikov : „Alteță, a opri trupele aici ar însemna să le lăsăm să fie nimicite până la ultimul om. Dacă Alteța voastră are altă părere, binevoiește să dai Domnia Ta ordinele și să preiei comanda de la mine”. Schimbul de replici a fost începutul unei lungi controversă aprinse între cei doi, care nu se puteau suferi, fiecare din ei încercând să dea vina pe celălalt pentru înfrângerea de la Inkerman – bătălie în care rușii avuseseră un mare avantaj numeric față de inamic. Menșikov dădea vina pe Dannenberg, iar acesta îl învinuia pe Soimonov, care era mort, și toată lumea dădea vina pe soldații de rând pentru indisciplina și lașitatea lor. Dar până la urmă dezordinea a fost pricinuită de absența autorității, iar în această privință vina îi revine lui Menșikov, comandantul suprem, care și-a pierdut complet curajul și nu a participat la acțiune. Marele duce Nikolai, care și-a dat seama de adevăratul caracter al lui Menșikov, i-a scris fratelui său mai mare Alexandru, ce avea să devină curând țar :

Noi [cei doi mari duci] îl așteptam pe prințul Menșikov lângă podul Inkerman, dar el nu a ieșit din casă până la 6.30 dimineața, când trupele noastre ocupaseră deja prima poziție. Am stat în toată vremea cu prințul pe flancul drept și nici măcar o dată nu i-a trimis nici un general vreun raport despre desfășurarea bătăliei... Oamenii erau derutați fiindcă nu primeau îndrumări bune... Dezordinea pornea de la Menșikov. Oricât este de necrezut, Menșikov nici nu avea un cartier general, doar trei oameni care fac treburile acelea în așa fel încât, dacă vrei să afli ceva, nici nu știi pe cine să întrebi⁵⁵.

Atunci când li s-a ordonat să se retragă, rușii au fugit panicați de pe câmpul de luptă, ofițerii neputând să împiedice avalanșa de oameni, alungați din urmă de artileria britanică și franceză. „Erau paralizați”, își amintea un ofițer francez ; „nu mai era o bătălie, ci

un măcel”. Rușii au fost secerăți cu sutele, alții călcați în picioare, când coborau în fugă dealul ca să ajungă la pod, ori au trecut râul înot⁵⁶.

Unii dintre francezi au pornit pe urmele lor, iar vreo zece soldați din brigada lui Lourmel au intrat chiar în Sevastopol. În frenezia urmăririi, nu și-au dat seama că au rămas pe cont propriu, restul francezilor întorcându-se cu mult înainte. Străzile din Sevastopol erau practic pustii, căci întreaga populație se afla pe câmpul de luptă sau stătea de pază la bastioane. Francezii au colindat orașul, prădând case, și au coborât până pe chei, unde apariția lor neașteptată i-a făcut pe civili s-o ia la fugă panicați, crezând că inamicul pătrunsese în oraș. Soldații francezi erau la fel de speriați. Sperând să scape pe mare, au plecat cu prima barcă pe care au găsit-o, dar, tocmai când treceau de Fortul Alexandru spre larg, barca le-a fost scufundată de o lovitură directă a bateriei Karantina. Povestea soldaților lui Lourmel a inspirat armata franceză în timpul îndelungatului asediu, conducând la convingerea că Sevastopolul putea fi cucerit printr-un singur atac îndrăzneț. Mulți credeau că povestea lor arăta că armatele aliate ar fi putut și ar fi trebuit să profite de momentul când rușii se retrăgeau de pe Înălțimile Inkerman pentru a porni în urmărirea lor și a pătrunde în oraș așa cum făcuseră acei soldați curajoși⁵⁷.

În luptele de la Inkerman au căzut aproximativ 12 000 de ruși. Britanicii au înregistrat 2 610 victime, francezii 1 726. Era un număr înspăimântător de mare de oameni uciși în doar patru ore de lupte – o rată aproape egală cu cea din bătălia de pe Somme. În urmă au rămas pretutindeni mormane de morți și răniți, zăcând peste mădulele sfărtecate de proiectile. Corespondentul de război Nicholas Woods remarcă :

Unii aveau capul retezat de la gât, ca de o secure ; alții picioarele desprinse din sold ; alții nu aveau brațe, iar aceia care fuseseră nimeriți în piept sau în burtă ziceai că au fost zdrobiți într-o mașinărie. De-a curmezișul drumului zăceau, unul lângă altul, cinci soldați din Garda Rusă*, uciși toți de o ghiulea când porneau să atace inamicul. Erău toți cu fața în jos, în aceeași poziție, strângând muschetele în mâini, și toți aveau pe chip aceeași încruntătură serioasă, îndurerată.

Louis Noir avea impresia că rușii morți, majoritatea uciși de baionete, aveau un „aer de ură mâniaoasă” surprins în clipa morții. Și Jean Cler s-a plimbat printre răniți și morți.

Unii erau pe moarte, dar cei mai mulți pieriseră deja, zăcând de-a valma, unii peste alții. Din masa de carne galbenă se înălțau brațe, de parcă ar fi cerșit îndurare. Morții care zăceau pe spate aveau în general brațele desfăcute, ca pentru a alunga primejdia ori pentru a cere îndurare. Toți aveau medalioane ori cutiuțe de aramă cu icoane de sfinți înăuntru, atârinate la gât cu lăntișoare.

Sub soldații morți se aflau alții vii, răniți și apoi îngropați sub trupurile doborâte ulterior. „Câteodată, de la fundul vreunui morman”, scria André Damas, un preot militar francez, „auzeai cum unii încă suflă ; dar nu aveau puterea să ridice de pe ei toată acea povară de carne și oase ; dacă li se auzeau gemetele stinse, treceau mai multe ceasuri până ce puteau fi scoși de acolo”⁵⁸.

Generalul-maior Codrington din Divizia de Infanterie Ușoară era îngrozit de cei care jefuiau morții. „Scârba cea mai mare ți-o pricinuieste faptul că spurcații de jefuitori,

* Woods se înșela : Garda Rusă nu se afla în Crimeea.

prădători ai câmpului de luptă, au fost acolo, au întors pe dos buzunare, au tăiat lucruri ca să caute bani, au scormonit după tot ce era de preț – au smuls veșmintele mai bune mai ales de pe ofițeri, lăsându-i acoperiți numai cu ceva aruncat peste ei”, scria el pe 9 noiembrie⁵⁹.

Aliații au avut nevoie de mai multe zile ca să-și îngroape toți morții și să-i evacueze pe răniți la spitale de campanie. În cazul rușilor a durat și mai mult. Menșikov refuzase propunerea de armistițiu a aliaților pentru a evacua câmpul de luptă de teamă că soldații săi vor fi demoralizați și ar putea chiar să se răzvrătească văzând atât de mulți morți și răniți de-ai lor în comparație cu pierderile inamicului. Astfel încât rușii morți și răniți au zăcut acolo mai multe zile și chiar săptămâni. La 12 zile după bătălie, pe fundul râpei Carierelor, Cler a găsit patru ruși răniți care încă trăiau.

Bieții de ei zăceau sub un pinten de stâncă ; și, întrebați cum au izbutit să rămână în viață în tot acest răstimp, au răspuns arătând, mai întâi, spre cer, care le trimisese apă și le dăduse curaj, iar apoi spre niște bucăți de pâine neagră, mucegăită, pe care le găsiseră prin ranițele nenumăraților morți ce zăceau primprejurul lor.

Unii dintre morți au fost găsiți abia peste trei luni. Se aflau pe fundul râpei Izvorului și erau înghețați bocnă, arătând, potrivit lui Cler, ca niște „mumii uscate”. Francezul a fost frapat de contrastul dintre înfățișarea rușilor morți la Alma, care „păreau sănătoși – veșmintele, rufăria și încălțările lor erau curate și în stare bună” –, și morții de la Inkerman, ce „arătau suferinzi și istoviți”⁶⁰.

La fel ca la Alma, s-a afirmat că rușii au comis atrocități împotriva britanicilor și a francezilor. Se spunea că i-au jefuit și i-au ucis pe răniții de pe câmpul de luptă*, uneori chiar mutilându-le trupurile. Unii soldați britanici și francezi puneau aceste fapte pe seama „sălbăticiiei” soldaților ruși, care, spuneau ei, se afumaseră bine cu vodcă. „Nu arătau nici un pic de milă”, îi scria tatălui său pe 8 noiembrie Hugh Drummond din Gărzile Scoțiene, „iar lucrul acesta ar trebui să fie dat în vileag, căci e scandalos pentru întreaga lume că Rusia, care se pretinde a fi o putere civilizată, se compromite cu asemenea fapte barbare”. Descriind în memoriile sale anonime „purtarea nemiloasă” a rușilor, alt soldat britanic scria :

La adăpostul nopții, se ivesc pe neașteptate din ceață, ca niște demoni... Gâfâind cu gând cigiaș (căci nu au ca scop lupta dreaptă), binecuvântați de niște preoți lipsiți de omenie, cu făgăduiala unor prăzi nenumărate, ațâțați de băuturi tari, însuflețiți de doi dintre marii lor duci... beți, ieșiți din minți, împătimiți, se reped cu sălbăticie asupra soldaților noștri. La Inkerman am văzut soldățimea rusă lovind cu baionetele, spulberând creierii din țeste, topăind drăcește pe trupurile sfâșiate ale aliaților răniți orișiunde le găseau. Atrocitățile săvârșite de ruși le-au acoperit nația de rușine și au dat întregii lumi o pildă de oroare și de grozăvie⁶¹.

Însă de fapt aceste acțiuni erau determinate mai mult de sentimentul unei ofense religioase. Pe 7 noiembrie, când Raglan și Canrobert i-au scris lui Menșikov pentru a protesta împotriva atrocităților, comandantul suprem rus le-a răspuns că uciderea fusese

* O greșeală explicabilă având în vedere ceața deasă și desigurile de pe înălțimi, unde soldații ce nu fuseseră răniți stăteau culcați la pământ pentru a-i prinde în ambuscadă pe inamici.

provocate de distrugerea bisericii Sfântul Vladimir din Chersones – biserica înălțată pentru a marca locul unde avusese loc botezul marelui cneaz Vladimir, adoptând creștinismul pentru Rusia Kieveană –, ce fusese prădată de soldații francezi și apoi folosită de aceștia ca parte a lucrărilor de fortificații în vederea asediului. Profanarea bisericii Sfântul Vladimir rănise „adâncile simțăminte religioase ale soldaților noștri”, susținea Menșikov într-o scrisoare aprobată de țar, adăugând că pe câmpul de luptă de la Inkerman și rușii fuseseră „victime” ale unei serii de „răzbunări sângeroase” din partea trupelor engleze. Unele dintre aceste fapte au fost recunoscute de César de Bazancourt, istoricul francez oficial al expediției din Crimeea, în relatarea sa din 1856 :

Aproape de țarm, în mijlocul locului aspru unde se află rămășițele Fortului Genez și care coboară spre golful Karantina, se înălța capela mică Sfântul Vladimir. Unii soldați răzleți, mai îndrăzneți decât ceilalți, se strecurau adeseori pe furiș prin învălurările locului către gospodăriile de la Karantina ce fuseseră părăsite de ruși, cărând de acolo tot ce le era de folos – fie pentru adăpost, fie pentru a face focul în fața corturilor, lemnele de foc începând să se împuțineze. În urma acestor soldați, în sine vinovați, veneau acei jefuitori care, în orice armată, umblă după pradă neținând seama nici de lege, nici de disciplină. Ei au izbutit să treacă de linia de avanposturi și să pătrundă pe timpul nopții în capela mică având hramul sfântului ocrotitor al Rusiei.

Dar, dacă niște sentimente religioase profunde îi determinaseră pe ruși să comită atrocități, fără îndoială că fuseseră încurajați de preoți. În seara de dinaintea bătăliei, la slujbele din bisericile Sevastopolului, rușilor li s-a spus că britanicii și francezii luptau pentru diavol, iar preoții îi îndemnaseră să-i ucidă fără milă pentru a răzbuna distrugerea bisericii Sfântul Vladimir⁶².

*

Pentru britanici și francezi Inkerman a fost o victorie *à la Pirus*. Reușiseră să reziste celui mai mare efort de până atunci al rușilor de a-i alunga de pe înălțimile din jurul Sevastopolului. Dar numărul victimelor a fost foarte mare, la un nivel pe care publicul avea să-l considere greu de tolerat, mai ales după ce s-a aflat de tratamentul precar acordat de serviciile medicale muribunzilor și răniților. Atunci când veștile aveau să ajungă acasă, urmau să se ridice serioase semne de întrebare cu privire la cât de judicioasă fusese întreaga campanie. Cu asemenea pierderi semnificative, pentru armatele aliate nu mai era fezabilă lansarea unui nou atac împotriva dispozitivelor de apărare ale Sevastopolului până nu soseau noi trupe.

La o conferință comună care a avut loc pe 7 noiembrie la cartierul general al lui Raglan, francezii au preluat de la britanici pozițiile de pe Muntele Inkerman, o recunoaștere tacită a faptului că deveniseră partenerul principal în cadrul alianței militare, lăsându-i pe britanici, rămași acum cu un efectiv de doar 16 000 de militari, să ocupe nu mai mult de un sfert din tranșeele săpate în jurul Sevastopolului. La aceeași întâlnire, Canrobert a insistat ca orice plan de asalt împotriva Sevastopolului să fie amânat până în primăvara următoare, când aliații aveau să primească suficiente întăriri pentru a trece de dispozitivele de apărare ale rușilor, care nu numai că rezistaseră primului bombardament al aliaților, ci între timp fuseseră chiar întărite în bună măsură. Comandantul francez a afirmat că rușii aduseseră un număr mare de trupe noi, ajungând în Sevastopol

la 100 000 de soldați (de fapt, după Inkerman nu mai aveau nici jumătate din acest efectiv). Se temea că rușii își vor întări apărarea în continuare „atâta vreme cât poziția Austriei cu privire la Chestiunea Orientală lasă Rusia să trimită în Crimeea oricâți militari voiește din Basarabia și sudul Rusiei”. Până când francezii și britanicii nu încheiau o alianță militară cu austriecii și nu aduceau „întăriri foarte multe” în Crimeea, nu avea rost ca în asediu să se piardă și alte vieți omenești. Raglan și statul său major au fost de acord cu Canrobert. Acum întrebarea era cum să se ia măsuri pentru ca trupele aliate să-și petreacă iarna pe înălțimile de lângă Sevastopol, căci nu își aduseseră decât corturi ușoare potrivite doar pentru o campanie de vară. Părerea lui Canrobert, împărtășită și de britanici, era că, „zidind sub corturi doar o structură simplă din piatră, trupele ar putea să ierneze aici”. Rose era de acord. „Clima este sănătoasă”, i-a explicat el lui Clarendon, „și, în afară de vânturile reci dinspre nord, iarna nu este așa de ger”⁶³.

Perspectiva de a petrece iarna în Rusia i-a făcut pe mulți să aibă presimțiri negre: se gândeau la Napoleon în 1812. De Lacy Evans l-a îndemnat pe Raglan să renunțe la asedierea Sevastopolului și să evacueze trupele britanice. Ducele de Cambridge a propus să retragă trupele la Balaklava, unde erau mai ușor de aprovizionat și de adăpostit de frig decât pe înălțimile Sevastopolului. Raglan le-a respins propunerile și s-a hotărât să mențină armata pe înălțimi în toate lunile de iarnă, o decizie criminală în urma căreia Evans și ducele de Cambridge și-au dat demisia, întorcându-se în Anglia înainte de venirea iernii, bolnavi și dezamăgiți. După ei au început să plece acasă și alți ofițeri britanici. În cele două luni ce au urmat bătăliei de la Inkerman, 225 dintre cei 1 540 de ofițeri din Crimeea au plecat spre zone cu o climă mai caldă; doar 60 dintre ei aveau să se mai întoarcă⁶⁴.

Atunci când au înțeles că nu va fi o victorie rapidă, marea masă a militarilor de rând au devenit și mai demoralizați. „De ce nu am dat un atac îndrăzneț după ce am fost îmbătați de victoria de la Alma?”, se întreba locotenent-colonelul Mundy din Regimentul 33 Infanterie. Într-o scrisoare trimisă pe 7 noiembrie mamei sale făcea un rezumat al stării de spirit generale:

Dacă rușii sunt pe atât de puternici pe cât spun, e musai să ieșim din asediu, căci toată lumea pricepe că și cu forța noastră de acuma nu putem face mare brânză la Sevastopol. Flota nu e de nici un folos și munca e acum așa de chinuitoare, că, atunci când o să dea frigul, or să pice cu sutele de istoveală și de boli. Câteodată soldații nu apucă să doarmă nici măcar o noapte din șase și adeseori sunt în picioare câte 24 de ceasuri pe zi. Se cuvine spus că nu au cu ce să se învelescă decât cu o pătură subțire, iar frigul și umezeala te pătrund noaptea până la oase și neliniștea pe care o simțim în toată vremea de teamă că vom fi atacați în tranșee, baterii sau redute nu prea ne lasă să dormim adânc și liniștit.

Odată ce s-a instalat frigul iernii, în primele săptămâni de după Inkerman, rata dezer-tărilor din tranșeele aliate a crescut considerabil, sute de soldați britanici și francezi predându-se rușilor⁶⁵.

Pentru ruși, înfrângerea de la Inkerman a reprezentat o lovitură devastatoare. Menșikov a ajuns la convingerea că era inevitabil ca Sevastopolul să cadă. Într-o scrisoare trimisă pe 9 noiembrie ministrului de Război, prințul Dolgorukov, recomanda abandonarea orașului, astfel încât forțele rusești să se poată concentra pe apărarea restului Crimeii. Țarul s-a infuriat văzând un asemenea defetism din partea comandantului său suprem. „La ce bun eroismul soldaților noștri și pierderile așa de grele, dacă ne recunoaștem înfrânți?”,

îi scria el lui Menșikov pe 13 noiembrie. „Neîndoielnic că și dușmanii noștri au avut mult de suferit. Nu pot fi de acord cu părerea dumitale. Nu te da bătut, îți zic, și nu îndemna nici pe alții să facă asta... Dumnezeu e de partea noastră.” În pofida unor asemenea cuvinte sfidătoare, țarul, aflând veștile despre Inkerman, a căzut într-o depresie profundă, deznădejdea sa fiindu-le clară tuturor celor de la curte. În trecut Nicolae încercase să-și ascundă sentimentele de curtenii săi, dar după Inkerman nu și le mai masca. „Palatul de la Gacina e mohorât și domnește liniștea”, nota Tiutceva în jurnalul său : „Pretutindeni apăsare, oamenii nemaiîndrăznind să vorbească unii cu alții. Numai dacă-l vezi pe suveran și ți se rupe inima. În ultima vreme s-a făcut tot mai ursuz ; are chipul ros de griji și pare fără vlagă”. Șocat de înfrângere, Nicolae și-a pierdut încrederea în comandanții care îl făcuseră să creadă că războiul din Crimeea putea fi câștigat. A început să regreta că decisese să intre în război împotriva puterilor occidentale, căutând mângâiere la acei consilieri, ca Paskevici, care fuseseră întotdeauna împotriva războiului⁶⁶.

„A fost un lucru perfid, revoltător”, scria pe 14 noiembrie Tolstoi în jurnalul său, în legătură cu înfrângerea.

Diviziile 10 și 11 au atacat flancul stâng al inamicului... Inamicul a angajat 6 000 de pușcași – doar 6 000 contra 30 000 – și noi ne-am retras, după ce am pierdut vreo 6 000 de soldați curajoși*. Și a trebuit să ne retragem, fiindcă jumătate dintre trupele noastre nu aveau artilerie din cauză că drumurile erau desfundate și – Dumnezeu știe de ce – nu existau batalioane de pușcași. Cumplit măcel! Va fi o povară grea pe sufletul multora! Iartă-i, Doamne. Vestea despre acțiunea asta a stârnit mare valvă. Am văzut bătrâni care plângeau în hohote și tineri care se jurau că o să-l omoare pe Dannenberg. Mare e forța morală a poporului rus! Multe adevăruri politice vor ieși la iveală și vor urma din aceste zile grele pentru Rusia. Sentimentul de patriotism înflăcărat ce a apărut și s-a vădit din nenorocirile Rusiei își va pune pentru mult timp amprenta asupra ei. Acești oameni care jertfesc acum [atât de multe] vor fi cetățeni ai Rusiei și noi nu le vom uita sacrificiul. Vor participa la treburile obștii cu demnitate și mândrie, iar entuziasmul stârnit în ei de război le va întipări pentru totdeauna valoarea sacrificiului de sine și a nobleței⁶⁷

De la retragerea armatei ruse din Silistra, Tolstoi dusese o viață confortabilă la Chișinău, unde își instalase cartierul general Gorceakov, dar în scurt timp s-a plictisit să participe la baluri și să joace cărți, la care pierdea mulți bani, și visa să asiste iar la lupte. „Acum, că mă bucur de tot confortul, locuință bună, pian, mâncare bună, activități permanente și un cerc rafinat de prieteni, am început să tânjesc iar după viața de bivuac și să-i pizmuiesc pe cei de acolo”, îi scria Tolstoi mătușii sale Toinette pe 29 octombrie⁶⁸.

Din dorința de a face ceva pentru semenii săi, Tolstoi împreună cu alți ofițeri s-au gândit să înființeze un periodic. *Gazeta militară*, cum și-au intitulat publicația, era menită să-i educe pe soldați, să le ridice moralul și să informeze restul societății ruse despre patriotismul și omenia lor. „Inițiativa asta a mea mă bucură foarte mult”, îi scria Tolstoi fratelui său Serghei. „Revista va publica descrieri ale unor bătălii – nu serbede și neadevărate, precum în alte reviste –, fapte de vitejie, biografii și fepare ale unor oameni vrednici, mai ales ale celor mai puțin cunoscuți; povești de război, cântece soldățești, articole de popularizare despre îndemnarea geniștilor etc.” Pentru a finanța *Gazeta*,

* Tolstoi citează cifrele oficiale date spre publicare de cenzorii militari. Adevăratele pierderi suferite de ruși au fost de două ori mai mari.

care trebuia să fie suficient de ieftină pentru a fi cumpărată și de soldați, Tolstoi a dat bani obținuți din vânzarea conacului de la Iasnaia Poliana, pe care fusese nevoit să-l vândă în acea toamnă pentru a-și acoperi banii pierduți la cărți. Tolstoi și-a scris unele dintre primele povestiri pentru acest periodic : „Cum mor soldații ruși” și „Unchiul Jdanov și călărașul Cernov”, în a doua denunțând brutalitatea unui ofițer din armată ce l-a bătut pe un soldat, nu pentru că făcuse ceva rău, ci „pentru că era soldat și soldații trebuie bătuți”. Dându-și seama că așa ceva nu va trece de cenzor, Tolstoi a eliminat aceste două povestiri înainte de a-i prezenta lui Gorceakov ideea de a publica periodicalul. Acesta a trimis propunerea mai departe Ministerului de Război, însă chiar și așa publicația nu a fost aprobată de țar, ce nu voia o revistă neoficială pentru soldați care să concureze cu *Russki invalid*, revista armatei publicată de guvern⁶⁹.

Înfrângerea de la Inkerman l-a convins pe Tolstoi să plece în Crimeea. Unul dintre cei mai apropiați camarazi ai săi, Komstadius, cu care plănuise să editeze *Gazeta*, a fost ucis la Inkerman. „Mai mult decât orice, moartea lui a fost ceea ce m-a făcut să cer să fiu trimis la Sevastopol”, nota el în jurnal pe 14 noiembrie. „M-a făcut să mă simt oarecum rușinat.” Ulterior Tolstoi i-a explicat fratelui său că el ceruse transferul „mai ales din patriotism – sentiment care, îți mărturisesc, pune tot mai mult stăpânire pe mine”⁷⁰. Dar poate la fel de important pentru decizia sa de a pleca în Crimeea a fost și sentimentul că destinul lui este să fie scriitor. Tolstoi voia să vadă războiul și să scrie despre el : să dezvăluie publicului întregul adevăr – atât sacrificiul patriotic al oamenilor simpli, cât și greșelile liderilor militari – și astfel să înceapă procesul de reformă politică și socială spre care considera că trebuie să conducă războiul.

Tolstoi a ajuns la Sevastopol pe 19 noiembrie, la aproape trei săptămâni după ce plecase din Chișinău. Avansat la gradul de sublocotenent, a fost inclus în Bateria 3 de artilerie ușoară a Brigăzii 14 Artilerie și, spre nemulțumirea sa, a fost cantonat chiar în oraș, departe de dispozitivele de apărare. Tolstoi a rămas doar nouă zile la Sevastopol în acea toamnă, însă a văzut destul cât să-i inspire mândria patriotică și speranța nutrite de rușii de rând ce umplu paginile textului „Sevastopolul în decembrie”, prima dintre *Povestirile din Sevastopol*, care aveau să-l impună pe scena literară. „Spiritul armatei nici nu poate fi descris”, îi scria el lui Serghei pe 20 noiembrie :

Un soldat rănit, aflat în pragul morții, mi-a spus cum au cucerit bateria 24 a francezilor, dar nu au primit întăriri. Plângea. O companie de pușcași marini a fost pe punctul de a se răzvrăti fiindcă trebuia evacuată dintr-o baterie care fusese bombardată timp de 30 de zile. Soldații scot fitilurile bombelor. Femeile cară apă la bastioane și spun rugăciuni sub ploaia de gloanțe. Într-o brigadă [la Inkerman], erau 160 de răniți ce nu voiau să părăsească frontul. E o perioadă minunată! Dar acum... ne-am liniștit – la Sevastopol acum e frumos. Inamicul nu prea mai trage și toată lumea e convinsă că nu va cucerii orașul și asta chiar nu e cu putință. Sunt trei ipoteze : fie urmează să pornească la asalt, fie își întărește poziția pentru iarnă. Prima este cea mai puțin probabilă și a doua cea mai probabilă. Eu nu am reușit să particip nici măcar o dată la acțiune, dar, slavă Domnului, i-am văzut pe acești oameni și trăiesc aceste vremuri glorioase. Bombardamentul [din 17 octombrie] va rămâne fapta de vitejie cea mai strălucitoare și mai glorioasă nu numai din istoria Rusiei, ci și din istoria lumii⁷¹.

Generalii Ianuarie și Februarie

Iarna a venit în a doua săptămână a lunii noiembrie. Trei zile și trei nopți la rând vântul și ploaia rece au măturat înălțimile de lângă Sevastopol, dărâamând corturile militarilor britanici și francezi, care se chirceau în noroi, uzi până la piele și tremurând, neavând cu ce să se acopere decât cu pături și mantale. Apoi, în primele ore ale zilei de 14 noiembrie, țărmurile Crimeii au fost lovite de o furtună. Corturile zburau ca niște foi de hârtie luate de vânt ; cutii, butoaie, cufere și furgoane erau aruncate care încotro ; bare de corturi, pături, căciuli și tunici, scaune și mese se roteau în aer ; niște cai speriați au scăpat din pripoane și au pornit în galop prin tabere ; copaci erau smulși din rădăcini ; se spărgeau ferestre ; iar soldații fugeau în toate direcțiile să-și prindă efectele și hainele ori căutând disperati un adăpost în șoproane și grajduri fără acoperiș, în spatele redutelor ori în gropi. „Scena era cât se poate de caraghioasă, cu toate corturile căzute, scoțându-i la iveală pe toți, unii în pat, alții, ca mine, în cămașă... toți uzi până la piele și răcnind să vină ordonanțele”, îi scria pe 17 noiembrie fratelui său Charles Cocks din Gărzile Coldstream. „Bătea un vânt cumplit și nu ne puteam ține corturile să nu zboare spre Sevastopol decât aruncându-ne ca vulturii peste ele.”¹

Furtuna s-a dezlănțuit toată dimineața, apoi, la ora 2, vântul s-a domolit, oamenii putând ieși din adăposturi ca să-și strângă lucrurile împrăstiate : haine și pături ude și murdare, bucăți de mobilier stricat, oale și tigăi și alte lucruri înghițite de noroi. Spre seară, temperatura a scăzut, iar ploaia s-a transformat într-o ninsoare puternică. Soldații au încercat să-și ridice corturile la loc, cu degetele amorțite de ger, ori și-au petrecut noaptea în șuri și grajduri, îndesați unii în alții și sprijiniți de pereți, căutând disperati să se încălzească.

Ravagiile de pe înălțimi nu erau nimic în comparație cu ceea ce se petrecea în port și în largul mării. Fanny Duberly, aflată la bordul navei *Star of the South*, privea cum portul clocotea înspumat, iar vasele se clătinau foarte tare. „Apa mării, izbindu-se de stânci, era aruncată în sus zeci de metri, după care cădea înapoi în port ca o ploaie deasă. Navele se ciocneau și se îngrămădeau una în alta, pierdute în voia valurilor, spărgându-se, zdrobindu-se unele de altele.” Printre acele nave se afla și *Retribution*, pe care ducele de Cambridge se recupera după bătălia de la Inkerman, ce îl îngrozise. „A fost o furtună cumplită”, i-a scris el lui Raglan a doua zi, „și am petrecut cele mai înspăimântătoare 24 de ceasuri din viața mea”.

Ne-a smuls două ancore și cârma ; a trebuit să ne aruncăm peste bord toate tunurile de pe puntea superioară și pe urmă să ne menținem cu o singură ancoră la mai puțin de 200 de

metri de stâncile care, prin milostivirea Domnului, ne-au ținut în loc... Mă simt așa de copleșit și de zdrumicat de cele întâmplate... încât nădăjduiesc că nu veți avea nimic împotriva dacă voi pleca pentru scurtă vreme la Constantinopol, Gibson [medicul lui] gândind că, dacă ar fi să mă întorc în țară în acest moment, dată fiind vremea asta cumplită, ar trebui să stau numai în pat.²

Dincolo de port, unde erau ancorate majoritatea navelor de aprovizionare pentru eventualitatea unui nou atac din partea rușilor asupra Balaklavei, situația era și mai gravă. Peste 20 de vase britanice au fost distruse după ce s-au izbit de stânci, pierzându-se sute de vieți și rezerve prețioase pentru iarnă. Cea mai mare lovitură a fost scufundarea vaporului *Prince*, ce a pierdut majoritatea celor 150 de membri ai echipajului (doar șase au supraviețuit) și 40 000 de uniforme de iarnă, urmată la scurt timp de distrugerea navei *Resolute* și a încărcăturii acesteia de zece milioane de gloanțe Minié. La Kamieș, flota franceză de război a rămas fără cuirasatul *Henri Quatre* și corveta *Pluton*, iar marina comercială a pierdut două nave, cu tot cu echipaje și provizii. Cutii cu mâncare franțuzească au fost purtate de valuri la mal în spatele liniilor rusești din golful Karantina și, spre nord, până la Ievpatoria. Pe 23 noiembrie, Ivan Kondratov, un infanterist de pe Kuban, scria familiei sale dintr-un bivouac de pe Belbek :

Vijelia a fost așa de strașnică, de s-au rupt stejari uriași. O grămadă de nave de-ale dușmanului s-au scufundat. Trei vapoare s-au dus la fund lângă Sakî. Regimentul de cazaci al lui Jirov a scăpat 50 de turci ce erau să se îneca de pe o navă de transport scufundată. Ei cred că mai mult de 30 de nave s-au scufundat pe coasta Crimeii. De asta tot mâncăm conserve de carne de vită și bem rom și vinuri străine³.

Francezii și-au revenit după furtună în câteva zile, dar în cazul britanicilor a durat mult mai mult, iar o bună parte dintre problemele cu care s-au confruntat în lunile de iarnă – lipsa de alimente, de adăposturi și de materiale medicale – au fost atât o consecință directă a furtunii, cât și a greșelilor din sistemele de aprovizionare. Instalarea iernii transformase războiul într-un test al eficienței administrative – test pe care francezii l-au trecut cu chiu, cu vai și pe care britanicii l-au picat în mod lamentabil.

Încrăzători într-o victorie rapidă, comandanții aliați nu făcuseră planuri ca trupele să petreacă o iarnă pe înălțimile de lângă Sevastopol. Nu și-au dat seama cu adevărat cât de frig avea să se facă. În special britanicii au neglijat acest lucru. Nu au asigurat îmbrăcăminte de iarnă adecvată soldaților, care au fost trimiși în Crimeea în uniforme lor de paradă, fără mantale, acestea sosind mai târziu, după ce prima încărcătură de uniforme de iarnă dispăruse odată cu vaporul *Prince*. Francezii erau mai bine pregătiți. Ei și-au echipat soldații cu cojoace și apoi cu mantale îmblănite, cu glugă, ce aveau să fie numite *criméennes*, purtate la început doar de ofițeri. De asemenea, îi lăseau pe soldați să poarte câte straturi de haine voiau, în total contrast cu acel fetiș specific armatei britanice pentru îmbrăcăminte și aspectul „respectabile”. Până în miezul iernii trupele franceze ajunseseră atât de peștrițe în uniformele lor, încât nu prea mai semănau cu o armată regulată. Dar lor le era cu mult mai cald decât britanicilor. „Stai liniștită”, îi scria Frédéric Japy din Regimentul 3 Zuavi mamei sale îngrijorate de la Beaucourt :

...acestea mi-s straiiele, începând de la piele : flanelă de corp (*gilet*), cămașă, vestă de lână, tunică, manta (*caban*) ; în picioare cizme, iar atunci când nu sunt de serviciu, pantofi din

piele și jambiere – așa încât, după cum vezi, nu am de ce să mă plâng. Am două mantale, una ușoară de la zuavi și alta imensă, pe care am cumpărat-o de la Constantinopol ca să mă apere de frig ; are aproape 50 de kilograme și în ea dorm când sunt de gardă în tranșee ; dacă se udă, nu mai am cum s-o car și nici să mărsăluiesc cu ea pe mine ; dacă pot, o s-o aduc în Franța ca pe o ciudățenie.

Louis Noir descria cum se îmbrăcau zuavii ca să reziste la frig :

Batalioanele noastre, mai ales cele venite din Africa, au făcut față admirabil gerului. Eram bine îmbrăcați. De obicei, peste uniformă, purtam o manta mare cu glugă, poate o *criméenne* ori un cojoc ; picioarele ne erau apărate de jambiere lungi, îmblănite ; și fiecare soldat primise câte o căciulă călduroasă de oaie. Dar nu era nici o uniformă regulamentară ; fiecare se îmbrăca în felul lui. Unul purta straie de beduin, altul de vizitii ori de preot ; alții preferau să se îmbrace ca grecii ; iar unii stoici nu puneau nimic pe ei afară de uniformă. Erau tot soiul de saboți și de ghetе – din piele, din cauciuc, cu talpă din lemn și așa mai departe. Acoperământul de cap ținea numai de imaginația fiecăruia...

Britanicii, îmbrăcați în uniforme de vară, îi invidiau pe francezi pentru acele cojoace și *criméennes* călduroase. „Fără îndoială că astea sunt hainele potrivite de purtat aici”, scria familiei sale medicul militar George Lawson :

Aș vrea ca și militarii noștri să aibă așa ceva... Mulți dintre ei sunt aproape desculți și fără cămăși, cu mantalele tocite până la urzeală și zdrențuite, trebuind nu numai să le poarte ziua, ci și să doarmă în ele noaptea, înveliți doar cu pătura udă pe care și-au adus-o din tranșee⁴.

Comandanții aliați nu se prea gândiseră nici la adăposturile de care urmau să aibă nevoie soldații. Corturile pe care le aduseseră cu ei nu aveau izolație pe pământ și nu îi protejau cu adevărat de intemperii. Multe au fost deteriorate iremediabil de furtună – cel puțin jumătate dintre cele folosite de regimentul căpitanului Tomkinson din Brigada de Cavalerie Ușoară, care se plângea că nu se putea trăi în acele corturi : „Apa răzbate prin ele în așa măsură, că, atunci când toarnă cu găleata, pământul de dedesubt e inundat și soldații sunt nevoiți să stea în picioare toată noaptea împrejurul stâlpului”. Inspectând tabăra de la Kadikoi, lordul Lucan a găsit un număr mare de corturi inadecvate campării. Erau „putrezite, rupte și incapabile să-i adăpostescă pe soldați”, aceștia fiind „aproape morți de frig” și suferind cumplit de diaree⁵.

Ofițerii britanici erau mult mai bine adăpostiți decât soldații lor. Majoritatea își puneau ordonanțele să le facă izolații, fie instalând o podea din lemn, fie săpând o groapă în interiorul cortului, pe care o căptușeau apoi cu pietre. Unii i-au pus să le sape un adăpost în pământ pe care îl căptușeau cu pietre și îl acopereau cu crengi. Pe 22 noiembrie căpitanul William Radcliffe din Regimentul 20 le scria părinților săi :

Lucrul la coliba mea avansează în ritm susținut, nădăjduiesc să fiu „sub pământ” până ce se gătește săptămâna. Prima dată s-a săpat o groapă, adâncă de un metru și șase centimetri, lată de 2,5 metri și lungă de 4 metri. Pe urmă în mijlocul fiecărui capăt se pune câte un stâlp, iar peste aceștia o traversă, prinsă cu frânghie, cuie sau orice se poate găsi ; după aceea între pământ și traversă se pun pari sau orice lemne pe care poți să le ceri, să le împrumuți ori să le șterpelești și se prind tot așa ; capetele acoperișului se umplu cu pietre,

Iarna în Crimeea, vara în Crimeea de Henry Hope Crealock, căpitan în Regimentul 90 Infanterie Ușoară. Sub desen apare textul: „Soldatul britanic – cum se îmbrăca în toiu iernii în Crimeea – 0 grade la soare!!! Soldatul britanic, cum se îmbrăca în miezul verii în Crimeea – 100 de grade la umbră!!”

glod și pământ și așa se face acoperișul... Pereții sunt laturile gropii și facem acoperișul destul de înalt pentru ca un soldat să poată sta în picioare. Iar acum vine partea de sus a acoperișului, care e făcută în general din ramuri împletite între stâlpi, peste care se toarnă apoi glod și pământ, dar eu vreau s-o fac mai bună și pun deasupra, una peste alta, piei de cal și de bou (caii murind în număr mare), nădăjduind că așa, fără îndoială, n-o să lase apa să treacă. Așa durează mai mult până e gata, fiindcă pieile trebuie tăbăcite, „într-un fel”. Eu și [locotenentul] McNeil stăm în aceeași colibă, pe care am botezat-o deja „Abația Ascunzîșului”. El face acum soba, o gaură într-un perete, iar coșul e din oale de tablă și de lut. Ah! Abia aștept să stau lângă ea!

La nivelul superior al ierarhiei sociale, ofițerii britanici se bucurau de privilegiile care, având în vedere ce îndurau soldații de rând, erau revoltătoare. Lordul Cardigan (care avea probleme medicale) dormea la bordul iahtului său personal, se delecta cu preparate culinare franceze și avea o mulțime de musafiri din Marea Britanie. Unora dintre ofițeri li s-a permis să-și petreacă iarna la Constantinopol ori să se cazeze prin sate pe cheltuiala lor. „Cât privește confortul”, scria locotenentul Charles Gordon (viitorul „Chinez Gordon”), „te asigur, dragă – nu m-aș simți mai confortabil în Anglia”. Conte de Vitzthum von Eckstädt, ministrul saxon la Londra, nota ulterior că „mulți ofițeri englezi, care au trecut prin iarna aceea aspră, mi-au spus pe urmă surâzând că au aflat prima dată despre suferințele [armatei] din ziare”⁶.

Condițiile confortabile care le erau îngăduite ofițerilor britanici superiori contrastau izbitor cu situația ofițerilor francezi, ce trăiau mai aproape de soldați. Într-o scrisoare

trimisă familiei pe 20 noiembrie, căpitanul Herbé prezenta consecințele pe care le-a avut furtuna asupra condițiilor sale de viață :

Soldații și ofițerii stau laolaltă într-un cort mic ; această instalație, excelentă pe vreme bună și în timpul marșului, este grozav de nepotrivită când plouă multă vreme și e frig. Pământul, frământat sub picioare, devine un strat de mazăgă, ce ajunge pretutindeni, toți înotând în noroi prin tranșee și prin tabără. Toată lumea e udă până la piele... În corturile astea, soldații dorm laolaltă, îndesați unii în alții câte șase ; fiecare soldat are numai o pătură, așa că întind pe glodul de sub ei trei pături și se învelesc cu alelalte trei ; iar ranițele pline le sunt perne⁷.

În general, francezii erau mai bine instalați. Corturile lor erau nu doar mai spațioase, ci majoritatea aveau drept protecție împotriva vântului palisade din lemn ori ziduri de zăpadă ridicate de soldați. Francezii au construit diferite tipuri de adăposturi improvizate : colibe mari pe care soldații le numeau „mușuroaie de cârtiță” (*taupinières*) săpate în pământ la o adâncime de aproximativ un metru, având partea de jos căptușită cu pietre, iar drept pereți și acoperiș ramuri împletite ; „corturi deschise” (*tentes-abris*) făcute din bucăți de ranițe cusute unele de altele și prinse de bețe înfipite în pământ ; și corturi conice (*tentes-coniques*), suficient de mari pentru a adăposti 16 militari, făcute din prelate cusute între ele și legate de un stâlp central. În toate aceste structuri se găseau cuptoare pentru gătit și încălzire. „Soldații noștri știau să facă niște cuptoare pe care aliații noștri englezi le admirau și le invidiau”, își amintea Noir.

Corpul acestor cuptoare era făcut uneori din lut, iar altele din bucăți mari de bombe lipite așa încât să alcătuiască o boltă. Coșurile erau făcute din cutii de metal ori bucăți de metal puse cap la cap. Mulțumită acestor cuptoare, soldații noștri se puteau încălzi când se întorceau din tranșee sau după ce stăteau de santinelă aproape morți de frig ; puteau să-și usuce hainele și să doarmă bine, fără să-i deștepte în toiul nopții fierbințeala aceea cumplită care îi chinuia pe săracii englezi. Soldații noștri au pus pe foc așa de multe lemne, încât codrul de la Inkerman a fost ras de pe fața pământului în câteva luni ; nu au mai rămas nici un copac, nici un tufiș. Când ne-au văzut cuptoarele, englezii s-au plâns că am tăiat copacii... Dar ei nu se foloseau de aceste resurse. Soldații englezi nu voiau deloc să-și zidească și ei cuptoare ; nici să-și taie singuri lemnele de foc nu prea se înghesuiau. Așteptau să le dea totul administrația, fără de care erau pierduți⁸.

Disprețul pe care îl arăta Noir față de englezi era un lucru obișnuit în rândul francezilor, care considerau că aliații lor nu aveau capacitatea de a se adapta la condițiile din teren. „Ah! Englezii ăștia sunt oameni curajoși, neîndoielnic, dar nu știu decât să se lase omorâți”, scria Herbé pe 24 noiembrie familiei sale.

Au niște corturi mari încă de la începutul asediului și încă nu știu cum să le ridice. Nici măcar nu au învățat cum să sape un șanțuleț împrejurul corturilor ca să nu lase ploaia și vântul să răzbată ! Mănâncă prost, cu toate că primesc rații de două sau de trei ori mai mari decât cele ale trupelor noastre, și cheltuiesc mai mult decât noi. Nu au tărie și nu pot să facă față necazurilor și lipsurilor.

Chiar și englezii erau nevoiți să recunoască faptul că francezii erau mai bine organizați decât ei. „Vai, francezii sunt cu mult mai buni decât noi în toate privințele !”, nota

Fanny Duberly pe 27 noiembrie. „Unde sunt barăcile noastre? Unde sunt grajdurile noastre? Toate zac la *Constantinopol*. Francezii își fac adăposturi în toate părțile în vreme ce noi stăm în glod și caii și soldații deopotrivă mor de frig, lucru care, vai, s-ar putea preîntâmpina așa de ușor! Pretutindeni e la fel – aceeași delăsare grosolană și aceeași proastă gospodărire.”⁹

Spre deosebire de francezi, se pare că englezii nu au putut pune la punct un sistem de strângere a lemnului de foc. Le-au acordat soldaților o rație de cărbune pentru a face focul, însă, din cauza penuriei de furaje pentru animalele de tracțiune, transportul cărbunelui de la Balaklava până pe înălțimi s-a dovedit a fi prea dificil, astfel încât au trebuit să se descurce fără cărbuni, deși, firește, ofițerii își puteau trimite ordonanțele pe caii lor ca să le aducă. Soldații au suferit cumplit din cauza gerului din lunile decembrie și ianuarie, înregistrându-se mii de cazuri de degerături, mai ales în rândul noilor recruți, care nu erau aclimatizați la iarna din Crimeea. Holera și alte boli au făcut la rândul lor victime printre militarii slăbiți. „I-am găsit pe soldați ca vai de capul lor; aproape că nu mai au ce pune pe foc, nemaigăsindu-se aproape deloc nici măcar rădăcini de tufişuri”, nota locotenent-colonelul Sterling din Brigada Scoțiană:

Sunt îndreptățiți să primească rații de cărbune; dar nu au mijloacele ca să-l aducă și au rămas așa de puțini [din cauza bolilor], că nu se pot lipsi de câți oameni trebuie ca să-l care 10 sau 11 kilometri de la Balaklava. Ca urmare, nu pot să-și usuce ciorapii sau încălțările; se întorc din tranșee cu degetele de la picioare degerate, cu picioarele umflate, cu degerături etc.; încălțările le îngheață bocnă și nu și le mai pot pune în picioare. Aceia care încă, în pofida chinurilor îndurate, își fac datoria preferă adeseori să se ducă în tranșee fără încălțări sau le taie partea de la călcâi ca să le poată pune în picioare... Dacă situația asta mai durează, tranșeele or să trebuiască părăsite... Am auzit de soldați care plângeau îngenuncheați de durere¹⁰.

Dar la aprovizionarea cu alimente britanicii chiar erau la pământ în comparație cu francezii. „Mă doare sufletul să-i compar pe francezii și englezii din tabăra asta”, îi scria generalul Simpson lordului Panmure. „Înzestrarea aliaților noștri e *minunată*. Văd șiruri neîntrerupte de care și furgoane prevăzute cu toate cele necesare... cărând stocuri, provizii și altele... Tot ce trebuie să aibă o armată merge ca pe roate la francezi – chiar și coptul pâinii în fiecare zi –, totul sub control militar și disciplinat”. Fiecare regiment francez avea un corp responsabil cu necesitățile esențiale ale soldaților – aprovizionarea cu alimente și prepararea acestora, tratarea răniților și așa mai departe. În fiecare regiment erau un brutar și o echipă de bucătari, care la rândul lor își aveau propriile *vivandières* și *cantinières*, femei îmbrăcate într-o variantă modificată a uniformei regimentului, care, din cantinele lor mobile de campanie, vindeau mâncare și băutură. Mâncarea era pregătită în comun – fiecare regiment având propria cantină și bucătari desemnați –, pe când în tabăra britanică fiecare soldat își primea rația individuală, urmând să și-o gătească singur. Această diferență ne ajută să înțelegem cum au reușit francezii să-și mențină o stare de sănătate surprinzător de bună, în comparație cu britanicii, chiar dacă primeau rații de două ori mai mici decât ale aliaților și de trei ori mai puțină carne. Abia în decembrie armata britanică a început să adopte sistemul francez de preparare a mâncării în cantități mari la cantine, iar din acel moment situația a început să se îmbunătățească¹¹.

O cantinière în uniforma regimentului de zuavi, 1855

C'est la soupe qui fait le soldat, spunea odată Napoleon. Supa era preparatul de bază al cantinelor franceze din Crimeea. Chiar și în toiul iernii, când aprovizionarea cu alimente proaspete se afla la nivelul cel mai scăzut, francezii puteau conta pe furnizarea aproape continuă a unor alimente deshidratate : legume conservate, ce veneau sub formă de bucățele tari peste care nu trebuia decât să se toarne apă fierbinte, alături de carne proaspătă ori conservată, ca să iasă o supă sănătoasă ; biscuiți din făină de grâu, care se puteau păstra mai multe luni și care erau mai hrănitori decât pâinea deoarece conțineau mai puțină apă și mai multă grăsime ; și stocuri bogate de cafea boabe, fără de care soldatul francez nu putea trăi. „Nu beam decât cafea, caldă sau rece”, își amintea Charles Mismar, un tânăr dragon. „Pe lângă celelalte virtuți ale sale, cafeaua stimulează nervii și menține curajul moral, este cea mai bună apărare împotriva bolii.” Au fost multe zile în care soldații francezi „au trăit doar cu un soi de supă făcută din cafea și biscuiți pisați”, scria Mismar, deși în mod normal rațiile „erau alcătuite din carne sărată, untură și orez și, din când în când, carne proaspătă, dimpreună cu un supliment de vin, zahăr și cafea ; numai pâinea mai lipsea câteodată, în schimb aveam biscuiți, tari ca piatra, care trebuiau fărâmați ori făcuți bucăți cu toporul”¹²

Toate aceste bunuri erau disponibile imediat pentru că francezii pusese la punct un sistem eficient de aprovizionare cu convoaie bine organizate de căruțe și drumuri pavate între Kamieș și liniile de asediu. Portul Kamieș era mult mai adecvat debarcării proviziilor

decât Balaklava. În scurt timp au apărut depozite mari, abatoare, prăvălii particulare și dughene în jurul golfului mare, în formă de potcoavă, în care trei sute de vase își puteau descărca marfa adusă din întreaga lume. Erau baruri și bordeluri, hoteluri și restaurante, inclusiv unul unde soldații plăteau un preț fix pentru trei zile de orgie cu mâncare, vin și femei, toate aduse din Franța. „M-am dus la Kamieș”, scria Herbé familiei sale; „a devenit un oraș adevărat”.

Găsești aici tot ce vrei; am văzut chiar și două prăvălii de modă ce vindeau parfumuri și pălării de la Paris – pentru *cantinières*! Am fost și la Balaklava – ce comparație jalnică! Barăcile ridicate în micul port sunt pline cu mărfuri de vânzare, dar totul este clăie peste grămadă, fără vreo rânduială ori ceva care să-l încante pe mușteriu. Mă mir că englezii au preferat-o ca bază de aprovizionare în loc de Kamieș.¹³

Balaklava era un port aglomerat și haotic în care descărcarea proviziilor trimise de guvern trebuia să concureze cu comerțanții particulari aparținând practic tuturor naționalităților din zona Mării Negre – greci, turci, evrei, tătari crimeeni, români, armeni, bulgari, chiar și o mână de ruși, cărora li s-a permis să rămână în oraș. „Dacă cineva ar vrea vreodată să clădească în Anglia o «Balaklava în miniatură», scria Fanny Duberly în decembrie, „îi voi spune care sunt ingredientele trebuincioase”.

Ia un sat cu case și bordeie dărăpănate și peste poate de mizerabile; lasă-le să plouă într-însele, până ce se face o mocirlă scârnavă în care intri până la glezne; strânge cam 1 000 de turci ciumați și îndeasă-i de-a valma în case; omoară cam 100 pe zi și îngroapă-i așa încât abia să fie oleacă acoperiți de pământ, lăsându-i să putrezească în voie – având grijă să aduci încontinuu provizii. Du într-o parte a plajei toți caii de povară istoviți, boii muribunzi și cămilele extenuate și lasă-i să moară de foame. Asta se va petrece, în general, cam în trei zile, după care, în scurtă vreme, vor începe să putrezească și să pută. Strânge din apele portului toate măruntaiele animalelor sacrificate pentru a fi mâncate de ocupanții celor 100 de nave, nemaivorbind de cei din oraș – care, alături de câte un trup de om ce plutește câteodată, ori întreg, ori dezmembrat, și de lemne de pe navele eșuate, acoperă cam toată fața apei –, și fierbe-le înăbușit într-un port îngust și astfel vei avea o imitație bunicică a adevăratului spirit al Balaklavei.¹⁴

Pentru britanici Balaklava era doar începutul problemei. Proviziile nu puteau fi luate din port decât după ce le dădeau drumul funcționarii comisariatului printr-un sistem complicat de formulare și autorizații, toate completate în trei exemplare. Până să fie identificate și autorizate de birocrați ineficienți, lăzi cu alimente și baloți de fân zăceau pe chei săptămâni la rând și în cele din urmă putrezeau* Britanicii nu reușiseră să construiască un drum ca lumea de la Balaklava până în taberele lor de pe înălțimile Sevastopolului, astfel încât fiecare ladă cu gloanțe, fiecare pătură și fiecare biscuit trebuiau cărate de cai sau măgari 10-11 kilometri pe o cărare abruptă și noroioasă. În decembrie și ianuarie majoritatea acestor provizii au trebuit să fie duse până sus în brațe, câte 20 de kilograme deodată, fiindcă nu existau furaje pentru animale, care mureau pe capete.

* Comisariatul era atât de incompetent, încât a acceptat încărcături de cafea boabe verde, neprăjită în loc de ceai, băutura obișnuită a soldaților dintr-un imperiu bazat pe comerțul cu ceai. Prăjitul, râșnitul și preparatul cafelei erau activități prea laborioase pentru aceștia, care aruncau boabele.

Nu era vorba doar despre proastă organizare. Trupele britanice nu erau obișnuite să-și caute singure hrană ori să-și poarte de grijă. Recrutați mai ales din rândul celor fără pământ sau al orașenilor săraci, nu aveau nimic din know-how-ul și ingeniozitatea soldaților francezi, care știau să vâneze animale, să pescuiască în râuri și în mare și să transforme aproape orice în hrană. „Soldatul britanic s-a obișnuit ca orice masă”, conchidea Louis Noir, „să-i fie servită, atunci când e la război. Cu încăpățânarea care stă la temelia firii lor, englezii ar prefera să moară de foame decât să-și schimbe vreunul din obiceiurile lor”. Nefiind în stare să-și poarte de grijă, soldații britanici depindeau foarte mult de nevestele care îi însoțeau pentru procurarea și prepararea hranei, spălatul rufelor și orice alte treburi gospodărești pe care francezii le făceau singuri – factor care explică numărul relativ mare de femei din armata britanică față de cea franceză (unde nu erau soții de militari, ci doar *cantinières*). Marianne Young din Regimentul 28 Infanterie se plângea că soldatul britanic era, „cu rația în mână, aproape mort de foame, fiindcă nu era în stare, cu trei pietre și o cratiță, s-o prefacă într-o mâncare gustoasă”, în timp ce „francezii nu strâmbau din nas cam la nimic din care se putea face mâncare”. Prindeau broaște și țestoase, pe care „le găteau după gustul lor”, scormoneau după ouă de broaște-țestoase și considerau că șobolanii sunt o delicatasă. Medicul George Lawson a văzut cum un soldat a retezat picioarele unei broaște vii și l-a muștrat pentru această cruzime, dar francezul „a zâmbit ușor – pesemne din pricina ignoranței mele – și, bătându-se cu mâna pe burtă, mi-a spus că sunt pentru bucătărie”¹⁵.

Față de francezi, britanicii mâncau prost, deși – în primul rând – aveau carne și rom din abundență. „Dragă nevastă”, scria pe 21 octombrie Charles Branton, un tunar semianalfabet din Batalionul 12 Artilerie Regală, „am pierdut multe vieți prin Corora mor ca oile putrezite dar avem mâncare și băutură din belșug. Avem câte două țoiuri de rom pe zi din belșug carne de por sărată și o jumătate de kil de biskuiți și să fi sigură că dacă am avea câte patru țoiuri de rom ar fi mană cerească”. Pe măsură ce iarna lua locul toamnei, sistemul de aprovizionare se lupta cu cărarea noroioasă dintre Balaklava și tabăra britanicilor, iar rațiile s-au tot micșorat. La mijlocul lunii decembrie nu mai existau deloc fructe ori legume – doar uneori suc de lămâie sau de limetă, pe care soldații îl puneau în ceai și în rom ca să nu facă scorbut –, deși ofițerii ce dispuneau de mijloace personale puteau cumpăra de la prăvăliile din Balaklava și Kadikoi brânză și jambon, bomboane de ciocolată și țigări, vinuri, șampanii, practic aproape orice, inclusiv coșuri cu delicatese de la Fortnum & Mason. Mii de soldați s-au îmbolnăvit și au murit, inclusiv de holeră, care a reizbucnit în forță. În ianuarie armata britanică mai dispunea numai de 11 000 de soldați apti, mai puțin de jumătate din numărul celor pe care îi avusese cu două luni înainte. Pe 8 ianuarie, când îi scria tatălui său, soldatul John Pine din Brigada de Pușcași suferea de mai multe săptămâni de scorbut, dizenterie și diaree :

În cea mai mare parte a timpului de când suntem pe câmpul de luptă, am trăit cu rații de biscuiți și carne sărată, din când în când mai primim carne proaspătă de vită și o dată sau de două ori am avut oaie, dar e o scârboșenie de nu-ți vine nici s-o dai unui câine englezesc, dar asta e tot ce se găsește mai bun pe aici, așa că trebuie să-i mulțumim lui Dumnezeu. Miriam [sora lui] zice că se trimit mulți cârnați nemțești pentru soldați. Nădăjduiesc să-i trimită mai repede că chiar mi-ar prinde bine în clipa asta vreun kil... Chiar am făcut foamea în ultimele 5 sau șase săptămâni... Dacă dragul meu tată ai putea să-mi trimiți într-o scrisoare niște prafuri antiscorbutice și-aș rămâne foarte îndatorat căci mi cam chinuia scorbutul și o să închei socotelile cu tine altă dată Dumnezeu să mă ajute.

Starea lui Pine s-a agravat și acesta a fost trimis la spitalul militar din Kulali, lângă Constantinopol, unde a murit în mai puțin de o lună. În administrație domnea un asemenea haos, încât moartea sa nu a fost înregistrată, familia aflând abia peste un an ce se întâmplase, de la unul dintre camarazii săi¹⁶.

În scurt timp soldații britanici au devenit foarte demoralizați și au început să critice autoritățile militare. „Cei de aici au mare nădejde că nu va mai dura mult până ce se va proclama pacea”, îi scria pe 4 februarie mamei sale locotenent-colonelul Mundy din Regimentul 33. „E bine și frumos că lumea de acasă vorbește despre ordine marțială și altele asemenea, dar *noi toți* care ne aflăm aici ne-am cam săturat să îndurăm atâtea greutăți, să vedem cum ne mor soldații cu miile numai din delăsare.” Soldatul Thomas Hagger, sosit la sfârșitul lunii noiembrie odată cu întărirea Regimentului 23, scria familiei sale :

Îmi pare rău să spun că soldații care a fost aici înaintea mea nu au avut măcar o cămașă curată 2 Luni cei de acasă cred că trupele de aici sunt bine îngrijite îmi pare rău să spun că se poartă cu ei mai rău ca cu câinii de acasă pot să le spun locuitorilor bătrânei Anglii că soldați de aici nu ar voi decât să meargă iar acasă nu îi vor lua înapoi așa de ușor nu e frica de lupte ci purtarea cea mai rea față de noi.

Alții au scris unor ziare pentru a dezvălui relele tratamente din armată. Colonelul George Bell din Regimentul (Regal) 1 a întocmit pe 28 noiembrie o scrisoare către *The Times* :

Toate prăpădeniile sunt asupra noastră, boală și moarte și goliciune și rații nesigure de carne sărată. Nici un strop de rom de două zile, singurul care-l mai poate ține pe soldat pe picioare. Dacă dispare și asta, suntem pierduți. Legătura cu Balaklava e tare grea, te înfunzi până la genunchi preț de aproape zece kilometri. Roțile nu se pot urni și biete animale de povară, prăpădite și înfometate, nu au puterea să treacă prin noroi nici măcar când nu sunt încărcate. Caii – de cavalerie, de artilerie, cei de luptă ai ofițerilor și cei de povară – mor cu zecile în fiecare noapte acolo unde sunt priponiți, de frig și de foame. Chiar mai rău, oamenii mor pe capete. Am văzut azi *nouă* din Bat[alionul] 1 Regt Regal zăcând *Morți într-un Cort* și alți 15 muribunzi ! Toți atinși de holeră... Săraccii soldați nu au niciodată spinarea uscată, singurul lor rând de zdrențe atârnă ferfeniță pe ei, se duc noaptea în tranșee uzi până la piele, zac acolo în apă, glod și zloată până dimineața, se întorc cu cărcei la Cortul Spit[al], ticsit și flendurit de furtună, zac acolo într-un aer puturos, destul chiar numai ca el să răspândească boli, și mor în chinuri. Asta nu e o plâsmuire, e datoria mea de comandant să văd și să mă străduiesc să alin suferințele și lipsurile camarazilor mei umili, dar viteji. Nu pot s-o fac, nu am nici o putere. În secția asta de spital, atât de prost alcătuită încă de la bun început, nu sunt mai de nici unele. Cel mai mult se plâng medicii din Regte, ca și mulți dintre doctorii Statului-Major.

Scrisorii, pe care a încheiat-o a doua zi, Bell i-a adăugat un post-scriptum adresat personal editorului ziarului, prin care îl ruga să-i publice misiva, terminând cu următoarele cuvinte : „Îmi este frică să spun pe șleau cum stau lucrurile pe aici”. Pe 29 decembrie *The Times* a publicat scrisoarea într-o versiune mai indulcită (purtând data de 12 decembrie), însă chiar și așa, după cum aprecia Bell ulterior, fusese de ajuns ca să-i distrugă cariera¹⁷.

*

Dintr-un reportaj din *The Times* a aflat pentru prima oară publicul britanic despre condițiile cumplite pe care le îndurau răniții și bolnavii. Pe 12 octombrie, la micul dejun, cititorii au fost șocați să afle de la corespondentul la Constantinopol al ziarului *The Times*, Thomas Chenery, „că din punct de vedere medical nu s-au făcut destule pregătiri pentru a fi îngrijiți cum se cuvine răniții” ce fuseseră aduși din Crimeea la spitalul militar din Scutari, aflat la o distanță de 500 de kilometri. „Nu numai că nu sunt destui chirurghi – ceea ce, s-ar putea spune, era inevitabil –, nu numai că nu sunt surori medicale și infirmiere – asta ar putea fi o hibă a sistemului de care nu se face nimeni vinovat –, dar ce se va spune când se va afla că nu este nici măcar pânză din care să se facă bandaje pentru răniți?” Un editorial revoltat publicat a doua zi pe prima pagină de John Delane, redactorul-șef al ziarului *The Times*, a provocat o avalanșă de scrisori și de donații, ducând la înființarea de către Sir Robert Peel, fiul fostului prim-ministru, a unui Fond Crimeean *Times* pentru Ajutorarea Bolnavilor și Răniților. Multe scrisori se axau pe faptul scandalos că armata nu avea infirmiere în Crimeea – neajuns pe care acum multe femei binevoitoare voiau să-l remedieze. Printre acestea se număra și Florence Nightingale, directoarea neremunerată a spitalului pentru femei din Harley Street, prietenă de familie cu Sidney Herbert, secretar de stat la Ministerul de Război. Aceasta i-a scris doamnei Herbert oferindu-se să recruteze o echipă de infirmiere pentru Orient în aceeași zi în care Sidney Herbert i-a scris lui Nightingale rugând-o să facă exact același lucru: scrisorile s-au intersectat la poștă.

Britanicii erau cu mult în urma francezilor în privința structurilor medicinei pentru bolnavi și răniți. Cei ce vizitau spitalele militare din Crimeea și Constantinopol erau impresionați de curățenia și ordinea ce domneau acolo. Existau echipe de infirmiere, majoritatea recrutate din congregația surorilor de caritate înființată de Vincențiu de Paul, ce își desfășurau activitatea sub îndrumarea medicilor. „Am găsit aici lucrurile într-o stare cu mult mai bună decât la Scutari”, scria un englez care a vizitat spitalul de la Constantinopol :

Erau mai multă curățenie, mai mult confort și mai multă grijă ; paturile erau mai frumoase și mai bine aranjate. Aerisirea era excelentă, iar din câte am putut vedea ori afla, nu lipseau nici de unele. Îngrijirea celor cu rănilile cele mai primejdioase a fost incredințată mai ales Surorilor de Caritate, care au un ordin (Sfântul Vincențiu de Paul) stabilit aici. Se zice că nu sunt destule cuvinte de laudă pentru cutezanța, vigoarea și stăruința acestor femei minunate. La Scutari totul era trist și tăcut. Poate mohorât și cumplit ar fi niște cuvinte mai potrivite. Aici am văzut că totul era plin de viață și de veselie. Așa erau vecinii mei prieteni, soldații francezi, jucând domino pe marginea patului și răsucindu-și țigări ori discutând... Mi-a făcut plăcere și să aud ce frumos vorbea doctorul cu ei. *Mon garçon* ori *mon brave* se lumina la față când se apropia doctorul.

Căpitanul Herbé a fost dus la spital în acel an. Într-o scrisoare trimisă familiei prezenta regimul de aici :

Ciocolată dimineața, prânzul la 10 și cina la 5. Doctorul vine înainte de 10, mai făcând o vizită la 4. Iată meniul de azi-dimineață :

Très bon potage au tapioca
Côtelette de mouton jardinière
Volaille rotie

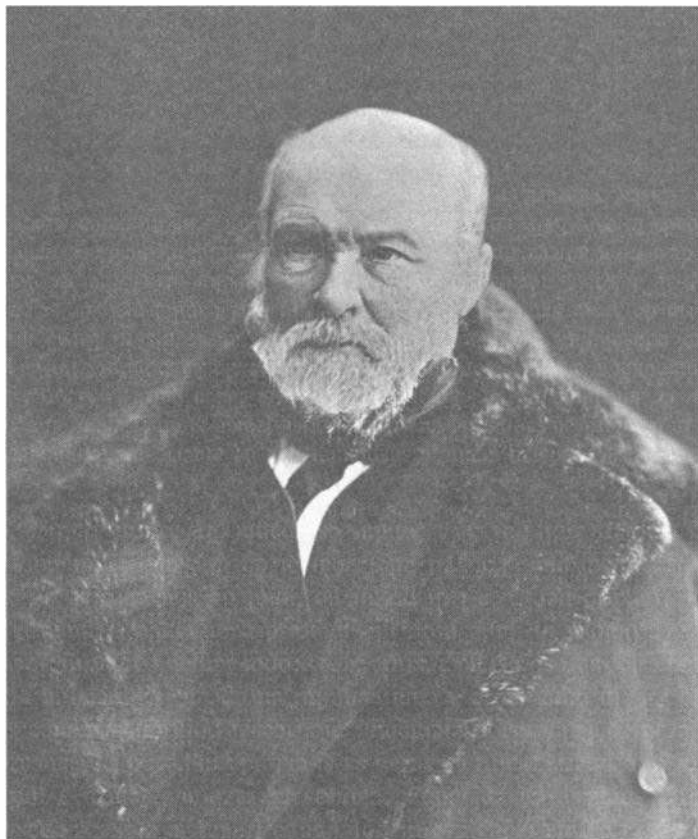
Pommes de terre roties

Vin de Bordeaux de bonne qualité en carafe
Raisins frais et biscuits

Înmiresmat de briza mării care adie prin ferestrele noastre mari, meniul acesta, după cum vă puteți da seama, este foarte alinător și ar trebui să ne facă bine în scurtă vreme¹⁸.

Rata mortalității la francezii răniți și bolnavi a fost considerabil mai scăzută decât ratele britanicilor în prima iarnă de război (dar nu și în a doua, când pierderile de vieți cauzate de boli au fost cumplite). Pe lângă curățenia din spitalele franceze, factorul principal a constat în existența unor centre de tratament în apropierea frontului și a unui personal medical auxiliar în fiecare regiment, soldați cu pregătire în acordarea primului ajutor (*soldats panseurs*) care își puteau ajuta pe câmpul de luptă camarazii răniți. Marea greșală a britanicilor a fost să-și transporte majoritatea bolnavilor și răniților din Crimeea până la Scutari – un drum lung și neplăcut pe nave de transport supraaglomerate care rareori aveau la bord mai mult de doi medici. Raglan luase această decizie din considerente pur militare („Să nu ne stea în drum răniții”) și nu voia să plece urechea la protestele că răniții și bolnavii nu erau în stare să facă un drum atât de lung și aveau nevoie de tratament cât mai repede posibil. Pe una dintre nave, *Arthur the Great*, 384 de răniți au fost întinși pe punți, cât mai înghesuiți, cam ca pe corăbiile cu sclavi, morții și muribunzii zăcând lângă răniți și bolnavi, fără așternuturi, perne ori pături, lighene cu apă ori ploști, alimente ori medicamente, în afară de cele din cufărul navei, pe care căpitanul nu îngăduia să le folosească nimeni. Temându-se să nu se răspândească holera, principalul agent al marinei militare responsabil cu transporturile, căpitanul Peter Christie, a ordonat ca toți militarii atinși de boală să fie imbarcați pe o singură navă, *Kangaroo*, pe care încăpeau, cel mult, 250 de oameni, dar care, în momentul când era gata să pornească spre Scutari, avea înghesuiți la bord vreo 500 de militari. După cum descria situația Henry Sylvester, un ajutor de chirurg în vârstă de 23 de ani și unul din cei doi doctori de pe navă, „era o priveliște înspăimântătoare, cu morții și muribunzii, bolnavii și convalescenții zăcând laolaltă pe punte de-a valma”. Căpitanul a refuzat să pornească pe mare cu o navă atât de supraîncărcată, însă în cele din urmă *Kangaroo* a ridicat ancora având la bord aproape 800 de pacienți, deși fără Sylvester, care a plecat spre Scutari la bordul navei *Dunbar*. Numărul morților de pe aceste nave a fost înspăimântător: pe *Kangaroo* și *Arthur the Great* câte patruzeci și cinci de morți; pe *Caduceus*, o treime dintre pasageri au murit înainte de a ajunge la spitalele din Scutari¹⁹.

Și rușii au înțeles necesitatea de a-i trata pe răniți cât mai repede posibil, deși condițiile din spitalele lor erau cu mult mai rele decât ceea ce avea să găsească Florence Nightingale la Scutari. Un rus, Nikolai Pirogov, a fost unul dintre pionierii chirurgiei de război pe care alte națiuni au ajuns s-o aplice abia în Primul Război Mondial. Deși puțin cunoscut în afara Rusiei, unde este considerat un erou național, contribuția lui Pirogov la medicina pe câmpul de luptă e cel puțin la fel de importantă ca realizările lui Florence Nightingale în timpul Războiului Crimeii.

Nikolai Pirogov

Născut la Moscova în 1810, Pirogov și-a început studiile medicale la Universitatea din Moscova la vârsta de doar 14 ani și la 25 de ani a devenit profesor la Universitatea Germană din Dorpat*, după care a fost numit profesor de chirurgie la Academia Militară Medicală de la Sankt-Petersburg. În 1847 s-a aflat alături de armata rusă în Caucaz, unde a inițiat utilizarea eterului, fiind primul chirurg ce a folosit anestezia pe un câmp de operațiuni militare. Între 1847 și 1852, Pirogov a prezentat beneficiile eterului în numeroase publicații de limbă rusă, dar puțini medici din afara Rusiei au aflat de articolele sale. Pirogov a subliniat că, în afară de faptul că elimina durerea și șocul prin anestezie, eterul administrat răniților ajunși la spital îi menținea calmi și îi împiedica să intre în colaps, astfel încât chirurgul putea alege mai bine între cazurile care necesitau o operație imediată și cele ce puteau aștepta. Cea mai mare realizare a lui Pirogov a constat în acest sistem de triaj inițiat de el în timpul Războiului Crimeii.

Pirogov a ajuns în Crimeea în decembrie 1854. A fost revoltat de haosul și de comportamentul inuman față de bolnavi și răniți. Mii de soldați răniți fuseseră trimiși în Perekop cu care deschise în condiții de ger, mulți ajungând acolo aproape morți de frig ori cu membrele degerate, astfel încât era nevoie de amputare. Alții fuseseră abandonati

* În prezent, Universitatea din Tartu, principala universitate a Estoniei (n.tr.).

în grajduri murdare sau lăsați pe marginea drumului din lipsa unor mijloace de transport. Era o lipsă cronică de utilități medicale, cauzată nu în ultimul rând de corupție. Doctorii vindeau medicamentele și le dădeau propriilor pacienți surogate mai ieftine, pretinzând mită pentru un tratament adecvat. Spitalele se luptau să facă față numărului enorm de răniți. În momentul debarcării aliaților, rușii aveau în spitalele din Crimeea locuri pentru 2 000 de soldați, dar după Alma acest număr a fost depășit cu 6 000 de răniți, iar după Inkerman s-a dublat²⁰.

Condițiile din spitalele Sevastopolului erau cu adevărat groaznice. La două săptămâni după bătălia de la Alma, chirurgul din regimentul lui Chodasiewicz a vizitat spitalul naval :

El l-a găsit plin de răniți ale căror răni nu mai fuseseră pansate din ziua bătăliei de la Alma, în afară de bandaje pe care le și le-au făcut singuri, sfâșiindu-și cămășile. În clipa când a intrat în cameră, a fost înconjurat de o mulțime de creaturi jalnice, ce și-au dat seama că e doctor ; unii din ei, cu cioturi de brațe înfășurate în zdrențe murdare, strigau la el să-i ajute. Duhoarea din locul acela era cumplită.

Majoritatea chirurgilor din aceste spitale aveau o instruire precară, fiind mai curând un soi de „meșteșugari rurali” decât doctori, după cum aprecia un ofițer rus. Practicând o chirurgie de mântuială folosind cuțite murdare de măcelărie, știau prea puțin despre necesitatea igienei sau despre riscurile infecțiilor. Pirogov a descoperit oameni amputați ce zăcuseră mai multe săptămâni în propriul sânge²¹.

Îndată ce a ajuns la Sevastopol, Pirogov a început să impună ordinea în spitale, implementându-și treptat sistemul de triaj. În memoriile sale relatează cum a ajuns la aceasta. Atunci când a preluat în Adunarea Nobiliară responsabilitatea pentru principalul spital, situația era haotică. După un bombardament puternic, răniții erau aduși fără nici o ordine, muribunzii fiind amestecați printre cei ce aveau nevoie de îngrijiri urgente și cei cu răni ușoare. La început, Pirogov s-a ocupat de cei răniți grav, pe măsură ce veneau, spunându-le infirmierelor să-i ducă direct pe masa de operație ; dar, când se concentra asupra unui caz, soseau iar și iar oameni răniți grav ; nu mai putea face față. Prea mulți mureau până să poată fi tratați în timp ce el opera pacienți prea grav răniți pentru a putea fi salvați. „Mi-am dat seama că nu are rost și m-am hotărât să fiu mai tranșant și mai chibzuit”, își amintea el. „Simpla organizare a infirmeriei era cu mult mai însemnată pentru salvarea vieților decât activitatea medicală.” Soluția lui era o formă simplă de triaj pe care a pus-o pentru prima oară în practică în timpul bombardării Sevastopolului, pe 20 ianuarie. Aduși în marea sală a Adunării, răniții erau mai întâi sortați pe grupuri în funcție de ordinea și prioritatea tratamentului de urgență. Existau trei grupuri principale : cei grav răniți care aveau nevoie de ajutor erau operați în altă încăpere cât mai curând posibil ; cei răniți ușor primeau un număr de ordine și li se spunea să aștepte în barăcile din apropiere până când chirurgii se puteau ocupa de ei ; și cei care nu puteau fi salvați și erau duși într-o casă de odihnă, unde se aflau în grija unor asistente medicale, surori și preoți până mureau²².

În povestirea lui „Sevastopolul în decembrie”, Tolstoi își poartă cititorii prin marea sală :

Nici n-ai deschis bine ușa și te izbesc privesc și duhoarea celor patruzeci-cincizeci de oameni mutilați sau cu răni grave, unii pe paturi, cei mai mulți pe jos... Acum, dacă ai

nervii tari, intri pe ușa din stânga : în încăperea aceea se pansează și se operează. Vei vedea acolo doctori care, cu brațele pline de sânge până la coate și cu chipuri palide și abătute, au de lucru lângă un pat pe care, cu ochii deschiși și spunând ca în delir vorbe fără șir amestecate cu altele simple și zguduitoare, zace un rănit sub efectul cloroformului. Doctorii fac respingătoarea, dar binefăcătoarea operație de amputare. Vei vedea cum cuțitul curb, ascuțit pătrunde în trupul alb, sănătos ; vei vedea cum, cu un strigăt înfiorător, sfâșietor și blestemând, rănitul își vine brusc în simțiri, vei vedea cum felcerul aruncă într-un colț brațul tăiat... vei vedea războiul nu ca pe ceva drept, frumos și strălucitor, cu muzică și răpăit de tobe, cu steaguri fluturând și generali jucându-și caii, ci vei vedea războiul cu adevărata lui față – cu sânge, cu chinuri, cu moarte...²³.

Utilizarea anestezicelor le-a permis lui Pirogov și echipei sale de chirurghi să lucreze extrem de repede, făcând peste o sută de amputări în cele șapte ore de lucru zilnice, operând simultan la trei mese (criticii spuneau că folosea un „sistem industrial”). A elaborat un nou tip de amputare la nivelul gleznei, menținând o parte din osul călcâiului ca punct de sprijin suplimentar pentru osul piciorului, și, în general, când amputa, tăia mult mai jos decât ceilalți doctori ca să minimizeze trauma și hemoragia, despre care înțelesese că este cel mai mare pericol. În primul rând, Pirogov era conștient de pericolele infecțiilor (despre care credea că sunt provocate de vapori contaminați) și avea grijă să-i separe pe pacienții operați ce aveau rănilor curățate de cei ale căror răni supurau și prezentau semne de cangrenare. Prin toate aceste măsuri inovatoare, Pirogov a obținut rate de supraviețuire mult mai mari decât britanicii sau francezii – până la 65% pentru amputările de braț. Pentru amputările de coapsă, cele mai periculoase și mai frecvente în armatele participante la Războiul Crimeii, Pirogov avea o rată de supraviețuire de aproximativ 25%, pe când în spitalele britanice și franceze nu supraviețuia decât unu din zece amputați²⁴.

Britanicii erau mult mai puțin entuziasmați de utilizarea anestezicului decât rușii sau francezii. La scurt timp după ce armata britanică a plecat de la Varna spre Crimeea, medicul principal, dr. John Hall, a emis o notă prin care îi avertiza pe chirurghii din armată „să nu utilizeze cloroformul în cazul șocului puternic pricinuit de răni grave prin împușcare... căci, oricât de barbar ar părea, durerea sfredelitoare pricinuită de bisturiu este un stimulent puternic ; și este mult mai bine să auzi un om țipând ca din gură de șarpe decât să-l vezi cum se afundă tăcut în mormânt”. Părerile medicilor britanici erau împărțite în ceea ce privește noua știință a anesteziei. Unii se temeau că folosirea cloroformului va slăbi capacitatea pacientului de a-și reveni, iar alții credeau că utilizarea acestuia în chirurgia de război era nepractică din cauza crizei de medici calificați care să-l administreze. Asemenea atitudini aveau o legătură directă cu concepțiile privind suportarea durerii ce erau probabil specifice ideii britanicilor despre bărbăție („să-și păstreze cumpătul”). Părerile că soldatul britanic este imun la durere era foarte răspândită. După cum scria un doctor din Crimeea :

Până acum nimeni nu a zăgrăvit cu adevărat curajul soldaților. Își râd de durere și rareori se dau bătăuți în fața morții. Acest triumf al minții asupra trupului e cu totul minunat. Acasă, dacă li s-ar smulge sau li s-ar zdrobi un mădular, i-ai aduce leșinați și într-o stare de colaps îngrozitor. Aici vin cu un braț bălângându-li-se ori cu un cot ciuruit și zic doar : „Domnule doctor, vă rog, grăbiți-vă ; nu sunt chiar terminat și mă pot duce înapoi să văd ce se petrece !”. Și mulți dintre vitejii aceștia, cu cioturile înfășurate în ștergare muiate în apă

rece, se târau în spatele liniilor de luptă, privind desfășurarea bătăliei, în vreme ce proiectilele explodau în jurul lor și gloanțele le spulberau iarba la picioare. Vă zic adevărul adevărat că i-am îndepărtat laba piciorului unui ofițer, un căpitan – care a stăruit să fie aburcat înapoi pe cal și a zis că era în stare să lupte, acum că „piciorul i-a fost pansat”²⁵.

Asemenea francezilor, și Pirogov acorda o mare importanță rolului jucat în spital de infirmiere. Acestea ajutau la triajul răniților și îi alinau. Le administrau medicamente, le aduceau ceai sau vin, scriau scrisori pentru familiile acestora și le acordau sprijin spiritual muribunzilor. Afectiunea infirmierelor a cucerit inimile multor soldați, care adesea le asemuiau cu mamele lor. „Este uimitor”, îi scria Pirogov soției sale, „cum prezența unei femei, frumos îmbrăcată, printre cei care ajută la spital alină chinurile soldaților și le ușurează suferința”. Pirogov a încurajat inițiativele unor rusoaice de viță nobilă de a recruta echipe de infirmiere pentru Crimeea. Marea ducesă Elena Pavlovna, cumnata de origine germană a țarului*, a fondat, la scurt timp după vestea înfrângerii de la Inkerman, Comunitatea Sfintei Cruci. Primul său grup de 34 de asistente medicale l-a urmat pe Pirogov în Crimeea, ajungând la Simferopol pe 1 decembrie, după ce au străbătut cu greu peste o mie de kilometri pe drumuri desfundate, venind de la Sankt-Petersburg. Majoritatea erau fiicele, soțiile ori văduvele unor militari, iar unele proveneau din familii de comercianți, preoți și funcționari ai statului din mica nobilime, deși, firește, nu aveau experiența condițiilor aspre dintr-o zonă de conflict și în scurt timp multe dintre ele s-au molipsit de tifos și de alte boli contagioase care făceau ravagii printre militari. Pirogov le-a împărțit pe infirmiere în trei grupuri: cele care aveau să-i îngrijească pe răniți și să ajute la operații; cele care administrau medicamente; și cele însărcinate cu întreținerea generală a spitalului. Pentru Aleksandra Stahova, care a fost repartizată în sala de operații, prima amputare a constituit o încercare, peste care a trecut însă cu bine, după cum scria familiei:

Am fost la două operații ale lui Pirogov; la una am amputat un braț, iar la aialaltă un picior; și, cu voia lui Dumnezeu, nu am leșinat, fiindcă la prima, când i-am tăiat brațul, a trebuit să-l țin de spate pe săracul om și pe urmă să-i pansez rana. Vă scriu despre dârzenia mea doar ca să stați liniștiți că nu mă tem de nimic. Dacă ați ști ce mare mulțumire pot să am ajutându-i pe suferinzii aceștia – nici nu vă închipuiți cât de mult prețuiesc doctorii prezența noastră aici²⁶.

Și în Crimeea, femeile din diverse comunități se organizaseră în echipe de asistente și se duseseră la infirmeriile și spitalele de campanie de pe câmpurile de luptă din jurul Sevastopolului. Printre acestea se afla și Dașa Sevastopoliskaia, fata care îi îngrijise pe răniți la Alma și care lucra cu Pirogov în blocul operator din clădirea Adunării Nobiliare. O alta a fost Elizaveta Hlopotina, soția unui comandant de baterie rănit la cap în bătălia de la Alma, ce își urmase soțul în luptă și era asistentă medicală la spitalul de campanie de la Kacea. Pirogov era plin de admirație față de curajul acestor femei și a combătut vehement obiecțiile militarilor, care se opuneau prezenței femeilor în rândul soldaților, pentru a se organiza și mai multe echipe de infirmiere. În cele din urmă influența mării ducese și-a spus cuvântul, iar țarul a acceptat să recunoască activitatea Comunității

* Născută Charlotte de Württemberg, înainte de căsătoria cu marele duce Mihail Pavlovici din 1824 prințesa a fost primită în Biserica Ortodoxă Rusă și a ales numele Elena Pavlovna.

Sfintei Cruci. O bună parte din activitățile medicale anterioare ale acesteia în Crimeea au fost finanțate de marea ducesă, care achiziționase materiale medicale, inclusiv prețioasa chinină, prin intermediul relațiilor de familie din Anglia, și le depozitase în pivnița locuinței sale din Palatul Mihailovski de la Sankt-Petersburg. Dar, odată ce s-a primit binecuvântarea țarului, au început să curgă donații din partea aristocrației ruse, a comercianților, a funcționarilor de stat și a Bisericii. În ianuarie au sosit la Sevastopol încă două contingente de asistente medicale organizate de Comunitate, al doilea condus de Ekaterina Bakunina, fiica guvernatorului Sankt-Petersburgului și verișoara anarhistului revoluționar Mihail Bakunin (în acel moment încarcerat în Fortăreața Petru și Pavel din capitala rusă). La fel ca mulți din clasa superioară a Rusiei, își petrecuse verile copilăriei în Crimeea și a fost îngrozită de invadarea stațiunii ei preferate de vacanță. „Nu mi-am putut închipui că acest frumos colțisor al marelui nostru imperiu ar putea deveni un brutal teatru de război.”²⁷

Florence Nightingale a avut același elan administrativ ca și marea ducesă. Născută într-o familie de industriasi înstăriți din Derbyshire, a primit o educație mai bună decât cei mai mulți dintre bărbații ce făceau parte din guvernul Marii Britanii, în rândul cărora familia ei avea relații, chiar dacă, din cauza faptului că era femeie, a fost nevoită să-și limiteze activitățile la domeniul filantropiei. Animată de credința ei creștină, a devenit infirmieră la vârsta de 25 de ani, deși părinții ei s-au opus categoric, lucrând la început ca reformator social printre săraci și apoi într-o comunitate luterană de la Kaiserswerth-am-Rhein, lângă Düsseldorf, în Germania, unde a văzut cum aveau grijă de bolnavi pastorul Theodor Fliedner și diaconesele lui. Absolvind cursurile de la Kaiserswerth în 1851, Nightingale a aplicat principiile de asistență medicală învățate aici la spitalul din Harley Street, unde a preluat postul de directoare în august 1853. Aceste principii – salubritatea elementară și buna organizare internă a secțiilor – avea să le implementeze și în Crimeea. Ideile sale nu aveau nimic nou. Medicii britanici din Crimeea erau foarte conștienți de beneficiile igienei și ordinii în spital. Principala lor problemă legată de transformarea acestor idealuri de bun-simț în politici active consta în lipsa personalului și a resurselor necesare – problemă pe care Nightingale avea s-o rezolve doar parțial.

Ca secretar la Ministerul de Război, Herbert a numit-o pe Nightingale administrator al Instituției Infirmierelor de pe lângă Spitalele Generale Engleze din Turcia, deși nu și în Crimeea, unde nu a avut autoritate până în primăvara anului 1856, cu puțin înainte de sfârșitul războiului. Poziția lui Nightingale era precară : oficial se subordona ierarhiei militare, dar Herbert i-a dat indicații să-i raporteze eșecurile Serviciului Militar Medical, iar întreaga ei carieră avea să depindă de lupta ei acerbă împotriva birocrăției acestuia, care în principiu se opunea prezenței femeilor ca infirmiere pe front sau în apropierea acestuia. Nightingale avea o fire autoritară, dar pentru a-și pune în aplicare schimbările organizatorice și pentru a câștiga respectul militarilor a trebuit să-și controleze infirmierele cu o mână de fier. Nu exista un corp de infirmiere profesioniste din care să-și poată selecta echipa cu care mergea în Turcia, astfel încât, cu ajutorul doamnei Herbert, a trebuit să și-o alcătuiască singură. Criteriile ei de selecție au fost strict funcționale : a preferat femeii mai tinere din clasele inferioare, care, în opinia ei, nu s-ar fi dat înapoi de la munca și condițiile grele de pe front ; și, pentru a le supraveghea activitatea, a implicat un grup de călugărițe cu experiență, considerându-le o concesie practică făcută catolicilor irlandezi ce constituiau o treime din masa soldaților de rând ; dar a respins

sute de cereri din partea unor femei bine intenționate aparținând clasei de mijloc, ale căror sensibilități se temea că le vor face „mai puțin ascultătoare”.

Nightingale și echipa ei de 38 de infirmiere au ajuns la Scutari pe 4 noiembrie 1854, la timp pentru transportul numărului mare de răniți în bătălia de la Balaklava. Francezii preluaseră deja cele mai bune clădiri pentru spitalele lor, iar cele rămase pentru britanici erau extrem de aglomerate și într-o stare îngrozitoare. Răniții și muribunzii zăceau alături de bolnavi în paturi și pe saltele înghesuite pe pardoseala murdară. În situația în care atât de mulți sufereau de diaree, singurele toalete erau niște hârdaie mari din lemn puse prin saloane și pe coridoare. Aproape că nu exista apă, țevile vechi fiind stricate, iar sistemul de încălzire nu funcționa. La doar câteva zile după sosirea lui Nightingale, situația s-a înrăutățit, alte sute de răniți umplând spitalul în urma bătăliei de la Inkerman. Starea acestor oameni era „cu adevărat jalnică”, după cum nota în jurnalul său Walter Bellew, ajutor de chirurg la Spitalul Hyder Pașa de lângă Scutari: „Mulți au fost dați de pe vase deja morți, alții au murit în drum spre spitale, iar restul erau într-o stare cum nu se poate mai jalnică; straietele le erau pline de mizerie și de dejecții alvine [din abdomen], mâinile și fețele negre de praf de pușcă, glod și c și trupurile literalmente pline de vermină”. Soldații mureau câte 50-60 pe zi; îndată ce unul își dădea ultima suflare, era cusut în pătura sa și înmormântat într-o groapă comună de lângă spital în timp ce alt pacient îi lua locul în pat. Infirmierele lucrau non-stop ca să-i hrănească și să-i spele pe militari, să le dea medicamente și să-i aline în pragul morții. Multe dintre infirmiere nu au putut face față tensiunii și au început să bea, unele plângându-se de stilul autoritar al domnișoarei Nightingale și de munca de slugă pe care o făceau. Acestea au fost trimise acasă de Nightingale²⁸.

Până la sfârșitul lunii decembrie Nightingale avea la dispoziție o a doua echipă de infirmiere și deținea controlul asupra Fondului Crimeean *Times*, ceea ce i-a permis să achiziționeze provizii și medicamente pentru toate spitalele britanice din Scutari. Putea acționa din proprie inițiativă, fără impedimente din partea autorităților militare, care se bazau pe autoritatea ei financiară și administrativă ca să-i scape de dezastrul medical în care se aflau. Nightingale era un administrator capabil. Chiar dacă impactul ei a fost supraestimat (iar contribuția medicilor, a surorilor medicale și a farmaciștilor britanici aproape complet trecută cu vederea) de cei care i-au creat ulterior un cult, fără îndoială că ea a pus lucrurile în mișcare la principalul spital din Scutari. A reorganizat bucătăriile, a cumpărat boilere noi, a angajat turcoaise ca spălătorese și le-a supravegheat activitatea, ca și curățirea saloanelor, și, după ce muncea 20 de ore pe zi, își făcea vizitele de noapte, spunându-le vorbe de mângâiere creștinească soldaților, în rândul cărora și-a dobândit numele Doamna cu Lămpașul. Însă, în ciuda tuturor eforturilor sale, rata mortalității a început să crească în mod alarmant. În luna ianuarie, 10% din întreaga armată britanică din Orient a murit din cauza bolilor. În februarie, rata mortalității pacienților din Scutari a fost de 52%, după ce crescuse de la 8%, cât se înregistra în noiembrie, când a sosit Nightingale. În total, în iarna aceea, în cele patru luni de după furtună, la spitalele din Scutari au murit 4 000 de soldați, majoritatea fără să fi fost răniți. Publicul britanic a fost oripilat de numărul vieților pierdute. Cititorii ziarului *The Times* cereau explicații, iar la începutul lunii martie o comisie sanitară a guvernului a sosit la Scutari pentru a face investigații. Comisia a constatat că principalul spital era construit peste o hazna, iar canalizarea avea scurgeri ce contaminau apa de băut. Nightingale nu era conștientă

de pericol, fiind convinsă că infecțiile sunt cauzate de vapori contaminați, însă instalațiile sanitare din spital erau evident inadecvate. Soldații aflați în grija ei ar fi avut șanse mai mari de supraviețuire în orice sat turcesc decât în spitalele ei din Scutari.

*

În Marea Britanie, Franța și Rusia, publicul urmărea aceste evoluții cu un interes și o îngrijorare tot mai mari. Prin intermediul articolelor publicate zilnic în ziare, al fotografiilor și al desenelor din periodice, oamenii aveau acces imediat la ultimele știri despre război și o imagine mai clară a realităților acestuia decât în timpul oricăruia dintre conflictele anterioare. Reacțiile lor la știri au devenit un factor major în calculele autorităților militare, confruntate cu critici publice de o intensitate nemaifântălnită vreodată pe timp de război. Acesta a fost primul război din istorie în care opinia publică a jucat un asemenea rol crucial.

Marea Britanie se afla pe primul loc în privința apetitului pentru știri. Reportajele despre suferințele soldaților și chinurile îndurate de răniți și de bolnavi creaseră o stare de îngrijorare la nivel național în legătură cu situația armatelor aliate campate pe înălțimile de lângă Sevastopol. Gerul crâncen din Marea Britanie în acea iarnă nu a făcut decât să amplifice aceste sentimente de îngrijorare față de situația soldaților aflați în Rusia. A avut loc o mobilizare puternică în sprijinul Fondului Crimeean *Times*, ca și al Fondului Patriotic Regal pentru ajutorarea soțiilor și familiilor soldaților, oameni de toate categoriile donând bani, trimițând pachete cu alimente și tricotând haine călduroase (inclusiv cagulele numite *balaclava helmets* care au fost inventate atunci). Însăși regina l-a anunțat pe ducele de Cambridge că „toată partea femeiască” de la Castelul Windsor, inclusiv ea, „tricotează de zor pentru armată”²⁹

Marea Britanie, mai mult decât orice altă țară de pe continent, se bucura de o presă liberă, iar acum această libertate se manifesta din plin. Eliminarea în 1855 a taxei de timbru pentru ziare a dus la ieftinirea publicațiilor, pe care și le permitea de acum și un muncitor. Pe lângă numeroase scrisori din partea unor ofițeri și soldați, în timpul Războiului Crimeii a apărut un nou tip de „corespondent de război”, care aducea evenimentele de pe câmpul de luptă la micul dejun al clasei mijlocii. În războaiele anterioare, ziarele se bazaseră pe „agenți” amatori – de obicei diplomați ori ofițeri autorizați din cadrul forțelor armate – care să trimită relatări (tradiție ce a durat până la sfârșitul secolului al XIX-lea, când tânărul Winston Churchill, fiind ofițer de armată, scria articole despre Sudan). În general aceste rapoarte se bazau pe comunicate militare și puteau fi cenzurate de autorități; rareori se întâmpla ca un agent să includă și mărturii despre evenimente la care asistase el însuși. Lucrurile au început să se schimbe în anii 1840 și la începutul anilor 1850, când, în zone importante, ziarele au apelat tot mai mult la corespondenți străini, precum Thomas Chenery, corespondent al cotidianului *The Times* la Constantinopol din martie 1854, care a dezvăluit condițiile groaznice din spitalele din Scutari³⁰.

Apariția vapoarelor cu abur și a telegrafului a permis ziarelor să-și trimită propriii reporteri într-o zonă de război și să le publice articolele peste doar câteva zile. În timpul Războiului Crimeii știrile au circulat mai rapid pe măsură ce s-au construit, în etape, rețele de telegraf care să lege zona de conflict de capitalele europene. La începutul campaniei din Crimeea o știre putea ajunge la Londra cel mai repede în cinci zile: două

cu vaporul de la Balaklava la Varna și trei călare până la București, cea mai apropiată legătură prin telegraf. În iarna anului 1854, după ce francezii au construit o linie de telegraf până la Varna, știrile se puteau transmite în două zile ; iar la sfârșitul lui aprilie 1855, când britanicii au instalat un cablu submarin între Balaklava și Varna, informațiile puteau ajunge la Londra în câteva ore*

Erau importante nu numai rapiditatea în transmiterea știrii, ci și caracterul sincer și detaliat al textelor pe care publicul le putea citi zilnic în ziare. Necenzurați, corespondenții din Crimeea scriau pe larg pentru cititori al căror apetit pentru știri despre război a dus la o explozie a ziarelor și revistelor. Prin descrierile sugestive ale luptelor, ale condițiilor și suferințelor cumplite îndurate de soldați, corespondenții aduceau războiul în casele tuturor și permiteau publicului să se implice activ în dezbaterile despre felul cum ar trebui purtat acest război. Niciodată nu au mai trimis atâția cititori scrisori ziarului *The Times* și altor cotidiane ca în timpul Războiului Crimeii – aproape toate cu observații și păreri despre modalități de îmbunătățire a campaniei** Niciodată clasele mijlocii britanice nu se mai mobilizaseră în așa măsură din punct de vedere politic. Ceea ce se întâmpla în lume ajungea chiar și în zonele rurale izolate. În captivantele sale memorii, poetul Edmund Gosse își amintește de impactul pe care l-a avut războiul asupra familiei sale, membri retrași ai unei mici secte creștine din zona rurală a Devonului : „Declarația de război împotriva Rusiei a adus cu sine prima suflare a vieții din afara sihăstriei noastre calviniste. Părinții mei luau zi de zi câte un ziar, lucru pe care nu îl mai făcuseră niciodată înainte, și se discuta cu aprindere despre întâmplări din locuri pitorești, pe care eu și tata le căutam pe hartă”³¹.

Apetitul publicului pentru descrieri vii ale campaniei din Crimeea era nemăsurat. Turiști de război ca Fanny Duberly își aveau asigurat un public nerăbdător să le citească mărturiile de la fața locului. Dar de cel mai mare interes se bucurau ilustrațiile. Lito-grafiile se puteau reproduce repede și destul de ieftin în periodice precum săptămânalul *The Illustrated London News*, care a înregistrat o creștere uriașă a vânzărilor în timpul Războiului Crimeii. Fotografii stărneau interesul publicului mai mult decât orice – acestea păreau să prezinte o imagine „realistă” a războiului –, iar albumele de fotografii ale lui James Robertson și Roger Fenton, deveniți faimoși în timpul Războiului Crimeii, s-au vândut foarte bine. Fotografia abia își făcea intrarea în scenă – publicul britanic admirase entuziasmat prezentările fotografice de la Marea Expoziție din 1851 –, iar acesta era primul război fotografiat și „văzut” de public în timpul desfășurării luptelor.

* Telegrafele erau destinate utilizării militare ; jurnaliștilor nu li se permitea să le blocheze cu reportaje lungi, astfel încât exista un decalaj între știrea de primă pagină a unui ziar, care ajungea prin cablu, și articolul complet, ce sosea ulterior cu vaporul. Din acest motiv existau adesea știri false – cea mai celebră din *The Times* publicată pe 2 octombrie 1854, care anunța căderea Sevastopolului pe baza comunicării prin telegraf a victoriei de la Alma și a primei corespondențe trimise de Russell din Crimeea, în care descria debarcarea trupelor aliate. Abia pe 10 octombrie a ajuns la Londra reportajul complet al lui Russell despre Alma, când deja situația reală fusese clarificată de telegrame ulterioare.

** Vicarul Joseph Blakesley, care semna „Un preot din Hertfordshire”, a trimis atât de multe scrisori lungi ziarului *The Times*, prezentându-și cunoștințele despre orice legat de război, de la clima din Crimeea până la caracterul Rusiei, încât și-a câștigat faima de istoric popular și a fost chiar numit ulterior de rege șef al Catedrei de istorie la Universitatea din Cambridge, deși nu avea acreditare academică.

Existau dagherotipuri din Războiul Mexicano-American din 1846-1848 și imagini obținute prin calotipie ale Războiului Anglo-Birmanez din 1852-1853, dar acestea erau doar niște imagini primitive și încețoșate în comparație cu fotografiile din Războiul Crimeii, ce păreau atât de „fidele” și de „realiste”, o „fereastră deschisă spre realitățile războiului”, după cum remarca la vremea respectivă un ziar. De fapt, nu erau nici pe departe așa. Limitările procesului colodiului (în care placa de sticlă necesita până la 20 de secunde de expunere) făceau imposibilă fotografierea mișcării (deși tehnicile s-au îmbunătățit, acest lucru putându-se realiza în timpul Războiului Civil din America, la începutul anilor 1860). Majoritatea fotografiilor lui Robertson și ale lui Fenton erau portrete în poziții statice și studiate și peisaje, imagini inspirate din stiluri de pictură după gustul și sensibilitățile pieței căreia i se adresau, reprezentată de clasa mijlocie. Deși amândoi văzuseră multă moarte, nici unul din ei nu a înfățișat așa ceva în fotografii – deși Fenton a făcut o referire simbolică în poza sa cea mai cunoscută, *Valea Umbrei Morților*, un peisaj pustiu presărat cu ghiulele (pe care le-a pus mai multe laolaltă pentru a face imaginea mai dramatică) –, fiindcă imaginile lor trebuiau să fie compatibile cu concepția predominantă în societatea victoriană că acesta era un război just și îndreptățit. Descrierea cosmetizată a războiului în lucrările lui Robertson se datora mai mult presiunilor comerciale decât vreunei cenzuri, însă în cazul lui Fenton, fotograf regal trimis în Crimeea într-o anumită măsură și pentru a contracara descrierea negativă a campaniei de către *The Times* și alte ziare, a existat fără îndoială un element de propagandă. De exemplu, pentru a asigura publicul că soldații britanici aveau îmbrăcăminte călduroasă, Fenton a făcut portretul unor soldați purtând cizme adecvate și cojoace trimise cu puțin timp în urmă de guvern. Dar Fenton a ajuns în Crimeea abia în martie 1855, iar portretul a fost realizat abia la mijlocul lunii aprilie, până când se pierduseră multe vieți din cauza gerului și nu mai era de mult nevoie de asemenea haine călduroase. La temperaturile din aprilie de 26 de grade, soldații lui Fenton probabil că nu mai puteau de cald³².

Dacă aparatul de fotografiat al lui Fenton mințea, nu același lucru se putea spune și despre reportajele lui William Russell din *The Times*, care făceau tot posibilul să informeze publicul britanic despre ceea ce se întâmpla cu adevărat în război. Russell a fost reporterul din Crimeea cel mai important și cu articolele cele mai citite. Născut în 1820 lângă Dublin, într-o familie anglo-irlandeză, Russell a început să lucreze pentru *The Times* în 1841, în timpul alegerilor din Irlanda. În februarie 1854, când a fost trimis de John Delane, redactorul-șef al ziarului, în Malta împreună cu Brigada Gărzilor, Russell nu scrisese decât despre un mic război de frontieră între Danemarca și Prusia în 1850. Delane i-a promis comandantului suprem al armatei că Russell se va întoarce până de Paști, dar jurnalistul și-a petrecut următorii doi ani alături de armata britanică, scriind aproape zilnic reportaje despre ultimele evenimente din Crimeea și dezvăluind multe dintre eșecurile autorităților militare. Originea anglo-irlandeză a lui Russell a conferit scrierilor sale o detașare critică de corpul ofițeresc britanic, a cărui incompetență nu a ezitat niciodată s-o condamne. El era în mod clar solidar cu soldații de rând, dintre care o treime erau irlandezi, față de care avea o atitudine relaxată ce îi încuraja să vorbească. Henry Clifford îl descria astfel :

...un irlandez mitocan și de doi bani, un catolic apostat... dar are darul limbuției și își folosește condeiul la fel de bine ca limba, știe cântece bune, bea rachiul și apa oricui și

Valea Umbrei Morților (1855)

fumează oricât de multe țigări de foi i-ar da tinerii ofițeri nătângi, iar în tabără cei mai mulți îl socotesc un „băiat de viață”. E taman omul potrivit ca să-i tragă de limbă, mai ales pe ăia mai tineri³³.

Autoritățile militare îl disprețuiau pe Russell. Raglan îi sfătuisese pe ofițeri să nu stea de vorbă cu reporterul, susținând că acesta era un pericol pentru securitate. El era nemulțumit în special de publicarea în *The Times* a unor scrisori din partea unor ofițeri și soldați care evidențiau condițiile deplorabile pe care le îndurau militarii. Se zvonea că presa plătea pentru asemenea scrisori, unele nefiind destinate publicării, ci oferite ziarelor de rufe. Autoritățile militare, care puneau mai mult preț pe loialitate și obediență decât pe bunăstarea trupelor, erau revoltate de autorii scrisorilor ce se răzvrătiseră. „Ofițerii scriu scrisori mai absurde și mai ticăloase ca orișicând, dacă nu cumva *The Times* le născocesc pentru ei, oricum e foarte rău și nedemn de un militar”, afirma plin de furie maiorul Kingscote din Gărzile Scoțiene și membru al statului-major. „Eu încă zic că soldații sunt foarte voioși și par a fi mereu binedispuși. Pe ofițeri nu îi văd prea mult, dar bag de seamă un lucru, și anume că, pe cât le curge mai mult sânge de nobil în vene, pe atâta bombăne mai puțin, spre deosebire de ceea ce zice *The Times*.”

Raglan a trecut la atac. Pe 13 noiembrie i-a scris ducelui de Newcastle, ministrul de Război, susținând că *The Times* publicase informații ce puteau fi utile pentru dușman. Desigur, au existat informații că rușilor le crescuse moralul după ce aflaseră din articolele lui Russell despre deficitele de aprovizionare și starea precară a trupelor (țarul însuși le citise la Sankt-Petersburg). Ca răspuns la scrisoarea lui Raglan, adjunctul procurorului militar, William Romaine, le-a adresat un avertisment reporterilor britanici din Crimeea, iar Newcastle le-a scris redactorilor-șefi ai ziarelor pentru care lucrau aceștia. Dar Delane

Soldați din Regimentul 68 în uniformă de iarnă (1855)

s-a împotrivit acestor încercări de îngrădire a libertății presei. Considerându-l pe Raglan incompetent, a apreciat că dezvoltarea proastei administrări a armatei era o chestiune de interes național și nu a dat ascultare argumentelor privind securitatea națională. Pe 23 decembrie un editorial din *The Times* acuza înaltul comandament de incompetență, letargie oficială și, poate cel mai dăunător într-un conflict care începea să aibă tot mai multă legătură cu o luptă politică mai extinsă între idealul profesional al meritocrației și vechea lume a privilegiilor aristocraților, nepotism evident în numirea cadrelor personale ale lui Raglan (nu mai puțin de cinci dintre aghiotanții săi îi erau nepoți).

În cele din urmă Raglan și-a pierdut răbdarea, iar pe 4 ianuarie i-a scris din nou lui Newcastle, efectiv acuzându-l pe Russell de trădare :

Trec peste cusururile pe care condeierul le găsește în toate și la toți, oricât de bine cumpănite ar fi acuzele sale ca să stârnească nemulțumire și să încurajeze indisciplina, dar vă rog să vă gândiți dacă agentul plătit al împăratului Rusiei și-ar putea sluji mai bine stăpânul decât corespondentul ziarului cu cel mai mare tiraj din Europa... Eu tare mă indoiesc, acum, când comunicațiile sunt așa de rapide, că o armată britanică poate fi menținută multă vreme în prezența unui dușman puternic, dușman ce are la dispoziție, prin mijlocirea presei britanice, iar de la Londra prin telegraf până la statul său major, toate amănuntele care îi sunt de trebuință despre numărul, starea și înzestrarea forțelor adversarului său³⁴.

Newcastle nu a fost impresionat. El simțea deja presiunea politică provocată de campania ziarului *The Times*. Scandalul privind starea în care se afla armata amenința guvernul. Alăturându-se și el celor care criticau tot mai mult administrația militară, Newcastle i-a cerut lui Raglan să-i demită pe generalii Airey și Estcourt, șeful intendenței și, respectiv,

adjutantul general al armatei, în speranța că astfel va satisface cererea publicului de a cădea capete. Raglan nu a vrut să renunțe la ei – nu părea să creadă că la înaltul comandament ar exista cineva vinovat de dificultățile armatei –, dar a acceptat bucuros rechemarea lordului Lucan, căruia îi reproșa (absolut pe nedrept) sacrificarea Brigăzii de Cavalerie Ușoară.

Până pe 12 februarie, când Lucan a primit ordinul de rechemare, presa și criticile publice răsturnaseră guvernul. Pe 28 ianuarie două treimi din Camera Comunelor votaseră o moțiune propusă de parlamentarul radical John Roebuck care cerea numirea unui comitet care să examineze starea armatei și comportamentul ministerelor responsabile de aceasta – în fapt, un vot de neîncredere pentru felul cum conduseseră guvernul campania războiului. Roebuck nu voise să răstoarne guvernul – principalul lui scop fusese să susțină responsabilitatea parlamentului –, dar presiunile exercitate asupra guvernului au depășit cadrul parlamentului: acestea veneau din partea publicului și a presei. A doua zi Aberdeen a demisionat, iar peste o săptămână, pe 6 februarie, regina i-a cerut lui Palmerston, politicianul pe care îl agreea cel mai puțin, acum în vârstă de 70 de ani, să-și alcătuiască primul guvern. Palmerston era preferatul claselor mijlocii patriote – prin cultivarea presei, captase imaginația publicului britanic cu politica sa externă agresivă pe care oamenii ajunseseră s-o considere o personificare a caracterului lor național și a idealurilor populare – și acum populația aștepta ca el să scape campania din Crimeea de generalii incompetenți.

„În stadiul de civilizație în care ne aflăm”, proclama împăratul francez în 1855, „reușita armatelor, oricât de strălucite ar fi ele, este trecătoare. În realitate opinia publică este cea care dobândește ultima victorie”. Ludovic-Napoleon era foarte conștient de puterea presei și a opiniei publice – în ascensiunea sa la putere se bazase pe ele – și din acest motiv în timpul Războiului Crimeii presa franceză a fost cenzurată și controlată de guvern. Editorialele erau în general „plătite” de susținători ai guvernului și, din punct de vedere politic, se plasau adesea la dreapta față de punctul de vedere împărtășit de majoritatea cititorilor ziarului. Napoleon privea războiul drept un mod de a câștiga sprijin popular pentru regimul său și îl purta ținând cont de reacția publicului. El i-a dat instrucțiuni lui Canrobert (vestit pentru ezitățile sale) să nu ordone un asalt „dacă nu este cu desăvârșire sigur că rezultatul va fi în favoarea noastră și, totodată, să nu se încerce nimic dacă s-ar sacrifica multe vieți”³⁵.

Sensibil la criticile din partea populației, Napoleon a ordonat poliției să culegă informații ca să afle ce spunea lumea despre război. Informatorii ascultau conversații particulare, predici ale preoților și discursuri ale oratorilor, iar ceea ce auzeau se consemna în rapoarte întocmite de procurori și prefecți locali. Potrivit acestor rapoarte, francezii nu fuseseră niciodată în favoarea războiului, iar cum armata nu reușise să obțină o victorie rapidă, deveneau tot mai nerăbdători și mai critici față de continuarea acestuia. Frustrarea lor viza în mare măsură conducerea lui Canrobert și „lașitatea” prințului Napoleon, care părăsise Crimeea după Inkerman și revenise în ianuarie în Franța, unde (cochetând cu opiniile opoziției împotriva războiului) și-a făcut apoi cunoscută părerea că Sevastopolul era „de nepătruns” și că asediul ar trebui ridicat. Prefecții deja raportau că este posibil ca lehamitea față de război să se transforme în opoziție față de guvern. Henri Loizillon, un genist aflat în tranșeele franceze din fața Sevastopolului, i-a auzit pe soldați spunând că s-ar pune la cale o revoluție, cu greve și demonstrații în Franța împotriva mobilizării unor trupe suplimentare. „Umblă zvonuri cum nu se poate

mai îngrijorătoare”, scria el familiei. „Nu se vorbește decât de revoluție: Parisul, Lyonul, toate marile orașe vor fi în stare de asediu; la Marsilia oamenii se vor ridica împotriva imbarcării trupelor; toată lumea vrea pace și se pare că toți sunt gata să plătească aproape orice preț pentru asta.” La Paris un nerăbdător împărat al francezilor era pe bună dreptate îngrozit de violența revoluționară – în urmă cu numai șase ani și jumătate mulțimea ieșise pe baricade pentru a răsturna Monarhia din Iulie – și a făcut planuri detaliate pentru a face față oricăror noi tulburări în capitală. În centrul Parisului s-au construit clădiri „care să poată adăposti trupe în caz de răscoală”, o informa el pe regina Victoria, iar „pe aproape toate străzile s-a pus” macadam „pentru ca populația să nu mai ia pietre din pavaj ca până acum, *pour en faire des barricades*”. Pentru a pune capăt criticilor din partea populației față de război, a conchis că sosise momentul să-și asume un control mai ferm asupra înaltului comandament și să meargă el însuși în Crimeea pentru a grăbi cucerirea Sevastopolului și a readuce glorie numelui Napoleon³⁶.

În Rusia erau disponibile foarte puține informații publice despre război. Pentru întreaga zonă a Mării Negre exista un singur ziar, *Buletinul de Odessa (Odesskii Vestnik)*, dar acesta nu avea corespondent în Crimeea și publica doar știrile esențiale despre război, de obicei cu o întârziere de două sau trei săptămâni. Cenzura strictă limita foarte mult ceea ce se putea publica în presă. Știri despre Bătălia de la Alma, de exemplu, au apărut în *Buletinul de Odessa* abia pe 12 octombrie, adică la 22 de zile după eveniment, când înfrângerea a fost prezentată drept o „retragere tactică sub amenințarea unui număr și mai mare de dușmani pe ambele flancuri și dinspre mare”. Atunci când acest buletin laconic și mincinos nu a satisfăcut publicul cititor, care auzise zvonuri despre căderea Sevastopolului și distrugerea Flotei Mării Negre, ziarul a publicat un raport mai detaliat pe 8 noiembrie, la 49 de zile după bătălie, în care se recunoștea înfrângerea, dar nu se pomenea nimic de fuga panicată a trupelor rusești ori de superioritatea pușcașilor inamici ale căror arme copleșiseră muschetele depășite ale infanteriei țarului. Pur și simplu publicului nu i se putea spune că armata rusă fusese prost condusă sau că se afla, din punct de vedere tehnic, în urma armatelor Europei³⁷.

În lipsa unor informații oficiale în care să poată avea încredere, publicul educat dădea crezare zvonurilor. O englezoaică ce trăia la Sankt-Petersburg a remarcat niște „idei caraghioase” despre război în rândul claselor superioare, care erau „ținute cu totul în neștiință de toate relațiile guvernamentale”. Se zvonea, de exemplu, că Marea Britanie încerca să ridice Polonia împotriva Rusiei, că India era pe punctul de a cădea în mâinile rușilor și că americanii vor veni să ajute Rusia în Crimeea. Mulți erau convinși că se semnase un tratat militar cu Statele Unite* „Păreau că îl privesc pe președintele Statelor

* Zvonurile despre America aveau un sămbure de adevăr. În general opinia publică din Statele Unite a fost prorusă în timpul Războiului Crimeii. Aboliționistii din Nord simpatizau cu puterile occidentale, dar Sudul sclavagist era ferm de partea Rusiei, o economie bazată pe șerbție. Existau o simpatie generală față de Rusia ca perdant care lupta împotriva Angliei, vechiul inamic imperial, precum și o teamă că, dacă Marea Britanie ar câștiga războiul împotriva Rusiei, ar fi mai înclinată să se amestece iar în treburile Statelor Unite. Relațiile dintre SUA și Marea Britanie fuseseră problematice în ultimii ani din cauza îngrijorărilor manifestate la Londra cu privire la pretențiile teritoriale ale Americii asupra Canadei și planurile acesteia de a invada Cuba (Clarendon declarase cabinetului britanic că, în cazul invadării Cubei, Marea Britanie va fi nevoită să declare război Americii). Izolați în Europa, rușii au dezvoltat relații cu SUA în timpul Războiului Crimeii. S-au apropiat datorită inamicului comun – englezii –,

Unite cu tot atâta respect cu care își privește un marinar ancora de rezervă pe furtună”, scria englezoaica anonimă. În Rusia americanii erau sărbătorii și copleșiți de onoruri și „păreau mai degrabă încântați”, adăuga ea.

Este ciudat ca niște cetățeni ai unei nații republicane ca Statele Unite să fie așa de încântați de titluri, ordine, stele și alte tinichele de felul acesta... Chiar în ziua când am plecat [de la Sankt-Petersburg], un atașat de la ambasada lor le-a arătat prietenilor mei, tare entuziasmat, ouăle de Paști pe care i le dăruiseră prințesa cutare, contesa cutărică și mai mulți înalți dregători de la curte ; le-a mai arătat și portretele familiei imperiale, pe care, zicea el, voia, când se va înturna la New York, să le agațe pe perete, ca odoare ale casei.

Poliția se străduia să oprească răspândirea zvonurilor, deși se spunea că avea informatori pretutindeni. Englezoaica povestea despre două femei chemate la birourile contelui Orlov, șeful Secției a Treia, poliția secretă, după ce fuseseră auzite exprimându-și într-o cafea îndoielile în privința celor publicate de presa rusă despre război. „Am aflat că au fost mustrate aspru și li s-a *ordonat să creadă* tot ce se scria cu aprobarea guvernului.”³⁸

Războiul a provocat reacții diferite în toată societatea rusă. Invadarea Crimeii a revoltat cercurile educate, care, în mod patriotic, rememorau anul 1812. Totuși, în mod ironic, revolta publicului părea să se îndrepte în cea mai mare parte împotriva englezilor decât a francezilor, care, ca urmare a victoriei rușilor asupra lui Napoleon, erau tratați „drept un popor prea neimportant și neajutorat ca să merite vreun alt sentiment decât cea mai adâncă milă și compasiune”, potrivit englezoaicei noastre anonime de la Sankt-Petersburg. Anglofobia avea o tradiție îndelungată în Rusia. În anumite cercuri ale înaltei societăți „perfidului Albion” i se reproșa totul. „Auzindu-i cum vorbesc, ți-ai închipui că toate relele trebuie puse pe seama influenței britanice”, scria englezoaica. În saloanele din Sankt-Petersburg era un lucru comun să se afirme că Anglia fusese agresorul din cauza căruia izbucnise războiul și că finanțele engleze constituiau esența problemei. Unii spuneau că englezii declanșaseră războiul pentru a intra în posesia minelor de aur din Siberia ; alții că voiau să-și extindă imperiul în Caucaz și Crimeea. Toți îl considerau pe Palmerston elementul motrice al politicii britanice și cel vinovat de nefericirile lor. În bună parte a continentului european, Palmerston era detestat ca simbol al britanicilor agresivi și necinstiți, care propovăduiau comerțul liber și libertatea ca mijloc de a promova în lume propriile interese economice și imperiale. Dar rușii aveau un motiv aparte pentru a-l disprețui pe omul de stat care se aflase în fruntea politicii antiruse a Europei. Potrivit englezoaicei de la Sankt-Petersburg, numele lui Palmerston și Napier, amiralul ce a condus campania din Marea Baltică, „le stârneau

deși de partea rusă persistau anumite suspiciuni față de americanii republicani și de partea americană în legătură cu monarhia țaristă despotică. Rușii și americanii au semnat contracte comerciale. O delegație militară americană (din care făcea parte și George B. McClellan, viitorul comandant al armatei Nordului în primele etape ale Războiului Civil) a plecat în Rusia ca să ofere consultanță armatei. Cetățeni americani au trimis în Rusia arme și muniții (producătorul de arme Samuel Colt oferindu-se chiar să trimită pistoale și puști). Voluntari americani s-au dus în Crimeea ca să lupte de partea rușilor ori să lucreze pentru aceștia ca genști. 40 de doctori americani au fost atașați departamentului medical al armatei ruse. Aceasta a fost perioada în care SUA au propus pentru prima oară achiziționarea Americii Ruse, cum era numită Alaska, vânzare ce a avut loc în 1867.

claselor de jos o spaimă așa de mare”, încât femeile își speriau copiii să meargă la culcare zicându-le „că vine amiralul englez ! ”.

Iar printre bărbații de rând, după ce au terminat toate vorbele de ocară care le-au putut trece prin cap (iar limba rusă este foarte bogată în această privință), unul s-a întors spre celălalt și i-a zis : „Ești un câine de englez ! ”. Au mai urmat vreo câteva amabilități, pe care le-au încheiat numindu-se unul pe celălalt „Palmerston ! ”, fără să aibă nici cea mai vagă idee ce însemna cuvântul acela ; însă, în toilul urii și răzbunării, au zberlat „Napier ! ”, ca și cum acesta era de 50 de ori mai rău decât Satana însuși.

O poezie foarte răspândită printre ofițerii ruși surprindea spiritul patriotic :

Și așa, în înflăcărea sa belicoasă,
Comandantul Palmerston
Înfrânge Rusia pe hartă
Cu degetul arătător.
Însuflit de curajul lui,
Vine și francezul repede din urmă,
Flutură sabia unchiului său
Și strigă : *allons courage !*³⁹.

Panslaviștii și slavofiliile erau cei mai entuziaști susținători ai războiului. Ei salutaseră invazia Rusiei în Balcani ca începutul unui război religios pentru eliberarea slavilor și au fost dezamăgiți când țarul ordonase retragerea de pe Dunăre, mulți dintre ei îndemnându-l să pornească un război de unul singur împotriva întregii Europe. Pogodin, redactorul-șef al revistei *Moskvitianin*, publicată la Moscova, a devenit și mai radical în concepțiile sale panslaviste în urma retragerii, somându-l pe țar să renunțe la orice precauție și să declanșeze un război revoluționar împotriva austriecilor, precum și a otomanilor pentru eliberarea slavilor. Invadarea Rusiei de către aliați a transformat în realitate cererile lor de declanșare a unui război european, iar ideile lor belicoase erau purtate de un val de sentimente patriotice care mătura întreaga societate. Pogodin a primit binecuvântarea țarului, care i-a acordat acces la curte și șansa de a-i scrie pentru a-și spune părerea în probleme de politică externă. Rămâne neclar câtă influență a avut Pogodin asupra lui Nicolae, dar prezența sa la curte a dat undă verde aristocrației să adere fățiș la ideile sale. Potrivit englezoaicei de la Sankt-Petersburg, „cât de mult ar fi căutat țarul să-și ascundă gândurile privind Turcia și Constantinopolul, nobilii săi nu încercau deloc să facă asta, și încă de acum doi ani, cu multă vreme înainte ca războiul acesta să fie neîndoios. *Quant à Constantinople, nous l'aurons, soyez tranquille*”, a zis un nobil într-o seară⁴⁰.

Totuși, cercurile mai liberale și mai provestice ale societății susțineau mai puțin războiul, iar cei care aveau acces la presa străină erau mai înclinați să-l critice. Mulți nu vedeau de ce ar fi nevoie ca Rusia să se implice în Chestiunea Orientală și cu atât mai puțin să intre într-un război posibil dezastruos împotriva puterilor occidentale. „Se fac tot soiul de mașinațiuni murdare în numele Sfintei Rusii”, scria prințul Viazemski, veteran al războiului din 1812 împotriva francezilor, critic și poet cu convingeri liberale,

* Cât despre Constantinopol, o să-l avem, fii liniștită.

care a lucrat timp de 20 de ani la Ministerul de Finanțe înainte de a deveni, în 1856, șeful cenzurii. „Cum o să se sfârșească totul? După umila mea părere... nu avem sorți de izbândă. Englezii aliați cu francezii or să fie totdeauna mai puternici decât noi.” Potrivit rapoartelor Secției a Treia din anul 1854, multă lume din clasele educate era de fapt ostilă războiului și dorea ca guvernul să continue negocierile pentru a-l evita⁴¹.

Părerea claselor inferioare este mai greu de apreciat. Negustorii se temeau să nu își piardă afacerile și tindeau să fie ostili războiului. La Sankt-Petersburg, englezoaica anonimă nota că „nu numai fiecare stradă, ci și fiecare casă lăsau să se înțeleagă într-un fel sau altul lupta pe care o duceau; negoțul aproape că lânzea; în aproape nici o prăvălie nu prea mai erau mușterii; toată lumea părea să-și strângă banii în caz că bate sărăcia la ușă”. Iobagii sufereau cel mai mult, rămânând pe ogoarele familiei fără tinerii în putere, recrutați în armată, și în același timp suportând cea mai mare parte a impozitelor mărite din cauza războiului. În timpul Războiului Crimeii populația de țărani a scăzut dramatic – în unele zone chiar cu 6%. Au fost recolte proaste, pe de o parte, din cauza vremii nefavorabile, dar, pe de altă parte, și din pricina lipsei forței de muncă și a animalelor de povară ce fuseseră luate de armată și a vreo 300 de răscoale ale iobagilor ori tulburări grave implicând atacuri fizice împotriva boierilor și incendierea conacelor acestora. În rândul claselor superioare domnea teama de revoluție, scria englezoaica: „Atunci când am plecat de la Sankt-Petersburg, mulți erau de părere că cei 80 000 de soldați (după cum spunea rusul) cantonați pe străzi și încartiruiți în case erau mai mult ca să asigure liniștea în oraș decât ca să alunge un invadator străin”⁴².

Existau totuși și țărani care considerau războiul o oportunitate. În primăvara anului 1854 la țară s-a răspândit zvonul că se promisese eliberarea oricărui iobag care se înrola voluntar în armată ori în marina militară. Zvonul își avea originea în decizia guvernului de a crea o flotă de galere în Marea Baltică recrutând voluntari din rândul țăranilor: ei urmau să fie eliberați de stăpâni pe perioada serviciului militar cu condiția să accepte să se întoarcă după aceea pe moșiile acestora. Rezultatul a fost un aflus masiv de țărani către porturile nordice. Poliția a blocat drumurile, iar mii de țărani au fost aruncați în închisoare, până ce au putut fi duși acasă, legați cu lanțuri, în convoaie. Odată ce s-au răspândit aceste zvonuri privind emanciparea, următoarele încorporări au fost interpretate în același fel. Preoți, țărani știutori de carte și agitatori au contribuit la răspândirea acestei idei greșite. În Riazan, de exemplu, un diacon le-a spus șerbilor că, dacă vor intra în armată, vor primi lunar opt ruble de argint și, după trei ani de serviciu militar, ei și familiile lor vor fi eliberați de iobăgie.

Prețutindeni povestea era aceeași. Țăranii erau convinși că Tătucul Țar emisese un decret care le promitea libertatea dacă se înrolau în armată ca voluntari, iar când li se spunea că acest lucru nu era adevărat, presupuneau că decretul fusese ascuns ori înlocuit de funcționarii lui răuvoitori. Este greu de spus în ce măsură convingerea lor era sinceră și în ce măsură intenționată, o expresie a speranțelor lor de a fi eliberați din iobăgie. În multe locuri zvonurile se contopeau cu idei mai vechi ale țăranilor privind o „Proclamație de Aur” prin care țarul i-ar elibera pe țărani și le-ar da tot pământul. Un grup de țărani, de exemplu, a apărut la un cerc de recrutare, după ce au auzit că țarul stătea într-o „sală de aur”, pe vârful unui munte din Crimeea: „El le dă slobozenie tuturor celor ce vin la dânsul, dar aceia care nu vin sau care întârzie vor rămâne iobagi legați de stăpâni, la fel ca înainte”. În alte zone zvonurile au fost înlocuite de povești cum că englezii și francezii îi vor elibera pe iobagii care li se vor alătura în Crimeea, povești care i-au

făcut pe mulți țărani să fugă spre sud. În imaginația țăranilor sudul era legat de ideea de pământ și libertate : încă din perioada medievală iobagii fugeau de stăpânii lor către stepele din sud. Tradiția cazacilor liberi a rămas puternică în rândul țăranimii din provinciile sudice, unde mișcarea înrolării voluntare a căpătat un caracter aproape revoluționar. Cete de țărani mergeau la garnizoanele locale, cerând să fie înrolați în armată și refuzând să mai muncească pentru boieri. Au avut loc ciocniri între aceștia, înarmați cu furci, cuțițe și bâte, și soldați și poliție⁴³.

*

Neducând lipsă de voluntari și dispunând de toate resursele imperiului, rușii au avut în aceste luni de iarnă o ocazie ideală de a ataca și a distruge armatele slăbite ale aliaților aflate pe înălțimile înghețate ale Sevastopolului. Dar nu a existat o asemenea inițiativă. După înfrângerea de la Inkerman înaltul comandament al armatei își pierduse autoritatea și încrederea în sine. Nemaiavând încredere în comandanții săi, țarul devenise tot mai mohorât și mai deznădăjduit, gândindu-se că războiul nu putea fi câștigat și probabil regretând chiar că îl provocase. Curtenii îl descriau ca fiind distrus, bolnav fizic, extenuat și deprimat, îmbătrânit cu zece ani de la începerea războiului.

Poate că țarul conta încă pe fideli săi „generali Ianuarie și Februarie” pentru a-i înfrânge pe britanici și pe francezi. Atât timp cât aceștia pierdeau oameni din cauza frigului, a bolilor și a foamei în campamentele de pe înălțimi, era mulțumit ca ofițerii ce îi comandau trupele să se limiteze la mici raiduri nocturne împotriva avanposturilor aliaților. Aceste raiduri nu provocau cine știe ce pagube, dar contribuiau la epuizarea inamicului. „Țarul nostru nu îi lasă să mănânce ori să doarmă”, scria un cazac familiei sale din Sevastopol pe 12 februarie. „Păcat că nu mor cu toții, ca să nu mai fim nevoiți să ne luptăm cu ei.”⁴⁴

Rușii aveau probleme de aprovizionare care îi împiedicau să elaboreze o strategie mai ambițioasă. Cum flotele aliaților controlau marea, rușii erau nevoiți să-și aducă toate proviziile pe cai ori în care trase de boi pe drumuri înzăpezite și noroioase, din sudul Rusiei. Nu existau căi ferate. În momentul furtunii, întreaga Crimee se confrunta cu o penurie de fân ; animalele de povară au început să moară într-un ritm alarmant. În prima săptămână din decembrie Pirogov a văzut „leșuri de boi umflate la tot pasul pe drumul” din Perekop la Sevastopol. În ianuarie armata rusă din Crimeea dispunea doar de 2 000 de care pentru a aduce provizii, o treime din numărul celor pe care le avusese la începutul lunii noiembrie. La Sevastopol, rațiile au fost reduse drastic. Singura carne disponibilă era putrezită și sărată, preparată din boii morți. Transferat în decembrie la Eski Orda, lângă Simferopol, Tolstoi a descoperit că soldații de acolo nu aveau mantale de iarnă, dar votcă la discreție, pe care o primiseră ca să se încălzească. La Sevastopol, celor care apărau bastioanele le era la fel de frig și de foame ca britanicilor și francezilor din tranșee. În aceste luni de iarnă cel puțin zece ruși au dezertat zilnic⁴⁵.

Dar principalul motiv pentru care țarul nu voia să se angajeze într-o nouă ofensivă de amploare în Crimeea era teama sa tot mai mare de o invazie austriacă în Rusia. Precautul Paskevici, singurul dintre comandanții săi superiori în care avea deplină încredere după Inkerman, avertiza de mult în privința unei amenințări din partea Austriei împotriva Regatului Poloniei, care, în opinia lui, era mai mare decât pericolul la adresa Crimeii. Într-o scrisoare trimisă țarului pe 20 decembrie, Paskevici încerca să-l convingă să mențină mai curând un corp mare de infanterie în zonele de graniță Dubno, Camenița

și Galiția în eventualitatea unui atac al austriecilor decât să-l trimită în Crimeea. Amenințarea austriacă fusese pusă în evidență în urmă cu două săptămâni, când austriecii intraseră într-o alianță militară cu Franța și Marea Britanie, promițând să apere de ruși Principatele Române în schimbul angajamentului aliaților că îi vor apăra de ruși și că le vor garanta pe perioada războiului posesiunile din Italia. În realitate, austriecii erau mult mai preocupați să se folosească de această nouă alianță pentru a negocia o pace cu rușii sub influența lor la Viena decât să intre în război împotriva Rusiei. Dar țarul era încă marcat de trădarea austriecilor, care chiar în vara dinainte își mobilizaseră trupele pentru a-i determina pe ruși să se retragă din Principatele Române, și se temea de ei. Între 7 ianuarie și 12 februarie țarul a făcut însemnări lungi în care a consemnat măsurile pe care le-ar lua dacă Rusia s-ar confrunta cu un război împotriva austriecilor, a prusacilor și a celorlalte state germane. Cu fiecare dintre aceste însemnări devenea tot mai convins că un asemenea război era iminent. Era poate un simptom al disperării tot mai mari care punea stăpânire pe țar în ultimele sale zile. Era tot mai obsedat de ideea că întregul Imperiu Rus se va prăbuși – că toate cuceririle teritoriale ale străbunilor săi vor fi pierdute în nechibzuitul lui „război sfânt” –, Marea Britanie și suedezi atacând Rusia prin Marea Baltică, Austria și Prusia prin Polonia și Ucraina, iar puterile occidentale atacând în Marea Neagră și Caucaz. Dându-și seama că era imposibil să apere simultan toate aceste sectoare, se frământa, neștiind unde să-și instaleze liniile de apărare, ajungând la concluzia că, în ultimă instanță, era mai bine să piardă Ucraina în fața austriecilor decât să-și slăbească liniile de apărare din centrul și „inima Rusiei”⁴⁶.

În cele din urmă, la începutul lunii februarie, temându-se că puterile occidentale erau pe punctul de a debarca o nouă forță invadatoare pentru a izola la Perekop Crimeea de zona continentală a Rusiei, țarul a ordonat o ofensivă menită să recucerească posibila lor bază de debarcare din portul Ievpatoria, controlată în acel moment de o garnizoană turcă de aproximativ 20 000 de militari, al cărei comandant era Omer Pașa, sprijinită de o parte din tunurile flotelor aliate. Apărarea portului, care includea 34 de piese de artilerie grea, era atât de redutabilă, încât generalul-locotenent Wrangel, comandantul cavaleriei ruse din regiunea Ievpatorie, considera că acesta era imposibil de cucerit și nu își asuma responsabilitatea unei ofensive. Dar Nicolae insista ca atacul să fie declanșat, predându-i comanda adjunctului lui Wrangel, generalul-locotenent Hrulev, artilerist descris cândva de Gorceakov ca neavând „prea multe în cap, dar tare viteaz și bătaios, care o să facă taman cum îi spui”. Întrebat de Mensikov dacă era posibilă cucerirea Ievpatorie, Hrulev s-a arătat convins de reușită. Forța sa armată, formată din 19 000 de oameni (cu 24 de escadroane de cavalerie și 108 tunuri), a atacat în dimineața zilei de 17 februarie, pe când țarul începuse să se îndoiască de oportunitatea expediției, gândindu-se că ar fi mai bine ca aliații să fie lăsați să-și debarce trupele, ca apoi să fie atacați pe flancuri în drum spre Perekop. Numai că era prea târziu pentru a-l mai opri pe Hrulev. Ofensiva a durat trei ore. Trupele rusești au fost respinse foarte ușor, după ce au pierdut 1 500 de oameni, acestea retrăgându-se spre Simferopol, prin zone neprotejate. Neavând unde să se adăpostească, mulți dintre militari au murit de epuizare și de frig, trupurile lor înghețate fiind abandonate în stepă.

Pe 24 februarie, când țarul a primit, la Sankt-Petersburg, vestea înfrângerii, acesta era deja grav bolnav. Țarul fusese doborât de o gripă pe 8 februarie, dar continuase să-și îndeplinească îndatoririle zilnice ale cărmuirii. Pe data de 16 a aceleiași luni, simțindu-se ceva mai bine și neluând în seamă sfaturile doctorilor, a ieșit fără palton, la o temperatură

de -23°, pentru a trece în revistă trupele de la Sankt-Petersburg. Iar în ziua următoare a ieșit din nou. Din după-amiaza acelei zile, starea de sănătate a început să i se înrăutățească, intrând într-o fază terminală. A făcut pneumonie. Doctorii auzeau că are lichid în plămâni, indiciu care l-a convins pe medicul său personal, Mandt, că nu exista nici o speranță să-și mai revină. Profund afectat de înfrângerea de la Ievpatoria, Nicolae, la îndemnul lui Mandt, i-a predat fiului său, țarevicul Alexandru, conducerea țării și i-a cerut să-l demită pe Hrulev și să-l înlocuiască pe Menșikov, în funcția de comandant suprem, cu Gorceakov. Dar toată lumea știa că Nicolae se simțea vinovat că ordonase atacul și era copleșit de rușine din cauza acestui lucru. Potrivit lui Mandt, care i-a fost alături când a murit, țarul a fost apăsător de „o suferință sufletească ce l-a afectat mai mult decât boala trupească”, iar vestile despre înfrângerea de la Ievpatoria „au dat lovitură finală” stării sale de sănătate deja șubrede⁴⁷.

Nicolae a murit pe 2 martie. Publicul nu știuse nimic despre boala țarului (acesta interzisese publicarea oricărui comunicat despre starea sa de sănătate), astfel încât anunțul morții sale subite a dat naștere imediat zvonului că se sinucisese. Se spunea că țarul fusese profund afectat de cele petrecute la Ievpatoria și îi ceruse lui Mandt să-i dea otrăvă. O mulțime de oameni s-a strâns în fața Palatului de Iarnă, unde se înălțase steagul negru de doliu, și glasuri revoltate cereau moartea doctorului cu nume german. De teamă să nu își piardă viața, Mandt a plecat pe furiș din palat cu o caleașcă și, la scurt timp după aceea, a părăsit Rusia⁴⁸.

Au început să circule multe alte zvonuri: că Mandt îl omorâse pe țar (variantă vehiculată de anumite persoane de la curte pentru a contracara ideea că Nicolae se sinucisese); că Mandt fusese recompensat pentru loialitatea sa cu un portret al țarului prins într-o ramă bătută cu diamante; și că un doctor pe nume Gruber fusese încarcerat în Fortăreața Petru și Pavel fiindcă manifestase un interes prea mare față de moartea țarului. Cei ce se opuneau conducerii autoritare a țarului erau dispuși să creadă zvonurile privind sinuciderea: pentru aceștia, faptul că și-ar fi curmat viața părea o recunoaștere tacită a păcatelor comise. În ultimele decenii de dinaintea anului 1917, acestor zvonuri le-au conferit credibilitate unii savanți prestigioși, printre care Nikolai Schilder, autorul unei biografii a lui Nicolae în patru volume și al cărui tată, Karl Schilder, fusese la curtea țarului; asemenea afirmații au fost amplu citate în perioada sovietică. Până și astăzi, există istorici care cred aceste lucruri⁴⁹.

În jurnalul său intim despre viața de la curte, Anna Tiutceva prezintă suficiente detalii despre ultimele ore din viața țarului pentru a exclude categoric posibilitatea sinuciderii. Însă în același timp ea relevă faptul că Nicolae era cu moralul la pământ, că era atât de chinuit de remușcări pentru greșelile făcute, pentru războiul dezastruos în care implicase Rusia prin politicile sale externe impulsive, încât își dorea moartea. Poate se gândea că Dumnezeu nu mai este de partea lui. Înainte de a muri, țarul l-a chemat pe fiul său și i-a cerut să spună armatei și în special apărătorilor Sevastopolului că „m-am străduit mereu să fac pentru ei tot ce pot, iar acolo unde am greșit nu a fost din lipsă de bunăvoință, ci din necunoaștere și nesăbuință. Îi rog să mă ierte”⁵⁰.

Nicolae, îmbrăcat în uniformă militară, a fost înmormântat în catedrala Fortăreței Petru și Pavel, locul de veci al tuturor conducătorilor Rusiei începând cu Petru cel Mare. Chiar înainte de a se pune capacul pe sicriu, împărăteasa a așezat pe pieptul lui Nicolae o cruce din argint pe care era înfățișată biserica Sfânta Sofia de la Constantinopol, „astfel încât în Rai să nu uite să se roage pentru frații săi din Răsărit”⁵¹.

Carne de tun

Vestea morții țarului a ajuns la Paris și la Londra mai târziu, pe 2 martie. Regina Victoria a fost printre primii care au aflat. În jurnalul ei reflecta asupra morții acestuia :

Bietul împărat, *el* are - vai! - pe conștiință sângele multor mii de oameni, însă a fost cândva un mare om și a avut și calități extraordinare, nu doar bune. A făcut ce-a făcut din pricină că s-a încăpățânat să creadă, în mod greșit, că știe ce e bine și ce are *dreptul* să facă și să aibă. Acum 11 ani, a fost aici - pâinea lui Dumnezeu și fără îndoială minunat de încântător și de chipeș. Câțiva ani după aceea, s-a arătat a nutri simțăminte de prietenie față de noi! Nimeni nu poate pretinde a ști care ar putea fi urmările morții sale¹.

Moartea țarului a fost anunțată îndată în teatre, la locuri de întrunire și în alte spații publice din toată țara. La Nottingham, anunțul a fost făcut atunci când s-a lăsat cortina după primul act al operei lui Donizetti *Lucia di Lammermoor*. Publicul a ovaționat, orchestra a cântat imnul național și lumea s-a revărsat pe străzi pentru a sărbători. Toți presupuneau că războiul era câștigat, fiindcă Nicolae îl provocase prin politicile sale agresive și, acum, că acesta nu mai era, Rusia avea să-și schimbe în sfârșit atitudinea și să cadă la pace în scurt timp. *The Times* declara că moartea lui Nicolae era o intervenție divină, pedeapsa lui Dumnezeu pentru cel răspunzător de izbucnirea războiului, și anticipa o victorie rapidă a aliaților. La bursele din Paris și Londra acțiunile au crescut vertiginos.

Forțele aliate din Crimeea au aflat ceva mai târziu, iar vestea le-a parvenit prin mijloace neașteptate. În seara de 4 martie, cu mai multe zile înainte ca anunțul despre moartea țarului să ajungă printr-o telegramă, un cavalerist francez a găsit un bilet lipit de o piatră ce fusese aruncată din tranșeele rusești din afara zidurilor Sevastopolului. Scris în franceză, biletul susținea că exprimă părerea multor ofițeri ruși :

Tiranul rușilor a murit. În scurtă vreme se va încheia pacea și nu vom mai avea pentru ce să luptăm cu francezii, pe care îi prețuim ; dacă Sevastopolul va cădea, despotul va fi cel care și-a dorit-o.

Un rus adevărat,
care își iubește țara, dar îi urăște pe autocrații ambițioși²

Oricât de mult și-ar fi dorit pacea acești ruși, noul țar, Alexandru al II-lea, nu avea de gând să renunțe la politicile tatălui său. Atunci când a urcat pe tron, avea 36 de ani, fusese prinț moștenitor timp de 30 de ani și a rămas clar în umbra tatălui său în primul

Alexandru al II-lea

lui an de domnie. Avea înclinații mai liberale decât Nicolae, datorită influenței pe care o exercitase asupra lui poetul liberal Vasili Jukovski, preceptorul său de la curte, și faptului că făcuse multe călătorii prin Europa; spre dezamăgirea tatălui său, nu îl interesau problemele militare, dar era un naționalist rus cu simpatii puternice pentru cauza panslavismului. La scurt timp după ce a preluat puterea de la tatăl său, Alexandru a exclus orice negociere de pace pe care o considera umilitoare pentru Rusia (singura pace acceptabilă pentru britanici) și s-a angajat să lupte în continuare pentru „cauza sfântă” a țării „și gloria ei în lume”. Totuși, a precizat totodată, prin intermediul lui Nesselrode, că este dispus să negocieze o înțelegere care să respecte „integritate și onoarea Rusiei”. Alexandru era conștient de opoziția tot mai mare față de război manifestată în Franța. Principalul scop al inițiativei sale era de a-i scoate pe francezi de sub influența britanicilor, oferindu-le perspectiva încetării rapide a ostilităților. „Între Franța și Rusia războiul este fără ură”, îi scria Nesselrode ginerelui său, baronul von Seebach,

ministrul saxon la Paris, care i-a citit scrisoarea lui Napoleon : „Se va face pace atunci când va voi împăratul Napoleon”³.

Numai că în aceste prime luni ale anului 1855 Napoleon era supus unor presiuni tot mai mari din partea aliaților britanici ca să se implice într-un război mai tenace împotriva Rusiei. Palmerston, noul prim-ministru, insista de mult timp în acest sens – nu numai pentru distrugerea bazei navale de la Sevastopol, ci și pentru diminuarea puterii ruse în regiunea Mării Negre, în Caucaz, Polonia, Finlanda și Marea Baltică, prin atragerea unor noi aliați și sprijinul acordat mișcărilor de eliberare de sub autoritatea țaristă. Acest asalt împotriva Imperiului Rus depășea cu mult cadrul celor Patru Puncte convenite în 1854 de britanici și francezi cu austriecii drept bază a planurilor de război ale aliaților împotriva Rusiei – planuri pe care guvernul de coaliție a lui Aberdeen a avut grijă să le respecte. În timp ce Aberdeen dorise o campanie limitată pentru a-i forța pe ruși să negocieze pe marginea acestor Patru Puncte, Palmerston era decis să transforme campania din Crimeea într-un război extins împotriva Rusiei, în Europa și în Orientul Apropiat.

Cu aproape un an înainte, în martie 1854, Palmerston își prezentase „frumosul ideal privind rezultatul războiului”, într-o scrisoare adresată cabinetului britanic :

Aalandul (arhipelagul din Marea Baltică) și Finlanda retrocedate Suediei. Unele dintre provinciile baltice ale Rusiei cedate Prusiei. Reîntemeierea unui regat polonez slobod, ca stavilă între Germania și Rusia... Crimeea, Circazia și Georgia luate Rusiei, Crimeea și Georgia date Turciei, iar Circazia ori neatârnată, ori dată sultanului ca suzeran. Asemenea rezultate, este adevărat, nu pot fi atinse altminteri decât dacă Suedia, Prusia și Austria pun umăr la umăr, dimpreună cu Anglia, Franța și Turcia, iar asemenea rezultate presupun mari pierderi de partea Rusiei. Dar atare rezultate nu sunt cu neputință de atins și nu ar trebui scoase de tot din planurile noastre.

La acea vreme planurile ambițioase ale lui Palmerston fuseseră întâmpinate de cabinetul britanic cu mult scepticism (după cum am menționat mai sus, Aberdeen obiectase că, în acest fel, întregul continent ar fi implicat într-un nou „Război de 30 de Ani”). Însă, acum, că Palmerston devenise prim-ministru, Rusia fusese slăbită și dificultățile iernii erau pe sfârșite, perspectiva unui război mai amplu nu mai părea deloc imposibilă⁴.

În culisele scenei politice britanice existau susținători fervenți ai unui război european de amploare împotriva Rusiei. Sir Harry Verney, de exemplu, membrul liberal al parlamentului din partea Buckinghamului*, a publicat o broșură, *Our Quarrel with Russia*, ce s-a bucurat de un larg interes în rândul diplomaților și al conducătorilor militari în primăvara anului 1855. Stratford Canning, care, în mod evident, rezona la ideile exprimate în această broșură, le-a trimis-o lui Palmerston și Clarendon, precum și lui Sir William Codrington, comandantul Diviziei de Infanterie Ușoară, care avea să devină curând comandantul suprem al armatei din est și printre ale cărui documente se găsește și astăzi. Verney susținea că Marea Britanie ar trebui să facă eforturi mai mari pentru a-i implica pe germani într-un război împotriva Rusiei. Germania avea motive să se teamă de o agresiune a Rusiei, Berlinul aflându-se la doar câteva zile de mers pe jos

* În 1857, s-a căsătorit cu Parthenope Nightingale, sora mai mică a lui Florence Nightingale, și a rămas toată viața în relații apropiate cu Florence.

de granițele imperiului țarist ; era majoritar protestantă, astfel încât avea multe lucruri în comun cu Marea Britanie ; iar din punct de vedere strategic, era baza ideală pentru declanșarea unui război de eliberare a Occidentului creștin de amenințarea „barbară” a Rusiei. În termenii bine-cunoscuți ai rusofobiei europene, Verney spunea că rușii ar trebui „alungați către răsărit, dincolo de Nipru, în stepele Asiei”.

Rusia este o țară care nu face nici un progres în vreun domeniu intelectual ori industrial și omite cu totul să aibă o influență benefică în lume. Ocârmuirea, de sus și până jos, este coruptă până în măduva oaselor. Trăiește din urzelile agenților și din rapoartele unor spioni bine plătiți, de acasă și din afară. Pătrunde în țări mai civilizate și mai bine cărmuite decât ea și caută să le reducă la nivelul ei de degradare. Se împotrivesc răspândirii Bibliei și muncii misionarilor... Grecii din Turcia au rămas așa de puțin creștini, că au afectat creștinismul mai mult decât au putut s-o facă vreodată turcii ; în imperiul turcesc ei îi sunt aliații, rușii bizuindu-se pe ajutorul lor ca să afle lucruri tainice și să-și pună planurile în aplicare. Rusia urmărește să strălucească numai în artele războiului – iar pentru aceasta este gata să plătească oricât.

Disputa noastră cu ea implică întrebarea dacă omenirea o să facă progrese, potrivit sensului celui mai înalt al cuvântului, în privința civilizației, cu toate virtuțile care o însoțesc. De ea atârnă libertatea religioasă, civică, socială și comercială, domnia unor legi echitabile, ordinea care să respecte libertatea, răspândirea Cuvântului lui Dumnezeu și promulgarea unor principii bazate pe Scriptură.⁵

În general, lui Napoleon îi surădea ideea lui Palmerston ca, printr-un război, harta Europei să fie retrasată. Însă era mai puțin interesat de campania antirusă din Caucaz, care servea în principal intereselor britanice. În plus, teama de opoziția pe plan intern, care ajunsese la un nivel alarmant după ce armata nu reușise să obțină o victorie rapidă, îl făcea să fie prudent în ceea ce privește implicarea Franței într-un război de durată și cu final deschis. Napoleon ezita. Din considerente practice, înclina să se concentreze asupra Crimeii, să cucerească Sevastopolul ca simbol al confirmării „onoarei” și „prestigiului” francezilor de care avea nevoie pentru a-și consolida regimul, iar apoi să încheie războiul repede și „glorios”. Dar perspectiva unui război european de eliberare după modelul marelui Napoleon nu i-a fost niciodată străină împăratului. Cocheta cu ideea că francezii și-ar putea recăpăta entuziasmul față de război dacă acesta le oferea acel vechi vis revoluționar al unei Europe reconstruite din state-națiuni democratice.

Napoleon voia să restituie Crimeea Imperiului Otoman. Era un susținător fervent al independenței Italiei, considerând că războiul era un prilej de a le-o impune austrieilor oferindu-le controlul asupra Principatelor Române drept compensație pentru pierderea Lombardiei și a Veneției. Dar mai presus de orice era solidar cu cauza polonezilor, cea mai presantă problemă externă a politicii franceze. Se gândea că austriei și prusacii ar putea fi de acord cu restaurarea unei Polonii independente ca stat-tampon între ei și Rusia, al cărei expansionism fusese demonstrat de război, și încerca să-l convingă pe Palmerston că recrearea unui regat polonez trebuia să devină o condiție a oricăror negocieri de pace. Dar britanicii se temeau că restaurarea Poloniei ar readuce în actualitate Sfânta Alianță și chiar ar declanșa războaie revoluționare în Italia și Germania ; dacă se întâmpla acest lucru, Europa putea fi implicată într-o nouă serie de Războaie Napoleoniene.

Toți acești factori au contribuit la eșecul Conferinței de la Viena, inițiativa diplomatică de pace patronată de austrieci, în primele luni ale anului 1855. Austria aderase la alianța militară a puterilor occidentale în luna decembrie a anului anterior, dar nu pentru a încuraja un război îndelungat împotriva Rusiei care nu ar fi făcut decât să-i afecteze economia și să provoace neliniște în rândul minorităților sale slave. Mai degrabă, austriecii sperau să se folosească de noua lor alianță pentru a-i presa pe britanici și pe francezi să negocieze pacea cu rușii sub patronajul lor la Viena.

Ianuarie era un moment bun pentru a reveni la diplomație. Impasul militar și dificultățile create de iarnă crescuseră presiunea opiniei publice asupra guvernelor occidentale pentru a găsi o modalitate de a pune capăt războiului. Francezii, în special, erau bucuroși să exploreze posibilitățile de ordin diplomatic. Miniștri importanți, precum Drouyn și Thouvenel, începuseră să aibă încrederea că se putea obține o victorie militară. Aceștia se temeau că, pe cât continuau luptele mai mult timp – iar francezii duceau greul acestora –, pe atât mai intensă va fi reacția publicului împotriva unui război perceput deja ca fiind purtat în principal pentru interesele britanicilor. Asemenea considerente l-au readus pe Napoleon la ideea unei inițiative de pace – spera că aceasta i-ar putea promova idealurile în Polonia și Italia – chiar dacă i-a rămas aliat lui Palmerston, care nici nu credea în pace și nici nu o dorea. Totuși, în primele săptămâni ale anului 1855, când a fost obligat să manifeste o oarecare moderație pentru a forma un cabinet împreună cu peeliții*, chiar Palmerston era presat să ia în considerare (sau să dea impresia că ia în considerare) inițiativele austriecilor.

Pe 7 ianuarie, prințul Aleksandr Gorceakov, ambasadorul țarului la Viena**, a anunțat acceptarea de către Rusia a celor Patru Puncte, inclusiv a controversatului Punct Trei care pune capăt dominației Rusiei la Marea Neagră. În ultimele luni săptămâni de viață Nicolae era dornic să înceapă tratative de pace. Odată cu intrarea Austriei într-o alianță militară cu puterile occidentale, fusese obsedat de perspectiva unui război european general împotriva Rusiei și era pregătit să caute un mod „onorabil” de a ieși din conflictul din Crimeea. Britanicii erau suspicioși față de intențiile rușilor. Pe 9 ianuarie regina Victoria l-a informat pe Clarendon, ministrul de Externe, că, după părerea ei, faptul că Rusia acceptase cele Patru Puncte nu era decât o „manevră diplomatică” menită să-i împiedice pe aliați să cucerească Crimeea. Regina considera că nu trebuia oprită campania militară, că Sevastopolul trebuia cucerit pentru a determina Rusia să accepte cele Patru Puncte. Palmerston a fost de acord. Nu avea nici o intenție să lase o inițiativă de pace să frâneze loviturile militare pe care le plănuia împotriva rușilor în campania de primăvară⁶.

Miniștrii francezi erau mai înclinați să considere de bună-credință oferta rușilor și să exploreze posibilitățile unei soluționări negociate. Dorința lor de a face acest lucru a devenit mult mai puternică în cursul lunii februarie, când Napoleon și-a anunțat intenția fermă – în pofida numeroaselor avertismente din partea miniștrilor și aliaților săi, care se temeau pentru viața lui – de a merge în Crimeea și a se ocupa personal de operațiunile militare de acolo. Palmerston a fost de aceeași părere cu Clarendon că trebuiau depuse toate eforturile pentru a împiedica ideea „nebunească” a împăratului, chiar dacă asta însemna începerea unor negocieri de pace la Viena. De dragul alianței și pentru a da

* Peeliți, facțiune disidentă a Partidului Conservator britanic între anii 1846 și 1859 (n.tr.).

** A nu se confunda cu Mihail Gorceakov, comandantul său suprem.

impresia că guvernul său tratează cu seriozitate tratativele de pace după ce trei reprezentanți de marcă ai peeliților (Gladstone, Graham și Herbert), care se îndoiseră de sinceritatea lui, demisionaseră la numai două săptămâni după investitură, Palmerston l-a numit pe lordul John Russell reprezentant al Marii Britanii la Conferința de la Viena*

Numirea lui Russell, vechi susținător al războiului, a părut la început să fie un mijloc prin care Palmerston să înăbușe tratativele de pace. Dar în scurt timp Russell a aderat la inițiativa austriecilor și chiar a ajuns să pună la îndoială principiile și motivele politicii britanice în Chestiunea Orientală și în Războiul Crimeii. Într-un strălucit memoriu pe care l-a scris în martie, Russell a enumerat diferite moduri în care Marea Britanie putea proteja Imperiul Otoman împotriva agresiunii Rusiei – autorizându-l pe sultan să cheme flotele aliate în Marea Neagră, de exemplu, ori fortificând Bosforul și amplasând aici garnizoane împotriva unor atacuri-surpriză – fără un război al cărui scop principal, conchidea el, era de a-i ingenunchea pe ruși. De asemenea, Russell a criticat abordarea doctrinară a Marii Britanii față de reforma liberală a relațiilor musulmano-creștine din Imperiul Otoman – tendința acesteia de a impune un singur sistem reformat bazat pe principiile administrative britanice în loc să lucreze într-un mod mai conservator și mai pragmatic cu instituții locale, structuri religioase și practici sociale deja existente pentru a promova ameliorări ale situației pe teren. O asemenea gândire era foarte austriacă și a declanșat un semnal de alarmă la Whitehall. Palmerston se confrunta deodată cu perspectiva de a fi nevoit să accepte o pace pe care nu o dorea, presat de francezi și de un număr tot mai mare de susținători ai inițiativei austriecilor, printre care și prințul Albert. La începutul lunii mai prințul consort ajunsese la părerea că o alianță a celor patru mari puteri plus Germania constituia o garanție mai bună pentru securitatea Turciei și a Europei decât continuarea războiului împotriva Rusiei.

Cu cât se prelungeau mai mult tratativele de la Viena, cu atât mai hotărât devenea Palmerston să le întrerupă și să reia luptele la o scară mai mare. Dar decizia finală privind războiul sau pacea îi aparținea ezitantului împărat al francezilor. În cele din urmă, întrebarea era dacă avea să urmeze sfatul lui Drouyn, ministrul său de Externe, care recomanda un plan de pace bazat pe propunerile austriecilor de a limita puterea navală a Rusiei în Marea Neagră, sau să-l asculte pe lordul Cowley, ambasadorul britanic, care a încercat să-l convingă că orice propunere de acest fel nu poate substitui distrugerea flotei rusești și că semnarea unui acord de pace înainte de atingerea acestui scop ar fi o umilintă națională. Întâlnirea crucială a avut loc la Paris pe 4 mai, când mareșalul Vaillant, ministrul de Război, l-a susținut pe Cowley, insistând că ar fi rușinos să se accepte pacea fără o victorie militară și că o asemenea pace ar putea avea un impact periculos asupra armatei și a stabilității politice a celui de-al Doilea Imperiu. Planurile de pace au fost respinse, iar Drouyn a demisionat la scurt timp după aceea, când Napoleon a acceptat strângând din dinți alianța britanică și ideea unui război extins împotriva Rusiei⁷.

* Herbert și-a dat demisia din guvern (unde era ministru al Coloniilor) după săptămâni de critici dure și xenofobe din partea presei britanice, care se concentrase asupra legăturilor avute de familia sa cu Rusia. De exemplu, în *The Belfast News-Letter* (29 decembrie 1854), s-a spus că mama sa, Lady Herbert, era sora unui prinț cu un „palat somptuos la Odessa” ce fusese evitat în mod intenționat de britanici în timpul bombardării acestui oraș (de fapt palatul lui Voronțov a suferit distrugerii foarte mari în timpul bombardării orașului). În *Exeter Flying Post* (31 ianuarie 1855), Herbert a fost acuzat că încearcă să „se pună de-a curmezișul [guvernului] și să ușureze planurile țarului”.

Pentru un asemenea război nu se ducea lipsă de noi aliați. Pe 26 ianuarie Franța și Marea Britanie semnaseră o convenție cu regatul Piemont-Sardinia, singurul stat italian care se eliberase de sub controlul politic al Austriei. În temeiul acestei convenții au fost trimiși 15 000 de militari aflați sub comanda generalului italian Alfonso La Marmora să li se alăture britanicilor din Crimeea, unde au ajuns pe 8 mai. Pentru Camillo Cavour, prim-ministrul piemontez, trimiterea acestei forțe expediționare constituia un prilej de a crea o alianță cu puterile occidentale pentru a promova cauza unificării Italiei sub conducerea Piemontului. Cavour sprijinea ideea unui război general împotriva Rusiei și a Sfintei Alianțe pentru redesenarea hărții Europei după principii naționale liberale. Totuși, implicarea unor trupe italiene era o strategie riscantă, în lipsa unei promisiuni oficiale că vor primi ajutor din partea britanicilor ori a francezilor, care nu își permiteau să-i înstrăineze pe austrieci (pe 22 decembrie francezii semnaseră chiar un tratat secret cu austriei prin care conveneau să mențină statu-quo-ul în Italia atât timp cât erau aliați în războiul împotriva Rusiei). Dar piemontezii nu dispuneau de pârghii reale pe scena internațională până nu se dovedeau a fi utili puterilor occidentale, iar atât timp cât părea improbabil ca austriei să intre în război în calitate de combatanți, aceasta era o ocazie pentru piemontezi să arate că sunt mai valoroși decât austrieii. Firește, comandanții aliați considerau că sarzii erau „băieți chipeși” și militari de primă mână. Un general francez, care i-a văzut debarcând la Balaklava, aprecia că toți păreau „îngrijiți și fercheși, organizați și disciplinați, toți arătând ca scoși din cutie în uniformele lor noi, de un albastru închis strălucitor”⁸. În Crimeea s-au comportat bine și au dat dovadă de curaj.

Și polonezii susțineau ideea unui război european general împotriva Rusiei. La îndemnul lui Adam Czartoryski și a grupului de la Hôtel Lambert, francezii și britanicii au finanțat crearea unei legiuni poloneze sub comanda lui Zamoyski. Alcătuită din 1 500 de exilați polonezi, prizonieri de război și dezertori din armata țaristă, legiunea a fost echipată de puterile occidentale, dar camuflată sub numele „Cazacii Sultanului” pentru a lupta împotriva rușilor în Crimeea și Caucaz*. Potrivit unui ofițer rus, ce fusese încarcerat de aliați în Kinburn, majoritatea celor 500 de polonezi care fuseseră recrutați de aliați din închisoarea unde se afla el primiseră bani pentru a se înrola în Legiunea Poloneză, iar cei ce refuzaseră fuseseră bătuți⁹. Legiunea și-a început operațiunile abia în toamna anului 1855, dar proiectul tot fusese discutat începând din primăvară. Discuțiile s-au împotmolit la întrebarea spinoasă dacă puterile occidentale ar trebui să recunoască legiunea ca o forță națională, ceea ce ar fi însemnat că sprijină cauza poloneză ca obiectiv al războiului, aspect ce nu a fost niciodată analizat sau clarificat pe deplin.

Dornic să mobilizeze mai mulți soldați pentru un război mai amplu împotriva Rusiei, Palmerston a cerut recrutarea unor mercenari din întreaga lume. Vorbea de strângerea a 40 000 de soldați. „Să aducem cât de mulți germani și elvețieni putem”, declara el în primăvară; „să facem rost de oameni din Halifax, să înrolăm italieni și să mărim bonificația fără a crește și standardele. Asta trebuie să facem. Trebuie să avem trupe”.

* Au fost mulți polonezi care au dezertat din armata rusă și s-au alăturat forțelor sultanului, unii dintre ei chiar ofițeri superiori ce au adoptat nume turcești, într-o anumită măsură pentru a-și ascunde identitatea față de ruși: Iskander Bei (ulterior Iskander Pașa), Sadyk Pașa (Michał Czaikowski) și „Hidaiot” (Hedayat) din armata lui Omer Pașa din zona Dunării; colonelul Kuczynski, comandantul Statului-Major al armatei egiptene de la Ievpatoria; și maiorii Kleczynski și Jerzmanowski din armata turcă din Crimeea.

Fără un sistem de recrutare care să formeze rezerviști instruiți, armata britanică a depins în toată istoria sa de mercenari străini, dar pierderile grele din lunile de iarnă au făcut-o să se bazeze și mai mult ca de obicei pe recrutarea unei legiuni străine. Trupele franceze erau de cel puțin două ori mai numeroase decât cele britanice, iar asta însemna că francezii preluau controlul în luarea deciziilor privind obiectivele și strategia aliaților. În decembrie parlamentul a adoptat în pripă o Lege a înrolării străinilor. Publicul s-a opus destul de mult, în special din cauza neîncrederii față de străini, ceea ce a determinat amendarea legii, astfel încât urmau să fie recrutați din străinătate maximum 10 000 de militari. Cel mai mare grup de mercenari provenea din Germania, aproximativ 9 300 de oameni, majoritatea meșteșugari ori agricultori, din care cam jumătate aveau instrucție sau experiență militară, urmași de elvețieni, în număr de circa 3 000. Au ajuns în Marea Britanie în aprilie, fiecare dintre ei primind o bonificație de zece lire sterline. După ce a fost instruită la Aldershot, o forță mixtă elvețiano-germană compusă din 7 000 de soldați a fost trimisă la Scutari, în noiembrie 1855. Așa cum s-a dovedit, au ajuns prea târziu pentru a mai participa la luptele din Crimeea¹⁰.

*

Întrebarea cu care se confruntau britanicii și francezii nu era numai cum să înroleze noi aliați și recruți pentru un război mai amplu împotriva Rusiei, ci și unde să-și concentreze atacul. Până în primăvara anului 1855 forțele rusești ajunseseră extrem de dispersate și dispozitivele de apărare ale imperiului aveau numeroase puncte vulnerabile, astfel încât era o idee bună să se extindă campania cu noi asalturi în aceste locuri. Singura problemă era să se decida unde. Dintre cei 1,2 milioane de soldați ruși aflați în teren, 260 000 păzeau coasta Mării Baltice, 293 000 erau în Polonia și vestul Ucrainei, 121 000 în Basarabia și de-a lungul coastei Mării Negre, în timp ce 183 000 erau staționați în Caucaz¹¹.

Dispozitivele de apărare ale rușilor erau atât de dispersate, iar ei atât de speriați că aliații vor reuși să le străpungă, încât s-au făcut planuri pentru un război de partizani după modelul 1812. În februarie, generalul Gorceakov a întocmit un memorandum secret („Despre rezistența națională în eventualitatea invadării Rusiei de către dușman”). Gorceakov era îngrijorat de mărirea armatelor europene aliate pentru o nouă ofensivă în primăvară și se temea că Rusia nu va avea suficiente forțe pentru a-și apăra toate granițele. La fel ca Paskevici și țarul Nicolae, cel mai mult se temea de o invazie austriacă prin Polonia și Ucraina, unde erau desfășurate cele mai mari forțe rusești, din cauza componenței etnice și religioase a acestor teritorii de graniță: dacă austriecii reușeau să pătrundă, era foarte probabil ca acestora să li se alăture nu numai polonezii, ci și rutenii catolici din Volînia și Podolia. Gorceakov propunea ca linia de apărare a Rusiei cu partizani să fie trasată după criteriile religioase în zonele din spatele acestor teritorii de graniță, în provinciile Kiev și Herson, unde populația era ortodoxă și putea fi convinsă de preoți să se alăture brigăzilor de partizani. Sub comanda Armatei de Sud, brigăzile aveau să distrugă poduri, recolte și vite, urmând tactica din 1812 a pământului pârjolit, retrăgându-se apoi în păduri, de unde urmau să prindă trupele invadatoare în ambuscadă. Aprobate de Alexandru, propunerile lui Gorceakov au fost puse în aplicare în cursul lunii martie. Au fost trimiși preoți în Ucraina. Aceștia, înarmați cu copii ale unei proclamații scrise de țar pe patul de moarte, le cereau țăranilor ortodocși să poarte un

„război sfânt” împotriva invadatorilor. Această inițiativă nu a avut succes. Niște cete de țărani și-au făcut apariția în zona Kievului, unele chiar de 700 de oameni, dar majoritatea aveau impresia că vor lupta pentru eliberarea lor de iobăgie, nu împotriva unui inamic străin. Cu puști și arme de vânătoare, au pornit împotriva conacelor, de unde au trebuit să fie alungați de soldați din garnizoane¹².

Între timp aliații discutau încotro să-și îndrepte noile ofensive din primăvară. Mulți lideri britanici își puneau speranțele într-o campanie în Caucaz, unde triburile rebele musulmane sub comanda imamului Șamil se alăturaseră deja armatei turce pentru a-i ataca pe ruși în Georgia și Circazia. În iulie 1854, Șamil lansase un asalt de anvergură împotriva pozițiilor rușilor din Georgia. Cu 15 000 de cavaleriști și infanteriști, avansase până la 60 de kilometri de Tbilisi, în acel moment apărat de numai 2 000 de soldați ruși. Însă turcii nu reușiseră să-și deplaseze forțele din Kars pentru a se alătura atacului său împotriva comandamentului militar țarist, astfel încât Șamil a fost nevoit să se retragă în Daghestan. Unele dintre forțele lui Șamil aflate sub comanda fiului său Gazi Mehmed au atacat reședința de vară a prințului georgian Ceavceavadze de la Ținandali, luându-le prizoniere pe soția prințului și pe sora acesteia (nepoate ale ultimului rege georgian), împreună cu copiii lor și guvernanta franțuzoaică. Șamil sperase să le poată da în schimbul fiului său Jemaleddin, prizonier la Sankt-Petersburg, dar vestea capturării acestora a făcut senzație la nivel internațional, reprezentanți ai francezilor și britanicilor cerând eliberarea lor necondiționată. Dar, până să-i parvină lui Șamil scrisorile lor, în martie 1855, imamul reușise deja să dea femeile și copiii în schimbul lui Jemaleddin și al sumei de 40 000 de ruble de argint din partea curții ruse¹³.

Britanicii furnizau arme și muniții triburilor rebele musulmane din 1853, dar deocamdată nu fuseseră dispuși să colaboreze fără rezerve cu armata lui Șamil sau măcar cu turcii în Caucaz, pe care îi priveau cu un dispreț colonial. Capturarea prințeselor nu a fost de natură să-i câștige lui Șamil prieteni la Londra. Însă în primăvara anului 1855, împinși de dorința de a găsi noi modalități de a înșenunchea Rusia, britanicii și francezii au început să analizeze posibilitatea de a dezvolta relații cu triburile din Caucaz. În aprilie guvernul britanic a trimis un agent special, pe John Longworth, fost consul la Monastir și apropiat al lui David Urquhart, susținătorul turcofil al cerchezilor, într-o misiune secretă pentru a stabili o legătură cu Șamil și de a-l încuraja să unească triburile musulmane într-un „război sfânt” împotriva Rusiei promițându-i sprijin militar din partea britanicilor. Și guvernul francez și-a trimis un agent, pe Charles Champoiseau, vice-consulul său la Redut-Kale, într-o misiune separată pe lângă triburile cercheze din jurul orașului georgian Suhumi¹⁴.

Britanicii se angajau să înarmeze trupele lui Șamil și să-i alunge pe ruși din Circazia. Pe 11 iunie Stratford Canning raporta Ministerului britanic de Externe că a convins Poarta „să emită un firman privind independența cerchezilor în eventualitatea expulzării Rusiei din țara lor” (un concept ambiguu în această zonă tribală complexă). Între timp ajunsese și Longworth în Circazia și raportase că triburile din munți erau bine dotate cu puști Minié și arme de vânătoare. Agentul britanic era de părere că turcii puteau conduce triburile cercheze din câmpia Kubanului într-un război împotriva Rusiei. Mustafa Pașa, comandantul suprem al forțelor turcești de la Batumi, se întâlnește cu șefii triburilor cercheze și devenise „practic guvernatorul general al Circaziei”, raporta Longworth. Se zvonea că Mustafa strânsese o armată cercheză mare, de până la 60 000 de luptători, pentru a organiza o incursiune în sudul Rusiei dinspre Caucaz. Însă Longworth se temea

că otomanii profitau de situație pentru a-și reafirma puterea în Caucaz și i-a avertizat pe britanici să li se opună. Pașalele locale profitau de noile lor relații cu Poarta pentru a domni despotic, iar acest lucru le crease multor triburi resentimente față de britanici și francezi ca aliați ai turcilor. De asemenea, Longworth respingea ideea de a susține mișcarea lui Șamil pe motiv că în aceasta se infiltraseră fundamentalisti islamici, cel mai notabil fiind emisarul (naibul) lui Șamil în Circazia, Mehmed Emin, care făgăduise că îi va alunga pe toți creștinii din Caucaz și le interzisese adeptilor lui Șamil să aibă orice contact cu nemusulmani. Potrivit lui Longworth, naibul plănuia edificarea „unui imperiu feudal întemeiat pe principiile fanatismului islamic”. Rezervele lui Longworth față de susținerea lui Șamil erau împărțite de mulți experți în probleme orientale din cadrul Ministerului de Externe de la Londra. Aceștia au atras atenția cu privire la folosirea unor forțe musulmane (în special turcești) împotriva rușilor din Georgia și Armenia pe motiv că doar o armată europeană ar putea avea o autoritate reală în rândul populației creștine de aici¹⁵.

Nedorind să-și trimită forțele în Caucaz și temându-se să nu depindă de trupe musulmane, britanicii și francezii au amânat luarea unei decizii în privința politicii pe care ar fi trebuit s-o adopte în această zonă crucială. Cu o forță eficientă în Caucaz, aliații ar fi putut da Rusiei o lovitură mult mai rapidă și mai devastatoare decât ceea ce au realizat prin asedierea Sevastopolului timp de 11 luni. Dar erau prea precauți pentru a exploata acest potențial.

Totodată, aliații își puneau mari speranțe în campania din Marea Baltică, relansată în primăvară. Cu o nouă flotă de vapoare și baterii navale și cu un nou comandant, contraamiralul Sir Richard Dundas, în locul lui Napier, învinuit în mare măsură pentru presupusul eșec al campaniei din 1854, se vorbea în mod optimist despre cucerirea Kronștadtului și a Sveaborgului, fortăreața rusă pe care Napier nu reușise s-o atace, ca apoi să fie amenințat chiar Sankt-Petersburgul. Căpitanul Bartholomew Sullivan a fost topograful maritim și hidrograful însărcinat să traseze planurile campaniei. Acesta îl însoțise pe Charles Darwin în expediția navei *Beagle*. După cercetările sale preliminare, Sullivan a ajuns la concluzia că fortăreața putea fi cucerită doar prin intervenția navelor, fără a fi necesare trupe în teren. La începutul lunii martie, când a mers la Paris pentru a-l convinge pe Napoleon să nu dea curs amenințării că va pleca în Crimeea, Clarendon a luat cu el raportul lui Sullivan. Documentul a fost primit cu entuziasm de împărat, care considera că decizia de a nu ataca Kronștadtul în 1854 fusese o rușine. La fel ca britanicii, Napoleon considera că, prin cucerirea Kronștadtului, Suedia ar fi încurajată să se alăture alianței împotriva Rusiei.

Primele nave de război britanice au pornit de la Spithead pe 2 martie, urmate de altele peste două săptămâni; flota franceză, sub comanda amiralului Pénaud, a ajuns în Marea Baltică pe 1 iunie. Într-o încercare zadarnică de a întări blocada aliaților asupra comerțului Rusiei – blocadă pe care aceasta o evita desfășurându-și activitățile comerciale prin Germania –, flota britanicilor a atacat și a distrus diverse obiective rusești aflate pe coastă. Dar principalele lor ținte rămăneau Kronștadtul și Sveaborgul. De pe vaporul său, aflat la opt kilometri de Kronștadt, prințul Ernest de Leiningen îi scria verișoarei sale pe 3 iunie :

Înainte noastră se găsește orașul cu multele sale biserici și turle și cu nesfârșitele lui baterii, ce își arată colții, gata să ne muște dacă le dăm prilej. Intrarea în port este străjuită

de două forturi uriașe, Alexandru și Menșikov, iar ca să ajungă la ele, navele trebuie să treacă mai întâi de Fortul Risbank, cu cele trei niveluri (78 de tunuri) ale sale... Din vârful catargului nostru putem vedea cupolele aurite și turnurile Sankt-Petersburgului, iar taman în fața flotei se află mărețul palat Oranienbaum, zidit dintr-o piatră albă ce se aseamănă leit cu marmura... Aici e tot frig, dar cerul e senin și aproape că nu e noapte deloc, sunt numai două ceasuri de întuneric, de la 11 la 1¹⁶.

În timp ce așteptau sosirea francezilor, Sullivan a pornit cu precauție în recunoaștere pe apele puțin adânci ale Mării Baltice, inclusiv pe coasta Estoniei, unde a fost invitat de o familie de nobili anglofili la o cină incredibilă în conacul lor de la țară. „Totul părea un vis”, scria el :

..la vreo cinci kilometri depărtare de țărni, într-o țară dușmană, și străbătând această priveliște așa de englezească alături de o tânără doamnă ce vorbea engleza la fel de bine ca mine, doar cu un ușor accent străin... Am avut parte de o cină minunată, dar mai multă carne simplă, de vânat etc. decât mă așteptam. Cafeaua și ceaiul s-au servit sub un copac și am plecat pe la 10, când se însera, baronul ducându-mă cu un faeton ce mergea iute, tras de cai englezești mânâți de un vizitiu îmbrăcat englezește din cap până în picioare, cu cingătoare din piele, cizme și toate cele.

La începutul lunii iunie, Sullivan și-a prezentat raportul. Acum se îndoia că puternicele linii de apărare ale Kronștadului pot fi înfrânte, la fel ca Napier în 1854. În cursul anului precedent, rușii își întăriseră flota (Sullivan numărase 34 de canoniere) și își consolidaseră liniile de apărare dinspre mare cu mine submarine electrice și chimice (descrise ca „mașinării infernale”) și cu o barieră realizată din structuri de lemn fixate pe fundul mării și umplute cu pietre. Din cauza artileriei grele din fortăreață, îndepărtarea acesteia ar fi fost dificilă fără a se înregistra pierderi semnificative. Planul de a ataca Kronștadul a fost abandonat – iar odată cu el și speranța unei victorii decisive a aliaților în Marea Baltică¹⁷.

Între timp aliații se gândeau și la modalități de a-și extindă campania din Crimeea. Impasul militar din lunile de iarnă i-a determinat pe mulți să ajungă la concluzia că o continuare a bombardării Sevastopolului dinspre sud nu va da rezultate atât timp cât rușii puteau să-și aducă proviziile și întăriri din regiunea continentală prin Perekop și Marea Azov. Ca asediul să fie eficient, Sevastopolul trebuia împresurat dinspre nord. Acesta fusese raționamentul planului inițial al aliaților, din vara anului 1854 – plan dat peste cap de Raglan, care se temea că soldații săi ar avea de suferit din cauza căldurii dacă ar ocupa câmpiile Crimeii pentru a le tăia rușilor legătura cu Perekopolul. Până la sfârșitul anului nesăbuiința strategiei lui Raglan devenise evidentă pentru toată lumea, iar unii responsabili militari cereau o strategie mai amplă. De exemplu, într-un memoriu întocmit în decembrie, Sir John Burgoyne, comandantul trupelor de geniu ale lui Raglan, cerea crearea unei forțe aliate de 30 000 de militari pe Belbek, „în vederea unor operațiuni ulterioare împotriva Bahcisaraiului și a Simferopolului”, care ar fi putut izola Sevastopolul de una dintre principalele sale căi de aprovizionare (cealaltă fiind prin Kerçi, în estul Crimeii)¹⁸.

Atacul rușilor de la Ievpatoria din februarie a determinat conceperea mai multor planuri pentru o prezență mai puternică a aliaților, vizând tăierea liniilor de aprovizionare ale rușilor dinspre Perekop. În cursul lunii martie, s-au trimis la Ievpatoria trupe aliate,

ca întăriri pentru cele turcești. Au descoperit că aici situația era îngrozitoare – o adevărată criză umanitară –, aproape 40 000 de țărani tătari ducându-și viața pe străzi, lipsiți de hrană și de adăpost, după ce au fugit din satele lor de teama rușilor. Criza i-a încurajat pe comandanții aliați să se gândească să trimită trupe suplimentare în platoul Crimei din nord-vest, fie și numai pentru a proteja și a mobiliza populația tătară împotriva rușilor¹⁹.

Dar în aprilie s-au apucat serios aliații să reconsidere strategia militară din Crimeea. Pe 18 aprilie, Palmerston, Napoleon, prințul Albert, Clarendon, lordul Panmure (noul ministru de Război), Vaillant, Burgoyne și contele Walewski (succesorul lui Drouyn la Ministerul Afacerilor Externe de la Paris) s-au reunit într-un consiliu de război la castelul Windsor. Palmerston și Napoleon erau categoric în favoarea unei schimbări de strategie, diminuând bombardarea Sevastopolului pentru a se concentra asupra cuceririi întregii Crimei, ceea ce amândoi considerau a fi începutul unui război mai extins împotriva Rusiei. Noul plan urma să beneficieze de avantajul de a-i implica pe tătarii crimeeni de partea aliaților. Mai presus de toate, ar fi reprezentat o întoarcere la acel tip de luptă în câmp deschis în care, la Alma și Inkerman, armatele aliate se dovediseră a fi superioare rușilor din punct de vedere tehnic. Principala superioritate a aliaților față de ruși consta în îndemânarea și puterea puștilor infanteriei – avantaje care nu contau prea mult în asedierea Sevastopolului. În privința lucrărilor de geniu și a artileriei, rușii erau cel puțin la nivelul britanicilor și francezilor.

Napoleon era cel mai entuziasmat de o schimbare a strategiei. Deși ocuparea Sevastopolului rămânea unul dintre principalele sale obiective, el avea convingerea că orașul nu va cădea până nu va fi complet încercuit, iar atunci, va cădea fără luptă. El a propus ca, în loc să bombardeze orașul dinspre sud, aliații să debarce o armată la Alușta, aflată la 70 de kilometri spre est, iar de acolo să se îndrepte spre Simferopol, pe unde erau transportate majoritatea proviziilor pentru armata rusă. Britanicii au acceptat în linii mari strategia lui Napoleon, deși, ca parte a negocierii, au reușit să-l convingă să renunțe la ideea sa temerară de a merge în Crimeea să preia personal comanda operațiunilor militare. „Planul împăratului” (cum a fost numită în cercurile franceze expediția de la Alușta) a fost adoptat ca una din trei opțiuni de atac de diversivitate asupra zonei de interior a Crimei, celelalte fiind o ofensivă a trupelor aliate staționate la Sevastopol împotriva Bahcisaraiului și debarcarea la Ievpatoria a unei forțe armate care să străbată câmpia până la Simferopol. Cei doi miniștri de Război au semnat un memorandum al planului convenit, pe care Panmure i l-a trimis lui Raglan sub autoritatea cabinetului britanic. Panmure îl lăsa pe Raglan să aleagă una dintre cele trei alternative, dar preciza clar că i se ordona să inițieze una. Tranșeele de la Sevastopol urmau să fie lăsate în seama a 60 000 de militari (30 000 de turci și 30 000 de francezi), a căror nouă misiune era menținerea unui baraj pentru a-i împiedica pe ruși să iasă din oraș, și nu declanșarea unei ofensive.

Raglan era sceptic cu privire la noul plan. El voia să continue bombardamentul, convins că acesta era pe punctul de a da rezultate, și considera că o ofensivă terestră nu ar mai lăsa suficiente trupe care să apere pozițiile aliaților de lângă Sevastopol. Într-un gest de sfidare directă, dacă nu chiar de răzvrătire, Raglan a convocat un consiliu de război în Crimeea în cadrul căruia le-a spus celorlalți comandanți aliați, Canrobert și Omer Pașa, că memorandumul lui Panmure era doar o „sugestie” și că el (Raglan) putea să-i dea curs sau nu, după cum considera adecvat. Raglan a tergiversat aplicarea noului plan, gășind diverse pretexte pentru a nu lua din soldații care participau la asediu, până

16. Vedere a Malahovului dinspre Mamelon, vara anului 1855

17. Interiorul Malahovului după capturare, septembrie 1855

18. Sevastopol, septembrie 1855 de Léon-Eugène Méhédin

19. Vedere a Sevastopolului dinspre Malahov, septembrie 1855

20. Sevastopolul fotografiat dinspre Redan, septembrie 1855 :
de remarcat podul de pontoane care traversează portul maritim

21, 22. Memorialul Gărzilor (din Războiul Crimeii); *sus*: vedere asupra Pieței Waterloo către Coloana ducelui de York, 1885; *jos*: cei trei soldați din regimentul de gardă și silueta Onoarei, cu statuile lui Florence Nightingale și Sidney Herbert, anii 1940

23. Prima vizită a reginei Victoria la soldații ei răniți, 1856, de Jerry Barrett

24. Apelul după o luptă, Crimeea, 1874, de Elizabeth Thompson, Lady Butler

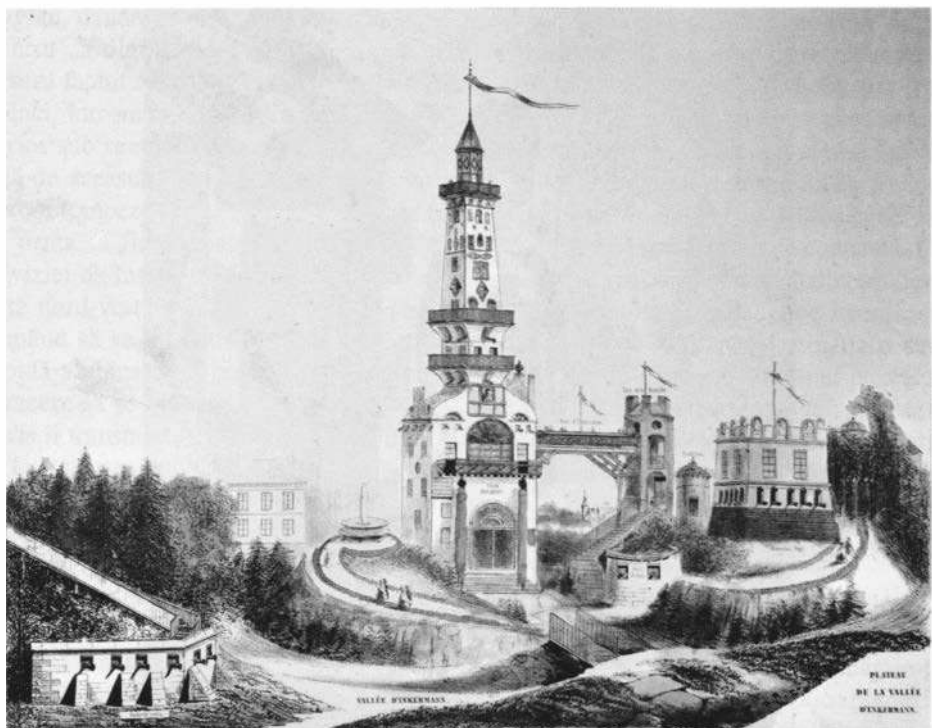
25. *Trei invalizi din Crimeea*, 1855, de Joseph Cundall și Robert Howlett ; cei trei, care au fost vizitați de regina Victoria la spitalul din Chatham pe 28 noiembrie 1855, sunt (*de la stânga la dreapta*) William Young, Regimentul 23, rănit la Redan pe 18 iunie 1855 ; caporalul Henry Burland, cu ambele picioare amputate din cauza degerăturilor ; și John Connery din Regimentul 49, care și-a pierdut piciorul stâng din cauza degerăturilor în tranșee

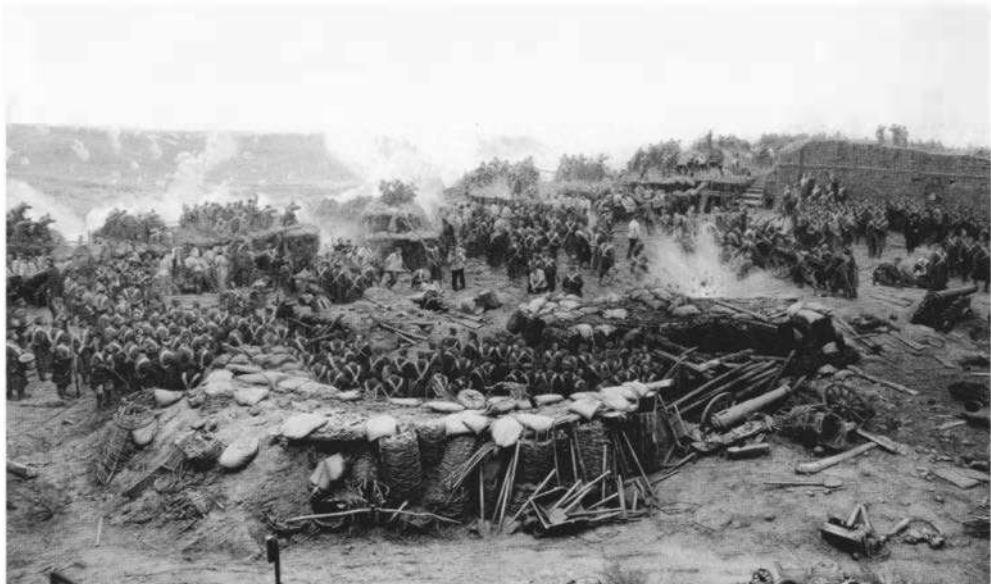
26. Plutonierul-major Christy și sergentul McGifford, Artileria Regală, 1856 ; fotografiati de Howlett la cererea reginei Victoria ; potrivit revistei *The London Illustrated News*, „prapurii, pe care i-au preschimbat în stindarde, au fost luați de acești eroi dintr-o biserică din Sevastopol, unde împodobeau zidul. Unul îl înfățișează pe Sfântul Mihail, celălalt pe Sfântul Gheorghe cu balaurul. Sunt zugrăviți în stil bizantin, iar unele bucăți sunt acoperite cu aur”

27. Podul Alma, Paris, în timpul inundației din 1910

28. Turnul Malakoff de Alexandre Chauvelot, construit în 1856

29. Fragment al panoramei *Apărarea Sevastopolului* (1905). Privitorii sunt în centrul evenimentelor, ca și cum s-ar afla în vârful bastionului Malahov; tabloul converge către întărirea din prim-plan, astfel încât se creează o vie impresie de perspectivă; în această porțiune un preot (*dreapta*) binecuvântează trupele înainte ca acestea să intre în luptă pe parapete, iar în fața lui se vede infirmiera Praskov'ia Grafova bandajând un rănit

30. Ultimul supraviețuitor dintre rușii care au luptat la Balaklava, Moscova, 1903

când Canrobert, care era în favoarea campaniei terestre și care se oferise în mai multe rânduri să-și pună trupele sub comanda lui Raglan, numai s-o lanseze odată, a răbufnit de furie. „Planul campaniei terestre elaborat de Majestatea Voastră”, l-a informat Canrobert pe Napoleon, „a devenit practic imposibil de aplicat din pricina lipsei de cooperare din partea comandantului suprem al armatei engleze”²⁰.

Mulți ani francezii aveau să-i învinovățească pe britanici pentru eșecul planului de a înainta spre Simferopol și de a cucerii restul Crimeii. Aveau motive întemeiate să se înfurie pe Raglan, care ar fi putut fi demis de Palmerston pentru insubordonare, dacă nu chiar pentru incompetență, după ce refuzase să execute ordinul de a ataca regiunea interioară a Crimeii. Beneficiind de puști mai puternice și de sprijinul populației tătare din câmpie, existau motive temeinice să se creadă că printr-o campanie terestră ar fi fost cucerit Simferopolul și ar fi fost blocată principala cale de aprovizionare a rușilor în peninsula. Exact acesta era scenariul de care se temuseră rușii cel mai tare, motiv pentru care țarul ordonase atacarea Ievpatoriei în februarie. Rușii erau conștienți de vulnerabilitatea lor în fața unui atac împotriva liniilor lor de aprovizionare și consideraseră întotdeauna că ruta dinspre Ievpatoria constituia ținta cea mai probabilă a unei ofensive aliate înspre Simferopol ori Perekop. După cum au recunoscut mai târziu, au fost uimiți că britanicii și francezii nu încercaseră niciodată să lanseze un asemenea atac²¹.

Singurul efort important pe care l-au făcut aliații de a izola Sevastopolul de bazele sale de aprovizionare a fost raidul împotriva portului Kerçi, care controla liniile de aprovizionare prin Marea Azov, chiar dacă au fost necesare două încercări pentru a realiza acest lucru. Încă de la începutul campaniei se propuseseră planuri pentru un atac, dar primul ordin de acțiune a fost dat abia pe 26 martie, când Panmure i-a scris lui Raglan, dându-i instrucțiuni să organizeze o „operațiune concertată pe mare și pe uscat” pentru „a diminua dispozitivele de apărare de la Kerçi”. Era o propunere atractivă și pentru faptul că avea să implice flota militară britanică, ce nu prea fusese folosită până atunci, într-un moment în care contribuția britanicilor la efortul aliaților era pusă în mod serios sub semnul întrebării de francezi. Într-o primă instanță Canrobert a avut rezerve față de această operațiune, dar pe 29 aprilie și-a dat acordul ca o escadrilă de nave de război franceze sub comanda amiralului Bruat și 8 500 de soldați să se alătore expediției, ce urma să fie condusă de generalul-locotenent Brown, experimentatul comandant al Diviziei de Infanterie Ușoară. Flota aliaților a pornit la drum pe 3 mai, îndreptându-se spre nord-vest, în direcția Odesei, pentru ca rușii să nu își dea seama ce intenții au, urmând să se întoarcă spre Kerçi. Însă chiar înainte de a ajunge la destinație o navă rapidă a ajuns din urmă flota și a transmis din partea lui Canrobert ordinul ca vasele franceze să se întoarcă. La scurt timp după plecarea flotei, noua rețea de telegraf de la Paris îi transmisese lui Canrobert din partea lui Napoleon ordinul de a aduce rezervele de la Constantinopol : cum era nevoie de navele lui Bruat, Canrobert a decis, fără tragere de inimă, să nu mai participe la atacarea Kerçului. Flota britanică a fost nevoită să se întoarcă din drum, iar Canrobert s-a făcut de rușine în fața britanicilor (și a multor francezi)²².

Anularea expediției a afectat și mai mult relațiile deja proaste dintre britanici și francezi. A jucat un rol important în decizia lui Canrobert de a renunța la calitatea sa de comandant pe 16 mai. Considera că îi fusese subminată poziția, că îi dezamăgise pe britanici și, ca atare, nu avea nici o autoritate să-l determine pe Raglan să aplice planurile pentru o campanie terestră. Noul comandant suprem francez, generalul Pélissier, un bărbat scund și îndesat, cam necioplit, era mult mai ferm, un om de acțiune într-o

Generalul Pélissier

măsură mai mare decât Canrobert, poreclit de mult timp de britanici „Robert Can't”. Numirea lui Pélissier a fost primită cu entuziasm în tabăra britanică. Colonelul Rose, împuternicitul britanic pe lângă cartierul general al armatei franceze, ce fusese un apropiat al lui Canrobert, i-a scris lui Clarendon că sosise timpul pentru o abordare mai marcat „pozitivă” a războiului și că Pélissier era omul potrivit pentru asta :

Generalul Pélissier nu va îngădui niciodată jumătăți de măsură în executarea ordinelor sale ; dacă un lucru se poate face, trebuie făcut. E aprig din fire și cam din topor, dar eu zic că este un om drept și neprefăcut ; și cred că, în toate treburile însemnate, aceste două virtuți or să atârne mai greu decât răbufnirile sale. Îi merge mintea, are mult simț al realității și e tenace, gândindu-se cum să biruie greutatea, nu să se dea bătut în fața lor²³.

Dornic să restabilească relațiile cu britanicii, Pélissier a fost de acord să relanseze operațiunea împotriva Kerciuului, chiar dacă era de acord cu Raglan că principala țintă a operațiunilor aliaților trebuiau să rămână dispozitivele de apărare ale Sevastopolului. Pe 24 mai 60 de nave ale flotei aliaților s-au pus în mișcare, având la bord o forță mixtă alcătuită din 7 000 de francezi, 5 000 de turci și 3 000 de britanici sub comanda lui Brown. Văzând că se apropie această armadă, majoritatea locuitorilor ruși ai Kerciuului

au fugit la țară. După un scurt bombardament, trupele aliate au putut coborî pe țărm fără să întâmpine rezistență. Brown a fost așteptat de o delegație a civililor ruși care mai rămăseseră în oraș. Aceștia i-au spus că se tem să nu îi atace populația tătară locală și l-au implorat să-i protejeze. Brown a rămas surd la rugămintele lor. Ordonând distrugerea arsenalului din Kerçi, a lăsat în oraș un mic contingent alcătuit în principal din francezi și turci și a plecat cu restul trupelor spre importantul fort de la Ienikale, situat puțin mai departe pe coastă, unde, sub supravegherea lui Brown, a continuat jefuirea bunurilor deținute de ruși. Între timp, vasele de război ale aliaților au pătruns în Marea Azov, s-au îndreptat spre linia de coastă rusească, au distrus niște nave rusești și au devastat porturile Mariupol și Taganrog*

Atacurile împotriva proprietăților rușilor din Kerçi și Ienikale au degenerat în scurt timp, transformându-se în violențe și atrocități îngrozitoare comise de soldații aliați ațâțați și de băutură. Cele mai grave incidente au avut loc la Kerçi, unde populația tătară locală a profitat de ocupația aliaților pentru a se răzbuna crunt pe rușii din oraș. Ajuțați de trupele turce, tătarii au jefuit prăvălii și case, au violat rusoaice și au omorât și au mutilat sute de ruși, chiar și copii și bebeluși. Printre excese s-a numărat și distrugerea muzeului din oraș, cu bogata și splendidă sa colecție de artă elenă, barbarie relatată de Russell în *The Times* pe 28 mai :

Podeaua muzeului e acoperită de un strat gros de cioburi, bucăți de vase, urne, statui, de pulberea prețioasă dintr-însele și frânturi arse de lemn și oase, printre așchiile polițelor, scriptoriilor și lăzilor în care fuseseră ținute. Nimic din ce putea fi fărmat ori ars nu a scăpat de ciocan ori de foc.

Mai multe zile Brown nu a făcut nimic pentru a opri atrocitățile, chiar dacă primise rapoarte că un contingent de soldați francezi și britanici participase la jafuri. Brown îi considera pe tătarii aliați, fiind de părere că aceștia erau implicați într-o „rebeliune îndreptățită” împotriva stăpânirii ruse. Până la urmă, informat de cele mai grave atrocități, Brown a trimis un mic contingent (doar 20 de cavaleriști britanici) pentru a restabili ordinea. Erau mult prea puțini pentru a avea cu adevărat vreun efect, deși i-au împușcat pe niște militari britanici pe care i-au prins violând femeile²⁴.

Potrivit unor martori oculari ruși, la jafuri, violențe și violuri nu participaseră numai soldații aliați, ci și ofițeri. „Am văzut mai mulți ofițeri englezi cărând pe vase mobilă

* Taganrogul nu avea forțe militare suficiente pentru a se apăra, doar un batalion de infanterie și un regiment de cazaci, precum și un detașament format din 200 de civili înarmați, în total aproximativ 2 000 de oameni, însă fără artilerie. Într-o încercare disperată de a scăpa orașul de bombardament, guvernatorul a trimis o delegație care să discute cu comandanții flotei aliate propunerea de a decide soarta Taganrogului printr-o luptă pe uscat. A propus chiar ca părțile combatante să nu fie egale ca dimensiuni pentru a reflecta avantajul aliaților pe mare. Era un gest extraordinar de cavalerism, ieșit parcă direct din paginile istoriei medievale. Comandanții aliați nu au fost impresionați și s-au întors pe navele lor pentru a începe bombardarea Taganrogului. Au distrus portul în întregime, cupola catedralei și multe alte clădiri. Printre numeroșii locuitori ce au fugit din orașul asediat s-a numărat și Evghenia Cehova, mama viitorului dramaturg Anton Cehov, care s-a născut în Taganrog la cinci ani după aceea – L. Guerrin, *Histoire de la dernière guerre de Russie (1853-1856)*, 2 vol. (Paris, 1858), vol. 2, pp. 239-240 ; N. Dubrovin, *Istoriia krîmskoi voînî i oboronî Sevastopolia*, 3 vol. (Sankt-Petersburg, 1900), vol. 3, p. 191.

și sculpturi, precum și tot felul de alte lucruri furate de prin casele noastre”, își amintea un locuitor al Kerciului. Mai multe femei susțineau că fuseseră violate de ofițeri britanici²⁵.

*

Aplicarea acestor planuri mai ample a fost împiedicată fiindcă, odată cu venirea primăverii, trupele britanice și franceze s-au împotmolit din nou în asedierea Sevastopolului, care în strategia aliaților continua să ocupe primul loc. Deși recunoșteau că, pentru ca asediul să aibă efect, era necesară o schimbare de plan, aliații se cramponau de ideea că încă o ultimă ofensivă puternică va dărâma zidurile Sevastopolului și va forța Rusia să accepte o pace umiltoare.

În privința luptelor propriu-zise, asediul trecuse printr-o perioadă de acalmie în lunile de iarnă, ambele tabere axându-se pe întărirea fortificațiilor. În tabăra aliaților, francezii au săpat cele mai multe tranșee, în special din cauza faptului că terenul pe care se aflau britanicii era foarte stâncos. Potrivit lui Herbé, în cele 11 luni de asediu, francezii au săpat 66 de kilometri de tranșee, iar britanicii doar 15. Era o muncă lentă, epuizantă și periculoasă să sapi pământul tare în condiții de ger, să dinamitezi stâncile de dedesubt, sub tirul constant al inamicului. „Fiecare metru din tranșeele noastre l-a costat realmente viața pe un soldat – adeseori chiar pe doi”, își amintea Noir²⁶.

Rușii lucrau deosebit de intens la fortificații. Sub îndrumarea ingenușului lor genist Totleben, au realizat fortificații de pământ și tranșee la un nivel mult mai sofisticat decât existaseră până atunci în istoria asediilor. În primele faze ale asediului fortificațiile rusești nu erau decât niște taluzuri improvizate în pripă, întărite cu împletituri din nuiele, fascine și gabioane; dar în lunile de iarnă au fost adăugate noi dispozitive de apărare mult mai bune. Bastioanele au fost întărite prin adăugarea unor cazemate – fortificații în care erau instalate tunuri, săpate la o adâncime de câțiva metri și acoperite cu grinzi de lemn și pământ pentru a rezista și la cele mai intense bombardamente. În interiorul bastioanelor celor mai fortificate, Malahov și Redan (3), era un labirint de buncăre și apartamente, inclusiv unul, în Redan, cu masă de biliard și sofale, iar fiecare avea câte o capelă mică și un spital²⁷.

Pentru a proteja aceste bastioane de o importanță crucială, rușii au realizat noi construcții în afara zidurilor orașului: Mamelonul (Luneta Kamceatka)* pentru a apăra Malahovul și Carierele în fața bastionului Redan. Mamelonul a fost construit de militari din Regimentul Kamceatka (de unde provine denumirea sa în rusă) sub tirul aproape constant al francezilor în cea mai mare parte a lunii februarie și la începutul lui martie. Atât de mulți și-au pierdut viața în timp ce îl construiau, încât nu toți au putut fi evacuați, nici măcar la adăpostul nopții, numeroși morți rămânând în fortificațiile de pământ. Mamelonul în sine era un sistem complex de fortărețe protejate pe flancul stâng de două redute gemene (numite de aliați White Works datorită argilei albe aduse la suprafață de excavațiile din timpul lucrărilor de fortificații). Henri Loizillon, un genist francez,

* *Mamelon*, în termeni geografici, semnifică o ridicătură de teren izolată, având de obicei vârful rotunjit. În timpul asedierii Sevastopolului, britanicii au preluat de la francezi denumirea unei înălțimi strategice ca The Mamelon, „Mamelonul”. Pe vârful acestei înălțimi, rușii au construit o redută, numită Kamciatski, având, în arhitectura militară, caracteristicile fortificațiilor „de lunetă” (n.tr.).

povestea cât de surprinși au fost camarazii săi de ceea ce au găsit în Mamelon când l-au cucerit, la începutul lunii iunie :

Preutindeni sub pământ erau adăposturi acoperite cu bârne grele sub care se adăpostiseră soldații de bombe. În plus, am găsit o subterană uriașă în care încăpeau sute de soldați, așa încât pierderile suferite de ei au fost mult mai mici decât am crezut noi. Adăposturile acestea erau și mai neobișnuite datorită confortului neașteptat pe care l-am găsit acolo : erau paturi cu plăpumi umplute cu puf, porțelanuri, servicii complete de ceai etc., așadar soldații nu fuseseră tratați prea rău. Era și o capelă în care singurul lucru deosebit era o statuie din lemn aurit, destul de frumoasă, a lui Hristos²⁸.

În timpul acestor lucrări frenetice de construcții au avut loc puține lupte de amploare. Dar noaptea rușii mai lansau raiduri sporadice împotriva tranșelor britanice și franceze. Unele dintre cele mai îndrăznețe au fost conduse de un marinăr pe nume Piotr Koška, ale cărui fapte de vitejie erau atât de vestite, încât a devenit erou național în Rusia. Trupelor aliate nu le era pe deplin clar ce scop aveau aceste raiduri. Rareori provocau daune semnificative fortificațiilor acestora, iar pierderile din rândul soldaților erau neînsemnate, de obicei mai puține decât cele înregistrate de ruși. Herbé era de părere că urmăreau să-i obosească și mai mult pe aliați fiindcă amenințarea permanentă a unui atac nocturn îi împiedica să doarmă în tranșee (chiar asta era, de fapt, intenția rușilor). Potrivit maiorului Whitworth Porter din Corpul de Geniu, primul indiciu al unui atac iminent era „descoperirea mai multor siluete întunecate strecurându-se peste parapet”.

Se dă pe loc alarma, iar în clipa următoare se năpustesc asupra noastră. Soldații noștri, împrăștiați cum sunt, sunt luați prin surprindere, dau înapoi pas cu pas în fața dușmanului ce înaintează, până când, în cele din urmă, îi țin piept. Și acum urmează o luptă corp la corp. Chiotele, strigătele și țipetele soldaților noștri ; răcnete scoose de ruși dezlănțuindu-se ca apucații sub înrăurirea rachiului scârbos ce le-a luat mințile înainte să dea atacul ; pocnetul ascuțit al puștilor, răsunând pentru o clipă din toate părțile ; comenzile strigate în grabă ; glasul goarnei rusești, auzindu-se clar în toată larma aceea, sunând înaintea – toate acestea laolaltă alcătuiesc o harababură îndeajuns ca să-i zăpăcească și pe aceia cu nervii tari. Când, colac peste pupăză, încheștarea se petrece într-o baterie, unde numeroasele traverse, tunuri și alte piedici încurcă locul și stânjenesc mișcările ambelor părți, poate este mai ușor a vedea cu ochii minții priveliștea aceasta aparte. Mai devreme sau mai târziu – în general în numai câteva minute – soldații noștri, repliindu-se în număr destul de mare, se avântă cu îndrăzneală înainte și resping dușmanul peste parapet. În urma lor se trage o salvă puternică pentru a-i face să fugă mai iute, apoi se aud uralele zgomotoase, răsunătoare ale britanicilor...²⁹

Și aliații lansau atacuri-surpriză împotriva avanposturilor rusești – scopul lor nefiind de a cuceri aceste poziții, ci de a-i demoraliza pe soldații ruși. Zuavii erau soldații ideali pentru a efectua aceste raiduri : în luptele corp la corp erau cei mai eficienți din lume. În noaptea de 23 spre 24 februarie, faimosul lor Regiment 2 a luat cu asalt și a ocupat pentru scurt timp recent construitele Redute Albe (White Works), numai pentru a le demonstra rușilor că le putea captura oricând are chef, apoi s-a retras cu 203 soldați răniți și 62 de ofițeri și soldați morți, pe care i-a recuperat sub un tir intens, nevrând să-i abandoneze în mâinile rușilor³⁰.

Spre deosebire de raidurile aliaților, unele dintre atacurile rușilor au fost suficient de ample pentru a sugera că intenția lor era să-i disloce pe aliați de pe pozițiile lor, chiar dacă în realitate nu au fost niciodată suficient de puternice. În noaptea de 22 spre 23 martie, rușii au ieșit la atac cu aproximativ 5 000 de soldați împotriva pozițiilor franceze din fața Mamelonului. Era cel mai amplu raid al lor de până atunci. Regimentul 3 Zuavi a dus greul asaltului, aceștia ținându-le piept atacatorilor într-o luptă înversunată corp la corp, pe întunericul sfâșiat doar de fulgerările puștilor și muschetelor. Rușii s-au desfășurat pe flanc și au capturat rapid tranșeele britanice slab apărate din dreapta, de unde au început să tragă spre tabăra francezilor, însă zuavii au rămas pe poziții până când, în sfârșit, au sosit întăririle britanice, astfel încât zuavii au reușit să-i respingă pe ruși înapoi spre Mamelon. Raidul i-a costat scump pe ruși: 1 100 de soldați au fost răniți și peste 500 uciși, aproape toți în sau lângă tranșeele zuavilor. Când lupta s-a terminat, cele două părți au convenit asupra unui armistițiu de șase ore pentru a evacua morții și răniții care umpleau câmpul de luptă. Oameni care doar cu câteva clipe în urmă se războieră au început să fraternizeze, vorbind unii cu alții prin semne și cu câte un cuvânt în limba celuilalt, deși aproape toți ofițerii ruși știau bine franceza, limba adoptivă a aristocrației ruse. Căpitanul Nathaniel Steevens din Regimentul 88 Infanterie a asistat la scenă:

Aici am văzut o mulțime de ofițeri și soldați englezi amestecați printre ofițeri ruși și escortele lor, care aduseseră steagul alb; era cea mai curioasă priveliște; ofițerii trăncăneau între ei relaxați și voioși de parcă ar fi fost prieteni la cataramă, cât despre soldați, aceia care în urmă cu cinci minute trăseseră unii în alții puteau fi văzuți acum fumând împreună, împărțind tutun și bând rom, complimentându-se cu vorbele obișnuite, „bono Ingles” și altele de felul acesta; ofițerii ruși păreau niște gentlemeni, vorbeau franceza și unul și engleza; în cele din urmă, uitându-se la ceas, s-au trezit că „aproape trecuse timpul”, așa că au început să se îndepărteze unii de alții, ducându-se fiecare către fortificațiile sale, însă nu înainte ca soldații noștri să dea mâna cu cei ruși, unul dintre ei strigând: *Au revoir!*³¹.

În afară de aceste raiduri, în primele luni ale anului 1855 trupele au rămas pe pozițiile lor. „Asediul este acum doar formal”, scria Henry Clifford familiei sale pe 31 martie. „În timpul zilei mai tragem câteva focuri, dar totul pare că lăncezește.” Era o situație ciudată, atât timp cât existau multe tunuri, dar acestea stăteau nefolosite, ceea ce sugera că aproape nu se mai credea în asediu. În aceste luni mai mult s-a săpat decât s-a tras cu pușca – fapt ce pe mulți dintre soldați nu prea i-a încântat. Potrivit lui Whitworth Porter din Corpul de Geniu, soldatului britanic nu îi plăcea „să dea la lopată”, considerând că e o activitate nedemnă de un soldat. Îl citează pe un infanterist irlandez:

„Păi, io nu de asta m-am înrolat, ca să fac așa o muncă aicia. Când mi-am luat bănușu', m-am gândit c-o să fiu soldat, să stau de santinelă, frumos, și să dau la baionetă atunci când îmi zice; dar la aiasta chiar că nu m-am gândit vreodată. Ca să nu mai zic că m-am înrolat și fiindcă nu puteam să sufăr să dau la lopată; iară sergentul care m-a luat s-a juruit pe Sfântul Patrick că n-o să mai văd niciodată o lopată; dar uite că, nici bine n-am ajuns aicia, că mi-au pus în mână un târnăcop și o săpăligă, tot așa de rău cum a fost totdeauna în Bătrâna Irlandă.” Pe urmă și-a văzut de treabă, bombănind întruna și tot ocărându-i pe ruși, jurându-se că o să-i facă el să plătească pentru toate astea, dacă mai ajunge vreodată să pună piciorul în orașul acela binecuvântat³².

Cum asediul devenise o rutină monotonă a schimbului de focuri cu inamicul, soldații din tranșee s-au obișnuit să trăiască sub un bombardament constant. Pentru cineva din afară, aceștia păreau aproape nepăsători față de pericolele din jur. La prima sa vizită în tranșee, Charles Mismar, un dragon în vârstă de 22 de ani din cavaleria franceză, a fost uimit să vadă cum soldații din tranșee jucau cărți ori dormeau în timp ce în jurul lor cădeau bombe și obuze. Trupele au ajuns să recunoască bombele și obuzele după sunetele diferite pe care le produceau, știind astfel cum să le evite: ghiuleaua, „zburând prin aer cu un șuierat ascuțit, sfredelitor, tulburându-l foarte tare pe soldatul tânăr”, după cum își amintea Porter; salva de mitralii, „fremătând aproape ca un stol de păsări cu aripi foarte puternice”; „buchetul”, o ploaie de proiectile mici montate în carcasa unei bombe, „fiecare lăsând în urmă o dără de lumină lungă, boltită și, când ajungeau la țintă, luminând totul în jur cu pâlپări scurte, întretăiate, pe măsură ce explodau unul câte unul”; și proiectilul de mortier, mai mare, „înălțându-se în aer mândru și maiestuos, ușor de văzut în noapte datorită trenei înflăcărare a fitilului aprins, desenând o curbă imensă în aer, până când, ajuns la înălțimea cea mai mare, începe să coboare, căzând tot mai iute, ca apoi să se prăvălească... tăind văzduhul cu un sunet precum ciripitul de nagăț”. Era imposibil de anticipat unde vor ateriza proiectilul de mortier ori schijele acestuia, astfel încât „tot ce putea face cineva când auzea sunetul ca de ciripit era să se trântescă la pământ cu fața în jos și să nădăjduiască”³³.

Treptat, pe măsură ce asediul continua monoton fără ca vreuna din tabere să înregistreze vreun succes, schimbul de focuri a căpătat un caracter simbolic. În perioadele de acalmie, când soldații se plictiseau, făceau din aceasta un sport. François Luguez, căpitan al zuavilor, își amintea cum soldații săi se angajau în jocuri de tir cu rușii: una din părți înălța o cârpă în vârful baionetei, în care să tragă soldații din tabăra cealaltă – fiecare glonț care nimerea ținta era salutat cu ovații și râsete, iar cel care rata, cu zeflemele³⁴.

Având tot mai puține motive să se teamă, santinelele din pichete au început să se aventureze în non man's land doar de amuzament ori ca să se mai încălzească în timpul nopții. Din când în când fraternizau cumva cu rușii, ale căror avanposturi se aflau la o distanță doar cât lungimea unui teren de fotbal. Calthorpe a consemnat un asemenea incident când un grup de soldați ruși neînarmați s-a apropiat de pichetele britanice:

Au făcut semne că vor un foc ca să-și aprindă pipele, iar unul dintre soldații noștri le-a dat, pe urmă au mai rămas preț de vreo câteva minute ca să stea de vorbă cu santinelele noastre ori, mai curând, să încerce, conversația fiind cam așa:

Primul soldat rus: „Englise bono!”

Primul soldat englez: „Russkie bono!”

Al doilea soldat rus: „Francis bono!”

Al doilea soldat englez: „Bono!”

Al treilea soldat rus: „Oslem no bono!”

Al treilea soldat englez: „Ah, ah! Turk no bono!”

Primul soldat rus: „Oslem!”, strâmbându-se și scuipând pe jos în semn de dispreț.

Primul soldat englez: „Turk!”, făcându-se c-o ia la fugă, ca și cum ar fi înspăimântat, la care toți izbucnesc în hohote de râs, pe urmă, după ce își dau mâna, fiecare se întoarce să-și facă rondul³⁵.

Ca să-și mai omoare timpul, soldații și-au născocit tot felul de preocupări și de jocuri. În bastioanele de la Sevastopol, nota Erșov, „24 de ore din 24 se jucau tot soiul de jocuri

de cărți”. Ofițerii jucau șah și citeau cu aviditate. În cazemata bastionului 6 exista chiar un pian și se organizau concerte cu muzicieni din celelalte bastioane. „La început”, scrie Erșov, „concertele erau serioase și solemne, dându-se atenția cuvenită rânduielilor de ascultare a muzicii clasice, dar, încetul cu încetul, pe măsură ce starea noastră de spirit s-a schimbat, a apărut aplecarea spre cântece naționale ori cântece și dansuri populare. O dată s-a făcut un bal mascat și un cadet a apărut în haine de muiere ca să cânte cântece populare”³⁶.

Divertimentele teatrale erau foarte frecvente în tabăra franceză, zuavii având propria trupă de teatru, ce interpreta vodeviluri în travesti, amuzând grupuri mari de soldați gălăgioși într-o baracă de lemn. „Închipuți-vă un zuav, înveșmântat ca o ciobăniță, flirtând (*faisant la coquette*) cu soldații!”, își amintea André Damas, preot în armata franceză. „Pe urmă alt zuav, îmbrăcat ca o tânără din înalta societate, dându-și aere (*jouant la précieuse*)! Nu am mai văzut niciodată ceva așa de nostim sau de talentat ca domniile acestia. Erau tare hazlii.”³⁷

Și cursele de cai erau foarte apreciate, mai ales în rândul britanicilor, a căror cavalerie nu avea activitate aproape deloc. Dar la aceste curse nu participau doar caii cavaleriei. Whitworth Porter a participat la o reuniune organizată de Divizia 3 pe dealuri. „Era tare frig în ziua aia”, nota în jurnalul său pe 18 martie :

...un vânt aspru dinspre apus pătrunzându-le tuturor până la oase : cu toate astea, la cursă au participat o mulțime de ciofingari din toată armata ; veniseră toți care izbutiseră să pregătească pentru asta un cal, așa încât cei mai mulți arătau tare neobișnuit. Am văzut cum ditamai ofițerul britanic, care, în ciorapi, pesemne că nu avea mai puțin de un metru nouăzeci, călărea cel mai mic, mai sfrijit și mai neșesălat cal pe care l-am pomenit vreodată³⁸.

În aceste luni relativ calme s-a băut mult. În toate armatele acest lucru a generat probleme tot mai mari de indisciplină, injurii, insolență, încăierări și violențe, precum și insubordonare din partea soldaților, acestea reflectând faptul că moralul trupelor scăzuse periculos de mult. În armata britanică (și nu există motive să se presupună că situația era mai gravă decât în rândul rușilor sau al francezilor), un număr impresionant de 5 546 de militari (cam unu din opt în întreaga armată aflată acolo) s-au comportat atât de rău, încât au ajuns în fața curții marțiale pentru diverse fapte comise în stare de ebrietate în timpul Războiului Crimeii. Majoritatea soldaților beau o stacană mare de alcool la micul dejun – rușii votcă, britanicii rom, iar francezii vin – și încă una la prânz. Mulți beau și pe parcursul zilei – iar o grămadă nu au fost deloc treji în tot timpul asediului. Băutura era principalul mijloc de relaxare al soldaților din toate armatele, inclusiv din cea a turcilor, cărora le plăcea vinul dulce crimeean. Henry Clifford amintea cultura consumului de băuturi alcoolice în taberele aliate :

Cam fiecare regiment are o cantină, iar la ușa fiecăreia stăteau în picioare sau, ba nu, nu stăteau în picioare fiindcă prea puțini erau în stare, zăceau și se împleticeau cete de soldați francezi și englezi care mai de care mai beat. Voioși, răsând, plângând, dănțuind, bătându-se, sentimentali, prietenoși, cântând, trâncănind, arțăgoși, neghiobi, scârnavi, brutali și morți de beți. Francezii la fel de rău ca englezii și englezii la fel de rău ca francezii... Ce greșeală să-i dai unui militar o soldă prea mare! Dă-i un bănuț în plus față de cât îi trebuie cu ade-vărat și se va deda pornirilor sale rele și se va îmbăta îndată... Englez, francez, turc, sard, ce-o fi – dă-i bani destui și se va îmbăta³⁹

Instalarea bruscă a vremii calde de primăvară a ridicat moralul trupelor aliate. „Astăzi este primăvară”, scria Herbé pe 6 aprilie ; „soarele nu ne-a mai părăsit de trei săptămâni și totul arată altfel”. Soldații francezi și-au făcut grădini lângă corturi. Mulți, asemenea lui Herbé, și-au ras bărbile de iarnă, și-au spălat lenjeria și, în general, s-au îngrijit, astfel încât, „dacă doamnele de la Sevastopol ar fi dat un bal și i-ar fi chemat pe ofițerii francezi, uniformele noastre ar fi sclipit printre veșmintele lor elegante”. După o iarnă atât de cruntă, când totul fusese acoperit de noroi și zăpadă, Crimeea părea să fi devenit deodată un loc de o mare frumusețe, cu flori multicolore pe șesuri, câmpuri cu raigras de aproape un metru și ciripit de păsări pretutindeni. „N-am avut decât vreo câteva zile calde”, scria Russell de la *The Times* pe 17 martie :

...și totuși, pământul, orișunde poate să răsară o floare, e smălțat cu ghiocci, brândușe și zambile... Cintezele și ciocârlile de aici au ziua lor de Sfântul Valentin, dar tot se adună în stoluri. Sticleții în culori aprinse, presurile mari, aușei cu cap galben, ciocârlile, câneparii, fâșele și trei soiuri de pietrari, brumărițele și un soi frumos de codobatură sunt la tot pasul pe la Chersones ; și e straniu să le auzi ciripind și piuind prin tufișuri în răstimpurile dintre bubuiturile tunurilor, le fel cu e să vezi florile fragede de primăvară croindu-și drum prin crăpăturile grămezilor de ghiulele și scoțând capul de pe sub obuze și proiectile de artilerie grea⁴⁰.

În tabăra britanică, a crescut moralul trupelor pentru că s-a îmbunătățit furnizarea de alimente și alte produse de bază, în special ca rezultat al inițiativei private care a profitat de ocazia creată de incapacitatea guvernului de a aproviziona trupele din Crimeea. Până în primăvara anului 1855 tot felul de comercianți privați și vivandieri își deschisera tarabe și prăvălii la Kadikoi. Chiar dacă prețurile erau exorbitante, de aici se putea cumpăra orice, de la carne conservată și murături, bere la sticlă și rachiu grecesc până la cafea prăjită, cutii de biscuiți Albert, ciocolată, trabucuri, articole de toaletă, hârtie, tocuri și cerneală și cea mai bună șampanie de la Oppenheim ori Fortnum & Mason, care aveau puncte de desfacere în bazarul principal. Existau șelari, cizmari, croitori, brutari și hotelieri, printre care și vestita Mary Seacole, o jamaicană ce oferea mese copioase și cazare, tratamente și doctorii pe bază de plante medicinale la British Hotel, pe care îl deschisese lângă Kadikoi, într-un loc pe care l-a botezat Spring Hill.

Născută în 1805 la Kingston, având un tată scoțian și o mamă creolă, această femeie extraordinară lucrase ca soră medicală la posturile militare britanice din Jamaica și se căsătorise cu un britanic pe nume Seacole, care a murit în mai puțin de un an. Ulterior administrase împreună cu fratele ei un hotel și un magazin universal în Panamá, unde se confruntase cu niște epidemii. Când a început Războiul Crimeii, a plecat în Anglia și a încercat să se înroleze ca soră în echipa lui Florence Nightingale, dar a fost respinsă de mai multe ori, fără îndoială și din cauza culorii pielii. Hotărâtă să câștige niște bani și să contribuie la efortul de război ca furnizor al armatei și hotelier, s-a asociat cu Thomas Day, o rudă mai îndepărtată a soțului său, pentru a înființa o companie, Seacole and Day. Plecând cu o navă de la Gravesend pe 15 februarie, ei și-au făcut stocuri la Constantinopol, unde au recrutat și un tânăr evreu grec (căruia ea avea să-i spună „Johnny Evreul”). Deși avea un nume cam pompos, British Hotel era de fapt doar un restaurant și magazin universal pe care Russell îl descria ca „un hangar de fier cu niște barăci de lemn”, fiind însă foarte apreciat de ofițerii britanici, principala sa clientelă, pentru care

era un fel de club, unde puteau să-și facă de cap și să se delecteze cu feluri de mâncare ce le amintea de casă⁴¹.

Pentru soldații de rând, Mary Seacole și magazinele particulare din Kadikoi nu au avut o importanță atât de mare pentru îmbunătățirea aprovizionării cu alimente precum celebrul bucătar Alexis Soyer, sosit și el în Crimeea în primăvară. Născut în Franța în 1810, Soyer era bucătar-șef la Reform Club din Londra, unde a fost remarcat de liderii guvernelor whig și liberal. Era faimos pentru *Shilling Cookery Book* (1854), ce se găsea în casele tuturor celor aparținând clasei de mijloc care doreau să se autoperfecționeze. În februarie 1855 a trimis o scrisoare ziarului *The Times* ca răspuns la un articol privind condițiile precare din bucătăriile spitalului de la Scutari. Oferindu-se să consilieze armata cu privire la gătit, Soyer s-a dus la Scutari, dar în scurt timp a plecat împreună cu Nightingale în Crimeea, unde aceasta a vizitat spitalele din Balaklava și s-a îmbolnăvit grav, fiind nevoită să revină la Scutari. Soyer a preluat conducerea bucătăriilor din spitalul de la Balaklava, gătind, împreună cu echipa sa de bucătari francezi și italieni, pentru mai mult de o mie de oameni în fiecare zi. Principala realizare a lui Soyer a fost introducerea aprovizionării colective cu alimente a armatei britanice prin cantine de campanie mobile – sistem practicat de armata franceză încă din perioada Războaielor Napoleoniene. El a conceput un cuptor de campanie, cuptorul lui Soyer, folosit apoi de militarii britanici până în a doua jumătate a secolului XX, și a pus să i se trimită din Marea Britanie 400 de cuptoare, suficiente pentru a asigura hrana întregii armate din Crimeea. A deschis brutării pentru armată și a inventat un fel de turtă ce ținea mai multe luni. În fiecare regiment a instruit câte un soldat-bucătar, care să-i respecte rețetele simple, dar hrănitore. Geniul lui Soyer era capacitatea sa de a transforma rațiile armatei în mâncare gustoasă. S-a specializat în supe, precum aceasta pentru 50 de oameni :

1. Pune în cazan 30 de litri, 7,5 galoane ori 5,5 marmite de apă
2. Adaugă 23 de kilograme de carne, vită ori oaie
3. Rațiile de legume conservate sau proaspete
4. Zece linguri rase de sare
5. Fierbe trei ore la foc mic, apoi servește⁴².

Construirea unei căi ferate între Balaklava și tabăra britanicilor situată pe înălțimile de lângă Sevastopol a constituit elementul-cheie în îmbunătățirea aprovizionării. Ideea realizării acestei căi ferate în Crimeea – prima din istoria războaielor – apăruse din noiembrie anul anterior, când *The Times* a dezvăluit pentru prima oară starea îngrozitoare a armatei britanice, devenind clar că una dintre principalele probleme era transportarea proviziilor pe drumul noroios ce ducea dinspre Balaklava spre înălțimi. Aceste articole au fost citite de Samuel Peto, un feroviar ce se făcuse remarcat ca antreprenor de succes în construcții la Londra^{*} înainte de a se reorienta, în anii 1840, spre căile ferate. Primind o subvenție de 100 000 de lire sterline din partea guvernului Aberdeen, Peto a strâns materialele necesare pentru calea ferată și a recrutat o echipă uriașă formată în principal din irlandezi și terasieri foarte indisciplinați. Aceștia au început să sosească în Crimeea la sfârșitul lunii ianuarie. Terasierii au lucrat într-un ritm infernal, instalând zilnic chiar

* Peto & Grissell, compania pe care o administra împreună cu vărul său Thomas Grissell, a realizat la Londra multe construcții bine-cunoscute, printre care Reform Club, Oxford and Cambridge Club, Lyceum, precum și Coloana lui Nelson.

și jumătate de kilometru de șine, iar până la sfârșitul lui martie s-a încheiat construirea întregii căi ferate de zece kilometri care lega Balaklava de cheiurile de încărcare de lângă tabăra britanică. La timp pentru a ajuta la transportarea tunurilor și a muniției pentru mortiere, abia sosite, care Raglan ordonase să fie duse de la Balaklava pe înălțimi în vederea pregătirii pentru un al doilea bombardament împotriva Sevastopolului, ce urma să înceapă, potrivit înțelegerii aliaților, în Lunea Paștelui, pe 9 aprilie⁴³.

*

Planul era copleșirea Sevastopolului printr-un bombardament continuu de zece zile, urmat de luarea cu asalt a orașului. Cu cinci sute de tunuri franceze și britanice trăgând zi și noapte, aproape de două ori mai multe decât la primul bombardament din octombrie, acesta a devenit nu numai cel mai intens bombardament din timpul asediului, ci și cel mai intens din istorie până în acel moment. Trupele aliate,perate să încheie războiul, își puneau mari speranțe în acest atac, așteptând cu nerăbdare să înceapă. „Lucrările continuă, ca de obicei, dar batem pasul pe loc!” – scria Herbé familiei sale pe 6 aprilie. „Nerăbdarea ofițerilor și a soldaților a stârnit o oarecare nemulțumire, fiecare învinuindu-l pe celălalt pentru greșelile din trecut, și îți dai seama că este trebuință de o acțiune viguroasă pentru a restabili ordinea... Așa n-o să mai meargă prea mult.”⁴⁴

Rușii știau de pregătirile pentru bombardament. Niște dezertori din tabăra aliaților îi avertizaseră asupra acestui lucru și vedeau și cu ochii lor activitatea intensă din redutele inamicului, unde zilnic apăreau tunuri noi⁴⁵. În noaptea Duminicii de Paști, cu câteva ore înainte de momentul în care trebuia să înceapă bombardamentul, în bisericile din tot orașul se spusese rugăciuni. La fel și în toate bastioanele. Preoții au pornit în procesiuni de-a lungul dispozitivelor de apărare rusești purtând icoane, printre care și cea a Sfântului Serghei ce fusese trimisă de la Mănăstirea Sfintei Treimi din Serghievski Posad la porunca țarului. Aceasta îi însoțise pe primii Romanovi în campaniile lor și milițiile moscovite în 1812. Toată lumea percepea semnificația imensă a acestor ritualuri sacre. Domnea sentimentul că soarta orașului urma să fie decisă de providență, impresie întărită de faptul că ambele tabere sărbătoreau Paștele, care în acel an cădea la aceeași dată în calendarul ortodox și în cel romano-catolic. „Ne rugam fierbinte”, scria o infirmieră rusoaică. „Ne rugam din toate puterile noastre pentru oraș și pentru noi.”

În timpul slujbei de la miezul nopții oficiate în biserica principală, atât de luminată de lumânări, încât se vedea din tranșeele inamicului, o mulțime imensă de oameni s-a revărsat pe străzi și s-a rugat în tăcere. Fiecare ținea în mână o lumânare, se înclina din când în când și își făcea cruce, mulți îngenunchind, în timp ce preoții conduceau procesiunea cu icoane, iar corul cânta. În toial nopții s-a stârnit o furtună violentă și a început să toarne cu găleata. Dar nimeni nu s-a clintit: credeau că furtuna era un semn de la Dumnezeu. Credincioșii au rămas în ploaie până la ivirea zorilor, când a început bombardamentul și s-au împrăștiat, așa cum erau, îmbrăcați în hainele lor cele mai bune pentru Paști, ducându-se să ajute la apărarea bastioanelor⁴⁶.

În acea dimineață s-a stârnit o furtună, atât de puternică, încât bubuiturile tunurilor au fost „aproape acoperite de șuieratul vântului și de răpăitul surd, monoton al ploii, căci turna cu găleata”, după cum relatează Whitworth Porter, care a urmărit bombardamentul de pe înălțimi. Sevastopolul era învăluit complet în fumul negru al tunurilor și în ceața dimineții. În oraș, oamenii nu își puteau da seama de unde veneau bombele și obuzele.

„Știm că la intrarea în port, chiar în fața noastră, se găsea o flotă aliată imensă, dar nu o vedeam prin fum și ceață, vântul puternic și ploaia torențială”, își amintea Eršov. O grămadă de oameni derutați și înfricoșați fugeau țipând pe străzi în căutarea unui adăpost, mulți alergând spre Fortul Nicolae, singurul loc care mai oferea o oarecare siguranță și care acum a început să funcționeze ca un fel de ghetou aglomerat în interiorul Sevastopolului. În centrul orașului, erau case bombardate peste tot. Străzile erau pline de moloz, cioburi și ghiulele, care „se rostogoleau ca niște mingi de cauciuc”. Eršov vedea mici drame umane pretutindeni :

Un bătrân bolnav era purtat pe străzi pe brațe de fiul și fiica lui pe când împrejurul lor explodau ghiulele și obuze – o bătrână mergea în urma lor... Niște tinere, îmbrăcate frumos, aplecate peste balustrada balconului, își trăgeau ocheade cu o ceață de husari din garnizoană. Alături de ele, trei negustori ruși stând de vorbă – și făcându-și cruce de fiecare dată când exploda o bombă. „Doamne ! Doamne ! E mai rău decât iadul ! ”, i-am auzit zicând.

În clădirea Adunării Nobiliare, principalul spital, infirmierele se luptau să facă față numărului mare de răniți, ce soseau cu miile. În sala de operații, Pirogov și ceilalți chirurghi au continuat să amputeze membre chiar și în timp ce s-a prăbușit un perete care fusese nimerit în plin. Aliații nu au încercat să evite bombardarea spitalelor din oraș. Trăgeau la întâmplare, iar printre răniți erau un număr mare de femei și copii⁴⁷.

În bastionul 4, cel mai periculos loc pe tot parcursul asediului, soldații „nu mai puneau geană pe geană”, potrivit căpitanului Lipkin, unul dintre comandanții bateriei din bastion, care îi scria fratelui său pe 21 aprilie. „Nu ne puteam îngădui decât cel mult vreo câteva minute de somn îmbrăcați în uniforme și cu bocancii în picioare.” Bombardamentul tunurilor aliaților, aflate la o distanță de numai câteva sute de metri, era continuu și asurzitor. Bombele și obuzele erau lansate atât de rapid, încât rușii nu sesizau pericolul înainte ca acestea să cadă. O singură mișcare greșită le putea provoca moartea. Expunerea la tirul constant a generat o nouă mentalitate. Eršov, care a vizitat bastionul în timpul bombardamentului, s-a simțit „ca un turist picat din lună ce a pătruns într-o lume diferită”, chiar dacă era un artilerist deprins cu războiul. „Toți alergau de colo colo, părea că pretutindeni domnește zăpăceala ; nu puteam pricepe nimic, nu mă puteam dezmeticii.”⁴⁸

Tolstoi s-a întors la Sevastopol în plin bombardament. Auzise bombele de la o distanță de 12 kilometri, din zona Belbekului, unde își petrecuse iarna în tabăra rusă, atașat Brigăzii 11 Artilerie. Ajungând la concluzia că putea fi cel mai util armatei folosindu-și condeiul și dorind să aibă timp pentru a scrie, solicitase să facă parte din personalul generalului Gorceakov ca aghiotant. Însă, spre marea sa nemulțumire, fusese transferat împreună cu bateria sa la bastionul 4, chiar în toiul luptei. „Sunt iritat”, nota în jurnalul său, „tocmai acum, când sunt bolnav [răcise], de faptul că nimănui nu îi trece prin cap că aș fi bun și de altceva decât doar drept *chair à canon* [carne de tun] și încă una chiar foarte inutilă”.

De fapt, imediat ce i-a trecut răceala, lui Tolstoi i-a mai venit apa la moară și a început să-i placă situația. Din opt zile, patru era de serviciu la intențența bastionului. Când nu era de serviciu, stătea într-o locuință modestă, dar curată de pe bulevardul Sevastopolului, de unde auzea fanfara militară. Dar, când era de serviciu, dormea într-un cotlon din cazemată în care se aflau un pat de campanie, o masă plină de hârtii,

manuscrisul memoriilor sale *Tinerețea*, un ceas și o icoană cu candelă. Un montan de brad susținea tavanul, sub care era prinsă o foaie de cort în care se aduna molozul căzut. În toată perioada șederii sale la Sevastopol, alături de Tolstoi s-a aflat un servitor pe numit Aleksei, ce îl însoțea încă de când plecase la facultate (apare în mai multe opere ale lui Tolstoi ca „Alioșa”). Atunci când Tolstoi era de serviciu la bastion, Aleksei îi aducea rațiile din oraș, sarcină destul de periculoasă⁴⁹.

Canonada era continuă. Zilnic, asupra bastionului cădeau 2 000 de obuze. Tolstoi se temea, dar în scurt timp și-a învins frica și a găsit în el tăria de a fi curajos. La două zile după ce a bombănit că era tratat drept carne de tun, mărturisea în jurnalul său : „Farmecul permanent al pericolului și observarea soldaților alături de care trăiesc, a marinarilor și chiar a metodelor de a război sunt atât de plăcute, încât nu vreau să mai plec de aici”. A început să se simtă atașat de ceilalți soldați din bastion, dintre care unul avea să-și amintească mai târziu de el ca un „bun camarad” ale cărui povești „ne încântaseră pe toți în focul bătăliei”. După cum îi scria Tolstoi fratelui său, exprimând o idee ce avea să stea la baza romanului *Război și pace*, îi „plăcea experiența vieții sub bombardament” alături de acești „oameni simpli și binevoitori, a căror bunătate se vede în timpul unui război adevărat”⁵⁰.

Timp de zece zile bombardamentul a continuat fără întreruperi. La sfârșitul acestuia rușii au numărat 160 000 de obuze și proiectile ce au lovit Sevastopolul, distrugând sute de clădiri și rănind sau omorând 4 712 soldați și civili. Nu a fost chiar cum intenționau aliații. Rușii au contraatacat cu 409 tunuri și 57 de mortiere, trăgând, în cele zece zile, 88 751 de ghiulele și obuze. Dar în scurt timp a devenit clar că rușii nu dispuneau de muniția necesară pentru a rezista în continuare. Comandanților bateriilor li s-a ordonat să tragă o dată la fiecare două focuri ale inamicului. Căpitanul Edward Gage din Artileria Regală le scria pe 13 aprilie celor de acasă :

Apărarea, în ce privește salvele lungi, e la fel de îndărătnică pe cât e de sălbatic atacul, iar rușii se remarcă prin tot ceea ce pot înfăptui genii și bravura. Cu toate acestea, nu poți să nu vezi că tirul lor este mai slab, chiar dacă le dă mari bătăi de cap tunurilor noastre. Am avut mai multe victime decât în timpul asediului de data trecută, dar de partea noastră au fost mai mulți soldați și mai multe baterii... Nu cred că bombardamentul o să dureze mai mult de încă o zi, căci soldații sunt cu totul istoviți, stând în tranșee câte 12 ceasuri de când s-a deschis focul, iar oamenii, care-s făcuți din carne și oase, nu mai pot îndura asta prea multă vreme⁵¹.

Diminuarea intensității tirului rușilor le-a permis aliaților să preia inițiativa, focul de baraj al acestora intensificându-se constant. Mamelonul și bastionul 5 au fost distruse aproape în întregime. Așteptându-se la un asalt, rușii și-au întărit în ritm frenetic garnizoanele și și-au poziționat majoritatea forțelor de apărare în buncăre subterane, gata să prindă în ambuscadă grupurile de atacatori. Dar nu a mai avut loc nici un asalt. Comandanții aliați au fost, poate, descurajați de rezistența înverșunată și curajoasă a rușilor, care, sub tirul intens, și-au reconstruit bastioanele dărâmate. Numai că și aliații erau dezbinați. În această perioadă a început Canrobert să-și exprime în mod deschis frustrările. El susținea noua strategie a aliaților, care presupunea diminuarea bombardării Sevastopolului pentru a se concentra asupra cuceririi întregii Crimei, și nu dorea să-și implice trupele într-un asalt care înțelegea că se va solda cu pierderea multor vieți când ele puteau fi folosite mai bine pentru acest nou plan. În plus, el a fost descurajat să

declanșeze un atac și de șeful geniștilor săi, generalul Adolphe Niel, care primise instrucțiuni secrete de la Paris să amâne acțiunea împotriva Sevastopolului până când ajungea împăratul Napoleon – care pe atunci încă se gândea să meargă în Crimeea – ca să preia el însuși comanda asaltului.

Nedorind să acționeze singuri, britanicii s-au limitat la un raid în noaptea de 19 aprilie împotriva adăposturilor pentru trăgătorii de elită ruși de pe versantul estic al râpei Voronțov care îi împiedicau să-și continue tranșeele înspre Redan. Acestea au fost capturate de Regimentul 77 în urma unor lupte grele cu rușii, dar victoria a avut un preț, moartea comandantului regimentului, colonelul Thomas Egerton, o namilă de om de peste doi metri, și a locțiitorului său, căpitanul Audley Lempière, în vârstă de 23 de ani, ce avea sub 1,5 metri, după cum relata Nathaniel Steevens, un martor al luptei, într-o scrisoare trimisă familiei pe 23 aprilie :

Pierderile noastre au fost *grele*, 60 de soldați uciși și răniți, iar *șapte ofițeri*, printre care și col. Egerton (un bărbat înalt și vânjos) și cpt. Lempière din Regimentul 77, au fost *uciși* ; acesta din urmă era foarte tânăr, abia își luase în primire compania și era cam cel mai *mărunțel* ofițer din armată, tare îndrăgit de colonel, care zicea că e *copilul* lui ; a fost ucis, săracul, la primul atac împotriva cuibului de pușcași ; colonelul, deși rănit, l-a luat în brațe și l-a dus de acolo zicând : „N-or să-mi ia niciodată copilul” ; pe urmă colonelul s-a înturnat și, în al doilea atac, a fost doborât⁵².

Pentru moment, fără francezi, a fost tot ce au putut face britanicii. Pe 24 aprilie, Raglan îi scria lordului Panmure : „Trebuie să-l înduplecăm pe gen. Canrobert să cucerească Mamelonul, altfel nu putem avansa având sorți de izbândă ori siguranță”. Pentru francezi era vital să-i elimine pe ruși de pe Mamelon înainte de a lansa un atac împotriva Malahovului, așa cum pentru britanici era crucial să ocupe Carierele înainte de a putea ataca Redanul. Cât a fost Canrobert la comandă, acțiunea a fost amânată. Însă, după 16 mai, odată ce acesta i-a predat comanda lui Pélissier, care era la fel de decis ca Raglan să cucerească Sevastopolul printr-un asalt, francezii s-au angajat într-un atac dublu asupra Mamelonului și a Cariierelor.

Operațiunea a început pe 6 iunie cu un bombardament asupra avanposturilor, care a durat până la ora 6 în seara următoare, când era programat să înceapă asaltul aliaților. Semnalul de începere a atacului urma să fie dat de Raglan și Pélissier, ce trebuiau să se întâlnească pe câmpul de operațiuni. Numai că la ora stabilită comandantul francez dormea dus, fiindcă se gândise să tragă un pui de somn înainte de începerea luptei, și nimeni nu a îndrăznit să-l trezească pe temutul general. Pélissier a ajuns cu o oră întârziere la întâlnirea cu Raglan, când deja bătălia începuse – trupele franceze înaintând primele, urmate de cele britanice, care le auziseră uralele* Ordinul de atac fusese dat de generalul Bosquet, din al cărui anturaj făcea parte Fanny Duberly :

Generalul Bosquet s-a adresat fiecărei companii în parte ; și, de fiecare dată când își isprăvea cuvântarea, se auzeau urale, strigăte și se cântau cântece. Soldații păreau mai degrabă voioși, ca și când ar fi fost chemați la o nuntă, nu să se lupte pe viață și pe moarte. Cât

* Acest incident se află la originea celebrei vorbe, formulată inițial de Totleben : „Armata franceză este o armată de lei condusă de măgari”. Fraza a fost folosită ulterior pentru a caracteriza armata britanică în Primul Război Mondial.

m-a întristat să văd asta ! Diviziile încep să se pună în mișcare și să coboare râpa în șir, dincolo de bateria franceză, în fața Mamelonului. Generalul Bosquet se întoarce către mine cu ochii înlăcrimați – iar eu chiar nu îmi mai pot ține lacrimile când îmi zice : *Madame, à Paris, on a toujours l'Exposition, les bals, les fêtes ; et – dans une heure et demie la moitié de ces braves seront morts !*⁵³

Fără a primi vreun ordin, în frunte cu zuavii, francezii s-au năpustit înainte, spre Mamelon, dar o salvă cumplită de artilerie lansată de aici i-a determinat să se retragă. Panicați, mulți soldați s-au împrăștiat și a fost nevoie ca ofițerii să-i regroupeze pentru a fi pregătiți să atace din nou. De data aceasta, atacatorii, alergând printr-o ploaie de gloanțe trase de muschete, au ajuns la șanțul de la baza Mamelonului și s-au cățărât pe ziduri, în timp ce rușii trăgeau în ei sau (neavând timp să-și încarce muschetele) aruncau cu bolovani peste parapet. „Zidul era înalt de patru metri”, își amintea Octave Cullet, care s-a aflat în prima linie de atac ; „era greu de urcat și scări nu aveam, dar eram de nestăpânit” :

Aburcându-ne unii pe alții, am urcat zidurile și, frângând împotrivirea vrăjmașului pe parapet, am lansat un potop de foc împotriva mulțimii care apăra reduta... Nu pot zugrăvi ce a fost pe urmă. A fost un măcel. Luptând ca zănatecii, soldații noștri și-au pus baionetele la arme, iar puștii ruși ce s-au arătat îndeajuns de curajoși ca să ni se împotrivească au fost măcelăriți toți⁵⁴.

Zuavii nu s-au oprit la Mamelon, ci au continuat să se îndrepte rapid spre Malahov – o acțiune spontană a unor soldați cuprinși de febra luptei –, numai că au fost secerăți cu sutele de tunurile rusești. Locotenent-colonelul St George din Artileria Regală, care a asistat la cumplita scenă, a descris-o pe 9 iunie, într-o scrisoare :

Pe urmă, de pe turnul de la Malahov a început așa un bombardament cum, sunt încredințat, nu s-a mai văzut vreodată : flăcări mari, în explozii, se înșirau iute unele după altele. Rușii mânuiau tunurile minunate (și, cum asta e treaba mea, pot să-mi dau seama) și trăgeau ca niște diavoli asupra bieților zuavi, a căror bravură îi împinsese până pe marginea unui șanț pe care nu aveau cum să-l treacă, și au stat acolo descumpăniți până ce au fost copleșiți. Era prea mult pentru ei, au șovăit și s-au retras în Mamelon ; și chiar și acesta a devenit prea fierbinte pentru dânsii, așa încât au fost nevoiți să se întoarnă în tranșeele lor. Au sosit întăriri puternice. S-au năpustit iar către Mamelon, ale căruia tunuri le amuțiseră deja, și i-au ucis pe aceia ce apărau reduta, pe urmă s-au pornit iarăși, în chip nesăbuit, gândesc eu, căutând să cucerească Malahovul. Au dat greș și a doua oară și au fost nevoiți să se retragă, dar de data aceasta nu mai departe de Mamelon, pe care încă îl controlează, după ce l-au cucerit cu o vitejie admirabilă și au lăsat pe câmpul de luptă două-trei mii de morți și răniți⁵⁵.

Între timp britanicii au atacat Carierele. Rușii lăsaseră doar un contingent mic în Cariere, bazându-se, în cazul unui atac, pe capacitatea de a le recuceri cu ajutorul unor întăriri venite de la Redan. Britanicii au cucerit Carierele fără dificultăți, dar, în scurt timp, și-au dat seama că nu le pot menține sub control, rușii atacând în valuri succesive dinspre Redan. Mai multe ore, cele două tabere au dus lupte crâncene corp la corp. Militarii dintr-o tabără îi alungau pe ceilalți din adăposturile pentru trăgători, pentru ca apoi să fie nevoiți să se retragă din fața întăririlor trimise de tabăra adversă.

La 5 dimineța, când ultimul atac al rușilor a fost în sfârșit respins, peste tot erau grămezi de morți și de răniți.

Pe 9 iunie, la prânz, pe Malahov a fost înălțat un steag alb, iar altul a apărut pe Mamelon, aflat acum în mâinile francezilor, semnalând o încetare a focului pentru a aduna morții de pe câmpul de luptă. Francezii făcuseră sacrificii enorme pentru a captura crucialul Mamelon și Redutele Albe, pierzând aproape 7 500 de morți și răniți. Herbé, alături de generalul Faily, a mers în no man's land pentru a stabili condițiile cu generalul Polusski. După o serie de formalități, „conversația a luat o întorsătură cordială – Parisul, Sankt-Petersburgul, greutățile iernii trecute”, nota Herbé în acea seară într-o scrisoare adresată familiei, și, în timp ce se evacua morții, ofițerii „s-au servit unii pe alții cu țigări”. „Ai fi zis că suntem niște amici ce, la o partidă de vânatoare, s-au întâlnit ca să tragă o țigară”, scria Herbé. După un timp, au apărut câțiva ofițeri cu o sticlă mare de șampanie, iar generalul Faily, care le ordonase să aducă băutura, a propus „să se închine pentru pace”, ceea ce ofițerii ruși au acceptat cu dragă inimă. Peste șase ore, după ce fuseseră evacuate mii de cadavre, sosisse momentul ca armistițiul să se încheie. După ce fiecărei tabere i s-a acordat un răgaz ca să verifice dacă nu i-a mai rămas vreun militar în no man's land, steagurile albe au fost date jos și, așa cum propusese Polusski, o lovitură de tun a fost semnalul pentru reluarea ostilităților⁵⁶.

Odată cu cucerirea Mamelonului și a Carierelor, totul era pregătit pentru un asalt asupra Malahovului și a Redanului. S-a stabilit ca atacul să aibă loc pe 18 iunie – aniversarea a 40 de ani de la bătălia de la Waterloo. Se spera că o victorie a aliaților va reconcilia vechile divergențe dintre britanici și francezi, oferindu-le prilejul de a sărbători ceva împreună în acea zi.

Victoria avea să coste multe vieți. Pentru a lua cu asalt forturile rusești, atacatorii trebuiau să care scări și să alerge sute de metri la deal pe teren deschis, traversând șanțuri și abatize* sub tirul intens al tunurilor rusești amplasate pe Malahov și pe Redan, precum și sub focul de anfiladă dinspre bastionul 4. Când ajungeau la forturi, trebuiau să folosească scările pentru a coborî în șanțuri și a escalada zidurile, sub ploaia de gloanțe trase de la distanță mică de inamicul aflat deasupra lor, apoi să-i copleșească pe apărătorii de pe parapete și să lupte împotriva rușilor, adunați în spatele altor baricade din interiorul forturilor, până puteau primi întăriri.

Aliații conveniseră ca mai întâi francezii să atace Malahovul, iar apoi, imediat ce reduceau la tăcere tunurile rusești, infanteria britanică să declanșeze atacul asupra Redanului. La insistențele lui Pélissier, asaltul urma să se limiteze la Malahov și Redan, nefiind un atac amplu împotriva orașului. Asaltul împotriva Redanului era probabil inutil fiindcă rușii aproape sigur aveau să-l abandoneze în momentul în care francezii își puteau aținti artileria către el de pe Malahov. Dar Raglan s-a gândit că era esențial ca britanicii să ia cu asalt *ceva*, chiar cu prețul unor pierderi inutile, pentru ca această bătălie să-și îndeplinească scopul simbolic de operațiune comună desfășurată la aniversarea bătăliei de la Waterloo. Francezii îi criticau tot timpul pe britanicii că nu reușiseră să se implice în Crimeea la fel de mult ca trupele lor.

Se preconiza un număr foarte mare de victime. Francezilor li s-a spus că jumătate dintre atacatori vor fi uciși chiar înainte de a ajunge la Malahov. Celor din linia întâi a

* Baraj înalt de aproximativ doi metri și lat de circa un metru realizat din copaci și tufe tăiate și culcate la pământ.

atacului a trebuit să li se ofere bani ori o avansare ca să fie convinși să participe la acțiune. În tabăra britanică, forțele de atac erau numite Forlorn Hope (Speranțe Deșarte), de la expresia olandeză *Verloren hoop*, ce însemna de fapt „trupe pierdute”, dar traducerea greșită în limba engleză era potrivită⁵⁷.

În noaptea de dinaintea asaltului asupra Malahovului, soldații francezi stăteau în bivuacurile lor, fiecare încercând să se pregătească pentru evenimentele din ziua următoare. Unii încercau să doarmă un pic, alții își curățau armele ori stăteau de vorbă, iar alții căutau un colț ferit ca să spună o rugăciune. În general domnea o atmosferă apăsătoare. Mulți soldați și-au scris numele și adresa de acasă pe un bilețel pe care și l-au atârnat de gât, astfel încât, dacă mureau, cine i-ar fi găsit să le poată anunța familia. Alții au scris scrisori de adio către cei dragi, dându-i-le preotului militar ca să le trimită în caz că mureau. André Damas avea o geantă mare plină cu scrisori. Preotul a fost impresionat de calmul soldaților în aceste ultime momente de dinaintea bătăliei. I se părea că puțini dintre ei erau însuflețiți de ura împotriva inamicului ori de dorința de răzbunare provocată de rivalitatea dintre națiuni. Un soldat scria :

Sunt liniștit și încrezător – nici mie nu-mi vine să cred. În fața unei asemenea primejdii, nu îndrăznesc să spun așa ceva decât ție, frate. Ar fi o îngâmfare să-i mărturisesc asta altcuiva. Am mâncat ca să mai prind puteri. Am băut numai apă. Nu îmi place în timpul luptei surescitarea stărnită de alcool : așa ceva nu face bine.

Un altul nota :

Când îți scriu aceste rânduri, se aude chemarea la luptă. A sosit ziua cea mare. În două ceasuri începem asaltul. Port cu evlavie medalionul cu Sfânta Fecioară și scapularul de la călugărițe. Mă simt liniștit și îmi zic că Dumnezeu o să mă apere.

Un căpitan scria :

Îți strâng mâna, frate, și vreau să știi că te iubesc. Acuma, Doamne, ai milă de mine. Mă las cu totul în mâinile Tale – facă-se voia Ta ! Trăiască Franța ! Astăzi vulturul nostru va trebui să se avânte asupra Sevastopolului !⁵⁸.

Nu toate pregătirile aliaților au decurs conform planului. În timpul serii s-au înregistrat dezertări din tabăra franceză și cea britanică – nu numai din rândul soldaților, ci și al ofițerilor care nu aveau curaj să participe la atacul iminent și au trecut de partea inamicului. Rușii au fost avertizați asupra asaltului de un caporal francez care a dezertat din statul-major general și le-a dus un plan detaliat al atacului francezilor. „Rușii cunoșteau, în amănunt, poziția și capacitatea batalioanelor noastre”, scria Herbé, care a aflat asta mai târziu de la un ofițer superior rus. Primiseră avertismente și din partea unor dezertori britanici, printre care și unul din Regimentul 28 (North Gloucestershire). Însă chiar și fără aceste avertizări rușii au fost alertați de pregătirile zgomotoase ale britanicilor din seara de 17. Locotenent-colonelul James Alexander din Regimentul 14 își amintea că „soldații, fiind agitați, nu s-au dus la culcare până ce nu ni s-a ordonat să intrăm în formație, la miezul nopții. Tabăra noastră ziceai că-i un târg, luminată toată și plină de zumzet de glasuri pretutindeni. Rușii trebuie să fi băgat de seamă asta”⁵⁹.

Chiar așa a fost. Prokofi Podpalov, ordonanța generalului Golev din Redan, își amintea cum a remarcat activitatea tot mai intensă de la Cariere în timpul serii – „glasurile, zgomotul pașilor în tranșee și huruitul roților de afeturi aduse spre noi”, din care „era limpede că aliații se pregăteau să dea semnalul de atac”. În acel moment rușii își retrăgeau forțele din Redan. Soldații reveneau în oraș pentru a-și petrece noaptea. Dar, observând aceste semne ale unui atac iminent, Golev a ordonat tuturor soldaților săi să se întoarcă în Redan, unde și-au montat tunurile și s-au instalat pe parapete. Podpalov își amintea de „liniștea extraordinară” a soldaților în timp ce așteptau începerea asaltului. „Acea liniște mormântală avea ceva lugubru: toată lumea simțea că se apropie ceva cumplit, ceva strașnic și primejdios, cu care aveam să luptăm pe viață și pe moarte”⁶⁰.

Atacul francezilor fusese programat să înceapă cu mult înainte de ivirea zorilor, la ora 3, cu trei ore de bombardament, urmate de luarea cu asalt a Malahovului la 6 dimineața, la o oră după răsăritul soarelui. Însă, pe neașteptate, în seara de 17, Pélissier a schimbat planul. Era convins că, în acele prime minute după ce se crăpa de ziuă, rușii nu puteau să nu observe că francezii se pregăteau de atac și ar fi adus rezervele de infanterie pentru a apăra Malahovul. Seara târziu a ordonat trupelor de asalt să atace direct Malahovul la 3 dimineața, când urma să se lanseze o rachetă de semnalizare de pe reduta Victoria, aflată în spatele liniilor franceze de lângă Mamelon. Nu a fost singura schimbare neașteptată din acea seară. Într-un acces de furie și urmărind să-și asume succesul preconizat, Pélissier l-a demis pe generalul Bosquet, care pusese la îndoială decizia lui de a începe asaltul fără un bombardament. Bosquet cunoștea în detaliu pozițiile rușilor și se bucura de încrederea soldaților; a fost înlocuit cu un general care nu beneficia de nici unul din aceste avantaje. Trupele franceze au fost bulversate de aceste schimbări neașteptate – dar nu mai tare decât generalul Mayran, cel ales să conducă asaltul alături de Regimentul 97, care a fost jignit personal de pătimașul Pélissier în timpul altei dispute, ceea ce l-a făcut pe Mayran să plece furios la punctul său de comandă spunând: *Il n'y a plus qu'à se faire tuer* („Nu ne mai rămâne decât să ne lășăm ucis”) ⁶¹.

Mayran a fost acela care, din exces de zel, a făcut o gafă fatală, confundând dâra de lumină a fitilului unui proiectil cu racheta de semnalizare pentru atac și a ordonat Regimentului 97 să pornească asaltul cu 15 minute prea devreme, când trupele franceze încă nu erau pregătite. Potrivit lui Herbé, care se afla cu Regimentul 95 în a doua coloană, chiar în spatele lui Mayran, generalul fusese provocat de un incident petrecut imediat după ora 2 noaptea, când doi ofițeri ruși se strecuraseră până la tranșeele franceze și strigaseră în întuneric:

Allons, Messieurs les Français, quand il vous plaira, nous vous attendons [„Hai, domnilor francezi, când o să doriți, noi vă așteptăm”]. Noi ne-am crucit. Era limpede că dușmanul ne știa toate planurile și că vom înfrunta o apărare bine pusă la punct. Pe generalul Mayran l-a infuriat sfruntarea asta îndrăznească și i-a încolonat pe soldați, ca să fie gata să atace Malahovul îndată ce se dădea semnalul... Toți ochii erau ațintiți spre reduta Victoria. Deodată, pe la 3 fără un sfert, pe cer s-a zărit o dără de lumină urmată de un vălătuc de fum. „Ăsta-i semnalul!”, au strigat mai mulți ofițeri ce se aflau în jurul lui Mayran. La scurtă vreme după aceea a mai apărut o dără de lumină. „Fără îndoială”, a zis generalul, „ăsta-i semnalul: în plus, mai bine prea devreme decât prea târziu. Înainte, Regiment 97!”.

Regimentul 97 s-a năpustit înainte – dar a fost întâmpinat de barajul letal al artileriei și muschetelor rușilor, care erau înarmați până-n dinți și pregătiți de luptă pe fiecare

parapet. „Deodată dușmanul se îndrepta spre noi ca un talaz uriaș”, își amintea Podpalov, care a urmărit scena de pe Redan.

În scurtă vreme, în lumina chioară, abia am putut ghici că dușmanul căra scări, funii, cazmale, scânduri și altele – ziceai că-i o armată de furnici mișcătoare. Se apropiau tot mai mult și mai mult. Deodată, chiar de partea ailaltă a liniei, au răsunat goarneaua noastre, urmate de bubuiturile tunurilor și răpăitul puștilor noastre; pământul s-a cutremurat, s-a auzit un ecou tunător și era așa o beznă din pricina fumului, de nu mai vedeai nimic. Când s-a risipit, am văzut că pământul din fața noastră era plin de trupurile francezilor căzuți.

Mayran s-a numărat printre cei doborâți în primul val. Ajutat de Herbé să se ridice, era grav rănit la braț, dar a refuzat să se retragă. „Înainte, Regiment 97!”, le-a strigat celor din linia a doua. Întăririle au înaintat, dar și acestea au fost doborâte în număr mare de ruși. Nu era o bătălie, ci un măcel. Urmându-și instinctele, atacatorii s-au culcat la pământ, neluând în seamă ordinele lui Mayran de a înainta, și s-au angajat într-un schimb de focuri cu rușii. După 20 de minute, când câmpul de luptă era deja plin de morți, soldații francezi au văzut o rachetă pe cer: era adevăratul semnal de atac⁶².

Pélissier ordonase lansarea rachetei de semnalizare în încercarea disperată de a coordona asaltul francezilor. Dar, dacă Mayran înaintase prea devreme, ceilalți generali ai săi nu erau gata: așteptându-se să pornească mai târziu, nu reușiseră să se pregătească până în acel moment. Trupelor din liniile de rezervă li s-a cerut să se li alăture rapid atacatorilor, dar ordinul neașteptat de a înainta i-a neliniștit pe oameni și mulți dintre ei „n-au vrut să plece din tranșee, nici chiar atunci când ofițerii i-au amenințat cu cele mai aspre pedepse”, relatea locotenent-colonelul Dessaint, aflat în fruntea departamentului politic al armatei, conchizând că soldații „presimțiseră dezastrul care îi păștea”⁶³.

Privind de pe Dealul Voronțov, Raglan a înțeles că asaltul haotic al francezilor era un fiasco sângeros. O coloană de francezi, din stânga Malahovului, reușise să pătrundă, dar forțele sale de sprijin erau nimicite de ruși de pe Malahov și Redan. Raglan i-ar fi putut ajuta pe francezi bombardând Redanul, după cum stabiliseră aliații în planul inițial, înainte de lansarea unui asalt; dar a considerat că are obligația morală de a-i sprijini pe francezi luând imediat cu asalt Redanul, fără un bombardament preliminar, deși trebuie să fi știut, cel puțin din evenimentele petrecute în orele anterioare, că o asemenea tactică era sortită dezastrului, sacrificând inutil mulți soldați. „M-am ferit totdeauna să fiu nevoit să atac în aceeași clipă cu francezii și simțeam că trebuie să nutresc oarece speranțe că vor izbui înainte să angajez în luptă trupele noastre”, îi scria Raglan lui Panmure pe 19 iunie, „dar, când am văzut de ce rezistență înverșunată se lovesc, am gândit că este de datoria mea să-i ajut atacând și eu... De un lucru sunt încredințat, că, dacă trupele noastre ar fi rămas în tranșee, francezii ar fi zis că nu au izbândit din pricină că n-am vrut noi să participăm la operațiune”⁶⁴.

Atacul britanicilor a început la 5.30 dimineața. Unitățile de asalt au ieșit în fugă din Cariere și din tranșeele de pe ambele flancuri, urmate de forțele de sprijin ce cărau scări pentru a escalada zidurile Redanului. În scurt timp a devenit clar că era o misiune zadarnică. „Nici bine nu au început soldații să se arate de după parapetul tranșeelelor, că s-au și trezit sub cea mai ucigătoare ploaie de mitralii ce s-a văzut vreodată”, povestea Sir George Brown, căruia i se încredințase comanda asaltului. Prima salvă a rușilor a eliminat o treime dintre atacatori. Din tranșeele aflate pe stânga, Codrington observa efectul

devastator al focului de baraj asupra trupelor ce încercau să traverseze în fugă, în câmp deschis, distanța de 100 de metri până la Redan :

În clipa când au apărut, s-a deschis foc de mitralii asupra lor – ce a brăzdat pământul –, i-a doborât pe mulți, praful i-a orbit și am văzut cum mulți s-au abătut din drum către tranșeele de la stânga lor. Mai pe urmă ofițerii mi-au zis că au fost orbiți de praful stârnit de mitralii; iar unul mi-a spus că a fost chiar izbit – a rămas fără suflare – până să ajungă la jumătatea drumului⁶⁵.

Copleșite de ploaia de mitralii, soldații au început să ezite; unii și-au pierdut curajul și au luat-o la fugă, în pofida eforturilor depuse de ofițerii lor pentru a-i regrupa, strigând la ei și amenințându-i. În cele din urmă, linia întâi a atacatorilor și primii soldați ce transportau scările au ajuns la abatize, la o distanță de aproximativ 30 de metri de șanțul Redanului. În timp ce ei făceau eforturi să se strecoare prin abatize, rușii „s-au urcat pe parapetele Redanului și au lansat asupra noastră salvă după salvă”, își amintea Timothy Gowing :

Au înălțat un steag negru, mare și ne-au provocat să venim la ei. Pe câmpul acela se auzea strigând „Omor!”, căci vrăjmașul laș a tras ceasuri de-a rândul asupra compatrioților noștri ce se zvăcoleau de durere, plini de sânge. Așa cum au zis unii dintre ofițerii noștri, „n-o să scape ei așa ușor – o să le plătim pentru asta!”. I-am fi iertat pe toți dacă nu ar fi tras în niște bieți răniți lipsiți de apărare.

Din forțele de asalt nu au mai rămas decât o sută de soldați, care au început să se retragă, în pofida ordinelor date de ofițeri și neluându-le în seamă amenințările că vor fi împușcați. Potrivit unui ofițer, care îndemnase un grup de soldați să continue atacul, „aceștia au ajuns să fie incredințați că, dacă mai făceau un pas înainte, aveau să fie spulberați; s-ar fi luptat cu oricâți soldați, ziceau ei, dar nu mai voiau să facă nici un pas înainte ca să fie spulberați”⁶⁶. Peste tot circula zvonul că Redanul era minat.

Între timp, 2 000 de soldați din Divizia 3 de pe flancul stâng, sub comanda generalului-maior Eyre, au pătruns chiar în suburbiile Sevastopolului. Primiseră instrucțiuni să ocupe niște adăposturi ale trăgătorilor ruși și, dacă atacul asupra Redanului o permitea, să înainteze în josul râpei Pichetului. Însă Eyre a acționat dincolo de ordinele primite și a înaintat mai departe cu brigada sa, înfrângându-i pe ruși în cimitir, după care au intrat sub un tir intens pe străzile Sevastopolului. S-au trezit într-o „fundătură”, își amintea căpitanul Scott din Regimentul 9: „Nu puteam nici să înaintăm, nici să ne retragem și am fost nevoiți să rămânem pe poziții de la 4 dimineața până la 9 seara, 17 ceasuri sub un ropot de gloanțe, mitralii, șrapnel și luați în cătare de sute de țintași de-ai lor, singurul nostru adăpost fiind casele ce se năruiau împrejur la fiecare tragere”. Potrivit locotenent-colonelului Alexander din Regimentul 14, luarea cu asalt a orașului a devenit un fel de escapadă, căci unii dintre soldații irlandezi „au dat năvală într-o parte a Sevastopolului, au intrat prin case în care se aflau femei, tablouri, mobile de mahon și pian; au dat iama și prin niște vinuri tari... Unii dintre băieții irlandezi și-au pus pe ei straie femeiești și așa au luptat; unii au adus cu ei oglinzi, mese și o tufă de agrișe cu agrișe în ea!”. Dar pentru restul trupelor, adăpostindu-se de focul inamicului în clădiri bombardate și ruinate, ziua nu a trecut într-un mod atât de distractiv. Au reușit să se retragă abia la adăpostul întunericului, cărând sute de răniți⁶⁷

În dimineața următoare s-a cerut un armistițiu pentru evacuarea morților și răniților de pe câmpul de luptă. Numărul victimelor a fost enorm. Britanicii au pierdut aproximativ 1 000 de militari, uciși ori răniți ; francezii poate de șase ori mai mulți, deși cifra exactă nu a fost făcută publică. Într-o scrisoare trimisă acasă pe 25 iunie un căpitan zuav ce a făcut parte din echipa trimisă în no man's land pentru a aduna morții descria ceea ce a văzut :

Nu o să vă spun toate senzațiile oribile pe care le-am avut când am ajuns în locul acela, acoperit de trupuri ce putrezeau în căldura soarelui, printre care mi-am recunoscut și niște camarazi. Cu mine erau 150 de zuavi, cărând târgi și butelci cu vin. Doctorul care era cu noi ne-a zis să ne îngrijim mai întâi de răniții care mai puteau scăpa. Am găsit o mulțime de asemenea nefericiți – toți au cerut de băut și zuavii mei le-au turnat vin... Pretutindeni era o duhoare insuportabilă de putreziciune ; zuavii erau nevoiți să-și lege nasul cu batista când cărau leșurile, cu capetele și picioarele bălăbănindu-se⁶⁸.

Printre morți se număra și generalul Mayran, învinuit de înfrângere în raportul lui Pélissier către Napoleon, deși, ca să fim sinceri, și Pélissier era cel puțin la fel de vinovat pentru că a schimbat planul în ultimul moment. Fără îndoială, Raglan credea că Pélissier era principalul răspunzător, nu numai prin schimbarea planului, ci și prin decizia sa de a limita atacul la Malahov și Redan în loc să se angajeze într-un asalt mai amplu asupra orașului care ar fi putut avea ca efect împrăștierea rușilor ce îl apărau – decizie pe care considera că Pélissier o luase fiind îngrijorat că trupele franceze ar putea „s-o ia razna” în oraș, după cum explica în scrisoarea către Panmure.

Dar, fără îndoială, criticile lui Raglan erau nuanțate și de propriul sentiment de vinovăție pentru sacrificarea inutilă a atâtor trupe britanice. Potrivit unuia dintre doctorii săi, Raglan a fost afectat de o depresie profundă după eșuarea asaltului, iar când era pe patul de moarte, în 26 iunie, nu de holeră suferea, așa cum se zvonise, ci era „un caz de suferință sufletească acută, ce a pricinuit mai întâi o depresie puternică, iar pe urmă o totală epuizare a activității inimii”⁶⁹. A murit pe 28 iunie.

Căderea Sevastopolului

„Dragă tată”, scria pe 14 iulie Pierre de Castellane, un aghiotant al generalului Bosquet. „Toate scrisorile mele s-ar cuveni să înceapă, cred, cu aceleași slove, «nimica nou», adică : săpăm, ne rânduim bateriile și în fiecare seară stăm în jurul focului și bem ; în fiecare zi două companii de soldați sunt duse la spital”¹.

Odată cu eșecul asalturilor asupra Malahovului și a Redanului, asediul a revenit la rutina monotonă a săpării tranșeelor și a focurilor de artilerie, fără vreun semn de progres. După nouă luni de război de tranșee, în ambele tabere domnea un sentiment de epuizare, senzația descurajatoare că impasul ar putea dura la nesfârșit. Dorința de a pune capăt războiului era atât de mare, încât se făceau tot felul de propuneri pentru a se depăși impasul. Prințul Urusov, excelent jucător de șah și prieten al lui Tolstoi, a încercat să-l convingă pe contele Osten-Sacken, comandantul garnizoanei Sevastopolului, că aliații ar trebui provocați la o partidă de șah, miza fiind tranșeea din prima linie, care trecuse de mai multe ori de la o tabără la alta, cu prețul a sute de vieți. Tolstoi a sugerat ca soarta războiului să fie decisă printr-un duel². Deși acesta a fost primul război modern, o repetiție generală pentru luptele de tranșee din Primul Război Mondial, a avut loc într-o perioadă când încă persistau unele idei de cavalerism.

În scurt timp demoralizarea a pus stăpânire pe trupele aliate. Nimeni nu credea că un nou atac avea mari șanse se reușită – rușii își construiau fortificații și mai puternice – și toată lumea se temea că va fi nevoită să petreacă încă o iarnă pe înălțimile Sevastopolului. Toți soldații au început acum să scrie că vor să plece acasă. „M-am hotărât să vin cumva acasă”, îi scria locotenent-colonelul Mundy mamei sale pe 9 iulie. „Nu mai pot și nu mai vreau să îndur încă o iarnă și nu o voi face. Știu că, dacă aș face-o, într-un an aș fi un moș ramolit și prefer să fiu mai curând un măgar viu decât un leu mort.” Unii soldați îi invidiau pe camarazii răniți ce erau duși acasă. Potrivit unui ofițer britanic, „mulți soldați și-ar da bucuroși un braț, numai să plece de pe dealurile astea și să părăsească asediul”³.

Disperarea că războiul nu se va mai sfârși niciodată îi făcea pe mulți soldați să se întrebe pentru ce luptă. Cu cât se prelungea masacrul, cu atât ajungeau să-i privească pe inamici ca pe niște soldați aflați în suferință, asemenea lor, și cu atât mai lipsit de sens li se părea totul. Preotul militar francez André Damas menționa cazul unui zuav ca e a venit la el exprimându-și îndoiele de natură religioasă cu privire la război. Zuavului (asemenea tuturor soldaților) i se spusese că poartă un război împotriva unor „barbari”. Însă în timpul armistițiului pentru evacuarea morților și răniților după lupta de pe 18 iunie îl ajutase pe un ofițer rus grav rănit, care, în semn de recunoștință, își scosese de la gât

și îi dăruise un pandantiv din piele pe care era ștanțată imaginea Fecioarei cu Pruncul. „Războiul acesta trebuie să înceteze”, i-a spus zuavul lui Damas; „e mișelesc. Suntem creștini cu toții; toți credem în Dumnezeu și în religie, iar fără asta nu am fi așa de viteji”⁴.

Epuizarea cauzată de staționarea în tranșee a fost cel mai mare inamic în lunile de vară. Până în a zecea lună a asediului soldații ajunseseră cu nervii la pământ din cauza bombardamentului continuu și atât de epuizați pentru că nu dormeau, încât mulți dintre ei nu au mai putut face față. În memoriile lor, mulți soldați scriau despre „nebulnia tranșeelor” – o combinație de boli mentale, după câte se pare, de la claustrofobie la ceea ce ulterior avea să se numească „psihoză traumatică” sau „stres de luptă”. Louis Noir, de exemplu, își amintea de multe cazuri când „companii întregi” de zuavi călțiți în luptă „se trezeau deodată în toial nopții, puneau mâna pe puști și strigau isteric la ceilalți să-i ajute să lupte cu niște dușmani închipuiți. De asemenea crize de surescitare au ajuns să sufere mulți soldați; în mod neașteptat, acestea i-au afectat în primul rând pe cei mai puternici trupește și sufletește”. Jean Cler, colonel al zuavilor, își amintea și el de luptători deprinși cu războiul care „deodată își pierdeau mințile” și fugeau la ruși ori care nu mai suportau și se împușcau. Mulți au consemnat în memoriile lor sinucideri. Cineva scria despre un zuav, „veteran al războaielor noastre din Africa”, ce părea că nu are nimic până când, într-o bună zi, stând lângă cort și bându-și cafeaua cu camarazii săi, a zis că i-a ajuns; luându-și arma, s-a dus mai încolo și și-a tras un glonț în cap⁵.

Pierderea camarazilor era un factor de stres major pentru soldați. Nu era un lucru despre care aceștia să scrie prea des, nici măcar în armata britanică, unde scrisorile trimise acasă nu prea erau cenzurate; din partea soldaților se aștepta să accepte cu stoicism moartea în luptă și poate că acest lucru era necesar supraviețuirii. Totuși, în frecventele efuziuni de tristețe provocate de pierderea unor prieteni putem sesiza emoții mai profunde și mai apăsătoare decât cele pe care le puteau exprima autorii unor asemenea scrisori. De exemplu, comentând corespondența publicată de alt ofițer, Henri Loizillon, Michel Gilbert era frapat de angoasa și remușcările exprimate de acesta într-o scrisoare trimisă familiei pe 19 iunie. Scrisoarea cuprindea o listă lungă de nume, o „tristă trecere în revistă” a soldaților ce pieriseră în asaltul asupra Malahovului, cu o zi înainte, și totuși, considera Gilbert, din aceasta se simțea „cât de băntuit îi era cugetul de suflul morții (*souffle de la mort*). Lista înșiră nume după nume, cu o deznădejde neîntreruptă, prieteni care au dispărut, numele unor ofițeri ce au fost uciși”. Loizillon părea răvășit de durere și de vinovăție – vinovăție fiindcă el supraviețuise –, „spiritul său viguros de autoconservare reapărând” abia în ultimele rânduri, pline de umor, ale scrisorii, în care descria rugăciunile zadarnice ale altui soldat:

Bietul meu prieten Conegliano [scria Loizillon], în clipa când plecam la atac, mi-a spus (el fiind foarte bisericos): „Mi-am adus mătâniile binecuvântate de papă și am zis 12 rugăciuni pentru general [Mayran], 12 pentru fratele meu, ca și pentru tine”. Săracul! Dintre cei trei, rugăciunile lui nu m-au salvat decât pe mine⁶.

Pe lângă efectul faptului că asistaseră la moartea atâtor oameni, soldații din tranșee au fost probabil doborâți și de amploarea și natura cumplite ale rănilor suferite de toate armatele implicate în asediu. Abia în timpul Primului Război Mondial avea să sufere trupul uman vătămări atât de grave ca în luptele de la Sevastopol. Îmbunătățirile tehnice

ale artileriei și puștilor le provocau soldaților răni mult mai grave decât cele din Războaiele Napoleoniene ori cele din Algeria. Glonțul de pușcă modern, alungit și conic, era nu doar mai puternic, ci și mai greu decât vechiul glonț sferic, astfel încât pătrundea direct în corp, sfărâmând orice os aflat pe traiectoria sa, în timp ce glonțul sferic, mai ușor, tindea să-și devieze traseul prin corp, de obicei fără a zdrobi oasele. La începutul asediului rușii foloseau un glonț conic de 50 de grame, dar din primăvara anului 1855 au început să utilizeze un glonț de pușcă mai mare și mai greu, lung de cinci centimetri și cu o greutate de două ori mai mare decât a gloanțelor britanice și franceze. Atunci când aceste gloanțe atingeau părțile moi ale corpului uman, produceau o gaură mai mare, ce se putea vindeca, însă, când loveau un os, îl sfărâmau mai tare, iar în cazul fracturării unui braț ori a unui picior, aproape sigur era necesară amputarea. Metoda rușilor de a nu începe să tragă până în ultimul moment, pentru ca apoi să-i secere pe inamici de la mică distanță le garanta că puștile lor provocau distrugerii maxime⁷

În spitalele aliaților se aflau soldați cu răni înfiorătoare, dar și în spitalele rusești se găseau la fel de mulți, victime ale focurilor de artilerie și ale puștilor britanicilor și francezilor, chiar și mai avansate din punct de vedere tehnic. Kristian Giubbenet, profesor de chirurgie care a lucrat în spitalul militar din Sevastopol, scria în 1870 :

Nu cred că am văzut vreodată răni așa de înfiorătoare precum cele cu care am fost nevoit să am de-a face în ultima perioadă a asaltului. Fără îndoială, cele mai grave erau dese răni la pânțele, când soldaților le atârnavă în afară intestinele pline de sânge. Când asemenea nefericiți erau aduși la infirmerie, încă puteau vorbi, erau încă treji și mai trăiau vreo câteva ceasuri. În alte cazuri, pânțele și pelvisul erau despicate din spate : soldații nu își puteau mișca partea de jos a trupului, dar rămâneau conștienți până ce mureau, peste câteva ceasuri. Fără îndoială, impresia cea mai cumplită era pricinuită de aceia ale căror fețe fuseseră spulberate de un proiectil și care nu mai semănau deloc cu niște ființe omenești. Închipuiți-vă o ființă care în loc de chip și cap are o masă însângerată de carne și oase – fără să mai vedeți ochi, nas, gură, obraji, limbă, bărbie ori urechi, această ființă continuând totuși să stea pe picioarele sale, să se miște și să dea din mâini, făcându-vă să credeți că încă mai este conștientă. În alte cazuri, în locul unde ar trebui să vedem o față, nu au rămas decât bucăți însângerate de piele care atârnavă⁸.

Rușii au înregistrat cu mult mai multe victime decât aliații. Până la sfârșitul lunii iulie, 65 000 de soldați ruși au fost răniți sau uciși la Sevastopol – mai mult decât dublul pierderilor suferite de aliați – fără a-i include și pe cei ce au pierit din cauza bolilor. În spitalele deja supraaglomerate, după bombardamentul declanșat asupra orașului în iunie, au sosit alte mii de răniți, nu numai soldați, ci și civili (4 000 de noi victime doar în zilele de 17 și 18 iunie). În clădirea Adunării Nobiliare „răniții erau întinși pe parchet nu numai unii lângă alții, ci și unii peste alții”, își amintea dr. Giubbenet. „Gemetele și vaietele miilor de muribunzi răsunau în sala întunecoasă, abia luminată numai de lumânările infirmierilor”. La Bateria Pavlovsk alți 5 000 de soldați ruși erau la fel de înghesuți pe podelele antrepozitelor și magaziilor. Pentru a mai reduce supraaglomerarea, în iulie, rușii au construit un spital mare de campanie înspre Belbek, la șase kilometri de Sevastopol, unde au fost aduși cei cu răni mai puțin grave, potrivit sistemului de triaj al lui Pirogov. Mai erau spitale la Inkerman, pe Înălțimile Mackenzie și în fostul palat al hanului de la Bahcisarai. Unii dintre răniți au fost transportați mai departe, cu cai și căruțe, pe drumuri de țară, până la Simferopol sau chiar la Harkov, la o distanță de

650 de kilometri, unde spitalele erau copleșite de valul de răniți sosiți în urma asediului. Însă nu era suficient pentru a face față numărului tot mai mare de soldați bolnavi și răniți. În iunie și iulie cel puțin 250 de ruși completau zilnic lista victimelor. În ultimele zile ale asediului, potrivit unor prizonieri ruși capturați ulterior de aliați, numărul a crescut la 800 de victime pe zi, de două ori mai mare decât cel raportat oficial de Gorceakov⁹

Rușii erau supuși unor presiuni tot mai mari. Odată cu ocuparea de către aliați a Kerchului și cu blocada impusă asupra liniilor lor de aprovizionare prin Marea Azov de la începutul lunii iunie, rușii au început să nu mai aibă suficiente muniții și artilerie. Principala problemă o constituiau proiectilele mici pentru mortiere. Comandanților de baterii li s-a ordonat să tragă doar o singură dată la fiecare patru focuri ale inamicului. În acest timp, aliații atingeau acum niveluri de foc concentrat nemaivăzut vreodată într-un asediu – industriile și sistemele lor de transport permițând artileriei acestora să tragă zilnic 75 000 de ghiulele¹⁰. Era un nou tip de război industrial și Rusia, cu economia sa înapoiată bazată pe iobagi, nu îi putea face față.

Moralul scădea periculos de mult. În iunie, rușii și-au pierdut conducătorii care îi însuflețeau la Sevastopol: Tottleben, rănit grav în timpul bombardamentului de pe 22 iunie, a fost nevoit să se retragă; iar peste șase zile, Nahimov a fost rănit în față de un glonț în timp ce inspecta bateriile de la Redan. Transportat la cazarmă, a zăcut inconștient timp de două zile și a murit pe 30 iunie. La funeraliile sale a participat toată populația orașului, iar trupele aliate, încetând bombardamentul, au urmărit ceremonia solemnă și cortegiul funerar ce a trecut pe lângă zidurile orașului. „Nu găsesc cuvinte să zugrăvesc tristețea adâncă a funeraliilor”, scria familiei o asistentă medicală de la Sevastopol.

Marea cu flota maiestuoasă a dușmanilor noștri, dealurile cu bastioanele noastre unde Nahimov și-a petrecut zilele și nopțile – toate acestea spuneau mai mult decât orice cuvinte. De pe dealurile unde erau bateriile ce pândeau Sevastopolul, vrăjmașul putea să vadă cortegiul și să deschidă focul asupra lui; însă și armele sale au tăcut, cu respect, în răstimpul slujbei netrăgându-se nici un glonț. Închipuiți-vă această priveliște – iar deasupra tuturor norii negri de furtună, oglindind cântările de jale, dangătul trist al clopotelor și psalmodierile melancolice ale slujbei de înmormântare. Așa și-au îngropat marinarii eroul de la Sinop, așa și-a îngropat Sevastopolul, într-o odihnă veșnică, apărătorul neînfricat și viteaz¹¹.

Spre sfârșitul lunii iulie, situația devenise atât de disperată la Sevastopol, nu numai muniția, ci și rezervele de alimente și de apă ajungând la un nivel periculos de deficitar, încât Gorceakov a început pregătirile pentru evacuarea orașului. O bună parte dintre locuitori plecaseră deja, temându-se să nu moară de foame ori să nu cadă victime holerei sau tifosului, ce se răspândiseră epidemic în lunile de vară. Doar în luna iunie, un comitet special pentru lupta împotriva epidemiilor la Sevastopol a raportat câte zece morți pe zi din cauza holerei. Majoritatea celor rămași fuseseră nevoiți de mult să-și abandoneze casele distruse de bombe și să se refugieze la celălalt capăt al orașului, lângă intrarea în port, în Fortul Nicolae, între zidurile căruia se aflau principalele cazărmi, birouri și prăvălii. Alții și-au găsit un adăpost mai bun în zona de nord a orașului. „Sevastopolul a început să semene cu un cimitir”, își amintea Eršov, ofițerul de artilerie.

Cu fiecare zi ce trecea, bulevardele sale din centru erau tot mai pustii și mai mohorâte – parcă era un oraș nimicit de cutremur. Strada Ekaterinskaia, care în luna mai era încă frumoasă

și plină de viață, a ajuns acum, în iulie, pustie și distrusă. Nici aici, nici pe bulevard nu mai vedeai chip de femeie ori pe cineva preumblându-se dezinvolt : numai cete solemne de militari... Pe fiecare chip era întipărită aceeași mască de oboseală și teamă. Nu avea nici un rost să ieși în oraș : nicăieri nu mai auzai veselie, nicăieri nu mai găseai distracții.

În povestirea lui Tolstoi „Sevastopolul în august”, cu întâmplări și personaje inspirate din realitate, un soldat de pe malul Belbekului îl întreabă pe altul abia sosit din orașul asediat dacă sălașul lui e teafăr. „Ei, tătucă !”, i-a răspuns acesta, „de mult l-au făcut zob bombele. Nici n-ai să mai recunoști acum Sevastopolul ; nu mai e picior de femeie, nici cărciumi, nici muzică ; ieri s-a mutat și ultimul local. E groaznic de trist acum”¹².

Nu numai civilii părăseau Sevastopolul. În lunile de vară, soldații dezertau în număr tot mai mare. Cei care au fugit la aliați declarau că dezertarea era un fenomen de masă, iar acest lucru este susținut și de cifrele parțiale și comunicatele autorităților militare ruse. De exemplu, în luna august a existat un raport potrivit căruia numărul dezertărilor „crescuse dramatic” din iunie, în special în rândul acelor trupe de rezervă mobilizate în Crimeea : o sută de soldați au fugit din Divizia 15 Infanterie de Rezervă, precum și câte trei din patru soldați din întăririle trimise din districtul militar Varșovia. Chiar din Sevastopol, zilnic dispăreau cam câte 20 de soldați, majoritatea în timpul unor raiduri sau bombardamente, când nu erau chiar atât de atent supravegheați de comandanții lor. Potrivit francezilor, către care s-a îndreptat un flux constant de dezertori în lunile de vară, principalul motiv de dezertare declarat de soldați era că, practic, nu mai primiseră nimic de mâncare ori numai carne stricată. Au circulat diverse zvonuri despre răzvrătirea unor rezerviști din garnizoana de la Sevastopol în primele săptămâni din august, deși revolta a fost înăbușită brutal și toate dovezile distruse de ruși. „Se zice că o sută de soldați ruși au fost împușcați în urma unei sentințe a Curții Marțiale din oraș pentru răzvrătire”, îi scria Henry Clifford tatălui său la scurt timp după aceea. Mai multe regimente au fost dizolvate și trecute în rezervă fiindcă nu mai erau demne de încredere¹³.

*

Dându-și seama că Sevastopolul nu va mai putea rezista mult timp asediului, țarul i-a ordonat lui Gorceakov să mai încerce o dată să străpungă încercuirea trupelor aliate. Gorceakov se îndoia că acest lucru putea fi realizat. O ofensivă „împotriva unui dușman superior ca număr și așa de bine înfipt pe poziții fortificate ar fi o nesăbuintă”, gândea comandantul suprem. Însă țarul insista că trebuie făcut *ceva* : căuta o cale de a pune capăt războiului în condiții acceptabile pentru onoarea și integritatea Rusiei și avea nevoie de un succes militar pentru a iniția tratative de pace cu britanicii și francezii de pe o poziție mai puternică. Trimițând în Crimeea trei dintre diviziile sale de rezervă, Alexandru l-a bombardat pe Gorceakov cu instrucțiuni să atace (însă fără a sugera unde) înainte ca aliații să trimită noi trupe, așa cum credea că se pregătesc să facă. „Sunt încredințat că trebuie să pornim ofensiva”, îi scria lui Gorceakov pe 30 iulie ; „altfel toate întăririle pe care ți le-am trimis, după cum s-a mai întâmplat, or să fie înghițite de Sevastopol, gaura aia fără fund”¹⁴.

Singura acțiune despre care Gorceakov credea că are vreo șansă de reușită era un atac asupra pozițiilor franceze și sarde de pe Ciornaia. „Cucerind sursele de apă ale dușmanului, am putea să-i amenințăm flancul și să-i îngrădăm atacurile asupra Sevastopolului,

deschizând poate calea pentru alte operațiuni avantajoase”, îi scria el țarului. „Însă nu trebuie să ne amăgim, căci o asemenea inițiativă are puține șorți de izbândă”. Alexandru nu a luat în seamă rezervele lui Gorceakov. Pe 3 august i-a scris din nou: „Pierderile pe care le suferi zi de zi la Sevastopol arată încă o dată ceea ce ți-am mai spus de mai multe ori în scrisorile mele – *nevoia de a face ceva hotărâtor pentru a pune capăt acestui masacru înfiorător* [sublinierea țarului]”. Alexandru știa că Gorceakov era esențialmente un curtean, un acolit al precautului Paskevici, și bănuia că nu prea vrea să-și asume responsabilitatea unei ofensive. Își încheia scrisoarea cu următoarele cuvinte: „Vreau o bătălie, dar, dacă dumneata, în calitate de comandant suprem, te temi de răspundere, convoacă un consiliu militar care să și-o asume în locul dumitale”¹⁵.

Pe 9 august s-a întrunit un consiliu de război pentru a pune în discuție un posibil atac. Mulți dintre înalții comandanți erau împotriva unei ofensive. Osten-Sacken, care fusese foarte afectat de moartea lui Nahimov și care era acum convins că pierderea Sevastopolului nu putea fi evitată, a afirmat că se sacrificaseră destui soldați și venise timpul ca baza navală să fie evacuată. Majoritatea celorlalți generali împărțeau părerea pesimistă a lui Osten-Sacken, dar nici unul nu a avut curajul s-o spună atât de fățiș. Așa că, pentru a-l mulțumi pe țar, au susținut ideea unei ofensive, chiar dacă puțini dintre ei se bazau pe un plan detaliat. Propunerea cea mai îndrăznească a venit din partea generalului Hrulev, dornic de luptă, care condusese atacul eșuat împotriva Ievpatoriei. Hrulev era acum în favoarea distrugerii totale a Sevastopolului (chiar depășind cele petrecute la Moscova în 1812), urmată de un asalt în masă asupra pozițiilor inamicului în care să fie implicați toți militarii disponibili. Atunci când Osten-Sacken a obiectat că planul sinucigaș se va solda cu zeci de mii de morți inutile, Hrulev a răspuns: „Și ce dacă? Să moară toți! O să ne punem amprenta pe hartă!”. Cei cu mintea mai limpede au avut câștig de cauză, iar întrunirea s-a încheiat cu un vot în favoarea ideii lui Gorceakov privind un atac împotriva pozițiilor franceze și sarde de pe Ciornaia, chiar dacă până și Gorceakov avea în continuare mari îndoieli că acțiunea ar putea avea succes. „Pornesc împotriva dușmanului fiindcă, dacă nu o fac, Sevastopolul va fi în scurtă vreme pierdut”, îi scria el prințului Dolgorukov, ministrul de Război, în ajunul ofensivei. Dar, dacă atacul nu avea succes, „nu va fi vina [lui]” și avea să încerce „a evacua Sevastopolul cu cât mai puține pierderi”¹⁶.

Conform planului, atacul trebuia să înceapă în zorii zilei de 16 august. Cu o seară înainte, soldații francezi sărbătoriseră *fête de l'empereur* – precum și (nu întâmplător) Adormirea Maicii Domnului, sărbătoare importantă pentru italieni, care, asemenea francezilor, băuseră până noaptea târziu. Abia se duseseră la culcare, când, la 4 dimineața, au fost treziți de bubuiturile tunurilor rusești.

La adăpostul ceții din zori, rușii au înaintat spre podul Traktir cu o forță mixtă compusă din 47 000 de infanteriști, 10 000 de cavaleriști și 270 de tunuri de câmp sub comanda generalului Liprandi pe flancul stâng (în dreptul sarzilor) și a generalului Read, fiul unui inginer scoțian emigrat în Rusia, pe flancul drept al rușilor (în dreptul francezilor). Cei doi generali aveau instrucțiuni să nu treacă râul până nu primesc ordine de la Gorceakov, comandantul suprem, care nu era sigur dacă să-și desfășoare diviziile de rezervă împotriva francezilor de pe Înălțimile Fediuhin sau a sarzilor de pe Dealul Gasfort. El conta pe faptul că bombardamentul inițial al artileriei va expune pozițiile inamicului și îl va ajuta să se decidă.

Însă primele lovituri de tun ale rușilor nu și-au atins țintele. Nu au făcut decât să-i alerteze pe cei 18 000 de francezi și 9 000 de sarzi pentru a se pregăti de luptă și pe

cei aflați în avanposturi pentru a se deplasa spre podul Traktir. Nemulțumit că situația stagna, Gorceakov și-a trimis în grabă aghiotantul, un anume locotenent Krasovski, să-i anunțe pe Read și pe Liprandi că era timpul „să începem”. Mesajul ce i-a parvenit lui Read nu era deloc clar. „Timpul să începem ce?”, l-a întrebat Read pe Krasovski, care nu a știut ce să-i răspundă. Read a hotărât că mesajul nu putea însemna începerea focului de artilerie, care deja începuse, ci că este un ordin de atac pentru infanterie. Le-a ordonat soldaților să treacă râul și să ia cu asalt Înălțimile Fediuhin – deși încă nu sosiseră trupele de rezervă ale cavaleriei și infanteriei ce urmau să sprijine un atac. Între timp, Gorceakov decisese să-și concentreze rezervele pe flancul stâng, încurajat de ușurința cu care tiraliorii lui Liprandi îi alungaseră pe sarzii din avanposturile de pe Dealul Telegrafului (numit de italieni Roccia dei Piemontesi). Auzind focurile de muschetă ale soldaților lui Read aflați în fața Înălțimilor Fediuhin, Gorceakov și-a redirecționat o parte dintre rezerve pentru a-i sprijini, însă, după cum a recunoscut ulterior, știa deja că bătălia era pierdută: trupele sale erau divizate și atacau pe două fronturi când ideea ofensivei fusese să se dea o singură lovitură puternică¹⁷.

Soldații lui Read au trecut râul pe lângă podul Traktir. Fără nici un sprijin din partea cavaleriei ori a artileriei, se îndreptau spre o moarte aproape sigură, artileriștii și pușcașii francezi trăgând spre ei de pe Înălțimile Fediuhin. În mai puțin de 20 de minute fuseseră secerăți 2 000 de infanteriști ruși. Au sosit și rezervele, Divizia 5 Infanterie. Comandan-tul acesteia a propus ca întreaga divizie să fie implicată în atac. Poate, având superioritate numerică, ar fi reușit să străpungă liniile inamicului. Însă Read a ales s-o angajeze în luptă treptat, câte un regiment, fiecare fiind, rând pe rând, doborât de francezi, care deja erau pe deplin convingși că sunt în stare să înfrângă coloanele ruse și nu deschideau focul decât atunci când acestea se aflau la mică distanță. „Artileria noastră a făcut ravagii printre ruși”, își amintea Octave Cullet, un căpitan francez de infanterie ce s-a aflat pe Fediuhin.

Soldații noștri, încrezători și puternici, au tras în ei de pe două linii, cu un cumpăt și niște salve ucigătoare cum numai soldații căliți în luptă o pot face. În acea dimineață fiecare soldat a primit câte 80 de cartușe, din care puține fuseseră trase: nimeni nu lua în seamă focul de pe flancuri, toți se concentrau numai asupra trupelor rusești ce se apropiiau... Am început să tragem abia când au ajuns chiar în dreptul nostru și amenințau să ne încercuiască – nu s-a irosit nici un glonț tras împotriva acestui semicerc imens de atacatori. Ai noștri au dat dovadă de un sânge rece (*sang-froid*) admirabil și nimănui nu i-a trecut prin cap să se retragă.¹⁸

În cele din urmă, Gorceakov a pus capăt acțiunii inepte a lui Read și a ordonat ca întreaga divizie să treacă la atac. Pentru o vreme, i-au respins pe francezi în susul dealului, dar salvele fatale ale puștilor inamicului i-au forțat în cele din urmă să se retragă pe malul celălalt al râului. Read a fost ucis de o schiță în timpul retragerii, iar Gorceakov a preluat comanda, ordonând ca opt batalioane din forțele lui Liprandi aflate pe flancul stâng să-l sprijine la capătul dinspre est al Înălțimilor Fediuhin. Dar aceste trupe au intrat sub tirul intens al puștilor sarzilor, care traversaseră Dealul Gasfort pentru a proteja flancul descoperit, și au fost împinse înapoi spre Dealul Telegrafului. Situația era disperată. Puțin după ora 10 dimineața Gorceakov a ordonat retragerea generală, iar cu o ultimă canonadă a întregii artilerii, ca o sfidare în ciuda înfrângerii, rușii s-au retras să-și lingă rănilor.¹⁹

Pe valea râului Ciornaia aliații au avut 1 800 de victime. Rușii au înregistrat 2 273 de morți, aproape 4 000 de răniți și 1 742 dați dispăruți, majoritatea dezertori care profitară de ceața dimineții și de confuzia din timpul bătăliei pentru a fugi*. A fost nevoie de mai multe zile ca morții și răniții să fie evacuați de pe câmpul de luptă (rușii nici măcar nu au venit să-i ia pe ai lor) și în acest răstimp a sosit multă lume ce a văzut scena înfricoșătoare, nu numai asistente medicale venite să-i ajute pe răniți, ci și turiști de război, care au luat trofee de pe trupurile morților. Cel puțin doi preoți militari au participat la jafuri în căutare de suvenire. Mary Seacole descrie locul „înțesat de răniți, unii liniștiți și împăcați, alții nerăbdători și agitați, câțiva spărgând tăcerea cu țipetele lor de durere – toți voind apă și toți fiindu-le recunoscători celor care le dădeau”. Thomas Buzzard, un medic britanic din armata turcă, a fost frapat de felul în care majoritatea morților „zăceau cu fața în jos, pentru a folosi o zicere homerică, «mușcând țărâna»”, spre deosebire de modul cum erau înfățișați de obicei în tablourile clasice cu bătălii, zăcând pe spate (majoritatea rușilor fuseseră împuşcați din față în timp ce urcau dealul, astfel încât, în mod firesc, căzuseră în față)²⁰.

Cumva rușii reușiseră să piardă în fața unor inamici măcar de două ori mai puțin numeroși decât ei. În explicația pe care i-a dat-o țarului, Gorceakov a afirmat că nefe-ricitul general Read este singurul vinovat, susținând că acesta nu îi înțelesese ordinul atunci când și-a mobilizat oamenii împotriva francezilor de pe Înălțimile Fediuhin. „E dureros să ne gândim că, dacă Read mi-ar fi îndeplinit ordinele întocmai, am fi putut avea o oarecare izbândă și că măcar a treia parte din acei bravi soldați ce au fost doborâți ar mai fi și azi vii”, îi scria el țarului pe 17 august. Alexandru nu a fost impresionat de încercarea lui Gorceakov de a da vina pe generalul mort. El voise un succes pentru a le propune aliaților o pace în condiții favorabile, iar acest eșec îi năruise toate planurile. „Bravii noștri soldați”, i-a răspuns el lui Gorceakov, „au suferit pierderi uriașe fără vreun folos [sublinierea țarului]”. Adevărul este că amândoi se făceau vinovați de acest măcel inutil: Alexandru pentru că insistase asupra unei ofensive când nici o asemenea acțiune nu era cu adevărat posibilă; iar Gorceakov pentru că nu reușise să reziste presiunilor lui de a declanșa un atac²¹.

Înfrângerea de pe Ciornaia a fost o catastrofă pentru ruși. De acum căderea Sevastopolului în mâinile aliaților era doar o chestiune de timp. „Sunt încredințat că acesta este penultimul act al operațiunilor noastre sângeroase din Crimeea”, le scria Herbé părinților săi pe 25 august, după ce fusese rănit pe Ciornaia; „ultimul o să fie cucerirea Sevastopolului”. Potrivit lui Nikolai Miloșevici, unul dintre apărătorii bazei navale, după înfrângere „soldații ruși și-au pierdut toată încrederea în ofițerii și generalii lor”. Un alt soldat scria: „Dimineața zilei de 16 august era ultima noastră nădejde. Până spre seară aceasta s-a spulberat. Am început să ne luăm adio de la Sevastopol”.

Dându-și seama că situația era disperată, rușii au început de acum să se pregătească pentru evacuarea Sevastopolului, așa cum, în scrisoarea trimisă ministrului de Război în ajunul bătăliei, avertizase Gorceakov că vor fi nevoiți să facă în cazul unei înfrângeri pe Ciornaia. Planul de evacuare se axa pe construirea unui pod de pontoane în portul

* În încercarea de a-i împiedica să dezerteze, ofițerii ruși le spusese soldaților că, dacă li se vor preda inamicilor, aceștia le vor tăia urechile și le vor da turcilor (a căror practică în armată era să taie urechi pentru a primi o recompensă); dar nici acest lucru nu îi împiedicase pe soldații ruși să dezerteze în număr mare.

maritim, spre malul de nord al golfului, unde rușii ar fi avut o poziție de forță împotriva aliaților dacă aceștia ocupau orașul dinspre sud. Ideea unui pod a fost propusă prima oară de generalul Buhmeier, un genist strălucit, în prima săptămână a lunii iulie. O mulțime de geniști au respins-o pe motiv că ar fi imposibil de construit, mai ales acolo unde propusese Buhmeier, între Fortul Nicolae și Bateria Mihailov, unde portul maritim avea o lățime de 960 de metri (ceea ce ar fi făcut cel mai lung pod de pontoane construit vreodată) și, din cauza vânturilor puternice, marea era foarte agitată. Însă caracterul urgent al situației l-a convins pe Gorceakov să-i sprijine acest plan periculos, iar cu sute de soldați ce aduceau buștenii cu căruța tocmai de la Herson, aflat la o distanță de 300 de kilometri, și echipe uriașe de marinari ce îi montau pe pontoane, Buhmeier a organizat construirea podului, ce a fost finalizat pe 27 august²³.

*

Între timp aliații se pregăteau de alt asalt împotriva Malahovului și a Redanului. Spre sfârșitul lunii august își dăduseră seama că rușii nu mai puteau rezista mult timp. Valul de dezertori de la Sevastopol se transformase în torent după înfrângerea de pe Ciornaia – și toți povesteau aceleași lucruri despre condițiile cumplite din oraș. Odată ce comandanții aliați au realizat că un nou asalt va avea probabil succes, au fost cu atât mai hotărâți să-l lanseze cât mai repede. Se apropia septembrie, curând vremea urma să se înrăutățească și nimic nu îi speria mai mult ca o a doua iarnă în Crimeea.

Pélissier a preluat rolul de lider. Poziția lui fusese întărită foarte mult de respingerea rușilor pe Ciornaia. Napoleon avusese îndoieli în privința tacticii lui Pélissier de a continua asediul – el fusese în favoarea unei campanii în teren –, dar în urma acestei noi victorii și-a depășit reținerile și i-a acordat tot sprijinul comandantului său pentru ca acesta să obțină victoria pe care și-o dorea atât de mult.

Atunci când comandantul francez se afla în frunte, britanicii erau obligați să-l urmeze: nu aveau nici trupele necesare, nici rezultatele pozitive de care ar fi fost nevoie pentru a-și impune propriile politici militare. După catastrofa din 18 iunie, Panmure era decis să împiedice o repetare a atacului nereușit al britanicilor împotriva Redanului, iar o vreme a părut că alt asalt în care să fie implicați britanicii fusese exclus. Însă, odată cu victoria de pe Ciornaia, lucrurile arătau cu totul altfel, iar în urma acestor evenimente s-a dezvoltat altă logică, atrăgându-i pe britanici într-un nou asalt.

Francezii înaintaseră cu tranșeele până la abatiza Malahovului, la doar 20 de metri de șanțul fortăreței, și tunurile rusești le provocau pierderi mari. Săpaseră până la o distanță atât de mică de Malahov, încât, atunci când vorbeau, rușii îi auzeau clar. Și britanicii înaintaseră spre Redan cât putuseră de mult săpând în terenul stâncos – se aflau la 200 de metri de fort – și, la rândul lor, pierdeau numeroși soldați. De pe clădirea bibliotecii marinei, rușii puteau distinge trăsăturile fețelor soldaților britanici aflați în tranșeele expuse. Trăgătorii lor de elită din Redan îi puteau anihila imediat ce ridicau capul. Armatele aliate pierdeau, zilnic, între 250 și 300 de oameni. Așa nu se mai putea. Amânarea unui asalt nu avea nici un rost: dacă nu avea acum sorți de izbândă, probabil că nu putea avea succes niciodată, caz în care trebuia să se renunțe cu totul la ideea de a continua asediul înainte de instalarea iernii. Aceasta a fost logica potrivit căreia guvernul britanic i-a permis acum înlocuitorului lui Raglan, generalul James Simpson,

să i se alăture lui Pélissier în elaborarea unui plan pentru a face o ultimă încercare de a cucerii Sevastopolul printr-un asalt al infanteriei²⁴.

Data stabilită pentru operațiune a fost 8 septembrie. Acum, spre deosebire de tentativa eșuată din 18 iunie, asaltul a fost precedat de un bombardament intens asupra dispozitivelor de apărare rusești, începând din 5 septembrie, deși încă înainte de această dată, din ultimele zile ale lunii august, intensitatea focului de artilerie al aliaților crescuse constant. Trăgând 50 000 de proiectile pe zi și de la o distanță mult mai mică decât înainte, tunurile franceze și britanice au provocat daune imense. Nu prea a mai rămas în picioare nici o clădire în centrul orașului, care arăta ca după cutremur. Numărul victimelor era înspăimântător – începând din ultima săptămână a lunii august cam o mie de ruși au fost uciși sau răniți zilnic și aproape 8 000 în cele trei zile de bombardament –, însă ultimii bravi apărători ai Sevastopolului nu îndrăzneau să se gândească să abandoneze orașul. „Ba dimpotrivă”, își amintea Erșov :

...chiar dacă apăram un Sevastopol pe jumătate distrus, practic năluca unui oraș, fără vreo altă însemnătate în afară de numele său, ne-am pregătit să-l apărăm pe străzi până la ultimul om : ne-am mutat magazinele în partea de miazănoapte a orașului, am ridicat baricade și ne-am pregătit să facem din fiecare clădire distrusă o citadelă înarmată²⁵.

Rușii se așteptau la un asalt – bombardamentul nu le lăsase nici o urmă de îndoială în ceea ce privește intențiile aliaților –, însă credeau că acesta va avea loc pe 7 septembrie, la aniversarea bătăliei de la Borodino, celebra lor victorie din 1812 împotriva francezilor când fusese nimicită o treime din armata lui Napoleon. Văzând că nu are loc nici un atac, forțele ruse de apărare au lăsat garda jos. Au fost și mai derutate în dimineața zilei de 8, când bombardamentul a reînceput intens la ora 5 – tunurile franceze și britanice trăgând peste 400 de obuze pe minut – pentru ca apoi, brusc, la ora 10, să se oprească. Nici de data asta nu a fost lansat asaltul. Rușii se așteptaseră ca aliații să atace în zori ori pe înserat, așa cum făcuseră mereu până atunci. Astfel încât au interpretat acest nou bombardament ca indiciu al unui posibil atac spre seară. Presupunerea aceasta a fost întărită la ora 11 dimineața, când santinelele ruse de pe Înălțimile Inkerman au raportat manevre pe care le considerau o mobilizare a navelor aliaților. Santinelele nu se înșelau : planul aliaților prevedea și angajarea flotei în asalt prin atacarea dispozitivelor de apărare a orașului amplasate pe coastă, dar în acea dimineață vremea frumoasă și caldă s-a stricat și un vânt puternic dinspre nord-vest și marea zbuciumată au determinat anularea acestei părți a operațiunii în ultimul moment ; astfel încât vasele care se adunaseră la intrarea în portul maritim nu arătau ca și cum ar fi fost gata de un atac iminent. Și totuși, exact asta intenționau aliații. La insistențele oportune ale lui Bosquet, se stabilise ca atacul să înceapă la amiază – exact când rușii își schimbau garda și s-ar fi așteptat cel mai puțin²⁶.

Planul aliaților era simplu : să repete acțiunile pe care încercaseră să le realizeze pe 18 iunie, dar cu o forță mult mai mare și fără greșelile făcute atunci. De data aceasta, în locul celor trei divizii folosite pe 18 iunie, francezii urmau să utilizeze zece divizii și jumătate (cinci și jumătate împotriva Malahovului și cinci împotriva celorlalte bastioane din zona anterioară a orașului), o forță de asalt masivă constituită din 35 000 de oameni, sprijiniți de 2 000 de sarzi curajoși. Comandanții francezi, ce urmau să dea semnalul pentru începerea atacului, aveau ceasurile sincronizate pentru a evita repetarea încurcăturii

create de generalul Mayran, care luase altceva drept racheta de semnalizare pentru începerea atacului. La amiază au dat ordinul de începere. Toboșarii au bătut în tobe, au răsunat goarneau, fanfara a cântat *La Marseillaise* și, strigând *Vive l'Empereur!*, divizia generalului MacMahon, în total vreo 9 000 de militari, a tășnit din tranșeele francezilor, urmată de restul infanteriei franceze. Avându-i în frunte pe curajoșii zuavi, au năvălit asupra Malahovului și, folosind scânduri și scări pentru a traversa șanțul, s-au urcat pe zidurile fortăreței. Rușii au fost luați prin surprindere. În momentul atacului în garnizoană se schimba garda și mulți soldați plecaseră la masă, gândindu-se că încetarea bombardamentului însemna că sunt în siguranță. „Francezii au ajuns în Malahov înainte ca băieții noștri să mai apuce să pună mâna pe arme”, își amintea Prokofi Podpalov, care a văzut totul cu groază de pe Redan. „În câteva clipe umpluseră fortul cu sute de oameni de-ai lor, iar de la noi nu prea s-a tras nici un foc. În câteva minute, steagul francez a fost înfipt pe turn.”²⁷

Rușii au fost copleșiți de forța atacului francezilor. Au făcut stânga împrejur și au fugit panicați din Malahov. Majoritatea soldaților din bastion erau adolescenți din Divizia 15 Infanterie de Rezervă fără experiență în luptă. Nu le puteau face față zuavilor.

Odată ce au invadat Malahovul, militarii lui MacMahon au năpădit dispozitivele de apărare rusești, alăturându-se zuavilor, pe flancul stâng al Malahovului, într-o luptă corp la corp sângeroasă contra rușilor din Bateria Jerve (Gervais), în timp ce alte unități lansau atacuri împotriva celorlalte bastioane. Zuavii au cucerit Bateria Jerve, însă pe flancul drept nu au reușit să scoată de pe poziții Regimentul Kazan, care a rezistat cu curaj până au sosit întăriri de la Sevastopol, permițându-le rușilor să lanseze un contraatac. Au urmat unele dintre cele mai dure lupte din acest război. „Îi tot atacam la baionetă”, își amintea unul dintre soldații ruși, Anatoli Viazmitinov. „Habar n-aveam care era misiunea noastră și nu ne-am întrebat nici o clipă dacă puteam izbândi. Pur și simplu ne năpusteam înainte, îmbătați de iureșul luptei.” În doar câteva minute spațiul dintre Bateria Jerve și Malahov s-a umplut de trupurile celor morți, ruși și francezi de-a valma; iar cu fiecare nou atac se adăuga încă un strat de morți peste grămada pe care continuau să lupte cele două tabere, călcând pe răniți și pe cadavre, până când câmpul de luptă a devenit un „morman de leșuri”, după cum scria ulterior Viazmitinov, „iar văzduhul s-a umplut de un praf gros, roșu de la pământul însângerat, așa încât ne era cu neputință să mai vedem vrăjmașul. Nu puteam decât să tragem prin praf în direcția dușmanilor, având grijă să ne ținem mușchetele paralel cu pământul din fața noastră”. În cele din urmă, sosind mereu noi trupe, infanteria lui MacMahon i-a copleșit pe ruși cu capacitatea superioară a puștilor și i-a forțat să se retragă. Apoi și-au consolidat controlul asupra Malahovului ridicând baricade improvizate – folosind ruși morți și chiar răniți în loc de saci de nisip și gabioane, fascine și ambrazuri aproape distruse recuperate din dispozitivele de apărare pe jumătate distruse – din spatele cărora și-au orientat artileria spre Sevastopol²⁸.

Între timp, britanicii au lansat și ei un atac împotriva Redanului. În anumite privințe, Redanul era mult mai greu de cucerit decât Malahovul. Britanicii nu și-au putut săpa tranșee în terenul stâncos din fața acestuia, așa că aveau să fie nevoiți să traverseze în fugă acest spațiu deschis și apoi să se cațăre pe abatzete sub gloanțele trase de inamic de la mică distanță. De asemenea, Redanul având forma unui V cu o deschidere largă, în timp ce traversau șanțul și se cățărau pe parapet, grupurile de atacatori erau expuși la focul de flanc. De asemenea, se zvonea că rușii minaseră Redanul. Însă, odată ce francezii au ocupat Malahovul, Redanul a fost mai vulnerabil în fața unui atac.

La fel ca în iunie, britanicii au așteptat ca francezii să acționeze primii, însă, îndată ce au zărit tricolorul pe Malahov, s-au năpustit spre Redan. Alergând printr-o ploaie de ghiulele, mitralii și gloanțe, mulți dintre cei o mie de atacatori au reușit să treacă de abatize și să coboare în șanț, chiar dacă scăpaseră pe drum cel puțin jumătate din scări. În șanț era haos, atacatorii devenind ținta directă a pușcașilor ruși aflați pe parapete, chiar deasupra lor. Unii începeau să ezite, neștiind cum să se cațăre pe parapet; alții încercau să se adăpostească în vreun fel pe fundul șanțului. Dar până la urmă un grup de soldați au reușit să escaladeze zidul și să urce în fortăreață. Majoritatea au fost uciși, însă au servit drept exemplu, iar alții i-au urmat. Printre aceștia s-a numărat și locotenentul Griffith din Regimentul 23 Fusilieri (Regali Galezi) :

Fugeam ca nebunii de-a lungul tranșeelor, mitraliile zburând-ne pe lângă urechi. Mai mulți ofițeri peste care am dat și care se întorceau răniți au zis că fuseseră în Redan și că era nevoie doar de trupe de sprijin pentru a câștiga victoria. Am alergat mai departe, împiedicați tot mai mult de ofițerii și soldații răniți ce erau scoși de pe front... „Înainte, 23! Pe aici!”, strigau ofițerii. Ne-am cățărat afară din tranșee, în câmp deschis. A fost un moment înfricoșător. M-am repezit înainte, cred, cam 180 de metri, în vreme ce mitraliile mușcau țărâna și soldații cădeau în toate părțile. Când am ajuns pe marginea șanțului de la Redan, am dat de ai noștri, toți zăpăciți, dar trăgând încontinuu în dușman.... [În șanț] erau o mulțime de soldați din tot felul de regimente, îngrămădiți laolaltă – cățărându-se pe scări proptite de parapetul plin de băieții noștri. Eu și Radcliffe am pus mâna pe scară și ne-am cățărat pe ea până sus, pe parapet, unde am fost opriți de valmă – răniți și morți se tot prăvăleau peste noi –, era o scenă cu adevărat tulburătoare și înfricoșătoare²⁹

În scurt timp șanțul și pantele ce duceau spre parapet s-au umplut de nou-sosiți, ca Griffith, care nu puteau urca pe parapet din cauza „valmei” provocate de lupta de deasupra. Interiorul Redanului era puternic apărat de o serie de traverse unde rușilor le soseau întăriri din spate; pușinii atacatori care au reușit să pătrundă în fortăreață au fost încolțiți de aceștia, copleșiți numeric și prinși într-un foc încrucișat nimicitor de pe ambele flancuri la capătul dinspre nord al V-ului. Soldaților înghesuiți în șanț a început să le scadă moralul. Neluând în seamă comenzile ofițerilor de a urca pe parapet, „soldații, cu sutele, se agățau de partea din afară a unghiului ascuțit”, își amintea locotenentul Colin Campbell, care privea din tranșee, „chiar dacă erau doborâți cu zecile de focul de pe flancuri”. Mulți și-au pierdut complet curajul și au fugit înapoi în tranșee, deja pline de soldați ce așteptau ordinul de atac. Nu mai exista disciplină. În spate s-a format o busculadă generală. Griffith s-a alăturat celor care fugeau panicați :

Cu toată rușinea, chiar dacă făcusem tot ce îmi stătuse în putință, m-am înturnat și i-am urmat pe soldați. Am văzut tranșeea noastră la oarece depărtare, dar nu mă așteptam să mai ajung la ea vreodată. Se trăgea nebunește și eu mă tot împiedicam și mă prăvăleam peste morții și răniții ce realmente acopereau tot pământul. Până la urmă, spre marea mea bucurie, am izbutit să dau de paralelele noastre și m-am prăbușit cumva în tranșee... Trebuia să mai zic că pe drum un glonț mi-a nimerit plosca de apă, pe care o aveam atârnată la șold, mi-a vărsat toată apa și a ricoșat. O piatră aruncată în sus de o mitralie m-a nimerit în picior, dar nu m-a lovit prea tare. Puțin după aceea am găsit... vreo câțiva soldați și încetul cu încetul i-am adunat laolaltă pe cei mai mulți dintre ăia care nu fuseseră răniți. Tare ne-am întristat când ne-am dat seama că lipsesc atât de mulți.

Henry Clifford s-a numărat printre ofițerii care au făcut eforturi zadarnice să reinstituie disciplina : „Când soldații au fugit de pe parapetul Redanului... ne-am scos spadele, i-am lovit pe soldați și i-am implorat să reziste, să nu fugă, altfel totul era pierdut ; dar mulți au dat bir cu fugiții. Tranșeea în care s-au dus era așa de ticsită, că nu ne puteam mișca fără să călcăm pe răniții care zăceau la picioarele noastre”³⁰.

Degeaba s-ar fi încercat reluarea atacului cu acești soldați cuprinși de panică, majoritatea tineri rezerviști. Generalul Codrington, comandantul Diviziei de Infanterie Ușoară aflat la comanda asaltului, a suspendat orice altă acțiune pe ziua aceea – o zi în care britanicii au înregistrat 2 610 victime, dintre care 550 de morți. Codrington intenționa să reia atacul a doua zi cu trupele Brigăzii Scoțiene, călitate în luptă. Dar nu a mai apucat să facă acest lucru. În cursul serii, rușii au ajuns la concluzia că nu puteau apăra Redanul de tunurile franceze instalate pe Malahov și au evacuat fortăreața. După cum explica un general rus în poate prima relatare a acestor evenimente, Malahovul era „doar o fortăreață, numai că reprezenta cheia Sevastopolului, de unde francezii aveau să poată bombarda orașul după bunul plac, omorându-ne mii de soldați și civili și probabil distrugând podul de pontoane pentru a ne tăia calea de retragere spre partea dinspre miazănoapte”³¹.

Gorceakov a ordonat evacuarea întregii zone de sud a Sevastopolului. Au fost aruncate în aer instalații militare, au fost incendiate magazii, iar o mulțime de soldați și de civili s-au pregătit să treacă podul de pontoane spre zona de nord. Mulți dintre soldații ruși considerau că decizia de evacuare a orașului era o trădare. După părerea lor, bătălia din ziua anterioară se încheiase cu o victorie parțială în măsura în care respinseseră atacurile inamicului împotriva tuturor bastioanelor, cu excepția Malahovului, și nu înțelegeau ori refuzau să accepte că ceea ce tocmai pierduseră era indispensabil pentru a continua să apere orașul. Mulți dintre marinari nu au vrut să părăsească Sevastopolul, unde își petrecuseră întreaga viață, iar unii chiar au protestat. „Nu putem să plecăm, nu este nici o autoritate care să ne ordone”, susțineau un grup de marinari, referindu-se la absența unui comandant naval suprem după moartea lui Nahimov.

Soldații pot să plece, dar noi avem comandanții noștri navali, iar ei nu ne-au spus să mergem. Cum să părăsim Sevastopol? Firește, asaltul a fost respins peste tot, numai Malahovul a fost cucerit de francezi, însă mâine o să-l luăm înapoi și o să rămânem la posturi!... Trebuie să murim aici, nu putem pleca, ce ar spune Rusia despre noi? ³²

Evacuarea a început la ora 7 seara și a continuat pe tot parcursul nopții. Pe cheiul golfului, la Fortul Nicolae, s-a strâns o mulțime imensă de soldați și civili ca să treacă podul de pontoane. Răniții și bolnavii, femeii cu copii, bătrânii în cărjă se amestecau printre soldați, marinari, cai și tunuri puse pe afeturi. Cerul serii era luminat de flăcările clădirilor incendiate, iar bubuitul tunurilor din bastioanele îndepărtate se suprapunea cu exploziile de la Sevastopol, din forturi și de pe nave, rușii aruncând în aer tot ceea ce nu putuseră lua cu ei și i-ar fi fost util inamicului. Așteptându-se ca britanicii și francezii să apară dintr-o clipă în alta, oamenii din mulțime au început să se panicheze, să se împingă și să se îmbrâncească unii pe alții pentru a ajunge mai aproape de pod. „Simțeau mirosul spaimei”, își amintea Tatiana Toliceva, care aștepta la pod împreună cu soțul și fiul ei. „Era un târăboi grozav – lumea țipa, plângea, se văita, răniții gemeau, iar prin aer zburau obuze.” În golf, bombele cădeau neîncetat : una a omorât opt prizonieri aliați

când a căzut chiar pe cheiul aglomerat. Mai întâi treceau soldații, caii și artileria, urmați de carele trase de boi, încărcate cu ghiulele te tun, grămezi de fân și răniți. Treceau podul în liniște – nimeni nu era sigur că va reuși să ajungă pe partea cealaltă. Marea era agitată, vântul bătea încă puternic dinspre nord-vest, iar ploaia le biciuia fețele în timp ce treceau spre malul celălalt al golfului. Civiii au format un șir pentru a trece podul. Nu luaseră lua cu ei decât atât cât puteau duce în brațe. Printre ei se afla și Toliceva :

Pe pod era îngrămădeală – numai zăpăceală, panică, teamă ! Podul aproape că nu mai ținea sub greutatea noastră, iar apa ne ajungea până la genunchi. Deodată, cineva s-a speriat și a început să strige : „Ne înecăm ! ”. Oamenii s-au înturnat și au căutat să se ducă înapoi pe mal. S-a iscat o încăierare, oamenii călcându-se în picioare. Caii s-au speriat și au început să se ridice în două picioare... Am crezut că o să murim și am spus o rugăciune.

Până în dimineața următoare la ora 8, traversarea s-a încheiat. Ultimilor apărători li s-a dat semnalul să părăsească bastioanele și să incendieze orașul. Cu singurele tunuri rămase au scufundat ultimele nave ale flotei ruse a Mării Negre aflate în golf, apoi au trecut în zona de nord³³.

Tolstoi a urmărit căderea Sevastopolului din Fortul Bastionar. În timpul asaltului îi fusese încredințată comanda unei baterii de cinci tunuri și se aflate printre ultimii apărători ai orașului care au trecut podul de pontoane. Era ziua lui, împlinise 27 de ani, dar ceea ce vedea acum îi frângea inima. „Am plâns când am văzut orașul în flăcări și steagurile franceze pe bastioanele noastre”, îi scria mătușii sale, „și, în general, în multe privințe, a fost o zi foarte tristă”³⁴.

În acea dimineață, Aleksandra Stahova, o infirmieră care s-a ocupat de evacuarea răniților de la Sevastopol, a privit în urmă către orașul în flăcări. În ziua următoare, a descris scena într-o scrisoare trimisă familiei :

Tot orașul era cuprins de flăcări – de pretutindeni, bubuitul exploziilor. Era o privesc de groază și haos ! ... Sevastopolul era învăluit într-un fum negru, chiar trupele noastre dădeau foc orașului. Ceea ce am văzut mi-a umplut ochii de lacrimi (eu rar plâng), iar asta mi-a mai ușurat povara ce mă apăsa pe suflet, lucru pentru care îi mulțumesc lui Dumnezeu... Tare greu a fost să văd și să trec prin toate acestea, moartea mi-ar fi fost mai ușoară³⁵.

Marele Incendiu al Sevastopolului – o repetare a celui de la Moscova, din 1812 – a continuat mai multe zile. Pe 12 septembrie, când au pătruns aliații în oraș, încă erau focuri nestinse. Au asistat la scene cumplite. Nu toți răniții fuseseră evacuați din Sevastopol – erau prea mulți pentru a putea fi transportați – și aproximativ 3 000 au fost abandonați în oraș fără mâncare sau apă. Doctorul Giubbenet, care răspunsese de evacuarea spitalelor, îi lăsase pe răniți acolo presupunând că vor fi găsiți în scurt timp de aliați. Nu și-a închipuit că vor mai trece patru zile până ce aliații vor ocupa orașul. Ulterior s-a simțit umilit când a citit ce scria presa occidentală, precum acest reportaj publicat de Russell în *The Times* :

Dintre toate imaginile ororilor de război înfățișate vreodată lumii, acelea de la spitalul din Sevastopol au fost cele mai răscolitoare și mai revoltătoare. Intrând pe una dintre aceste uși, am dat cu ochii de ceva ce puțini oameni, slavă Domnului, au văzut vreodată... leșurile putrezite și purulente ale soldaților, care au fost lăsați să moară în chinuri groaznice,

neglijați, neîngrijiți, îndesați unii în alții pe cât se putea... bălăcindu-se în sângele ce se prelingea și picura pe podea, amestecat cu scârnă. Mulți, încă vii, aveau viermi ce le colcăiau prin răni. Mulți, aproape înnebuniți de ceea ce vedeau împrejurul lor ori căutând să scape în chinurile lor nemăsurate, se băgaseră sub paturi, de unde se uitau țintă la privitorii cutremurați. Mulți, cu picioare și brațe frânte și răsucite, cu oasele rupte ținându-li-se din carnea vie, cereau ajutor, apă, mâncare sau milă ori, rămași fără grai din pricină că erau în pragul morții sau a unor răni cumplite la cap sau la trunchi, arătau unde îi doare. Mulți păreau că nu mai vor decât să se împace cu Dumnezeu. Pozițiile unora erau atât de îngrozitor de nefirești, că rămâneai ținutui locului de un soi de fascinație înfiorătoare. Trupurile multora erau incredibil de umflate ; iar trăsăturile, întinse la dimensiuni gigantice, cu ochii ieșiți din orbite și limba înnegrită atârându-le din gură, printre dinții încheștați în horcăitul morții, te făceau să te cutremuri și să-ți întorci privirea³⁶.

Imaginea orașului devastat îi îngrozea pe toți care veneau aici. „Sevastopolul este privescerea cea mai neobișnuită pe care și-o poate închipui cineva”, îi scria baronul Bondurand, intendentul militar francez, mareșalului de Castellane pe 21 septembrie.

Nici noi nu ne-am dat seama de efectele artileriei noastre. Orașul este realmente făcut praf. Nu a mai rămas nici o casă neatinsă de proiectilele noastre. Acoperișuri nu mai sunt deloc, iar aproape toate zidurile au fost distruse. Pesemne că garnizoana a avut pierderi uriașe în acest asediu, în care toate loviturile noastre au contat. Este o dovadă a spiritului și îndârjirii de netăgăduit ale rușilor, care au rezistat așa de mult și s-au dat bătuți numai când nu și-au mai putut menține poziția după ce am cucerit Malahovul.

Pretutindeni se vedeau semnele distrugerii. Thomas Buzzard a fost uimit de frumusețea orașului în ruine :

Pe una dintre cele mai frumoase străzi se afla o minunată clădire clasică, cică o biserică, zidită din piatră, cam în stilul Partenonului de la Atena. Unele dintre coloanele sale imense aproape că fuseseră făcute bucăți. Când am intrat, am văzut că un obuz străpunsese acoperișul și explodase pe podea, sfărâmând-o. Era ciudat să-ți întorci pe urmă privirea spre o grădină verde și liniștită aflată nu departe, cu copacii plini de frunze³⁷.

Pentru soldați, ocuparea Sevastopolului a constituit un prilej de a se deda la prădăciuni. Francezii comiteau jafurile în mod organizat și cu consimțământul ofițerilor, care prădau și ei casele rușilor și trimiteau acasă trofeele furate, ca și cum toate acestea ar fi fost ceva normal în război. Într-o scrisoare trimisă familiei pe 16 octombrie, locotenentul Vanson a întocmit o lungă listă a suvenirilor pe care le trimitea, printre care un medalion de argint și aur, un serviciu de porțelan și o sabie luată de la un ofițer rus. Peste câteva săptămâni scria din nou : „Continuăm să prădăm Sevastopolului. Nu prea au mai rămas lucruri cu adevărat interesante, dar era ceva ce chiar mi-am dorit, un scaun frumos, și sunt încântat să vă anunț că am găsit ieri unul. Nu are un picior și șezutul tapițat, dar spătarul e foarte frumos sculptat”. În comparație cu francezii, britanicii au fost ceva mai reținuți. Pe 22 septembrie Thomas Golaphy scria familiei pe spatele unui document rusesc. Vorbea despre soldați :

...am luat tot pe ce am putut pune mâna și am vândut oricui voia să cumpere și au fost niște lucruri încântătoare vândute foarte ieftin, dar, în afară de greci, aici nu era nimeni

care să le cumpere, nouă nu n-era îngăduit să jefuim orașul ca francezii, ei se puteau duce în toate părțile, dar nouă nu ne era îngăduit să intrăm decât în partea din dreptul linilor noastre de apărare³⁸.

Dacă britanicii erau în urma francezilor în privința jafurilor, îi întreceau cu mult când venea vorba de beții. Trupele de ocupație au descoperit la Sevastopol o rezervă imensă de alcool, iar mai ales britanicii s-au pus pe băut presupunând că ofițerii lor le vor îngădui asta pentru victoria obținută cu greu. În tabăra britanică încăierările între militari beți, insubordonarea și indisciplina au devenit o problemă majoră. Alarmat de rapoartele despre „beții în masă” în rândul soldaților, Panmure i-a scris lui Codrington, avertizându-l asupra „grozavei primejdii care îți pândește armata trupește dacă nu se pune capăt degrabă răului acestuia, precum și rușinii de care se umple zi de zi, tot mai mult, caracterul nostru național”. A cerut să li se taie solda militarilor și să se aplice cu toată strictețea legea marțială. Din octombrie până în luna martie a anului următor, 4 000 de militari britanici au ajuns la curtea marțială pentru beție; pentru conduita lor proastă, majoritatea au primit câte 50 de lovituri de bici, iar mulți și-au pierdut și solda pe o lună, dar bețiile au continuat până ce s-au epuizat stocurile de alcool și trupele au plecat din Crimeea³⁹.

*

Căderea Sevastopolului a fost aclamată de mulțimi de oameni la Londra și Paris. Pe străzi se dansa, se bea și se intona multe imnuri patriotice. Mulți credeau că asta însemna sfârșitul războiului. Cucerirea bazei navale și distrugerea flotei țarului de la Marea Neagră fuseseră principalele obiective ale planurilor de război ale aliaților, cel puțin potrivit celor comunicate publicului larg, iar acestea fuseseră acum atinse. Dar de fapt, din punct de vedere militar, de la pierderea Sevastopolului până la înfrângerea Rusiei mai era cale lungă: ca să se realizeze acest lucru era necesară o invazie terestră de amploare pentru cucerirea Moscovei ori o victorie în Marea Baltică împotriva Sankt-Petersburgului.

Dacă unii lideri occidentali speraseră că după cucerirea Sevastopolului țarul va fi nevoit să ceară pace, aceștia au fost dezamăgiți în scurt timp. Proclamația imperială care anunța poporului rus această pierdere avea o tentă sfidătoare. Pe 13 septembrie Alexandru s-a mutat la Moscova, făcându-și intrarea în oraș într-o reconstituire teatrală a apariției dramatice a lui Alexandru I în capitala „națională” după invazia lui Napoleon, în iulie 1812, când mulțimea l-a ovaționat în drum spre Kremlin. „Amintește-ți de 1812”, i-a scris țarul lui Gorceakov, comandantul său suprem, pe 14 septembrie. „Sevastopolul nu este Moscova. Crimeea nu este Rusia. La doi ani după ce a ars Moscova, trupele noastre victorioase se aflau în Paris. Am rămas aceiași ruși, iar Dumnezeu e cu noi.”⁴⁰

Alexandru cumpăna posibilitățile de a continua războiul. La sfârșitul lunii septembrie a făcut un plan detaliat pentru o nouă ofensivă balcanică în 1856: acesta avea să aducă inamicilor Rusiei războiul pe teritoriul european instigându-i la revoltă pe partizanii și naționaliștii din rândul slavilor și ortodocșilor. Potrivit lui Tiutceva, Alexandru „ocăra pe oricine vorbea despre încheierea unei păci”. În mod cert Nesselrode era în favoarea unor negocieri de pace și le-a spus austriecilor că el ar considera bine-venite niște propuneri din partea aliaților dacă acestea ar fi „compatibile cu onoarea noastră”. Dar

pentru moment la Sankt-Petersburg și la Moscova nu se vorbea decât despre continuarea războiului, chiar dacă în bună măsură aceste discuții nu erau decât un bluf pentru a-i presa pe aliați să ofere condiții de pace mai bune pentru Rusia. Țarul știa că francezii se săturaseră de război și că Napoleon ar prefera pacea, odată ce obținuse „victoria glorioasă” simbolizată de căderea Sevastopolului. Alexandru își dădea seama că britanicii ar fi fost mai puțin înclinați să pună capăt războiului. Pentru Palmerston, campania din Crimeea fusese întotdeauna începutul unui război mai amplu pentru diminuarea puterii Imperiului Rus în lume, iar publicul britanic, din câte se pare, era în general în favoarea continuării conflictului. Nici măcar regina Victoria nu suporta ideea că „eșecul” armatei britanice „de la Redan ar fi”, după cum spunea ea, „ultima noastră *fait d'armes*”⁴¹.

După ce neglijase atât de mult timp fronturile din Asia Mică și Caucaz, principala preocupare a Marii Britanii era asedierea Karsului de către ruși. Alexandru sporea presiunile asupra fortăreței turcești pentru a-și întări poziția în negocierea unei păci cu britanicii după căderea Sevastopolului. Cucerirea Karsului le-ar fi creat trupelor țariste posibilitatea să înainteze spre Erzurum și Anatolia, amenințând interesele britanicilor pe ruta terestră spre India. În iunie, pentru a micșora presiunea asupra trupelor ruse asediate la Sevastopol, Alexandru a ordonat să se atace Karsul. O armată rusă alcătuită din 21 000 de infanteriști, 6 000 de cazaci și 88 de tunuri și condusă de generalul Muraviov a înaintat dinspre frontiera ruso-turcă spre Kars, aflat la 70 de kilometri, unde o garnizoană turcă de 18 000 de oameni, aflați sub comanda generalului britanic William Williams, știind că ar fi înfrântă în câmp deschis, își concentrase toată energia asupra fortificării orașului. Printre numeroșii ofițeri străini din cadrul forței turce de la Kars – o legiune de refugiați polonezi, italieni și maghiari formată în urma rebeliunilor eșuate din 1848-1849 – se aflau mulți geniști pricepuți. Rușii și-au lansat primul atac pe 16 iunie, dar, când acesta a fost respins categoric, au asediat orașul, intenționând ca, prin înfometare, să-i forțeze pe apărători să se predea. Rușii considerau asedierea Karsului răspunsul lor la asedierea Sevastopolului de către aliați.

Turcii se gândeau să trimită trupe pentru a asigura despresurarea Karsului. Omer Pașa insista pe lângă britanici și francezi să-l lase să-și transfere forțele turcești de la Kerci și Ievpatoria (aproximativ 25 000 de infanteriști și 3 000 de cavaleriști) și „să mă năpustesc asupra unui loc de pe coasta Circaziei și, amenințând de acolo comunicațiile rușilor, să-i silesc să renunțe la împresurarea Karsului” Comandanții militari au ezitat să ia o decizie și au aruncat pisica în ograda politicianilor de la Londra și Paris, care la început nu au vrut să mute contingentul turc din Crimeea, iar apoi au aprobat planul în termeni generali, însă nu au căzut de acord asupra celei mai bune căi de a ajunge la Kars. Abia pe 6 septembrie a părăsit Omer Pașa Crimeea cu destinația Suhumi, pe coasta georgiană, de unde dura patru săptămâni ca armata sa de 40 000 de soldați să traverseze sudul Caucazului.

Între timp, în fața Karsului, Muraviov începuse să fie neliniștit. Asediul făcuse cumplit de multe victime în rândul celor care apărau orașul și care sufereau ca urmare a penuriei de alimente și din cauza holerei; dar Sevastopolul căzuse, țarul avea nevoie urgent de Kars și, cum armata lui Omer Pașa se afla pe drum, nu putea aștepta ca blocada să le slăbească moralul turcilor. Pe 29 septembrie rușii au început un asalt de mare anvergură asupra fortificațiilor Karsului. Deși erau slăbite, forțele turce au luptat extrem de bine, utilizându-și artileria foarte eficient, iar rușii au suferit pierderi grele, cam 2 500 de morți și de două ori mai mulți răniți, față de aproximativ 1 000 de victime din rândul turcilor.

Muraviov a revenit la tactica sa de asediu. Pe la mijlocul lunii octombrie, când Omer Pașa, după mai multe amânări, abia își începea lungul marș de la Suhumi spre sud, apărătorii Karsului sufereau de foame; spitalul era plin de victime ale scorbutului. Femeile își aduceau copiii la casa generalului Williams și îi lăsau acolo ca să-i hrănească el. Căii din oraș fuseseră sacrificați toți pentru carne. Oamenii ajunseseră să mănânce ierburi și rădăcini.

Pe 22 octombrie a sosit vestea că Selim Pașa, fiul lui Omer Pașa, a debarcat cu o armată de 20 000 de soldați pe coasta nordică a Turciei și a început marșul către Erzurum. Dar, până să ajungă în oraș, ce se afla la o distanță de numai câteva zile de marș, situația din Kars se înrăutățise și mai mult: zilnic mureau câte o sută de oameni, iar soldații dezertau întruna. Cei apti să continue lupta erau cu moralul la pământ. Ninsorile abundente de la sfârșitul lunii octombrie au împiedicat sosirea la Kars a întăririlor turcești. Armata lui Omer Pașa a fost reținută de niște forțe rusești în Mingrelia, iar apoi nu a mai dat semne că s-ar grăbi spre Kars, odihnindu-se cinci zile la Zugdedi, capitala Mingreliei, unde soldații s-au dat la prădăciuni și răpirea unor copii pentru a-i vinde ca sclavi. De aici, nu au reușit să mai avanseze prea mult într-un teritoriu cu păduri dese și mlaștini, pe o ploaie torențială. Forțele lui Selim Pașa au înaintat și mai încet dinspre Erzurum. S-a dovedit că nu avea 20 000 de soldați, ci de peste două ori mai puțini, nici pe departe îndeajuns pentru a înfrânge singuri forțele lui Muraviov, așa că Selim Pașa a decis nici să nu mai încerce. Pe 22 noiembrie un diplomat britanic i-a înmănat o notă generalului Williams, prin care era informat că armata lui Selim Pașa nu va ajunge la Kars. Toate speranțele fiind spulberate, Williams i-a predat garnizoana lui Muraviov, care, spre cinstea sa, a avut grijă ca toți cei 4 000 de soldați turci bolnavi și răniți să fie îngrijiți cum se cuvine și le-a distribuit alimente celor 30 000 de soldați și civili pe care îi înfometase pentru a-i determina să se predea⁴².

După cucerirea Karsului, rușii controlau o parte mai mare din teritoriul inamic decât puterile aliate. Alexandru considera victoria de la Kars o compensație pentru pierderea Sevastopolului, iar acum se gândea că sosise momentul să sondeze posibilitățile de a negocia pacea cu austriecii și francezii. S-au stabilit contacte directe între Paris și Sankt-Petersburg la sfârșitul lunii noiembrie, când baronul von Seebach, ginerele lui Nesselrode, care apăra interesele Rusiei în capitala franceză, a fost abordat de contele Walewski, vărul și ministrul de Externe al lui Napoleon. După cum i-a transmis Seebach lui Nesselrode, Walewski era „el însuși înclinat” către tratative de pace cu Rusia, însă avertizase că Napoleon era „stăpânit de teama sa de Anglia” și decis să-și mențină alianța cu această țară. Dacă Rusia dorea pacea, trebuia să facă propuneri – începând cu limitarea puterii navale a Rusiei în Marea Neagră – care să permită Franței să învingă reticențele britanicilor față de începerea negocierilor⁴³.

Nu avea să fie ușor. După căderea Karsului, guvernul britanic era și mai hotărât să continue războiul și să-l extindă în noi teatre. În decembrie cabinetul a discutat posibilitatea de a trimite la Trebizonda jumătate din forțele aflate în Crimeea pentru a împiedica eventuala înaintare a rușilor dinspre Kars către Erzurum și Anatolia. Au fost pregătite planuri ale operațiunii, acestea urmând să fie examinate de consiliul aliat de război în ianuarie. Se vorbea, de asemenea, despre o nouă campanie de amploare în Marea Baltică, unde distrugerea bazei navale de la Sveaborg pe 9 august le demonstrase conducătorilor aliați ce se putea obține cu ajutorul unor vapoare blindate și tunuri cu bătaie lungă. Dincolo de zidurile Westminsterului exista un consens cvasiunanim în privința ideii că

prăbușirea Sevastopolului ar trebui să fie doar începutul unui război mai extins împotriva Rusiei. Chiar și Gladstone, care era cu totul în favoarea păcii, a fost nevoit să recunoască faptul că publicul britanic nu voia ca războiul să se încheie. Presa rusofobă îi cerea lui Palmerston să lanseze o campanie de primăvară în Marea Baltică. Cereea distrugerea Kronștadtului, impunerea unei blocade asupra Sankt-Petersburgului și expulzarea rușilor din Finlanda: Rusia trebuia distrusă, fiind o amenințare pentru libertatea Europei și interesele britanicilor din Orientul Apropiat⁴⁴.

Palmerston și cei din „partida în favoarea războiului” aveau propria agendă pentru o cruciadă amplă împotriva Rusiei. Aceasta depășea cu mult obiectivele inițiale ale războiului – apărarea Turciei – prin planurile de îngrădire și controlare permanente ale Rusiei ca rival imperial al Marii Britanii. „Principalul și adevăratul țel al războiului este înfrânarea ambiției belicoase a Rusiei”, îi scrisese Palmerston lui Clarendon pe 25 septembrie. „Ne-am dus la război nu atât ca să-i ținem pe sultan și pe musulmanii lui în Turcia, cât ca să-i ținem pe ruși afară din Turcia; dar avem un interes la fel de mare să-i ținem pe ruși și afară din Norvegia și Suedia.” Palmerston a propus continuarea războiului la scară paneuropeană, precum și în Asia „pentru a îngrădi puterea Rusiei”. După cum vedea el lucrurile, statele baltice, la fel ca Turcia, dacă intrau în acest război extins, deveneau „parte a unei lungi linii de circumvalație menite să îngrădească pe viitor expansiunea Rusiei”. Palmerston insista că Rusia „nu fusese încă bătută nici pe jumătate din cât merita” și cerea ca războiul să continue cel puțin încă un an – până când Crimeea și Caucazul aveau să fie desprinse de Rusia și se câștiga independența Poloniei⁴⁵.

Nu era vorba numai despre împresurarea Rusiei cu state alinate Vestului, ci și de un mai amplu „război al naționalităților” pentru a submina Imperiul Rus din interior. Ideea a fost avansată prima oară de Palmerston în memorandumul trimis cabinetului în martie 1854; mai propusese apoi ca și Crimeea, și Caucazul să fie retrocedate Imperiului Otoman; Finlanda să fie dată Suediei, provinciile baltice Prusiei, iar Basarabia Austriei; și Polonia să redevină un regat independent de Rusia. În timpul Războiului Crimeii, asemenea idei au fost discutate și acceptate tacit de diverse personalități din cercurile conducătoare de la Westminster drept obiectivele neoficiale ale cabinetului britanic în acest război. Premisa esențială, după cum explica ducele de Argyll într-o scrisoare trimisă lui Clarendon în octombrie 1854, era că, deși cele Patru Puncte erau „bune și suficiente” ca obiective ale unui război în măsura în care permiteau „oricâte prefaceri ori lărgiri”, dezmembrarea Rusiei devenea dezirabilă și posibilă „dacă și când un război o va putea aduce în raza noastră de acțiune”. Odată cu căderea Sevastopolului, aceste idei au fost avansate din nou în cercurile restrânse ale cabinetului de război al lui Palmerston. „Am bănuiala că Palmerston ar dori ca războiul să se preschimbe pe nesimțite într-unul al naționalităților, după cum i se zice, dar nu ar vrea să-l anunțe acum pe față”, nota cronicarul politic Charles Greville pe 6 decembrie⁴⁶.

În toamna anului 1855, Palmerston a tot susținut ideea de a face pregătiri pentru continuarea războiului în primăvara următoare, măcar pentru a-i presa în continuare pe ruși să accepte condițiile punitive ale păcii la care se gândea. Era furios că francezii și austriecii demaraseră un dialog direct cu rușii și aveau în vedere condiții relativ moderate pornind de la cele Patru Puncte. Era convins, după cum îi scria lui Clarendon pe 9 octombrie, că „Nesselrode și spionii lui” încercau „să-i convingă pe francezi la Paris și Bruxelles” și că, „austriecii și prusacii fiind mână în mână cu Nesselrode”, era nevoie

de „toată tăria și priceperea noastră pentru ca să nu ne lăsăm momiți într-o pace care ar dezamăgi primele așteptări ale țării și ar lăsa neîndeplinite obiectivele adevărate ale războiului”. În același memorandum Palmerston expunea pe scurt ceea ce considera a fi condițiile minime ale unui acord : Rusia trebuia să nu se mai amestece în Principatele Române, unde sultanul urma să „le ofere domnitorilor o Constituție bună, acceptată înainte de Anglia și Franța” ; Delta Dunării trebuia să fie cedată de Rusia Turciei ; iar rușii urmau să-și piardă toate bazele navale de la Marea Neagră, împreună cu orice „bucăți de teritoriu aflate în mâinile lor de unde ar putea lansa atacuri împotriva vecinilor săi”, teritorii printre care includea Crimeea și Caucazul. În privința Poloniei, Palmerston nu mai era sigur dacă Marea Britanie putea susține un război de independență, dar se gândea că francezii ar trebui să accepte ideea, care fusese propusă de Walewski, de a exercita presiuni suplimentare asupra rușilor pentru a-i determina să accepte reducerea puterii lor în lume⁴⁷

Însă francezii erau mai puțin entuziasmați. Cum majoritatea luptelor fuseseră purtate de ei, părerile lor contau cel puțin la fel de mult ca ale lui Palmerston. Fără sprijinul Franței, Marea Britanie nu putea lua în calcul continuarea războiului, nemaivorbind de implicarea unor noi aliați din rândul puterilor europene, care, în majoritate, preferau să-i aibă în frunte pe francezi, nu pe britanici.

Franța avusese de suferit mai mult din cauza războiului decât Marea Britanie. În toamna și iarna anului 1855, armata franceză, pe lângă pierderile suferite pe câmpul de luptă, a fost grav afectată și de diverse boli, mai ales de scorbut și tifos, dar și de holeră. Problemele erau asemănătoare celor cu care se confruntaseră britanicii în iarna anterioară : situația celor două armate se inversase. Dacă, în anul ce trecuse, britanicii își îmbunătățiseră în mod substanțial instalațiile sanitare și condițiile medicale, francezii își scăzuseră standardele pe măsură ce în Crimeea sosiseră tot mai multe trupe și nu dispuneau de resursele necesare pentru a face față cerințelor sporite.

În aceste condiții nu era viabil ca Napoleon să se gândească la continuarea luptei. Putea suspenda operațiunile până în primăvara următoare, până când armata lui s-ar fi putut recupera. Numai că soldații săi deveneau periculos de demoralizați, după cum reieșea clar din scrisorile trimise de ei acasă, și nu ar mai fi suportat încă o iarnă în Crimeea. Scriind pe 13 octombrie, căpitanul Charles Thoumas, de exemplu, era de părere că în armată domnește pericolul unei revolte dacă aceasta nu era adusă înapoi în Franța curând. Și Frédéric Japy, locotenent al zuavilor, credea că soldații s-ar putea răzvrăti împotriva ofițerilor ; nu erau dispuși să mai continue un război pe care acum îl percepeau ca fiind purtat mai ales pentru interesele britanicilor. Henri Loizillon se temea că o nouă campanie îi va atrage pe francezi într-un război interminabil împotriva unei țări prea mari pentru a fi înfrântă – lecție pe care considera că ar fi trebuit s-o învețe în 1812⁴⁸.

În Franța opinia publică nu avea să mai susțină mult timp campania militară. Economia franceză fusese grav afectată de război : comerțul era la pământ ; agricultura suferea de o lipsă a forței de muncă în urma înrolărilor care trimiseseră deja în Crimeea 310 000 de francezi ; iar în orașe se înregistra o penurie de alimente ce a început să se resimtă pe scară largă în noiembrie 1855. Potrivit rapoartelor prefectilor și oficialităților locale, dacă războiul continua în timpul iernii, exista un pericol real de tulburări civile. Chiar și presa din provincie, prima care chemase la luptă în 1854, cerea acum încetarea războiului⁴⁹.

Mereu sensibil la presiunea publică, Napoleon și-a petrecut toamna încercând să găsească un mod de a pune capăt războiului fără a-i înstrăina pe britanici. Era dornic să profite la maximum pe plan politic de „glorioasa victorie” simbolizată de căderea Sevastopolului, însă nu voia să pună în pericol alianța sa cu Marea Britanie, care constituia piatra de temelie a politicii sale externe. În principiu Napoleon nu se opunea ideii unui război mai amplu. Era receptiv la viziunea lui Palmerston de a folosi războiul împotriva Rusiei pentru a redesena harta Europei, încurajând revoluții naționale pentru a destrăma sistemul din 1815 și a plasa Franța într-o poziție dominantă pe continent în detrimentul Rusiei și al Sfintei Alianțe. Dar nu voia să se implice într-o campanie împotriva Rusiei în Caucaz și Asia Mică, unde considera că sunt servite mai ales interesele britanicilor. După cum aprecia Napoleon, singurul mod în care putea justifica o continuare a războiului de proporții împotriva Rusiei era ca acesta să-i realizeze visurile mărețe privind continentul european. Pe 22 noiembrie Napoleon i-a scris reginei Victoria, propunându-i trei alternative: un război defensiv restrâns, de uzură; negocieri de pace pe baza celor Patru Puncte; ori un „apel către toate naționalitățile, reinstituirea Poloniei, independența Finlandei și a Ungariei”. După cum explica Napoleon, el personal prefera pacea, dar aducea în discuție această propunere importantă pentru un război european extins în eventualitatea că pentru Marea Britanie pacea nu era acceptabilă pornind de la cele Patru Puncte. „Aș putea pricepe o politică”, îi scria el reginei Victoria, „care ar avea o anumită măreție și ar pune rezultatele urmărite pe aceeași treaptă cu sacrificiile ce trebuie făcute”.

Aproape sigur, propunerea lui Napoleon nu era sinceră, fiind un tertip ingenios pentru a-i forța pe britanici să participe la tratativele de pace. Știa că britanicii nu erau pregătiți pentru un război napoleonian de eliberare națională pe continent. Există însă indicii că ar fi fost pregătit să declanșeze acest război mai amplu dacă Palmerston l-ar fi prins cu ocaua mică. În 1858, Napoleon i-ar fi spus lui Cowley că Franța voise pacea și din acest motiv se văzuse nevoit să pună capăt războiului; însă, în egală măsură, dacă ar fi fost constrâns de Palmerston să relanseze războiul, ar fi fost determinat „să nu încheie pacea până ce Europei nu i-ar fi [fost] asigurat un nou echilibru”⁵⁰.

Oricare au fost intențiile împăratului, Walewski, ministrul său de Externe, care era categoric în favoarea unei păci imediate, se folosea în mod evident de amenințarea că Napoleon ar susține un război revoluționar pentru a aduce Marea Britanie, Austria și Rusia la masa negocierilor de pace pe baza celor Patru Puncte. Napoleon s-a implicat în acest joc al amenințărilor. El i-a scris lui Walewski pentru a-l atenționa pe Clarendon:

Eu vreau pace. Dacă Rusia se învoiește să neutralizeze Marea Neagră, voi face pace cu ea, oricare ar fi obiecțiile Angliei. Dar, dacă până în primăvară nu se va face nimic din toate astea, voi apela la naționalități, în primul rând la națiunea polonezilor. Războiul va avea ca prăvilă nu drepturile Europei, ci interesele anumitor state.

Dacă amenințarea lui Napoleon privind un război revoluționar era aproape sigur lipsită de temeii, fără îndoială că nu la fel era și amenințarea sa privind încheierea unei păci separate cu Rusia. Stabilirea unui contact direct cu Sankt-Petersburgul se datora facțiunii influente conduse de fratele vitreg al împăratului, ducele de Morny, speculator în domeniul căilor ferate, care vedea în Rusia „o mină de exploatat de către Franța”. În octombrie, Morny îl contactase pe prințul Gorceakov, ambasadorul rus la Viena, ce avea să devină curând ministru de Externe, cu propunerea unui acord franco-rus⁵¹.

Alarmați de aceste inițiative ale francezilor, austrieicii au intervenit. Conteul Buol, ministrul lor de Externe, l-a contactat pe Bourqueney, ambasadorul francez la Viena, și, împreună cu Morny, care a precizat din partea lui Gorceakov ce condiții ar putea fi acceptate de ruși, a elaborat o serie de condiții ale păcii ce urmau a fi impuse Rusiei ca ultimatum al Austriei cu sprijin francez și britanic „pentru integritatea Imperiului Otoman”. Condițiile franco-austriece erau în esență o reformulare a celor Patru Puncte, deși Rusia trebuia să cedeze acum o parte din Basarabia care s-o separe de Dunăre, iar neutralizarea Mării Negre urma să fie realizată mai curând printr-o convenție ruso-turcă decât printr-un tratat general de pace. Chiar dacă rușii acceptaseră deja cele Patru Puncte ca bază a negocierilor, acum se adăugase un al cincilea punct ce rezerva puterilor învingătoare dreptul de a include la conferința de pace și alte condiții nespecificate „în interesul Europei”⁵².

Propunerile de pace ale francezilor și austrieicilor au ajuns la Londra pe 18 noiembrie. Guvernul britanic, ce nu fusese informat despre stadiul negocierii austriaco-franceze, a fost ofensat de modul în care cele două puteri catolice realizaseră acordul, Palmerston bănuind că rușii influențaseră într-o anumită măsură atenuarea condițiilor propuse și fiind decis să le respingă. Nu se făcea nici o referire la Marea Baltică și nu exista nici o garanție împotriva unei agresiuni a rușilor în Marea Neagră. „Rămânem fideli marilor Principii ale Acordului ce sunt necesare viitoarei securității a Europei”, îi scria el lui Clarendon pe 1 decembrie. „Dacă guvernul francez își schimbă părerea, responsabilitatea va fi a sa, iar popoarele celor două țări vor afla acest lucru.” Ca întotdeauna, Clarendon era mai precaut. Se temea că Franța va încheia separat o pace și, în acest caz, Marea Britanie nu va putea lupta de una singură. Ministrul de Externe a reușit să obțină unele modificări minore ale termenilor – neutralizarea Mării Negre urma să fie stabilită printr-un tratat general, iar punctul al cincilea avea să cuprindă „condiții specifice” –, dar altfel a fost pentru acceptarea clauzelor francezilor și austrieicilor. Cu ajutorul reginei, l-a convins pe Palmerston să-și urmeze planul, cel puțin pentru moment, de a preveni încheierea separată a unei păci între francezi și ruși, susținând că era de presupus că țarul va respinge oricum propunerile, permițând astfel Marii Britanii să reia ostilitățile și să exercite presiuni pentru condiții mai dure⁵³.

Clarendon avea în bună măsură dreptate. În acea toamnă, țarul s-a aflat într-o dispoziție belicoasă. Potrivit unui diplomat rus de rang înalt, „nu prea era dispus să negocieze cu adversarii noștri” într-un moment când aceștia urmau să îndure greutățile unei a doua ierni în Crimeea. Dorința lui Napoleon de a încheia pacea îi sugera țarului că Rusia încă avea o șansă de a obține o încheiere mai favorabilă a războiului dacă ea continua să lupte suficient de mult pentru a influența problemele interne ale Franței. Într-o scrisoare revelatoare trimisă comandantului său suprem, Gorceakov, Alexandru declara că nu mai are speranțe că ostilitățile vor înceta curând. Rusia urma să continue războiul până când Franța era forțată să încheie un tratat de pace de tulburările provocate de recoltele slabe și nemulțumirea tot mai mare a claselor inferioare :

Revoluțiile de până acum s-au iscat mereu în felul acesta și e foarte posibil ca o revoluție generală să nu fie prea departe. Gândesc că aceasta este cea mai plauzibilă încheiere a războiului; nici din partea lui Napoleon și nici din partea Angliei nu mă aștept la o dorință sinceră de pace în condiții compatibile cu concepțiile noastre și, cât voi trăi, nu voi accepta altele⁵⁴.

Nimeni nu a reușit să-l convingă pe țar să renunțe la atitudinea sa beligerantă. Seebach i-a adus un mesaj personal din partea lui Napoleon prin care îl îndemna să accepte propunerile dacă nu voia să riște să piardă jumătate din imperiu în cazul în care ostilitățile împotriva Rusiei ar fi fost reluate. Au sosit vești potrivit cărora Suedia acceptase în cele din urmă, pe 21 noiembrie, un tratat militar cu puterile occidentale – o evoluție de rău augur pentru Rusia dacă aliații urmau să lanseze o nouă campanie în Marea Baltică. Chiar și Frederic Wilhelm al IV-lea, regele Prusiei, a declarat că era posibil să fie nevoit să se alătore puterilor occidentale împotriva Rusiei, dacă Alexandru continua un război care „primejduia stabilitatea oricărei cârmuii îndreptățite” de pe continent. „Te implor, dragul meu nepot”, îi scria el lui Alexandru, „fă cât mai multe concesii, cumpănind cu grijă urmările pe care le-ar avea asupra adevăratelor interese ale Rusiei, asupra Prusiei și a întregii Europe continuarea acestui război crunt. Patimile subversive, odată descătușate, ar putea să aibă înrâuriri revoluționare cu neputință de măsurat”. Și totuși, cu toate aceste avertizări, Alexandru a rămas de neclintit. „Am atins ultima limită a ceea ce este cu putință pentru onoarea Rusiei și compatibil cu aceasta”, îi scria el lui Gorceakov pe 23 decembrie. „Nu o să consimt niciodată la niște condiții înjositoare și sunt încredințat că orice rus adevărat simte la fel ca mine. Nu ne rămâne decât – făcându-ne cruce – să mergem tot înainte și prin străduințele noastre unite să ne apărăm patria și onoarea națională.”⁵⁵

Peste două zile Alexandru a primit în sfârșit ultimatumul austriecilor cuprinzând condițiile aliaților. Țarul i-a convocat într-un consiliu pe sfetnicii cei mai de încredere ai tatălui său pentru a discuta cum să răspundă Rusia. La această întâlnire din Palatul de Iarnă de la Sankt-Petersburg predominau personalitățile mai în vârstă care gândeau mai limpede decât țarul. Principalul discurs a fost ținut de Kiseleff, ministrul reformist al Domeniilor Publice, care răspundea de cei 20 de milioane de țărani aflați în proprietatea statului. Acesta vorbea evident și în numele celorlalți consilieri. Rusia nu avea mijloacele necesare pentru a continua războiul, susținea Kiseleff. Puterile neutre treceau de partea alianței occidentale și era imprudent să se riște angajarea într-o confruntare cu întreaga Europă. Ar fi fost nehibzuită chiar și o reluare a ostilităților împotriva puterilor occidentale : Rusia nu putea învinge, iar rezultatul ar fi fost impunerea de către inamic a unor condiții de pace și mai aspre. Chiar dacă masele populare ruse împărțeau sentimentele patriotice ale țarului, credea Kiseleff, existau elemente care puteau începe să ezite în caz că se prelungea războiul – exista posibilitatea unor tulburări revoluționare. Erau deja semne de frământări serioase în rândul țărănimii, care ducea greul războiului. Nu trebuiau să respingă propunerile austriecilor, susținea Kiseleff, dar puteau propune amendamente pentru a menține integritatea teritorială a Rusiei. Consiliul a fost de acord cu părerile lui Kiseleff. Austriecilor li s-a trimis un răspuns prin care erau acceptate condițiile lor de pace, dar se refuzau cedarea Basarabiei și adăugarea punctului al cincilea.

Contrapropunerile rușilor i-au dezbinat pe aliați. Austriecii, care aveau un interes în Basarabia, au amenințat imediat să rupă relațiile cu Rusia ; însă francezii nu erau pregătiți să periclitizeze negocierile de pace „pentru câteva palme de pământ în Basarabia ! ” , după cum i-a explicat Napoleon reginei Victoria într-o scrisoare pe 14 ianuarie. Regina era de părere că ar trebui să amâne negocierile pentru a se exploata sciziunile dintre Rusia și austrieci. Era un sfat înțelept. Asemenea tatălui său, Alexandru se temea cel mai mult de perspectiva unui război cu Austria și poate doar acest lucru l-ar fi convins să le

accepte propunerile. Pe 12 ianuarie Buol i-a informat pe ruși că Austria va rupe relațiile cu ei dacă în termen de șase zile nu vor accepta condițiile de pace. Printr-o telegramă trimisă la Sankt-Petersburg, Frederic Wilhelm și-a exprimat sprijinul pentru propunerile austrieților. Țarul rămăsese acum singur.

Pe 15 ianuarie țarul a convocat o nouă reuniune a consiliului său la Palatul de Iarnă. De data aceasta discursul principal a fost susținut de Nesselrode. El l-a avertizat pe țar că aliații hotărâseră ca în anul următor să-și concentreze forțele pe Dunăre și în Basarabia, aproape de granița austriacă. Era foarte probabil ca Austria să fie implicată în ostilități împotriva Rusiei, iar decizia acesteia avea să influențeze puterile ce rămăseseră neutre, Suedia și Prusia, în mod categoric. Dacă Rusia refuza să încheie pacea în acel moment, exista pericolul să se trezească în situația de a fi în război cu întreaga Europă. Bătrânul prinț Voronțov, fostul namestnic al Caucazului, îl susținea pe Nesselrode. Vorbind cu un glas plin de emoție, l-a îndemnat pe țar să accepte condițiile austrieților, oricât de dureroase puteau fi acestea. Prin continuarea luptei nu se mai putea obține nimic și era posibil ca rezistența să ducă la o pace și mai umilitoare, eventual la pierderea Crimeii, a Caucazului, chiar a Finlandei și a Poloniei. Kiseleff a fost de acord, adăugând că locuitorii din regiunile ucrainene Volinia și Podolia erau la fel de înclinați să se răscoale împotriva stăpânirii rusești ca și finlandezii și polonezii, în caz că războiul continua și trupele austriece se apropiau de acele teritorii de la granița vestică. În comparație cu aceste pericole, sacrificiile impuse de ultimatum erau ne semnificative. Unul câte unul, dregătorii țarului l-au îndemnat să accepte condițiile de pace. Doar fratele mai mic al lui Alexandru, marele duce Constantin, susținea continuarea luptei, numai că el nu deținea nici o funcție în guvern, astfel că, oricât le-ar fi atins coarda sensibilă prin înflăcărarea patriotică cu care a amintit de spiritul rezistenței din 1812, nu a avut argumente pentru a-i convinge să-și schimbe părerea. Țarul se decisese. În ziua următoare austrieții au primit o notă de la Nesselrode prin care îi anunța că acceptă condițiile lor de pace⁵⁶.

*

La Sevastopol, trupele se pregăteau să mai petreacă o iarnă în Crimeea. Nimeni nu știa sigur dacă aveau să lupte iar, însă circulau tot felul de zvonuri că vor fi trimise pe Dunăre, în Caucaz ori în vreun alt colț al Imperiului Rus pentru o campanie de primăvară. „Ce-o să se aleagă de noi?”, îi scria comandantul de batalion Joseph Fervel mareșalului de Castellane pe 15 decembrie. „Unde ne vom afla la anul? Asta e întrebarea pe care și-o pun toți, dar la care nimeni nu poate răspunde.”⁵⁷

Între timp, trupele aflate pe înălțimile de lângă Sevastopol se ocupau cu satisfacerea necesităților vieții de zi cu zi. Aprovizionarea s-a ameliorat și soldații au primit corturi mai bune și barăci din lemn. Cărciumile și prăvăliile de la Kamieș și Kadikoi erau aproape tot timpul pline, iar hotelul lui Mary Seacole era o afacere înfloritoare. Existau diverse distracții care să le umple timpul soldaților – teatru, jocuri de noroc, biliard, vânătoare și curse de cai pe platou atunci când vremea era favorabilă. Din Marea Britanie soseau vapoare pline de turiști ca să vadă faimoasele câmpuri de bătălie și să adune suvenire – o pușcă ori o spadă rusească sau o bucată de uniformă, jefuite de pe trupurile rușilor morți care au rămas în tranșee săptămâni și chiar luni la rând după cucerirea Sevastopolului. „Numai englezilor poate să le treacă așa ceva prin cap”, remarca un ofițer francez, uimit de fascinațiile morbide ale acestor turiști de război⁵⁸.

Spre sfârșitul lunii ianuarie, pe măsură ce seoseau vești despre pacea iminentă, soldații aliați au început să fraternizeze tot mai mult cu rușii. Prokofi Podpalov, tânărul soldat care participase la apărarea Redanului, se afla printre rușii campați lângă Ciornaia, locul sângeroasei bătălii din august. „De la o zi la alta ne împrieteneam tot mai mult cu soldații francezi de pe malul celălalt al râului”, își amintea el. „Ofițerii ne-au spus să fim cuviincioși cu ei. De obicei, ne duceam până la râu și le aruncam pe partea cealaltă (râul nu era chiar așa de lat) niște lucruri : cruciulițe, bănuți și așa mai departe ; iar francezii ne aruncau țigări, săculeți de piele, cuțite, bani. Și vorbeam uite-așa : francezii ziceau *Russkii camarade !* și rușii : *Frați franci !* ” În cele din urmă, francezii s-au aventurat dincolo de râu ca să-i viziteze pe ruși în tabăra lor. Au băut și au mâncat împreună, și-au cântat fiecare cântecele și au vorbit prin semne. Vizitele au devenit regulate. Într-o zi, când au plecat din tabăra rusă, soldații francezi au împărțit niște cartonașe pe care își notaseră numele și regimentele și i-au invitat pe ruși să-i viziteze în tabăra lor. Câteva zile nu s-au mai întors, așa că Podpalov și unii dintre camarazii lui s-au hotărât să viziteze tabăra franceză. Au fost uimiți de ceea ce au văzut. „Peste tot era curățenie și rânduială, pe lângă corturile ofițerilor chiar creșteau flori”, își amintea Podpalov. Rușii și-au găsit prietenii și au fost invitați în corturile lor, unde au băut împreună rom. Soldații francezi i-au condus înapoi până la râu, i-au îmbrățișat de mai multe ori și i-au invitat să mai vină pe la ei. Peste o săptămână Podpalov s-a întors singur în tabăra franceză, dar nu și-a mai găsit prietenii. I s-a spus că plecaseră la Paris⁵⁹.

Parisul și noua ordine

Congresul de Pace era programat să înceapă la sediul Ministerului francez de Externe de pe Quai d'Orsay în după-amiaza zilei de 25 februarie. Spre prânz o mulțime uriașă de spectatori entuziasmați se adunase de-a lungul cheiului ca să-i vadă pe delegați când sosesc. Infanteriști și jandarmi au fost nevoiți să-i țină la distanță pe spectatorii înșirați de la Pont de la Concorde până în rue d'Iena pentru a lăsa să treacă trăsurile demnitarilor străini și să oprească în fața clădirilor recent construite ale Ministerului de Externe. Delegații au început să sosească de la ora 1, mulțimea strigând *Vive la paix !* și *Vive l'Empereur !* când aceștia coborau din trăsurile și intrau în clădire. Îmbrăcați cu redingote, delegații s-au strâns în magnifica Sală a Ambasadorilor, unde fuseseră pregătite pentru conferință o masă mare, rotundă, acoperită cu catifea verde, iar în jurul acesteia 12 fotolii. Sala era reprezentativă pentru artele decorative ale celui de-al II-lea Imperiu. Pereții erau drapați cu satin purpuriu. Singurele tablouri din încăperea erau portretul în mărime naturală al lui Napoleon al III-lea și cel al împărătesei Eugénie, a cărei privire dominatoare le amintea permanent delegaților de noua poziție a Franței ca arbitru în probleme internaționale. Pe o consolă de lângă șemineu se găsea un bust de marmură al lui Napoleon I – *persona non grata* în cercurile diplomatice de mai mult de 40 de ani. Congresul de la Paris marca ceea ce Napoleon al III-lea voia să creadă că era revenirea Franței napoleoniene în Concertul European¹.

Alegerea Parisului ca loc de desfășurare a congresului era un semn al noii poziții deținute de Franța ca putere preeminentă pe continent. Singurul oraș în care ar mai fi putut avea loc congresul era Viena, unde se semnase tratatul din 1815, dar ideea fusese respinsă de britanici, care încă de la începutul războiului avuseseră suspiciuni în privința eforturilor diplomatice ale austriecilor. Cum puterea diplomatică era transferată pentru scurt timp Parisului, Viena părea acum un oraș al trecutului. „Cine ar putea tăgădui că Franța va ieși întărită din toate acestea?”, îi scria contele Walewski lui Napoleon, după ce aflase că va fi gazda congresului. „Franța singură o să aibă de câștigat din această luptă. Astăzi este pe locul cel dintâi în Europa.”

Congresul avea loc la numai trei luni după ce se încheiase *l'Exposition universelle*, impresionantul eveniment internațional ce rivalizase cu Marea Expoziție organizată la Londra în 1851. Prin sălile expoziției de pe Champs-Élysées se perindaseră cinci milioane de vizitatori. Cele două evenimente plasau Parisul în centrul Europei. Era o victorie importantă pentru Napoleon al III-lea, a cărui decizie de a intra în război fusese mereu influențată de nevoia sa de prestigiu acasă și în străinătate. De la începutul tratatelor de pace din toamna anterioară, se afirmase ca actor principal, de care depindeau toate

celelalte puteri pentru a-și satisface interesele. „Sunt uimită de prețuirea generală față de împăratul Napoleon”, îi scria prințesa Lieven baroanei Meyendorff pe 9 noiembrie. „Războiul l-a dus destul de sus – pe el și Franța : Anglia nu a ridicat-o.”²

Tratatul de pace continuaseră toată iarna, iar în momentul în care delegații au sosit la Paris, majoritatea problemelor controversate fuseseră deja rezolvate. Principalul obstacol rămânea poziția fermă a britanicilor, ce nu se grăbeau să pună capăt unui război în care nu înregistraseră nici o victorie majoră de natură să le satisfacă onoarea și să le justifice pierderile din ultimele 18 luni. În ultimă instanță, cucerirea Sevastopolului fusese un succes al francezilor. Sub presiunea unei prese belicoase și a publicului, Palmerston a reiterat condițiile minime pe care le definise pe 9 octombrie și a amenințat că va continua războiul, începând în primăvară cu o campanie în Marea Baltică, dacă rușii nu acceptau condițiile de pace ale britanicilor. L-a presat pe Clarendon, ministrul său de Externe, ca la congresul de la Paris să nu accepte decât supunerea totală a Rusiei față de condițiile impuse de el.

În pofida afirmațiilor sale, solicitările lui Palmerston erau marcate de profunde transformări. Până în noiembrie renunțase la ideea de a asigura independența Circaziei : nu s-a putut găsi nici un reprezentant al acestui teritoriu confuz pentru a semna un tratat în numele lui. Continua totuși să insiste că Rusiei trebuia să i se ia Caucazul și Asia Centrală și era convins că acest lucru se putea obține printr-o poziție fermă a Marii Britanii. Rusia negocia de pe o poziție slabă, îi scria el lui Clarendon pe 25 februarie, și dădea dovadă de „obraznicie” contestând ultima variantă a condițiilor impuse de britanici : retragerea completă a navelor și arsenalelor rusești din Marea Neagră și evacuarea „fiecărei palme de pământ turcesc [inclusiv Kars] ocupate acum de trupe rusești”. Aceste condiții, susținea Palmerston, nu erau „înșoțitoare pentru Rusia... ci doar astfel socotite încât să fie garanții limpezi și vădite ale sincerității acesteia când tăgăduiește că are gânduri războinice”. Avertizându-l pe Clarendon despre contele Orlov, conducătorul delegației ruse la Paris, și-a dat în vileag atitudinile rusofobe :

Cât despre Orloff, îl știu prea bine – pe dinafară e cuviincios și curtenitor, dar în sinea lui e îmbibat de obraznicia, îngâmfarea și semeția ruse. O să se dea peste cap să intimideze fără a arăta că face asta. O să se lupte pentru fiecare punct pe care crede că ar avea sorți să-l câștige și are toată viclenia unui sălbatic semicivilizat³.

Francezii și italienii erau dezgustați de comportamentul lui Palmerston (Victor Emmanuel, regele piemontez, îl compara cu un „animal turbat”). Dornici să încheie pacea, francezii nu împărțeau înclinația britanicilor de a pedepsi Rusia. Pentru a realiza planurile lui Napoleon în Italia le era necesară o reconciliere cu rușii. Solidar cu cauza unificării Italiei, împăratul francez socotea că putea recâștiga Savoia și Nisa – alipite Franței în 1792, dar retrocedate Piemontului de Congresul de la Viena în 1815 – ajutându-i pe piemontezi să cucerească Lombardia-Veneția de la austrieci și să-i alunge pe Habsburgi din restul Italiei. Având nevoie de sprijinul ori neutralitatea armată a Rusiei pentru a-i înfrânge pe austrieci, francezii nu voiau să accepte inițiativa punitivă ale lui Palmerston împotriva Rusiei. Principalul punct de divergență cu britanicii privea granițele Basarabiei, teritoriu pe care Rusia trebuia să-l dea înapoi Moldovei otomane. Palmerston, susținut de Austria, a adoptat o poziție dură, susținând că Rusia nu trebuia să aibă nici un mijloc de acces la Dunăre, principalul motiv de îngrijorare al austriecilor. Rușii

doreau să se folosească de Kars drept contrapondere la Basarabia, iar francezii îi susțineau. Însă, la presiunea britanicilor și a austriecilor, Napoleon I-a convins pe Orlov să accepte la Paris un compromis. În total, rușii au pierdut aproximativ o treime din teritoriul Basarabiei cedat de turci în 1812, inclusiv Delta Dunării, însă au păstrat comunitățile bulgare din Basarabia și creasta muntoasă strategică aflată la sud-est de Hotin. Britanicii pretindeau că au înregistrat o victorie; Austria sărbătorea eliberarea Dunării; iar rușii au resimțit pierderea (sudului) Basarabiei ca o umilință națională. Din secolul al XVII-lea era primul teritoriu pe care rușii îl cedau turcilor⁴.

Asupra subiectelor importante puterile au ajuns în bună măsură la un consens înainte de întrunirea congresului de la Paris, pornind de la cele Patru Puncte convenite de aliați în 1854. Britanicii încercaseră să mai adauge un al cincilea punct în temeiul căruia Rusiei să-i fie luate toate ținuturile de la sud de Caucaz (Circazia, Georgia, Erevanul și Naxçivanul), dar rușii au insistat să păstreze aceste teritorii în baza Tratatului de la Adrianopol și turcii le-au susținut solicitările. Totuși, rușii au fost forțați să predea Karsul. De asemenea, nu au reușit să evite aplicarea completă a Punctului Trei – demilitarizarea Mării Negre – negociind o excepție în privința Nicolaevului (aflat la limanul Bugului, la 20 de kilometri de coastă) și a Mării Azov.

Legat de cele două Principate Române (principalul subiect al Primului Punct), au avut loc discuții aprinse. Britanicii erau foarte favorabili ideii de reinstituire a autorității otomane. Francezii i-au susținut pe liberalii și naționaliștii români care doreau unirea principatelor într-un stat independent. Austriecii se opuneau categoric întemeierii unui stat național la granița lor sud-estică, având numeroase minorități slave cu propriile aspirații naționale. Pe bună dreptate, austriecii bănuiau că francezii îi sprijină pe români ca modalitate de a exercita presiuni asupra austriecilor ca să renunțe la interesele lor în nordul Italiei. Toate cele trei puteri au fost de acord să înlăture protectoratul rus asupra Principatelor Române și să garanteze libertatea navigației comerciale pe Dunăre (Punctul al Doilea). Nu au putut cădea însă de acord cu ce ar trebui înlocuit acest protectorat – în afară de garanția colectivă a marilor puteri sub suzeranitatea nominală a Imperiului Otoman, cu planuri vagi de alegeri cândva în viitor pentru a afla punctul de vedere al populației din Moldova și Țara Românească.

Cât privește problema protejării supușilor creștini din Imperiul Otoman (al Patrulea Punct), reprezentanții ai puterilor aliate s-au întâlnit la începutul lunii ianuarie la Constantinopol cu marele-vizir Ali Pașa și cu reformatorul Tanzimatului Fuad Pașa (delegații sultanului la Congresul de la Paris) pentru a insista asupra necesității ca Poarta să demonstreze că are intenția serioasă de a le acorda deplină egalitate religioasă și civică nemusulmanilor din imperiu (inclusiv evreilor). Pe 9 ianuarie, dându-i raportul lui Clarendon despre conferință, Stratford Canning era sceptic în legătură cu angajamentul miniștrilor turci în favoarea reformei. Considera că aceștia erau iritați de impunerea reformei de către străini, că o priveau ca pe o subminare a suveranității otomane și conchidea că implementarea unei protecții adecvate pentru creștini va fi dificilă. Turcii trăiseră mereu cu convingerea că creștinii erau inferiori și nici o lege dată de sultan nu putea înlătura această prejudecată într-un timp atât de scurt, cum dorea Occidentul. „Ne putem aștepta la târăgănări în temeiul antipatiilor religioase, al prejudecăților oamenilor și al obiceiurilor lor de a nu se amesteca unii cu alții”, scria diplomatul veteran, care avertiza apoi că aplicarea forțată a unor reforme putea duce la o revoltă a musulmanilor împotriva politicilor de occidentalizare ale sultanului. Ca răspuns la un proiect de program în

21 de puncte prezentat de delegații aliaților, sultanul a emis hatîșeriful din 18 februarie. Decretul le promitea supușilor lui nemusulmani deplina egalitate religioasă și juridică, drepturi de proprietate și liberul acces pe bază de merit în armata și administrația otomană. Turcii sperau că reforma va preîntâmpina orice alte ingerințe ale europenilor în treburile otomanilor. Ei au dorit ca, pe motive de suveranitate a Turciei, hatîșeriful să nu fie pus în discuție la Paris. Însă rușii – care fuseseră nominalizați în Punctul al Patrulea ca una dintre cele cinci mari puteri ce urmau să garanteze securitatea supușilor creștini ai sultanului – au insistat ca și această problemă să fie abordată. Ei au fost mulțumiți de soluția de compromis – o declarație internațională căreia i s-a raliat și Poarta, privind importanța drepturilor creștinilor din Imperiul Otoman –, iar în propaganda lor internă au folosit-o chiar ca simbol al „victoriei lor morale” în Războiul Crimeii. Într-o anumită privință aveau dreptate, Congresul de la Paris readucând statu-quo-ul în Biserica Nașterii din Betleem și la Sfântul Mormânt din Ierusalim, așa cum ceruse Rusia în numele ortodocșilor, opunându-se revendicărilor romano-catolicilor lucru pe care țarul îl subliniasse de multe ori. Într-un manifest publicat în ziua când s-a semnat acordul de pace, Alexandru invoca Providența pentru că s-a atins „telul dintâi și principal al războiului... Ruși! Străduințele și jertfele voastre nu au fost zadarnice!”⁵.

În sfârșit, mai era și problema nediscutată a Poloniei. Ideea de a restabili independența Poloniei față de Rusia fusese avansată pentru prima oară printre diplomații țărilor aliate în timpul războiului de Walewski, fiul lui Napoleon I și al contesei poloneze Maria Walewska. După cucerirea Sevastopolului, împăratul francez a vrut să facă ceva pentru Polonia: un regat polonez independent corespundea idealului napoleonian al unei noi Europe bazate pe state-națiuni care să răstoarne acordul din 1815. La început Napoleon al III-lea a susținut programul lui Czartoryski de restaurare a Poloniei Congresului, regatul autonom creat prin Tratatul de la Viena, ale cărui libertăți fuseseră subminate de ruși. Mai târziu, când au demarat discuțiile premergătoare congresului și devenea clar că nici una dintre celelalte puteri nu se va pronunța în favoarea polonezilor, Napoleon a susținut lista scurtă a lui Czartoryski, cerând drepturi lingvistice pentru polonezi și apărarea Poloniei împotriva rusificării. Însă Orlov nu voia să accepte nici una dintre acestea, insistând că drepturile Rusiei în Polonia se bazează nu pe tratatul din 1815, ci pe cucerirea Poloniei de către Rusia când a înăbușit răscoala polonezilor din 1830-1831. Pentru a-și îmbunătăți relațiile cu Rusia, al cărei sprijin avea să fie necesar în Italia împotriva austriecilor, Napoleon a decis să-i abandoneze pe polonezi. La Congresul de la Paris chestiunea poloneză nu a mai fost menționată. Chiar și Palmerston, care rareori pierdea vreo ocazie să sfideze Rusia, l-a sfătuit pe Clarendon să nu facă mare caz de polonezi. „Nu ar fi nimerit”, a explicat el, „să se ceară Rusiei să refacă Regatul Poloniei”.

Folosul polonezilor ar fi foarte îndoielnic; dacă ar putea să fie sloboziți de Rusia, asta chiar că ar fi un mare câștig și pentru polonezi, și pentru Europa, dar diferența și pentru polonezi, și pentru Europa între starea de acum a Regatului Poloniei și aceea consfințită prin Tratatul de la Viena nu ar prea merita toate anevoițele pe care ar trebui să le înfruntăm ca să împlinim o asemenea preschimbare. Guvernul rus ar zice, așa cum a zis și în anii dinainte, că Polonia se răzvrătise și a fost cucerită și că, prin urmare, este stăpânită acum prin dreptul cuceririi, nu prin Tratatul de la Viena și că așadar Rusia este slobozită de îndatorirea asumată prin acest Tratat. Rușii ar mai zice și că a cere așa ceva înseamnă a ne amesteca în treburile interne ale Rusiei.

„Săraca Polonie!”, îi spunea Stratford Canning lordului Harrowby, unul dintre susținătorii lui Czartoryski. „Renașterea ei e un adevărat Olandez Zburător. Niciodată nu e – mereu urmează să fie.”⁶

Cum toate problemele majore fuseseră rezolvate în prealabil, Congresul de la Paris s-a desfășurat fără incidente și fără controverse importante. Nu au fost necesare decât trei sesiuni pentru a se elabora acordul. A mai rămas mult timp liber pentru diverse activități mondene – banchete, dineuri, concerte, baluri și recepții, precum și o festivitate specială pentru a marca nașterea prințului imperial, Ludovic-Napoleon, singurul copil al lui Napoleon al III-lea și al împărătesei Eugénie – înainte ca diplomații să se reunească în cele din urmă, duminică, pe 30 martie, la ora 1, pentru a semna în mod oficial tratatul de pace.

Pacea a fost anunțată în tot Parisul. Telegrafele au lucrat peste program pentru a răspândi vestea în lume. La ora 2, sfârșitul războiului a fost marcat de salve asurzitoare trase de tunurile de la Les Invalides. Pe străzi s-au adunat mulțimi entuziasmate, restaurantele și cafenelele erau arhipline, iar seara cerul Parisului a fost luminat de focuri de artificii. În ziua următoare, în Champ-de-Mars a avut loc o paradă. Trupele franceze au defilat prin fața împăratului și a prințului Napoleon, a înalților comandanți francezi și a demnitarilor străini, sub privirile a zeci de mii de parizieni. „Mulțimea era electricizată de emoție”, susținea istoria oficială a congresului, publicată în anul următor, „iar din piepturile oamenilor răzbăteau urale asurzitoare, pline de mândrie națională și entuziasm, ce răsunau în Champ-de-Mars mai tare decât puteau s-o facă o mie de tunuri”⁷. Acestea erau gloria și ovațiile populației pe care și le dorise Napoleon atunci când a pornit la război.

*

Vestea că s-a încheiat pacea a ajuns în Crimeea în următoarea zi – atât durase ca telegrama să fie transmisă de la Paris la Varna și apoi comunicată Balaklavei prin cablul submarin. Pe 2 aprilie tunurile aliaților din Crimeea au tras pentru ultima oară – ca să salute sfârșitul războiului.

Aliaților li s-au acordat șase luni ca să-și evacueze forțele armate. Britanicii au folosit portul Sevastopol, unde au supravegheat distrugerea impozantelor docuri printr-o serie de explozii, în timp ce francezii au distrus Fortul Nicolae. Cantități imense de materiale de război trebuiau inventariate, încărcate pe nave și duse acasă: puști și tunuri capturate, muniții, deșeuri metalice și provizii alimentare, precum și o grămadă de obiecte prădate de la ruși. Repartizarea tuturor acestora către diversele departamente ale ministerelor de război a fost o operațiune logistică foarte complicată, iar multe lucruri au fost lăsate acolo, vândute rușilor sau, asemenea barăcilor englezești din lemn, donate acestora cu condiția să fie folosite „pentru locuitorii Crimeii pe care războiul îi lăsase pe drumuri” (rușii au acceptat oferta englezilor, dar au păstrat barăcile pentru armată). „Este o străduință uriașă să se ia de aici, în numai câteva luni, tot ceea ce s-a adus în doi ani”, scria căpitanul Herbé familiei sale pe 28 aprilie. „O grămadă de cai și cătări vor trebui să fie lăsați aici sau vânduți pe nimic oamenilor din Crimeea, iar eu nu socotesc că o să-l mai văd pe al meu vreodată.” Animalele nu erau singurele mijloace de transport ce urmau a fi vândute pe cont propriu. Șina de la Balaklava a fost cumpărată de o companie

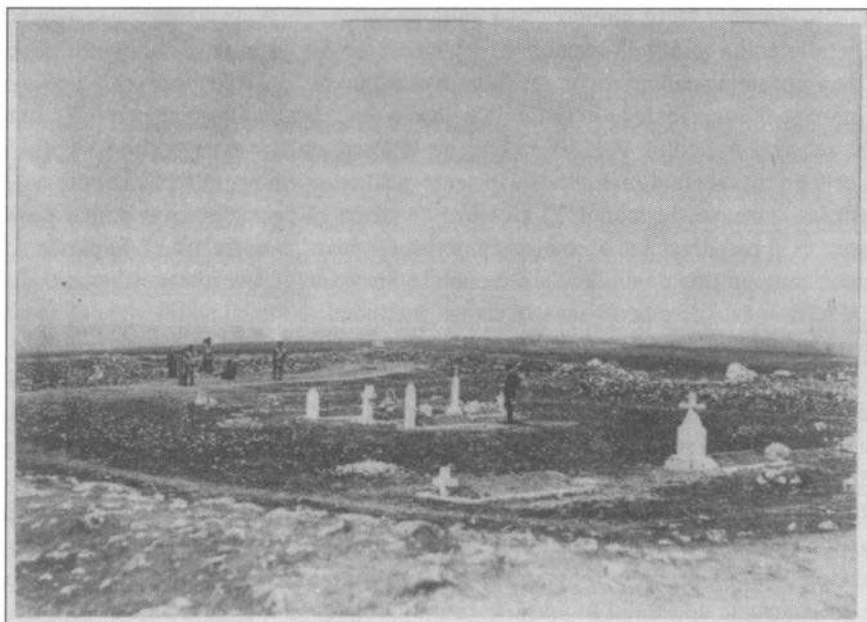
înființată de Sir Culling Eardly și Moses Montefiore, care voiau să folosească echipamentul pentru a construi o nouă cale ferată între Jaffa și Ierusalim, o cale de comunicare ce avea „să civilizeze și să dezvolte resursele unei regiuni acum sălbatice și dezorganizate”, după cum spunea Palmerston, care a autorizat vânzarea. Ar fi deservit traficul tot mai mare al pelerinilor spre Țara Sfântă. Calea ferată de la Jaffa nu a mai fost construită niciodată și, în cele din urmă, șina de la Balaklava le-a fost vândută turcilor ca fier vechi⁸.

Având în vedere cât durase transportarea tuturor acestor echipamente până în Crimeea, evacuarea a fost finalizată rapid. Pe 12 iulie, Codrington era gata să le predea Balaklava rușilor, pentru ca apoi să plece cu ultimele trupe britanice pe vasul de război *Algiers*. Comandantul suprem, obsedat de eticheta militară, a fost ofensat de gradele inferioare și aspectul delegaților ruși trimiși să-l întâlnească și să preia controlul Balaklavei :

Erau vreo 30 de cazaci de pe Don și vreo 50 de infanteriști. Dar ce adunătură! Nu mi-aș fi închipuit că rușii ar putea trimite așa niște soldați jechoși. Nu s-au mai pomenit niciodată asemenea făpturi în mantale cenușii – și așa de prost înarmate –, arătând așa de dezonorant – toți ne-am crucit și ne-am amuzat. Nădăjduiesc că au vrut să ne insulte cu asemenea specimene : dacă e așa, s-ar fi înfuriat foarte tare auzindu-ne părerile. Gărzile s-au îmbarcat – rușii și-au postat santinelele – și evacuarea s-a sfârșit⁹.

În Crimeea au rămas rămășițele pământești ale multor mii de soldați. În ultimele săptămâni de dinaintea plecării, trupele aliate au muncit din greu ca să facă cimitire și să înalțe monumente comemorative pentru camarazii pe care aveau să-i lase acolo. În unul dintre ultimele sale reportaje din Crimeea, William Russell descria cimitirile militare :

Chersones este plin de morminte răzlețe, cu îngropelnițe mai lungi, și cimitire despărțite, de la Balaklava până lângă rada Sevastopolului. În viroage și câmpii – pe dealuri și în văgăuni – pe marginea drumului și în văi izolate – de jur împrejur, kilometri întregi, de la mare până la Ciornaia vezi pietrele acelea albe, simple, câte una ori mai multe laolaltă, înălțându-se din pământul sterp ori numai ținându-se pe deasupra vegetației dese ce răsare de sub ele. Francezii nu s-au prea sinchisit de mormintele lor. Lângă vechea tabără de la Inkerman s-a făcut un cimitir cu multă grijă și bun-gust, dar, în general, aliații noștri nu și-au împrejmuțit locurile de veci... Locul de îngropăciune al subofițerilor și al soldaților din Brigada de Gărzi este împrejmuțit de un zid masiv. Aici se intră printr-o poartă dublă, îngrijită, durată iscusit din lemn, cu intarsii de metal, vopsită și prinsă cu balamale de doi stâlpi falnici din piatră, cu capiteluri ornamentale pe care stă câte o ghiulea de tun. Sunt șase șiruri de morminte, pe fiecare șir fiind câte 30 sau chiar mai multe trupuri. Deasupra fiecăruia e ori o piatră de mormânt, ori o movilă și fiecare este împrejmuțit de șiruri de pietre albe, iar inițialele sau, câteodată, numele celui care se odihnește acolo sunt însemnate pe movilă cu pietricele. Aproape de poartă și îndreptată către aceasta se înalță o cruce mare din piatră... În acest cimitir sunt numai vreo câteva monumente din piatră : unul este o cruce pe care scrie „În memoria locotenentului A. Hill, Regimentul 22, mort pe 22 iunie 1855. Această piatră a fost ridicată de prietenii săi din Crimeea”. Altul este „În memoria sergentului-major Rennie, Regimentul 93 Scoțian. Monument ridicat de un prieten” [Altul] este pentru „intendentul J. McDonald, Regimentul 72, care a pierit pe 16 septembrie din pricina unei răni căpătate în tranșeele din fața Sevastopolului pe 8 decembrie, la vârsta de 35 de ani”¹⁰.

Cimitirul britanic de pe Dealul lui Cathcart, 1855

După plecarea armatelor aliate, rușii, care se retrăseseră spre Perekop în timpul evacuării lor, au revenit în orașele și câmpiile din sudul Crimeii. Câmpurile de luptă din timpul Războiului Crimeii au redevenit ogoare și pășuni. Prin cimitirele militarilor aliați umblau vite. Treptat, Crimeea s-a redresat după pagubele economice produse de război. Sevastopolul a fost reconstruit. Însă în alte privințe peninsula s-a schimbat pentru totdeauna.

În modul cel mai dramatic, populația tătară dispăruse în mare măsură. Mici grupuri începuseră să-și părăsească gospodăriile la începutul conflictului, dar numărul acestora a crescut spre sfârșitul războiului, odată cu teama lor de represaliile rușilor după plecarea trupelor aliate. Existaseră deja represalii pentru atrocitățile de la Kerci, militarii ruși făcând arestări în masă, confiscând proprietăți și executând după o judecată sumară tătari „suspecți”. Locuitorii din valea Baidar i-au cerut lui Codrington să-i ajute să părăsească Crimeea, temându-se de ceea ce ar putea păți dacă satele lor ar ajunge în mâinile rușilor, „căci ceea ce am îndurat în trecut din pricina lor nu prea ne dă speranțe că or să se poarte bine”. Scrisă și tradusă în engleză de un tătar din partea locului care știa carte, jalba lor continua astfel :

Pentru bunătatea pe care au arătat-o față de noi englezii, numai când vom înceta să-l mai pomenim pe Dumnezeu îi vom uita pe Majestatea Sa regina Victoria și pe generalul Codrington, pentru care ne vom ruga de cinci ori pe zi, așa cum ne îndeamnă religia noastră mahomedană să ne spunem rugăciunile, iar rugăciunile ca ei și întreaga nație englezească să fie apărați or să fie transmise copiilor noștri.

Îscălit în numele preoților, al boierilor și al locuitorilor din următoarele 12 sate : Baidar, Sagtik, Kalendi, Skelia, Savatka, Baga, Urkusta, Uzuniu, Buiuk Luskomiia, Kiatu, Kutciuk Luskomiga, Varnutka¹¹.

Codrington nu a făcut nimic ca să-i ajute pe tătari, chiar dacă aceștia le asiguraseră aliaților alimente, spioni și servicii de transport pe tot parcursul Războiului Crimeii. Ideea de a-i proteja pe tătari de represaliile rușilor nici nu le-a trecut prin cap diplomaților aliați, care ar fi putut include în tratatul de pace o clauză mai puternică privind atitudinea față de aceștia. Articolul V al Tratatului de la Paris obliga toate națiunile beligerante să-i „ierțe pe toți aceia dintre supușii lor care se făceau vinovați de participare activă la treburile militare ale dușmanului” – clauză ce părea să-i protejeze nu numai pe tătarii crimeeni, ci și pe bulgarii și grecii din Imperiul Otoman, care trecuseră de partea rușilor în timpul campaniilor danubiene. Dar contele Stroganov, guvernatorul general al Noii Rusii, a găsit o cale de a ocoli această clauză susținând că tătarii își pierduseră drepturile conferite prin tratat, dacă încălcase războiul legea rusă părăsindu-și locul de reședință fără o aprobare prealabilă din partea autorităților militare – așa cum fuseseră nevoiți să facă zeci de mii dintre ei în timpul Războiului Crimeii. Cu alte cuvinte, orice tatar care își părăsise casa fără o ștampilă în pașaport era socotit trădător de guvernul rus și pasibil de a fi deportat în Siberia¹².

Atunci când armatele aliate au început să plece din Crimeea, au plecat și primele grupuri mari de tătari. Pe 22 aprilie, 4 500 de tătari s-au îmbarcat la Balaklava cu destinația Constantinopol, convinși că guvernul turc îi invitase să se stabilească în Imperiul Otoman. Alarmate de exodul în masă, care periclita economia agrară a Crimeii, funcționarii locali au întrebat Sank-Petersburgul dacă să îi împiedice pe tătari să plece. Fiind informat că tătarii colaboraseră în masă cu inamicul, țarul a răspuns că nu trebuia făcut nimic pentru a le împiedica exodul, adăugând că de fapt „ar fi avantajos ca peninsula să scape de această populație păguboasă” (concepție reluată de Stalin în timpul celui de-al Doilea Război Mondial). Comunicându-le demnitarilor săi ce a spus Alexandru, Stroganov a interpretat vorbele acestuia ca pe un ordin direct de expulzare a populației musulmane din Crimeea susținând că țarul spusese că era „necesar” (nu doar „avantajos”) ca tătarii să fie determinați să plece. S-au exercitat diferite forme de presiune pentru a-i încuraja să plece: au circulat zvonuri privind plănuierea unei deportări în masă spre nord, raiduri ale cazacilor asupra unor sate tătărești, campanii de forțare a tătarilor să învețe rusa în școli din Crimeea ori de convertire a lor la creștinism. S-au mărit impozitele pe terenurile agricole deținute de tătari, iar satele tătărești au fost private de accesul la apă, astfel ei fiind nevoiți să-și vândă pământurile unor moșieri ruși.

Între 1856 și 1863 aproximativ 150 000 de tătari crimeeni și vreo 50 000 de tătari nogai (aproximativ două treimi din numărul total al populației tătare din Crimeea și sudul Rusiei) au emigrat în Imperiul Otoman. Cifrele exacte sunt greu de calculat, iar unii istorici consideră că numărul lor este mult mai mare. În 1867, îngrijorate de deficitul tot mai ridicat de forță de muncă în regiune, autoritățile ruse au încercat să calculeze, pe baza statisticilor poliției, câți tătari părăsiseră peninsula de la încheierea războiului. S-a raportat că 104 211 bărbați și 88 149 de femei plecaseră din Crimeea. Erau 784 de sate pustii și 457 de moschei abandonate¹³.

După 1856, pe lângă eliminarea populației tătare, autoritățile ruse au aplicat și o politică având ca obiectiv creștinarea Crimeii. Ca o consecință directă a Războiului Crimeii, considerau mai mult ca oricând că peninsula este o zonă de frontieră între Rusia și lumea musulmană în care trebuiau să-și consolideze poziția. Înainte de război, prințul Voronțov, guvernatorul general relativ liberal, se opusese extinderii instituțiilor creștine în Crimeea, pe motiv că ar „naște în rândul localnicilor [tătari] gânduri neîntemeiate și

primejdioase despre intențiile de a-i abate de la islam și a-i converti la ortodoxie”. Dar Voronțov s-a pensionat în 1855, fiind înlocuit de agresivul naționalist rus Stroganov, care sprijinea în mod activ obiectivele de creștinare ale lui Innokenti, arhiepiscopul diocезei Herson-Taurida, din care făcea parte și Crimeea. Spre sfârșitul Războiului Crimeii, predicile lui Innokenti fuseseră distribuite în multe exemplare soldaților ruși sub formă de broșuri și litografii (*lubki*). Innokenti descria conflictul ca pe un „război sfânt” pentru Crimeea, centrul identității ortodoxe a națiunii, unde ajunsese creștinismul în Rusia. Subliniind moștenirea străveche a Bisericii Ortodoxe în peninsulă, el prezenta Crimeea drept un „Athos rusesc”, un loc sacru din „Sfântul Imperiu Rus” legat prin religie de centrul monastic al ortodoxiei din peninsula Muntelui Athos, în Grecia de Nord-Est. Cu sprijinul lui Stroganov, Innokenti s-a îngrijit de crearea unei eparhii separate pentru Crimeea, precum și de întemeierea mai multor mănăstiri noi în peninsulă după Războiul Crimeii¹⁴.

Pentru a-i încuraja pe creștini să se stabilească în Crimeea, în 1862 guvernul țarist a introdus o lege prin care coloniștilor veniți din Rusia și din străinătate li se acordau drepturi speciale și subvenții. Pământurile părăsite de tătari au fost scoase la vânzare pentru străini. În anii 1860 și 1870 infuzia de noi populații creștine a transformat profilul etnic al Crimeii. Așezările ce fuseseră cândva tătărăști erau acum populate de ruși, greci, armeni, bulgari și chiar germani și estoni – toți atrași de promisiunea unor terenuri ieftine și fertile ori de privilegiul de a fi admiși în bresle și corporații orășenești care în mod obișnuit nu erau accesibile nou-veniților. Armenii și grecii au transformat Sevastopolul și Ievpatoria în centre comerciale importante, în timp ce orașe tătărăști mai vechi precum Kefe (Feodosia), Gözleve și Bahcisarai au intrat în declin. Mulți dintre imigranții din zonele rurale erau bulgari ori alți creștini refugiați din Basarabia, teritoriu cedat de ruși turcilor după Războiul Crimeii. Pe aceștia guvernul i-a instalat în 330 de sate ocupate cândva de tătari, fiind ajutați financiar să transforme moscheile în biserici. Între timp, mulți dintre tătarii care fugiseră din Crimeea au fost reînștalați pe pământurile abandonate de creștini în Basarabia¹⁵.

Pe tot țărmul Mării Negre, Războiul Crimeii a dus la dezrădăcinarea și migrația unor grupuri etnice și religioase. Acestea au trecut în ambele direcții linia de demarcație religioasă dintre Rusia și lumea musulmană. După Războiul Crimeii grecii au emigrat cu zecile de mii din Moldova și Basarabia către sudul Rusiei. În direcția opusă, din Rusia spre Turcia, s-au deplasat zeci de mii de refugiați și soldați polonezi care luptaseră în Legiunea Poloneză (așa-numiții „cazaci otomani”) împotriva Rusiei în Crimeea și Caucaz. Ei au fost instalați de Poartă în teritoriile turcești din Dobrogea, în Anatolia și în alte zone, iar alții au ajuns la Adampol (Polonezkoi), așezarea poloneză întemeiată în 1842 de Adam Czartoryski, conducătorul emigrației polone, la periferia Constantinopolului.

De cealaltă parte a Mării Negre, după Războiul Crimeii, zeci de mii de creștini armeni și-au părăsit casele din Anatolia și au emigrat în Transcaucazia, aflată sub controlul Rusiei. Se temeau că turcii îi vor considera aliați ai rușilor și îi vor supune unor represalii. Comisia europeană desemnată prin Tratatul de la Paris să stabilească frontiera ruso-otomană a găsit sate armenesti doar „pe jumătate locuite” și biserici într-o stare de „degradare avansată”¹⁶.

Între timp, un număr și mai mare de cerchezi, abhazi și alte triburi musulmane și-au părăsit locurile natale forțați de ruși, care după Războiul Crimeii și-au intensificat campania militară împotriva lui Șamil, declanșând o politică sistematică ce astăzi s-ar numi

„epurare etnică” pentru creștinarea Caucazului. Campania a fost în mare măsură determinată de cererile strategice create de înțelegerea de la Paris în privința Mării Negre, unde flota militară britanică avea libertate de acțiune și rușii nu dispuneau de mijloace de autoapărare în zonele lor vulnerabile de coastă în care populația musulmană era ostilă Rusiei. Rușii s-au concentrat mai întâi asupra ținuturilor fertile din Circazia, în vestul Caucazului – teritorii aflate aproape de coasta Mării Negre. Sate musulmane au fost atacate de trupe rusești, bărbați și femei au fost masacrați, ferme și case distruse pentru a-i forța pe săteni să plece ori să moară de foame. Cerchezilor li s-au dat două alternative : să se mute spre nord, în câmpiile Kubanului – suficient de departe de zonele de coastă ca să nu mai reprezinte o amenințare în cazul unei invazii – ori să emigreze în Imperiul Otoman. Zeci de mii s-au stabilit în nord, dar la fel de mulți cerchezi au fost mânați de ruși până în porturile de la Marea Neagră, unde, uneori după săptămâni de așteptare pe lângă docuri în condiții cumplite, au fost urcați pe nave turcești și duși la Trebizonda, Samsun și Sinop, în Anatolia. Autoritățile turce nu erau pregătite pentru un asemenea aflux de refugiați în masă, astfel încât mii dintre ei au murit din cauza bolilor în doar câteva luni de la sosirea lor în Turcia. Până în 1864 populația musulmană din Circazia fusese complet epurată. Consulul britanic C.H. Dickson susținea că puteai umbla o zi întreagă prin fostele teritorii cercheze fără să vezi picior de om¹⁷

După cerchezi, a venit rândul musulmanilor abhazi, la acea vreme stabiliți în regiunea Suhumi-Kale, unde campania rușilor de evacuare a acestora din teritoriile lor a început în 1866. În esență, tacticile lor au fost cam aceleași folosite și împotriva cerchezilor, numai că de această dată rușii, de teamă să nu fie afectată economia, i-au reținut pe bărbații apti de muncă și au constrâns femeile, copiii și bătrânii să plece. Consulul britanic și arabistul William Gifford Palgrave, care a făcut un tur al Abhaziei pentru a strânge informații despre epurarea etnică, estima că trei sferturi din populația musulmană fusese forțată să emigreze. În total, punându-i la socoteală și pe cerchezi, și pe abhazi, aproximativ 1,2 milioane de musulmani au fost expulzați din Caucaz în deceniul de după Războiul Crimeii, majoritatea stabilindu-se în Imperiul Otoman, iar până la sfârșitul secolului al XIX-lea musulmanii din aceste două regiuni au fost depășiți numeric de noii coloniști creștini într-o proporție de peste zece la unu¹⁸.

*

Ca semn al faptului că avea în vedere toleranța religioasă, sultanul a acceptat să participe în februarie 1856 la două baluri străine din capitala turcă, unul la ambasada britanică, iar celălalt la cea franceză. Era pentru prima oară în istoria Imperiului Otoman când un sultan accepta invitația la o petrecere creștină organizată în casa unui ambasador străin.

Abdul-Medjid a sosit la ambasada britanică purtând Ordinul Jartierei, ce îi fusese oferit cu câteva săptămâni înainte pentru a marca victoria aliaților. Stratford Canning, ambasadorul, l-a întâmpinat pe sultan la ușa caleștii. În timp ce sultanul cobora, a fost transmis un semnal prin cablu electric către flota britanică, ancorată în Bosfor, care apoi l-a salutat cu salve prelungi de tun. Era un bal mascat, așa că se aflau acolo prinți, pirați, muschetari, falși cerchezi și ciobănițe. A doua zi Lady Hornby și-a notat impresiile.

Mi-ar lua o zi întreagă să înșir jumătate dintre costume. Dar toți cei care fuseseră la balurile mascate ale reginei au fost de părere că nu erau nici pe departe așa de splendide precum acesta; căci, în afară de ofițerii francezi, sarzi și englezi, oamenii au apărut în propriile costume minunate și felurite; iar toți erau de o frumusețe de nedescris. Patriarhul grec, arhiepiscopul armean, marele preot evreu purtau veșmintele lor de ceremonie. Adevărați persani, albanezi, kurzi, sârbi, armeni, greci, turci, austrieci, sarzi, italieni și spanioli erau în straiete lor naționale, iar mulți își purtau la brâu și armele încrustate cu pietre scumpe. Abdul-Medjid a urcat tăcut în sala de bal împreună cu Lordul și Lady Stratford, fiicele lor și, în urmă, un alai fastuos de pașale. S-a oprit în loc, vădit încântat de privescerea de priveștiștea cu adevărat minunată ce i se înfățișa, înclinându-se într-o parte și în alta și surzând când s-a pornit mai departe... Pașalele beau o grămadă de șampanie, despre care se prefac că nu știu întocmai ce este și o numesc cu viclenie *eau gazeuse*.

La balul de la ambasada franceză sultanul a apărut purtând medalia Légion d'honneur pe care i-o oferise Thouvenel, ambasadorul francez. După ce a fost întâmpinat cu un salut militar, a stat de vorbă cu demnitari străini și s-a plimbat printre dansatori, care improvizau în ritmul marșurilor turcești interpretate de fanfara armatei¹⁹.

Unul dintre lucrurile care i-au plăcut cel mai mult sultanului la aceste evenimente a fost cum arătau europencele, al căror fel de a se îmbrăca spunea că îl preferă mult celui al musulmanelor. „Dacă socializarea cu aceste doamne este la fel ca înfățișarea lor”, i-a spus medicului său austriac, „atunci chiar că vă pizmuiesc pe voi, europenii”. Încurajate de sultan, unele femei de la palat și soții ale înalților demnitari au început să adopte tot mai multe elemente ale vestimentației occidentale – corsete, cape de mătase și văluri transparente. Apăreau mai des în public și socializau mai frecvent cu bărbații. Și cultura casnică a fost occidentalizată, manierele la masă, tacâmurile și vesela, mobilierul și stilurile decorative europene pătrunzând în casele elitelor otomane de la Constantinopol²⁰.

În aproape toate domeniile vieții, Războiul Crimeii a constituit un punct de cotitură în deschiderea și occidentalizarea societății turce. Afluxul de refugiați veniți în masă din Imperiul Rus a reprezentat doar una dintre numeroasele căi pe care Imperiul Otoman a ajuns să fie tot mai expus influenței din exterior. Războiul Crimeii a adus în lumea otomană noi idei și tehnologii, a accelerat integrarea Turciei în economia globală și a sporit foarte mult contactele dintre turci și străini. În timpul Războiului Crimeii și imediat după aceea la Constantinopol au venit mai mulți europeni decât în orice altă perioadă a istoriei sale de până atunci; numeroșii diplomați, bancheri, consilieri militari și soldați, ingineri, turiști, negustori, misionari și preoți și-au pus amprenta asupra societății turce.

Războiul a dus și la o sporire considerabilă a capitalului străin în Imperiul Otoman și, odată cu aceasta, la creșterea dependenței financiare a Turciei de bănci și guverne occidentale (împrumuturile străine pentru finanțarea războiului și a reformelor Tanzimatului au crescut vertiginos de la aproximativ cinci milioane de lire sterline în 1855 la amețitoarea sumă de 200 de milioane de lire până în 1877). A stimulat dezvoltarea telegrafelor și a căilor ferate și a accelerat apariția a ceea ce s-ar putea numi opinia publică turcă prin intermediul ziarelor și al unui nou tip de jurnalism ce a apărut direct ca rezultat al nevoilor imense de informare în timpul Războiului Crimeii. Prin Noii Otomani (Yeni Osmanlilar), un grup de jurnaliști și așa-zii reformatori de diverse orientări care în anii 1880 s-au constituit pentru scurt timp într-un fel de partid politic, războiul a declanșat și o reacție împotriva unora dintre aceste schimbări și a încurajat apariția primei mișcări

naționaliste otomane (turce). Prin convingerea lor că trebuiau adoptate instituții de tip occidental în cadrul unei tradiții musulmane, Noii Otomani au devenit în multe privințe „părinții spirituali” ai Junilor Turci, creatorii statului turc modern²¹.

Noii Otomani se opuneau intervenției tot mai mari a puterilor europene în Imperiul Otoman. Erau împotriva unor reforme despre care considerau că fuseseră impuse Turciei de guverne occidentale pentru a promova intereselor strategice ale creștinilor. În special, dezaprobau hatîșeriful din 1856, care fusese într-adevăr impus de puterile europene. Decretul a fost scris de Stratford Canning împreună cu Thouvenel și apoi prezentat Porții ca o condiție a continuării împrumuturilor străine. Acesta reitiera principiile toleranței religioase formulate de hatîșeriful din 1839, dar le definea mai clar în termeni juridici occidentali, fără referințe la Coran. Pe lângă faptul că promitea toleranță și drepturi cetățenești pentru nemusulmani, introducea în guvernanta otomană principii politice noi prevăzute de britanici : bugete anuale stricte adoptate de guvern ; înființarea unor bănci ; codificarea dreptului penal și civil ; reforma închisorilor turcești ; și instanțe mixte pentru majoritatea cazurilor în care erau implicați musulmani și nemusulmani. Era un program aprofundat de occidentalizare a Imperiului Otoman. Noii Otomani susținuseră principiile enunțate în hatîșeriful din 1839 ca element necesar al reformelor Tanzimatului ; spre deosebire de decretul din 1856, acesta avea și origini interne și nu amenințase poziția privilegiată a islamului în Imperiul Otoman. Însă considerau hatîșeriful din 1856 o dispensă specială pentru nemusulmani acordată la presiunile marilor puteri și se temeau să nu periclitize interesele islamului și suveranitatea Turciei.

Originile și terminologia străine ale hatîșerifului din 1856 au stârnit resentimente și mai mari în rândul clericilor și conservatorilor musulmani. Chiar și inițiatorul Tanzimatului, Mustafa Reșid – care a revenit pentru scurt timp în funcția de mare-vizir după ce Stratford insistase ca el să fie numit din nou, în noiembrie 1856 –, credea că mergea prea departe în concesiile acordate creștinilor. Un grup de teologi și studenți musulmani, înfuriați de acest hatîșerif, au urzit un complot împotriva sultanului și a miniștrilor săi, dar au fost arestați în 1859. În timpul interogatoriului, liderii lor au susținut că hatîșeriful contravenea Șariei fiindcă le acorda creștinilor drepturi egale cu musulmanii. Potrivit șehului Ahmet, unul dintre principalii conspiratori, creștinii obținuseră aceste drepturi doar cu ajutorul puterilor străine și concesiile aveau să însemne că islamul își va pierde poziția privilegiată în Imperiul Otoman²².

Părerile lor erau împărțășite de mulți oameni cu autoritate politică și beneficiari ai vechii ierarhii musulmane – pașale locale, guvernatori, proprietari de pământ și notabilități, clerici și demnitari, perceptori și cămătari –, toți temându-se că minoritățile creștine mai bine educate și mai active vor ajunge în scurt timp să domine ordinea politică și socială, dacă li se acordau drepturi civile și religioase egale. De secole musulmanilor din imperiu li se tot spunea că creștinii sunt inferiori. Confrunțați cu pierderea poziției lor privilegiate, musulmanii au devenit tot mai rebeli. Au avut loc răscoale și atacuri ale musulmanilor împotriva creștinilor în Basarabia, la Nablus și Gaza în 1856, la Jaffa în 1857, în Al Hijaz în 1858 și în Liban și Siria, unde 20 000 de maroniți au fost masacrați de druzi și musulmani în anul 1860. În fiecare caz diviziunile religioase și economice se întăreau reciproc : mijloacele de trai ale musulmanilor care se ocupau cu agricultura și mici afaceri erau amenințate direct de importarea unor bunuri europene de către mișcări creștine. Incitați de clerici musulmani ce se opuneau hatîșerifului, răzvrățiții au atacat prăvălii și case ale creștinilor, biserici străine și școli ale misionarilor, chiar și ambasade.

La Nablus, pentru a da doar un exemplu, tulburările au început pe 4 aprilie, la scurtă vreme după ce niște lideri musulmani înfieraseră hatiseriful în timpul rugăciunilor de vineri. În Nablus, un oraș cu 10 000 de locuitori, erau 5 000 de creștini, care înainte de Războiul Crimeii trăiseră în pace alături de musulmani. Dar războiul a crescut tensiunile dintre ei. Înfrângerea Rusiei a fost considerată o „victorie musulmană” de palestinienii de aici, a căror mândrie religioasă a fost rănită de noile legi ale toleranței religioase incluse în hatiserif. Cât despre creștini, aceștia considerau că era un triumf al aliaților. Și-au înălțat pe casele din Nablus steaguri franceze și britanice și au instalat un clopot nou pe școala misiunii protestante. Pentru islamiști acestea erau provocări. La rugăciunile de vineri, ulemalele au condamnat aceste semne ale dominației occidentale, susținând că în curând musulmanii vor fi chemați la rugăciune de clopotul englezesc, dacă nu se vor mobiliza să distrugă bisericile creștine, ceea ce, spuneau ei, ar fi „o formă nimerită de rugăciune”. Chemând la jihad, mulțimile s-au revărsat pe străzile Nablusului, mulți adunându-se lângă misiunea protestantă, unde au călcat în picioare steagul britanic.

În mijlocul acestor tensiuni adânci, violențele au fost declanșate de un incident bizar ce l-a implicat pe reverendul Lyde, misionar protestant și membru al Jesus College, Cambridge, care împușcase accidental un cerșetor ce încerca să-i fure haina. „Se umpluse paharul fanatismului și o singură picătură în plus l-a făcut să dea pe dinafară”, scria James Finn, consulul britanic la Ierusalim, ce a relatat incidentul. Lyde se refugiase de mulțime în casa guvernatorului orașului, Mahmud Bek, care le-a liniștit pe rudele celui mort și le-a propus să-l îngroape. Dar ulemalele nu s-au mulțumit cu atât. După un consiliu religios, au interzis înmormântarea și au suspendat rugăciunile publice în toate moscheile „până ce nu se va plăti prețul sângelui islamic”. Chemând la „Răzbunare împotriva creștinilor!”, s-a strâns o mare mulțime în fața casei guvernatorului, cerându-l pe Lyde, care s-a oferit să se sacrifice, însă Mahmud Bek a refuzat, la care gloata s-a dezlănțuit prin oraș, prădând și distrugând tot ce îi cădea în mână. Au fost jefuite și incendiate case, școli și biserici creștine. Au fost uciși mai mulți funcționari consulari prusaci, precum și vreo zece greci, potrivit lui Finn, care mai relatează că, „din câte se știe, 11 muieri au născut, de spaimă, înainte de vreme”. În cele din urmă ordinea a fost restabilită prin intervenția trupelor sultanului, iar pe 21 aprilie Lyde a fost judecat de un tribunal turcesc de la Ierusalim, unde un complet mixt format din musulmani și creștini l-a achitat de acuzația de crimă, dar i-a impus să plătească familiei cerșetorului o sumă mare de bani drept despăgubire*. Lyde s-a întors în Anglia cu mințile tulburate: se credea Hristos. Cei care îi instigaseră pe musulmani la revoltă nu au fost aduși nici odată în fața justiției, iar atacurile împotriva creștinilor din zonă au continuat multe luni. În august 1856 violența s-a răspândit din Nablus în Gaza. În februarie 1857 Finn raporta că 300 de creștini „trăiau încă într-o stare de teroare în Gaza”, căci „fanaticii musulmani erau scăpați din frâu”, iar creștinii nu voiau să depună mărturie de teama represaliilor²³.

Confruntate cu posibilitatea ca asemenea violențe să izbucnească aproape oriunde, autoritățile otomane au tergiversat punerea în aplicare a noilor legi privind toleranța religioasă prevăzute de hatiserif. Stratford Canning era tot mai frustrat de Poartă. „Miniștrii turci nu prea sunt dispuși să răspundă solicitărilor guvernului Majestății Sale în privința prigoanei religioase”, îi scria acesta lui Clarendon. „Se prefac că se tem de

* Acuzatorii lui Lyde susțineau că acesta trăsesese intenționat în cerșetor, dar singurii martori ai incidentului erau trei femei. Mărturia femeilor nu era acceptată în tribunalele turcești.

nemulțumirile din rândul musulmanilor, dacă s-ar supune.” Participarea turcilor la Războiul Crimeii dusese la o renaștere a „triumfalismului musulman”, relatează Stratford. Ca o consecință a războiului, turcii deveniseră mai protectori față de propria suveranitate și mai iritați de intervenția occidentalilor în treburile lor. În fruntea guvernului turc se afla o nouă generație de continuatori ai Tanzimatului care erau mai siguri pe poziția deținută și mai puțin dependenți de tutela unor puteri și ambasadori străini decât fuseseră reformatorii din generația lui Reșid înainte de Războiul Crimeii; ei își permiteau să fie mai precauți și mai practici în implementarea reformelor, respectând cerințele economice și politice ale puterilor occidentale, dar fără să se grăbească să îndeplinească promisiunile religioase cuprinse în *hatîșerif*. În ultimul său an ca ambasador, Stratford i-a îndemnat pe liderii turci să fie mai riguroși în protejarea creștinilor din Imperiul Otoman: le-a spus că acesta era prețul pe care Turcia trebuia să-l plătească pentru ajutorul dat de britanici și francezi în Războiul Crimeii. Era îngrijorat în special de faptul că în continuare erau executați musulmanii care se converteau la creștinism, în pofida promisiunilor sultanului de a-i apăra pe creștini de persecuții religioase și de a abolii „deprinderea barbară de a-i condamna la moarte pe apostatați”. Citând numeroase cazuri de persoane care se convertiseră la creștinism și fuseseră luate din casele lor și ucise, Stratford scria Porții pe 23 decembrie 1856:

Marile puteri europene nu pot consimți să perpetueze prin triumful flotelor și armatelor lor aplicarea în Turcia a unei pravile [a apostaziei], care nu numai că este o continuă jignire la adresa lor, ci și un izvor de urgisire nemiloasă a semenilor lor creștini. Acestea sunt îndreptățite să ceară – mai ales guvernul britanic cere – ca mohamedanul ce devine creștin să fie scutit de orice pedeapsă pentru aceasta, la fel ca și creștinul care îmbrățișează credința mahomedană²⁴.

Însă, până în momentul când s-a întors la Londra, în anul următor, Poarta nu prea făcuse mare lucru pentru a satisface cerințele guvernelor europene. „În rândul creștinilor”, relatează Finn în iulie 1857, „este tot mai multă nemulțumire din pricina încetinelii cu care implementează guvernul turc toleranța religioasă”.

Creștinii se plâng că sunt jigniți pe stradă, că la judecată nu sunt tratați la fel cu supușii musulmani, că sunt alungați din orice slujbă administrativă și că nu li se îngăduie onoarea de a face serviciul militar, în schimb s-a dublat vechea taxă militară ce le este impusă.

În zonele rurale ale Palestinei, potrivit lui Finn, *hatîșeriful* nu s-a aplicat mulți ani. Guvernatorii locali erau corupți, indisciplinați și se aflau în relații apropiate cu notabilitățile, clericii și funcționarii musulmani, care îi țineau pe creștini la locul lor, în timp ce Poarta era prea departe și prea slabă pentru a le contracara excesele și cu atât mai puțin pentru a-i constrânge să respecte noile legi privind egalitatea²⁵.

Dar în Balcani neaplicarea de către Poartă a reformelor a avut consecințele cele mai durabile pentru Imperiul Otoman. În întreaga regiune balcanică, începând cu Bosnia din 1858, țărani creștini aveau să se răscolească împotriva stăpânilor și funcționarilor musulmani. Continuarea sistemului *millet*-urilor avea să dea naștere unor mișcări naționaliste care vor implica pe otomani și puterile europene într-o lungă serie de războaie balcanice, culminând cu conflictele ce urmau să conducă la Primul Război Mondial.

*

Tratatul de la Paris nu a operat schimbări teritoriale majore pe harta Europei. Pentru mulți la acea vreme, rezultatul nu părea pe măsura unui război în care au murit atâția oameni. Rusia a înapoiat Moldovei sudul Basarabiei. Dar în rest articolele tratatului erau declarații de principiu : independența și integritatea Imperiului Otoman erau confirmate și garantate de marile puteri (prima oară când un stat musulman era recunoscut de dreptul internațional, după ce Congresul de la Viena exclusese în mod expres Turcia din rândul puterilor europene, reglementate prin legile sale internaționale); protecția supușilor nemusulmani ai sultanului era garantată de puterile semnatare, anulându-se astfel pretenția Rusiei de a-i proteja pe creștinii din Imperiul Otoman ; se prevedea înlăturarea protectoratului rus asupra Principatelor Române printr-un articol ce confirma autonomia acestor două state, rămânând sub suzeranitatea Porții ; și, cel mai umilitor lucru pentru ruși, articolul XI stabilea neutralitatea Mării Negre, deschisă transporturilor comerciale, dar închisă pe timp de pace pentru orice navă de război, Rusia fiind astfel privată de porturile și arsenalele sale navale pe această frontieră crucială reprezentată de coasta ei sudică²⁶.

Dar, deși Tratatul de la Paris a operat puține modificări imediate pe harta Europei, el a marcat un punct de cotitură deosebit de important în relațiile și politica internaționale, punând efectiv capăt vechiului raport echilibrat de forțe, în care Austria și Rusia își împărțiseră controlul asupra continentului, și creând noi acorduri ce aveau să netezească calea către apariția unor state-națiuni ca Italia, România și Germania.

Deși Rusia era cea pedepsită prin Tratatul de la Paris, pe termen mai lung Austria urma să aibă cel mai mult de pierdut din cauza Războiului Crimeii, deși nici nu prea participase la acesta. Fără alianța sa conservatoare cu Rusia, care nu a iertat-o niciodată pentru neutralitatea ei armată din 1854 în favoarea aliaților, și totodată privită cu neîncredere de puterile occidentale liberale din cauza politicii sale reacționare și a inițiativelor de pace „blânde la adresa Rusiei” din timpul războiului, după 1856, Austria a devenit tot mai izolată pe continent. Ca urmare, avea să iasă în pierdere în Italia (în războiul din 1859 împotriva francezilor și a piemontezilor), în Germania (în războiul din 1866 împotriva prusacilor) și în Balcani (de unde s-a tot retras din anii 1880 până în 1914).

Nici unul dintre aceste lucruri încă nu se întrezărea în aprilie 1856, când Austria s-a alăturat Franței și Marii Britanii într-o triplă alianță pentru a proteja acordul de la Paris. Cele trei puteri au semnat o înțelegere potrivit căreia orice încălcare a Tratatului de la Paris devenea motiv de război. Palmerston o considera „încă o cheazășie și o legătură a unității” împotriva Rusiei, fiind pe deplin convins că aceasta, la momentul oportun, va redeveni o amenințare majoră pentru continent. El voia să extindă antanta, transformând-o într-o ligă antirusă a statelor europene²⁷. Napoleon nu era atât de sigur. De la căderea Sevastopolului, avusese loc o mai mare apropiere între francezi și ruși. Napoleon avea nevoie de Rusia pentru planurile sale împotriva austriecilor în Italia. Între timp, pentru ruși, în special pentru noul lor ministru de Externe, Aleksander Gorceakov, care l-a înlocuit pe Nesselrode în 1856, Franța reprezenta puterea care ar fi fost cel mai probabil să-i susțină în eforturile lor de a elimina din Tratatul de la Paris clauzele umiltoare privind Marea Neagră. Atât Franța, cât și Rusia erau puteri revizioniste : în timp ce Rusia voia revizuirea tratatului din 1856, Franța dorea eliminarea prevederilor rămase din acordul încheiat în 1815. Cele două puteau ajunge la o înțelegere.

Spre deosebire de Nesselrode, un susținător ferm al Sfintei Alianțe și al principiilor ei legitimize, Gorceakov avea o concepție pragmatică despre rolul Rusiei pe continent. După părerea lui, Rusia nu trebuia să încheie alianțe care s-o oblige să-și ia angajamentul de a respecta principiile generale, precum apărarea monarhiilor legitime, așa cum făcuse înainte de Războiul Crimeii. Războiul demonstrase că Rusia nu se putea baza în nici un fel pe solidaritatea monarhiilor europene legitime. Politica lui Nesselrode făcuse Rusia vulnerabilă la deficiențele altor guverne, în special al Austriei, putere pe care Gorceakov o disprețuia de pe vremea când fusese ambasador la Viena. În schimb, Gorceakov credea că Rusia ar trebui să-și concentreze diplomația asupra intereselor sale naționale și, pentru a le promova, să se alieze cu alte puteri, indiferent de ideologia acestora. Era un nou tip de diplomație, așa-numita *Realpolitik* practicată mai târziu de Bismarck.

Încă de la început rușii au pus la încercare Tratatul de la Paris, concentrându-se asupra unor probleme minore pe care le puteau exploata pentru a crea diviziuni în alianța crimeeană. În mai 1856 au revendicat proprietatea unui far de pe micuța Insulă a Șerpilor, aflată în apele turcești, lângă Delta Dunării, și au debarcat șapte soldați însoțiți de un ofițer ca să se instaleze în far. Walewski înclina să le lase rușilor acea insulă fără importanță, dar Palmerston insista că aceștia trebuiau alungați, pe motiv că încălcă suveranitatea Turciei. Atunci când căpitanul unei nave britanice a luat legătura cu turcii de pe Insula Șerpilor, aceștia i-au spus că nu aveau nimic împotriva prezenței rușilor acolo: îi considerau musafiri și erau bucuroși să le vândă din proviziile lor. Palmerston a pus piciorul în prag. „Trebuie să ne ferim de greșeala fatală făcută de Aberdeen de a îngădui ca primele mișcări și dovezi ale agresiunii rușilor să treacă neobservate și nepedepsite”, i-a scris el lui Clarendon pe 7 august. S-au făcut pregătiri pentru a se trimite canoniere care să-i îndepărteze fizic pe ruși, dar John Wodehouse, reprezentantul britanic la Sankt-Petersburg, se îndoia că Marea Britanie avea dreptul să facă acest lucru, iar regina îi împărtășea dubiile, astfel încât Palmerston a cedat, exercitându-se în schimb presiuni diplomatice. Gorceakov insista că insula era deținută de ruși din 1833 și a apelat la francezi, care au fost astfel manipulați să ocupe o poziție de mediere internațională între Marea Britanie și Rusia²⁸.

Între timp, rușii au lansat o a doua provocare la adresa Tratatului de la Paris în legătură cu frontiera dintre Basarabia rusă și Moldova controlată de turci. Dintr-o eroare de cartografiere și confundarea unor toponime, aliații trasaseră granița la sud de un vechi sat numit Bolgrad, la trei kilometri nord de Noul Bolgrad, un târg situat pe malul Limanului Ialpuș, care comunică cu Dunărea. Rușii au profitat de ambiguitate, susținând că ar trebui să primească ambele Bolgraduri și, prin urmare, coproprietatea asupra Limanului Ialpuș. Palmerston insista că frontiera ar trebui să rămână în dreptul vechiului sat – intenția tratatului fiind de a le tăia rușilor accesul la Dunăre. I-a îndemnat pe francezi să rămână fermi și să facă front comun cu britanicii împotriva rușilor, care altfel aveau să profite de divergențele dintre ei. Însă francezii au acceptat bucuroși pretențiile Rusiei ca dovadă de bună-credință, deși au propus apoi ca granița să treacă printr-o fâșie îngustă aflată între târg și Limanul Ialpuș, acordându-le astfel rușilor mai mult teritoriu, dar privându-i de accesul la liman. Încă o dată, francezii au servit drept intermediari între Rusia și Marea Britanie.

Până la mijlocul lunii noiembrie ducele de Morny îl convinsese pe Gorceakov să renunțe la revendicarea de către Rusia a Insulei Șerpilor, cu condiția ca Rusia să primească Noul Bolgrad, fără acces la liman, și o compensație teritorială pentru pierdere

sub o formă decisă de împăratul francez. Înțelegerea avea legătură cu o propunere făcută de țar și de Gorceakov (elaborată la Sankt-Petersburg cu ajutorul lui de Morny) privind o convenție franco-rusă pentru protejarea neutralității Mării Negre și a Principatelor Române, prevăzută în Tratatul de la Paris, dar care era acum necesară, susțineau rușii, „din pricină că tratatul a fost încălcat de Anglia și Austria”, care „încercaseră să-i jefuiască” pe ruși de niște teritorii deținute în mod legal în zona Dunării. Morny i-a recomandat lui Napoleon propunerea rușilor și i-a transmis împăratului francez o promisiune pe care i-o făcuse Gorceakov: Rusia avea să susțină achizițiile teritoriale ale francezilor pe continentul european dacă Franța semna convenția. „Luați aminte”, scria Morny, „Rusia este singura putere ce o să ratifice câștigurile teritoriale ale Franței. Am primit deja încredințări în această privință. Ia căutați să căpătați așa ceva de la englezi! Și, cine știe, cu oamenii noștri pretențioși și mofturoși, într-o bună zi am putea fi nevoiți să venim în Rusia ca să le intrăm în voie”. Amănunte ale atitudinii rușilor față de dobândirea unor teritorii de către francezi fuseseră expuse într-o notă confidențială cu instrucțiuni trimisă contelui Kiseleff, fostul președinte plenipotențiar al Divanurilor Principatelor Române care a devenit după Războiul Crimeii ambasador în Franța: protocolul cerea ca un om de stat de rang înalt să reprezinte noua politică a țarului de prietenie față de Franța. Dacă Napoleon avea să-și îndrepte atenția spre Peninsula Italică, i s-a spus lui Kiseleff, Rusia „avea să consimtă dinainte la reunirea Nisei și a Savoiei cu Franța, ca și la unirea Lombardiei cu Sardinia”. Dacă ambițiile ei se îndreptau spre Rin, Rusia avea „să-și folosească bunele oficii” pentru a-i ajuta pe francezi, continuând totodată să-și onoreze angajamentele față de Prusia²⁹.

În ianuarie 1857, o conferință a reprezentanților marilor puteri, desfășurată la Paris, a adus o soluționare rapidă cu privire la cele două dispute: a fost confirmată deținerea Insulei Șerpilor de către turci, farul fiind pus sub controlul unei comisii internaționale; iar Noul Bolgrad a fost dat Moldovei, Rusia beneficiind în compensație de o modificare a frontierei în altă parte a Basarabiei. Aparent, rușii fuseseră nevoiți să cedeze în privința ambelor chestiuni, însă ei înregistraseră o victorie politică slăbind legăturile alianței crimeene. Francezii dăduseră clar de înțeles că integritatea Imperiului Otoman avea o importanță secundară pentru ei și că erau gata să încheie o înțelegere cu rușii pentru redesenarea hărții Europei.

În următoarele 18 luni Franța a avut o serie de vizitatori de rang înalt. În 1857, marele duce Constantin, fratele mai mic al țarului și amiralul însărcinat cu atât de necesara reformare a marinei militare ruse după Războiul Crimeii, a făcut o călătorie la Paris, după ce hotărâse că un parteneriat cu Franța era cel mai bun mod de a obține asistența de care avea nevoie Rusia pentru modernizarea flotei sale învechite (a dat unor firme franceze toate comenzile ce nu puteau fi realizate de constructori navali ruși). Pe drum, s-a oprit în rada portului Villafranca, de lângă Nisa, unde a negociat cu Cavour un acord în numele Companiei Maritime Odessa pentru închirierea unei baze de aprovizionare cu cărbuni de la guvernul din Torino, asigurând astfel Rusiei o prezență în Mediterana*. La Paris, Napoleon a organizat în cinstea marelui duce o recepție splendidă

* Din acest moment Nisa a devenit o stațiune preferată a aristocrației ruse, un „Brighton rusesc”, potrivit presei britanice, care era alarmată de prezența navelor comerciale rusești în Mediterana, mare dominată de flota militară a Marii Britanii. Existau avertismente sumbre că Rusia ar urzi intrigi cu puterile catolice. Ulterior, în 1858, când au circulat zvonuri că rușii intenționau

și l-a provocat la discuții în particular despre viitorul Europei. Împăratul francez știa că marele duce încerca să se afirme ca o autoritate în politica externă a Rusiei și că avea opinii panslaviste contrare celor ale lui Gorceakov, astfel încât a mizat pe ambițiile sale politice. Napoleon s-a referit în mod expres la posibilitatea unei revolte a italienilor împotriva austriecilor și la eventuala unificare a Italiei sub conducerea Piemontului, vorbind și despre probabilitatea unor răscoale creștine în Imperiul Otoman, subiect de mare interes pentru Constantin, și sugerând că, în ambele cazuri, ar fi în interesul lor să încurajeze formarea unor state-națiuni mai mici³⁰.

Încurajat de marele duce, Napoleon a intrat în contact direct cu țarul, urmărind să obțină sprijinul acestuia pentru un război franco-piemontez în Italia, împotriva austriecilor. După ce s-a întâlnit cu țarul la Stuttgart, în septembrie 1857, Napoleon a devenit atât de sigur de susținerea acestuia, încât în iulie, când s-a văzut cu Cavour, la Plombières, pentru a pune la punct planurile de război, l-a asigurat pe prim-ministrul piemontez că obținuse promisiunea solemnă a lui Alexandru că le va sprijini planurile din Italia : după înfrângerea austriecilor în Lombardia-Veneția, un Piemont extins avea să formeze un Regat al Italiei de Nord (așa cum existase pentru scurt timp în 1848-1849) și să se unească cu Toscana, un Stat Papal redus și Regatul celor Două Sicilii într-o Confederație Italiană ; iar pentru susținerea cauzei italiene, Napoleon urma să fie recompensat cu retrocedarea Nisei și a Savoiei către Franța. În speranțele sale privind Italia, Cavour se bazase pe alianța franco-britanică. De aceea își implicase trupele sarde în Războiul Crimeii. La Congresul de la Paris câștigase simpatia britanicilor și a francezilor prin influența exercitată în culise și, chiar dacă nu obținuse nimic tangibil, nici o promisiune fermă de susținere a ideii de Italia, continua să creadă că puterile occidentale erau singura lui speranță. Nevenindu-i să creadă că un țar și-ar da binecuvântarea pentru o revoluție națională, Cavour s-a dus imediat în stațiunea balneară din apropiere, Baden-Baden, unde se adunau „regii și prințesele ramolite” ale Europei, pentru a se consulta cu marea ducesă Elena Pavlovna (influența mătușă liberală a lui Alexandru), care i-a confirmat că se putea conta pe Rusia. „Marea ducesă mi-a spus”, îi scria Cavour generalului La Marmora, „că, dacă Franța s-ar uni cu noi, opinia publică ar face guvernul rus să participe”³¹.

Însă, de fapt, țarul nu era dispus să se implice în vreun război. În schimbul angajamentelor Franței de a-și retrage sprijinul pentru clauzele privind Marea Neagră din cadrul Tratatului de la Paris, Alexandru a promis numai neutralitatea armată, mobilizând o forță rusă importantă la frontiera cu Galiția pentru a-i împiedica pe austrieci să trimită trupe în Italia. În timpul Războiului Crimeii, austriecii recuseseră la neutralitatea armată în favoarea aliaților, iar prin decizia sa de a aplica aceeași tactică, Alexandru se putea răzbuna pe Austria fiindcă îl trădase. Cât îl privește pe Napoleon, acesta nu dorea să se angajeze ferm în privința clauzelor Mării Negre, temându-se că și-ar putea strica relațiile cu Marea Britanie, astfel încât nu s-a putut realiza un tratat oficial cu rușii. Cei doi împărați au ajuns însă la un acord tacit, semnat în martie 1859, care prevedea că, în cazul unui război franco-austriac, rușii vor adopta o poziție de „neutralitate binevoitoare” în schimbul „bunelor oficii” ale Franței la „o dată ulterioară”³².

să creeze baze de aprovizionare cu cărbuni și în alte părți ale Mediteranei, Palmerston (care deja nu mai era în funcție) a reclamat o demonstrație de forță navală împotriva sarzilor. Însă guvernul conservator al lordului Derby era mai puțin îngrijorat, considerând că înțelegerea Rusiei cu sarzii nu reprezenta decât un acord comercial. Contractul de la Villafranca a rămas în vigoare până în 1917.

Pe acest temei au declanșat francezii și piemontezii războiul împotriva Austriei în aprilie 1859, știind că rușii vor înainta cu 300 000 de soldați spre granița austriacă, în timp ce ei atacau în Italia. Cu numai câțiva ani înainte, Rusia ar fi acordat sprijin militar Austriei împotriva oricărei tentative a francezilor de revizuire a Tratatului de la Viena. Războiul Crimeii schimbase totul.

Sub comanda lui Napoleon al III-lea și a lui Victor Emmanuel, armata franco-piemonteză a înregistrat o serie de victorii rapide, înfrângând-o pe cea austriacă avându-l în frunte pe împăratului Franz Joseph în bătălia de la Solferino, pe 24 iunie, ultima mare bătălie din istorie în care toate armatele s-au aflat sub comanda personală a monarhilor lor. Deja, Napoleon se temea că statele germane ar putea trece la arme în sprijinul Austriei ; de aceea, fără a le spune piemontezilor, a semnat un armistițiu cu austriei la Villafranca, prin care cea mai mare parte a Lombardiei, inclusiv capitala sa, Milano, le-a fost transferată francezilor, ce au dat-o imediat Piemontului, după cum conveniseră Napoleon și Cavour la Plombières. Înțelegerea de la Villafranca i-a restaurat pe monarhii din statele italiene centrale (Parma, Modena și Toscana) ce fuseseră îndepărtați de revoltele populare izbucnite la începutul războiului – înțelegere ce i-a infuriat pe piemontezi, deși i-a mulțumit pe ruși, care erau profund îngrijorați de turnura revoluționară pe care o lua mișcarea italiană. Armata piemonteză a trecut la anexarea statelor centrale. Savoia și Nisa au fost cedate Franței, recompensa convenită pentru ajutorul acordat cauzei italienilor. Generalul revoluționar Giuseppe Garibaldi, erou al războiului împotriva austrieilor, născut la Nisa, s-a opus cedării acestora. În primăvara anului 1860, în fruntea celor 1 000 de „cămăși roșii”, a debarcat în Sicilia, apoi la Napoli, pentru a le uni cu restul Italiei sub conducerea Piemontului.

Turnura revoluționară luată de mișcarea garibaldiștilor a tensionat considerabil relațiile dintre țar și Napoleon. Țarul a primit semnale că sprijinul acordat politicii împăratului francez ar putea avea consecințe periculoase. Nimic nu putea împiedica extinderea valului de naționalism în ținuturi habsburgice și de acolo în Polonia și în alte teritorii rusești. În octombrie 1860 Rusia a rupt relațiile cu Piemontul în semn de protest față de faptul că acesta anexase Napoli. Gorceakov a condamnat Piemontul pentru încurajarea revoluției, a făgăduit că se va opune modificărilor teritoriale în Italia dacă acestea nu erau aprobate de un nou congres internațional și le-a acordat un sprijin precaut austrieilor în Italia (nu exista nici o șansă ca rușii să lupte efectiv pentru a-i menține pe Habsburgi în Veneția, sigura parte a peninsulei care, împreună cu orașul papal Roma, nu fusese încă unificată sub controlul primului parlament italian, întrunit la Torino în 1861). În martie 1861, când Victor Emmanuel a fost proclamat rege al Italiei, rușii și austrieii au convenit să nu îl recunoască, în pofida presiunilor exercitate de britanici și francezi. Atunci când britanicii i-au cerut lui Gorceakov să-și folosească influența asupra prusacilor pentru ca aceștia să-l recunoască pe rege, ministrul rus de Externe a refuzat. Se părea că Sfânta Alianță încă nu se destrămase. Justificându-și refuzul de a coopera cu britanicii în planurile lor privind Italia, Gorceakov susținea că Austria și Turcia ar putea fi subminate de mișcări revoluționare dacă marile puteri nu ar menține sub control revoltele naționaliste inițiate de piemontezi. Ironic, poate, având în vedere felul cum își justificaseră britanicii acțiunile din timpul Războiului Crimeii, Gorceakov l-a informat pe lordul Napier, ambasadorul britanic la Sankt-Petersburg : „Noi avem două țeluri de căpătâi : menținerea Turciei și menținerea Austriei”³³.

Răscoala polonă din 1863 a fost punctul culminant al tensiunilor în cadrul politicii de prietenie a Rusiei față de Franța. Niște studenți polonezi, inspirați de Garibaldi, au declanșat demonstrații în 1861, determinându-l pe generalul Lambert, namestnicul țarului, să impună legea marțială. Liderii polonezi s-au întâlnit în secret, unii susținând ideea unei revoluții populare democratice care să-i unească pe țărani și pe muncitori, alții, mai conservatori, în frunte cu Czartoryski, căutând să inițieze o mișcare națională condusă de nobili și intelectuali. Răscoala a început ca un protest spontan împotriva recrutărilor în armata rusă. Grupuri mici de insurgenți luptau împotriva puternicei armate ruse din adăposturi ale gherilei aflate mai ales prin pădurile din Lituania, Polonia, Belarus și vestul (catolic) al Ucrainei. Unii dintre ei luptaseră împotriva rușilor în Războiul Crimeii, inclusiv mulți dintre „Zuavii Morții”, organizați de François Rochebrune, care, în Crimeea, fusese ofițer în brigada franceză de zuavi și participase la expediția anglo-franceză din China în 1857, în timpul celui de-al Doilea Război al Opiului, și se stabilise apoi la Cracovia, în Polonia austriacă, unde înființase o școală de scrimă. Purtând uniforme negre cu o cruce albă și fesuri roșii și fiind înarmați, mulți dintre ei, cu puști Minié din timpul Războiului Crimeii, zuavii polonezi au jurat ca mai curând să moară decât să se predea rușilor.

François Rochebrune

La Varșovia s-a constituit un guvern revoluționar clandestin. Acesta i-a declarat pe „toți fiii Poloniei cetățeni liberi și egali”, i-a împroprietărit pe țărani și a cerut ajutorul națiunilor Europei. Papa Pius al IX-lea a pus să se facă rugăciuni speciale pentru

victoria Poloniei catolice împotriva Rusiei ortodoxe și a încercat în mod activ să trezească simpatia față de rebelii polonezi în Italia și Franța. Napoleon a vrut să debarce trupe în zona Mării Baltice pentru a-i sprijini pe polonezi, dar a fost împiedicat de britanici, care se temeau de o relansare a Războiului Crimeii. În cele din urmă, trupele nu au mai fost trimise, fiind angajate în invadarea de către francezi a Mexicului. Intervenția diplomatică a puterilor occidentale în numele Poloniei i-a înfuriat pe ruși, care s-au simțit trădați, în special de francezi. Astfel, rușii au devenit și mai hotărâți să înăbușe răscoala polonezilor. Armata rusă a ars din temelii orașe și sate întregi. Zeci de mii de polonezi și poloneze au fost exilați în Siberia și sute de insurgenți au fost spânzurați în locuri publice.

Alarmați de consecințele politicii lor profranceze, rușii s-au îndepărtat de Franța după răscoala polonă și s-au întors la vechea lor alianță cu Prusia, alt stăpân al unui teritoriu polonez anexat și singura putere ce îi sprijinise împotriva polonezilor (un acord militar le permisesese rușilor să-și transporte trupele cu trenuri prusace). Lui Alexandru, care se îndoise întotdeauna de francezii liberali, Prusia i se părea un aliat conservator mai demn de încredere și o contrapondere la influența și puterea tot mai mari ale Franței pe continent. Rușii i-au acordat un sprijin considerabil lui Otto von Bismarck, prim-ministrul Prusiei, al cărui conservatorism țarul îl remarcase în perioada cât fusese ambasador la Sankt-Petersburg, între 1859 și 1862. La rândul său, Bismarck acorda prioritate bunelor relații cu Rusia, care sprijinise consecvent Prusia în războaiele sale împotriva Danemaricii (1864), Austriei (1866) și Franței (1870). Cu înfrângerea Franței și sprijinul unei Germanii recunoscătoare, unificată de Bismarck, în 1871, Rusia a reușit în sfârșit să obțină eliminarea articolului XI din Tratatul de la Paris, ceea ce îi permitea să-și mobilizeze iar flota Mării Negre. Evenimentele se derulaseră într-un ritm atât de rapid în cei 15 ani scurși de la încheierea tratatului, încât arena internațională era aproape de nerecunoscut: cum Napoleon s-a exilat în Marea Britanie după ce fusese detronat de forțele celei de-a Treia Republici, Austria și Franța aveau puterea și prestigiul diminuate, iar Germania și Italia se instituiseră ca state noi, problemele și patimile Războiului Crimeii au ajuns în scurt timp în plan secundar.

*

Rusia nu a pierdut foarte mult în ceea ce privește teritoriul, dar a fost umilită de Tratatul de la Paris. În afară de faptul că a pierdut flota Mării Negre și Basarabia, și-a pierdut și prestigiul în Balcani și a fost privată de ceea ce reușise să obțină în Chestiunea Orientală încă din secolul al XVIII-lea. Până după 1945, Rusia nu și-a mai recâștigat poziția dominantă pe care o deținuse în Europa.

Demilitarizarea Mării Negre a constituit o lovitură strategică majoră pentru Rusia, care nu își mai putea apăra frontiera vulnerabilă de pe coasta sudică de flota britanică sau de oricare alta chemată de sultan în cazul unui război. Distrugerea flotei ruse de la Marea Neagră, a Sevastopolului și a altor docuri a constituit o umilire. Nici unei mari puteri nu i se mai impusese o dezarmare obligatorie. Nici măcar Franța nu fusese dezarmată după Războaiele Napoleoniene. Felul în care fusese tratată Rusia era fără precedent pentru Concertul European, care se presupunea că trebuie respecte principiul că nici o mare putere nu va fi umilită de altele. Numai că aliații nu prea considerau că, în cazul Rusiei, au de-a face cu o putere europeană. Aceștia priveau Rusia ca pe un stat

semiasiatice. La negocierile din timpul Congresului de la Paris, Walewski îi întrebase pe delegații britanici dacă nu ar fi prea umilitor pentru ruși ca puterile occidentale să-și instaleze consuli în porturile lor de la Marea Neagră pentru a monitoriza aplicarea măsurilor de demobilizare. Cowley a insistat că nu, subliniind că o condiție similară fusese impusă Chinei prin Tratatul de la Nanjing, după Primul Război al Opiului³⁴.

Iar în Rusia, înfrângerea din Crimeea a discreditat instituția armatei și a relevat necesitatea de a moderniza structura de apărare a țării, nu numai în sensul strict militar, ci și în privința construirii unor căi ferate, a industrializării, a unui sistem financiar sănătos și așa mai departe. Ministrul de Război și-a pierdut poziția privilegiată pe care o deținuse în guvernul lui Nicolae I, în prim-plan plasându-se miniștrii de Finanțe și de Interne, chiar dacă, inevitabil, a primit în continuare partea leului din cheltuielile publice. Imaginea pe care mulți ruși și-o formaseră despre țara lor – cea mai mare, mai bogată și mai puternică din lume – s-a spulberat brusc. Ieșise la lumină înapoierea Rusiei. Din toate domeniile sociale se lansau apeluri la reformă. Totul era pus sub semnul întrebării. Dezastrul din Crimeea dezvăluise deficiențele fiecărei instituții din Rusia – nu numai corupția și incompetența de la nivelul comenzii militare, înapoierea tehnologică a armatei și a marinei ori drumurile inadecvate și lipsa căilor ferate care provocaseră probleme cronice în aprovizionare, ci și situația precară și analfabetismul iobagilor ce alcătuiau forțele armate, incapacitatea economiei bazate pe iobăgie de a susține un stat aflat în război împotriva puterilor industriale, ca și eșecurile aristocrației însăși. Opiniile critice îl vizau în principal pe Nicolae I, a cărui politică arogantă și încăpățânată dusese la ruina țării și la sacrificarea atâtor vieți. „Opinia publică își amintește acum cu foarte mult dispreț de Nicolae”, nota Tiutceva în jurnalul său.

Cu fiecare nou pas înapoi apar învinuiri amare ale acestuia. Este învinuit că a dus o politică eminentamente personală, care, de dragul mândriei și gloriei sale, s-a lepădat de tradițiile istorice ale Rusiei, i-a dezamăgit pe frații noștri, slavii ortodocși, și a făcut din țară Jandarmul Europei, când ar fi putut și s-ar fi convenit să dea un suflu nou Răsăritului și Bisericii.

Falimentul sistemului lui Nicolae era recunoscut chiar și în rândul elitei aflate la guvernare. „Doamne, atâtea jertfe”, scria în jurnalul său cenzorul țarist Aleksandr Nikitenko. „Totul la porunca unei voințe nebune, îmbătățită de puterea fără margini și de îngâmfare... Am purtat un război nu numai doi ani, ci 30, ținând o armată de un milion de suflete și amenințând neîncetat Europa. Care a fost rostul acestora? Ce câștiguri, ce glorie a cules Rusia din asta?” Cu câțiva ani înainte, gândea Nikitenko, naționaliștii panslaviști de la Moscova propovăduiau declinul Occidentului, afirmând că acestuia îi va lua locul o nouă civilizație slavă, sub conducerea Rusiei. „Iar acum, Europa ne-a dovedit, în ignoranța și apatia noastră, în disprețul nostru obraznic față de civilizația sa, cât de decăzută este de fapt Rusia! Ah, ce nenorociți suntem!”³⁵

Una dintre vocile care îndemnau la reformă îi aparținea lui Tolstoi, ale cărui *Povestiri din Sevastopol* îl propulsaseră spre faimă literară. Experiența lui Tolstoi din timpul Războiului Crimeii i-a modelat concepțiile despre viață și literatură. Văzuse cu ochii lui incompetența și corupția multor ofițeri și modul adesea brutal cum se purtau cu soldații și marinarii de rând, ale căror curaj și rezistență îl inspiraseră. În jurnalul său de campanie și-a dezvoltat pentru prima dată ideile privind o reformă radicală și s-a angajat să lupte cu condeii împotriva nedreptății. În noiembrie 1854, în drum de la Odessa către

Sevastopol, pilotul navei pe care se afla i-a povestit cum erau transportați soldații : „cum s-a întins un soldat, sub ploaia torențială, pe puntea udă a vasului și a adormit ; cum un ofițer a bătut un soldat fiindcă se scărpină ; și cum s-a împușcat un soldat în timpul traversării de teamă că a stat în permisie cu două zile mai mult și cum a fost aruncat peste bord, în loc să fie înmormântat”. Contrastul cu felul în care credea că este tratat soldatul obișnuit în armatele occidentale crea necesitatea unei schimbări în țară. „Am petrecut câteva ceasuri stând de vorbă cu răniți francezi și englezi”, consemna Tolstoi în jurnalul său la Eski-Orda, lângă Simferopol, în aceeași lună.

Fiecare soldat este mândru de statutul său și se respectă, căci se simte a fi o rotiță eficientă în mașinăria armatei. Armele bune și priceperea de a le întrebuința, tineri fiind, ca și ideile generale despre politică și arte, îi fac să fie conștienți de valoarea lor. La noi, e vorba de instrucții prostestii de front și de folosire a armamentului, de puști bune de nimic, obijduire, vârstă înaintată, lipsă de educație și hrană proastă, ca și de stingerea ultimei licăriri de mândrie a unui soldat și chiar lăudarea prea mult a vrăjmașului.³⁶

Este îndoielnic că mulți soldați de rând din armata franceză și cea britanică aveau noțiuni solide despre arte. Cât despre o atare admirație a rușilor față de „Occident”, în aprecierea lui Tolstoi exista o mare doză de naivitate, însă asemenea idealuri îi impulsiona zelul reformist.

La moartea lui Nicolae I, Tolstoi a schițat un „Plan pentru Reformarea Armatei” și i l-a prezentat contelui Osten-Sacken, comandantul garnizoanei de la Sevastopol, în speranța că acesta i-l va transmite noului țar Alexandru, despre care se spunea că este în favoarea unor politici mai umane. Pe baza acestui zvon, Tolstoi își începea propunerea cu o declarație de principiu îndrăzneată care parțial era adevărată, deși era un comentariu nu tocmai just despre vitejii apărători ai Sevastopolului :

Conștiința și sentimentul dreptății nu mă lasă să păstrez tăcerea văzând răul ce este comis fățiș în fața mea, pricinuind moartea a milioane de oameni, storcându-ne de puteri și aducând atingere onoarei țării noastre... Noi nu avem armată, avem o hoardă de sclavi intimidăți de disciplină, cărora le dau ordine niște hoți și negustori de sclavi. Această hoardă nu este o armată fiindcă nu are o loialitate adevărată față de credință, țar și patrie – cuvinte care au fost folosite atât de nepotrivit ! –, nici vitejie, nici demnitate militară. Nu are decât, pe de o parte, răbdare nepăsătoare și nemulțumire mocnită și, pe de altă parte, cruzime, slugărnicie și corupție.

Tolstoi condamna vehement tratamentul dur la care erau supuși soldații iobagi. Într-o versiune anterioară a propunerilor sale el a mers chiar atât de departe încât să susțină că în „fiecare soldat bătut” se ascundea un „sentiment de răzbunare” ce era „încă prea refulat ca să se manifeste încă asemenea unei forțe reale”, dar aștepta să izbucnească („Și, o, Doamne, ce orori o așteaptă pe societatea noastră dacă se întâmplă acest lucru !”). Ulterior el și-a eliminat această frază incendiară, socotind că i-ar frâna ideile reformatoare în cercurile guvernamentale. Tolstoi cerea eliminarea pedepsei corporale în armată, punând comportarea jalnică a armatei ruse în Războiul Crimeii pe seama brutalizării soldaților. El a propus planuri pentru reformarea artileriei, care se dovedise atât de ineficientă împotriva puștilor Minié. Prezentându-și ideile despre modul în care ar trebui îmbunătățită comanda, s-a lansat într-o critică nimicitoare a ofițerilor din Crimeea, acuzându-i

de cruzime și corupție, fiind preocupați mai mult de detalii privind uniformele și instrucția militarilor și aflându-se în serviciul militar doar pentru că nu erau în stare să facă altceva. Însă din nou a tăiat un pasaj înflăcărat – în care susținuse că comandanții superiori erau curteni, selectați pentru că țarul îi plăcea, și nu pentru competența lor – gândindu-se că acesta i-ar diminua șansele ca planurile sale să fie luate în seamă. Deja se zvonea că el era autorul anonim al unui cântec de cătănie satiric în care înfrângerile din Crimeea erau puse pe seama incompetenței ofițerilor cu epoleții cei mai mari. Balada a fost foarte populară în rândul armatei și al societății, atrăgându-i lui Tolstoi, presupusul său autor, o muștrare din partea marelui duce Mihail Nikolaevici, fratele țarului, care a acuzat că versurile distrug moralul soldaților*. Deși nu s-a dovedit niciodată că Tolstoi era autorul, el nu a mai fost avansat dincolo de gradul de sublocotenent, ce îi fusese acordat înainte de sosirea la Sevastopol³⁷

Experiența lui Tolstoi în Războiul Crimeii îl determinase să pună sub semnul întrebării nu numai sistemul militar. Poetul Afanasi Fet, care l-a cunoscut pe Tolstoi în iarna anului 1855 în apartamentul lui Turgheniev de la Sankt-Petersburg, a fost frapat de faptul că tânărul „se opunea automat oricăror păreri general acceptate”. Faptul că Tolstoi a trăit în Crimeea alături de soldați de rând i-a deschis ochii asupra virtuților firești ale țărănimii; acest lucru îl făcuse să caute fără încetare un nou adevăr, un mod moral de a-și duce viața ca nobil și moșier rus, având în vedere nedreptățile iobăgiei. El mai abordase și anterior aceste probleme. În *Dimineața unui moșier* (1852), scria despre un moșier (adică Tolstoi) care caută fericirea și dreptatea la țară și află că acestea nu pot fi obținute decât acționând permanent pentru binele celorlalți mai puțin fericiți decât el. Cam în aceeași perioadă, propusese reducerea dărilor impuse iobagilor de pe moșia sa de la Iasnaia Poliana, numai că iobagii, privindu-i intențiile cu neîncredere (nu erau obișnuiți cu o asemenea mărinimie), îi refuzaseră propunerea. Însă abia în Crimeea a început Tolstoi să simtă o legătură strânsă cu iobagii în uniformă – acești „oameni simpli și blânzi, a căror bunătate se vede în timpul unui război adevărat”. Era scârbit de viața pe care o dusesse până atunci – jocurile de noroc, desfrâul, petrecerile și băutul peste măsură, bogățiile din abundență și lipsa unei munci ori a unui scop real în viață. Iar după război, mai hotărât ca oricând, a început să ducă alături de țărani „o viață întru adevăr”³⁸.

Când s-a întors Tolstoi, în aer plutea un nou spirit reformator. În general, în cercurile nobililor mai liberali și mai luminați se accepta ideea că sosise timpul să-i elibereze pe iobagi. După cum spunea Serghei Volkonski, celebrul decembrist care era rudă îndepărtată cu Tolstoi și care a fost eliberat din exilul siberian în 1856, despre abolirea iobăgiei, „măcar atâta poate face statul pentru a recunoaște jertfa țărănimii în cele două războaie din urmă: e vremea să recunoaștem că și țaranul rus este cetățean”. Soldații țărani care luptaseră în Crimeea fuseseră lăsați să creadă că vor fi eliberați. În primăvara anului

* În 1857, cântecul de cătănie a fost publicat de exilatul socialist Aleksandr Herzen în periodicul său *Steaua Polară*. Balada era bine-cunoscută în cercurile studenților revoluționari din anii 1860 și a fost citată ulterior chiar de Lenin. De fapt, Tolstoi nu era singurul responsabil pentru acest cântec, care exprima o nemulțumire general resimțită în armată. Își avea originea într-un grup de ofițeri de artilerie, printre care și Tolstoi, ce se strâneau aproape zilnic în jurul pianului de la reședința comandantului lor ca să bea, să cânte și să nascocescă melodii. Cum era deja cunoscut pentru scrierile sale, Tolstoi, care, fără îndoială, a jucat un rol de frunte în conceperea versurilor, a fost principalul acuzat pentru acestea.

1854, mii de țărani se înființaseră la secțiile de recrutare după ce au auzit zvonuri că țarul promisese eliberarea oricărui iobag ce se înrola voluntar în armată ori în marina militară, iar când au fost refuzați, avuseseră loc ciocniri cu soldații și poliția. După Războiul Crimeii speranțele de emancipare au crescut. În primii șase ani ai domniei lui Alexandru au fost 500 de răscoale și atacuri ale țăranilor împotriva micii nobilimi de pe moșii³⁹.

Noul țar considera că eliberarea iobagilor era o măsură necesară pentru preîntâmpinarea unei revoluții. „Mai bine abolești iobăgia de sus decât să aștepti ca ea să se abolească de la sine de jos”, le-a spus el în 1856 unui grup de nobili de la Moscova. Înfrângerea suferită în Războiul Crimeii îl convinsese pe Alexandru că Rusia nu putea concura cu puterile occidentale până nu renunța la vechiul sistem economic bazat pe iobăgie și se moderniza. Mica nobilime nu prea știa cum să realizeze profituri din moșii. Cei mai mulți nobili nu știau aproape nimic despre agricultură sau contabilitate. Cu toate acestea, continuau să fie la fel de largi de pungă ca întotdeauna, făcând datoriile enorme. Până în 1859 o treime din moșii și două treimi din iobagii deținuți de boieri erau supuși unor ipoteci deținute de stat și de bănci nobiliare. Argumentul economic al emancipării devenea de necontestat, iar mulți moșieri treceau vrând-nevrând la sistemul baza pe forța de muncă liberă, angajându-i pe iobagii altora. Cum răscumpărarea țăranimii avea să acopere datoriile micii nobilimi, logica economică devenea irezistibilă*.

În 1858 țarul a numit o comisie specială pentru a elabora, consultându-se cu comitele micii nobilimi provinciale, niște propuneri de emancipare. Aproape doi ani, presată de moșieri ultraconservatori să limiteze reforma ori să stabilească în favoarea lor normele referitoare la transferul terenurilor, comisia s-a împotmolit în dispute politice. În cele din urmă, mica nobilime reacționară a fost înfrântă și reformiștii moderați au obținut ceea ce au vrut, în mare măsură datorită intervenției personale a țarului. Proclamația emancipării a fost semnată de Alexandru pe 19 februarie 1861 și citită în fața țăranilor de preoții lor parohi. Nu era atât de radicală cum se așteptase țăranimea. Proclamația le acorda moșierilor o marjă de manevră considerabilă în alegerea loturilor ce urmau să fie transferate țăranimii și în stabilirea răscumpărării care trebuia plătită de obște în numele lor, în timp ce țăranii se așteptaseră ca tot pământul să le fie dat fără nici o plată**. În multe zone au avut loc rebeliuni, uneori în urma unor zvonuri că legea publicată nu era cea pe care intenționase țarul s-o semneze, ci o măsluire a unor nobili și funcționari ce au vrut să împiedice adevărata emancipare, mult așteptată „Proclamație de Aur” prin care țarul urma să-i elibereze pe țărani și să le dea toate pământurile.

Cu toată dezamăgirea țăranimii, emanciparea a constituit un punct de cotitură extrem de important. Maselor populare le fusese acordată în sfârșit o oarecare libertate, oricât

* Potrivit clauzelor emancipării, țăranii erau obligați să plătească taxe de răscumpărare pentru lotul de pământ ce le era transferat. Aceste sume, calculate de comisiile funciare ale micii nobilimi, urmau să fie plătite într-o perioadă de 49 de ani statului, care despăgubea mica nobilime în 1861. Astfel, de fapt, iobagii își cumpărau libertatea achitând datoriile stăpânilor lor. Sumele pentru răscumpărare au devenit tot mai greu de colectat, nu în ultimul rând pentru că țăranimea le-a considerat de la bun început nedrepte. Până la urmă, acestea au fost anulate în 1905.

** În total, cam jumătate din terenul agricol al Rusiei europene a fost transferat din proprietatea micii nobilimi în cea comunală a țăranimii, deși proporția exactă a depins în mare măsură de bunăvoința moșierului.

de limitată ar fi fost aceasta în practică, iar unii sperau la o renaștere națională. Unii scriitori comparau Proclamația cu convertirea Rusiei la creștinism în secolul al X-lea. Aceștia vorbeau despre necesitatea ca Tânăra Rusie să se elibereze de păcatele trecutului, ale cărui bogății fuseseră acumulate prin sudoarea și sângele poporului, despre necesitatea ca moșierul și țăranul să treacă peste vechile lor neînțelegeri și să se împace ca fiii ai aceluiasi neam. Căci, așa cum scria Fiodor Dostoievski în 1861, „orice rus este mai întâi de toate rus”⁴⁰.

Pe lângă emanciparea iobagilor, înfrângerea din Războiul Crimeii a accelerat planurile țarului de reformare a armatei. Tolstoi nu a fost singurul ofițer care a prezentat propuneri de reformă în timpul Războiului Crimeii. Printr-un memorandum trimis țarului în vara anului 1855, contele Fiodor Ridiger, comandantul Gărzilor și Grenadierilor, a sprijinit multe dintre criticile lui Tolstoi la adresa corpului ofițerilor. Punând iminenta înfrângere a Rusiei pe seama incompetenței crase a celor care dețineau funcții înalte de conducere și a administrației armatei, Ridiger recomanda ca ofițerii să fie instruiți mai curând în domeniul științei militare decât în parade și treceri în revistă, iar cei talentați să aibă mai multă libertate de a-și asuma responsabilități pe câmpul de luptă. La puțin timp după aceea, idei asemănătoare au fost lansate și de alt membru de rang înalt al armatei, adjutantul general V.A. Glinka, care a criticat și sistemul de aprovizionare al armatei. S-au făcut propuneri de construire a unor căi ferate, a căror lipsă, conform părerii tuturor, constituise o cauză principală a problemelor de aprovizionare a armatei în timpul Războiului Crimeii⁴¹.

Țarul a constituit o „Comisie pentru Îmbunătățirea Sferei Militare” sub conducerea generalului Ridiger, însă apoi a început să ezite în privința implementării reformelor propuse de ea, pe care le aprecia în mod clar, deși planurile unei rețele de căi ferate care să lege Moscova și Sankt-Petersburgul de principalele centre agricole și zonele de frontieră au fost aprobate de țar încă din ianuarie 1857. Alexandru se temea de o posibilă reacție a aristocrației într-un moment când avea nevoie de sprijinul acesteia pentru emanciparea iobagilor. El l-a pus la conducerea Ministerului de Război pe un om bine-cunoscut pentru loialitatea și incompetența lui militară, generalul Nikolai Suhozanet, ce a inițiat o perioadă de reforme de mântuială, în special legi minore ce modificau aspectul uniformelor Gărzilor, dar și două inițiative care urmau să aibă mai multă importanță: o revizuire a Regulamentului Penal Militar pentru reducerea numărului maxim de lovituri de bici ca pedeapsă corporală de la 6 000 la 1 500 (număr totuși suficient pentru a omori orice soldat); și măsuri pentru îmbunătățirea educației și instrucției militare ale soldaților țărani, ce erau aproape toți analfabeți și inapți pentru un război modern, după cum dovedise în mod clar Războiul Crimeii.

Unul dintre rezultatele acestor încercări de a îmbunătăți educația armatei a fost înființarea unui nou periodic, *Voennii sbornik (Miscelaneu militar)*. Scopul său era să-i atragă pe ofițeri și pe soldați prin articole alerte despre știința și problemele militare, povestiri, poezii și articole despre societate scrise într-un spirit reformist liberal. Nesupus cenzurii militare, semăna, ca idee, cu *Gazeta militară* propusă de Tolstoi în 1854. Rubrica sa literară era editată de Nikolai Cernișevski, redactorul-șef al extrem de influentului jurnal democratic *Contemporanul*, în care fuseseră publicate și lucrările lui Tolstoi. Cernișevski era autorul romanului *Ce-i de făcut ?* (1862) care a inspirat generații de revoluționari, inclusiv pe Lenin. Până în anii 1880, *Voennii sbornik* se vindea aproape la fel

de bine ca și *Contemporanul*, cu peste 5 000 de abonați, dovedind că ideile reformiste se bucurau de un public receptiv în armata rusă după Războiul Crimeii.

Ideea de a înființa *Voennii sbornik* îi aparținuse lui Dmitri Miliutin, principalul promotor al reformelor militare după Războiul Crimeii. Profesor la Academia Militară, unde preda de când fusese grav rănit în campania împotriva lui Șamil din Caucaz, în 1838, Miliutin era un excelent analist militar care a tras foarte repede învățăminte din înfrângerea din Crimeea: necesitatea de a reforma și a moderniza armata pe modelul forțelor occidentale ce înfrânseseră fără drept de apel armata înapoiată a Rusiei alcătuită din iobagi. În scurt timp el a avut ocazia să aplice aceste învățăminte în luptele purtate în continuare de țar în Caucaz.

În 1858 țarul îl numise pe vechiul său confident, prințul A.I. Bariatinski, namestnic al Caucazului, cu puteri excepționale pentru a pune capăt războiului împotriva lui Șamil. Bariatinski era un adept al extinderii influenței Rusiei în Caucaz și Asia Centrală ca antidot al limitării influenței sale în Europa după Războiul Crimeii. Alexandru a fost convins de argumentele lui. Chiar și înainte de anunțarea Tratatului de la Paris, țarul și-a declarat intenția de a intensifica lupta împotriva rebelilor musulmani din Caucaz. A dispus ca în cazul anumitor unități din Caucaz să nu se aplice demobilizarea generală, a mobilizat noi regimente și a ordonat ca 10 000 de puști Minié achiziționate din străinătate să-i fie trimise lui Bariatinski, care până la sfârșitul anului 1857 deținea controlul a peste o șesime din bugetul militar și avea la dispoziție 300 000 de militari. Bariatinski l-a cooptat pe Miliutin ca șef al statului-major pentru a introduce reformele militare pe care le considera necesare în Caucaz: dacă acestea aveau succes aici, acest lucru urma să vină în sprijinul argumentelor pentru reformarea întregii armate ruse. Inspirându-se din gândirea militară occidentală, precum și din propunerile generalului Ridiger, Miliutin a recomandat reorganizarea lanțului de comandă pentru a-i crește eficiența, oferindu-le comandanților locali posibilitatea de a prelua în mai mare măsură inițiativa și mai mult control asupra resurselor pentru a lua măsuri în funcție de ceea ce se întâmpla la fața locului, idee bazată pe îmbunătățirea generală a instrucției ofițerilor⁴².

Sfârșitul Războiului Crimeii lăsase mișcarea lui Șamil complet demoralizată. Fără intervenția puterilor occidentale și fără prea mult ajutor real din partea otomanilor, mișcarea de gherilă a triburilor musulmane nu a mai fost în stare să-și continue lupta împotriva rușilor. Cecenii erau epuizați de război, care durase 40 de ani, și delegații din întreaga Cecenie făceau apel la Șamil să încheie pace cu rușii. Șamil voia să continue lupta. Însă nu a mai reușit să țină piept mult timp valului masiv de forțe militare desfășurate de Bariatinski și în cele din urmă s-a predat rușilor, pe 25 august 1859*.

Pe baza triumfului raportat de armată în Caucaz și la recomandarea făcută de Bariatinski țarului, în noiembrie 1861 Miliutin a fost numit ministru de Război. Odată ce fusese adoptată Proclamația emancipării, Alexandru a considerat că sosise în sfârșit timpul să

* Șamil a fost trimis la Sankt-Petersburg, unde a fost primit de țar. Aici a fost tratat ca o celebritate de publicul rus, care de mulți ani auzea povești despre curajul și îndrăzneala lui. Exilat la Kaluga, Șamil a suportat cu greu frigul. În 1868 a primit permisiunea să se mute la Kiev, unde clima era mai caldă și unde i s-au oferit un conac și o pensie, autoritățile ținându-l sub observație nu tocmai strictă. A primit în 1869 permisiunea să plece la Mecca, în pelerinaj, cu condiția să-i lase în Rusia pe fiii săi mai mari, ca ostatici. După terminarea pelerinajului la Mecca, a murit la Medina, în 1871. Doi dintre fiii săi au devenit ofițeri ai armatei ruse, în vreme ce alți doi au luptat alături de turci împotriva rușilor în 1877-1878.

se finalizeze reformele militare. Pachetul legislativ prezentat de Miliutin țarului pornea de la planurile sale mai vechi. Cel mai important proiect de lege (adoptat abia în 1874) a constat în introducerea recrutării universale, serviciul militar fiind declarat obligatoriu pentru toți bărbații în vârstă de 20 de ani. Organizat după un sistem teritorial de districte militare pentru menținerea unei armate permanente pe timp de pace, noul sistem rusesc era asemănător cu cel al armatelor moderne de recruți din alte state europene, deși în Rusia țaristă, unde finanțele publice erau inadecvate și ierarhiile bazate pe clasă, religie și etnie continuau să se facă simțite în aplicarea oricărei politici, principiul universal nu a fost niciodată aplicat pe deplin. Legislația lui Miliutin se axa în principal pe eficiența militară, dar nici necesitățile umanitare nu au fost neglijate de reforma lui. Misiunea lui fundamentală a fost de a remodela cultura armatei astfel încât aceasta să-l considere pe soldatul țaran cetățean, nu iobag. Școlile militare au fost modernizate, punându-se un accent mai mare pe predarea științei și tehnologiei militare. Educația la nivel elementar a ajuns să fie obligatorie pentru toți recruții, astfel încât armata a devenit un mijloc important de școlarizare a țărănimii. Sistemul judiciar militar a fost reformat și pedeapsa corporală abolită, cel puțin în teorie, fiindcă în practică soldatul rus era în continuare supus unor pedepse fizice și uneori chiar biciuit pentru încălcări relativ minore ale disciplinei. Cultura iobăgiei din armată a continuat să fie resimțită de soldatul de rând până în 1917.

*

Războiul Crimeii a întărit în Rusia vechile resentimente față de Europa. Persista sentimentul că Occidentul trădase atunci când se aliase cu turcii împotriva Rusiei. Era pentru prima dată în istorie când o alianță europeană luptase într-un război major de partea unei puteri musulmane împotriva altui stat creștin.

Nimeni nu avea resentimente mai mari față de Europa decât Dostoievski. În timpul Războiului Crimeii, el era soldat în fortăreața Semel din Asia Centrală după eliberarea sa dintr-un lagăr siberian, unde fusese deportat pentru că frecventa cercul liberal al lui Petrașevski, în 1849. În singurul poem pe care l-a publicat vreodată (motivul reieșind clar din valoarea poetică a textului „Despre evenimentele europene din 1854”), Dostoievski prezenta Războiul Crimeii drept „răstignirea Hristosului rus”. Dar, după cum îi avertiza pe cititorii occidentali ai poemului său, Rusia avea să se ridice și, atunci, urma să se întoarcă spre est în misiunea sa providențială de creștinare a lumii.

Nedeslușită vă este predestinarea ei !

Răsăritul – e al ei ! Spre ea un milion de generații

Își întind mâinile neobosite...

Iar învierea vechiului Răsărit

Prin Rusia (după cum a poruncit Dumnezeu) nu este departe⁴³.

După ce a fost înfrântă de Occident, Rusia s-a orientat spre Asia în planurile sale imperiale. Pentru Bariatinski și ministrul de Război, înfrângerea lui Șamil în Caucaz urma să servească drept rampă de lansare pentru cucerirea de către Rusia a hanatelor independente din Asia Centrală. Gorceakov și ministrul de Externe nu erau atât de siguri, temându-se că o politică expansionistă le-ar fi periclitat încercările de îmbunătățire a

relațiilor cu britanicii și francezii. Prins între cele două politici contrare, în 1856-1857, țarul a înclinat spre opinia că destinul Rusiei se afla în Asia și că doar Marea Britanie stătea în calea împlinirii acestuia. Profund influențat de climatul de suspiciune reciprocă între Rusia și Marea Britanie după Războiul Crimeii, era un punct de vedere care avea să definească politica Rusiei în Marele Joc, rivalitatea sa imperială cu Marea Britanie pentru supremație în Asia Centrală.

Țarul era îngrijorat de extinderea prezenței britanicilor în Persia după victoria lor în Războiul Anglo-Persan din 1856-1857. În baza Tratatului de la Paris din martie 1857, persanii s-au retras din Herāt, orașul din nord-vestul Afganistanului pe care îl ocupaseră cu sprijin rusesc în 1852 și 1856. Din corespondența sa cu Bariatinski, reieșea clar temerea lui Alexandru că britanicii se vor folosi de influența lor la Teheran pentru a se instala pe țărmurile sudice ale Mării Caspice. El împărtășea previziunea sumbră a lui Bariatinski că „apariția drapelului britanic în Marea Caspică ar fi o lovitură mortală dată nu numai trecerii noastre în Răsărit, nu numai negoțului nostru exterior, ci și neatârării politice a Imperiului [Rus]”.

Alexandru i-a cerut lui Suhozanet un raport, „Despre posibilitatea unei confruntări armate între Rusia și Anglia în Asia Centrală”. Deși raportul respingea ideea unei amenințări din partea Marii Britanii, țarul continua să se teamă că britanicii și-ar putea mobiliza armata indiană pentru a cuceri Asia Centrală și a-i alunga pe ruși din Caucaz. În primăvara anului 1857, pe coasta cercheză fuseseră surprinse vaporul britanic *Kangaroo* și numeroase vase mai mici ce transportau echipament militar pentru forțele lui Șamil. Rusia nu mai avea o flotă a Mării Negre pentru a bloca un asemenea amestec al britanicilor în problemele sale interne. Alexandru a cerut guvernului britanic „lămuriri categorice”, dar nu a primit nici una. „Infamia de nedescris”, după cum a numit el afacerea *Kangaroo*, l-a convins pe țar că Rusia nu era în siguranță în fața unei amenințări din partea britanicilor atât timp cât Caucazul rămânea necucerit, iar Asia Centrală în afara controlului său politic.

Pe tot parcursul Războiului Crimeii rușii avuseseră în vedere diferite idei legate de un atac prin Asia Centrală înspre Kandahar și India, în special ca mod de a deturna trupele britanice din Crimeea. Deși toate aceste planuri au fost respinse pe motiv că erau neaplicabile, numeroase zvonuri privind o invazie rusă circulau și erau crezute în India, unde broșuri incendiare îi îndemnau pe musulmani și pe hinduși să profite de epuizarea britanicilor în Crimeea și să se ridice împotriva stăpânirii acestora. Izbucnirea Răscoalei Șipailor la începutul verii din 1857 l-a determinat pe țar să-și revizuiască planurile din Asia Centrală. Flota militară britanică putea amenința coastele Rusiei din Marea Baltică, Oceanul Indian și Marea Neagră, care erau acum lipsite de apărare ca urmare a demilitarizării impuse Rusiei prin Tratatul de la Paris. Singurul loc în care rușii s-ar fi putut prefăca că ar constitui o contraamenințare era India. Britanicii manifestau o sensibilitate deosebită față de orice amenințare la adresa imperiului lor indian, în special din cauza fragilității sistem fiscal de aici, din motive politice neîndrăznind să mărească taxele. Puțini strategii ruși credeau că o campanie împotriva Indiei ar putea avea loc în realitate, dar exploatarea nervozității britanicilor era o tactică bună.

În toamna anului 1857, țarul i-a cerut unui tânăr atașat militar strălucit, Nikolai Ignatiev, să redacteze un memorandum strategic despre Asia Centrală. Alexandru îl remarcase pe Ignatiev după ce acesta reprezentase Rusia la Congresul de la Paris pentru a discuta chestiunea graniței disputate cu Moldova. Analizând posibilitatea unui nou

război împotriva Marii Britanii, Ignatiev susținea că singurul loc în care Rusia ar fi avut șanse de a obține o victorie era Asia. Puterea Rusiei în Asia Centrală era „cel mai bun zălog al păcii”, astfel, Rusia ar fi trebuit să exploateze criza indiană pentru a-și întări poziția în detrimentul Marii Britanii în „țările care despart Rusia de posesiunile britanice”. Ignatiev a propus trimiterea unor expediții pentru explorarea și cartografierea stepei „nedescoperite” din Asia Centrală, în beneficiul Rusiei din punctul de vedere al comerțului și al informațiilor militare. Dezvoltând legături comerciale și diplomatice cu hanatele Kokand, Buhara și Hiva, Rusia le putea transforma în state-tampon în calea expansiunii britanice. Aprobându-i planul, țarul a trimis o misiune de explorare la Hiva și Buhara sub conducerea lui Ignatiev, care a încheiat tratate economice cu cele două hanate în vara anului 1858. Oficial misiunea fusese trimisă de Ministerul de Externe, dar neoficial aceasta lucra și pentru Ministerul de Război, culegând „informații militare generale”, topografice și statistice cu privire la diferite căi de acces spre Asia Centrală. Încă de la lansarea inițiativei rușilor a existat o politică mai îndrăzneată, încurajată de adepții lui Bariatinski din Ministerul de Război, ca în hanate să se instituie protectorate și baze militare pentru cucerirea Turkestanului și a stepei central-asiatice până la granița cu Afganistanul⁴⁴.

Înaintarea rușilor în Asia Centrală a avut loc sub conducerea a doi veterani ai Războiului Crimeii. Unul era Mihail Cerneaev, care, în 1853, luptase împotriva turcilor pe Dunăre și se remarcase prin curajul său la Inkerman și Sevastopol, apoi fusese transferat să-i apere pe coloniștii ruși de raidurile triburilor central-asiatice din stepele aflate la sud de Orenburg. Din 1858, Cerneaev a început să lanseze și el raiduri până în mijlocul Turkestanului, distrugând așezări kirghize și ale altor triburi ostile și sprijinind totodată rebeliuni împotriva hanatelor Hiva și Kokand, iscate de triburi din Asia Centrală care doreau să-și declare loialitatea față de Rusia. Inițiativele militare ale lui Cerneaev, susținute tacit, dar nu aprobate oficial de Ministerul de Război, au dus în secret la anexarea Turkestanului. În 1864, Cerneaev a traversat stepele Turkestanului în fruntea a o mie de soldați și a ocupat fortăreața Cimkent. După ce i s-a alăturat o a doua coloană rusă venită de la Semel, a cucerit Tașkentul, aflat spre sud, la 130 de kilometri, impunând efectiv autoritatea rusă asupra acestui centru vital al comerțului cu bumbac în Asia Centrală. Cerneaev a fost decorat cu Crucea Sfântului Gheorghe și în 1856 a fost numit guvernator militar al Turkestanului. În urma protestelor diplomatice ale britanicilor, care se temeau că trupele rusești și-ar putea continua înaintarea de la Tașkent spre India, guvernul rus a negat că ar avea vreo responsabilitate în invazia lui Cerneaev. În 1866 generalul a fost constrâns să iasă la pensie. Dar, neoficial, a fost întâmpinat în Rusia ca un erou. Presa naționalistă l-a declarat un „Ermak al secolului al XIX-lea”^{*}

În același timp, a avut loc cucerirea stepei central-asiatice de către generalul Kaufman, și el veteran al Războiului Crimeii, care se afla în fruntea geniștilor în timpul asedierii Karsului înainte de a deveni șeful geniștilor lui Miliutin la Ministerul de Război. Kaufman l-a înlocuit pe Cerneaev în funcția de guvernator militar al Turkestanului. În 1868 a încheiat cucerirea Samarkandului și a Buharei. Peste cinci ani și Hiva a căzut în mâinile rușilor, urmând Kokandul în 1876. Lăsate în seama hanilor lor în privința administrației

* Ermak Timofeevici, atamanul cazac din secolul al XVI-lea și eroul popular care a început explorarea și cucerirea militară ale Siberiei.

interne, dar supuse controlului rușilor în relațiile lor externe, Buhara și Hiva au devenit practic protectorate după modelul statelor princiare ale Indiei Britanice.

Cerneav și Ignatiev au devenit personalități marcante ale mișcării panslaviste din anii 1860 și 1870. Pe lângă orientarea Rusiei spre est, panslavismul a constituit cealaltă reacție importantă a rușilor la înfrângerea din Războiul Crimeii, resentimentele lor față de Europa ducând la o explozie de sentimente naționaliste. Cum cenzura a fost redusă datorită reformelor liberale ale noului țar, un nou val de publicații panslaviste criticau vehement politica externă a Rusiei de dinainte de Războiul Crimeii. Ele atacau, în special, politicile legitimiste ale țarului Nicolae I pentru că îi sacrificase pe creștinii din Balcani lăsându-i sub stăpânire musulmană în interesul Concertului European. „De dragul armoniei Europei”, scria Pogodin în primul număr al ziarului panslavist *Parus*, din ianuarie 1859, „zece milioane de slavi sunt nevoiți să geamă, să sufere și să se chinuie sub jugul celei mai sălbatice tiranii, al celui mai neînfrânat fanatism și al celei mai înverșunate ignoranțe”⁴⁵. Odată ce Gorceakov a renunțat la aceste principii legitimiste, panslaviștii au adresat din nou apeluri guvernului să sprijine eliberarea slavilor din Balcani de sub stăpânirea turcă. Unii au mers chiar mai departe, susținând că Rusia ar trebui să se protejeze de Occidentul ostil unindu-i pe toți slavii din Europa sub conducerea ei – idee enunțată prima oară de Pogodin în timpul Războiului Crimeii și repetată cu și mai mare insistență în scrierile sale ulterioare.

Pe măsură ce influența exercitată de ideile panslaviste în cercurile intelectuale și guvernamentale din Rusia creștea, au apărut tot mai multe organizații filantropice pentru a promova cauza panslavistă trimițându-le bani slavilor din Balcani pentru școli și biserici ori aducând tineri la studii în Rusia. La Moscova a fost înființat în 1858 Comitetul Slav de Binefacere, filiale ale acestuia fiind deschise apoi, în anii 1860, la Sankt-Petersburg și Kiev. Finanțat de binefăcători privați și de Ministerul Educației, acesta reunea funcționari și militari (mulți dintre aceștia veterani ai Războiului Crimeii care luptaseră în Balcani), cadre universitare și scriitori (printre care Dostoievski și Tiutcev, amândoi făcând parte din Comitetul de la Sankt-Petersburg).

În primii ani postbelici, panslaviștii aveau grijă să nu își exprime în public ideile mai radicale despre unificarea politică slavă și nici să critice prea aspru politica externă a guvernului (opiniile exprimate de Pogodin duseseră la interzicerea ziarului *Parus*). Dar la începutul anilor 1860, când Ignatiev s-a remarcat ca susținător al cauzei panslaviste și personalitate importantă în guvern, ei au devenit mai vocali. Influența tot mai mare exercitată de Ignatiev în problemele de politică externă se datora în bună măsură reușitei negocierilor pentru Tratatul Sino-Rus de la Beijing, din noiembrie 1860, prin care Rusiei primea regiunile de pe Amur și Ussuri, precum și Vladivostokul din Extremul Orient. În 1861 Ignatiev a devenit director al Departamentului Asiatic din cadrul Ministerului de Externe, biroul responsabil cu politica Rusiei în Balcani. Trei ani mai târziu a fost numit emisarul țarului la Constantinopol – post pe care l-a deținut până la Războiul Ruso-Turc din 1877-1878. În toți acești ani Ignatiev a făcut presiuni pentru o soluționare militară a Chestiunii Orientale în Balcani : rebeliuni finanțate de ruși ale slavilor împotriva stăpânirii turcești și intervenția armatei țariste, care să ducă la eliberarea slavilor și crearea unei Uniuni Slave sub conducerea Rusiei.

Ambițiile panslaviste în privința Balcanilor s-au axat la început pe Serbia, unde reinstalarea pe tron a europenizatului, dar autocratului cneaz Mihail în 1860 era considerată un triumf al influenței Rusiei și încă o înfrângere pentru austrieci. Gorceakov sprijinea

mișcarea sârbă de eliberare de sub stăpânirea turcească, temându-se că altfel, dacă își dobândeau singuri independența, sârbii ar fi ajuns sub influența austriecilor ori a Occidentului. Scriindu-i consulului rus de la București, ministrul de Externe sublinia că „politica noastră în Răsărit urmărește în principal să întărească material și moral Serbia, precum și să i se dea șansa de a se afla în fruntea mișcării din Balcani”. Ignatiev a mers și mai departe, susținând o soluționare imediată a Chestiunii Orientale prin mijloace militare. Îmbrățișând o propunere a lui Mihailo, a îndemnat guvernul rus să-i sprijine pe sârbi într-un război împotriva turcilor și să-i ajute să formeze o confederație cu bulgarii, la care puteau fi adăugate Bosnia, Herțegovina și Muntenegru.

Sub presiunea panslaviștilor, Ministerul rus de Externe a mărit sprijinul acordat mișcării sârbe. După un bombardament al turcilor asupra Belgradului în 1862, rușii au convocat la Kanlidze, lângă Constantinopol, o conferință specială a semnatarilor Tratatului de la Paris și au reușit în cele din urmă să obțină retragerea ultimelor garnizoane turcești din Serbia, în 1867. A fost prima lor victorie diplomatică majoră după Războiul Crimeii. Încurajați de succesul înregistrat, rușii au sprijinit încercarea sârbilor de a crea o Ligă Balcanică. Serbia a format o alianță militară cu Muntenegru și Grecia, a făcut un pact de prietenie cu conducerea României și a stabilit relații mai strânse cu naționaliști croați și bulgari. Rușii au subvenționat armata sârbă, deși o misiune trimisă în inspecție de Miliutin a găsit-o într-o stare cronică. Apoi, în toamna anului 1867, cneazul Mihail nu a mai vrut să se implice într-un război împotriva turcilor, determinând Rusia să-și suspende subvențiile de război. Asasinarea lui Mihail în luna iulie a confirmat încetarea cooperării ruso-sârbe și colapsul Ligii Balcanice⁴⁶.

Următorii șapte ani au fost o perioadă de calm relativ în Balcani. Monarhiile imperiale Rusia, Austro-Ungaria și Germania (Alianța celor Trei Împărați din 1873) au garantat menținerea statu-quoului în Balcani. În acești ani politica oficială a Rusiei s-a bazat pe un angajament ferm față de raportul echilibrat de forțe în Europa, iar în acest temei Gorceakov, în cadrul unei conferințe a puterilor europene desfășurate la Londra în 1871, a obținut o victorie diplomatică majoră prin anularea clauzelor Tratatului de la Paris privind Marea Neagră. Însă neoficial Rusia și-a menținut politica de încurajare a mișcărilor panslaviste din Balcani – politică pe care o coordona Ignatiev de la Ambasada Rusiei la Constantinopol, prin consulatele acesteia din capitalele balcanice. În memoriile sale, scrise în anii 1900, spre sfârșitul lungii sale vieți, Ignatiev explica faptul că în anii 1860 și 1870 scopul său în Balcani îl constituiseră distrugerea Tratatului de la Paris, redobândirea sudului Basarabiei și controlul asupra strâmtorilor Bosfor și Dardanele, fie direct, prin cucerire militară, fie indirect, printr-un tratat cu o Turcie dependentă, de felul celui de care se bucurase Rusia înainte de Războiul Crimeii. „Toate sângele mele în Turcia și printre slavi”, scria el, „au fost determinate de... părerea că numai Rusia putea fi stăpână în Balcani și în Marea Neagră... Expansiunea Austro-Ungariei ar fi oprită și popoarele balcanice, mai ales slavii, și-ar îndrepta privirile doar spre Rusia și și-ar lega viitorul de ea”⁴⁷.

În primăvara anului 1875, răscoalele creștinilor împotriva stăpânirii turcești din Herțegovina s-au extins spre nord, în Bosnia, apoi în Muntenegru și Bulgaria. Răscoalele fuseseră provocate de o creștere abruptă a birurilor aplicate de guvernul turc țaranilor creștini după ce compromiterea recoltelor lăsaseră Poarta în criză financiară. Dar în scurt timp revoltele au căpătat un caracter de război religios. Liderii acestora și-au îndreptat privirile spre Serbia și Rusia pentru a primi sprijin. Încurajați de Ignatiev,

naționaliștii sârbi de la Belgrad au solicitat guvernului să trimită trupe pentru a-i apăra pe slavi de turci și a-i uni într-o Serbie Mare.

În Bulgaria, răscoala erau prost înarmați și organizați, dar îi urau cu patimă pe turci. În primăvara anului 1876, răscoala a degenerat în masacre împotriva populației musulmane, care crescuse foarte mult din timpul Războiului Crimeii prin imigrarea a aproape jumătate de milion de tătari crimeeni și cerchezi ce au fugit de ruși în Bulgaria. Tensiunile cu creștinii s-au intensificat când nou-sosiții s-au întors la un mod de viață seminomad, năvălind asupra așezărilor creștine și furând vite, așa cum nu li se mai întâmplase niciodată țaranilor din zonă. Nedispunând de suficiente trupe regulate pentru a-i reprima pe bulgari, autoritățile otomane au folosit bașbuzuci, trupe neregulate provenind mai ales din rândul populației musulmane locale, care și-au suprimat brutal vecinii creștini, masacrând în cursul acestor acțiuni în jur de 12 000 de oameni. În satul de munte Batak, unde o mie de creștini se refugiaseră într-o biserică, bașbuzucii au dat foc clădirii, lăsându-i să ardă pe toți cu excepția unei bătrâne, singurul martor ocular care a supraviețuit⁴⁸.

Vestea atrocităților din Bulgaria s-a răspândit în întreaga lume. Potrivit presei britanice, „zeci de mii” de săteni creștini lipsiți de apărare fuseseră masacrați de „musulmani fanatici”. Atitudinea britanicilor față de Turcia s-a schimbat dramatic. Vechea politică de promovare a reformelor Tanzimatului din convingerea că turcii erau dispuși să învețe din guvernanta liberală britanică a fost pusă serios la îndoială și pentru mulți creștini complet subminată de masacrele din Bulgaria. Gladstone, liderul opoziției liberale, ale cărui opinii în privința politicii externe erau strâns legate de principiile morale anglicane ale Bisericii înalte de care aparținea, s-a plasat în fruntea unei campanii populare în favoarea unei intervenții britanice pentru a-i proteja pe creștinii din Balcani împotriva violenței turcilor. Gladstone susținuse Războiul Crimeii cu o oarecare rețineră. Din motive religioase, era împotriva prezenței turcilor în Europa și dorise de mult timp să folosească influența britanică pentru a asigura o autonomie mai mare creștinilor din Imperiul Otoman. În 1856 chiar avansase ideea unui nou imperiu grec în Balcani pentru protejarea creștinilor, nu numai de musulmanii din Turcia, ci și de ruși și de papă⁴⁹.

Cea mai puternică reacție la atrocitățile din Bulgaria s-a înregistrat în Rusia. Compașiunea față de bulgari a cuprins întreaga societate educată într-un val de sentimente patriotice, amplificate de o dorință națională de răzbunare împotriva turcilor după Războiul Crimeii. Din toate părțile se auzeau îndemnuri de a interveni pentru protejarea bulgarilor : din partea slavofililor ca Dostoievski, care vedea în războiul de eliberare a slavilor din Balcani împlinirea menirii istorice a Rusiei de a-i uni pe ortodocși ; și din partea unor occidentalizați ca Turgheniev, care considera că era datoria lumii liberale să elibereze Bulgaria înrobite. Panslaviștii aveau acum o ocazie unică de a-și împlini visele.

Oficial, guvernul rus a condamnat răscoalele creștinilor din Balcani. Era în defensivă, după ce fusese acuzat de unele guverne occidentale că instigase răscoalele. Dar opinia panslavistă, în special ziarul *Russkii mir* (*Lumea rusă*), al cărui proprietar și redactor-șef era Cerneaev, fostul guvernator militar al Turkestanului, a sprijinit cauza creștinilor din Balcani și a făcut apel și la guvern s-o susțină. „Rostește doar o vorbă, Rusie”, prezicea *Russkii mir*, „și nu numai toți Balcanii... ci și toate popoarele slave... se vor ridica la arme împotriva asupritorilor lor. În alianță cu cele 25 de milioane de confrăți ai săi, Rusia va băga spaima în toată Europă Apuseană”. Totul depindea de acțiunile Serbiei,

„Piemontul Balcanilor”, după cum o numea Cerneaev. Țarul și Gorceakov i-au avertizat pe liderii sârbi să nu intervină în războaie, deși, în particular, empatizau cu cauza panslaviștilor („Faceți ce vreți, dar noi să nu știm nimic oficial”, i-a spus baronul Jomini, aflat interimar în fruntea Ministerului rus de Externe, unui membru al Comitetului de la Sankt-Petersburg). Încurajați de Ignatiev și de consulul rus la Belgrad, ca și de sosirea lui Cerneaev, în aprilie, ca voluntar în sprijinul cauzei slave, liderii sârbi au declarat război Turciei în iunie 1876⁵⁰.

Sârbii contau pe intervenția militară a Rusiei. Cerneaev răspundea de principala lor armată. Promisiunile lui Ignatiev îi făcuseră să creadă că se va repeta Războiului Balcanic din 1853-1854, când Nicolae I își trimisese armata în Principatele Române, sperând – dar fiind dezamăgit ulterior – că astfel va încuraja un război de eliberare a slavilor. Opinia publică din Rusia era tot mai belicoasă. Presa naționalistă făcea apel la armată să-i apere pe creștini de turci. Unele grupuri panslaviste au trimis voluntari să lupte în numele lor – și aproximativ cinci mii au ajuns în Serbia*. S-au organizat colecte pentru a le trimite bani slavilor. Sentimentele panslaviste au cuprins întreaga societate. Oamenii vorbeau despre război ca despre o cruciadă – un război împotriva turcilor asemenea celui din 1854.

Până în toamna anului 1876, febra războiului cuprinsese și curtea și cercurile guvernamentale ruse. Armata lui Cerneaev era în pragul înfrângerii. Răspunzând rugămintelor sale disperate de a i se trimite ajutor, țarul a transmis un ultimatum Porții și și-a mobilizat trupele. A fost suficient pentru a-i forța pe turci să înceteze ostilitățile împotriva sârbilor, care, în consecință, au făcut pace cu aceștia. Abandonându-i pe sârbi, rușii s-au orientat spre bulgari pentru a le acorda sprijin și a cere autonomie pentru aceștia, ceea ce turcii nu au acceptat. Asigurându-și neutralitatea Austriei prin promisiunea că aceasta va obține teritoriile în Bosnia și Herțegovina, în aprilie 1877 Rusia a declarat din nou război Turciei.

Încă de la început, ofensiva din Balcani a dobândit un caracter de război religios. Amintea extraordinar de mult de faza ruso-turcă inițială a Războiului Crimeii. Atunci când trupele rusești au trecut Dunărea sub comanda marelui duce Nikolai, li s-au alăturat trupele neregulate de slavi, bulgari și sârbi, unii cerând bani pentru a lupta, însă majoritatea luptând pentru cauza lor națională împotriva turcilor. Acesta era genul de război pe care Nicolae și-l dorise în 1853-1854, când trupele sale trecuseră Dunărea. Încurajat de revolta slavilor, Alexandru s-a gândit să meargă și mai departe, să cucerească Constantinopolul și să impună o soluție rusă în privința Balcanilor. Era îndemnat să facă asta nu numai de presa panslavistă, ci și de propriul frate, marele duce Nikolai, care îi scria în ianuarie 1878, după ce armatele sale cuceriseră orașul Adrianopol, aflat nu departe de Constantinopol: „Trebuie să ne ducem în centru, la Țarigrad, iar acolo să împlinim cauza sfântă pe care ți-ai asumat-o”. Speranțele panslaviștilor erau la apogeu. „Constantinopolul trebuie să fie al nostru”, scria Dostoievski, care vedea în cucerirea orașului de către armatele ruse însăși rezolvarea Chestiunii Orientale de către Dumnezeu însuși și împlinirea destinului Rusiei de a elibera creștinătatea ortodoxă.

Nu numai portul superb, nu numai calea spre mări și oceane leagă Rusia atât de strâns de să rezolvarea... acestei probleme cruciale, nici măcar unirea și renașterea slavilor... Misiunea noastră e mai profundă, infinit mai profundă. Noi, Rusia, suntem într-adevăr necesari și

* Inclusiv personajul Vronski la finalul romanului lui Tolstoi *Anna Karenina*.

inevitabili și pentru creștinismul răsăritean, și pentru întregul destin al viitorului ortodoxiei pe pământ, pentru unificarea ei. Așa au înțeles întotdeauna lucrurile și poporul, și suveranii săi... Într-un cuvânt, această teribilă problemă orientală mai că nu este întregul nostru destin în viitor. În ea se concentrează parcă toate misiunile noastre și, în primul rând, unica noastră ieșire în plenitudinea istoriei.⁵¹

Alarmați de înaintarea trupelor rusești spre Adrianopol, britanicii au ordonat flotei lor din Marea Mediterană să intre în Dardanele și au stabilit în parlament să strângă șase milioane de lire sterline în scopuri militare. Era o repetare a măsurilor care duseseră la Războiul Crimeii. Sub presiunea britanicilor, rușii au acceptat armistițiul cu otomanii, dar au continuat să se îndrepte spre Constantinopol, oprindu-se numai în urma amenințărilor din partea flotei militare regale la San Stefano, un sat aflat chiar la periferia capitalei turce, unde, la 3 martie, au semnat un tratat cu turcii. Prin Tratatul de la San Stefano Poarta recunoștea independența României, Serbiei și Muntenegrului, precum și autonomia unui stat bulgar mare (care să includă Macedonia și o parte a Rumeliei). În schimbul unui teritoriu îngust aflat la sud de Dunăre, România a cedat înapoi Rusiei sudul Basarabiei, luat de la ruși prin Tratatul de la Paris. Odată cu reinstituirea statutului său la Marea Neagră din urmă cu șapte ani, Rusia reușise să recupereze toate pierderile pe care le suferise după Războiul Crimeii.

Tratatul de la San Stefano i s-a datorat mai ales lui Ignatiev. Era împlinirea celor mai multe dintre visurilor sale panslaviste. Dar era complet inacceptabil pentru puterile occidentale, care nu intraseră în război în 1854 pentru a-i împiedica pe ruși să-i intimideze pe turci numai ca să le îngăduie să facă același lucru după 24 de ani. În Marea Britanie, vechile sentimente belicoase împotriva Rusiei erau exprimate prin „jingoism”, o nouă atitudine agresivă a politicii externe rezumată de cântecul atunci la modă prin cârciumi și șantane :

Nu vrem să luptăm, dar jurăm pe Jingo că, dacă o facem,
 Avem navele, avem soldații, avem și banii,
 Ne-am mai luptat cu Ursul, iar fiindcă suntem britanici get-beget,
 Rușii nu vor pune mâna pe Constantinopol.

Temându-se de o intervenție a britanicilor și de o posibilă repetare a Războiului Crimeii, țarul i-a ordonat marelui duce să-și retragă trupele pe Dunăre. Pe drum, acestea au lansat atacuri de răzbunare împotriva musulmanilor din Bulgaria la care au participat și voluntari creștini ce uneori chiar le-au instigat : la sfârșitul Războiului Ruso-Turc mai multe sute de mii de musulmani au fugit din Bulgaria în Imperiul Otoman.

Decise să stopeze extinderea autorității ruse în Balcani, marile puteri s-au reunit în cadrul Congresului de la Berlin pentru revizuirea Tratatului de la San Stefano. Principala obiecție a britanicilor și francezilor viza crearea unei Bulgarii mari, pe care o considerau un cal troian rusesc ce amenința Imperiul Otoman în Europa. Având acces direct la Marea Egee prin Macedonia, acest stat bulgar extins putea fi folosit ușor de ruși pentru a ataca strâmtoarele Bosfor și Dardanele. Britanicii i-au forțat pe ruși să accepte împărțirea Bulgariei, repunând Macedonia și Rumelia sub controlul direct al otomanilor. Cu o săptămână înaintea Congresului de la Berlin, Benjamin Disraeli, prim-ministrul britanic, a încheiat un acord secret cu otomanii împotriva Rusiei, în temeiul căruia Turcia trecea

temporar Marii Britanii drepturile asupra insulei strategice Cipru, unde putea aduce trupe din India. Dezvăluirea acestei alianțe, alături de amenințările cu războiul ale lui Disraeli, i-a forțat pe ruși să-i accepte cererile.

Congresul de la Berlin a spulberat speranțele panslaviste ale Rusiei. Ignatiev a fost demis din funcția de emisar al țarului la Constantinopol și s-a pensionat. Întors la Londra și primit ca un erou, Disraeli a declarat că a adus de la Berlin o „pace cu onoare”. El a afirmat în Camera Comunelor că Tratatul de la Berlin și acordul privind Ciprul vor proteja Marea Britanie și rutele sale spre India de o agresiune rusă mulți ani de atunci încolo. Dar tensiunile din Balcani aveau să persiste. În multe privințe, lăsând nerezolvate atât de multe dispute privind frontierele, congresul a pus bazele viitoarelor Războaie Balcanice și ale Primului Război Mondial. În principal, problema fundamentală, Chestiunea Orientală, „bolnavul Europei”, Turcia, a rămas netratată. După cum a recunoscut ministrul britanic de Externe, marchizul de Salisbury, după întoarcerea de la Berlin : „Vom stabili iarăși un soi de stăpânire turcească șubredă în partea de miazăzi a Balcanilor. Dar nu este decât o păsuire. Nu mai are vlagă”⁵².

*

La Ierusalim, unde începuseră toate aceste conflicte internaționale, sfârșitul Războiului Crimeii a fost proclamat pe 14 aprilie 1856. Salve de tun de la Castel au semnalat că pașa fusese informat despre pace, iar trupele sale s-au adunat în piața din fața Porții Jaffei, pentru a rosti, în frunte cu un imam, rugăciuni de mulțumire. Era aceeași piață de unde în septembrie 1853 fuseseră îndemnați să plece la luptă, pentru sultanul lor, împotriva Rusiei⁵³. Istoria își încheiase un ciclu la Ierusalim.

Peste 12 zile, pe 26 aprilie, vechile rivalități religioase au reizbucnit. În timpul ceremoniei Luminei Sfinte din Biserica Sfântului Mormânt s-au iscat încăierări între greci și armeni. Cu mai multe zile înainte de ceremonia sacră, grupuri rivale de pelerini aduseseră pe furiș diverse arme în biserică și le ascunseseră aici. Altora li s-au aruncat cuțite și țepușe din fier printr-o fereastră aflată lângă acoperișul mănăstirii Sfântul Nicolae. Nu era clar cum începuse bătaia, relata trei zile mai târziu consulul britanic Finn, care asistase la evenimente, dar „în timpul conflictului s-au aruncat lucruri și în sus, spre galerii, dărâmând șiruri de lămpi și sfărtecând picturi bisericești înfățișând cele mai sacre personaje ale credinței – cioburile și untdelemnul curgându-le pe cap –, iar candelile din argint agățate de lanțuri din argint au fost doborâte și, de atunci, s-au făcut nevăzute”. Pașa și-a părăsit locul din galerie și a ordonat gărzilor să-i despartă pe bătauși. Dar a fost grav rănit de o lovitură la cap și a trebuit să fie evacuat de acolo pe umerii soldaților săi – mulțimea din biserică fiind prea compactă pentru a se putea trece altfel –, iar între timp a fost bătut și secretarul său. În cele din urmă, un escadron de soldați ai pașei i-a încercuit pe scandalagii, îngrijitorii bisericii au făcut curățenie, iar ceremonia Sfintei Lumini s-a desfășurat ca de obicei, călugării stând de veghe lângă mormântul lui Hristos, congregația a intonat „Doamne, miluiește”, până a apărut patriarhul purtând lumânări aprinse și, în timp ce se trăgeau clopotele bisericii, pelerinii se înghesuiau spre el să-și aprindă lumânările de la flăcările miraculoase⁵⁴.

Epilog

Războiul Crimeii în mituri și în amintiri

Încheierea Războiului Crimeii a fost marcată în Marea Britanie prin festivități modeste. Domnea o dezamăgire generală că pacea survenise înainte ca trupele să înregistreze o victorie pe măsura celei a francezilor la Sevastopol și că nu reușiseră să poarte un război mai amplu împotriva Rusiei. Acest sentiment de eșec era însoțit și de acela de indignare și rușine națională pentru gafele guvernului și ale autorităților militare. „Recunosc că pacea aceasta e greu de înghițit”, nota regina Victoria în jurnalul său pe 11 martie, „și pentru mine, și pentru *întreaga* națiune”. La Londra nu s-au organizat nici o mare paradă în cinstea victoriei, nici o ceremonie oficială pentru a-i întâmpina pe militari, care au sosit la Woolwich arătând „foarte arși de soare”, potrivit reginei. Urmărindu-i pe 13 martie pe soldații ce debarcau de pe vase, regina se gândea că erau „imaginea unor *adevărați* luptători, niște bărbați atât de frumoși, înalți și puternici, unii uimitor de chipeși – toți cu o ținută așa de mândră, nobilă, demnă de un soldat... Toți aveau bărbi lungi, toți erau încărcăți cu ranițe mari, cu mantalele și păturile deasupra, gamele, tot echipamentul, și purtându-și muschetele”¹.

Dar, dacă nu au existat sărbători pline de bucurie, au fost în schimb memoriale – efectiv sute de plăci comemorative și de monumente, finanțate în special de grupuri de persoane particulare, în memoria soldaților dispăruți ori căzuți, ridicate pe tot cuprinsul țării în cimitirele bisericilor, în unități militare, spitale și școli, primării și muzee, în piețe publice din orașe și pe terenurile comunale. Dintre cei 98 000 de soldați și marinari britanici trimiși în Crimeea, mai mult de unul din cinci nu s-au întors : în campanie au murit 20 813 militari, 80% dintre ei din cauza bolilor².

Reflectând acest sentiment public al pierderii și al admirației față de trupele ce au avut de suferit, guvernul a comandat un Memorial al Gărzilor pentru comemorarea eroilor din Războiul Crimeii. În 1861, ansamblul masiv al lui John Bell – trei statui ale unor soldați aparținând fiecăreia dintre Gărzi (Coldstream, Fusilieri și Grenadieri) turnate din bronzul unui tun rusesc capturat, stând de gardă sub imaginea clasică a Onoarei – a fost dezvelit la Londra, la intersecția dintre Lower Regent Street și Pall Mall. Opiniile au fost împărțite în privința calităților artistice ale monumentului. Londonezii numeau reprezentarea Onoarei „jucătoarea de *quoits*”, deoarece cununile din frunze de stejar pe care le ține în mâinile întinse seamănă cu cercurile folosite în acest joc. Mulți considerau că monumentul nu are grația și frumusețea necesare unei opere cu o asemenea semnificație (ulterior, contele Gleichen a spus că arată cel mai bine când e ceață). Dar impactul său simbolic a fost fără precedent. A fost primul monument de război din Marea Britanie care îi ridica pe soldații de rând la statutul de eroi³.

Războiul Crimeii a adus o schimbare esențială în atitudinea Marii Britanii față de soldații care luptau pentru ea. A fundamentat mitul național modern edificat pe ideea soldatului care apără onoarea națiunii, dreptul și libertatea acesteia. Înainte de război ideea onoarei militare era definită de aristocrație. Curajul și vitejia le erau atribuite unor conducători militari de viță

aleasă, ca ducele de York, fiul lui George al III-lea și comandant al armatei britanice împotriva lui Napoleon, a cărui columnă a fost ridicată în 1833, la cinci ani după moartea ducelui, din fondurile strânse prin reducerea cu o zi de plată a soldei fiecărui militar. Tablourile pe teme militare înfățișau faptele eroice ale unor bravi ofițeri aparținând nobilimii. Dar soldatul obișnuit nu era băgat în seamă. Amplasarea Memorialului Gărzilor vizavi de coloana ducelui de York avea o valoare simbolică pentru o schimbare fundamentală a valorilor epocii victoriene. Reprezenta o contestare a conducerii aristocrației, care fusese atât de discreditată de gafele militare comise în Crimeea. Dacă înainte eroul militar britanic fusese un gentleman „plin de panaș și dantele”, de acum acesta era un trupete, „Soldatul Smith” sau „Tommy” („Tommy Atkins”) din folclor, care a luptat curajos și a câștigat războaiele Marii Britanii în ciuda gafelor comise de generalii săi. Era o poveste ce a marcat istoria britanică de la Războiul Crimeii până la cele două Războaie Mondiale (și chiar și după aceea, până la războaiele din ultimul timp). După cum scria soldatul Smith din batalionul de infanterie Garda Neagră în 1899, după o înfrângere a armatei britanice în Războiul Anglo-Bur :

Așa a trecut ziua pentru regimentul nostru,
Amarnică va fi răzbunarea noastră.
Am plătit scump pentru gafă,
O greșeală a unui general de salon.
De ce nu ni s-a zis de tranșee?
De ce nu ni s-a zis de sârmă?
De ce ne-au pus să mărșăluim încolonați?
Asta poate Tommy Atkins să întrebe⁴.

Așa cum nota scriitorul american Nathaniel Hawthorne în *The English Notebooks*, anul 1854 a „făcut cât 50 de ani obișnuiți” în subminarea aristocrației⁵.

Proasta gestionare a războiului a determinat și un nou mod de afirmare a claselor mijlocii, care au aderat la principiile competenței profesionale, sânguinței, meritocrației și încrederii în propriile puteri, spre deosebire de privilegiile obținute prin naștere. Războiul Crimeii le oferise numeroase exemple de inițiative profesionale care au venit în ajutorul campaniei militare prost gestionate – activitatea lui Florence Nightingale în îngrijirea bolnavilor, expertiza culinară a lui Alexis Soyer, calea ferată de la Balaklava a lui Samuel Peto sau terasierii lui Joseph Paxton, ce au fost trimiși să construiască barăci din lemn în care să se adăpostească soldații britanici în a doua iarnă petrecută pe înălțimile Sevastopolului. Mulțumită presei, căreia îi trimiteau sfaturi practice și opiniile lor, membrii claselor mijlocii au ajuns să se implice activ în desfășurarea de zi cu zi a războiului. Din punct de vedere politic, ei au fost adevărații învingători, atât timp cât spre sfârșit războiul era gestionat pe principii profesionale. A fost un semn al triumfului lor faptul că, în deceniile care au urmat, toate guvernele, whig, conservatoare și liberale, au adoptat măsuri reformatoare ce promovau idealurile clasei mijlocii: extinderea dreptului de vot și pentru clasele profesioniștilor și meșteșugarilor, libertatea presei, o transparență și o responsabilizare mai mari ale guvernului, meritocrația, toleranța religioasă, învățământul public și mai multă grijă față de clasa muncitoare și cea a „săracilor care merită să fie ajutați”, care își avea originea, printre altele, în preocuparea față de suferința soldaților în timpul Războiului Crimeii. (Această preocupare a impulsionat realizarea unor reforme în armată inițiate de lordul Cardwell, ministrul de Război al lui Gladstone, între anii 1868 și 1871. Cumpărarea gradelor de ofițer a fost înlocuită de un sistem de avansare pe bază de merit; perioada serviciului militar efectuat de soldați a fost redusă drastic; au crescut soldele și au fost îmbunătățite condițiile; iar biciuirea a fost abolită pe timp de pace.)

Pentru noua încredere resimțită de clasele mijlocii britanice Florence Nightingale a fost cel mai bun exemplu. Ea s-a întors din Crimeea ca eroină națională, iar imaginea ei se vindea

peste tot sub formă de cărți poștale comemorative, figurine și medalioane. *Punch* o înfățișa în chip de Britannia purtând un lămpaș în loc de scut și un bisturiu în loc de lance și, prin versuri, sugera că era mai demnă de admirația publicului decât orice ofițer nobil splicuit :

Clăbucul plutitor al laudei oamenilor
Suflat ușor de fiecă rafală întâmplătoare
Se așterne pe trofee, sclipind zile la rând,
Dar peste care veacurile aștern rugina.

Inima oamenilor ce va fi hrănită,
Dar nu are priceperea să-și aleagă hrana
Înhață ce îi vine la îndemână, pietre
În loc de pâine, decât să facă foamea.

Și atunci setea de a adora un erou alege în grabă
Idolii cei mai jalnici, sanctuarele strălucite, dar fără valoare,
Acolo unde CARDIGAN pășește țațos, plin de panașe și dantele,
Ori HUDSON în sclipiri de alamă lăcuită.

Dar, când peste răsufălările de rând
Se înalță un nume cu adevărat glorios,
Nu îl disprețui fiindcă atât de multe cununi
Sunt agățate de altare nedemne.

Oamenii, oricât de sălbatici ori neputincioși,
Au încă instincte nobile care să-i călăuzească :
Adeseori găsesc zei falși atunci când caută adevărul ;
Dar pe cei adevărați, odată aflați, nu i-au tăgăduit niciodată.

Și acum, în pofida a tot ce e prost rânduit ori
Pripit în ovațiile norodului,
Generoasa și adevărata inimă a Angliei
A strălucit în cauza sfântă a acestei mari femei⁶.

În cunoscute piese de teatru și balade de salon, dăruirea patriotică și profesionalismul lui Nightingale compensau lezarea mândriei naționale prin recunoașterea faptului că prostia și gestionarea defectuoasă le provocaseră soldaților suferințe mai mari decât orice alt rău venit din partea inamicului. De exemplu, într-o piesă, *Războiul din Turcia*, prezentată la Britannia Saloon din Londra, erau o serie de scene comice care ridiculizau incompetența autorităților britanice, urmate de o scenă în care apare „Domnișoara Pasăre” (Nightingale⁷) și rezolvă toate problemele. Scena se încheie cu o morală : „Noi vedem eroismul adevărat în această tânăra doamnă – inima ce îi bate în piept e în stare de orice faptă eroică”⁷.

Legenda Doamnei cu Lămpașul a ajuns să facă parte din mitul național al Marii Britanii, reistorisit în nenumărate povești, manuale școlare și biografii ale lui Florence Nightingale. Acesta cuprindea elementele esențiale ale idealului victorian al clasei mijlocii : o narațiune creștină despre grija arătată de o femeie, fapte bune și sacrificiu de sine ; o narațiune morală despre autoperfecționare și salvarea săracilor care merită să fie ajutați ; o poveste domestică despre curățenie și buna gospodărire și amenajare a casei ; o istorie despre dârzenia individuală și

* *Nightingale* înseamnă în limba engleză „privighetoare” (n. tr.).

exprimarea voinței ce îndemna la aspirații profesionale ; și o narațiune publică despre reforma sanitară și a spitalelor, căreia Nightingale avea să-i dedice restul vieții sale îndelungate după întoarcerea din Crimeea.

În 1915, când Marea Britanie era din nou în război, de data aceasta cu Rusia de partea sa, Memorialului Războiului Crimeii i-a fost adăugată și o statuie a Doamnei cu Lămpașul, după ce monumentul a fost mutat înspre Regent Street pentru a se face loc noului personaj. Statuile lui Nightingale i s-a alăturat alta adusă de la Ministerul de Război, cea a prevăzătorului Sidney Herbert, ministrul de Război care o trimisese în Crimeea⁸. A fost o recunoaștere tardivă a meritelor unui om ce fusese alungat din post în timpul Războiului Crimeii, într-o anumită măsură din cauza legăturilor familiei sale cu Rusia.

*

Într-o dimineață însorită de vineri, pe 26 iunie 1857, regina și prințul Albert asistau în Hyde Park la o paradă a veteranilor din Crimeea. În ianuarie, prin decret regal, regina instituie o nouă decorație, Crucea Victoria, pentru a răsplăti faptele de curaj ale militarilor indiferent de gradul sau clasa lor socială. Alte țări europene aveau de multă vreme asemenea distincții – francezii, *Légion d'honneur*, din 1802 ; olandezii, Ordinul Militar al lui Willem ; și chiar și rușii au avut o medalie de merit înainte de 1812. Totuși, în Marea Britanie nu exista un sistem de onoruri militare prin care să li se recunoască militarilor curajul pe criterii de merit, ci doar pentru ofițeri. Reportajele lui Russell din *The Times* și ale altor jurnaliști aduseseră în atenția publicului britanic numeroase acte de vitejie ale soldaților de rând ; aceștia prezentaseră suferința soldaților în termeni eroici, dând naștere unui sentiment general că era necesară o nouă distincție pentru a li se recunoaște faptele. Primii cărora li s-a acordat Crucea Victoria – o medalie mică bătută, cică, din bronzul provenind de la un tun rusesc capturat la Sevastopol* – au fost 62 de veterani din Crimeea. La ceremonia din Hyde Park, au venit toți pe rând să se incline în fața reginei, după ce lordul Panmure, ministrul de Război, le citea numele și le menționa faptele de bravură. Printre acești primi beneficiari ai celei mai înalte decorații militare britanice s-au aflat 16 soldați din armată, patru tunari și un genist, doi marinari și trei șefi de echipaj⁹.

Instituirea Crucii Victoria nu numai că a confirmat o schimbare a concepției despre eroism, ci a marcat totodată o nouă reverență față de război și față de luptători. Militarii ce primiseră Crucea Victoria și-au aflat faptele comemorate într-o mulțime de cărți postbelice care lăudau bravura oamenilor de arme. Cea mai populară, *Our Soldiers and the Victoria Cross*, a fost publicată în 1861 de Samuel Beeton, celebru mai ales ca editor al cărții soției sale, *Mrs Beeton's Book of Household Management*. Scrisă pentru a-i educa pe tineri și a le da un exemplu, prefața la *Our Soldiers* spunea :

Băieții – demni de a fi numiți băieți – sunt prin firea lor curajoși. Ce viziuni sunt cei ce apar înaintea băieților – ce vorbe curajoase au de zis, ce fapte curajoase de făcut – cu cât curaj – de este nevoie – să sufere ! ... Aceasta este principala idee a cărții de față despre Soldați – este menită să mențină viu curajul tinerilor în experiența bărbăției¹⁰.

Acest cult didactic al bărbăției anima cele două romane importante a căror acțiune se petrece pe fundalul Războiului Crimeii : *Two Years Ago* (1857) de Charles Kingsley și *Ravenshoe* (1861) de Henry Kingsley. Aceasta a fost și tema principală din *Westward Ho !* (1855) de Charles Kingsley, o poveste de aventuri în Lumea Nouă ce se petrece pe vremea Armădei spaniole, inspirată de militarismul și xenofobia Marii Britanii în timpul Războiului Crimeii.

* De atunci s-a arătat că originea metalului o constituiau de fapt niște tunuri chinezești antice (J. Glanfield, *Bravest of the Brave : The Story of the Victoria Cross*, Londra, 2005).

Autorul o descria în 1854 drept „o carte foarte crudă și sângeroasă (taman ce vor vremurile acestea, din câte gândesc eu)”¹¹.

Argumentele în favoarea războiului s-au aflat și în centrul influentului roman *Tom Brown's Schooldays* (1857) de Thomas Hughes, în care cea mai cunoscută scenă, lupta dintre Tom și bătașul Slogger Williams, era clar menită să fie citită de public ca o lecție morală despre recen-tul război împotriva Rusiei :

Din leagăn și până în mormânt, lupta, bine înțeleasă, este îndeletnicirea cu adevărat cea mai nobilă și mai onestă a fiecărei făpturi omenești. Fiecare om destoinic are vrăjmași ce trebuie înfrânți, fie aceștia gânduri și obiceiuri rele ori duhurile răutății în locuri sus-puse, ruși ori huligani de frontieră”, Bill ori Tom ori Harry, care nu îl vor lăsa să trăiască liniștit până nu îi va zdrobi. Nu are rost ca quakerii sau orice alt grup de oameni să ridice glasul împotriva luptei. Natura umană este prea puternică pentru ei și aceștia nu își urmează propriile precepte. Fiecare suflet dintre ei își duce lupta, într-un fel sau altul, într-un loc sau altul. Lumea ar putea fi mai bună fără luptă, gândesc eu, dar nu ar mai fi lumea noastră ; și de aceea sunt cu totul împotriva lamentărilor pentru pace, când, de fapt, pacea nu există și nici nu este menită să existe... [A spune „nu” unei provocări la luptă este] dovada celui mai mare curaj, dacă se face din adevărate motive creștine. Este îndreptățit și scuzabil dacă se face din simpla aversiune față de durerea fizică și primejdie. Dar nu spune „nu” fiindcă te temi de înfrângere, zicând sau gândind că este din frică de Dumnezeu, fiindcă acest lucru nu este nici creștinesc, nici cinstit¹².

Aici se afla originea cultului „creștinismului viguros” – concepția despre „soldații creștini” purtând războaie drepte ce a ajuns să definească misiunea imperială victoriană. Aceasta a fost perioada în care britanicii au început să cânte în biserică :

Înainte, soldați creștini, mărșăluți ca la război,
Purtând în fața voastră crucea lui Iisus.
Hristos, Domnul crăiesc, călăuzește împotriva vrăjmașului ;
Priviți cum merg înainte în luptă flamurile Sale ! (1864)

Argumentația în favoarea „creștinismului viguros” a fost avansată pentru prima dată într-o recenzie la romanul lui Kingsley *Two Years Ago*, publicată în 1857, an în care ideea de „soldat creștin” a fost consolidată de acțiunile trupelor britanice pentru înfrângerea Răscoala Șipailor. Dar ideea de a-i instrui pe băieți să lupte pentru cauze creștine se remarcă și în *Tom Brown at Oxford* (1861), cu care Hughes continua *Tom Brown's Schooldays* și în care este lăudată practicarea intensă a sportului ca mijloc de formare a caracterului bărbătesc, a muncii în echipă, a cavalerismului și a tăriei morale – calități care îi făcuseră pe britanici să fie buni în lupte. „Chiar și ultimul dintre creștinii viguroși păstrează credința cavalească și creștină că omului i s-a dat trupul pentru a-l antrena și a-l supune, ca apoi să fie folosit pentru ocrotirea celor slabi, progresul tuturor acțiunilor drepte și supunerea pământului pe care Dumnezeu l-a dat făpturilor omenești”¹³. Acest nou ideal se axa pe antrenamentul fizic și perfecționarea trupului ca formă de întărire morală pentru scopurile războiului sfânt. Era o calitate legată de robustețea soldaților ce avuseseră de suferit în Crimeea.

Dar și această suferință a avut rolul de a schimba imaginea publică a soldaților britanici. Înainte de război, respectabilele clase de mijloc și superioare îi consideraseră pe soldații de rând din armata britanică doar o gloată de desfrânați – bețivi și indisciplinați, brutali și lipsiți

* *Border Ruffians*, la mijlocul secolului al XIX-lea, activiști proslavagism, din statul american Missouri (n.tr.).

de pietate – adunați din cele mai sărace pături ale societății. Dar supliciile soldaților din Crimeea dezvăluiseră sufletele lor creștine și îi transformaseră în ținte ale unor „fapte bune” și acte de evlavie evanghelică. În timpul războiului, a crescut enorm asistența religioasă oferită soldaților de rând. Armata și-a dublat numărul de preoți și fiecărui militar i s-a oferit gratuit câte o Biblie, toate exemplarele fiind donate de clasa mijlocie Societății pentru Promovarea Cunoașterii Creștine și Societății Biblice Navale și Militare¹⁴.

Soldații au devenit personaje sacre, martiri ai unei cauze sfinte în ochii multor credincioși. Printre aceștia s-a numărat și Catherine Marsh, a cărei hagiografie sentimentală și plină de viață, *Memorials of Captain Hedley Vicars, Ninety-Seventh Regiment* (1856), s-a vândut în peste 100 000 de exemplare în primii ani de la publicare și, până la Primul Război Mondial, a fost republicată în numeroase ediții prescurtate și pentru tineri. Compilată din jurnalul lui Vicars și scrisorile pe care i trimisese mamei sale din Crimeea, *Memorials* era o carte dedicată „nobilului ideal al soldatului creștin” și oferită publicului ca o „nouă și amplă dezmințire pentru toți aceia care, în pofida tuturor pildelor contrare, încă pretind că o evlavie deplină a inimii față de Dumnezeu trebuie să-l îndepărteze pe om de îndeplinirea oricărei datorii a vieții și... că, făcându-l un bun creștin, poți strica un bun soldat”. Vicars este descris ca un sfânt-soldat, un erou altruist ce poartă poverile camarazilor săi de pe înălțimile Sevastopolului împărțind cu ei mâncarea și locul din cort, îngrijindu-i și citindu-le din Biblie când sunt bolnavi. Vicars își conduce oamenii pe calea „Războiului Sfânt” împotriva rușilor prezentați ca „păgâni”, „necredincioși” și „sălbatici”. Este rănit mortal în timpul raidului din 22-23 martie 1855, iar în ultimul capitol al lui Marsh („Victory”), moartea lui este comparată cu martiriul lui Hristos. Acest capitol final este prefațat de versurile lui Longfellow (o traducere după poetul spaniol Jorge Manrique) :

Sufletul ce și l-a înălțat spre El
 Dumnezeu l-a purtat spre îndelungata odihnă,
 Somnul slăvit !
 Și, chiar de soarele luptătorului a apus,
 Lumina lui ne va învălui pe mai departe,
 Aprinsă, strălucitoare, binecuvântată.

Vicars a fost înmormântat la Sevastopol, dar la biserica Saint George de pe Bromley Road, din Beckenham, Kent, există o placă de marmură sculptată în forma unui pergament în spatele căruia se află o sabie băgată în teacă și pe care sunt înscrise următoarele cuvinte :

ÎNTRU SLAVA LUI DUMNEZEU ȘI POMENIREA LUI HEDLEY VICARS, CĂPITAN ÎN REGIMENTUL 97, CARE PRIN CREDINȚĂ FAȚĂ DE CUVINTELE LUI DUMNEZEU CĂ „SÂNGELE LUI IISUS, FIUL LUI, NE CURĂȚEȘTE PE NOI DE ORICE PĂCAT” A TRECUT DE LA MOARTEA PĂCĂTOASĂ LA VIAȚA CELOR DREPTI. A CĂZUT ÎN BĂTĂLIE ȘI A ADORMIT ÎNTRU IISUS ÎN NOAPTEA DE 22 MARTIE 1855. ȘI A FOST ÎNMORMÂNTAT ÎN FAȚA SEVASTOPOLULUI LA 28 DE ANI¹⁵.

Pe lângă sanctificarea soldaților și noul ideal al bărbăției, efortul comun impus de război părea să fi oferit posibilitatea de a realiza o unitate și o reconciliere naționale necesare pentru a se pune capăt tradiționalelor diviziuni de clasă și conflicte profesionale din anii 1830 și 1840. În revista lui Dickens *Household Words*, pe lângă publicarea în foileton a cărții lui Elizabeth Gaskell *Nord și Sud* (1855), roman având ca temă încetarea conflictului de clasă, au apărut și o serie de poeme de Adelaide Anne Procter, poeta favorită a reginei Victoria, printre care și „The Lesson of the War”.

Cârmuitorii națiunii,
 Cu cei săraci la porțile lor,
 Dornici de aceeași minune,
 Așteptând aceeași veste mare !
 Tăria și alinarea celui sărac,
 Bucuria și mândria celui bogat,
 Pe mohorâtul țarm al Crimeii
 Luptă unele lângă altele¹⁶.

O idee asemănătoare se regăsește în *Maud* (1855), monodrama poetică a lui Tennyson, în care o situație de „război civil” determinată de „dorința de câștig” acasă conduce la un final în care naratorul consideră că un război purtat în străinătate constituie o cauză superioară și mai pioasă :

Să mergem ori să rămânem, așa mă deștept spre țelurile mai înalte
 Ale unui ținut ce a pierdut pe nimic foamea lui de aur
 Și dragostea de o pace care i-a fost plină de greșeli și rușini,
 Cumplite, odioase, monstruoase, de nepovestit ;
 Și să salutăm încă o dată drapelul luptei desfășurat !
 Chiar dacă multe lumini se vor stinge și mulți vor plânge
 Pentru cei ce vor fi striviți în ciocnirea dintre cele cerute ca a se cuvine ;
 Mânia întemeiată a lui Dumnezeu se va abate asupra unui mincinos uriaș ;
 Și multe vor păși dinspre întuneric la lumină,
 Și vor străluci când își vor face nume mărețe,
 Și gândurile nobile vor fi mai libere sub soare,
 Și inima unui popor va bate cu o singură dorință ;
 Căci pacea, pe care nu am socotit-o pace, a fost și s-a dus,
 Și de acum, pe țărmurile adâncurilor Negre și Baltice
 Și ale gurilor de fortărețe rânjind a moarte, îmbobocește văpaia
 Sângerie a războiului, cu inimă de foc.

Să fie învăpăiată ori să se stingă, iar războiul să sufle ca un vânt,
 Am dovedit că inimile ne bat pentru o cauză, că suntem încă nobili,
 Eu însumi m-am trezit, se pare, cu un cuget mai bun ;
 E de preferat să lupti în numele binelui decât să fii de partea celor rele ;
 În patria mea am simțit că nu mai este altul ca mine,
 Am îmbrățișat cele voite de Dumnezeu și osânda predestinată.

Aceeași temă a fost preluată și de pictori. În *Maiestatea Sa Regina Inspectându-i pe răniții din Gărzile Coldstream în sala Palatului Buckingham* (1856), pictură de John Gilbert (din păcate pierdută), suficient de populară pentru a fi reprodusă sub formă de litografie colorată chiar până în 1903, este redată în mod impresionant de viu întâlnirea dintre regină și eroii răniți în Crimeea, sugerându-se perspectiva unei coeziuni postbelice între păturile superioare și cele inferioare din țară. Și pictura de mari dimensiuni a lui Jerry Barrett *Prima vizită a reginei Victoria la soldații ei răniți* (1856) miza pe același sentiment. Această pictură sentimentală reprezentând vizitarea de către familia regală a invalizilor din Crimeea la spitalul militar Chatham a avut un succes atât de mare, încât, după ce a fost expusă pentru prima oară la galeria lui Thomas Agnew din Piccadilly, au fost realizate mii de reproduceri, în diverse ediții, ce s-au vândut publicului la un preț între trei și zece guinee¹⁷.

Regina însăși colecționa suvenir fotografice cu veterani din Crimeea. Le-a comandat unor fotografi comerciali, precum Joseph Cundall și Robert Howlett, să facă o serie de portrete comemorative ale unor soldați mutilați și răniți aflați în diferite spitale militare, printre care și Chatham, pentru colecția regală de la Windsor. Fotografii impresionante ale lui Cundall și Howlett nu au ajuns numai în mâinile celei care le comandase. Datorită expozițiilor fotografice și reproducerii lor în presa ilustrată, acestea au prezentat publicului de acasă, în mod explicit, suferința soldaților și costurile umane ale războiului. Aceste fotografii deschizătoare de drum erau diferite de imaginile elegante ale lui Fenton. De exemplu, în *Trei invalizi din Crimeea* (1855), realizată de Cundall și Howlett, infanteriștii răniți stau pe un pat de spital și își expun cioturile membrelor pierdute. Chipul lor nu trădează nici o emoție, în reprezentarea lor nu există romantism ori sentimentalism, doar o atestare documentară în alb-negru a impactului avut asupra trupului de o împuşcătură ori o degerătură. În notele lor ce se găsesc în arhivele regale, Cundall și Howlett îi identifică pe soldați ca fiind : William Young, din Regimentul 23, rănit la Redan pe 18 iunie 1855 ; Henry Burland, din Regimentul 34, cu ambele picioare pierdute din cauza degerăturilor suferite în tranșeele de lângă Sevastopol ; și John Connery, din Regimentul 49, cu un picior pierdut în urma degerăturilor din tranșee¹⁸.

Amintirile din Războiul Crimeii au continuat să le furnizeze artiștilor britanici subiecte de succes până în anii 1870. Cel mai cunoscut dintre aceste tablouri crimeene a fost *Apelul după o luptă, Crimeea* (1874) de Elizabeth Thompson (Lady Butler), care a stârnit senzație când a fost expus la Academia Regală. Atât de mulți oameni au venit să-l vadă, încât un polițist a fost pus să-l păzească. Deja cunoscută pentru picturile sale anterioare pe teme militare, Thompson concepusese *Apelul* (cum a ajuns să fie cunoscut în general) la scurt timp după reformele lui Cardwell, când problemele legate de armată se aflau în centrul vieții publice. Pe baza unor schițe detaliate realizate de veterani din Războiul Crimeii, ea a creat o compoziție extraordinară, în care grenadierii supraviețuitori, răniți, suferind de frig și istoviți, se adună după o bătălie pentru a fi numărați de ofițerul lor călare. Pictura era complet diferită de descrierile convenționale ale războiului, care se axau pe faptele glorioase ale unor ofițeri curajoși : în afară de ofițerul călare, pânza înaltă de doi metri era în întregime dominată de suferința trupeilor. Renunța complet la eroism și îl lăsa pe privitor să vadă chipul războiului. După ce a fost prezentat la Academia Regală, *Apelul* a făcut un turneu național, atrăgând mulțimi imense. La Newcastle, îi făceau reclamă oameni cu pancarte agățate de ei pe care scria doar atât : „Vine *Apelul* !”. La Liverpool, în decurs de trei săptămâni, 20 000 de oameni au văzut tabloul – un număr imens pentru acea vreme. Oamenii ieșeau din sala de expoziție profund impresionați de pictura care, fără îndoială, copleșise inima națiunii. Regina a cumpărat *Apelul* de la cel care achiziționase inițial tabloul, un industriaș din Manchester, dar o companie tipografică și-a rezervat dreptul de a-l reproduce într-o ediție populară de gravuri. Thompson însăși a devenit eroină națională peste noapte. Publicul, care o considera asemenea lui Florence Nightingale, a cumpărat un sfert de milion de cartoline cu portretul ei¹⁹.

*

Ce vor spune în Anglia
 Când se va povesti acolo
 De faptele de vitejie ale celor bravi,
 Cutezători de pe înălțimile Almei ?
 Despre Rusia, mândră la amiază,
 Umilită la apusul soarelui ?
 Vor spune : „A fost ca vechea Anglie !”.
 Vor spune : „A fost o faptă nobilă !”.

Ce vor spune în Anglia
 Când, amuțite de teamă și groază,
 Inimi iubitoare din toate casele noastre fericite
 Se gândesc la vitejii morți
 Și cugetă, în freamăt fără vorbe,
 La tată – frate – fiu ?
 Vor spune în Vechea Anglie iubită :
 „Voia cea sfântă a lui Dumnezeu se va împlini”.

Ce vor spune în Anglia ?
 Numele noastre, și zi, și noapte,
 Sunt în inima și pe buzele lor,
 Când râd ori plâng ori se roagă.
 Privesc spre pământ și invocă cerul,
 Apoi, la luptă înainte !
 Cine își pierde curajul, cât Anglia se bucură,
 Iar Dumnezeu îi apără pe cei dreți ?

Reverendul J.S.B. Monsell în *The Girls' Reading Book* (1875)²⁰

Războiul Crimeii și-a pus amprenta profund pe identitatea națională britanică. Pentru elevi, a fost un exemplu al ridicării Angliei împotriva Ursului rus pentru a apăra libertatea – o luptă directă între Dreptate și Putere, după cum prezenta lucrurile *Punch* la acea vreme. Ideea că John Bull vine în ajutorul celor slabi împotriva tiranilor și agresorilor a devenit parte a discursului esențial britanic. Multe dintre aceleași forțe pătimase care au implicat Marea Britanie în Războiul Crimeii s-au reactivat când aceasta a pornit războiul împotriva germanilor pentru a apăra „mica Belgie” în 1914 și Polonia în 1939.

„Binele împotriva răului” (*Punch*, aprilie 1854)

Numele Alma, Balaklava, Inkerman, Sevastopol, Cardigan și Raglan sunt păstrate și astăzi în memoria colectivă, mai ales prin nume de străzi și de baruri. Timp de zeci de ani după Războiul Crimeii a fost moda ca fetele să fie botezate Florence, Alma, Balaklava, iar băieții Inkerman. Veterani de război au dus aceste nume în toate colțurile lumii : în Australia de Sud există un oraș numit Balaklava, iar altul în Queensland ; există Inkermanuri în Virginia de Vest, în Australia de Sud și de Vest, în Queensland, Victoria și New South Wales din Australia, precum și în Gloucester County din Canada ; există Sebastopoluri în California, Ontario, New South Wales și Victoria și un munte Sevastopol în Noua Zeelandă ; în Wisconsin există patru orașe numite Alma, în Colorado unul, două în Arkansas și încă alte zece în Statele Unite ; patru Alme și un lac cu același nume în Canada ; două orașe numite Alma în Australia și un râu în Noua Zeelandă.

Și în Franța, numele din Crimeea se găsesc pretutindeni, amintind de un război în care au fost implicați 310 000 de francezi. Unul din trei nu s-a mai întors acasă. Parisul are un pod Alma, construit în 1856 și refăcut în anii 1970, celebru acum în special pentru faptul că a fost locul accidentului fatal al prințesei Diana în 1997. Până atunci, acesta era cunoscut mai mult pentru statuia zuavului (singura dintre cele patru păstrată de la vechiul pod), cu ajutorul căreia parizienii măsoară și astăzi nivelul apei (fluviul este declarat nenavigabil dacă apa trece de genunchii zuavului). Parisul are o Place de l'Alma și un bulevard Sébastopol, amândouă cu stații de metrou purtând aceleași nume. În sudul Parisului există o întreagă suburbie, construită inițial ca o comună separată, numită Malakoff (Malahov). Purtând la început numele Noua Californie, Malakofful a fost întemeiat în deceniul ce a urmat Războiului Crimeii pe terenul ieftin al unei cariere de piatră din valea Vanves de Alexandre Chauvelot, cel mai de succes dezvoltator imobiliar din Franța secolului al XIX-lea. Chauvelot a profitat de scurta modă a francezilor de a comemora victoria din Crimeea, construind în noua suburbie parcuri ca s-o facă mai atrăgătoare pentru meșteșugarii și muncitorii din centrul aglomerat al Parisului. Principala atracție a parcurilor era Turnul Malakoff, un castel construit după modelul unui bastion rus și amplasat într-un par tematic cu șanțuri, pante, redute și grote, alături de o estradă pentru orchestră și un teatru în aer liber, unde, în lunile de vară, se aduna multă lume pentru a urmări punerea în scenă a unor bătălii din Crimeea ori pentru a participa la alte distracții. Cu aprobarea lui Napoleon, Noua Californie a fost redenumită Malakoff, în cinstea primei victorii militare majore din timpul regimului său, în 1858. Dezvoltată datorită locurilor de construcție private, suburbia s-a extins rapid în anii 1860. Însă după înfrângerea Franței de către Prusia în 1870 Turnul Malakoff a fost dărâmat la ordinele primarului din Vanves, care a considerat că acesta era o amintire crudă a unui trecut mai glorios.

În numeroase provincii ale Franței s-au construit turnuri Malakoff. Multe dintre ele există și astăzi. Turnuri Malakoff se găsesc în Sivry-Courty (Seine-et-Marne), Toury-Lurcy (Nièvre), Sermizelles (Yonne), Nantes și Saint-Amand-Montrond (Cher), precum și în Belgia (la Dison și Hasard-Cheratte, lângă Liège), Luxemburg și Germania (Köln, Bochum și Hanovra), Algeria (Oran și Alger) și la Recife, în Brazilia, oraș colonizat de francezi după Războiul Crimeii. În Franța, aproape fiecare oraș în are propria rue Malakoff. Francezii au botezat Malakoff piețe și parcuri, hoteluri, restaurante, brânzeturi, șampanii, trandafiri și unele *chansons*.

Însă, în ciuda acestor trimiteri, războiul a lăsat mult mai puține urme în conștiința națională a francezilor decât în cea a britanicilor. În Franța, amintirea Războiului Crimeii a fost în scurt timp umbrită de războiul din Italia împotriva austriecilor (1859), de expediția franceză din Mexic (1862-1866) și, mai presus de toate, de înfrângerea în Războiul Franco-Prusac. Astăzi, Războiul Crimeii este puțin cunoscut în Franța. Este un „război uitat”.

În Italia și Turcia, la fel ca în Franța, Războiul Crimeii a fost eclipsat de războaie ulterioare și în scurt timp a ieșit din miturile și discursurile naționaliste ce au ajuns să domine felul în care aceste țări și-au reconstruit istoria secolului al XIX-lea.

În Italia există puține repere care să le amintească italienilor de participarea țării lor la Războiul Crimeii. Chiar și în Piemont, unde ne-am aștepta ca războiul să fie pomenit, există foarte puține locuri care îi comemorează pe cei 2 166 de soldați ce, potrivit statisticilor oficiale, au fost uciși în luptă ori au murit din cauza bolilor, deși numărul real a fost cu siguranță mai mare. La Torino există un Corso Sebastopoli și o Via Cernaia, în memoria singurei bătălii majore la care au participat italienii. Pictorul naționalist Gerolamo Induno, care a mers în Crimeea împreună cu trupele sarde și a făcut multe schițe ale luptelor, la întoarcere, în 1855, a pictat numeroase scene de bătălie, printre care *Bătălia de pe Ciornaia*, comandată de Victor Emmanuel al II-lea, și *Caputurarea Turnului Malahov*, amândouă stârnind sentimente patriotice timp de câțiva ani în nordul Italiei. Dar războiul din 1859 și tot ce s-a petrecut după aceea – expediția lui Garibaldi în sud, cucerirea orașului Napoli, anexarea Veneției luate de la austrieci în cursul războiului din 1866 și, în final, unificarea Italiei, cu cucerirea Romei în 1870 – au plasat în scurt timp într-un con de umbră Războiul Crimeii. Acestea au fost evenimente definitorii ale Risorgimentoului, ale „renașterii” populare a națiunii, care urma să aibă ca rezultat crearea Italiei moderne. Ca război străin condus de Piemont și de Cavour, o personalitate problematică pentru interpretarea populistă a Risorgimentoului, naționaliștii italieni nu prea au avut de ce să comemoreze campania din Crimeea. Nu au existat demonstrații publice în sprijinul războiului, nici mișcări ale voluntarilor, nici mari victorii ori înfrângeri răsunătoare în Crimeea.

În Turcia, Războiul Crimeii a fost nu atât uitat, cât șters din memoria istorică a națiunii, deși aici a început războiul și numărul victimelor din rândul turcilor a fost de 120 000 de soldați, aproape jumătate din cei implicați în lupte, potrivit statisticilor oficiale. La Istanbul există monumente în memoria soldaților aliați care au luptat în război, dar nici unul pentru soldații turci. Până nu demult, războiul era aproape complet ignorat de istoriografia turcă. Nu se încadra în versiunea naționalistă a istoriei Turciei și se plasa între „epoca de aur” anterioară a Imperiului Otoman și istoria ulterioară a lui Atatürk, cu nașterea statului turc modern. Din contră, deși s-a încheiat cu o victorie pentru turci, războiul a ajuns să fie considerat o perioadă rușinoasă din istoria Imperiului Otoman, un punct de cotitură în declinul acestuia, când statul a ajuns să facă datorii enorme și a devenit dependent de puterile occidentale, ce s-au dovedit a fi prieteni perfizi. Manualele de istorie din majoritatea școlilor turcești pun declinul tradițiilor islamice pe seama amestecului tot mai mare al Occidentului în Turcia după Războiul Crimeii²¹. La fel și istoriile militare oficiale ale Turciei, precum una publicată de Statul-Major General în 1981, ce cuprinde această concluzie caracteristică, reflectând multe aspecte ale resentimentelor profunde nutrite de naționaliști și musulmani din Turcia față de Occident :

În timpul Războiului Crimeii, Turcia aproape că nu avea prieteni adevărați în lumea de afară. Cei ce au părut a ne fi prieteni nu ne-au fost prieteni adevărați... În acest război Turcia și-a pierdut tezaurul. Pentru prima oară a ajuns îndatorată Europei. Chiar mai rău, prin participarea la acest război cu aliați occidentali, mii de soldați și civili străini au putut vedea de aproape locurile secrete și deficiențele Turciei... Un alt efect negativ al războiului a fost că unele cercuri semiintelectuale ale societății turce au ajuns să admire moda și valorile occidentale, pierzându-și identitatea. Orașul Istanbul, cu spitalele, școlile și clădirile sale militare, a fost pus la dispoziția comandanților aliați, dar armatele occidentale au permis, prin neglijența lor, ca unele clădiri istorice să ia foc... Poporul turc și-a arătat ospitalitatea tradițională și și-a deschis vtile de la malul mării pentru comandanții aliați, numai că soldații occidentali nu au arătat același respect față de poporul turc sau mormintele turcești. Aliații nu au împiedicat trupele turcești să debarce pe țărmurile Caucazului [pentru a sprijini războiul lui Șamil împotriva rușilor] fiindcă acest lucru era împotriva intereselor lor naționale. Pe scurt, soldații turci și-au dovedit din plin altruismul și și-au vărsat sângele pe toate fronturile din Războiul Crimeii, dar aliații noștri occidentali și-au asumat întreaga glorie²².

*

Efectul războiului în Marea Britanie nu a fost egalat decât de impactul pe care l-a avut acesta în Rusia, unde evenimentele au jucat un rol semnificativ în modelarea identității naționale. Dar acest rol a fost contradictoriu. Firește, războiul a fost resimțit ca o umilire cumplită, provocând resentimente profunde împotriva Occidentului fiindcă fusese de partea turcilor. Dar, totodată, în rândul apărătorilor Sevastopolului, a alimentat un sentiment de mândrie națională, sentimentul că sacrificiile pe care le-au făcut și țelurile creștine pentru care luptaseră le transformaseră înfrângerea într-o victorie morală. Ideea a fost exprimată de țar în Proclamația sa către ruși când a aflat de căderea Sevastopolului :

Apărarea Sevastopolului este fără precedent în anele istoriei militare și a câștigat admirația nu numai a Rusiei, ci a întregii Europe. Apărătorii sunt demni de a-și afla locul alături de acei eroi ce au adus gloria Patriei noastre. Vreme de 11 luni, garnizoana din Sevastopol a rezistat atacurilor împotriva pământului nostru natal din partea unui vrăjmaș mai puternic și în fiecare acțiune s-a remarcat printr-o vitejie neînchipuită... Faptele ei curajoase vor fi mereu o pildă pentru soldații noștri, care îi împărtășesc credința în Dumnezeu și în sfințenia cauzei Rusiei. Numele Sevastopolului, care a plătit cu atâta sânge, va fi etern, iar amintirea apărătorilor săi va rămâne veșnic în inima noastră, alături de amintirea acelor eroi ruși ce au luptat pe câmpurile de bătălie de la Poltava și Borodino²³.

Statutul eroic al Sevastopolului se datora în bună măsură influenței exercitate de *Povestirile din Sevastopol* ale lui Tolstoi, care în 1855-1856 au fost citite de aproape toți rușii cu știință de carte. *Povestirile din Sevastopol* au fixat în imaginația națională ideea orașului ca microcosmos al aceluși spirit „rus” de dârzenie și curaj care salvase țara întotdeauna când era invadată de un inamic străin. După cum afirma Tolstoi în încheierea povestirii „Sevastopolul în decembrie”, scrisă în aprilie 1855, în perioada de apogeu a asediului :

Așadar, i-ai văzut pe apărătorii Sevastopolului chiar acolo unde îl apără și faci cale întoarsă fără să iei seama, cine știe de ce, nici la ghiulele și nici la gloanțele care continuă să șuiere cât ține drumul până la teatrul distrus – mergi liniștit, te simți înălțat sufletește. Pleci cu îmbucurătoarea convingere, mai însemnată decât orice, că e cu neputință de luat Sevastopolul și nu doar de luat Sevastopolul, ci și de clintit câtuși de puțin poporul rus în țaria lui – și lucrul acesta l-ai văzut nu în puzderia de traverse, de parapete, de tranșee întretăiate cu pricepere, de mine și de tunuri, claie peste grămadă, din care nu ai înțeles nimic, ci în ochi, în vorbe, în gesturi, în ceea ce se numește starea de spirit a apărătorilor Sevastopolului. Fac atât de firesc, de destins și de temeinic ceea ce fac, încât ești convins că pot face și de o sută de ori mai mult... că pot orice. Înțelegi că simțământul care stă la baza trudei lor nu are nimic comun cu micimea, cu orgoliul, cu lăsatul în voia sorții pe care le-ai încercat tu, ci e un cu totul alt simțământ, mai puternic, care a făcut din ei niște oameni ce trăiesc cu calm sub ghiulele, care simt moartea de sute de ori, nu o dată, ca toți oamenii, și care trăiesc în condițiile acelea de mizerie, de trudă și de veghe fără răgaz. Nu o cruce, nu o distincție, nu o amenințare îi pot face pe acești oameni să accepte condițiile acestea cumplite : o altă rațiune, o rațiune înălțătoare trebuie să fie. Și rațiunea aceasta este un sentiment manifestat rar și cu sfială de omul rus, dar pe care îl are fiecare în adâncul sufletului – dragostea de patrie. Abia acum povestirile despre începutul asediului Sevastopolului, când nu erau acolo fortificații, nu erau trupe, nu exista posibilitatea fizică de a nu-l ceda, și cu toate astea nu exista nici urmă de îndoială că nu avea să fie predat dușmanului – despre vremurile când Kornilov, acest erou demn de Grecia antică, trecând în revistă trupele, a spus : „Murim, copii, dar nu dăm

Sevastopolul !”, și rușii noștri, incapabili de fraze mari, au răspuns : „Murim ! ura !”, abia acum povestirile despre aceste vremuri au încetat să fie pentru noi o frumoasă legendă istorică și au devenit o realitate, un fapt. Vei înțelege limpede, ți-i vei imagina pe oamenii aceia pe care i-ai văzut acum ca pe acei eroi care în vremuri de restriște nu s-au lăsat, ci, înălțându-se spiritual, au fost gata să își dea bucuos viața, nu pentru oraș, ci pentru patrie. Această epopee a Sevastopolului, al cărei erou a fost poporul rus, își va lăsa pentru mult timp înălțătoarea amprentă asupra Rusiei...²⁴.

„Epopeea Sevastopolului” a făcut din înfrângere un triumf național pentru Rusia. „Sevastopolul a căzut, dar asta s-a petrecut cu o așa o măreție, încât rușii s-ar cuveni să fie mândri de o asemenea cădere, ce e pe măsura unei victorii strălucite”, scria un fost decembrist²⁵. Pe această mare înfrângere, rușii au construit un mit patriotic, un discurs național despre eroismul altruist al poporului, îndârjirea și sacrificiul lui. Poeții le-au asemuit cu spiritul patriotic din 1812 – așa cum a făcut Aleksei Apuhtin în bine-cunoscuta sa baladă „Cântecul unui soldat despre Sevastopol” (1869), ce a fost învățată pe de rost de mulți elevi în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea :

Cântecul pe care o să vi-l cânt, băieți, nu e vesel ;
Ne e un cântec măreț despre victorie
Așa cum au cântat tații noștri la Borodino,
Ori bunicii noștri la Oeakov.

O să vă cânt despre cum un nor de praf
S-a învolburat dinspre câmpurile de miazăzi,
Despre cum nenumărați vrăjmași ce au năvălit
Și cum au venit și ne-au înfrânt.

Numai că așa a fost înfrângerea noastră,
Că de atunci nu s-au mai întors să dea de bucluc,
Așa a fost înfrângerea noastră, că au plecat pe mări
Cu fețele posace și nasurile sparte.

O să cânt un cântec despre cum, lăsându-și vatra și casa,
Moșierul bogat a venit cu oastea,
Despre cum țăranul, zicându-i bun-rămas nevestei,
A ieșit din colibă să se înroleze de bunăvoie.

O să cânt despre cum a crescut armata măreață
Pe măsură ce tot veneau luptătorii, puternici ca fierul și oțelul,
Care știau că se îndreaptă spre moarte,
Și despre cât de evlavioși au murit !

Despre cum femeii bălane s-au dus ca infirmiere
Să le împărtășească soarta tristă
Și despre cum fiecă palmă din pământul nostru rus
Vrăjmașii noștri l-au plătit cu sânge ;

Despre cum, prin fum și foc, grenade,
Tunete și gemete grele pretutindeni,
Redutele s-au ivit una după alta,
Ca o nălucă aprigă se înălța bastionul –

Și măcelul a durat unsprezece luni
 Și în aceste unsprezece luni
 Fortăreața sublimă, pavază a Rusiei,
 Și-a îngropat fiii curajoși...

Cântecul ce vi-l cânt să nu fie vesel :
 Nu e mai puțin glorios decât cântecul de victorie
 Al taților noștri la Borodino
 Sau al bunicilor noștri la Oeakov²⁶.

Acesta era contextul în care Tolstoi a scris propria „epopee națională”, *Război și pace*. Concepția lui Tolstoi despre războiul împotriva lui Napoleon ca o deșteptare națională a Rusiei – redescoperirea „principiilor rusești” de către nobilimea europeanizată și recunoașterea spiritului patriotic al soldaților iobagi ca temei al unei națiuni democratice – a constituit o reflecție a reacției sale la faptele eroice ale rușilor în timpul Războiului Crimeii. Scris între 1862 și 1865, anii imediat următori emancipării iobagilor, când societatea liberală rusă era animată de ideile reformei naționale și reconcilierii dintre clasa moșierilor și țărănime, *Război și pace* a fost conceput inițial ca un roman decembrist cu acțiunea în perioada de după Războiul Crimeii. În prima variantă a romanului (*Decembristul*), eroul revine acasă în efervescența intelectuală de la sfârșitul anilor 1850, după 30 de ani de exil în Siberia. Tocmai a început o a doua domnie alexandrină, prin urcarea pe tron a lui Alexandru al II-lea, și, ca în 1825, există mari speranțe de reformă. Însă, pe măsură ce îi studia pe decembriști, Tolstoi își dădea seama tot mai mult că aceștia își aveau rădăcinile intelectuale în războiul din 1812, așa că și-a plasat acțiunea romanului în acea perioadă.

Amintirea anului 1812 a fost contestată vehement după Războiul Crimeii, care deschisese o nouă perspectivă asupra caracterului național. Democrați asemenea lui Tolstoi, inspirați de sacrificiile recente ale soldaților țărani ruși, vedeau anul 1812 ca pe un război al poporului, o victorie obținută de spiritul patriotic al întregii națiuni. Totodată, pentru conservatori, 1812 reprezenta triumful sacru al principiului autocratic rus, care salvase singur Europa de Napoleon.

Comemorarea Războiului Crimeii se confrunta cu un conflict ideologic asemănător. Unii conservatori și capi ai Bisericii îl înfățișau ca pe un război sfânt, împlinirea misiunii divine a Rusiei de a apăra ortodoxia în lume. Ei pretindeau că aceasta fusese împlinită odată cu declarația internațională de a-i proteja pe creștinii din Imperiul Otoman și, prin Tratatul de la Paris, menținerea statu-quoului, așa cum ceruseră rușii, în Locurile Sfinte de la Ierusalim și Betleem. În scrierile și predicile lor despre război, aceștia îi înfățișau pe apărătorii Crimeii ca pe niște soldați creștini altruști și curajoși ce și-au sacrificat viața ca martiri pentru „pământul sfânt al Rusiei”. Ei au subliniat din nou sacralitatea Crimeii ca loc în care creștinismul a ajuns pentru prima dată în Rusia. Din momentul în care războiul s-a încheiat, monarhia a încercat să facă legătură între comemorarea acestuia și amintirea anului 1812. Vizita țarului la Moscova după capitularea Sevastopolului a fost regizată ca o reconstituire a apariției dramatice a lui Alexandru I în fosta capitală rusă în 1812, când fusese ovaționat de o mulțime imensă de moscoviți. În 1856, țarul și-a amânat încoronarea până la aniversarea bătăliei de la Borodino, unde, în 1812, Rusia obținuse victoria împotriva lui Napoleon. Era o măsură simbolică de a compensa pierderea durosă din Războiul Crimeii și de a uni poporul în jurul monarhiei, în temeiul unei amintiri mai glorioase²⁷.

Numai că, pentru cercurile intelectuale democratice pe care le frecventa Tolstoi, ceea ce făcea legătura între Războiul Crimeii și 1812 nu era misiunea sacră a țarului, ci sacrificiul patriotic al poporului rus, ce și-a dat viața pentru apărarea patriei. Dar sacrificiul era greu de evaluat. Nimeni nu știa cât de mulți soldați muriseră. Niciodată nu s-au pus cap la cap cifrele

exacte privind victimele din rândul rușilor și orice informație despre pierderile grele era fie falsificată, fie tănuțită de autoritățile militare țariste, dar, potrivit estimărilor, în Războiul Crimeii, pe toate teatrele de război, au fost uciși între 400 000 și 600 000 de militari ruși. Ulterior, Departamentul Medical al Ministerului de Război a dat publicității cifra de 450 015 morți în rândul armatei în cei patru ani dintre 1853 și 1856. Aceasta este probabil estimarea cea mai corectă²⁸. Fără cifre exacte, sacrificiul poporului a ajuns să capete un statut mitic în imaginația democratică.

Iar Sevastopolul, în memoria colectivă, a fost ridicat la rangul de loc cvasisacru. Venerarea eroilor căzuți în timpul asediului a început îndată ce a încetat războiul, nu din inițiativa guvernului și a cercurilor oficiale, ci prin acțiuni populare, inițiate de familii și grupuri de veterani ce au ridicat monumente ori au construit biserici și cimitire și de fonduri de binefacere ce acceptau donații publice. Punctul focal al acestui cult democratic l-a constituit comemorarea amiralilor Nahimov, Kornilov și Istomin, eroii populari ai Sevastopolului. Aceștia au fost idolatrizați ca „oameni din popor”, devotați trupelor lor, care muriseră ca martiri pentru apărarea orașului. În 1856 s-a creat un fond național pentru finanțarea construirii la Sevastopol a unui monument dedicat amiralilor, în multe alte orașe având loc inițiative asemănătoare. Kornilov a devenit personajul principal al multor istorii ale războiului. Nahimov, eroul de la Sinop și efectiv un sfânt în folclorul asediului, apărea în povestiri și gravuri ca un soldat brav și altruist, un martir al cauzei sfinte a poporului ce era pregătit să moară când a fost doborât, în timp ce inspecta bastionul 4. Muzeul Flotei Mării Negre a fost înființat la Sevastopol în 1869 doar din fonduri private. Pentru mulțimea ce a venit în ziua inaugurării, au fost expuse diverse arme, artefacte și obiecte personale, manuscrise și hărți, desene și gravuri strânse de la veterani. În Rusia, era primul muzeu istoric cu un asemenea caracter public*

Moartea amiralului Nahimov de Vasili Timm (1856)

Statul rus s-a implicat în comemorarea Sevastopolului abia la sfârșitul anilor 1870, cam în perioada Războiului Ruso-Turc, în special datorită influenței tot mai mari exercitate de panslaviști

* Biblioteca și Muzeul Rumianțev, deschis la Moscova în 1862, nu constituia o colecție publică de acest fel. Aceasta a fost donată publicului de un singur nobil.

în cercurile guvernamentale, numai că inițiativele guvernului se concentrau pe favoriții curții, precum generalul Gorceakov, și practic nu îl luau în seamă pe eroul poporului, Nahimov. La acea vreme amiralul devenise deja o imagine simbolică a mișcării naționaliste populare pe care regimul încerca s-o subordoneze doctrinei „Ortodoxie, autocrație, națiune” ridicând monumente în memoria Războiului Crimeii. În 1905, anul unei revoluții și al unui război împotriva Japoniei, a fost inaugurată o panoramă măreață a *Apărării Sevastopolului*, pentru a comemora împlinirea a 50 de ani de la asediu, în cadrul unui muzeu construit special pentru aceasta pe locul unde se aflase cândva bastionul 4. Niște funcționari guvernamentali au insistat ca portretul lui Nahimov să fie înlocuit cu cel al lui Gorceakov realizat în mărime naturală de Franz Roubaud ce recrea momentele din 18 iunie, când apărătorii Sevastopolului respinseseră asaltul britanicilor și francezilor²⁹. Nahimov nu figura în muzeul construit chiar pe locul unde fusese rănit mortal.

Comemorarea de către sovietici a războiului a pus din nou accentul pe eroii populari. Nahimov a ajuns să reprezinte sacrificiul și eroismul patriotic ale poporului rus pentru apărarea patriei – mesaj propagandistic revigorat în timpul războiului din 1941-1945. Din 1944, ofițerii navali și marinarii au fost decorați cu Medalia Nahimov și instruiți în școli militare ce i-au purtat numele. În cărți și filme el a devenit un simbol al Marelui Conducător ce a mobilizat poporul împotriva unui dușman străin agresiv.

Turnarea filmului patriotic al lui Vsevolod Pudovkin intitulat *Amiralul Nahimov* (1947) a început în 1943, când Marea Britanie era aliata Uniunii Sovietice. Conceput ca o replică la epopeea de război a lui Alexander Korda despre lordul Nelson, *Lady Hamilton* (1941), prima sa versiune ignora rolul Marii Britanii ca inamic al Rusiei în timpul Războiului Crimeii, concentrându-se mai mult asupra vieții personale a lui Nahimov și a relațiilor sale cu populația Sevastopolului. Însă în timpul montajului filmul a ajuns să fie afectat de primele polemici ale Războiului Rece – conflict ce s-a iscat în strâmtorile Bosfor și Dardanele și în Caucaz, de unde pornise și Războiul Crimeii. Din toamna anului 1945, sovieticii au insistat pentru revizuirea convenției încheiate în 1936 la Montreux privind neutralitatea strâmtorilor. Stalin a cerut un control comun sovieto-turc al Dardanelor și cedarea către Uniunea Sovietică a Karsului și Ardahanului, teritorii cucerite de Rusia țaristă și cedate turcilor în 1922. Îngrijorați de mobilizarea trupelor sovietice în Caucaz, în august 1946, Statele Unite au trimis nave de război în estul Mediteranei. Era chiar momentul în care Stalin a cerut modificarea filmului lui Pudovkin: accentul a fost pus nu pe Nahimov ca om, ci ca lider militar împotriva dușmanului străin; iar Marea Britanie era înfățișată ca inamic al Rusiei care se folosise de turci pentru a-și realiza scopurile imperialiste în Marea Neagră, exact așa cum a susținut Stalin că făceau americanii în primele etape ale Războiului Rece³⁰.

O linie patriotică similară a adoptat și marele istoric al epocii lui Stalin, Evgheni Tarle, în istoria sa în două volume despre *Războiul Crimeii* (1941-1943), în biografia *Nahimov* (1948) și în cartea sa ulterioară *Orașul gloriei ruse: Sevastopolul în 1854-1855* (1955), publicată pentru a comemora centenarul. Tarle se arăta foarte critic față de conducerea țaristă, dar preamărea curajul patriotic și dârzenia poporului rus, condus și inspirat de exemplul unor lideri ca Nahimov și Kornilov, ce și-au dat viața pentru a apăra Rusia de „agresiunea imperialistă” a puterilor occidentale. Faptul că inamicii Rusiei din Războiul Crimeii – Marea Britanie, Franța și Turcia – erau acum membre ale NATO și adversare ale nou-constituitului Pact de la Varșovia (în 1955) a tensionat și mai mult sărbătorirea de către sovietici a centenarului războiului.

Faptul că eroii Sevastopolului, „orașul gloriei ruse”, stârnesc sentimente de mândrie rămâne o sursă importantă a identității naționale, chiar dacă astăzi acesta se află pe teritoriul altei țări* – după ce în 1954 Crimeea a fost transferată Ucrainei de Nikita Hrușciiov și Ucraina și-a

* Ediția originală a apărut în 2010 (n.ed.).

declarat independența după destrămarea Uniunii Sovietice în 1991. După cum scria un poet naționalist rus :

Pe ruinele superputerii noastre
Se înalță un mare paradox al istoriei :
Sevastopolul – orașul gloriei ruse –
Se află... în afara teritoriului rus³¹.

Pierderea Crimeii a constituit o lovitură puternică pentru ruși, a căror mândrie națională fusese deja afectată de prăbușirea imperiului sovietic. Unii naționaliști au militat activ pentru revenirea Crimeii la Rusia, nu în ultimul rând naționaliști chiar din Sevastopol, care, din punct de vedere etnic, rămâne un oraș rusesc.

Amintirile Războiului Crimeii continuă să le stârnească rușilor sentimentele profunde de mândrie și resentimente față de Occident. În 2006, la Centrul pentru Gloria Națională a Rusiei s-a organizat o conferință despre Războiul Crimeii cu sprijinul Administrației Prezidențiale a lui Vladimir Putin și al ministerelor Educației și Apărării. Concluzia conferinței, dată publicității de organizatori într-un comunicat de presă, a fost că războiul nu trebuie privit ca o înfrângere a Rusiei, ci ca victorie morală și religioasă, un gest național de sacrificiu într-un război drept ; rușii ar trebui să cinstească exemplul autoritar al lui Nicolae I, țar batjocorit pe nedrept de inteligența liberală, fiindcă s-a ridicat împotriva Occidentului apărând interesele țării sale³². Reputația lui Nicolae I, omul care i-a implicat pe ruși în Războiul Crimeii împotriva întregii lumi, a fost restabilită în Rusia lui Putin. Astăzi, din ordinul lui Putin, portretul lui Nicolae este expus în anticamera biroului prezidențial de la Kremlin.

La sfârșitul Războiului Crimeii, un sfert de milion de ruși fuseseră înmormântați în gropi comune din diferite locuri aflate în jurul Sevastopolului. Peste tot în jurul câmpurilor de luptă de la Inkerman, Alma, valea râului Ciornaia, Balaklava și Sevastopol sunt înmormântați soldați necunoscuți. În august 2006, nu departe de locul unde au fost uciși, în bătălia de la Alma, s-au descoperit rămășițele pământești a 14 infanteriști din regimentele Vladimir și Kazan. Lângă schelete se aflau ranițele lor, gamelele, crucifixe și grenadele. Osemintele au fost reînhumate cu onoruri militare în cadrul unei ceremonii organizate la Muzeul Alma, de lângă Bahcisarai, la care au participat oficialități ucrainene și ruse, iar în Rusia se are în vedere ca pe locul respectiv să se construiască o capelă.

Note

Abrevieri

AN	Archives nationales, Paris
BLMD	British Library Manuscripts Division, Londra
BLO	Bodleian Library Special Collections, Oxford
BOA	Arhiva Başbakanlık Osmanlı, Istanbul
FO	National Archive, Londra, Foreign Office
GARF	Arhiva de Stat a Federației Ruse, Moscova
IRL	Institutul de Literatură Rusă, Academia Rusă de Științe, Sankt-Petersburg
NAM	National Army Museum, Londra
RA	Royal Archives, Windsor
RGADA	Arhiva de Stat a Rusiei pentru Documente Vechi, Moscova
RGAVMF	Arhiva de Stat a Rusiei pentru Flota Navală Militară, Sankt-Petersburg
RGB	Biblioteca de Stat a Rusiei, Departamentul de Manuscrite, Sankt-Petersburg
RGIA	Arhiva de Stat a Rusiei pentru Documente Istorice, Sankt-Petersburg
RGVIA	Arhiva de Stat a Rusiei pentru Istorie Militară, Moscova
SHD	Service historique de la Défense, Vincennes
WO	National Archive, Londra, War Office

Introducere

1. L. Liașuk, *Ofițeri cernomorskogo flota pogubșie pri zașcite Sevastopolia v 1854-1855 gg.* (Simferopol, 2005); G. Arnold, *Historical Dictionary of the Crimean War* (Londra, 2002), pp. 38-39.
2. *Losses of Life in Modern Wars : Austria-Hungary ; France* (Oxford, 1916), p. 142; *Histoire militaire de la France*, 4 vol. (Paris, 1992), vol. 2, p. 514; D. Murphy, *Ireland and the Crimean War* (Dublin, 2002), p. 104. Cel mai bun studiu recent despre victimele aliaților este T. Margrave, „Numbers & Losses in the Crimea : An Introduction”, *War Correspondent*, 21/1 (2003), pp. 30-32; 21/2 (2003), pp. 32-36; 21/3 (2003), pp. 18-22.
3. J. Herbé, *Français et russes en Crimée. Lettres d'un officier français à sa famille pendant la campagne d'Orient* (Paris, 1892), p. 337; A. Hrușciiov, *Istoriia oboroni Sevastopolia* (Sankt-Petersburg, 1889), pp. 157-158.

Războaiele religioase

1. FO 78/446, Finn către Aberdeen, 27 mai 1846 ; 78/705 Finn către Palmerston, 5 aprilie 1847 ; H. Martineau, *Eastern Life : Present and Past*, 3 vol. (Londra, 1848), vol. 3, pp. 162-165.
2. *Ibid.*, pp. 120-121.
3. FO 78/368, Young către Palmerston, 14 martie 1839.
4. Citat în D. Hopwood, *The Russian Presence in Palestine and Syria, 1843-1914 : Church and Politics in the Near East* (Oxford, 1969), p. 9.
5. A. Kinglake, *The Invasion of the Crimea : Its Origin and an Account of Its Progress down to the Death of Lord Raglan*, 8 vol. (Londra, 1863), vol. 1, pp. 42-43 ; N. Shepherd, *The Zealous Intruders : The Western Rediscovery of Palestine* (Londra, 1987), p. 23 ; Martineau, *Eastern Life*, vol. 3, p. 124 ; R. Curzon, *Visits to Monasteries in the Levant* (Londra, 1849), p. 209.
6. FO 78/413, Young către Palmerston, 29 ianuarie și 28 aprilie 1840 ; 78/368, Young către Palmerston, 14 martie și 21 octombrie 1839.
7. R. Marlin, *L'Opinion franc-comtoise devant la guerre de Crimée*, Annales Littéraires de l'Université de Besançon, vol. 17 (Paris, 1957), p. 23.
8. E. Finn (ed.), *Stirring Times, or, Records from Jerusalem Consular Chronicles of 1853 to 1856*, 2 vol. (Londra, 1878), vol. 1, pp. 57-58, 76.
9. FO 78/705, Finn către Palmerston, 2 decembrie 1847.
10. Pentru diferitele interpretări ale tratatului, vezi R.H. Davison, *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923 : The Impact of the West* (Austin, Tex., 1990), pp. 29-37.
11. *Mémoires du duc De Persigny* (Paris, 1896), p. 225 ; L. Thouvenel, *Nicolas Ier et Napoléon III. Les préliminaires de la guerre de Crimée 1852-1854* (Paris, 1891), pp. 7-8, 14-16, 59.
12. A. Gouttman, *La Guerre de Crimée 1853-1856* (Paris, 1995), p. 69 ; D. Goldfrank, *The Origins of the Crimean War* (Londra, 1995), pp. 76, 82-83 ; *Correspondence Respecting the Rights and Privileges of the Latin and Greek Churches in Turkey*, 2 vol. (Londra, 1854-1856), vol. 1, pp. 17-18.
13. A. Ubcini, *Letters on Turkey*, trad. Lady Easthope, 2 vol. (Londra, 1856), vol. 1, pp. 18-22.
14. S. Montefiore, *Prince of Princes : The Life of Potemkin* (Londra, 2000), pp. 244-245.
15. W. Reddaway, *Documents of Catherine the Great* (Cambridge, 1931), p. 147 ; *Correspondence artistique de Grimm avec Catherine II*, Archives de l'art français, nouvelle période, 17 (Paris, 1932), pp. 61-62 ; *The Life of Catherine II, Empress of Russia*, 3 vol. (Londra, 1798), vol. 3, p. 211 ; *The Memoirs of Catherine the Great* (New York, 1955), p. 378.
16. Davison, *Essays in Ottoman and Turkish History*, p. 37 ; H. Ragsdale, „Russian Projects of Conquest in the Eighteenth Century”, în *id.* (ed.), *Imperial Russian Foreign Policy* (Cambridge, 1993), pp. 83-85 ; V. Aksan, *Ottoman Wars 1700-1870 : An Empire Besieged* (Londra, 2007), pp. 160-161.
17. Montefiore, *Prince of Princes*, pp. 274-275.
18. *Ibid.*, pp. 246-248.
19. G. Jewsbury, *The Russian Annexation of Bessarabia : 1774-1828. A Study of Imperial Expansion* (New York, 1976), pp. 66-72, 88 [ed. rom. : *Anexarea Basarabiei la Rusia : 1774-1828. Studiu asupra expansiunii imperiale*, trad. Alina Pelea, Polirom, Iași, 2003].
20. M. Gammer, *Muslim Resistance to the Tsar : Shamil and the Conquest of Chechnya and Dagestan* (Londra, 1994), p. 44 ; J. McCarthy, *Death and Exile : The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922* (Princeton, 1995), pp. 30-32.
21. M. Kozelsky, „Introduction”, manuscris nepublicat.

22. K. O'Neill, „Between Subversion and Submission : The Integration of the Crimean Khanate into the Russian Empire, 1783-1853”, teză de doctorat, Harvard, 2006, pp. 39, 52-60, 181 ; A. Fisher, *The Russian Annexation of the Crimea, 1772-1783* (Cambridge, 1970), pp. 144-146 ; M. Kozelsky, „Forced Migration or Voluntary Exodus ? Evolution of State Policy toward Crimean Tatars during the Crimean War”, lucrare nepublicată ; B. Williams, „Hijra and Forced Migration from Nineteenth-Century Russia to the Ottoman Empire”, *Cahiers du monde russe*, 41/1 (2000), pp. 79-108 ; M. Pinson, „Russian Policy and the Emigration of the Crimean Tatars to the Ottoman Empire, 1854-1862”, *Guney-Dogu Avrupa Arastirmalari Dergisi*, 1 (1972), pp. 38-41.
23. A. Schonle, „Garden of the Empire : Catherine's Appropriation of the Crimea”, *Slavic Review*, 60/1 (primăvara 2001), pp. 1-23 ; K. O'Neill, „Constructing Russian Identity in the Imperial Borderland : Architecture, Islam, and the Transformation of the Crimean Landscape”, *Ab Imperio*, 2 (2006), pp. 163-191.
24. M. Kozelsky, *Christianizing Crimea : Shaping Sacred Space in the Russian Empire and Beyond* (De Kalb, Ill., 2010), capitolul 3 ; *id.*, „Ruins into Relics : The Monument to Saint Vladimir on the Excavations of Chersonesos, 1827-57”, *Russian Review*, 63/4 (octombrie 2004), pp. 655-672.

 2

Chestiunile orientale

1. R. Nelson, *Hagia Sophia, 1850-1950 : Holy Wisdom Modern Monument* (Chicago, 2004), pp. 29-30.
2. *Ibid.*, p. 30.
3. N. Teriatnikov, *Mosaics of Hagia Sophia, Istanbul : The Fossati Restoration and the Work of the Byzantine Institute* (Washington, 1998), p. 3 ; *The Russian Primary Chronicle : Laurentian Text*, trad. S. Cross și O. Sherbowitz-Wetzor (Cambridge, Mass., 1953), p. 111.
4. T. Stavrou, „Russian Policy in Constantinople and Mount Athos in the Nineteenth Century”, în L. Clucas (ed.), *The Byzantine Legacy in Eastern Europe* (New York, 1988), p. 225.
5. Nelson, *Hagia Sophia*, p. 33.
6. A. Ubicini, *Letters on Turkey*, trad. Lady Easthope, 2 vol. (Londra, 1856), vol. 1, pp. 18-22.
7. D. Hopwood, *The Russian Presence in Palestine and Syria, 1843-1914 : Church and Politics in the Near East* (Oxford, 1969), p. 29.
8. S. Pavlowitch, *Anglo-Russian Rivalry in Serbia, 1837-39* (Paris, 1961), p. 72 ; B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (Oxford, 2002), p. 31.
9. F. Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement, 1826-1853* (Londra, 1942), pp. 19-22 ; D. Ralston, *Importing the European Army : The Introduction of European Military Techniques and Institutions into the Extra-European World, 1600-1914* (Chicago, 1990), pp. 62-63.
10. W. Miller, *The Ottoman Empire, 1801-1913* (Cambridge, 1913), p. 18.
11. V. Aksan, *Ottoman Wars 1700-1870 : An Empire Besieged* (Londra, 2007), p. 49.
12. D. Goldfrank, *The Origins of the Crimean War* (Londra, 1995), pp. 41-42.
13. A. Bitis, *Russia and the Eastern Question : Army, Government and Society, 1815-1833* (Oxford, 2006), pp. 33-34, 101-104 ; Aksan, *Ottoman Wars*, pp. 290-296 ; T. Prousis, *Russian Society and the Greek Revolution* (De Kalb, Ill., 1994), pp. 31, 50-51.
14. A. Zaioncikovski, *Vostocinaia voina 1853-1856*, 3 vol. (Sankt-Petersburg, 2002), vol. 1, pp. 8, 19 ; L. Viskocikov, *Imperator Nikolai I : Celovek i gosudar'* (Sankt-Petersburg, 2001), p. 141 ; M. Gerşenzon, *Epoha Nikolaia I* (Moscova, 1911), pp. 21-22.

15. A. Tiutceva, *Pri dvore dvuh imperatov : Vospominaniia, dnevnik, 1853-1882* (Moscova, 1928-1929), pp. 96-97.
16. R. Wortman, *Scenarios of Power : Myth and Ceremony in Russian Monarchy*, vol. 1 : *From Peter the Great to the Death of Nicholas I* (Princeton, 1995), p. 382 ; D. Goldfrank, „The Holy Sepulcher and the Origin of the Crimean War”, în E. Lohr și M. Poe (ed.), *The Military and Society in Russia : 1450-1917* (Leiden, 2002), pp. 502-503.
17. Bitis, *Russia and the Eastern Question*, pp. 167-176.
18. *Ibid.*, p. 187.
19. Aksan, *Ottoman Wars*, pp. 346-352.
20. P. Schroeder, *The Transformation of European Politics, 1763-1848* (Oxford, 1994), pp. 658-660.
21. A. Seaton, *The Crimean War : A Russian Chronicle* (Londra, 1977), p. 36.
22. Bitis, *Russia and the Eastern Question*, pp. 361-362, 366.
23. FO 97/404, Ponsonby către Palmerston, 7 iulie 1834 ; R. Florescu, *The Struggle against Russia in the Romanian Principalities 1821-1854* (Monachii, 1962), pp. 135-160.
24. F. Lawson, *The Social Origins of the Egyptian Expansionism during the Muhammad Ali Period* (New York, 1992), capitoul 5 ; Aksan, *Ottoman Wars*, pp. 363-367 ; A. Marmont, *The Present State of the Turkish Empire*, trad. F. Smith (Londra, 1839), p. 289.
25. Bitis, *Russia and the Eastern Question*, pp. 468-469.
26. Zaioncikovski, *Vostocinaia voina*, vol. 1, p. 235.
27. FO 181/114, Palmerston către Ponsonby, 6 decembrie 1833 ; P. Mosely, *Russian Diplomacy and the Opening of the Eastern Question in 1838 and 1839* (Cambridge, Mass., 1934), p. 12 ; Bailey, *British Policy*, p. 53.
28. L. Levi, *History of British Commerce, 1763-1870* (Londra, 1870), p. 562 ; Bailey, *British Policy*, p. 74 ; J. Gallagher și R. Robinson, „The Imperialism of Free Trade”, *Economic History Review*, seria 2, 6/1 (1953) ; FO 78/240, Ponsonby către Palmerston, 25 noiembrie 1834 ; D. Urquhart, *England and Russia* (Londra, 1835), p. 110.
29. B. Kingsley Martin, *The Triumph of Lord Palmerston : A Study of Public Opinion in England before the Crimean War* (Londra, 1963), p. 85.
30. J. Gleason, *The Genesis of Russophobia in Great Britain* (Cambridge, Mass., 1950), p. 103.
31. *Ibid.*, pp. 211-212, 220.
32. *India, Great Britain, and Russia* (Londra, 1838), pp. 1-2.
33. R. Shukla, *Britain, India and the Turkish Empire, 1853-1882* (New Delhi, 1973), p. 27.
34. M. Gammer, *Muslim Resistance to the Tsar : Shamil and the Conquest of Chechnya and Dagestan* (Londra, 1994), p. 121.
35. J. Pardoe, *The City of the Sultan ; and Domestic Manners of the Turks in 1836*, 2 vol. (Londra, 1854), vol. 1, p. 32.
36. C. White, *Three Years in Constantinople ; or, Domestic Manners of the Turks in 1844*, 3 vol. (Londra, 1846), p. 363. Vezi și E. Spencer, *Travels in Circassia, Krim-Tartary, & c., including a Steam Voyage down the Danube from Vienna to Constantinople, and round the Black Sea in 1836*, 2 vol. (Londra, 1837).
37. Urquhart, *England and Russia*, p. 86.
38. S. Lane-Poole, *The Life of the Right Honourable Stratford Canning*, 2 vol. (Londra, 1888), vol. 2, p. 17.
39. *Ibid.*, p. 104. Pentru francmasoneria în Turcia secolului al XIX-lea, vezi numeroasele lucrări ale lui Paul Dumont, printre care „La Turquie dans les archives du Grand Orient de France. Les loges maçonniques d'obédience française à Istanbul du milieu du XIXe siècle à la veille de la Première Guerre Mondiale”, în J.-L. Bacque-Grammont și P. Dumont (eds.), *Economie et société dans l'empire ottoman (fin du XVIIIe siècle - début du XXe siècle)* (Paris, 1983), pp. 171-202.
40. A. Cunningham, *Eastern Questions in the Nineteenth Century : Collected Essays*, 2 vol. (Londra, 1993), vol. 2, pp. 118-119.

41. B. Abu Manneh, „The Islamic Roots of the Gülhane Rescript”, in *id.*, *Studies on Islam and the Ottoman Empire in the Nineteenth Century* (Istanbul, 2001), pp. 83-84, 89.
42. FO 97/413, Stratford către Palmerston, 7 februarie 1850; Lane-Poole, *The Life of the Right Honourable Stratford Canning*, vol. 2, p. 215.

3

Amenințarea rusă

1. S. Tatișcev, „Imperator Nikolai I v Londone v 1844 godi”, *Istoriceskii vestnik*, 23/3 (februarie 1886), pp. 602-604.
2. E. Stockmar, *Denkwürdigkeiten aus den Papieren des Freiherrn Christian Friedrich V. Stockmar* (Brunswick, 1872), p. 98; T. Martin, *The Life of His Royal Highness the Prince Consort*, 5 vol. (Londra, 1877), vol. 1, p. 215.
3. G. Bolsover, „Nicholas I and the Partition of Turkey”, *Slavonic Review*, 27 (1948), p. 135.
4. Tatișcev, „Imperator Nikolai”, pp. 355-358.
5. Martin, *The Life of His Royal Highness*, vol. 1, p. 224.
6. Tatișcev, „Imperator Nikolai”, p. 604; Stockmar, *Denkwürdigkeiten*, p. 98.
7. Tatișcev, „Imperator Nikolai”, p. 604.
8. *The Letters of Queen Victoria: A Selection from Her Majesty's Correspondence between the Years 1837 and 1861*, 3 vol. (Londra, 1907-1908), vol. 2, pp. 16-17; Martin, *The Life of His Royal Highness*, vol. 1, p. 219; Tatișcev, „Imperator Nikolai”, p. 609.
9. Martin, *The Life of His Royal Highness*, vol. 1, p. 223; Stockmar, *Denkwürdigkeiten*, pp. 397, 400.
10. Tatișcev, „Imperator Nikolai”, p. 615; Stockmar, *Denkwürdigkeiten*, p. 399.
11. *Ibid.*, pp. 396-399.
12. H. Ragsdale, „Russian Projects of Conquest in the Eighteenth Century”, in *id.* (ed.), *Imperial Russian Foreign Policy* (Cambridge, 1993), pp. 75-77; O. Subtelnyi, „Peter I's Testament: A Reassessment”, *Slavic Review*, 33 (1974), pp. 663-678.
13. Ragsdale, „Russian Projects”, pp. 79-80.
14. *Ibid.*, p. 81.
15. J. Gleason, *The Genesis of Russophobia in Great Britain* (Cambridge, Mass., 1950), pp. 39, 43.
16. R. Wilson, *A Sketch of the Military and Political Power of Russia in the Year 1817* (Londra, 1817); Gleason, *Genesis of Russophobia*, p. 56.
17. [Lt. Col.] Sir George de Lacy Evans, *On the Designs of Russia* (Londra, 1828), pp. 191, 199-219.
18. *The Portfolio; or a Collection of State Papers, etc. etc., Illustrative of the History of Our Times*, 1 (1836), p. 103.
19. *Ibid.*, pp. 187-195. Vezi și M. Kukiel, *Czartoryski and European Unity 1770-1861* (Princeton, 1955), p. 236.
20. Hansard, HC Deb. 23 februarie 1848, vol. 96, pp. 1132-1242; HC Deb. 1 martie 1848, vol. 47, pp. 66-123 (citat de Palmerston la p. 122).
21. *The Times*, 20 iulie 1831; *Northern Liberator*, 3 octombrie 1840.
22. Gleason, *Genesis of Russophobia*, p. 126.
23. Kukiel, *Czartoryski*, p. 205.
24. R. McNally, „The Origins of Russophobia in France: 1812-1830”, *American Slavic and East European Review*, 17/2 (aprilie 1958), pp. 179-183.
25. A. Mickiewicz, *Livre des pèlerins polonais, traduit du polonais d'Adam Mickiewicz par le Comte Ch. de Montalembert; suivi d'un hymne à la Pologne par F. de La Mennais* (Paris, 1833).

26. *Cinq millions de Polonais forcés par la czarine Catherine, les czars Paul, Alexandre et récemment Nicolas d'abjurer leur foi religieuse. Eclaircissements sur la question des Grecs-Unis sous le rapport statistique, historique et religieux* (Paris și Strasbourg, 1845); *Journal des débats*, 23 octombrie 1842.
27. *The Nuns of Minsk: Narrative of Makrena Mieczysławska, Abbess of the Basilian Convent of Minsk; The History of a Seven Years' Persecution Suffered for the Faith, by Her and Her Nuns* (Londra, 1846), pp. 1-16; Hansard, HL Deb. 9 martie 1846, vol. 84, p. 768; M. Cadot, *La Russie dans la vie intellectuelle française, 1839-1856* (Paris, 1967), p. 464.
28. [Contele] V. Krasinski, *Is the Power of Russia to be Reduced or Increased by the Present War? The Polish Question and Pan Slavism* (Londra, 1855), p. 4.
29. Marquis de Custine, *Russia*, 3 vol. (Londra, 1844), vol. 3, pp. 21, 353; G. Kennan, *The Marquis de Custine and His Russia in 1839* (Londra, 1971).
30. Cadot, *La Russie dans la vie intellectuelle française*, p. 471.
31. S. Pavlowitch, *Anglo-Russian Rivalry in Serbia, 1837-39* (Paris, 1961).
32. N. Tsimbaev, *Slavianofil'stvo. Iz istorii russkoi obščestvenno-politiceskoi mišli XIX veka* (Moscova, 1986), p. 36.
33. A. Bitis, *Russia and the Eastern Question: Army, Government and Society, 1815-1833* (Oxford, 2006), pp. 93-97.
34. N. Riasanovsky, *Nicholas I and Official Nationality in Russia 1825-1855* (Berkeley, 1959), p. 152.
35. *Ibid.*, p. 166.
36. P. Merimée, *Correspondance générale*, 18 vol. (Paris, 1941-1965), vol. 5, p. 420; Cadot, *La Russie dans la vie intellectuelle française*, p. 516; L. Namier, *1848: The Revolution of the Intellectuals* (Oxford, 1946), pp. 40-42.
37. Cadot, *La Russie dans la vie intellectuelle française*, p. 468.
38. R. Florescu, *The Struggle against Russia in the Romanian Principalities 1821-1854* (Monachii, 1962), capitolele 7 și 8.
39. FO 195/321, Colquhoun către Palmerston, 16 august 1848.
40. FO 195/332, Colquhoun către Stratford Canning, 2 iulie 1849.
41. Florescu, *Struggle against Russia*, pp. 217-218.
42. D. Goldfrank, *The Origins of the Crimean War* (Londra, 1995), pp. 68-71.

 4

Sfârșitul păcii în Europa

1. Pentru apărarea navală britanică împotriva Franței, vezi A. Lambert, *The Crimean War: British Grand Strategy, 1853-56* (Manchester, 1990), pp. 25-27.
2. RA VIC/MAIN/QVJ/1855, 16 aprilie.
3. *Mémoires du duc de Persigny* (Paris, 1896), p. 212.
4. A.J.P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918* (Oxford, 1955), p. 49.
5. *Mémoires du duc de Persigny*, p. 225; E. Bapst, *Les Origines de la Guerre en Crimée. La France et la Russie de 1848 à 1851* (Paris, 1912), pp. 325-327.
6. FO 78/895, Rose către Malmesbury, 28 decembrie 1852.
7. K. Vitzthum von Eckstädt, *St Petersburg and London in the Years 1852-64*, 2 vol. (Londra, 1887), vol. 1, p. 38; D. Goldfrank, *The Origins of the Crimean War* (Londra, 1995), pp. 109-110.
8. FO 65/424, Seymour către Russell, 11 și 22 ianuarie, 22 februarie 1853.
9. FO 65/424, Seymour către Russell, 11 ianuarie, 21 februarie 1853; A. Cunningham, *Eastern Questions in the Nineteenth Century: Collected Essays*, 2 vol. (Londra, 1993), vol. 2, p. 136.

10. FO 65/424, Seymour către Russell, 22 februarie 1853; FO 65/425, Seymour către Clarendon, 29 martie 1853.
11. Cunningham, *Eastern Questions*, vol. 2, pp. 139-140.
12. FO 65/424, Seymour către Russell, 10 februarie 1853.
13. RGAVMF, fond 19, vol. 7, dosar 135, f. 37; FO 65/424, Seymour către Russell, 7 ianuarie 1853; *Correspondence Respecting the Rights and Privileges of the Latin and Greek Churches in Turkey*, 2 vol. (Londra, 1854-1856), vol. 1, pp. 121-124.
14. RGAVMF, fond 19, vol. 7, dosar 135, f. 43; J. Curtiss, *Russia's Crimean War* (Durham, NC, 1979), p. 94.
15. FO 65/420, Clarendon către Seymour, 23 martie, 5 aprilie 1853; Goldfrank, *Origins of the Crimean War*, pp. 136-138.
16. *Mémoires du duc de Persigny*, pp. 226-231; Bapst, *Origines de la Guerre en Crimée*, p. 354.
17. *Mémoires du comte Horace de Viel-Castel sur le règne de Napoléon III, 1851-1864*, 2 vol. (Paris, 1979), vol. 1, p. 180; J. Ridley, *Napoleon III and Eugenie* (Londra, 1979), p. 365; S. Lane-Poole, *The Life of the Right Honourable Stratford Canning*, 2 vol. (Londra, 1888), vol. 2, p. 237.
18. *Correspondence Respecting the Rights and Privileges of the Latin and Greek Churches*, vol. 1, pp. 256-258; Cunningham, *Eastern Questions*, pp. 159-162; Goldfrank, *Origins of the Crimean War*, pp. 147-148, 156-157; A. Saab, *The Origins of the Crimean Alliance* (Charlottesville, Va., 1977), pp. 135-137; Lane-Poole, *The Life of the Right Honourable Stratford Canning*, vol. 2, p. 248.
19. BOA, AMD, 44/81, Musurus către Reşid Paşa, 13 mai 1853; RGAVMF, fond 19, vol. 7, dosar 135, f. 52; C. Badem, „The Ottomans and the Crimean War (1853-1856)”, teză de doctorat (Universitatea Sabanci, 2007), pp. 74-76.
20. A. Zaioncikovski, *Vostocinaia voina 1853-1856*, 3 vol. (Sankt-Petersburg, 2002), vol. 1, pp. 739-740.
21. *Russkii arhiv*, 1891, nr. 8, p. 169; „Voina s Turției 1828-1829 i 1853-1854”, *Russkaia starina*, 16 (1876), pp. 681-687; P. Schroeder, *Austria, Great Britain and the Crimean War: The Destruction of the European Concert* (Ithaca, NY, 1972), p. 76.
22. RGVIA, fond 846, vol. 16, dosar 5407, f. 7-11; dosar 5451, f. 13-14; Zaioncikovski, *Vostocinaia voina*, vol. 1, p. 74.
23. *Za mnogo let. Zapiski (vospominaniia) neizvestnogo 1844-1874 gg.* (Sankt-Petersburg, 1897), p. 74; RGB OR, fond 743, T. Klemm, „Vospominaniia starogo-soldata, rasskazannie sinu, kadetu VII klasa Pskovskogo kadetskogo korpusa”, f. 6.
24. F. Kagan, *The Military Reforms of Nicholas I: The Origins of the Modern Russian Army* (Londra, 1999), p. 221; E. Brooks, „Reform in the Russian Army, 1856-1861”, *Slavic Review*, 43/1 (primăvara 1984), p. 64; E. Wirtschafter, *From Serf to Russian Soldier* (Princeton, 1990), p. 24.
25. Brooks, „Reform”, pp. 70-71; K. Marx, *The Eastern Question: A Reprint of Letters Written 1853-1856 Dealing with the Events of the Crimean War* (Londra, 1969), pp. 397-398; J. Curtiss, *The Russian Army under Nicholas I, 1825-1855* (Durham, NC, 1965), p. 115; P. Alabin, *Cetîre voinî. Pohođnie zapiski v voinu 1853, 1854, 1855 i 1856 godov*, 2 vol. (Viatka, 1861), vol. 1, p. 43.
26. Curtiss, *Russian Army*, pp. 248-249.
27. *Za mnogo let*, pp. 34-35, 45-47; RGB OR, fond 743, T. Klemm, „Vospominaniia starogo-soldata”, f. 4, 7-8; Wirtschafter, *From Serf to Russian Soldier*, p. 87.
28. BOA, I, HR, 328/21222; S. Kiziltoprak, „Egyptian Troops in the Crimean War (1853-1856)”, în *Vostocinaia (Krîmskaia) voina 1853-1856 godov. Novie materialî i novoe osmîslenie*, 2 vol. (Simferopol, 2005), vol. 1, p. 49; Lane-Poole, *The Life of the Right Honourable Stratford Canning*, vol. 2, p. 296.

29. A. Slade, *Turkey and the Crimean War: A Narrative of Historical Events* (Londra, 1867), p. 186; E. Perret, *Les Français en Orient. Récits de Crimée 1854-1856* (Paris, 1889), pp. 86-87.
30. T. Buzzard, *With the Turkish Army in the Crimea and Asia Minor* (Londra, 1915), p. 121; J. Reid, *Crisis of the Ottoman Empire: Prelude to Collapse 1839-1878* (Stuttgart, 2000), p. 257.
31. RGVIA, fond 450, vol. 1, dosar 33, f. 4-12; *A Visit to Sebastopol a Week after Its Fall: By an Officer of the Anglo-Turkish Contingent* (Londra, 1856), p. 53; *Vospominaniia ofițera o voennih deistviiah na Dunae v 1853-54 gg. Iz dnevnika P.B.* (Sankt-Petersburg, 1887), p. 566.
32. M. Chamberlain, *Lord Aberdeen: A Political Biography* (Londra, 1983), p. 476; FO 65/421, Palmerston către Seymour, 16 iulie 1853; *Correspondence Respecting the Rights and Privileges of the Latin and Greek Churches*, vol. 1, p. 400.
33. R. Florescu, *The Struggle against Russia in the Romanian Principalities 1821-1854* (Monachii, 1962), pp. 241-246.
34. FO 65/422, Palmerston către Seymour, 2 august 1853.
35. *Correspondence Respecting the Rights and Privileges of the Latin and Greek Churches*, vol. 1, pp. 400-404.
36. Goldfrank, *Origins of the Crimean War*, pp. 190-213.
37. *The Greville Memoirs 1814-1860*, ed. L. Strachey și R. Fulford, 8 vol. (Londra, 1938), vol. 1, p. 85.
38. H. Maxwell, *The Life and Letters of George William Frederick, Fourth Earl of Clarendon*, 2 vol. (Londra, 1913), vol. 2, p. 25.
39. Slade, *Turkey and the Crimean War*, pp. 101-102, 107; Saab, *Origins of the Crimean Alliance*, p. 64; Cunningham, *Eastern Questions*, pp. 198-199.
40. Saab, *Origins of the Crimean Alliance*, p. 81; Badem, „The Ottomans and the Crimean War”, pp. 80, 90.
41. *The Times*, 27 septembrie 1853; *Correspondence Respecting the Rights and Privileges of the Latin and Greek Churches*, vol. 1, pp. 562-563.
42. A. Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiyye*, 3 vol. (Ankara, 1957-1960), vol. 1, pp. 319-321; Badem, „The Ottomans and the Crimean War”, p. 93.

5

Un război fals

1. BOA, HR, SYS, 907/5.
2. BOA, HR, SYS, 903/2-26.
3. RGVIA, fond 846, vol. 16, dosar 5429, f. 11-17; „Vospominaniia A.A. Ghenriți”, *Rusaskaia starina*, 20 (1877), p. 313.
4. „Vostocinaia voina. Pis'ma kn. I.F. Paskeviceea k kn. M.D. Gorceakovu”, *Rusaskaia starina*, 15 (1876), pp. 163-191, 659-674 (citatul la p. 182); E. Tarle, *Krîmskaia voina*, 2 vol. (Moscova, 1944), vol. 1, pp. 216-218.
5. „Voina s Turției 1828-1829 i 1853-1854”, *Rusaskaia starina*, 16 (1876), pp. 700-701; S. Nikitin, „Rusaskaia politika na Balkanah i nacealo vostocinoini voini”, *Voprosi istorii*, 4 (1946), pp. 3-29.
6. A. Zaioncikovski, *Vostocinaia voina 1853-1856*, 3 vol. (Sankt-Petersburg, 2002), vol. 2, pp. 523-524; „Voina s Turției 1828-1829 i 1853-1854”, p. 708.
7. Zaioncikovski, *Vostocinaia voina*, vol. 1, pp. 321-322, 564.

8. „Voina s Turčiei 1854 g.”, *Russkaia starina*, 18 (1877), p. 141; *Correspondence Respecting the Rights and Privileges of the Latin and Greek Churches in Turkey*, 2 vol. (Londra, 1854-1856), vol. 1, pp. 415-418; RGVA, fond 846, vol. 16, d. 5417, l. 7.
9. RGIA, fond 711, vol. 1, dosar 35, f. 1-3; A. Tiutceva, *Pri dvore dvuh imperatov. Vospominaniia, dnevnik, 1853-1882* (Moscova, 1928-1929), pp. 129-130, 146-148, 162-163.
10. *Zaioncikovski, Vostocinaia voina*, vol. 1, pp. 702-708.
11. *Ibid.*, pp. 559-561.
12. L. Viskocikov, *Imperator Nikolai I: celovek i gosudar'* (Sankt-Petersburg, 2001), pp. 296-297.
13. *Zaioncikovski, Vostocinaia voina*, vol. 1, p. 535.
14. „Vostocinaia voina. Pis'ma kn. I.F. Paskevica k kn. M.D. Gorceakovu”, p. 190.
15. M. Pinson, „Ottoman Bulgaria in the First Tanzimat Period – the Revolts in Nish (1841) and Vidin (1850)”, *Middle Eastern Studies*, 11/2 (mai 1975), pp. 103-146; H. Inalcik, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi* (Ankara, 1943), pp. 69-71; „Vospominaniia o voine na Dunae v 1853 i 1854 gg.”, *Voennii sbornik*, 14/8 (1880), p. 420; *Rossia i Balkanī. Iz istorii obščestvenopoliticeskih i kul'turnih sviazei (xviii veka – 1878 g.)* (Moscova, 1995), pp. 180-182.
16. FO 195/439, Grant către Clarendon, 11 ianuarie 1854; FO 78/1014, Grant către Clarendon, 9 ianuarie 1854; *Vospominaniia oŭŭera o voennih deistviih na Dunae v 1853-54 gg. : Iz dnevnika P.B.* (Sankt-Petersburg, 1887), pp. 531, 535, 543; „Vospominaniia A.A. Ghenriŭi”, p. 313; A. Ulupian, „Russkaia periodiceskaia peceať vremen krĩmskoi voini 1853-56 gg. o Bolgarii i bolgarah”, in *Rossia i Balkanī*, pp. 182-183; A. Racinski, *Pohodnie pis'ma opolcenŭa iz iujnoi Bessarabii 1855-1856* (Moscova, 1858), pp. 8-11.
17. *Vospominaniia oŭŭera o voennih deistviih na Dunae*, pp. 585-589; A. Baumgarten, *Dnevnik 1849, 1853, 1854 i 1855* (f.e., 1911), pp. 82-87.
18. FO 78/1008, Fonblanque (consul la Belgrad) către Stratford Canning, 31 decembrie 1853, 11, 17, 24 și 26 ianuarie 1854.
19. L. Guerrin, *Histoire de la dernière guerre de Russie (1853-1856)*, 2 vol. (Paris, 1858), vol. 1, p. 63; J. Koliopoulos, „Brigandage and Insurgency in the Greek Domains of the Ottoman Empire, 1853-1908”, in D. Gondicas și C. Issawi (eds.), *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism: Politics, Economy, and Society in the Nineteenth Century* (Princeton, 1999), pp. 147-148.
20. *Šamil'-stavlennik sultanskoi Turčii i angliiskih kolonizatorov. Sbornik dokumental'nih materialov* (Tbilisi, 1953), p. 367; „Voina s Turčiei 1828-1829 i 1853-1854”, p. 696.
21. E. Adamov, L. Kutakov, „Iz istorii proiskov inostrannoii aghenturĩ vo vremia Kavkazskih voim”, *Voprosi istorii*, 11 (noiembrie 1950), pp. 101-125.
22. M. Gammer, „Shamil and the Ottomans: A Preliminary Overview”, in *V. Milletlerarasi Turkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi: Tebligler. Istanbul 21-25 Agustos 1989* (Ankara, 1990), pp. 387-394; M. Budak, „1853-1856 Kırım Harbi Baslarında Dogu Anadolu-Kafkas Cephesi ve Seyh Samil”, *Kafkas Arastirmalari*, 1 (1988), pp. 132-133; Tarle, *Krĩmskaia voina*, vol. 1, p. 294.
23. B. Lewis, „Slade on the Turkish Navy”, *Journal of Turkish Studies/Türklük Bilgisi Arařtırmaları*, 11 (1987), pp. 6-7; C. Badem, „The Ottomans and the Crimean War (1853-1856)”, teză de doctorat (Universitatea Sabanci, 2007), pp. 107-109.
24. FO 195/309, Slade către Stratford Canning, 7 decembrie 1853.
25. A. Slade, *Turkey and the Crimean War: A Narrative of Historical Events* (Londra, 1867), p. 152.
26. BOA, HR, SYS, 1346/38; S. Lane-Poole, *The Life of the Right Honourable Stratford Canning*, 2 vol. (Londra, 1888), vol. 2, pp. 333-335; *Correspondence Respecting the Rights and Privileges of the Latin and Greek Churches*, vol. 1, p. 814.
27. *Morning Post*, 16 decembrie 1853; *The Times*, 13 și 18 decembrie 1853; *Sheffield and Rotherham Independent*, 17 decembrie 1853; *Chronicle*, 23 decembrie 1853.

28. *The Letters of Queen Victoria: A Selection from Her Majesty's Correspondence between the Years 1837 and 1861*, 3 vol. (Londra, 1907-1908), vol. 2, p. 126.
29. RA VIC/MAIN/QVJ/1853, 13 noiembrie și 15 decembrie.
30. FO 65/423, Palmerston către Seymour, 27 decembrie 1853; RA VIC/MAIN/QVJ/1853, 15 decembrie; P. Schroeder, *Austria, Great Britain and the Crimean War: The Destruction of the European Concert* (Ithaca, NY, 1972), p. 122.
31. *Ibid.*, pp. 123-126.
32. A. Saab, *The Origins of the Crimean Alliance* (Charlottesville, Va., 1977), pp. 126-127; A. Lambert, *The Crimean War: British Grand Strategy, 1853-56* (Manchester, 1990), p. 64.
33. Citat în S. Brady, *Masculinity and Male Homosexuality in Britain, 1861-1913* (Londra, 2005), p. 81; G. Henderson, *Crimean War Diplomacy and Other Historical Essays* (Glasgow, 1947), p. 136.
34. M. Taylor, *The Decline of British Radicalism, 1847-1860* (Oxford, 1995), pp. 230-231; R. Seton Watson, *Britain in Europe 1789-1914: A Survey of Foreign Policy* (Cambridge, 1937), pp. 321-322; RA VIC/MAIN/QVJ/1853, mai multe articole, noiembrie și decembrie.
35. RA VIC/MAIN/QVJ/1853, 8 decembrie; RA VIC/MAIN/QVJ/1854, 15 februarie.
36. Saab, *Origins of the Crimean Alliance*, p. 148; *id.*, *Reluctant Icon: Gladstone, Bulgaria, and the Working Classes, 1856-1878* (Cambridge, Mass., 1991), p. 31.
37. O. Anderson, „The Reactions of Church and Dissent towards the Crimean War”, *Journal of Ecclesiastical History*, 16 (1965), pp. 211-112; B. Kingsley Martin, *The Triumph of Lord Palmerston: A Study of Public Opinion in England before the Crimean War* (Londra, 1963), pp. 114-115, 164.
38. R. Marlin, *L'Opinion franc-comtoise devant la guerre de Crimée*, *Annales Littéraires de l'Université de Besançon*, vol. 17 (Paris, 1957), pp. 19-20; Taylor, *Decline of British Radicalism*, p. 226.
39. Marlin, *L'Opinion franc-comtoise*, pp. 22-23.
40. L. Case, *French Opinion on War and Diplomacy during the Second Empire* (Philadelphia, 1954), pp. 16-24.
41. Tarle, *Krimskaia voina*, vol. 1, pp. 405-428.
42. Vezi, de exemplu, V. Vinogradov, „The Personal Responsibility of Emperor Nicholas I for the Coming of the Crimean War: An Episode in the Diplomatic Struggle in the Eastern Question”, în H. Ragsdale (ed.), *Imperial Russian Foreign Policy* (Cambridge, 1993), pp. 159-170.
43. GARF, fond 678, vol. 1, dosar 451, f. 306.
44. T. Schiemann, *Geschichte Russlands unter Kaiser Nikolaus I*, 4 vol. (Berlin, 1904-1919), vol. 4, p. 430.
45. E. Boniface, Conte de Castellane, *Campagnes de Crimée, d'Italie, d'Afrique, de Chine et de Syrie, 1849-1862* (Paris, 1898), pp. 75-76; J. Ridley, *Napoleon III and Eugenie* (Londra, 1979), p. 365.
46. Lambert, *The Crimean War*, pp. 64 și urm.
47. Schroeder, *Austria, Great Britain and the Crimean War*, p. 150; Lady F. Balfour, *The Life of George, Fourth Earl of Aberdeen*, 2 vol. (Londra, 1922), vol. 2, p. 206.
48. RA VIC/MAIN/QVJ/1854, 6 martie; W. Baumgart, *The Peace of Paris 1856: Studies in War, Diplomacy and Peacemaking* (Oxford, 1981), p. 13; Henderson, *Crimean War Diplomacy*, p. 72; BLO Clarendon Papers, Stratford Canning către Clarendon, 7 aprilie 1854, c. 22; Lane-Poole, *The Life of the Right Honourable Stratford Canning*, vol. 2, pp. 354-358; PRO 30/22/11, Russell către Clarendon, 26 martie 1854.
49. RA VIC/MAIN/QVJ/1854, 26 martie.
50. K. Vitzthum von Eckstädt, *St Petersburg and London in the Years 1852-64*, 2 vol. (Londra, 1887), vol. 1, pp. 83-84; A. Kinglake, *The Invasion of the Crimea: Its Origin and an*

- Account of Its Progress down to the Death of Lord Raglan*, 8 vol. (Londra, 1863), vol. 1, pp. 476-477.
51. Vezi R. Ellison, *The Victorian Pulpit : Spoken and Written Sermons in Nineteenth-Century Britain* (Cranbury, NJ, 1998), pp. 43-49.
 52. H. Beamish, *War with Russia : God the Arbiter of Battle. A Sermon Preached on Sunday April 2, 1854* (Londra, 1854), p. 6; T. Harford Battersby, *Two First-Day Sermons Preached in the Church of St John, Keswick* (Londra, 1855), p. 5; J. James, *The War with Russia Imperative and Righteous : A Sermon Preached in Brunswick Chapel, Leeds, on the Day of National Humiliation* (Londra, 1854), pp. 14-15.
 53. G. Croly, *England, Turkey, and Russia : A Sermon Preached on the Embarkation of the Guards for the East in the Church of St Stephen, Walbrook, February 26, 1854* (Londra, 1854), pp. 8, 12-13, 26-27, 30-31. Pentru predici similare, vezi H. Bunsen, „*The War is a Righteous War*” : *A Sermon Preached in Lillehall Church on the Day of Humiliation and Prayer* (Londra, 1854); R. Burton, *The War of God's Sending : A Sermon Preached in Willesden Church on the Occasion of the Fast, April 26, 1854* (Londra, 1854); R. Cadlish, *The Sword of the Lord : A Sermon Preached in the Free St George's Church, Edinburgh on Wednesday, April 26, 1854* (Londra, 1854); H. Howarth, *Will God Befor Us ? A Sermon Preached in the Parish Church of St George's, Hanover Square, on Wednesday, April 26, 1854* (Londra, 1854); *A Sermon Preached by the Rev. H. W. Kemp, Incumbent of St John's Church, Hull, on Wednesday, April 26th : Being the Day Appointed by Her Gracious Majesty the Queen for the Humiliation of the Nation on the Commencement of the War with Russia* (Londra, 1854); J. Cumming, *The War and Its Issues : Two Sermons* (Londra, 1854); J. Hall, *War with Russia Both Just and Expedient : A Discourse Delivered in Union Chapel, Brixton Hill, April 26, 1854* (Londra, 1854); John, Bishop of Lincoln, *War : Its Evils and Duties : A Sermon Preached in the Cathedral Church of Lincoln on April 26th, 1854* (Londra, 1854).
 54. FO 195/445, Finn către Clarendon, 28 aprilie 1854; E. Finn (ed.), *Stirring Times, or, Records from Jerusalem Consular Chronicles of 1853 to 1856*, 2 vol. (Londra, 1878), vol. 2, pp. 130-131.

6

Primul sânge vărsat pentru turci

1. *Tolstoy's Letters*, ed. și trad. R.F. Christian, 2 vol. (Londra, 1978), vol. 1, p. 38.
2. A. Maude, *The Life of Tolstoy : First Fifty Years* (Londra, 1908), pp. 96-97.
3. „Voina s Turției 1854 g.”, *Russkaia starina*, 18 (1877), p. 327.
4. RGADA, fond 1292, vol. 1, dosar 6, f. 68; E. Tarle, *Krîmskaia voina*, 2 vol. (Moscova, 1944), vol. 1, p. 273; „Vospominanii kniazia Emilia Vitghenșteina”, *Russkaia starina*, 104 (1900), p. 190.
5. A. Homiakov, *Polnoe sobranie socinenii*, 8 vol. (Moscova, 1900), vol. 8, p. 350.
6. FO 78/1014, Cunningham către Stratford Canning, 4, 20, 23 și 30 martie 1854.
7. E. Jouve, *Guerre d'Orient. Voyage à la suite des armées alliées en Turquie, en Valachie et en Crimée* (Paris, 1855), p. 115; FO 78/1008, Fonblanque către Stratford Canning, 27 martie 1854; FO 78/1014, Cunningham către Stratford Canning, 23 martie 1854.
8. RGVIA, fond 9198, vol. 6/264, cb. 6, dosar 14, f. 101, 104, 106.
9. FO 78/1009, Fonblanque către Palmerston, 27 mai 1854; Palmerston către Fonblanque, 10 iulie 854.
10. RGVIA, fond 846, vol. 16, dosar 5417, f. 41-44; E. Kovalevski, *Voina s Turției i razrîv s zapadnimi derjavami v 1853-1854* (Sankt-Petersburg, 1871), pp. 203-215; S. Plaksin,

- Școgolovskii al' bom. *Sbornik istoriceskih faktov, vospominanii, zapisok, illiustrații i.t.d. za vremia bombardirovki Odessî v 1854* (Odessa, 1905), pp. 43-47.
11. RGVIA, fond 481, vol. 1, dosar 89, f. 1-5; M. Bogdanovici, *Vostocinaia voina 1853-1856*, 4 vol. (Sankt-Petersburg, 1876), vol. 2, pp. 89-93; L. Guerrin, *Histoire de la dernière guerre de Russie (1853-1856)*, 2 vol. (Paris, 1858), vol. 1, pp. 111-115; J. Reid, *Crisis of the Ottoman Empire: Prelude to Collapse 1839-1878* (Stuttgart, 2000), pp. 255-257; NAM 1968-03-45 („Journal of Captain J.A. Butler at the Siege of Silistria”).
 12. NAM 1968-03-45 („Journal of Captain J.A. Butler at the Siege of Silistria”); RGVIA, fond 846, vol. 16, dosar 5520, capitolul 2, f. 62.
 13. *Tolstoy's Letters*, vol. 1, pp. 39-40.
 14. Tarle, *Krîmskaia voina*, vol. 1, pp. 445-447.
 15. B. Gooch, *The New Bonapartist Generals in the Crimean War* (Haga, 1959), pp. 82, 109; NAM 1973-11-170 (scrisoarea lui Kingscote, 15 mai, p. 2).
 16. J. Herbé, *Français et russes en Crimée. Lettres d'un officier français à sa famille pendant la campagne d'Orient* (Paris, 1892), p. 30.
 17. L. Noir, *Souvenirs d'un simple zouave. Campagnes de Crimée et d'Italie* (Paris, 1869), p. 222.
 18. P. de Molènes, *Les Commentaires d'un soldat* (Paris, 1860), pp. 58-59.
 19. *The Times*, 26 aprilie 1854.
 20. C. Bayley, *Mercenaries for the Crimean: The German, Swiss, and Italian Legions in British Service 1854-6* (Montréal, 1977), p. 20. Pentru armata irlandeză și britanică, vezi D. Murphy, *Ireland and the Crimean War* (Dublin, 2002), pp. 17-25.
 21. NAM 1968-07-289 (Raglan către Herbert, 15 mai 1854).
 22. NAM 1994-01-215 (scrisoarea lui Bell, iunie 1854).
 23. A. Slade, *Turkey and the Crimean War: A Narrative of Historical Events* (Londra, 1867), p. 355.
 24. NAM 1973-11-170 (scrisoare a lui Kingscote, 29 aprilie 1854, p. 3); Noir, *Souvenirs d'un simple zouave*, p. 212.
 25. J. Howard Harris, Earl of Malmesbury, *Memoirs of an Ex-Minister*, 2 vol. (Londra, 1884), vol. 1, p. 412; *The Diary and Correspondence of Henry Wellesley, First Lord Cowley, 1790-1846* (Londra, 1930), p. 54.
 26. *Tolstoy's Letters*, vol. 1, pp. 40-41.
 27. A. Tiutceva, *Pri dvore dvuh imperatov. Vospominaniia, dnevnik, 1853-1882* (Moscova, 1928-1929), p. 195; *Akten zur Geschichte des Krimkriegs: Österreichische Akten zur Geschichte des Krimkriegs*, seria 1, vol. 2 (München, 1980), p. 248.
 28. Bogdanovici, *Vostocinaia voina*, vol. 2, pp. 107-108.
 29. Jouve, *Guerre d'Orient*, p. 121; A. Kinglake, *The Invasion of the Crimea: Its Origin and an Account of Its Progress down to the Death of Lord Raglan*, 8 vol. (Londra, 1863), vol. 2, p. 56; Guerrin, *Histoire de la dernière guerre*, vol. 1, pp. 123-125.
 30. Jouve, *Guerre d'Orient*, pp. 108, 116.
 31. *Tolstoy's Letters*, vol. 1, p. 41.
 32. Jouve, *Guerre d'Orient*, p. 123; Guerrin, *Histoire de la dernière guerre*, vol. 1, p. 127; FO 195/439, Colquhoun către Clarendon, 13 august 1854.
 33. Tarle, *Krîmskaia voina*, vol. 1, pp. 454-455; M. Levin, „Krîmskaia voina i russkoe obščestvo”, în *id.*, *Ocerki po istorii russkoi obščestvennoi misli, vtoraiia polovina XIX veka* (Leningrad, 1974), p. 293-304.
 34. P. Schroeder, *Austria, Great Britain and the Crimean War: The Destruction of the European Concert* (Ithaca, NY, 1972), pp. 207-209; R. Florescu, *The Struggle against Russia in the Romanian Principalities 1821-1854* (Monachii, 1962), pp. 284-286.
 35. La Vicomte de Noë, *Les Bachi-Bazouks et les Chasseurs d'Afrique* (Paris, 1861), pp. 9-11; Noir, *Souvenirs d'un simple zouave*, p. 215.

36. Noë, *Les Bachi-Bazouks*, pp. 34, 38-42, 56-68 ; J. Reid, „Social and Psychological Factors in the Collapse of the Ottoman Empire, 1780-1918”, *Journal of Modern Hellenism*, 10 (1993), pp. 143-152.
37. C. Mismier, *Souvenirs d'un dragon de l'armée de Crimée* (Paris, 1887), p. 34 ; Molènes, *Les Commentaires d'un soldat*, p. 30 ; FO 78/1009, Fonblanque către Palmerston, 10 iunie 1854 ; C. Hibbert, *The Destruction of Lord Raglan : A Tragedy of the Crimean War, 1854-1855* (Londra, 1961), p. 164 ; J. Spilsbury, *The Thin Red Line : An Eyewitness History of the Crimean War* (London, 2005), p. 26 ; H. Rappaport, *No Place for Ladies : The Untold Story of Women in the Crimean War* (Londra, 2007), pp. 61-62.
38. M. Thoumas, *Mes souvenirs de Crimée 1854-1856* (Paris, 1892), pp. 107-109 ; Herbé, *Français et russes en Crimée*, p. 55.
39. K. Marx, *The Eastern Question : A Reprint of Letters Written 1853-1856 Dealing with the Events of the Crimean War* (Londra, 1969), p. 451.
40. A. Lambert, *The Crimean War : British Grand Strategy, 1853-56* (Manchester, 1990), p. 106.
41. L. Noir, *Souvenirs d'un simple zouave*, pp. 218-219.
42. Lambert, *The Crimean War*, p. 84.
43. WO 28/199, Newcastle către Raglan, 29 iunie 1854.
44. W. Mosse, *The Rise and Fall of the Crimean System, 1855-1871 : The Story of the Peace Settlement* (Londra, 1963), p. 1 ; W. Baumgart, *The Peace of Paris 1856 : Studies in War, Diplomacy and Peacemaking* (Oxford, 1981), p. 13.
45. Schroeder, *Austria, Great Britain and the Crimean War*, pp. 193-194.
46. *Ibid.*, p. 204 ; Lambert, *The Crimean War*, pp. 86-87.
47. S. Harris, *British Military Intelligence in the Crimean War* (Londra, 2001), p. 37 ; H. Small, *The Crimean War : Queen Victoria's War with the Russian Tsars* (Stroud, 2007), pp. 36-37 ; V. Rakov, *Moi vospominaniia o Evpatorii v epohu krımskoi voinı 1853-1856 gg.* (Evpatoriia, 1904), p. 10 ; FO 881/550, Raglan către Newcastle, 19 iulie 1854.
48. E. Boniface, Conte de Castellane, *Campagnes de Crimée, d'Italie, d'Afrique, de Chine et de Syrie, 1849-1862* (Paris, 1898), pp. 90-91 ; L. de Saint-Arnaud, *Lettres du Maréchal Saint-Arnaud*, 2 vol. (Paris, 1858), vol. 2, p. 462.
49. Herbé, *Français et russes en Crimée*, p. 59 ; R. Portal, *Letters from the Crimea, 1854-55* (Winchester, 1900), pp. 17, 25 ; FO 78/1040, Rose către Clarendon, 6 septembrie 1854.
50. Kinglake, *Invasion of the Crimea*, vol. 2, pp. 148-149.

1. J. Cabrol, *Le Maréchal de Saint-Arnaud en Crimée* (Paris, 1895), p. 312 ; L. Noir, *Souvenirs d'un simple zouave. Campagnes de Crimée et d'Italie* (Paris, 1869), p. 219 ; M.O. Cullet, *Un régiment de ligne pendant la guerre d'orient. Notes et souvenirs d'un officier d'infanterie 1854-1855-1856* (Lyon, 1894), p. 68 ; NAM 2000-02-94 (scrisoare a lui Rose, 28 august 1854).
2. P. de Molènes, *Les Commentaires d'un soldat* (Paris, 1860), p. 5 ; E. Vanson, *Crimée, Italie, Mexique. Lettres de campagnes 1854-1867* (Paris, 1905), p. 23 ; NAM 1978-04-39-2 (scrisoare a lui Hull, 12 iulie 1854) ; NAM 2000-02-94 (scrisoare a lui Rose, 28 august 1854).
3. A. de Damas, *Souvenirs religieux et militaires de la Crimée* (Paris, 1857), pp. 147-148.
4. RGVIA, fond 846, vol. 16, dosar 5492, f. 50-51 ; V. Rakov, *Moi vospominaniia o Evpatorii v epohu krımskoi voinı 1853-1856 gg.* (Ievpatoria, 1904), pp. 13-14, 21-22 ; A. Markevici, *Tavriceskaia guberniia vo vremia krımskoi voinı. Po arhivnım materialam* (Simferopol,

- 1905), pp. 18-23 ; A. Kinglake, *The Invasion of the Crimea : Its Origin and an Account of Its Progress down to the Death of Lord Raglan*, 8 vol. (Londra, 1863), vol. 2, p. 166.
5. RGVIA, fond 846, vol. 16, dosar 5450, f. 29-32 ; N. Mihno, „Iz zapisok cinovnika o krımskoi voine”, in N. Dubrovin (ed.), *Materiali dlia istorii krımskoi voini i oboronı sevastopolia ; Sbornik izdavaemıi komitetom po ustroistvu sevastopol'skogo muzeia*, vip. 3 (Sankt-Petersburg, 1872), p. 7.
 6. W. Baumgart, *The Crimean War, 1853-1856* (Oxford, 1999), p. 116.
 7. R. Hodasevich, *A Voice from within the Walls of Sebastopol : A Narrative of the Campaign in the Crimea and the Events of the Siege* (Londra, 1856), p. 35.
 8. Cullet, *Un régiment*, p. 68 ; Molènes, *Les Commentaires d'un soldat*, p. 45.
 9. L. de Saint-Arnaud, *Lettres du Maréchal Saint-Arnaud*, 2 vol. (Paris, 1858), vol. 2, p. 490.
 10. V. Bonham-Carter (ed.), *Surgeon in the Crimea : The Experiences of George Lawson Recorded in Letters to His Family* (Londra, 1968), p. 70.
 11. NAM 2003-03-634 („The Diary of Bandmaster Oliver”, 15-17 septembrie 1854) ; J. Hume, *Reminiscences of the Crimean Campaign with the 55th Regiment* (Londra, 1894), p. 47.
 12. H. Small, *The Crimean War : Queen Victoria's War with the Russian Tsars* (Stroud, 2007), p. 44.
 13. N. Dubrovin, *Istoriia krımskoi voini i oboronı Sevastopolia*, 3 vol. (Sankt-Petersburg, 1900), vol. 1, pp. 215-217 ; Hodasevich, *A Voice*, pp. 47, 68 ; Damas, *Souvenirs*, p. 11 ; M. Bot'anov, *Vospominaniia sevastopoltsa i kavkaça, 45 let spustia* (Vitebsk, 1899), p. 6 ; Noir, *Souvenirs d'un simple zouave*, p. 235.
 14. E. Perret, *Les Français en Orient. Récits de Crimée 1854-1856* (Paris, 1889), p. 103.
 15. Dubrovin, *Istoriia krımskoi voini*, vol. 1, p. 222 ; *id.*, *349-dnevnaia zaščita Sevastopolia* (Sankt-Petersburg, 2005), p. 52 ; A. Seaton, *The Crimean War : A Russian Chronicle* (Londra, 1977), pp. 75-76.
 16. Hodasevich, *A Voice*, pp. 55-56.
 17. Perret, *Les Français en Orient*, p. 106 ; Hodasevich, *A Voice*, p. 32 ; M. Vrocenski, *Sevastopol'skii razgrom. Vospominaniia uceastnika slavnoi oboronı Sevastopolia* (Kiev, 1893), p. 21.
 18. R. Egerton, *Death or Glory : The Legacy of the Crimean War* (Londra, 2000), p. 82.
 19. Small, *The Crimean War*, p. 47 ; N. Dixon, *On the Psychology of Military Incompetence* (Londra, 1994), p. 39.
 20. M. Masquelez, *Journal d'un officier de zouaves* (Paris, 1858), pp. 107-108 ; Noir, *Souvenirs d'un simple zouave*, pp. 226-228 ; Molènes, *Les Commentaires d'un soldat*, pp. 232-233 ; A. Gouttman, *La Guerre de Crimée 1853-1856* (Paris, 1995), pp. 294-298 ; RGVIA, fond 846, vol. 16, dosar 5575, f. 4.
 21. Small, *The Crimean War*, p. 50 ; Noir, *Souvenirs d'un simple zouave*, pp. 230-231 ; E. Tarle, *Krımskaia voina*, 2 vol. (Moscova, 1944), vol. 2, p. 20 ; Hodasevich, *A Voice*, pp. 69-70.
 22. *Ibid.*, p. 70 ; J. Spilsbury, *The Thin Red Line : An Eyewitness History of the Crimean War* (Londra, 2005), p. 61 ; A. Massie, *The National Army Museum Book of the Crimean War : The Untold Stories* (Londra, 2004), p. 36.
 23. Spilsbury, *Thin Red Line*, pp. 64-65 ; Kinglake, *Invasion of the Crimea*, vol. 2, pp. 332 și urm. ; NAM 1976-06-10 („Crimean Journal, 1854”, pp. 54-55).
 24. Small, *The Crimean War*, pp. 51-54 ; Spilsbury, *Thin Red Line*, pp. 65-69 ; E. Totleben, *Opisanie oboronı g. Sevastopolia*, 3 vol. (Sankt-Petersburg, 1863-1878), vol. 1, p. 194.
 25. A. Hruščiov, *Istoriia oboronı Sevastopolia* (Sankt-Petersburg, 1889), p. 13 ; Hodasevich, *A Voice*, pp. 73-76 ; Tarle, *Krımskaia voina*, vol. 2, p. 20.
 26. A. du Picq, *Battle Studies* (Charleston, SC, 2006), pp. 112, 223.

27. Dubrovin, *Istoriia krımskoi voinı*, vol. 1, pp. 267-268 ; Baron de Bazancourt, *The Crimean Expedition, to the Capture of Sebastopol*, 2 vol. (Londra, 1856), vol. 1, pp. 260-262.
28. NAM 1974-02-22-86-4 (21 septembrie 1872) ; Bonham-Carter, *Surgeon in the Crimea*, p. 73.
29. S. Calthorpe, *Letters from Headquarters ; or the Realities of the War in the Crimea by an Officer of the Staff* (Londra, 1858), pp. 76-77.
30. Seaton, *The Crimean War*, pp. 96-97 ; K. Giubbenet, *Slovo ob uciastii narodov v popecenii o ranenıh voinah i neskol'ko vospominanii iz krımskoi kampanii* (Kiev, 1868), p. 15.
31. *The Times*, 1 decembrie 1854.
32. Noir, *Souvenirs d'un simple zouave*, p. 234 ; Egerton, *Death or Glory*, pp. 219-220 ; H. Drummond, *Letters from the Crimea* (Londra, 1855), pp. 49-50.
33. RGVIA, fond 846, vol. 16, dosar 5450, f. 41-42 ; H. Elphinstone, *Journal of the Operations Conducted by the Corps of Royal Engineers* (Londra, 1859), pp. 21-22 ; J. Curtiss, *Russia's Crimean War* (Durham, NC, 1979), pp. 302-305 ; Totleben, *Opisanie*, vol. 1, pp. 66 și urm.
34. Dubrovin, *Istoriia krımskoi voinı*, vol. 1, pp. 268-269.
35. *Den'i noci' v Sevastopole. Siseni iz boevoi jizni (iz zapisok artillerista)* (Sankt-Petersburg, 1903), pp. 4-5 ; Gouttman, *La Guerre de Crimée*, p. 305.
36. Egerton, *Death or Glory*, p. 92.
37. NAM 1989-06-41 (jurnalul lui Nolan, p. 35).
38. Noir, *Souvenirs d'un simple zouave*, p. 239 ; Perret, *Les Français en Orient*, pp. 119-120.
39. RGVIA, fond 846, vol. 16, dosar 5492, f. 62-63 ; Dubrovin, *Istoriia krımskoi voinı*, vol. 1, pp. 293-302 ; Tarle, *Krımskaia voina*, vol. 2, p. 23 ; Hodasevich, *A Voice*, pp. 119-121.
40. RGVIA, fond 846, vol. 16, dosar 5492, f. 57-58 ; Markevici, *Tavriceskaia guberniia*, pp. 9-10 ; „1854 g.”, *Russkaia starina*, 19 (1877), p. 338 ; Rakov, *Moi vospominaniia*, pp. 16-39 ; Molènes, *Les Commentaires d'un soldat*, pp. 46, 71-72.
41. T. Royle, *Crimea: The Great Crimean War 1854-1856* (Londra, 1999), p. 244.
42. J. Herbé, *Français et russes en Crimée. Lettres d'un officier français à sa famille pendant la campagne d'Orient* (Paris, 1892), p. 104.

8

Sevastopolul toamna

1. L. Tolstoy, *The Sebastopol Sketches*, trad. D. McDuff (Londra, 1986), pp. 39, 42-43. Reprodus cu acord [ed.rom. pp. 5-8].
2. M. Vrocenski, *Sevastopol'skii razgrom. Vospominaniia uciastnika slavnoi oboronı Sevastopolia* (Kiev, 1893), p. 9 ; N. Berg, *Desiat'dnei v Sevastopole* (Moscova, 1855), p. 15.
3. Tolstoy, *Sebastopol Sketches*, p. 43 [ed.rom. p. 8] ; E. Eršov, *Sevastopol'skie vospominaniia artilleriiskogo ofıtıra v semi tetradah* (Sankt-Petersburg, 1858), p. 29.
4. M. Bot'anov, *Vospominaniia sevastopol'tsa i kavkatsa 45 let spustia* (Vitebsk, 1899), p. 6.
5. E. Totleben, *Opisanie oboronı g. Sevastopolia*, 3 vol. (Sankt-Petersburg, 1863-1878), vol. 1, p. 218 ; *Vospominaniia ob odnom iz doblestnıh zashıtnikov Sevastopolia* (Sankt-Petersburg, 1857), p. 7 ; *Sevastopol' v nınešnjem sostoianii. Pis'ma iz krıma i Sevastopolia* (Moscova, 1855), p. 19 ; WO 28/188, Burgoyne către Airey, 4 octombrie 1854 ; FO 78/1040, Rose către Clarendon, 8 octombrie 1854.
6. *Tolstoy's Letters*, ed. și trad. R.F. Christian, 2 vol. (Londra, 1978), vol. 1, p. 44. Scena a fost redată în *Sebastopol Sketches* (p. 57) [ed.rom. p. 24].
7. S. Gerțel'man, *Nravstvennii element pod Sevastopolem* (Sankt-Petersburg, 1897), p. 84 ; R. Egerton, *Death or Glory : The Legacy of the Crimean War* (Londra, 2000), p. 91.

8. E. Tarle, *Krîmskaia voina*, 2 vol. (Moscova, 1944), vol. 2, p. 38 ; Gerșel'man, *Nravstvennii element*, pp. 70-71 ; Totleben, *Opisanie*, vol. 1, pp. 198 și urm. ; J. Herbé, *Français et russes en Crimée. Lettres d'un officier français à sa famille pendant la campagne d'Orient* (Paris, 1892), p. 133.
9. RGVIA, fond 846, vol. 16, dosar 5613, f. 12 ; N. Dubrovin, *Istoriia krîmskoi voini i oboronî Sevastopolia*, 3 vol. (Sankt-Petersburg, 1900), vol. 2, p. 31.
10. NAM 1968-07-292 (Cathcart către Raglan, 27 septembrie 1854) ; NAM 1983-11-13-310 (12 octombrie 1854).
11. E. Perret, *Les Français en Orient. Recits de Crimée 1854-1856* (Paris, 1889), pp. 142-144 ; Baron către Bazancourt, *The Crimean Expedition, to the Capture of Sebastopol*, 2 vol. (Londra, 1856), vol. 1, pp. 343-348.
12. NAM 1982-12-29-13 (scrisoare, 12 octombrie 1854).
13. H. Clifford, *Letters and Sketches from the Crimea* (Londra, 1956), p. 69 ; E. Wood, *The Crimea in 1854 and 1894* (Londra, 1895), pp. 88-89.
14. S. Calthorpe, *Letters from Headquarters ; or the Realities of the War in the Crimea by an Officer of the Staff* (Londra, 1858), p. 111.
15. *Sevastopol' v nîneșnem sostoianii*, p. 16.
16. V. Bariatinskii, *Vospominaniia 1852-55 gg.* (Moscova, 1904), pp. 39-42 ; A. Seaton, *The Crimean War : A Russian Chronicle* (Londra, 1977), pp. 126-129.
17. NAM 1969-01-46 (jurnal privat, 17 octombrie 1854) ; *Den'i noci' v Sevastopole. Siseni iz boevoi jizni (iz zapiskov artilerista)* (Sankt-Petersburg, 1903), pp. 7, 11.
18. A. Hrușciov, *Istoriia oboronî Sevastopolia* (Sankt-Petersburg, 1889), p. 30 ; WO 28/188, Lushington către Airey, 18 octombrie 1854.
19. *Mrs Duberly's War : Journal and Letters from the Crimea*, ed. C. Kelly (Oxford, 2007), p. 87.
20. *Sevastopol' v nîneșnem sostoianii*, p. 16.
21. WO 28/188, Burgoyne către Raglan, 6 octombrie 1854 ; J. Spilsbury, *The Thin Red Line : An Eyewitness History of the Crimean War* (Londra, 2005), p. 138.
22. Calthorpe, *Letters*, p. 125 ; NAM 1968-07-270 („Letters from the Crimea Written during the Years 1854, 55 and 56 by a Staff Officer Who Was There”), p. 125 ; H. Rappaport, *No Place for Ladies : The Untold Story of Women in the Crimean War* (Londra, 2007), pp. 82-83.
23. D. Austin, „Blunt Speaking : The Crimean War Reminiscences of John Elijah Blunt, Civilian Interpreter”, *Crimean War Research Society : Special Publication*, 33 (f.a.), pp. 24, 32, 55.
24. *Mrs Duberly's War*, p. 93 ; NAM 1968-07-270 („Letters from the Crimea Written during the Years 1854, 55 and 56 by a Staff Officer Who Was There”), pp. 119-120 ; W. Munro, *Records of Service and Campaigning in Many Lands*, 2 vol. (Londra, 1887), vol. 2, p. 88.
25. H. Franks, *Leaves from a Soldier's Notebook* (Londra, 1904), p. 80 ; NAM 1958-04-32 (scrisoare a lui Forrest, 27 octombrie 1854).
26. Spilsbury, *Thin Red Line*, pp. 155-156 ; H. Small, *The Crimean War : Queen Victoria's War with the Russian Tsars* (Stroud, 2007), pp. 71-72.
27. Small, *The Crimean War*, pp. 73-82.
28. R. Portal, *Letters from the Crimea, 1854-55* (Winchester, 1900), p. 112. Pentru o versiune a evenimentelor privind încercarea lui Nolan de redirectionare, vezi D. Austin, „Nolan Did Try to Redirect the Light Brigade”, *War Correspondent*, 23/4 (2006), pp. 20-21.
29. Spilsbury, *Thin Red Line*, pp. 161-162.
30. S. Kojukov, „Iz krîmskih vospominanii o poslednei voine”, *Russkii arhiv*, 2 (1869), pp. 023-025.
31. G. Paget, *The Light Cavalry Brigade in the Crimea* (Londra, 1881), p. 73.
32. *Mrs Duberly's War*, p. 95.

33. Small, *The Crimean War*, pp. 64, 86-8; RGVIA, fond 846, vol. 16, dosar 5585, f. 31; Dubrovin, *Istoriia krımskoi voını*, vol. 2, pp. 144-147.
34. N. Woods, *The Past Campaign: A Sketch of the War in the East*, 2 vol. (Londra, 1855), vol. 2, pp. 12-14; Austin, „Blunt Speaking”, pp. 54-56.
35. N. Dubrovin, *349-dnevnaia zaščita Sevastopolia* (Sankt-Petersburg, 2005), p. 91; A. Tiutceva, *Pri dvore dvuh imperatorov. Vospominaniia, dneńnik, 1853-1882* (Moscova, 1928-1929), p. 161.
36. A. Kinglake, *The Invasion of the Crimea: Its Origin and an Account of Its Progress down to the Death of Lord Raglan*, 8 vol. (Londra, 1863), vol. 5, pp. 1-24.
37. NAM 1963-11-151 (scrisoare, 27 octombrie 1854); NAM 1986-03-103 (scrisoare, 31 octombrie 1854).
38. Tarle, *Krımskaia voina*, vol. 2, p. 140.
39. B. Gooch, *The New Bonapartist Generals in the Crimean War* (Haga, 1959), p. 145.
40. NAM 1994-02-172 (scrisoare, 22 februarie 1855).
41. Hruščiov, *Istoriia oboronı Sevastopolia*, pp. 38-42; Seaton, *The Crimean War*, pp. 161-164.
42. A. Andriianov, *Inkermanskii boi i oborona Sevastopolia (nabroski uciastnika)* (Sankt-Petersburg, 1903), p. 16.
43. Dubrovin, *Istoriia krymskoi voını*, vol. 2, pp. 194-195; Spilsbury, *Thin Red Line*, pp. 196-198.
44. NAM 1968-07-264-1 („The 95th Regiment at Inkerman”).
45. *Ibid.*
46. Andriianov, *Inkermanskii boi*, p. 20.
47. P. Alabin, *Cetıre voını. Pohodńie zapiski v voinu 1853, 1854, 1855 i 1856 godov*, 2 vol. (Viatka, 1861), vol. 2, pp. 74-75; Dubrovin, *Istoriia krımskoi voını*, vol. 2, pp. 203-205.
48. Spilsbury, *Thin Red Line*, pp. 211-212.
49. G. Higginson, *Seventy-One Years of a Guardsman's Life* (Londra, 1916), pp. 197-198; Kinglake, *Invasion of the Crimea*, vol. 5, pp. 221-257.
50. R. Hodasevich, *A Voice from within the Walls of Sebastopol: A Narrative of the Campaign in the Crimea and the Events of the Siege* (Londra, 1856), pp. 190-198; Seaton, *The Crimean War*, p. 169.
51. L. Noir, *Souvenirs d'un simple zouave. Campagnes de Crimée et d'Italie* (Paris, 1869), p. 278.
52. J. Cler, *Reminiscences of an Officer of Zouaves* (New York, 1860), p. 211; *Historique de 2e Regiment de Zouaves 1830-1887* (Oran, 1887), pp. 66-67.
53. Spilsbury, *Thin Red Line*, p. 214.
54. Higginson, *Seventy-One Years*, p. 200; Spilsbury, *Thin Red Line*, p. 232.
55. Seaton, *The Crimean War*, pp. 175-176.
56. M.O. Cullet, *Un régiment de ligne pendant la guerre d'orient. Notes et souvenirs d'un officier d'infanterie 1854-1855-1856* (Lyon, 1894), p. 112.
57. Noir, *Souvenirs d'un simple zouave*, pp. 281-283.
58. Woods, *The Past Campaign*, vol. 2, pp. 143-144; Noir, *Souvenirs d'un simple zouave*, p. 278; Cler, *Reminiscences*, p. 216; A. de Damas, *Souvenirs religieux et militaires de la Crimée* (Paris, 1857), p. 70.
59. RA VIC/MAIN/F/1/38.
60. Cler, *Reminiscences*, pp. 219-220.
61. RA VIC/MAIN/F/1/36 (colonelul E. Birch Reynardson către colonelul Phipps, Sevastopol, 7 noiembrie); H. Drummond, *Letters from the Crimea* (Londra, 1855), p. 75; *A Knouting for the Czar! Being Some Words on the Battles of Inkerman, Balaklava and Alma by a Soldier* (Londra, 1855), pp. 5-9.
62. RGVIA, fond 846, vol. 16, dosar 5634, f. 1-18; Bazancourt, *The Crimean Expedition*, pp. 116-117; Noir, *Souvenirs d'un simple zouave*, pp. 278-179; Kinglake, *Invasion of the Crimea*, vol. 5, pp. 324, 460-463.

63. FO 78/1040, Rose către Clarendon, 7 noiembrie 1854.
64. Small, *The Crimean War*, p. 209.
65. NAM 1984-09-31-63 (scrisoare, 7 noiembrie 1854); *Vospominaniia ob odnom iz doblestnîh zaščitnikov Sevastopolia*, pp. 11, 15; RGVIA, fond 846, vol. 16, dosar 5629, f. 7; dosar 5687, f. 1; Dubrovin, *Istoriia krîmskoi voînî*, vol. 2, p. 384.
66. RGVIA, fond 846, vol. 16, dosar 5450, f. 34-42; dosar 5452, capitolul 2, f. 16-18; Dubrovin, *Istoriia krîmskoi voînî*, vol. 2, pp. 272-273; Tutceva, *Pri dvore dvuh imperatov*, p. 165.
67. *Tolstoy's Diaries*, vol. 1: 1847-1894, ed. și trad. R.F. Christian (Londra, 1985), p. 95.
68. H. Troyat, *Tolstoy* (Londra, 1970), pp. 161-162.
69. *Tolstoy's Letters*, vol. 1, p. 45; A. Opul'skii, *L.N. Tolstoi v krîmu. Literaturno-kraevedceskii ocerk* (Simferopol, 1960), pp. 27-30.
70. Troyat, *Tolstoy*, p. 162.
71. *Tolstoy's Letters*, vol. 1, pp. 44-45.

9

Generalii Ianuarie și Februarie

1. NAM 1988-06-29-1 (scrisoare, 17 noiembrie 1854).
2. *Mrs Duberly's War: Journal and Letters from the Crimea*, ed. C. Kelly (Oxford, 2007), pp. 102-103; NAM 1968-07-288 (Cambridge către Raglan, 15 noiembrie 1854).
3. Ia. Rebrov, *Pis'ma sevastopol'tsa* (Novocerkassk, 1876), p. 26.
4. *Lettres d'un soldat à sa mère de 1849 à 1870. Afrique, Crimée, Italie, Mexique* (Montbéliard, 1910), p. 66; L. Noir, *Souvenirs d'un simple zouave. Campagnes de Crimée et d'Italie* (Paris, 1869), p. 288; V. Bonham-Carter (ed.), *Surgeon in the Crimea: The Experiences of George Lawson Recorded in Letters to His Family* (Londra, 1968), p. 104.
5. WO 28/162, „Letters and Papers Relating to the Administration of the Cavalry Division”.
6. NAM 1982-12-29-23 (scrisoare, 22 noiembrie 1854); D. Boulger (ed.), *General Gordon's Letters from the Crimea, the Danube and Armenia* (Londra, 1884), p. 14; K. Vitzthum von Eckstädt, *St Petersburg and London in the Years 1852-64*, 2 vol. (Londra, 1887), vol. 1, p. 143.
7. J. Herbé, *Français et russes en Crimée. Lettres d'un officier français à sa famille pendant la campagne d'Orient* (Paris, 1892), p. 144.
8. J. Baudens, *La Guerre de Crimée. Les campements, les abris, les ambulances, les hôpitaux, etc.* (Paris, 1858), pp. 63-66; Noir, *Souvenirs d'un simple zouave*, p. 248.
9. Herbé, *Français et russes en Crimée*, p. 151; *Mrs Duberly's War*, pp. 110-111.
10. NAM 1968-07-270 („Letters from the Crimea Written during the Years 1854, 55 and 56 by a Staff Officer Who Was There”), pp. 188-189.
11. I.G. Douglas și G. Ramsay (ed.), *The Panmure Papers, Being a Selection from the Correspondence of Fox Maule, 2nd Baron Panmure, afterwards 11th Earl of Dalhousie*, 2 vol. (Londra, 1908), vol. 1, pp. 151-152; B. Gooch, *The New Bonapartist Generals in the Crimean War* (Haga, 1959), pp. 159-160.
12. C. Mismier, *Souvenirs d'un dragon de l'armée de Crimée* (Paris, 1887), pp. 59-60, 96-97.
13. Noir, *Souvenirs d'un simple zouave*, p. 291; Herbé, *Français et russes en Crimée*, pp. 225-226.
14. *Mrs Duberly's War*, p. 118.
15. Noir, *Souvenirs d'un simple zouave*, p. 288; H. Rappaport, *No Place for Ladies: The Untold Story of Women in the Crimean War* (Londra, 2007), p. 38; Bonham-Carter, *Surgeon in the Crimea*, p. 65.

16. NAM 1996-05-4-19 (scrisoare a lui Pine, 8 ianuarie 1855); Mismar, *Souvenirs d'un dragon*, pp. 124-125; NAM 1996-05-4 (scrisoare, 8 ianuarie 1855).
17. NAM 1984-09-31-79 (4 februarie 1855); NAM 1976-08-32 (scrisoare a lui Hagger, 1 decembrie 1854); G. Bell, *Rough Notes by an Old Soldier: During Fifty Years' Service, from Ensign G.B. to Major-General, C.B.*, 2 vol. (Londra, 1867), vol. 2, pp. 232-233.
18. K. Chesney, *Crimean War Reader* (Londra, 1960), p. 154; Herbé, *Français et russes en Crimée*, p. 343.
19. Baudens, *La Guerre de Crimée*, pp. 101-103; J. Shepherd, *The Crimean Doctors: A History of the British Medical Services in the Crimean War*, 2 vol. (Liverpool, 1991), vol. 1, pp. 135-136, 237; *Health of the Army in Turkey and Crimea: Paper, Being a Medical and Surgical History of the British Army Which Served in Turkey and the Crimea during the Russian War*, Parliamentary Papers 1857-8, vol. 38, partea a II-a, p. 465.
20. N. Pirogov, *Sevastopol'skie pis'ma i vospominaniia* (Moscova, 1950), pp. 28-37, 66, 147-148, 220-223; *Za mnogo let. Zapiski (vospominaniia) neizvestnogo 1844-1874 gg.* (Sankt-Petersburg, 1897), pp. 82-83; K. Giubbenet, *Ocerk meditsinskoj i gospiatal'noi ciasi russkih voisk v Krımu v 1854-1856 gg.* (Sankt-Petersburg, 1870), p. 2.
21. N. Berg, *Desiat' dnei v Sevastopole* (Moscova, 1855), pp. 17-19; R. Hodasevich, *A Voice from within the Walls of Sebastopol: A Narrative of the Campaign in the Crimea and the Events of the Siege* (Londra, 1856), p. 129; E. Kovalevskii, *Voina s Turčiei i razrıt s zapadnimi derjavami v 1853-1854* (Sankt-Petersburg, 1871), p. 82; Pirogov, *Sevastopol'skie pis'ma*, pp. 151-152.
22. *Ibid.*, pp. 155-156, 185.
23. L. Tolstoy, *The Sebastopol Sketches*, trad. D. McDuff (Londra, 1986), pp. 44, 47-48 [ed. rom. pp. 9, 13].
24. Giubbenet, *Ocerk*, pp. 5, 7.
25. H. Connor, „Use of Chloroform by British Army Surgeons during the Crimean War”, *Medical History*, 42/2 (1998), pp. 163, 184-188; Shepherd, *The Crimean Doctors*, vol. 1, pp. 132-133.
26. Pirogov, *Sevastopol'skie pis'ma*, p. 27; *Istoriceskii obzor deistvii krestovozdvijenskoj obščini sester' popeceniiia o ranenih i vol'nih k voennih gospiataliah v Krımu i v Hersonskoi gubernii c 1 dek. 1854 po 1 dek. 1855* (Sankt-Petersburg, 1856), pp. 2-4; *Sobranie pisem sester Krestovozdvijenskoj obščini popeceniiia o ranenih* (Sankt-Petersburg, 1855), p. 22.
27. *Gosudarstvennoe podvoinoe opolcenie Vladimirskaia gubernii 1855-56. Po materialam i licitnim vospominaniiam* (Vladimir, 1900), p. 82; Rappaport, *No Place for Ladies*, pp. 115-117.
28. NAM 1951-12-21 (jurnalul lui Bellew, 23 ianuarie 1855); Rappaport, *No Place for Ladies*, pp. 101, 125.
29. G. St Aubyn, *Queen Victoria: A Portrait* (Londra, 1991), p. 295.
30. A. Lambert și S. Badsey (ed.), *The War Correspondents: The Crimean War* (Strand, 1994), p. 13; S. Markovits, *The Crimean War in the British Imagination* (Cambridge, 2009), p. 16.
31. E. Gosse, *Father and Son* (Oxford, 2004), p. 20.
32. M. Lalumia, *Realism and Politics in Victorian Art of the Crimean War* (Epping, 1984), p. 120.
33. H. Clifford, *Letters and Sketches from the Crimea* (Londra, 1956), p. 146.
34. NAM 1968-07-284 (Raglan către Newcastle, 4 ianuarie 1855).
35. Gooch, *The New Bonapartist Generals*, p. 192.
36. L. Case, *French Opinion on War and Diplomacy during the Second Empire* (Philadelphia, 1954), p. 2-6, 32; H. Loizillon, *La Campagne de Crimée. Lettres écrites de Crimée par le capitaine d'état-major Henri Loizillon à sa famille* (Paris, 1895), p. 82; RA VIC/MAIN/QVJ/1856, 19 aprilie.
37. *Za mnogo let*, pp. 75-78.

38. *The Englishwoman in Russia : Impressions of the Society and Manners of the Russians at Home* (Londra, 1855), pp. 292-293, 296-298.
39. *Ibid.*, pp. 294-295 ; *Za mnogo let*, p. 73.
40. E. Tarle, *Krîmskaia voina*, 2 vol. (Moscova, 1944), vol. 1, pp. 454-259 ; *The Englishwoman in Russia*, p. 305.
41. A. Zaioncikovski, *Vostocinaia voina 1853-1856*, 3 vol. (Sankt-Petersburg, 2002), vol. 2, p. 76 ; GARF, fond 109, vol. 1, dosar 353 (*ciast' 2*), f. 7.
42. I. Ignatovici, *Pomeščicie krest'iane nakanune osvobođeniiia* (Leningrad, 1925), pp. 331-337 ; *The Englishwoman in Russia*, pp. 302-303, 313.
43. J. Curtiss, *Russia's Crimean War* (Durham, NC, 1979), pp. 532-546 ; D. Moon, „Russian Peasant Volunteers at the Beginning of the Crimean War”, *Slavic Review*, 51/4 (iarna 1992), pp. 691-704. Pentru un fenomen similar în regiunile Kiev, Podolia și Volinia în primele luni ale anului 1855, vezi RGVIA, fond 846, vol. 16, dosar 5496, f. 18-52.
44. RGVIA, fond 846, vol. 16, dosar 5452, capitolul 2, f. 166 ; Rebrov, *Pis'ma sevastopol'tsa*, p. 3.
45. Pirogov, *Sevastopol'skie pis'ma*, p. 148 ; A. Markevici, *Tavriceskaia guberniia vo vremia krîmskoi voini. Po arhivnim materialam* (Simferopol, 1905), pp. 107-151 ; A. Opuł'skii, *L.N. Tolstoi v krîmu. Literaturno-kraevedeskii ocerk* (Simferopol, 1960), p. 12 ; Hodasevich, *A Voice*, pp. 24-25 ; RGVIA, fond 9198, vol. 6/264, sv. 15, dosar 2.
46. „Vostocinaia voina. Pis'ma kn. I.F. Paskevicia k kn. M.D. Gorceakovu”, *Russkaia starina*, 15 (1876), pp. 668-70 ; Tarle, *Krîmskaia voina*, vol. 2, pp. 224-228.
47. RGVIA, fond 846, vol. 16, dosar 5450, f. 50-54 ; RGVIA, fond 846, vol. 16, dosar 5452, capitolul 2, f. 166, 99-201 ; „Doktor Mandt o poslednih nedeliiah imperatora Nikolaia Pavlovicia (iz neizdannih zapisok odnogo približennogo k imperatoru litsa)”, *Russkii arhiv*, 2 (1905), p. 480.
48. *Poslednie minuti i koncina v boje pocivšego imperatora, nezabvennogo i vecinoi slavi dostoinogo Nikolaia I* (Moscova, 1855), pp. 5-6 ; „Noci' c 17-go na 18 fevralia 1855 goda. Rasskaz doktora Mandta”, *Russkii arhiv*, 1 (1884), p. 194 ; „Nekotorie podrobnosti o koncine imperatora Nikolaia Pavlovicia”, *Russkii arhiv*, 3/9 (1906), pp. 143-145 ; Tarle, *Krîmskaia voina*, vol. 2, p. 233.
49. Vezi, de exemplu, V. Vinogradov, „The Personal Responsibility of Emperor Nicholas I for the Coming of the Crimean War : An Episode in the Diplomatic Struggle in the Eastern Question”, în H. Ragsdale (ed.), *Imperial Russian Foreign Policy* (Cambridge, 1993), p. 170.
50. A. Tiutceva, *Pri dvore dvuh imperatov. Vospominaniia, dnevnik, 1853-1882* (Moscova, 1928-1929), p. 178.
51. *Ibid.*, pp. 20-21.

Carne de tun

1. RA VIC/MAIN/QVJ/1856, 2 martie.
2. L. Noir, *Souvenirs d'un simple zouave. Campagnes de Crimée et d'Italie* (Paris, 1869), p. 312.
3. F. Charles-Roux, *Alexandre II, Gortchakoff et Napoleon III* (Paris, 1913), p. 14.
4. *The Later Correspondence of Lord John Russell, 1840-1878*, ed. G. Gooch, 2 vol. (Londra, 1925), vol. 2, pp. 160-161 ; Lady F. Balfour, *The Life of George, Fourth Earl of Aberdeen*, 2 vol. (Londra, 1922), vol. 2, p. 206.

5. H. Verney, *Our Quarrel with Russia* (Londra, 1855), pp. 22-24.
6. G.B. Henderson, „The Two Interpretations of the Four Points, December 1854”, în *id.*, *Crimean War Diplomacy and Other Historical Essays* (Glasgow, 1947), pp. 119-122; *The Letters of Queen Victoria: A Selection from Her Majesty's Correspondence between the Years 1837 and 1861*, 3 vol. (Londra, 1907-1908), vol. 3, pp. 65-66.
7. P. Schroeder, *Austria, Great Britain and the Crimean War: The Destruction of the European Concert* (Ithaca, NY, 1972), pp. 256-277.
8. P. Jaeger, *Le mura di Sebastopoli. Gli italiani in Crimea 1855-56* (Milano, 1991), p. 245; C. Thoumas, *Mes souvenirs de Crimée 1854-1856* (Paris, 1892), p. 191.
9. RGVIA, fond 846, vol. 16, dosar 5855, f. 36-37.
10. H. Bell, *Lord Palmerston*, 2 vol. (Londra, 1936), vol. 2, p. 125; Hansard, HC Deb. 21 mai 1912, vol. 38, p. 1734; C. Bayley, *Mercenaries for the Crimean: The German, Swiss, and Italian Legions in British Service 1854-6* (Montréal, 1977).
11. F. Kagan, *The Military Reforms of Nicholas I: The Origins of the Modern Russian Army* (Londra, 1999), p. 243.
12. RGVIA, fond 846, vol. 16, dosar 5496, f. 1-4, 14, 18-19, 22-28.
13. C. Badem, „The Ottomans and the Crimean War (1853-1856)”, teză de doctorat (Universitatea Sabanci, 2007), pp. 182-184.
14. FO 881/1443, Clarendon către Cowley, 9 aprilie 1855.
15. FO 881/1443, Clarendon către Cowley, 13 aprilie 1855; Stratford către Clarendon, 11 iunie 1855; Longworth către Clarendon, 10 iunie, 2 și 26 iulie 1855; FO 881/547, memoriu al lui Brant despre Georgia, 1 februarie 1855; L. Oliphant, *The Transcaucasian Provinces the Proper Field of Operation for a Christian Army* (Londra, 1855).
16. RA VIC/MAIN/F/2/96.
17. T. Royle, *Crimea: The Great Crimean War 1854-1856* (Londra, 1999), pp. 377-378; B. Greenhill și A. Giffard, *The British Assault on Finland* (Londra, 1988), p. 321.
18. WO 28/188, Burgoyne către Raglan, decembrie 1854.
19. A. de Damas, *Souvenirs religieux et militaires de la Crimée* (Paris, 1857), pp. 149-150; NAM 6807-295-1 (Sir Edward Lyons către Codrington, martie 1855).
20. H. Small, *The Crimean War: Queen Victoria's War with the Russian Tsars* (Stroud, 2007), pp. 125-133.
21. V. Rakov, *Moi vospominaniia o Evpatorii v epohu krımskoi voinı 1853-1856 gg.* (Ievpatoria, 1904), pp. 52-56; E. Tarle, *Krımskaia voina*, 2 vol. (Moscova, 1944), vol. 2, p. 217; *The Times*, 14 iunie 1856, p. 5.
22. WO 6/74, Panmure către Raglan, 26 martie 1855; Royle, *Crimea*, p. 370.
23. FO 78/1129/62, Rose către Clarendon, 2 iunie 1855.
24. A. Kinglake, *The Invasion of the Crimea: Its Origin and an Account of Its Progress down to the Death of Lord Raglan*, 8 vol. (Londra, 1863), vol. 8, pp. 48-55; E. Perret, *Les Français en Orient. Récits de Crimée 1854-1856* (Paris, 1889), pp. 287-289; *The Times*, 28 mai 1855.
25. RGVIA, fond 846, vol. 16, dosar 5563, f. 322; N. Dubrovin, *Istoriia krımskoi voinı i oboronı Sevastopolia*, 3 vol. (Sankt-Petersburg, 1900), vol. 3, p. 179.
26. J. Herbé, *Français et russes en Crimée. Lettres d'un officier français à sa famille pendant la campagne d'Orient* (Paris, 1892), p. 337; Noir, *Souvenirs d'un simple zouave*, p. 314.
27. *A Visit to Sebastopol a Week after Its Fall: By an Officer of the Anglo-Turkish Contingent* (Londra, 1856), p. 34.
28. M. Vrocenskii, *Sevastopol'skii razгром. Vospominaniia uciastnika slavnoı oboronı Sevastopolia* (Kiev, 1893), pp. 77-84; H. Loizillon, *La Campagne de Crimée. Lettres écrites de Crimée par le capitaine d'état-major Henri Loizillon à sa famille* (Paris, 1895), pp. 106-107.

29. Herbé, *Français et russes en Crimée*, p. 199 ; RGVIA, fond 846, vol. 16, dosar 5452, capitolul 2, f. 166 ; W. Porter, *Life in the Trenches before Sevastopol* (Londra, 1856), p. 111.
30. E. Boniface, Count de Castellane, *Campagnes de Crimée, d'Italie, d'Afrique, de Chine et de Syrie, 1849-1862* (Paris, 1898), pp. 168-173.
31. Noir, *Souvenirs d'un simple zouave*, p. 313 ; E. Eršov, *Sevastopol'skie vospominaniia artilleriiskogo ofitëra v semi tetradah* (Sankt-Petersburg, 1858), pp. 167-173 ; NAM 1965-01-183-10 (scrisoare a lui Steevens, 26 martie 1855).
32. H. Clifford, *Letters and Sketches from the Crimea* (Londra, 1956), p. 194 ; Porter, *Life in the Trenches*, pp. 64-65.
33. C. Mismier, *Souvenirs d'un dragon de l'armée de Crimée* (Paris, 1887), p. 140 ; Porter, *Life in the Trenches*, pp. 68-69.
34. F. Luguez, *Crimée-Italie 1854-1859. Extraits de la correspondance d'un officier avec sa famille* (Nancy, 1895), pp. 61-62.
35. J. Cler, *Reminiscences of an Officer of Zouaves* (New York, 1860), pp. 233-234 ; S. Calthorpe, *Letters from Headquarters ; or the Realities of the War in the Crimea by an Officer of the Staff* (Londra, 1858), pp. 215-216.
36. Eršov, *Sevastopol'skie vospominaniia*, pp. 224-230.
37. Damas, *Souvenirs*, p. 265.
38. Porter, *Life in the Trenches*, p. 127.
39. WO 28/126, Register of Courts Martial ; Clifford, *Letters and Sketches*, p. 269. Pentru unele dintre numeroasele rapoarte privind beția în armata rusă, vezi RGVIA, fond 484, vol. 1, dosarele 398-403.
40. Herbé, *Français et russes en Crimée*, p. 225 ; *The Times*, 17 martie 1855.
41. M. Seacole, *Wonderful Adventures of Mrs Seacole in Many Lands* (Londra, 2005), p. 117.
42. A. Soyer, *Soyer's Culinary Campaign* (Londra, 1857), p. 405.
43. B. Cooke, *The Grand Crimean Central Railway* (Knutsford, 1990).
44. Herbé, *Français et russes en Crimée*, p. 223.
45. RGVIA, fond 481, vol. 1, dosar 18, f. 1-8.
46. V. Kolciak, *Voina i plen 1853-1855 gg. Iz vospominanii o davno perejitom* (Sankt-Petersburg, 1904), pp. 41-42 ; Vrocenskii, *Sevastopol'skii razgrom*, p. 113 ; *Sobranie pisem sester Krestovozdvijenskoj obščini popecenii o ranenih* (Sankt-Petersburg, 1855), pp. 37-40 ; Eršov, *Sevastopol'skie vospominaniia*, p. 91.
47. Porter, *Life in the Trenches*, p. 144 ; Eršov, *Sevastopol'skie vospominaniia*, pp. 97-107 ; *Sobranie pisem sester Krestovozdvijenskoj obščini*, pp. 49-55 ; N. Pirogov, *Sevastopol'skie pis'ma i vospominaniia* (Moscova, 1950), p. 62.
48. *Vospominaniia ob odnom iz doblestnih zašcitnikov Sevastopolia* (Sankt-Petersburg, 1857), pp. 14-18 ; Eršov, *Sevastopol'skie vospominaniia*, p. 34.
49. H. Troyat, *Tolstoy* (Londra, 1970), pp. 170-171 ; *Tolstoy's Diaries*, vol. 1 : 1847-1894, ed. și trad. R.F. Christian (Londra, 1985), p. 103 ; A. Maude, *The Life of Tolstoy : First Fifty Years* (Londra, 1908), pp. 111-112.
50. *Tolstoy's Diaries*, vol. 1, p. 104 ; V. Nazar'ev, „Jizn' i liudi bilogo vremeni”, *Istoriceskii vestnik*, 11 (1890), p. 443 ; M. Vigon, *Krimskie stranitsi jizni i tvorcestva L.N. Tolstogo* (Simferopol, 1978), p. 37.
51. Vrocenskii, *Sevastopol'skii razgrom*, p. 117 ; N. Dubrovin, *349-dnevnaia zaščita Sevastopolia* (Sankt-Petersburg, 2005), pp. 161-167 ; NAM 1968-07-484 (scrisoare a lui Gage, 13 aprilie 1855).
52. J. Jocelyn, *The History of the Royal Artillery (Crimean Period)* (Londra, 1911), p. 359 ; NAM 1965-01-183-10 (scrisoare, 23 aprilie 1855).
53. Mismier, *Souvenirs d'un dragon*, pp. 179-180 ; *Mrs Duberly's War : Journal and Letters from the Crimea*, ed. C. Kelly (Oxford, 2007), pp. 186-187.

54. M.O. Cullet, *Un régiment de ligne pendant la guerre d'orient. Notes et souvenirs d'un officier d'infanterie 1854-1855-1856* (Lyon, 1894), pp. 165-166 ; Herbé, *Français et russes en Crimée*, pp. 260-265.
55. NAM 1974-05-16 (scrisoare a lui St George, 9 iunie 1855).
56. A. du Casse, *Précis historique des opérations militaires en orient de mars 1854 à septembre 1855* (Paris, 1856), p. 290 ; Herbé, *Français et russes en Crimée*, pp. 267-272.
57. Cullet, *Un régiment*, p. 182 ; J. Spilsbury, *The Thin Red Line : An Eyewitness History of the Crimean War* (Londra, 2005), pp. 278-279.
58. Cullet, *Un régiment*, pp. 278, 296-299.
59. Herbé, *Français et russes en Crimée*, p. 285 ; NAM 1962-10-94-2 (scrisoare a lui Alexander, 22 iunie 1855).
60. V. Liaskoronskii, *Vospominaniia Prokofia Antonovicia Podpalova* (Kiev, 1904), p. 17.
61. Small, *The Crimean War*, p. 159.
62. Herbé, *Français et russes en Crimée*, pp. 280-281 ; Liaskoronskii, *Vospominaniia*, p. 17.
63. Boniface, *Campagnes de Crimée*, p. 235.
64. Kinglake, *Invasion of the Crimea*, vol. 8, pp. 161-162.
65. A. Massie, *The National Army Museum Book of the Crimean War : The Untold Stories* (Londra, 2004), pp. 199-200.
66. T. Gowing, *A Soldier's Experience : A Voice from the Ranks* (Londra, 1885), p. 115 ; Spilsbury, *Thin Red Line*, pp. 282-286 ; *A Visit to Sebastopol*, pp. 31-32.
67. NAM 1966-01-2 (scrisoare a lui Scott, 22 iunie 1855) ; NAM 1962-10-94-2 (scrisoare a lui Alexander, 24 iunie 1855).
68. Lugez, *Crimée-Italie*, pp. 47-49.
69. NAM 1968-07-287-2 (Raglan către Panmure, 19 iunie 1855) ; NAM 1963-05-162 (dr. Smith către Kinglake, 2 iulie 1877).

Căderea Sevastopolului

1. E. Boniface, Count de Castellane, *Campagnes de Crimée, d'Italie, d'Afrique, de Chine et de Syrie, 1849-1862* (Paris, 1898), p. 247.
2. A. Maude, *The Life of Tolstoy : First Fifty Years* (Londra, 1908), p. 119.
3. NAM 1984-09-31-129 (scrisoare, 9 iulie 1855) ; NAM 1989-03-47-6 (scrisoare a lui Ridley, 11 august 1855).
4. A. de Damas, *Souvenirs religieux et militaires de la Crimée* (Paris, 1857), pp. 84-86.
5. L. Noir, *Souvenirs d'un simple zouave. Campagnes de Crimée et d'Italie* (Paris, 1869), p. 282 ; J. Cler, *Reminiscences of an Officer of Zouaves* (New York, 1860), pp. 231-232 ; C. Mismier, *Souvenirs d'un dragon de l'armée de Crimée* (Paris, 1887), p. 117.
6. H. Loizillon, *La Campagne de Crimée. Lettres écrites de Crimée par le capitaine d'état-major Henri Loizillon à sa famille* (Paris, 1895), pp. x-xi, 116-117.
7. J. Baudens, *La Guerre de Crimée. Les campements, les abris, les ambulances, les hôpitaux, etc.* (Paris, 1858), pp. 113-115 ; G. Guthrie, *Commentaries on the Surgery of the War in Portugal... with Additions Relating to Those in the Crimea* (Philadelphia, 1862), p. 646.
8. K. Giubbenet, *Ocerk mediĭnskoi i gospiatal'noi ciasi russkikh voisk v Krîmu v 1854-1856 gg.* (Sankt-Petersburg, 1870), pp. 143-144.
9. *Ibid.*, pp. 10, 13, 88-90 ; RA VIC/MAIN/QVJ/1856, 12 martie.
10. M. Vrocenskii, *Sevastopol'skii razgrom. Vospominaniia uciastnika slavnoi oboronî Sevastopolia* (Kiev, 1893), pp. 164-169 ; W. Baumgart, *The Crimean War, 1853-1856* (Londra, 1999), p. 159.

11. E. Tarle, *Krîmskaia voina*, 2 vol. (Moscova, 1944), vol. 2, p. 328.
12. RGVIA, fond 846, vol. 16, dosar 5732, f. 28; E. Eršov, *Sevastopol'skie vospominaniia artilleriiskogo ofîtera v semi tetradah* (Sankt-Petersburg, 1858), pp. 244-245; L. Tolstoy, *The Sebastopol Sketches*, trad. D. McDuff (Londra, 1986), p. 139 [ed.rom. p. 118].
13. RGVIA, fond 9196, vol. 4, sv. 2, dosar 1, capitolul 2, f. 1-124; fond 9198, vol. 6/264, sv. 15, dosar 2/2, f. 104, 112; fond 484, vol. 1, dosar 264, f. 1-14; dosar 291, f. 1-10; Boniface, *Campagnes de Crimée*, p. 267; Loizillon, *La Campagne de Crimée*, pp. 105, 139; H. Clifford, *Letters and Sketches from the Crimea* (Londra, 1956), p. 249.
14. A. Seaton, *The Crimean War: A Russian Chronicle* (Londra, 1977), p. 195.
15. *Ibid.*, p. 196.
16. A. Hruščiov, *Istoriia oboronî Sevastopolia* (Sankt-Petersburg, 1889), pp. 120-122; Tarle, *Krîmskaia voina*, vol. 2, pp. 344-347; Seaton, *The Crimean War*, p. 197.
17. M.O. Cullet, *Un régiment de ligne pendant la guerre d'orient. Notes et souvenirs d'un officier d'infanterie 1854-1855-1856* (Lyon, 1894), pp. 199-203; Seaton, *The Crimean War*, p. 202; D. Stolîpin, *Iz licinîi vospominanii o krîmskoi voine i o zemledel'ceskikh porîadkah* (Moscova, 1874), pp. 12-16; I. Krasovskii, *Iz vospominanii o voine 1853-56* (Moscova, 1874); P. Jaeger, *Le mura di Sebastopoli. Gli italiani in Crimea 1855-56* (Milano, 1991), pp. 306-309.
18. Cullet, *Un régiment*, pp. 207-208.
19. Seaton, *The Crimean War*, p. 205; J. Herbé, *Français et russes en Crimée. Lettres d'un officier français à sa famille pendant la campagne d'Orient* (Paris, 1892), p. 318.
20. Jaeger, *Le mura di Sebastopoli*, p. 315; Loizillon, *La Campagne de Crimée*, pp. 168-170; M. Seacole, *Wonderful Adventures of Mrs Seacole in Many Lands* (Londra, 2005), p. 142; T. Buzzard, *With the Turkish Army in the Crimea and Asia Minor* (Londra, 1915), p. 145.
21. Seaton, *The Crimean War*, pp. 206-207.
22. Herbé, *Français et russes en Crimée*, p. 321; N. Berg, *Zapiski ob osade Sevastopolia*, 2 vol. (Moscova, 1858), vol. 2, p. 1.
23. Vrocenskii, *Sevastopol'skii razgrom*, p. 201.
24. H. Small, *The Crimean War: Queen Victoria's War with the Russian Tsars* (Stroud, 2007), pp. 169-170; Eršov, *Sevastopol'skie vospominaniia*, pp. 157, 242-243; Cullet, *Un régiment*, p. 220.
25. *Za mnogo let. Zapiski (vospominaniia) neizvestnogo 1844-1874 gg.* (Sankt-Petersburg, 1897), pp. 90-91; Giubbenet, *Ocerk*, p. 148.
26. RGVIA, fond 846, vol. 16, dosar 5758, f. 57; Vrocenskii, *Sevastopol'skii razgrom*, pp. 213-220; Tarle, *Krîmskaia voina*, vol. 2, pp. 360-361. Pentru informații secrete obținute de ruși de la prizonieri aliați, vezi RGVIA, fond 846, vol. 16, dosar 5687, f. 7.
27. A. Niel, *Siège de Sébastopol. Journal des opérations du génie* (Paris, 1858), pp. 492-502; E. Perret, *Les Français en orient. Recits de Crimée 1854-1856* (Paris, 1889), pp. 377-379; Herbé, *Français et russes en Crimée*, pp. 328-329; V. Liaskoronskii, *Vospominaniia Prokofîia Antonovicia Podpalova* (Kiev, 1904), pp. 19-20; *Tolstoy's Letters*, ed. și trad. R.F. Christian, 2 vol. (Londra, 1978), vol. 1, p. 52.
28. RGVIA, fond 846, vol. 16, dosar 5758, f. 58-60; A. Viazmitînov, „Sevastopol' ot 21 marta po 28 avgusta 1855 goda”, *Russkaia starina*, 34 (1882), pp. 55-56; Eršov, *Sevastopol'skie vospominaniia*, pp. 277-279.
29. J. Spilsbury, *The Thin Red Line: An Eyewitness History of the Crimean War* (Londra, 2005), p. 303.
30. Spilsbury, *Thin Red Line*, p. 304; C. Campbell, *Letters from Camp to His Relatives during the Siege of Sebastopol* (Londra, 1894), pp. 316-317; Clifford, *Letters and Sketches*, pp. 257-258.
31. RGVIA, fond 846, vol. 16, dosar 5758, f. 65.

32. M. Bogdanovici, *Vostocinaia voina 1853-1856*, 4 vol. (Sankt-Petersburg, 1876), vol. 4. p. 127.
33. RGVIA, fond 846, vol. 16, dosar 5758, f. 68 ; T. Toliceva, *Rasskazi staruški ob osade Sevastopolia* (Moscova, 1881), pp. 87-90.
34. *Tolstoy's Letters*, vol. 1, p. 52.
35. *Sobranie pisem sester Krestovozdvijenskoj občini popecenii o ranenih* (Sankt-Petersburg. 1855), pp. 74, 81-82.
36. Giubbenet, *Ocerk*, pp. 19, 152-153 ; *The Times*, 27 septembrie 1855.
37. Boniface, *Campagnes de Crimée*, pp. 295-296 ; Buzzard, *With the Turkish Army*, p. 193.
38. E. Vanson, *Crimée, Italie, Mexique. Lettres de campagnes 1854-1867* (Paris, 1905), pp. 154, 161 ; NAM 2005-07-719 (scrisoare a lui Golaphy, 22 septembrie 1855).
39. WO 28/126 ; NAM 6807-379/4 (Panmure către Codrington, 9 noiembrie 1855).
40. S. Tatișev, *Imperator Aleksandr II. Ego jizn' i țarstvovanie*, 2 vol. (Sankt-Petersburg. 1903), vol. 1, pp. 161-163.
41. RGVIA, fond 481, vol. 1, dosar 36, f. 1-27 ; A. Tiutceva, *Pri dvore dvuh imperator. Vospominaniia, dnevnik, 1853-1882* (Moscova, 1928-1929), p. 65 ; W. Mosse, „How Russia Made Peace September 1855 to April 1856”, *Cambridge Historical Journal*, 11/3 (1955), p. 301 ; W. Baumgart, *The Peace of Paris 1856 : Studies in War, Diplomacy and Peacemaking* (Oxford, 1981), p. 7.
42. Tarle, *Krimskaia voina*, vol. 2, pp. 520-524 ; H. Sandwith, *A Narrative of the Siege of Kars* (Londra, 1856), pp. 104 și urm. ; *Papers Relative to Military Affairs in Asiatic Turkey and the Defence and Capitulation of Kars : Presented to Both Houses of Parliament by Command of Her Majesty* (Londra, 1856), p. 251 ; C. Badem, „The Ottomans and the Crimean War (1853-1856)”, teză de doctorat (Universitatea Sabanci, 2007), pp. 197-223.
43. Mosse, „How Russia Made Peace”, pp. 302-303.
44. Baumgart, *The Peace of Paris 1856*, pp. 5-7.
45. BLMD, Add. MS 48579, Palmerston către Clarendon, 25 septembrie 1855.
46. Argyll, Duke of, *Autobiography and Memoirs*, 2 vol. (Londra, 1906), vol. 1, p. 492 ; *The Greville Memoirs 1814-1860*, ed. L. Strachey și R. Fulford, 8 vol. (Londra, 1938), vol. 7, p. 173.
47. BLMD, Add. MS 48579, Palmerston către Clarendon, 9 octombrie 1855.
48. C. Thoumas, *Mes souvenirs de Crimée 1854-1856* (Paris, 1892), pp. 256-260 ; *Lettres d'un soldat à sa mère de 1849 à 1870 : Afrique, Crimée, Italie, Mexique* (Montbéliard, 1910), pp. 106-108 ; Loizillon, *La Campagne de Crimée*, pp. xvii-xviii.
49. A. Gouttman, *La Guerre de Crimée 1853-1856* (Paris, 1995), p. 460 ; L. Case, *French Opinion on War and Diplomacy during the Second Empire* (Philadelphia, 1954), pp. 39-40 ; R. Marlin, *L'Opinion franc-comtoise devant la guerre de Crimée*, *Annales Littéraires de l'Université de Besançon*, vol. 17 (Paris, 1957), p. 48.
50. W. Echard, *Napoleon III and the Concert of Europe* (Baton Rouge, La., 1983), pp. 50-51.
51. Gouttman, *La Guerre de Crimée*, p. 451 ; A.J.P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918* (Oxford, 1955), p. 78.
52. Mosse, „How Russia Made Peace”, p. 303.
53. BLMD, Add. MS 48579, Palmerston către Clarendon, 1 decembrie 1855 ; Baumgart, *The Peace of Paris*, p. 33.
54. Mosse, „How Russia Made Peace”, p. 304.
55. *Ibid.*, pp. 305-306.
56. *Ibid.*, pp. 306-313.
57. Boniface, *Campagnes de Crimée*, p. 336.
58. D. Noël, *La Vie de bivouac. Lettres intimes* (Paris, 1860), p. 254.
59. Liaskoronskii, *Vospominaniia*, pp. 23-24.

23. FO 195/524, Finn către Clarendon, 10, 11, 14 și 29 aprilie, 2 mai, 6 iunie 1856; 13 februarie 1857; E. Finn (ed.), *Stirring Times, or, Records from Jerusalem Consular Chronicles of 1853 to 1856*, 2 vol. (Londra 1878), vol. 2, pp. 424-440.
24. *Correspondence Respecting the Rights and Privileges of the Latin and Greek Churches in Turkey*, 2 vol. (Londra, 1854-1856), vol. 2, p. 119; FO 78/1171, Stratford către Porte, 23 decembrie 1856.
25. FO 195/524, Finn către Stratford, 22 iulie 1857; Finn, *Stirring Times*, vol. 2, pp. 448-449.
26. Vezi H. Wood, „The Treaty of Paris and Turkey's Status in International Law”, *American Journal of International Law*, 37/2 (aprilie 1943), pp. 262-274.
27. W. Mosse, *The Rise and Fall of the Crimean System, 1855-1871: The Story of the Peace Settlement* (Londra, 1963), p. 40.
28. BLMD, Add. MS 48580, Palmerston către Clarendon, 7 august 1856; Mosse, *The Rise and Fall*, pp. 55 și urm.
29. *Ibid.*, p. 93.
30. G. Thurston, „The Italian War of 1859 and the Reorientation of Russian Foreign Policy”, *Historical Journal*, 20/1 (martie 1977), pp. 125-126.
31. C. Cavour, *Il carteggio Cavour-Nigra dal 1858 al 1861*, 4 vol. (Bologna, 1926), vol. 1, p. 116.
32. Mosse, *The Rise and Fall*, p. 121.
33. K. Cook, „Russia, Austria and the Question of Italy, 1859-1862”, *International History Review*, 2/4 (octombrie 1980), pp. 542-565; FO 65/574, Napier către Russell, 13 martie 1861.
34. A.J.P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918* (Oxford, 1955), p. 85.
35. A. Tiutceva, *Pri dvore dvuh imperatorov. Vospominaniia, dnevniki, 1853-1882* (Moscova, 1928-1929), p. 67; A. Kelly, *Toward Another Shore: Russian Thinkers between Necessity and Chance* (New Haven, 1998), p. 41.
36. *Tolstoy's Diaries*, vol. 1: 1847-1894, ed. și trad. R.F. Christian (Londra, 1985), pp. 96-97.
37. M. Vigon, *Krîmskie stranitsi jizni i tvorcestva L.N. Tolstogo* (Simferopol, 1978), pp. 29-30, 45-46; H. Troyat, *Tolstoy* (Londra, 1970), p. 168.
38. Kelly, *Toward Another Shore*, p. 41; Vigon, *Krîmskie stranitsi*, p. 37.
39. IRL, fond 57, vol. 1, n. 7, l. 16; RGIA, fond 914, vol. 1, dosar 68, f. 1-2.
40. F. Dostoevski, *Polnoe sobranie socinenii*, 30 vol. (Leningrad, 1972-1988), vol. 18, p. 57.
41. N. Danilov, *Istorieskii ocerk razvitiia voennogo upravleniia v Rossii* (Sankt-Petersburg, 1902), *prilozenie 5*; *Za mnogo let. Zapiski (vospominaniia) neizvestnogo 1844-1874 gg.* (Sankt-Petersburg, 1897), pp. 136-137.
42. E. Brooks, „Reform in the Russian Army, 1856-1861”, *Slavic Review*, 43/1 (primăvara 1984), pp. 66-78.
43. Citat în J. Frank, *Dostoevsky: The Years of Ordeal, 1850-1859* (Londra, 1983), p. 182.
44. E. Steinberg, „Angliiskaia versiia o «russkoi ugroze» v XIX-XX vv”, în *Problemi metodologii i istocinikovedeniia istorii vnešnei politiki Rossii, sbornik statei* (Moscova, 1986), pp. 67-69; R. Shukla, *Britain, India and the Turkish Empire, 1853-1882* (New Delhi, 1973), pp. 19-20; *The Politics of Autocracy: Letters of Alexander II to Prince A.I. Bariatinskii*, ed. A. Rieber (Haga, 1966), pp. 74-81.
45. M. Petrovich, *The Emergence of Russian Pan Slavism, 1856-1870* (New York, 1956), pp. 117-118.
46. D. MacKenzie, „Russia's Balkan Policies under Alexander II, 1855-1881”, în H. Ragsdale (ed.), *Imperial Russian Foreign Policy* (Cambridge, 1993), pp. 223-226.
47. *Ibid.*, pp. 227-228.
48. Lord P. Kinross, *Ottoman Centuries: The Rise and Fall of the Turkish Empire* (Londra, 1977), p. 509.
49. A. Saab, *Reluctant Icon: Gladstone, Bulgaria, and the Working Classes, 1856-1878* (Cambridge, Mass., 1991), pp. 65-67.

50. *Ibid.*, p. 231.
51. F. Dostoevsky, *A Writer's Diary*, trad. K. Lantz, 2 vol. (Londra, 1995), vol. 2, pp. 899-900 [ed. rom. : F.M. Dostoevski, *Jurnal de scriitor*, ediția a III-a, trad. de Adriana Nicoa Marina Vraciu, Leonte Ivanov și Emil Iordache, studiu introductiv de Sorina Bălăneșu Poliorom, Iași, 2008, pp. 758-759].
52. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe*, p. 253; *The Times*, 17 iulie 1878.
53. Finn, *Stirring Times*, vol. 2, p. 452.
54. FO 195/524, Finn către Canning, 29 aprilie 1856.

Epilog

1. RA VIC/MAIN/QVJ/1856, 11 și 13 martie.
2. T. Margrave, „Numbers & Losses in the Crimea: An Introduction. Part Three: Other Nations”, *War Correspondent*, 21/3 (2003), pp. 18-22.
3. R. Burns, *John Bell: The Sculptor's Life and Works* (Kirstead, 1999), pp. 54-55.
4. T. Pakenham, *The Boer War* (Londra, 1979), p. 201.
5. N. Hawthorne, *The English Notebooks, 1853-1856* (Columbus, Oh., 1997), p. 149.
6. „Florence Nightingale”, *Punch*, 29 (1855), p. 225.
7. S. Markovits, *The Crimean War in the British Imagination* (Cambridge, 2009), p. 68
J. Bratton, „Theatre of War: The Crimea on the London Stage 1854-55”, în D. Brady, L. James și B. Sharatt (ed.), *Performance and Politics in Popular Drama: Aspects of Popular Entertainment in Theatre, Film and Television 1800-1976* (Cambridge, 1980), p. 134.
8. M. Bostridge, *Florence Nightingale: The Woman and Her Legend* (Londra, 2008) pp. 523-524, 528; M. Poovey, „A Housewifely Woman: The Social Construction of Florence Nightingale”, în *id.*, *Uneven Developments: The Ideological Work of Gender in Victorian Fiction* (Londra, 1989), pp. 164-198.
9. W. Knollys, *The Victoria Cross in the Crimea* (Londra, 1877), p. 3.
10. S. Beeton, *Our Soldiers and the Victoria Cross: A General Account of the Regiments and Men of the British Army: And Stories of the Brave Deeds which Won the Prize „For Valour”* (Londra, f.a.), p. vi.
11. Markovits, *The Crimean War*, p. 70.
12. T. Hughes, *Tom Brown's Schooldays* (Londra, f.a.), pp. 278-280.
13. T. Hughes, *Tom Brown at Oxford* (Londra, 1868), p. 169.
14. O. Anderson, „The Growth of Christian Militarism in Mid-Victorian Britain”, *English Historical Review*, 86/338 (1971), pp. 46-72; K. Hendrickson, *Making Saints: Religion and the Public Image of the British Army, 1809-1885* (Cranbury, NJ, 1998), pp. 9-15; M. Snape, *The Redcoat and Religion: The Forgotten History of the British Soldier from the Age of Marlborough to the Eve of the First World War* (Londra, 2005), pp. 90-91, 98.
15. *Memorials of Captain Hedley Vicars, Ninety-Seventh Regiment* (Londra, 1856), pp. x, 216-217.
16. Citat în Markovits, *The Crimean War*, p. 92.
17. M. Lalumia, *Realism and Politics in Victorian Art of the Crimean War* (Epping, 1984), pp. 80-86.
18. *Ibid.*, pp. 125-126.
19. *Ibid.*, pp. 136-144; P. Usherwood și J. Spencer-Smith, *Lady Butler, Battle Artist, 1846-1933* (Londra, 1987), pp. 29-31.
20. Mrs H. Sandford, *The Girls' Reading Book* (Londra, 1875), p. 183.
21. Vezi, de exemplu, R. Basturk, *Bilim ve Ahlak* (Istanbul, 2009).
22. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, *Selçuklular Döneminde Anadolu'ya Yapılan Akınlar - 1799-1802 Osmanlı-Fransız Harbinde Akka Kalesi Savunması - 1853-1856*

- Osmanlı-Rus Kırım Harbi Kafkas Cephesi* (Ankara, 1981), citat în C. Badem, „The Ottomans and the Crimean War (1853-1856)”, teză de doctorat (Universitatea Sabanci, 2007), pp. 20-21 (traducere modificată pentru clarificare).
23. A. Hrușciiov, *Istoriia oboronî Sevastopolia* (Sankt-Petersburg, 1889), pp. 159-156.
 24. L. Tolstoy, *The Sebastopol Sketches*, trad. D. McDuff (Londra, 1986), pp. 56-57 [ed.rom. pp. 23-24].
 25. N. Dubrovin, *349-dnevnaia zaščita Sevastopolia* (Sankt-Petersburg, 2005), p. 15.
 26. A. Apuhtin, *Socineniia*, 2 vol. (Sankt-Petersburg, 1895), vol. 2, p. iv. Pentru ediția în limba engleză, traducere de Luis Sundkvist și de autor.
 27. M. Kozelsky, *Christianizing Crimea : Shaping Sacred Space in the Russian Empire and Beyond* (De Kalb, Ill., 2010), pp. 130-139; R. Wortman, *Scenarios of Power : Myth and Ceremony in Russian Monarchy*, vol. 2 : *From Alexander II to the Abdication of Nicholas II* (Princeton, 2000), p. 25; O. Maiorova, „Searching for a New Language of Self : The Symbolism of Russian National Belonging during and after the Crimean War”, *Ab Imperio*, 4 (2006), p. 199.
 28. RGVIA, fond 481, vol. 1, dosar 27, f. 116; M. Bogdanovici (ed.), *Istoriceskii ocerk deiatel'nosti voennago upravleniia v Rossii v pervoe dvatsatipiatiletie blagopolucinago țarstvoivaniia Gosudaria Imperatora Aleksandra Nikolaevicha (1855-1880 gg.)*, 6 vol. (Sankt-Petersburg, 1879-81), vol. 1, p. 172.
 29. S. Plokhyy, „The City of Glory : Sevastopol in Russian Historical Mythology”, *Journal of Contemporary History*, 35/3 (iulie 2000), p. 377.
 30. S. Davies, „Soviet Cinema and the Early Cold War : Pudovkin's *Admiral Nakhimov* in Context”, *Cold War History*, 4/1 (octombrie 2003), pp. 49-70.
 31. Citat în Plokhyy, „The City of Glory”, p. 382.
 32. Lucrările conferinței se găsesc online : <http://www.cnsr.ru/projects.php?id=10>.

Bibliografie selectivă

- Aksan, V., *Ottoman Wars 1700-1870: An Empire Besieged* (Londra, 2007).
- Akten zur Geschichte des Krimkriegs: Französische Akten zur Geschichte des Krimkriegs*, 3 vol. (München, 1999-2003).
- Akten zur Geschichte des Krimkriegs: Österreichische Akten zur Geschichte des Krimkriegs*, 3 vol. (München, 1979-1980).
- Akten zur Geschichte des Krimkriegs: Preussische Akten zur Geschichte des Krimkriegs*, 2 vol. (München, 1990-1991).
- Alabin, P., *Ceâtre voinî. Pohodnîe zapiski v voinu 1853, 1854, 1855 i 1856 godov*, 2 vol. (Viatka, 1861).
- Alberti, M., *Per la storia dell'alleanza e della campagna di Crimea, 1853-1856. Lettere e documenti* (Torino, 1910).
- Anderson, M., *The Eastern Question* (Londra, 1966).
- Anderson, O., *A Liberal State at War: English Politics and Economics during the Crimean War* (Londra, 1967).
- Anderson, O., „The Growth of Christian Militarism in Mid-Victorian Britain”, *English Historical Review*, 86/338 (1971), pp. 46-72.
- Andriianov, A., *Inkermanskii boi i oborona Sevastopolia (nabroski uciastnika)* (Sankt-Petersburg, 1903).
- [Anon.] *The Englishwoman in Russia: Impressions of the Society and Manners of the Russians at Home* (Londra, 1855).
- Ascherson, N., *Black Sea* (Londra, 1995).
- Baddeley, J., *The Russian Conquest of the Caucasus* (Londra, 1908).
- Badem, C., „The Ottomans and the Crimean War (1853-1856)”, teză de doctorat (Universitatea Sabanci, 2007).
- Bailey, F., *British Policy and the Turkish Reform Movement, 1826-1853* (Londra, 1942).
- Bapst, E., *Les Origines de la Guerre en Crimée. La France et la Russie de 1848 à 1851* (Paris, 1912).
- Baudens, J., *La Guerre de Crimée. Les campements, les abris, les ambulances, les hôpitaux, etc.* (Paris, 1858).
- Baumgart, W., *The Peace of Paris 1856: Studies in War, Diplomacy and Peacemaking* (Oxford, 1981).
- Bayley, C., *Mercenaries for the Crimean: The German, Swiss, and Italian Legions in British Service 1854-6* (Montréal, 1977).
- Bazancourt, Baron de, *The Crimean Expedition, to the Capture of Sebastopol*, 2 vol. (Londra, 1856).
- Berg, M., *Desiat'dnei v Sevastopole* (Moscova, 1855).
- Bestuzhev, I., *Krîmskaia voina 1853-1856* (Moscova, 1956).
- Bitis, A., *Russia and the Eastern Question: Army, Government and Society, 1815-1833* (Oxford, 2006).
- Bogdanovici, M., *Vostocinaia voina 1853-1856*, 4 vol. (Sankt-Petersburg, 1876).
- Bolsover, G., „Nicholas I and the Partition of Turkey”, *Slavonic Review*, 27 (1948), pp. 115-145.

- Bonham-Carter, V. (ed.), *Surgeon in the Crimea : The Experiences of George Lawson Recorded in Letters to His Family* (Londra, 1968).
- Boniface, E., Count de Castellane, *Campagnes de Crimée, d'Italie, d'Afrique, de Chine et de Syrie, 1849-1862* (Paris, 1898).
- Bostridge, M., *Florence Nightingale : The Woman and Her Legend* (Londra, 2008).
- Bresler, F., *Napoleon III : A Life* (Londra, 1999).
- Brown, D., *Palmerston and the Politics of Foreign Policy, 1846-55* (Manchester 2002).
- Buzzard, T., *With the Turkish Army in the Crimea and Asia Minor* (Londra, 1915).
- Cadot, M., *La Russie dans la vie intellectuelle française, 1839-1856* (Paris, 1967).
- Calthorpe, S., *Letters from Headquarters ; or the Realities of the War in the Crimea by an Officer of the Staff* (Londra, 1858).
- Case, L., *French Opinion on War and Diplomacy during the Second Empire* (Philadelphia, 1954).
- Cavour, C., *Il carteggio Cavour-Nigra dal 1858 al 1861. A cura della R. Commissione Editrice*, 4 vol. (Bologna, 1926).
- Charles-Roux, F., *Alexandre II, Gortchakoff et Napoleon III* (Paris, 1913).
- Cler, J., *Reminiscences of an Officer of Zouaves* (New York, 1860).
- Clifford, H., *Letters and Sketches from the Crimea* (Londra, 1956).
- Cooke, B., *The Grand Crimean Central Railway* (Knutsford, 1990).
- Correspondence Respecting the Rights and Privileges of the Latin and Greek Churches in Turkey*, 2 vol. (Londra, 1854-1856).
- Crimée 1854-6*, catalog de expozi'tie, Musée de l'Armée (Paris, 1994).
- Cullet, M.O., *Un régiment de ligne pendant la guerre d'orient. Notes et souvenirs d'un officier d'infanterie 1854-1855-1856* (Lyon, 1894).
- Cunningham, A., *Eastern Questions in the Nineteenth Century : Collected Essays*, 2 vol. (Londra, 1993).
- Curtiss, J., *The Russian Army under Nicholas I, 1825-1855* (Durham, NC, 1965).
- Curtiss, J., *Russia's Crimean War* (Durham, NC, 1979).
- Damas, A. de, *Souvenirs religieux et militaires de la Crimée* (Paris, 1857).
- Dante, F., *I cattolici e la guerra di Crimea* (Roma, 2005).
- David, S., *The Homicidal Earl : The Life of Lord Cardigan* (Londra, 1997).
- David, S., *The Indian Mutiny* (Londra, 2002).
- Davison, R.H., „Turkish Attitudes Concerning Christian-Muslim Equality in the 19th Century”, *American Historical Review*, 59 (1953-1954), pp. 844-864.
- Davison, R.H., *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876* (Princeton, 1963).
- Davison, R.H., *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923 : The Impact of the West* (Austin, Tex., 1990).
- Doré, G., *Histoire pittoresque, dramatique et caricaturale de la Sainte Russie* (Paris, 1854).
- Dubrovin, N., *Istoriia kr'ynskoi voini i oboroni Sevastopolia*, 3 vol. (Sankt-Petersburg, 1900).
- Egerton, R., *Death or Glory : The Legacy of the Crimean War* (Londra, 2000).
- Ershov, E., *Sevastopol'skie vospominaniia artilleriiskogo ofit'era v semi tetradah* (Sankt-Petersburg, 1858).
- Fisher, A., *The Russian Annexation of the Crimea, 1772-1783* (Cambridge, 1970).
- Fisher, A., *The Crimean Tatars* (Stanford, Calif., 1978).
- Fisher, A., „Emigration of Muslims from the Russian Empire in the Years after the Crimean War”, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 35/3 (1987), pp. 356-371.
- Florescu, R., *The Struggle against Russia in the Romanian Principalities 1821-1854* (Monachii, 1962).
- Gammer, M., *Muslim Resistance to the Tsar : Shamil and the Conquest of Chechnya and Dagestan* (Londra, 1994).
- Geršel'man, S., *Nravstvennii element pod Sevastopolem* (Sankt-Petersburg, 1897).

- Giubbenet, K., *Ocerk mediĭniskoi i gospital'noi ciasti russkikh voisk v Krĭmu v 1854-1856 gg.* (Sankt-Petersburg, 1870).
- Gleason, J., *The Genesis of Russophobia in Great Britain* (Cambridge, Mass., 1950).
- Goldfrank, D., *The Origins of the Crimean War* (Londra, 1995).
- Goldfrank, D., „The Holy Sepulcher and the Origin of the Crimean War”, în E. Lohr și M. Poe (ed.), *The Military and Society in Russia : 1450-1917* (Leiden, 2002), pp. 491-506.
- Gondicas, D., și Issawi, C. (ed.), *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism : Politics, Economy, and Society in the Nineteenth Century* (Princeton, 1999).
- Gooch, B., *The New Bonapartist Generals in the Crimean War* (Haga, 1959).
- Gouttman, A., *La Guerre de Crimée 1853-1856* (Paris, 1995).
- Guerrin, L., *Histoire de la dernière guerre de Russie (1853-1856)*, 2 vol. (Paris, 1858).
- Harris, S., *British Military Intelligence in the Crimean War* (Londra, 2001).
- Henderson, G., *Crimean War Diplomacy and Other Historical Essays* (Glasgow, 1947).
- Herbé, J., *Français et russes en Crimée. Lettres d'un officier français à sa famille pendant la campagne d'Orient* (Paris, 1892).
- Hibbert, C., *The Destruction of Lord Raglan : A Tragedy of the Crimean War, 1854-1855* (Londra, 1961).
- Hodasevich, R., *A Voice from within the Walls of Sebastopol : A Narrative of the Campaign in the Crimea and the Events of the Siege* (Londra, 1856).
- Hopwood, D., *The Russian Presence in Palestine and Syria, 1843-1914 : Church and Politics in the Near East* (Oxford, 1969).
- Hruščiov, A., *Istoriia oboroni Sevastopolia* (Sankt-Petersburg, 1889).
- Ingle, H., *Nesselrode and the Russian Rapprochement with Britain, 1836-1844* (Berkeley, 1976).
- Jaeger, P., *Le mura di Sebastopoli. Gli italiani in Crimea 1855-56* (Milano, 1991).
- Jewsbury, G., *The Russian Annexation of Bessarabia : 1774-1828. A Study of Imperial Expansion* (New York, 1976).
- Jouve, E., *Guerre d'Orient. Voyage à la suite des armées alliées en Turquie, en Valachie et en Crimée* (Paris, 1855).
- Kagan, F., *The Military Reforms of Nicholas I : The Origins of the Modern Russian Army* (Londra, 1999).
- Keller, U., *The Ultimate Spectacle : A Visual History of the Crimean War* (Londra, 2001).
- King, C., *The Black Sea : A History* (Oxford, 2004).
- King, C., *The Ghost of Freedom : A History of the Caucasus* (Oxford, 2008).
- Kinglake, A., *The Invasion of the Crimea : Its Origin and an Account of Its Progress down to the Death of Lord Raglan*, 8 vol. (Londra, 1863).
- Kovalevskii, E., *Voina s Turĭiei i razrĭv s zapadnĭmi derĭjavami v 1853-1854* (Sankt-Petersburg, 1871).
- Kozelsky, M., *Christianizing Crimea : Shaping Sacred Space in the Russian Empire and Beyond* (De Kalb, Ill., 2010).
- Krupskaia, A., *Vospominaniia krĭmskoi voini sestri krestovozdvijenskoi obshchiny* (Sankt-Petersburg, 1861).
- Kukiel, M., *Czartoryski and European Unity 1770-1861* (Princeton, 1955).
- Lalumia, M., *Realism and Politics in Victorian Art of the Crimean War* (Epping, 1984).
- Lambert, A., *Battleships in Transition : The Creation of the Steam Battlefleet, 1815-1860* (Annapolis, Md., 1984).
- Lambert, A., *The Crimean War : British Grand Strategy, 1853-56* (Manchester, 1990).
- Lambert, A., și Badsey, S. (ed.), *The War Correspondents : The Crimean War* (Stroud, 1994).
- Lane-Poole, S., *The Life of the Right Honourable Stratford Canning*, 2 vol. (Londra, 1888).
- The Letters of Queen Victoria : A Selection from Her Majesty's Correspondence between the Years 1837 and 1861*, 3 vol. (Londra, 1907-1908).

- Lettres du maréchal Bosquet à sa mère 1829-58*, 4 vol. (Pau, 1877-1879).
- Lettres du maréchal Bosquet à ses amis, 1837-1860*, 2 vol. (Pau, 1879).
- Lettres d'un soldat à sa mère de 1849 à 1870 : Afrique, Crimée, Italie, Mexique* (Montbéliard, 1910).
- Levin, M., „Krimskaja voina i russkoe obščestvo”, în *id.*, *Očerki po istorii russkoi obščestvennoi mîsli, vtoraja polovina XIX veka* (Leningrad, 1974), pp. 293-304.
- Loizillon, H., *La Campagne de Crimée. Lettres écrites de Crimée par le capitaine d'état-major Henri Loizillon à sa famille* (Paris, 1895).
- Luguez, F., *Crimée-Italie 1854-1859. Extraits de la correspondance d'un officier avec sa famille* (Nancy, 1895).
- McCarthy, J., *Death and Exile : The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922* (Princeton, 1995).
- MacKenzie, D., „Russia's Balkan Policies under Alexander II, 1855-1881”, în H. Ragsdale (ed.), *Imperial Russian Foreign Policy* (Cambridge, 1993), pp. 219-246.
- McNally, R., „The Origins of Russophobia in France : 1812-1830”, *American Slavic and East European Review*, 17/2 (aprilie 1958), pp. 179-183.
- Markevich, A., *Tavriceskaia guberniia vo vremia krîmskoi voini. Po arhivnîm materialam* (Simferopol, 1905).
- Markovits, S., *The Crimean War in the British Imagination* (Cambridge, 2009).
- Marlin, R., *L'Opinion franc-comtoise devant la guerre de Crimée*, Annales Littéraires de l'Université de Besançon, vol. 17 (Paris, 1957).
- Martin, K., *The Triumph of Lord Palmerston : A Study of Public Opinion in England before the Crimean War* (Londra, 1963).
- Marx, K., *The Eastern Question : A Reprint of Letters Written 1853-1856 Dealing with the Events of the Crimean War* (Londra, 1969).
- Masquelez, M., *Journal d'un officier de zouaves* (Paris, 1858).
- Massie, A., *A Most Desperate Undertaking : The British Army in the Crimea, 1854-56* (Londra, 2003).
- Massie, A., *The National Army Museum Book of the Crimean War : The Untold Stories* (Londra, 2004).
- Mémoires du comte Horace de Viel-Castel sur le règne de Napoléon III, 1851-1864*, 2 vol. (Paris, 1979).
- Mémoires du duc De Persigny* (Paris, 1896).
- Mismer, C., *Souvenirs d'un dragon de l'armée de Crimée* (Paris, 1887).
- Molènes, P. de, *Les Commentaires d'un soldat* (Paris, 1860).
- Moon, D., „Russian Peasant Volunteers at the Beginning of the Crimean War”, *Slavic Review*, 51/4 (iarna 1992), pp. 691-704.
- Mosse, W., *The Rise and Fall of the Crimean System, 1855-1871 : The Story of the Peace Settlement* (Londra, 1963).
- Mrs Duberly's War : Journal and Letters from the Crimea*, ed. C. Kelly (Oxford, 2007).
- Niel, A., *Siège de Sébastopol. Journal des opérations du génie* (Paris, 1858).
- Nilojkovic-Djuric, J., *Slavism and National Identity in Russia and in the Balkans, 1830-1880* (Boulder, Colo., 1994).
- Noel, D., *La Vie de bivouac. Lettres intimes* (Paris, 1860).
- Noir, L., *Souvenirs d'un simple zouave. Campagnes de Crimée et d'Italie* (Paris, 1869).
- Osmanli Belgelerinde Kirim Savasi (1853-1856)* (Ankara, 2006).
- Pavlowitch, S., *Anglo-Russian Rivalry in Serbia, 1837-39* (Paris, 1961).
- Perret, E., *Les Français en orient. Récits de Crimée 1854-1856* (Paris, 1889).
- Petrovich, M., *The Emergence of Russian Pan Slavism, 1856-1870* (New York, 1956).
- Picq, A. du, *Battle Studies* (Charleston, SC, 2006).
- Pirogov, N., *Sevastopol'skie pis'ma i vospominaniia* (Moscova, 1950).

- Plokhly, S., „The City of Glory : Sevastopol in Russian Historical Mythology”, *Journal of Contemporary History*, 35/3 (iulie 2000), pp. 369-383.
- Ponting, C., *The Crimean War : The Truth behind the Myth* (Londra, 2004).
- Prousis, T., *Russian Society and the Greek Revolution* (De Kalb, Ill., 1994).
- Racinskii, A., *Pohodnie pis'ma opolcentsa iz ujnoi Bessarabii 1855-1856* (Moscova, 1858).
- Ragsdale, H. (ed.), *Imperial Russian Foreign Policy* (Cambridge, 1993).
- Rakov, V., *Moi vospominaniia o Evpatoriï v epohu krïmskoi voini 1853-1856 gg.* (Ievpatoria, 1904).
- Rappaport, H., *No Place for Ladies : The Untold Story of Women in the Crimean War* (Londra, 2007).
- Rebrov, I., *Pis'ma sevastopol'tsa* (Novocerkassk, 1876).
- Reid, D., *Soldier-Surgeon : The Crimean War Letters of Dr Douglas A. Reid, 1855-1856* (Knoxville, Tenn., 1968).
- Reid, J., *Crisis of the Ottoman Empire : Prelude to Collapse 1839-1878* (Stuttgart, 2000).
- Riasanovsky, N., *Nicholas I and Official Nationality in Russia 1825-1855* (Berkeley, 1959).
- Rich, N., *Why the Crimean War ?* (New York, 1985).
- Royle, T., *Crimea : The Great Crimean War 1854-1856* (Londra, 1999).
- Russell, W., *The British Expedition to the Crimea* (Londra, 1858).
- Saab, A., *The Origins of the Crimean Alliance* (Charlottesville, Va., 1977).
- Saab, A., *Reluctant Icon : Gladstone, Bulgaria, and the Working Classes, 1856-1878* (Cambridge, Mass., 1991).
- Sandwith, H., *A Narrative of the Siege of Kars* (Londra, 1856).
- Schiemann, T., *Geschichte Russlands unter Kaiser Nikolaus I*, 4 vol. (Berlin, 1904-1919).
- Schroeder, P., *Austria, Great Britain and the Crimean War : The Destruction of the European Concert* (Ithaca, NY, 1972).
- Seacole, M., *Wonderful Adventures of Mrs Seacole in Many Lands* (Londra, 2005).
- Seaton, A., *The Crimean War : A Russian Chronicle* (Londra, 1977).
- Shepherd, J., *The Crimean Doctors : A History of the British Medical Services in the Crimean War*, 2 vol. (Liverpool, 1991).
- Slade, A., *Turkey and the Crimean War : A Narrative of Historical Events* (Londra, 1867).
- Small, H., *Florence Nightingale, Avenging Angel* (Londra, 1998).
- Small, H., *The Crimean War : Queen Victoria's War with the Russian Tsars* (Stroud, 2007).
- Southgate, D., *The Most English Minister : The Policies and Politics of Palmerston* (New York, 1966).
- Soyer, A., *Soyer's Culinary Campaign* (Londra, 1857).
- Spilsbury, J., *The Thin Red Line : An Eyewitness History of the Crimean War* (Londra, 2005).
- Stockmar, E., *Denkwürdigkeiten aus den Papieren des Freiherrn Christian Friedrich V. Stockmar* (Brunswick, 1872).
- Stolipin, D., *Iz licinîh vospominanii o krïmskoi voine i o zemledel'ceskih porïadkah* (Moscova, 1874).
- Strachan, H., *From Waterloo to Balaclava : Tactics, Technology and the British Army* (Londra, 1985).
- Sweetman, J., *War and Administration : The Significance of the Crimean War for the British Army* (Londra, 1984).
- Tarle, E., *Krïmskaia voina*, 2 vol. (Moscova, 1944).
- Taylor, A.J.P., *The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918* (Oxford, 1955).
- Thoumas, M., *Mes souvenirs de Crimée 1854-1856* (Paris, 1892).
- Thouvenel, L., *Nicolas Ier et Napoléon III. Les préliminaires de la guerre de Crimée 1852-1854* (Paris, 1891).
- Thurston, G., „The Italian War of 1859 and the Reorientation of Russian Foreign Policy”, *Historical Journal*, 20/1 (martie 1977), pp. 121-144.

- Tiutceva, A., *Pri dvore dvuh imperatov. Vospominaniia, dnevnik, 1853-1882* (Moscova, 1928-1929).
- Tolstoy, L., *The Sebastopol Sketches*, trad. D. McDuff (Londra, 1986) [ed.rom. : Lev Tolstoi, *Povestiri din Sevastopol*, traducere din limba rusă și note de Adriana Liciu, Polirom, Iași, 2015].
- Tolstoy's Diaries*, ed. și trad. R.F. Christian, 2 vol. (Londra, 1985).
- Tolstoy's Letters*, ed. și trad. R.F. Christian, 2 vol. (Londra, 1978).
- Totleben, E., *Opisanie oboroni g. Sevastopolia*, 3 vol. (Sankt-Petersburg, 1863-1878).
- Ubcini, A., *Letters on Turkey*, trad. Lady Easthope, 2 vol. (Londra, 1856).
- Urquhart, D., *England and Russia* (Londra, 1835).
- Vanson, E., *Crimée, Italie, Mexique. Lettres de campagnes 1854-1867* (Paris, 1905).
- A Visit to Sebastopol a Week after Its Fall: By an Officer of the Anglo-Turkish Contingent* (Londra, 1856).
- Vrocenskii, M., *Sevastopol'skii razgrom. Vospominaniia uciastnika slavnoi oboroni Sevastopolia* (Kiev, 1893).
- Viskocikov, L., *Imperator Nikolai I. Celovek i gosudar'* (Sankt-Petersburg, 2001).
- Warner, P., *The Crimean War: A Reappraisal* (Ware, 2001).
- Wirtschaftler, E., *From Serf to Russian Soldier* (Princeton, 1990).
- Zaioncikovski, A., *Vostocinaia voina 1853-1856*, 3 vol. (Sankt-Petersburg, 2002).
- Za mnogo let: Zapiski (vospominaniia) neizvestnogo 1844-1874 gg.* (Sankt-Petersburg, 1897).

www.polirom.ro

Redactori : Ioana Aneci, Emanuela Stoleriu

Coperta : Radu Răileanu

Tehnoredactor : Constantin Mihăescu

Bun de tipar : august 2019. Apărut : 2019

**Editura Polirom, B-dul Carol I nr. 4 • P.O. BOX 266
700506, Iași, Tel. & Fax : (0232) 21.41.00 ; (0232) 21.41.11 ;
(0232) 21.74.40 (difuzare) ; E-mail : office@polirom.ro**

**București, Splaiul Unirii nr. 6, bl. B3A,
sc. 1, et. 1, sector 4, 040031, O.P. 53**

Tel. : (021) 313.89.78 ; E-mail : office.bucuresti@polirom.ro

**Tiparul executat la S.C. LUMINA TIPO s.r.l.
str. Luigi Galvani nr. 20 bis, sect. 2, București
Tel./Fax : 211.32.60, 212.29.27, E-mail : office@luminatipo.com**

Războiul Crimeii a dominat mijlocul secolului al XIX-lea și a redesenat complet harta Europei. Oponând Rusia țaristă unei coaliții formate din Imperiul Otoman, Franța, Marea Britanie și regatul Sardiniei, a fost un război pentru teritorii, dar și unul religios și este considerat primul „război total”, în care populația civilă a devenit ținta purificărilor etnice și abuzurilor de tot felul. Volumul lui Orlando Figes constituie o reinterpretare impresionantă a acestui conflict modern și totodată tradițional, pe baza unui mare număr de surse rusești, franceze, otomane și britanice. Reînviind soldați și ofițeri din tranșeele înzăpezite, medici ce operează pe câmpul de bătălie și figura fanatică a țarului Nicolae I, *Crimeea* spune povestea unui război tragic.

„Este singura carte despre Războiul Crimeii de care ar putea avea nevoie cineva. Lucidă, bine scrisă, plină de viață și sensibilă, ne spune de ce acest conflict neglijat și victimele sale date uitării merită păstrate în memorie.”

The Independent

„Un subiect extraordinar, la toate nivelurile, care și-a găsit în Orlando Figes istoric demn de amplexarea și profunzimea lui.”

Standpoint

„Figes este un istoric excelent, așa cum o demonstrează din plin și această splendidă carte a sa.”

The Daily Telegraph

„Concentrându-se asupra aspectelor sociale și culturale ale conflictului, Figes reușește să confere unui război care a influențat atât de profund secolul ce avea să urmeze un caracter modern, uneori deranjant de modern.”

The Guardian

EDITURA POLIROM

ISBN 978-973-46-5873-2

www.polirom.ro

Carte publicată și în ediție digitală